

अध्ययविषय

१९७५

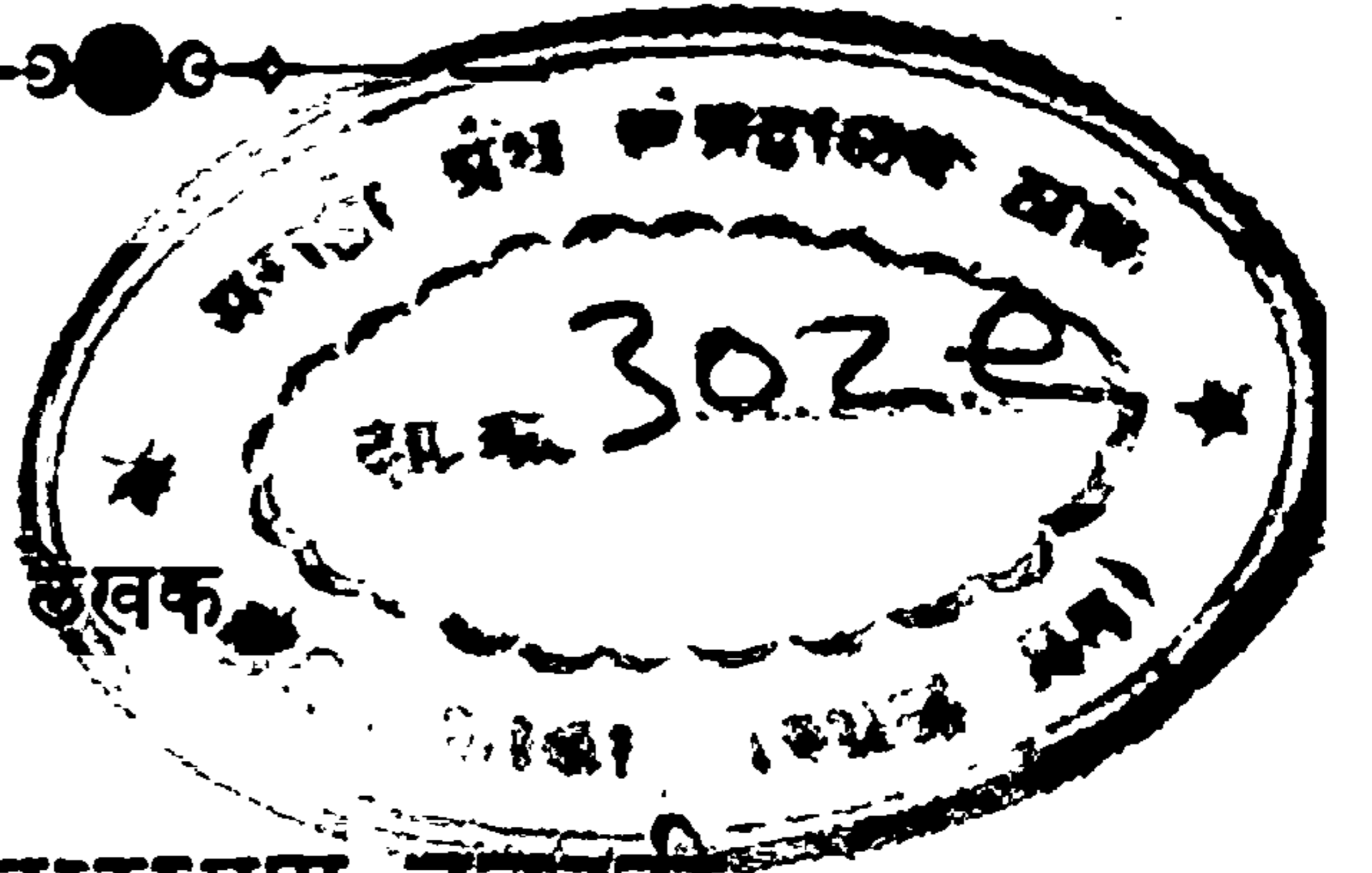
म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय <u>जिल्हा</u>
सं. क्र. <u>१८८ अ</u>

श्री. बा. पंगहरी.

मयूरकाव्याविवचन.

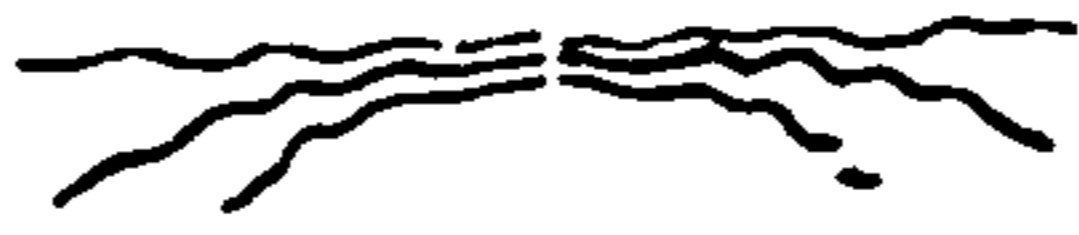
भागवती काव्यांच्या तुलनात्मक विस्तृत निरीक्षणासह.

श्रीनिवास नारायण बनहट्टी.

पुणे.

हनुमज्जयंती (मयूर पुण्यातिथि).

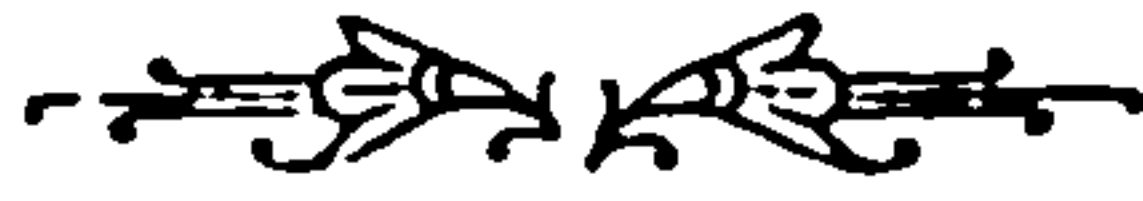

शके १८४८.

क्र. २२२६

मुद्रकः—लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे,

हनुमान छापखाना, ३०० सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

प्रकाशकः—श्रीनिवास नारायण बनहट्टी,

मयूरमंडळ कार्यालय; ६०२ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

पुस्तकें मिळण्याचें ठिकाणः—

रा. शंकर आत्माराम पराडकर, चिटणीस मयूरमंडळ,

६०२ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

वैकुण्ठवासी

नि.

१८८

मातुःश्री

ती. सौ. लक्ष्मीबाई बनहट्टी

जिचें अंतःकरण सदैव भक्तिरसानें परिपूर्ण असे

व

जुन्या संतकवीच्या कवितेवर जिचें विशेष प्रेम असे

तिच्या प्रेरणेने व प्रसादानें प्राप्त झालेलें
जुन्या कवीच्या अभ्यासाचें

हें पाहिलें फल

तिच्या स्मृतिपूजित चरणकमलांवर
अर्पण केलें आहे.

लेखक.

निवेदन.

नसे तादृक् चेतोहर गुण जरी साधु तरि या
वरू, चूडारत्नीकृत विधुहि जैसा धुतरिया ।

प्रस्तुत पुस्तकाचें मूळ, येथील मयूर मंडळानें नेमलेल्या 'मूळ श्रीमद्भागवत व पंतकृत मंत्रभागवत (इतर भागवती प्रकरणांसह)' या विषयावर प्रस्तुत लेखकानें लिहिलेला निबंध होय. हा निबंध प्रथम १८४३ सालीं लिहिला गेला. त्याच्या पुढच्या वर्षी त्यावर बरेचसे संस्कार करून तो पुनः मयूर मंडळाकडे पाठविला गेला. मंडळानें नेमलेल्या परीक्षकांनीं तो छापवा अशी सूचना केली. त्यामुळे आणि पंतकवितेविषयींचे आपले विचार महाराष्ट्र वाचकांपुढें व्यास्थित स्वरूपांत मांडावे अशी इच्छा लेखकाच्याही मनांत प्रादुर्भूत झाल्यामुळे, त्या निबंधावर पुनः एकदां संस्करण करून, तो प्रसिद्ध केला आहे. या पुनःसंस्करणाच्या योगानें मूळ निबंधाच्या स्वरूपांत पुष्कळ पालट झाला व आकारांतही फार वाढ झाली. तथापि रसिक वाचकांच्या आश्रयाच्या भरंवशावर केलेलें हें साहस विशेषशी कातडी सोलून न निवतां निभावून नेतां येईल अशी उमेद वाटत असल्यामुळेच त्यानें स्वतः हें प्रसिद्धीकरणचें साहस केलें आहे.

महाराष्ट्र कवींपैकीं मोरोपंतांवर आजपर्यंत जितका उहापोह झाला आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही कवीवर झाला नसेल. असें असतांना पुनः हें येवढें भारूड लिहून प्रसिद्ध करण्याचें प्रयोजन काय असा प्रश्न कित्येकांच्या मनांत उभा राहिल. प्रस्तुत पुस्तकाचा बीजभूत जो भागवतावरील निबंध तो प्रथम लिहिण्यास कोणतें आनुषंगिक कारण झालें हें वर निवेदन केलेच आहे. तथापि पंतकवितेच्या बाबतींत आपणास कांहीं नवीन सांगावयाचें आहे अशी जाणीव लेखकास नसती तर त्यानें या मजकुरांतलें अवाक्षरही प्रसिद्ध होऊं दिलें नसतें. प्रस्तुत पुस्तकांतिल प्रतिपादन आजपर्यंत झालेल्या चर्चेहून निराळ्या तऱ्हेचें, नवीन प्रश्नांचां उहापोह करणारें व सर्वस्वी स्वतंत्र असेंच महाराष्ट्रकाव्यवाचकांस वाटेल अशी आशा आहे.

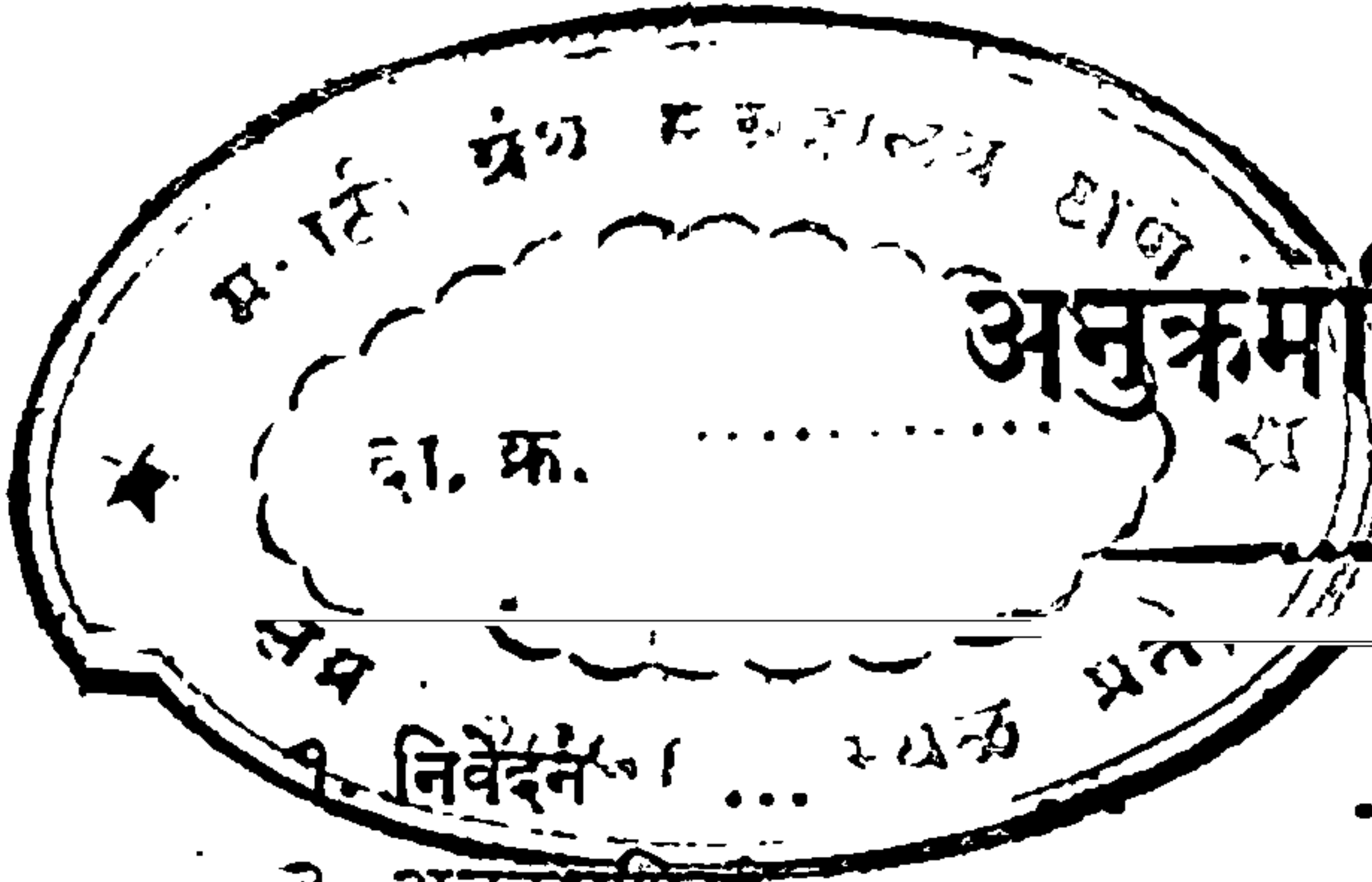
मयूरमंडळाचे अध्यक्ष श्री. न. चिं. केळकर यांनीं प्रस्तुत प्रयत्नाविषयीं कौतुक व्यक्त करून प्रस्तावनेदाखल चार शब्दही लिहून दिले, याबद्दल लेखक त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. पंतवंशज श्री. रामकृष्णपंत पराडकर यांनीं अत्यंत आस्थेनें

पंतलिखित षोड्यांचा संग्रह दाखविला व पंतांची अप्रसिद्ध भागवती काव्ये छापण्यास (पहा, परिशिष्ट १) परवानगी दिली याद्वल त्यांचाही ऋणभार ~~लेखकांच्या~~ शिरादर आहे. मूळ निबंधांचे विकसन होत असतां भ्रातृकल्प मान्य- मित्र आचार्य अ. वा. गजेंद्रगडकर यांच्या सूचनांचे व उपदेशांचे अमूल्य साहाय्य झाले. या जुन्या उपकारांची फेड करण्याचा मार्ग म्हणजे आणखी नवीन उप- कारांचे वोजे लादून घेणे होय व तसाच क्रम चालू ठेवण्यांत प्रस्तुत लेखकास तरी आनंद वाटेल हे उघड आहे. मयूरमंडळाचे उत्साही चिटणीस रा. शं. आ. पराजकर यांचेही प्रस्तुत पुस्तकाच्या वावर्तीत साहाय्य झाले याद्वल त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. सरतेशेवटीं, अनेक अवस्थांतून प्रस्तुत कृतीला सध्यांचे स्वरूप प्राप्त होत असतांना जे सदैव तिला ' प्रेमे सिंचित होते ' अशा अनेक ' सख्यांचा ' त्यांच्या अंतःकरणासच समजेल असा मूक उल्लेख करून पुढे जाणे भाग आहे. यांपैकीं प्रियमित्र व्यंकटेश शामराव दलकुन्दी याने तर जी मदत केली ती सर्वथा अपूर्वच होय. तिचे वर्णन करतां येण्यासारखे नाही व माझ्याने ते करवणारही नाही. या सर्व सुहृत्समुदायाचा कृतज्ञताभार असाच शिरावर वाढत गेल्यास तो केवळ असह्य होईल अशी धाकधुक वाटत असतां- नाच त्यांच्या कृपाछत्राखालीं या कृतीची कंपित हृदयाने पाठवणी करितों.

हनुमज्जयंति (मयूरपुण्यातिथि)
शके १८४८.

}

लेखक.

अनुक्रमणिका.

नि. १९७७

	पृष्ठ.
१. निवेदन ...	५-६
२. अनुक्रमणिका ...	७-१४
३. प्रस्तावना (लेखक:—श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर).	१५-१९
४. संक्षिप्त अक्षरांचे स्पर्शकरण.	२०
५. मयूरकाव्यविवेचन	१-३८८

पूर्वार्ध:—मूळ भागवताचे व पंतांच्या भागवती काव्यांचे सांगो-
पांग तुलनात्मक विवेचन. पृ. १ ते १८७.

विभाग १. श्रीभद्रागवताची अलौकिक योग्यता; भागवताचे
मराठीतील अवतार. ... पृ. १ ते १८.

*१. श्रीभद्रागवताचे वैशिष्ट्य; त्याची परमार्थमय भूमिका. २. भागवतधर्म
भागवतांतील व भारतांतील; संतांच्या मते एक; टिळकांच्या मते भिन्न ३.
भागवताचा संतांवर व तन्निमित्त वाङ्मयावर परिणाम. ४. इतर पुराणांच्या तुल-
नेने भागवताची थोरवी. ५. त्याचा रचनाकाळ. ६. सर्व आर्यावर्तांतील धर्मरक्ष-
णाची कामगिरी. ७. महाराष्ट्रीय भागवतधर्माचा इतिहास विशेष स्पृहणीय व
उज्ज्वल. ८. भागवतसंप्रदायाची स्थापना; भागवताचे अवतार-बहिरा पिसा,-
नामदेव; ९.-एकनाथ; १०. मुक्तेश्वर;—जयरामस्वामी;—शामाराध्य;—शिवकल्याण;
—रमावल्लभदास;—लोलिवराज. ११. ओवीचा उत्कर्षापकर्ष. १२. वामन पंडित;
१३. कृष्णदयार्णव;—श्रीधर; १४.—जोतीपंत महाभागवत. १५. स्वाभिमानशून्य-
तेचा काळ; पुनरुज्जीवन; अलंकिडील अवतार—जानोरीकर व चिपळूणकर मंडळी
यांची भाषांतरे. १६. पंतांच्या भागवतीरचनेचे वैशिष्ट्य.

विभाग २. पंतांच्या भागवती काव्यांचे बाह्यांगनिरिक्षण.—

पृ. १९-३३.

* हे आंकडे पुस्तकांतील परिच्छेदांचे आहेत.

१. भागवती काव्यांची पद्यसंख्या. २. मंत्रभागवताचें बाह्यस्वरूप; तीन माळा. ३. स्कंधवार पद्यसंख्येचें कोष्टक. ४. कृष्णविजयाचें बाह्यस्वरूप. ५. भागवती स्फुट प्रकरणांचें परिगणन; बाह्यस्वरूपनिदर्शक कोष्टक. ६. पांगारकरांची याद अपूर्ण; नूतनसंशोधित दोन काव्ये. ७. पांगारकरांचें विस्मरण व गैरसमज. ८. भस्मासुराख्यानावद्दलचा घोटाळा; पांगारकरांची फसगत. ९. त्यामुलें इतरांचीही फसगत. १०. भस्मासुरकथा आहे कोठें ? समालोचन. ११. उणें दाखविण्याचा हेतु नाही.

विभाग ३. पंतांची भूमिका, उद्दिष्ट हेतु व काव्यरचनेचें धोरण.
पृ० ३४ ते ६१.

१. प्रास्ताविक. २. पंतांची विस्तरभीरुता, आटोपशीरपणा. ३. इतर कवींचा पाल्हाळ; त्याचें कारण-भक्तीचा उमाळा. ४. उद्दिष्ट हेतूच्या भिन्नतेमुळे पडणारा फरक. ५. श्रीमद्भागवताची भूमिका व उद्दिष्ट हेतु. ६. भागवताची काव्यविषयक योग्यता. ७. मूळ भागवताच्या उद्दिष्ट हेतूचें परिगणन. ८. पंतांची भूमिका व उद्दिष्ट हेतु-स्वोन्नत्यर्थ भगवद्यशोगान; ९.-काव्यानिर्मिती;-कथाकथन. १०. संकलन. ११. अनुपयुक्त भागांचा त्याग. १२. विस्तार न करण्याच्या कारणांची पांगारकृत मीमांसा फारशी बरोबर नाही. १३. पंतकाव्यनिरीक्षणाची योग्य दृष्टि. १४. कालिदासादिकांच्यासारखी काव्यरचना पंतांनीं कां केली नाही ? १५. कथानकें विकृत करण्याची प्रवृत्ति; मयूरमुक्तेश्वरादि कवि व अलीकडील नाटककार यांमधील भेद. १६. पंतांची व कालिदासादिकांची संस्कारभिन्नता. १७. तीन भिन्न संस्कारांचें मिश्रण. १८. मिश्रणामुळे आलेली न्यूनता. १९-२०. पंतांची विद्रुता; भिन्न मतांचा उपन्यास; पंतांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांची वर्गवारी. २१. वेदान्ताचें ज्ञान. २२. मालाकारांच्या मतांतल सत्याचा अंश. २३. पंतांची ज्ञान लालसा.

विभाग ४. पंतांच्या भागवतीकाव्यांचें स्कंधानुक्रमानें तुलनात्मक अंतरंगनिरीक्षण. पृ. ६२ ते १८७.

१. पुढील अंतरंगनिरीक्षणाचें धोरण. २. पंतांनीं श्रीधरी टीकेची धेतलेली मदत. [स्कंध १] ३. भागवताचा प्रारंभ, नारदाचें पूर्ववृत्त. ४. त्याचें पंतकृत रूपांतर; 'नारदाभ्युदय.' ५. अश्वत्थाम्याचा पराभव; कुंतीची कृष्णस्तुति. ६. त्याचें पंतकृत रूपांतर. ७,८. भीष्मनिर्याणाचा प्रसंग; 'भीष्मभक्तिभाग्य' ९. अ०

१० ते १५ मधील वृत्तांत. १०. शेवटचे चार अध्याय. ११. प्रथम स्कंधाचें समालोचन. [स्कंध २]—१२. स्कंधारंभ. १३. दुसऱ्या व तिसऱ्या स्कंधांतील तत्त्वज्ञान व वेदान्त. १४. द्वितीय स्कंधांतील विषय व त्याचें पंतकृत रूपांतर. १५. ' अवतारमाला ' १६. अ० ८-१०; पंतांची प्रतिकृति; समालोचन. [स्कंध ३]—१७. तृतीय स्कंधांतील विषय. १८. पंतांच्या प्रतिकृतीचें स्वरूप. १९. कांहीं काव्यपूर्ण वर्णनांचीं अवतरणे. [स्कंध ४]—२०. स्कंधांतील विषयाची रूपरेखा; पंतांच्या प्रतिकृतींत मंडूकप्लुतीचा अभाव. २१. दक्षयज्ञकथा; दक्षाचें व शंकराचें वैर; सतीचा प्राणत्याग. २२. ध्रुवकथा;—मूळ भागवतांतील, २३.—मं. भा. मधील; साकीवद्ध ' ध्रुवचरित्र '. २४. वेन व प्राचीनवर्हि. २५. समालोचन. [स्कंध ५]—२६. मूळ व पंतकृति; जडभरताची कथा. २७. गाळागाळीचा प्रकार. [स्कंध ६]—२८. मूळ व पंतकृति यांची तुलना; वृत्रवध; दधीचीचें अश्वशिर स्वरूप—टीकेचा आशय घेऊन केलेले वर्णन. २९. अजामिळाची कथा; मराठी वाङ्मयांतील पंतपंडितांची परस्परपूरक कामगिरी. [स्कंध ७]—३०. स्कंधांतील विषय. ३१. प्रह्लादकथा विस्तृतपणे वर्णन करण्याचीं कारणे. ३२, ३३, ३४. प्रह्लादकथेचें अंतरंगनिरीक्षण. ३५. ' प्रह्लादविरचित भगवत्स्तुति ' ३६. ' सत्यं विधातुं ' श्लोकावरील टीकेचा अनुवाद. ३७. स्कंधसमाप्ति. [स्कंध ८]—३८. स्कंधांतील विषय; गजेंद्रमोक्ष कथा. ३९. समुद्रमंथनाची कथा. ४०. अ० १०—१४ मधील वर्णन. ४१. वामनावतारकथा, मुळांतील व मं. भा. मधील. ४२. ' वामनचरित्र ' ४३. ' अमृतमथन ' ' वामनचरित ' हीं जुळीं भावडे. [स्कंध ९]—४४. स्कंधांतील विषय; राजांच्या वंशावळी. ४५. वंशावळींची विश्वसनीयता. ४६. संक्षेपविस्ताराचें प्रमाण. ४७. कथांची रमणीयता; कांहींची अश्लीलता. ४८. कथांचें परिगणन. ४९. इला-सुद्युम्न कथा; सुकन्या-च्यवन कथा; नाभागाची कथा. ५०. ' अंबरीषाख्यान ' व ' भक्तभूषण '. ५१. इतर किरकोळ कथानके; ' श्रिरामचरित्र ' ५२. स्कंधसमाप्ति. [स्कंध १०]—५३. मं. भा. दशम पूर्वार्ध व कृ. वि. उत्तरार्ध हे एकमेकांचे पूरक. ५४, ५५. दशमापुरतीं संक्षेपविस्ताराचीं विशिष्ट धोरणे. ५६. ' निरंकुशाः कवयः ' ५७. कृ. वि. पूर्वार्धाचें वृत्त; गीति व आर्यागीति; पंतांचें आर्यावृत्त; पंतयोजित ' आर्या ' ही संज्ञा. ५८. क्लिष्टतेस आर्यागीतिवृत्त कारण नाही. ५९. क्लिष्टतेचीं कारणे;—यमक व अलंकार.

६०. रूपांतराचा मासला. ६१. विस्तार संक्षेपाचें परीक्षण. ६२. मं. भा
 दशम पूर्वार्ध. पंतांच्या वयोवस्थेचा काव्याच्या रसोत्कर्षाशी संबंध. ६३.
 संक्षेपविस्ताराचें निरीक्षण; वर्णनसौंदर्य; ६४. पंतांचा अप्रतिम शुद्धभाव. ६५.
 'नवदास केलि,' 'गोपीगोडवा' इ०. ६६. कृ. वि. उत्तरार्ध; वर्णनशैलींत बदल.
 ६७. अ० ५० ते ५४ मधील रचना. ६८. कृ. वि. च्या कच्या पोथीमधील
 विशेष. ६९. अ० ५५ ते ७९ मधील रचना; येथील पंतांची विस्ताराची प्रवृत्ति-
 ७०. संस्कृत कवींची विस्ताराची तन्हा. ७१. पंतांची विस्ताराची तन्हा; उदा-
 हरणें. ७२. वेचक उत्कृष्ट अध्याय. ७३. दीर्घवृत्ते योजण्याची पंतांची प्रवृत्ति-
 ७४. अ० ८० ते ९०; काव्यसौंदर्याचा परमोत्कर्ष. ७५. सुदाम कथा; 'सुदाम-
 चरित्र'; 'पृथुकोपाख्यान' कृ. वि. अ० ८०, ८१. ७६. अ० ८२. ७७.
 रुक्मिणीविवाहकथा; 'रुक्मिणीगीत'; कृ. वि. अ० ८३. ७८. अ० ८४ ते
 ८८. ७९. मं.भा.दशम उत्तरार्ध [स्कंध ११]-८०. एकादश स्कंधाची
 महाति; पंतांची टीका अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केलेली. ८१. अध्यायवार
 रचनेचें निरीक्षण. ८२. उपसंहार. [स्कंध १२]-८३. स्कंधांतील विषय
 ८४. पंतांचें संग्राहकत्वाचें धोरण. ८५. निवडक स्थलांचा उल्लेख व उतारे.

उत्तरार्ध:-पंतकवितेचें सर्वसामान्य विवेचन. पृ. १९० ते ३८८.

विभाग ५. पंतकाव्यांचा कालनिर्णय-पृ. १९० ते २५४.

१. विषयप्रवेश. २. आजपर्यंतचे प्रयत्न. ३. हे प्रयत्न एकधोरणी. पद्धतशीर
 सर्वमान्य होण्याजोगें नाहींत. ४. पंतकाव्यांचा रचनाक्रम ठरविण्यास उपलब्ध
 साधने:-१ काव्याचें अंतरंग व रचनाकौशल्याची परिणति; २ हस्ताक्षर; ३ बाह्य
 साधने; पत्रव्यवहार. [कालखंड १]-५. काव्यनिर्मितीचा प्रारंभ; कुशलवा-
 ख्यान. ६. साररामाणाविषयी संशय. ७. ब्रह्मोत्तरखंड; रचनाकालाविषयी प्रमाणें
 ८. श्रीकृष्णविजय; प्रल्हादविजय; मदालसाचरित्र; हरिश्चंद्राख्यान, देवीमाहात्म्य.
 ९. या आख्यानांतील वृत्ते; अवांतर पुराणांवर विशेष भर. १०. कृ. वि. पूर्वार्धाचा
 प्रश्न विशेष वादग्रस्त; प्रत्यक्ष ग्रंथांतील प्रमाण; पंतांच्या अंतःकरणवृत्तीचें प्रमाण;
 'हा कालव्यय चांगला इतरथा आयुष्य जातें वृथा;' कृ. वि. चें अपूर्वत्व; विसदृश
 रचनेचे चार थर; वृत्तसाम्यावरून निघणारे अनुमान; पंतांच्या वृत्तरचनेचा इतिहास.
 ११. सर्व प्रमाणांचा निष्कर्ष. [कालखंड २]-१२. कृ. वि. पूर्वार्धाच्या उपसं-
 हारावरून निघणारे अनुमान; वर्णनशैलींत एकदम बदल. १३. श्लोकबद्ध रचनेचा

काल; या रचनेत आढळगारे गृहस्थास शोभविणारे गुण; त्यांवरून वयोवस्थेचे अनुमान
 १४. साररामायणावद्दल विचार; संस्कृत महाकाव्यांच्या पद्धतीचे अनुकरण; वृत्तांची
 आश्चर्यकारक विविधता; हे काव्य मध्येच अपुरे काढवले ? पांगारकरांचे या
 काव्याविषयीं मत. [कालखंड ३]-१५. १६८८ ते १६९४ पर्यंतचा सहा
 वर्षांचा काल; भक्तीचा परमोत्कर्ष; मंत्ररामायण. १६. पांगारकरांचे मंत्ररामायण-
 रचनाकालासंबंधीं मत; पंतांची रामोपासना; पांगारकरांच्या निराधार कल्पना.
 १७. नामरसायनांतांल स्वरचित काव्यांचा उल्लेख; 'कृष्णकथा त्या नून लिहिल्या
 मी' याचा अर्थ. १८. कृ.वि. च्या रचनेतील विजोडपणा व विस्कळितपणा. १९.
 कृ. वि. बाया पाध्यांच्या सांगण्यावरून रचला काय ? पांगारकरांचा अभिप्राय व
 तर्क; त्याची व्यर्थता. २०. मंत्ररामायणच कृ. वि. नंतर रचले; यास प्रमाणे—
 १ आदि पर्वातील उल्लेख; २ रचनाशैली व वृत्ते; ३ मंत्रांची योजना; ४ आत्म-
 विश्वासाचे उद्धार. २१. आर्या केकावलि; हिचे अंतःस्वरूप; त्यावरून पराडकरांचे
 तर्क. २२. ' वा ! जीवदान दे गा ! ' ; विषप्रयोगाची कल्पना; पराडकरांच्या
 तर्कांची निराधारता; पराडकरांचा खरा विरोध पांगारकरांशीं. २३. प्रस्तुत कालां-
 तील रचना आर्यावृत्तांतोल; अभंगवृत्तांतोल तीन गोड गीते; २४. गीतार्या;
 पांगारकरांचे शैथिल्य. २५. भीष्मभक्तिभाग्य; आख्यायिकेतील सत्यांश. [काल-
 खंड ४]-२६. महाभारतरचनेचा काल. २७. अमृतमथन, वामनचरित इ०
 [कालखंड ५]-२८. भारतोत्तरकालीन रचना; काव्यांचा रचनानुक्रम. २९.
 हारिवंशाच्या रचनाकालाविषयीं भिन्न मते. ३०. मं. भा. व हरिवंश यांचे सम-
 कालीनत्व. ३१. मं. भा. दशमाच्या रचनाकालाविषयीं विचार. ३२. दशम इतर
 सर्व स्तंभांच्या ' कित्येक वर्षे ' अगोदर रचला काय ? पराडकरांचीं प्रमाणे.
 ३३. पंतलिखित पोथ्यांचा व पंतांच्या हस्ताक्षराचा प्रश्न; ' भागवतमंत्रमुक्तामणि-
 माला ' याचा अर्थ; उमकमोपसंहाराविषयीं विचार; दशमावर एक ग्रंथ लिहिला
 असतांना दुसरा लिहिण्याचे कारण काय ? वर्णनशैलीचे प्रमाण. ३४. ' मांधाता स
 महीपतिः ' यावर बसविलेडी निराधार कल्पना; दशमरचनाकालाचे आणखी
 बलिष्ठ प्रमाण. ३५. काशीयात्राप्रकरणांचा रचनाकाल. ३६. संकीर्ण रामायणे; हों
 १०८ होती काय ? शेवटचे काव्य—केकावलि. विभागाचा सारांश व गोषवारा.
 विभाग ६. पंतांची भाषाशुद्धि व पंतभाषेचे व्याकरण पृ. २५६-२८१-
 [१ पंतांची भाषाशुद्धि] १,२. भाषाशुद्धीचा अर्थ; कवींना दिलेल्या

सवलती. ३. इतर कवींची शिथिलता. ४. पंतांचा भाषाशुद्धीविषयींचा कटाक्ष. ५. पंतकाव्यांतील अयप्रयोग. ६. वाक्यशुद्धि. [२ पंतभाषेचें व्याकरण]-७. विवेचन पंतभाषेसच लागू. ८. विषयविभाग. (१) प्रातिपदिक. ९. विभक्ति-प्रत्यय, नामांचीं रूपे. १०. प्रचलित भाषेहून निराळीं सामान्य रूपे. ११. लेखन-पद्धतीच्या भिन्नतेमुळे निराळीं भासगारीं रूपे. १२. सामान्यरूपाचा विभक्तोएवजीं प्रयोग. १३. सामान्यरूप. १४. विशेषणें. १५. संस्कृतानीत विशेषणांचीं स्त्रीलिंगी रूपे. १६. विभक्तींचे अर्थ. १७. अव्ययें. (२) आख्यात व धातु-साधित. १८, १९. क्रियापदांचीं रूपे. २०. ' ज ' प्रत्ययान्त कर्मणि, भावे व विध्यर्थी प्रयोग. २१. प्रयोजक धातु. २२. नामधातु व संस्कृतानीत धातु. २३. संस्कृताच्या धर्तीवर वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें. (३) प्रयोग व वाक्यरचना. २४. पंतभाषेतील कृत्रिम व अशुद्ध प्रयोग. २५. भूतकालीं सररास कर्मणि प्रयोग. २६. संकरसमास. २७. उपसंहार.

✓ विभाग ७. पंतकवितेतील दोषांचें विवेचन. पृ. २८१ ते ३१९.

१. विवेचनाचें धोरण; निर्भीडपणें दोष दर्शन करण्याचा संकल्प. २. दोष पंतांच्या असमर्थतेमुळे उत्पन्न झालेले नाहींत; दोषोद्भवाची चिकित्सा—[१] ३. क्लिष्टता, ती उत्पन्न होण्याचीं कारणें ४. (१)—अवत्रड व अपरिचित संस्कृतशब्द; ५.—(२) दीर्घ समास; ओजोगुणनिष्पत्तींस्तव पुष्कळ वेळां अदोष-रूप, ६.—(३) दूरान्वय, घोट्याळ्याची रचना इ०. ७. कृत्रिमता, बोजडपणा व बेडौलपणा, ८. (१) संस्कृतशब्दप्राचुर्य; पंत व मुक्तेश्वर यांची तुलना; तुकारामनामदेवांची साधी मराठी भाषा. ९. मराठी कवितेत संस्कृत शब्दांचे स्थान. १०.—(२) अरूढ शब्दांचा रुळलेल्या शब्दांप्रमाणें प्रयोग;—(३) दीर्घसमास. ११. संस्कृतीकरणेचे प्रकार:—संस्कृत विभक्तिरूपे, लिंगे व वाक्यखंड यांचा प्रयोग. १२. श्रुतिकटुता; यमकानुप्रासांमुळे उत्पन्न झालेली. १३. श्रुतिदुःखद अनुप्रास; उदाहरणें. १४, १५, १६. यमकांमुळे व मंतांमुळे उत्पन्न झालेले व इतर कांहीं दोष. [२. वर्ण्यविषयगत दोष] १७. अर्थदोषविवेचनाचा संकल्प. १८. औचित्यहानि; १९. वर्णनगत औचित्यहानीचा प्रकार; यमकांधता व तद्भव दोष. २०. ग्राम्यता—सामान्य चर्चा. २१. ग्राम्यता व औचित्यहानि यांचा निकट संबंध. २२. निबंधमालाकारांचें अश्लिलतेबद्दल मत; त्याची युक्ता-युक्तता; ग्राम्यतेचे प्रकार २३.—१ शब्दगत ग्राम्यता; २४.—२ वर्णनगत-

आम्यता; २५.—३ दृष्टान्तगत ग्राम्यता. [३. कांहीं ठळक विशेष] २६; २७. एकंदर पंतकाव्यांत दोषयुक्तं कवितेचें प्रमाण अगदीं थोडें. २८. प्रसाद व माधुर्य या गुणांचा उत्कर्ष. २९. माधुर्य व पदलालित्य. ३०. प्रसाद. ३१. ओज. ३२. संवाद व भाषणें. ३३. कथाकथनपाटव. ३४. यमकादि शब्दचमत्कार. ३५. पुनरुक्ति व अर्थसादृश्य.

विभाग ८. काव्यतत्त्वविचार व पंतकविता—पृ. ३२० ते ३८८.

[१] १. जुन्या मराठी कवितेवरिल आधुनिकांचें आक्षेप. २. काव्यविवेचनाची प्रस्तावना. ३. गर्वाण काव्यविवेचनाचा इतिहास. ४. काश्मीरक सहृदयांच्या काव्यविवेचनाचा सारांश. ५. ध्वनिसांप्रदायिकांची अतिशयोक्ति. ६. ध्वनि सांप्रदायिकांच्या मतांतील युक्तता; ७.— व एकांगीपणा;—कवींचा कल्पनाविलास—अलंकार म्हणजे काय.—काव्याची व्याख्या. ८. दंडी, भामह्यांची चकोक्तीची कल्पना. ९. पाश्चात्य साहित्यशास्त्रज्ञांच्या काव्याच्या व्याख्या. १०, ११. पंतांचा कल्पनाविलास. १२, १३, १४, १५. साम्यदर्शक अलंकारांचे कांहीं मासले—उपमा,—रूपक—उत्प्रेक्षा. १६. पंतांच्या विशेष आवडीचे अलंकार. १७. निसर्ग व्यापारांना मानवी व्यापारांचे दृष्टान्त देण्याची रीत. १८ महत्वाच्या गोष्टीस क्षुल्लक दृष्टान्त देण्याची रीत. उदाहरणें; तिजमुळें काचित् ठिकाणीं होणारा औचित्यभंग. १९. पर्यायोक्त अलंकारानें वर्णन सजविण्याची लक्ष्य; पंतांचा कोटिवाजपणा. २०. अलंकारांचें यमकरचनेशीं साहचर्य. २१. अलंकारगत दोष— १ ठराविक उपमांची कंटाळवाणी पुनरुक्ति; २२—२ ईश्वराच्या विभूतिमत्त्वाचा विरोधाभासात्मक उल्लेख; कांहीं ठिकाणीं सुंदर परंतु इतर ठिकाणीं कंटाळवाणा. २३. तारतम्याभाव. [२] २४. रसाविर्भाव विवेचन संकल्प. २५. अलंकारांचा रसनिष्पत्तीसाठीं उपयोग. २६. अशा उपयोगाचीं उदाहरणें. २७ कल्पना व भावना या दोन्ही अंगांनीं परिपूर्ण असणारे कवि. २८. त्यांतच पंतांची गणना. २९. काव्यांत रसाचें महत्त्व. ३०. जुन्या मराठी कवींची रचना सर्व भक्तिरस-परिपूरित. ३१. मूळ भागवत व पंतांची भागवती रचना भक्तिप्रधान आहे. ३२. भक्तीला रसच मानलेले नाहीं; रसोद्भवाची उपपत्ति. ३३. जगन्नाथरायांचें भक्तिविषयक विवेचन. ३४, ३५. रसकल्पनेचा उगम; तिचा संक्षिप्त इतिहास; भक्तीला रसांत न गगण्याचें कारण; ३६—आणखी एक कारण. ३७. महाराष्ट्र वाङ्मयांत भक्ति हाच पद्याभिषिक्त रस. ३८. पंतकाव्यांत निर्मिश्र शृंगारादि रसही

आढळतात. [३] ३९. उच्च वाङ्मयाचें जीवनाधारभूत तत्त्व. ४०. भाषांतरा-
भाषांतरांत फरक. ४१. तन्मयता हाच उच्च वाङ्मयाचा व काव्याचा प्राण. ४२,
४३. तुकारामादि संतांच्या व मयूरमुक्तेश्वरादि कवींच्या वाङ्मयांत दिसून येणारी
तन्मयता. ४४. काव्यांतील कथावस्तु स्वतंत्र व स्वकल्पित असणें आवश्यक आहे
काय ? ४५. पौराणिक कथाच कां लिहिल्या व अलीकडील राष्ट्रीय इतिहासांतील
कथानकें कां वर्णिलीं नाहींत ? ४६. आधुनिक सुशिक्षितांच्या उपेक्षा बुद्धीचें खरें
कारण. ४७. जुन्या कवींच्या उद्गारांची उदात्तता व पवित्रता. ४८. हे वाङ्मय
निष्क्रियतेस पोषक आहे ही व्यर्थ समजूत.

६. परिशिष्ट १. कृष्णविजयाच्या कच्च्या प्रतींतील दुबार रचलेलीं पद्यें व इतर पाठभेद	-३८९
७. परिशिष्ट २. पंतांची कांहीं अप्रसिद्ध भागवती कविता					-३९०
८. परिशिष्ट ३. पंतांच्या विद्वत्तेवद्दलचीं भिन्नभिन्न मते.	...				-३९२
९. शुद्धिपत्र	(१)-(३)

प्रस्तावना.

कविवर्य मोरोपंत यांजविषयीं चरित्रात्मक व चर्चात्मक असे अनेक ग्रंथ आजवर झाले आहेत. त्यांत आज एका नव्या ग्रंथाची भर पडत आहे हे पाहून मनाला अतिशय संतोष होतो. हा भर फारच मौल्यवान आहे. कारण चरित्र नव्हे पण निवळ चर्चेच्या दृष्टीने लिहिल्या गेलेल्या मोरोपंतविषयक कोणत्याहि ग्रंथापेक्षां हा ग्रंथ अधिक पूर्ण, भरदार, चिकित्सक व सिद्धांतसंपन्न झाला आहे अस मला वाटते.

ग्रंथकाराने घेतलेली मूळ भूमिका बोलून चालून मर्यादित आहे. श्रीमद्भागवताच्या आधारे मोरोपंत कवीने जी निरनिराळीं काव्ये लिहिलीं त्यांचेच केवळ अंतर्बाह्य निरीक्षण करणे हा ग्रंथकर्त्याचा मूळ हेतु, निदान त्याने आखून घेतलेले कार्य होतें. परंतु या काव्यग्रंथाचे सूक्ष्म खोल व तुलनात्मक परीक्षण करण्यास कोणीही मनुष्य प्रवृत्त झाला असतां, अनिच्छेनेहि त्याची कार्यमर्यादा वाढावी व मूळ न योजिलेल्या अशाहि विषयांच्या चर्चेस त्याने प्रथम न कळत शिरावे पण मग तेथेच होसेने रमावे, असे होणे अगदीं स्वाभाविक आहे. नदीमुखाने समुद्रांत शिरण्याचाच हा एक प्रकार होय. याच्या उलटहि प्रकार वाङ्मयसेवेत आपल्या दृष्टीस पडतात ! म्हणजे आरंभीं मांड चौफेर विस्तृत मांडावयाचा. पण शेवटीं अपूर्ण एकांगी व मोडके तोडके असेच विवेचन निष्पन्न व्हावयाचे. अशा प्रकारापेक्षां प्रस्तुत ग्रंथांत आढळून येणारा प्रकार अधिक अनुकरणीय ठरेल.

ग्रंथाच्या प्रथमांर्धांत चार विभागांत मिळून ग्रंथकाराने प्रारंभीं उद्देशिलेले कार्य समाप्त केले आहे. पैकीं पहिल्यांत भागवताची योग्यता व भागवताचे अनेक मराठा अवतार, दुसऱ्यांत भागवता काव्यांचे बाह्यांग निरीक्षण, तिसऱ्यांत भागवतविषयक काव्ये लिहितांना पंतांनीं स्वीकारलेली भूमिका व मनांत धरलेला उद्दिष्ट हेतु हे विषय आहेत; आणि चौथ्यांत मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्याची प्राकृत काव्यमय प्रतिकृति यांचे तुलनात्मक अंतरंगनिरीक्षण स्कंधानुक्रमाने करण्यांत आलेले आहे. भागवत ग्रंथ हा अगदीं आधुनिक आहे असा जो 'अपसिद्धांत कित्येकांनीं काढलेला आहे तो खोडून टाकून त्याचे प्राचीनत्व ग्रंथकाराने प्रथम विभागांत निदर्शनास आणले आहे. नंतर भागवताला जनतेवर

प्रेमसाम्राज्य कां स्थापितां आलें व त्याच्या स्फूर्तीचा उपयोग अनेक भक्तसांप्रदायाला कसा झाला हे त्यांनै दर्शविलें आहे. भागवताच्या मानानें श्रीमद्भगवद्गीतेला लोक अधिक महत्त्व देतात ही गोष्ट ग्रंथकर्त्याला सयुक्तिक वाटत नाहीं असें दिसतें. परंतु भगवद्गीता हा ग्रंथ लहान असला तरी तो किती व्यापक आहे, आणि श्रीमद्भागवतानें पुरस्कृत केलेला भक्तिमार्ग हा गीतेनै परामृष्ट केलेल्या अनेक मार्गांपैकीं किंवा साधनांपैकीं फक्त एक साधन आहे. शिवाय गीतेनै अध्यात्म व व्यवहार या दोहोंची संगति लावण्याचा केलेला प्रयत्न हा भागवतांतील केवळ भक्तिरसवर्णनापेक्षां तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनै अधिक श्रेष्ठ कां ठरतो हे ग्रंथकाराचे लक्षांत सहजच आलें असतें. किंबहुना गीता व भागवत यांची भूमिका व उद्देश हे वेगवेगळेच असल्यानै, भगवद्गीतेला शिरीं धरून सुशिक्षित लोक भागवताला त्यापेक्षां कमी महत्त्वाचें कां मानितात याचा तुलनात्मक विचार उपस्थित होतच नाहीं असें मला वाटतें. बाकी भक्तिरसाचें प्रेमळ खुलासेवार वर्णन, सगुण हरिकथानिरूपण, व आख्यानोपाख्याने यांची गोडी सामान्य मनुष्याला सहजच विशेष असते या दृष्टीनै भागवताचा उपयोग प्राकृत कवींनीं गीतेपेक्षां अधिक करून घ्यावा हें स्वाभाविकच आहे.

भागवताचा उपयोग आपल्या काव्याला करणाऱ्या कवींमध्ये मोरोपंत हे अधिक श्रेष्ठ आहेत हें दुसऱ्या विभागांत ग्रंथकारानें सिद्ध केले आहे. नंतर प्रत्येक स्कंध घेऊन मूळचा ग्रंथसंभार व तद्विषयक मोरोपंती काव्य यांचें परस्पर प्रमाण किती पडतें, व त्यावरून मूळ ग्रंथांतील तात्पर्य तर सोडावयाचें नाहीं पण त्याची प्राकृत प्रतिकृति शक्य तिसकी आटोपशीर व प्रमाणबद्ध करावयाची, ही गोष्ट मोरोपंतांनीं कशी साधली हें ग्रंथकर्त्यानै दाखविलें आहे.

तिसऱ्या विभागांत भागवताच्या आधारें काव्य लिहिण्यांत मोरोपंतांचा उद्देश काय होता याचें विवेचन करितांना ग्रंथकारानें असें सांगितलें आहे कीं, तारीफ करावयाची ती मोरोपंतांनीं इतकी पुष्कळ कविता लिहिली याची करावयाची नसून त्यांच्या संक्षेपचातुर्याचीच करावी लागते. भागवत हें जरी पुराण या दृष्टीनै, व त्याची व्याख्या सार्थ होईल अशा रीतीनै, लिहिलें असलें तरी मोरोपंतांनीं आपलें काव्य लिहितांना भागवताचीं पौराणिक अंगे विशेष न नटवितां भगवद्भक्तीचें प्रतिपादन व परमेश्वराचें यशोगान हा हेतु मुख्य ठेऊन काव्यनिर्मिती व कथाकथन हे दुय्यम हेतु म्हणून त्यांनीं डोळ्यापुढें ठेविले आहेत. आपली कविता

रसाळ व्हावी व आपण सांगितलेली कथा पाल्हाळिक नसावी; असे धोरण त्यांनी ठेविले होते यामुळे राजवंशवर्णने, आध्यात्मविवेचन वगैरे अवांतर गोष्टी त्यांनी संक्षेपांत आणिल्या. उलट भक्तिसुखाचा आनंद मनसोक्त मिळावा म्हणून कित्येक ठिकाणी त्यांनी मूळ ग्रंथाहूनहि अधिक विस्तार केला आहे. एकंदरीने मोरोपंतांनी कवीचा निरंकुशत्वाचा अधिकार फारसा गाजविला नाही. पण मूळ संभाकून मर्यादित क्षेत्रांत त्यांनी आपली काव्यबुद्धि हवी तशी खेळविली आहे. तथापि लोक समजतात इतके मोरोपंतांचे शास्त्राध्ययन खोल नव्हते असा अभिप्राय ग्रंथकारांनी व्यक्त केला आहे.

चौथा विभाग हा सर्वांत मोठा असून त्यांत स्कंधानुक्रमाने मूळ भागवतांत काय मजकूर आहे व मोरोपंतांनी त्यांत घेतले सोडले काय किती याचा निर्देश ग्रंथकाराने केला आहे. या विभागांत सर्व भागवतांचे तात्पर्यच एक प्रकारे दिले गेले आहे. दशमस्कंधाची चर्चा विशेष विस्ताराने केलेली असून कवीने मुळांतील वर्णने वगैरे व्यावीं तितकीं घेतलीं नाहीत व या ठिकाणी संकोचाचा दुरुपयोग झाला असे म्हटले आहे. “ नैसर्गिक सृष्टिशोभेने किंवा मानवनिर्मित नगरादि स्थलांच्या शोभेने मोरोपंतांचे चित्त आकृष्ट करून घेतले होतेसे दिसत नाही, ” मात्र याचा वचपा अलंकारादि साधनांनी आपल्या काव्यांत पंतांनी काढला आहे असे ग्रंथकाराने म्हटले आहे. एकंदरीने ग्रंथकाराच्या मूळ उद्देशाप्रमाणे चौथा विभाग हा समर्पक झाला असून भागवत व मोरोपंती काव्य या दोहोंचाहि त्यांत घ्यावा तसा परामर्ष घेतला गेला आहे.

पण पंतकाव्यांचा इतका सूक्ष्म अभ्यास ज्याने केला त्याचे समाधान केवळ भागवतीकाव्यांचे निरीक्षण करून संपणे शक्य नव्हते. याकरितां ग्रंथाच्या उत्तरार्धांत त्यांने इतर अनेक दृष्टींनीं पंतांचीं एकंदर काव्ये जमेस धरून तत्संबंधीं इतर अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. पांचव्या विभागांत पंतकाव्यांचा कालनिर्णय व त्यादरून अनुमानितां येणारा पंतांच्या काव्यशक्तीचा विकास हा विषय आहे. यांत नवशिकेपणा, प्रौढावस्था, परिपक्वता, व उतारवय असे चार कालखंड कळून त्यांतल्यात्यांत प्रौढावस्थेचा काल हाच पंतांच्या कवित्वशक्तीच्या बहराचा काल असे ग्रंथकर्त्याने म्हटले आहे; पण या विभागांतील विषय बराच वादग्रस्त असल्याचीहि जाणीव त्यांने ठेवलेली आहे. सहाव्या विभागांत प्रथम पंतांची भाषाशुद्धि व पंतभाषेचे व्याकरण हे विषय आहेत. पैकीं भाषाशुद्धिसंबंधाने ग्रंथकाराने मोरोपंतांचे जे

अपप्रयोग दाखविले आहेत ते अपवादात्मक ठरून पंतांची काव्यरचना प्रायः शुद्ध असते असेच कोणासहि म्हणावे लागेल. पंतांच्या काव्यांना व्याकरणाचे नियम लागू करतांनाहि हे लक्षांत ठेवावे लागते कीं, मराठी भाषेचे तत्कालीन असे व्याकरण निश्चित कोणी वनविल्याचे आढळत नाही; यामुळे जे अनपेक्षित प्रयोग पंतांच्या काव्यांत आढळून येतात ते विशिष्ट नियमाशीं ताडून पाहतां येणें कठीण, उलट या प्रयोगांच्या आधारेनेच त्याकालीं अमुक प्रयोग हे व्याकरण शुद्ध मानले जात, असेच कोणी प्रतिपादन करूं लागल्यास त्याला खोडून काढणें कठीण जाईल ! सातव्या विभागांत पंतांच्या काव्यांतील गुण व दोष या दोघांचीहि सूक्ष्म चर्चा ग्रंथकाराने केली आहे. पंतांचे मुख्य दोष म्हणजे क्लिष्टता, दुर्बोधता, अवयव संस्कृत शब्दांचा उपयोग, दीर्घतमास, दूरान्वय, संदिग्धता, कृत्रिमपणा, बोजडपणा, संस्कृत शब्दप्राचुर्य, श्रुतिकटुता, यमकलालसा, मंत्रनियंत्रण, औचित्यहानि, ग्राम्यता, अश्लीलता हे होत; ही यादी बरीच मोठी आहे यांत शंका नाही. तथापि दुसऱ्या वाजूस माधुर्य, पदलालित्य, ओजस्विता, संवादचातुर्य, कथाकथनकौशल्य, भाषाप्रभुत्व, अलंकारवैचित्र्य वगैरे ठळक गुणाहि पंतांच्या काव्यांत आढळतात. ही गोष्ट ग्रंथकाराने सोदाहरण व समर्पक सिद्ध केलेली असून ही चर्चा त्याने कवी-विषयी योग्य अमिमान न सोडतां पण दोष दाखविण्यास न कचरतां केली आहे. आठव्या विभागांत काव्यतत्वाच्या दृष्टीने पंतकवितेची चर्चा करण्यांत आलेली असून, या निमित्ताने जुन्या कवितेच्या सामाजिक परिणामाविषयी असलेल्या प्रचलित मताची चर्चाहि ग्रंथकाराने केलेली आहे.

असो; प्रस्तावना म्हणजे परीक्षण नसल्याने ग्रंथकाराची व माझी कोणची मते जुळतात व कोणची जुळत नाहीत हे खुलासेवार सांगण्याचे येथे कारणच नाही. शिवाय प्रस्तुत ग्रंथ वाचात असतां चिकित्सकतेपेक्षांहि माझे मन कौतुकानेच अधिक भरून गेले होते हे स्पष्ट नमूद करण्यास मला आनंदच वाटतो. कारण इतक्या ताज्या पदवीधराने इतका विद्वत्तापूर्ण व विवेकक ग्रंथ लिहिलेला माझे पाहण्यांत नाही. विशिष्ट विषयावर संशोधक व चिकित्सक निबंध लिहिणारा एम्. ए. ची पदवी देण्याचा प्रघात आजपर्यंत मुंबई विद्यापीठांत नव्हता. तो तसा असता व ग्रंथकर्त्याने हा निबंधग्रंथ त्या परीक्षेकरितां म्हणून सादर केला असता तर त्याला त्याकरितां एम्. ए. ची पदवी सहज मिळाली असती असे मला वाटते. या ग्रंथाचे सूक्ष्म अध्ययन करणारास हे तेव्हांच दिसून येईल कीं

ग्रंथकारानें भागवत व मोरोपंतांचे ग्रंथ यांचें वरेंच खोल अध्ययन केलेलें आहे. प्रत्येक अनुमान व सिद्धांत सिद्ध करण्याला जो ग्रंथकार प्रत्यक्ष उदाहरणें देऊं शकतो त्याचा पंतकाव्याचा अभ्यास पद्धतशीर रीतीने केला गेला असला पाहिजे. मतासंबंधानें पाहतां हंस चिपळूणकर पांगारकर परांजपे पराडकर वगैरे ज्या ज्या लोकांनीं मोरोपंतांविषयीं चर्चा केलेली आहे त्यांच्याशीं जेथे मतभेद झाला तेथे ग्रंथकारानें तो धीटपणानें बोलून दाखविला आहे. अनादर बुद्धि न बाळगतां मतभेद साविनयपणें स्पष्ट बोलून दाखवून आत्मसमर्थन करणें हें कोणाच्याहि विवेचक बुद्धीला शोभतेंच, पण तरुण व होतकरू ग्रंथकारांना तें विशेष भूषणावह आहे. असा कोणताहि ग्रंथविभाग नाही कीं ज्यांत ग्रंथकारानें स्वतःचे मतस्वा-संध्य राखले नाही. असो; ग्रंथकाराच्या परिश्रमक्षमतेचें मला फारच कौतुक वाटतें. बाह्यांग निरीक्षणांत कवितांच्या ओळींची संख्या मोजण्यापासून तो अंतरंगांतलि शब्दध्वनी, शब्दरीती, शब्दव्याकरण, काव्यगुण, अलंकार इत्यादिकापर्यंत कोणत्याहि बाबतींत वारीक पाहण्याचें ग्रंथकारानें सोडले नाही. आणि कवि मोरोपंतांवर जें चर्चात्मक वाङ्मय आजवर प्रसिद्ध झालें आहे त्यांत या ग्रंथाला जो अग्रमान द्यावासा मला वाटतो तो वरील गोष्टीमुळेच. शेवटीं मराठी वाङ्मयाचें भक्त व भोक्ते, विशेषतः अधिकारी विद्यार्थी, यांजकडून या ग्रंथाचा योग्य तो परामर्ष घेतला जाईल अशी आशा व्यक्त करून व ग्रंथकाराचें मनःपूर्वक अभिनंदन करून ही प्रस्तावना पुरे करितों.

पुणे, ता. २० मे १९२६.

न. चि. केळकर.

संक्षिप्त अक्षरांचें स्पष्टीकरण.

अ.-अध्याय.

अ.म.-अमृतमथन.

अ. व.-अनेकवचन.

आदि.-आदिपर्व.

इ.-इत्यादि.

इ. स.-इसवी सन.

उ., उदा.-उदाहरणार्थ.

ए. व.-एकवचन.

का. प्र.-काव्यप्रकाश (आंकडे उल्लासांचे).

का. सं.-काव्यसंग्रह.

कृ. वि.-श्रीकृष्णविजय. (आंकडे अनुक्रमे अध्याय व पद्य यांचे.)

द्वि. पु.-द्वितीय पुरुष.

ध्रु. च.-ध्रुवचरित्र.

नं.-नंबर.

ना. भ्यु.-नारदाभ्युदय.

ना. र.-नामरसायन.

पृ.-पृष्ठ.

पृथु.-पृथुकोपाल्यान.

भा.-भागवत (आंकडे अनुक्रमे स्कंध, अध्याय व श्लोक यांचे).

भी. भा.-भीष्मभक्तिभाग्य.

भीष्म.-भीष्मपर्व.

म. भा.-महाभारत.

मं. भा.-मंत्रभागवत. (आंकडे अनुक्रमे स्कंध व आर्या यांचे).

मो. च.-लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकरकृत ' मोरोपंत चरित्र आणि काव्य-विवेचन. '(अनिर्दिष्ट अंक पृष्ठांचे)

रु. गी.-रुक्मिणीगीत.

वा. च.-वामनचरित्र.

सभा.-सभापर्व.

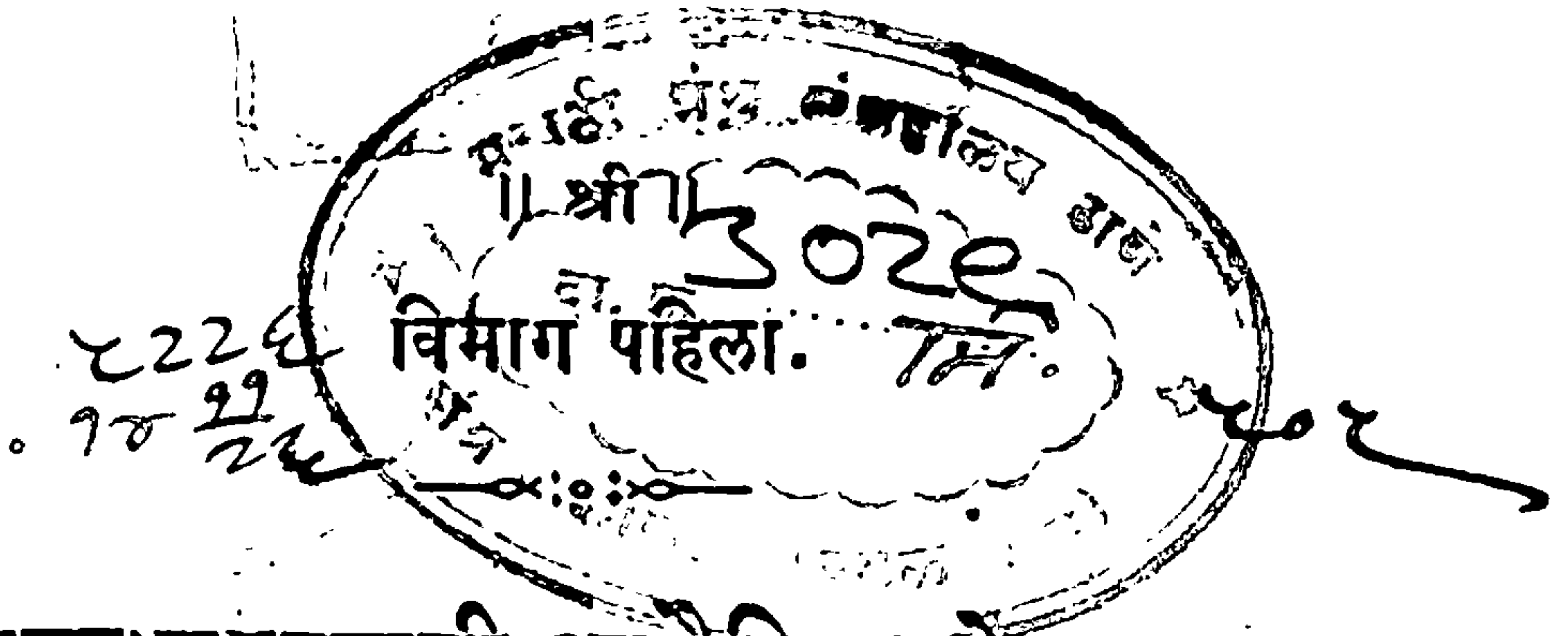
सुदाम.-सुदामचरित्र.

स्कं.-स्कंध.

* * ज्या काव्यामध्ये अंतर्गत विभाग नाहीत त्यांच्या नांवापुढे येणारे आंकडे त्यांतल पद्यांचे अनुक्रमांक आहेत असे समजावे.

पूर्वाध

मूळ भागवताचें व पंतांच्या भाग-
वती काव्यांचें संगोपांग तुळ-
नात्मक विवेचन.

श्रीमद्भागवताची अलौकिक योग्यता, भागवताचे मराठीतील अवतार.

निगमकल्पतरुर्गलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

भा. १.१.३.

१. अनादिकालीं प्रकट झालेल्या वैदिक ऋचांपासून तो तहत आजकाल मधुन मधुन प्रसिद्ध होणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांपर्यंत अफाट पसरलेल्या गर्वाण वाङ्मयामध्ये श्रीमद्भागवत हा एक अत्यंत महत्त्वाचा व अलौकिक ग्रंथ आहे. भारत व रामायण हे ग्रंथ महान् योग्यतेचे आहेत व आम्हां सर्व आर्यांना ते नित्य पूज्य आहेत. त्या दोहोंचे, विशेषतः महाभारताचे, धर्माच्या, तत्वज्ञानाच्या, नीतिशास्त्राच्या, इतिहासाच्या, राजकारणाच्या व भाषेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्व आहे. परंतु भागवताचे महत्त्व त्याच्याहूनही विशिष्ट व निराळ्या तऱ्हेचे आहे. महाभारताची भूमिका सर्वस्वी व्यावहारिक आहे, परमार्थमय नाही. या जगांत धर्माज्ञेला व नीतीला न सोडतां नाना तऱ्हेचे उद्योग व खटपटी केल्या, व्यवहारांतले प्रश्न कुशलपणे सोडवून जे काय मिळवावयाचे ते मिळविले व पराक्रम गाजवावयाचा तो गाजवला तरी देखील या बहिर्मुख व्यापारांमध्ये मनुष्याच्या मनाला पूर्ण शांति प्राप्त होत नाही. आपल्या अंतःकरणांतील हितगुज ज्याला सांग व, विपन्नावस्थेतील दुःखे व संपन्नावस्थेतील सुखे सारख्याच समाधानवृत्तीने ज्याला निवेदन करावी व ज्याच्या सर्वस्वार्पण करून केलेल्या सेवेत शाश्वत आनंद प्राप्त

व्हावा, असा जीवींचा विसावा होऊन राहणारा सखा प्राप्त करून घेण्याची मनाला तळमळ लागून राहाते. बाह्य जगाच्या व्यापसंतापापासून अलित्त असे अंतरीचे समाधान प्राप्त करून घेण्याची ही मनुष्यमात्राची धडपड पूर्वापासून एकसारखी चालू आहे. अशा निरातिशय समाधानाच्या स्थानाप्रत नेऊन पोचविणारे जे कांहीं मार्गदर्शक वाटाडे आहेत त्यांत श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ प्रमुख होय. इहलोकीं आयुष्यभर निरातिशय शांति देणारा व परलोकीं परमपद प्राप्त करून देणारा प्रेममय भक्तवत्सल प्रभु व्यक्तिमात्रास सुलभतेने मिळवून देणारा व त्या हृदिस्थ परमात्म्याची अनन्यभक्ति करण्यास शिकविणारा असा भागवत हा ग्रंथ आहे. ग्रंथांतलil प्रत्येक अध्याय, प्रत्येक श्लोक, प्रत्येक ओळ, किंवाहुना प्रत्येक शब्द श्रीकृष्णभक्तीच्याच प्रतिपादनास लावलेला असा भागवतांतच आढळेल; इतरत्र कोठेही आढळणार नाही. श्रीमद्भागवतांतलil प्रत्येक पदामध्ये श्रीकृष्णपरमात्म्याचेच नानातऱ्हांनीं गायन केलेले आहे अशी अठरा पुराणांपैकीं भागवताच्या जोडीच्या पञ्चपुराणाचीच साक्ष आहे.

पुराणेषु च सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् ।

यत्र प्रतिपदं कृष्णो गीयते बहुधर्षिभिः ॥

(भागवत माहात्म्य); पञ्चपुराण, ६.१८९.३.

व्यावहारिक आयुष्यामध्ये शांतता व समाधान प्राप्त होण्याकरितां जन्मल्यापासून मरेपर्यंत परमेश्वरभक्ति, कैवल्यसुख प्राप्त करून घेण्याचे उत्कृष्ट साधन म्हणून भगवंताची भक्ति व मोक्षाची प्राप्ति होऊन कैवल्यपदीं रममाण झाल्यानंतर देखील श्रीहरीची ' अहेतुक्यप्रतिता ' अशी निराकांक्ष भक्ति— याप्रमाणे सर्व काळीं, सर्व स्थलीं व सर्व अवस्थांमध्ये भगवद्भक्ति हाच येथून तेथून भागवताचा प्रतिपाद्य विषय आहे. या भागवतधर्मरूपी अमृतप्रपे-भोवतीं सर्वांनीं गोळा होऊन भक्तिसुधेचे आकंठ पान करावे म्हणून भागवतकारांनीं रमणीय, काव्यमय वाणीने वाचकांना आळविले आहे. निरनिराळ्या भक्तांच्या प्रेमळ कथा उदाहरणादाखल पुढे ठेविल्या आहेत व गहन वेदान्ताचे उद्घाटन करून वेदान्ततत्त्वांसही आपला भागवतधर्म पूर्णपणे अनुकूलच आहे असे दाखविले आहे. अशा तऱ्हेचे श्रीमद्भागवताचे अलौकिक स्वरूप आहे.

२. महाभारताची भूमिका अशा तऱ्हेची नसून ती बहुतांशीं व्यावहारिक आहे. लढाया, उलथापालथी, भांडणे, सभा, द्यूत, कारस्थाने वगैरे लौकिक गो-

श्रींचे ते चित्र आहे. त्यांतही व्यासांनीं भगवद्गीतेमध्ये व शांतिपर्वातील नारायणाय अख्यानामध्ये भागवतधर्माचे प्रतिपादन केले आहे; नाही असे नाही. परंतु ही दोन्ही प्रकरणे म्हणजे महाभारताचा अंशमात्र होत आणि त्यांत देखील भागवतधर्माचे व भक्तिमार्गाचे रहस्यच सर्वस्वी सांगितले नसून इतर अनेक विषयांचा समावेश त्यात्रोवरच केला आहे. आणि हे प्रत्यक्ष व्यासांच्या भागवतांत दिलेल्या कवुलीवरूनच सिद्ध होते सर्वार्थपरिवृंहित असे भारत रचल्यानंतर देखील व्यासांच्या मनाची तळमळ शांत हेईना. शेवटीं नारदाला त्यांनीं “ सांग मनीं अप्रसन्न कां वा भी ” असा प्रश्न केला. तेव्हां नारदांनीं त्यांना उत्तर दिले --

“ तुवां काहीं ।

‘ प्राधान्ये श्रीभगवन्महिमा अद्यापि वर्णिला नाही ॥

वाखाणावे प्रेमे भगवद्यश मुनिवरा तुवां आतां ।

हृदय प्रसन्न होते प्रभुचा महिमाचि आदरे गातां ॥ ”

मं. भा. १. ६, ७.

यावरून असे दिसून येते कीं, भगवच्चरित्राचे वर्णन व भागवतधर्म जो महाभारतांत अगदीं थोड्याशा अंशाने वर्णिला होता तोच पूर्णांशाने व पृथक्पणे वर्णन करण्याची प्रेरणा व्यासांस नारदांनीं केली व त्या प्रेरणेचेच फल म्हणजे व्यास-मुखांतून बाहेर पडलेले हे भागवत होय. भारतांत व्यासांनीं जे थोडेसे व अपुरे वर्णिले होते तेच भागवतांत विस्तृतपणे वर्णन करण्याला नारदांनीं त्यांना सांगितले. अर्थात् जो भागवतधर्म लोटपणे भगवद्गीतेत सांगितला होता तोच भागवतांत विस्तृतपणे व्यासांनीं सांगितला असे स्वतः भागवतकारांच्या म्हणण्याप्रमाणे दिसते. परंतु टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे हे खरे नाही. ‘ भगवंतांनीं प्रवृत्त केलेला व गीतेत आणि नारायणाय अख्यानांत उपदेशिलेला निष्कामकर्म प्रधान भागवतधर्म तो मूळचा व प्राचीन धर्म होय. त्याची परंपरा पुढे लुप्त झाली. व “ मूळ म्हणजे भारतांतील भागवतधर्मांत नैष्कर्म्याला [निष्कामकर्माला] जे

* येथील ‘ प्राधान्ये ’ हा शब्द किंवा मूळ भागवतांतील याच अर्थाचा ‘ अनुदितप्रायम् ’ हा शब्द लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. त्यावरून भारतामध्ये थोडेसे भगवद्योगान व्यासांनीं केले होतेच. पण ते मनाची शांति होण्यास पुरेसे नव्हते असे सूचित होत आहे.

प्राधान्य होतें तें कालांतरानें कमी होऊन त्याऐवजीं भक्तीला जेव्हां प्राधान्य आलें तेव्हां या दुसऱ्या स्वरूपाचा (म्हणजे भक्तिप्रधान) भागवतधर्म प्रतिपादन करण्यासाठीं भागवतपुराण ही पुरणपोळी मागाहून वनविली. ” (गीतारहस्य ५४०) असें टिळकांचें म्हणणें आहे * तेव्हां त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें भागवतांतिल भागवतधर्म हा भगवद्गीतेतिल भागवतधर्मापेक्षा निराळा होय. अर्वाचीन विद्वन्मुकुटमणीचें हे मत कदाचित् खरें असेल पण आमच्या पूर्वाच्या संतमंडळींस ही विचाराची दिशा मान्य नव्हती असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. भगवद्गीता व भागवत पुराण हीं एकाच धर्माचीं प्रतिपादक आहेत असें त्यांस वाटे. श्रीज्ञानेश्वरांनीं महाराष्ट्रीय भागवत सांप्रदायाची स्थापना केली त्यांनीं आपल्या ज्ञानदेवींत भक्तिरसाचा किती उत्कर्ष केला आहे व भक्तिरसास पोषक असे ९ व १८ हे अध्याय लिहिले असतां त्यांच्या वाणीला कसें अलौकिक भरतें आलें आहे हे पाहणाऱ्यांस भगवद्गीतेचा भागवतधर्म भक्तिप्रधान भागवतधर्माहून ते निराळा मानित असत अशी शंका देखील येण्याचें कारण नाही. श्रीज्ञानेश्वरांनीं जो भागवतसांप्रदाय स्थापन केला त्याच सांप्रदायांत एकनाथी भागवत हा ज्ञानेश्वरीइतकाच श्रेष्ठ प्रमाण ग्रंथ मानण्यांत येतो यावरून आमच्या प्राचीन संतमंडळींच्या परंपरेंत तरी गीता व भागवत हे दोन्ही ग्रंथ अगदीं बरोबरीच्या व सलगीच्या प्रेमभावानें अत्यंत उच्च स्थानीं अधिष्ठित झालेले होते हे स्पष्ट दिसून येईल.

३. भगवद्गीतेला शिरीं धरून भागवताला वाजूला टाकून द्यायचें ही प्रवृत्ति अगदीं अलीकडची आहे व अलीकडे सुद्धां पाश्चात्यशिक्षणविभूषित लोकांमध्येच ती विशेष दिसून येते. अशी प्रवृत्ति होण्याचीं कारणे काय वगैरे विस्तार यथे करण्याची जरूरी नाही. यथे येवढेंच पुनः सांगावयाचें कीं ही प्रवृत्ति पूर्वीं मुळींच नव्हती व अजून देखील जुन्या तऱ्हेच्या व कल्पनांच्या लोकांत ती आपल्यास आढळून येत नाही. भागवतपुराणाची पुरणपोळी मागाहून वनविली कां आधीं तयार झाली वगैरे विचक्षणा करणाऱ्यांच्या भानगडींत पूर्वींचे संत व कवि पडत नसत त्या पुरणपोळीच्या सत्वस्थपणाला लोभून जाऊन तिच्यावर यथेच्छ ताव

* भागवत धर्माविषयीं व श्रीमद्भागवताविषयीं टिळकांचें म्हणणें काय आहे हे साकल्यानें जाणावणाचें असल्यास गीतारहस्य पृ. ९-११ व पृ. ५३५-५५३ (विशेषतः ५३९-४०) यांचे अवलोकन करावे.

मारण्याचा सपाटा मात्र त्यांनी चालविला होता. व जुन्या काळचे ~~सुख~~ व ताठर गडी ते असल्यामुळे तो पुरणपोळीचा आहार त्यांना उत्कृष्टपणे पचतही असे. खरोखर गीता व भागवत या दोन्ही भक्तिप्रधान ग्रंथांचा पूर्वीच्या संतांवर व वाङ्मयभक्तांवर इतका परिणाम झाला होता कीं समर्थ रामदास व त्यांच्या सांप्रदायांतिल ग्रंथकार वगळले असतां वाकीच्या सर्व महर्वाच्या कवींनीं गीता किंवा भागवत यांपैकीं एकावर तरी प्रामुख्याने रचना केलेली दिसून येते. त्यांतही भागवताचे महत्त्व व त्याचा झालेला परिणाम हा कांकणभर जास्तच मानावा लागतो. कारण गीतेंत फक्त वेदान्त व भक्तियोग यांचें तात्त्विक रीतीचें प्रतिपादन येवढाच विषय आहे; परंतु भागवतांत या दोन्ही गोष्टी असून शिवाय भगवंतांच्या व अनेक भगवद्भक्तांच्या रमणीय कथांचा समावेश त्यांत झाला असल्यानें तात्त्विक विचारांच्या गंभीर डोहांत अवगाहन करण्याची ज्यांस शक्ति किंवा इच्छा नव्हती त्यांनीं भगवत्कथांच्या सुलभ वाहत्या गंगेंत हात धुवून घेऊन भगवच्चिंतनाचें व यशोवर्णनाचें आपलें कार्य साधून घेतलें आहे.

सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।

यस्याः श्रवणमात्रेण मुक्तिरत्नं समाश्रयेत् ॥

किं श्रुतैर्वहुभिः काव्यैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।

एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥

(श्रीभागवतमाहात्म्य); पद्मपुराण, ६ १९१.२७,३०.

अशी आमच्या पूर्वीच्या सर्व कवींची दृढ श्रद्धा होती. त्यांची ग्रंथरचना पाहिली तर आपणास असें दिसून येईल कीं भागवतांतिल एकाद्या तरी प्रसंगावर किंवा एकाद्या तरी भाख्यानावर बहुधा प्रत्येक कवीनें कविता केली आहे. मराठींतिल भागवताच्या अवतारांचे विहंगावलोकन आपणास पुढें करावयाचेंच आहे त्यावरून अश्वलासून अखेरपर्यंत मराठी वाङ्मयावर भागवताचा केवढा जबरदस्त पगडा व प्रलेला आहे हे सहज दिसून येईल. आमचे पूर्वीचे मराठी वाङ्मय सर्व भक्तिरसपरिपूरित आहे. आणि भक्तिरसाने ओथंबलेल्या वाङ्मयाच्या रोमरोमीं भागवताची शिकवण भिनलेली असेल हे काय सांगावयास पाहिजे ?

४. इतर पुराणग्रंथांच्या तुलनेनें पाहिलें तरी देखिल भागवताचे अलौकिकत्व स्पष्टपणे लक्षांत येतें. भागवत हे एक पुराण आहे. परंतु इतर पुराणग्रंथांतिल गावाळ व भाकड मजकुराचा फारसा अंश भागवतांत दिसून येत

नाहीं. नानातऱ्हेचीं व्रते, उद्यापने, पूजा किंवा उपवास यांचीं अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णने; क्षेत्रांचे, नद्यांचे, मंत्रांचे, देवतांच्या कवचांचे बाहींच्या काहींच माहात्म्य वर्णन करणाऱ्या कथा, यांनीं इतर पुराणांचा पुष्कळसा भाग व्यापलेला असतो. अनेक जन्म अघोर पापे केलेल्या गलत्कुष्ट चांडाळांचे केवळ यदृच्छेनें एकाद्या क्षेत्रीं जाणे होऊन तेथील शिवलिंगावरचा वारा त्याच्या आंगाला लागला किंवा विल्वपत्राचा नुसता स्पर्श झाला कीं त्याचीं अनेकजन्माजित पापे धुवून जाऊन तो मुक्त होतो—अशा तऱ्हेच्या कथांनीं इतर पुराणे भरलेलीं असतात. अत्यंत निंद्य पातके करून देखील केवळ भस्म लावल्याने, किंवा मनाला पश्चात्ताप न होतां असाच काहीं तांत्रिक विधि केल्याने मनुष्य पापापासून मुक्त होतो व सायुज्यपदास जातो असे वर्णन करणे म्हणजे पातके करण्याला एक प्रकारे प्रोत्साहन देणेच होय. अशा कथा इतर पुराणांतून पुष्कळ आढळतात. परंतु भागवतांत अशा खऱ्या धर्माच्या दृष्टीने आक्षेपार्ह कथा नाहीत, हाच त्याचा विशेष होय. ' देव भावाचा भुक्तेला ' हे तत्व लक्षांत ठेवून निर्मळ अनन्य भक्तिभाव, खरे पुण्याचरण, यांचेच महत्त्व रमणीय कथांच्या रूपाने वर्णन केलेले वाचून येथे चित्त प्रसन्न होते, शुचितर होते व त्यांतील किल्विषे जळून जातात. ध्रुव, प्रल्हाद, बलि, गजेन्द्र यांच्या एकेक कथा म्हणजे मनुष्यास उच्च, उदात्त वात वरणांत घेऊन जाणारीं दिव्य विमानेच होत. असो.

५. आपल्या प्राचीन वाङ्मयांतलि बहुतेक ग्रंथांप्रमाणे भागवताचाही रचनाकाल निर्णय झालेला नाही. एच्. एच्. विल्सन या पाश्चात्य पंडिताचे मते भागवत हे बोपदेवाने रचले व बोपदेव हा इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकांत झाला. अर्थात् भागवत चौदाव्या शतकांत लिहिले गेले ! याच्या उलट भागवताचा उपसंहार लिहिणारे श्री यशवंत वैकटेश कोल्हटकर य'चे मते सध्याच्या स्वरूपांतल्या भागवताचा रचनाकाल ख्रिस्ती सनापूर्वी एकदोन शतके तरी असला पाहिजे. पैकीं विल्सनचे म्हणणे आतां रद्द ठरले आहे. त्याचे म्हणण्याप्रमाणे बोपदेव हा चौदाव्या शतकांत झाला नाही व त्याने भागवत रचलेहि नाही. कारण त्याने स्वतः आपल्या ग्रंथांत भागवताचा पूज्य व प्रमाण ग्रंथ म्हणून उल्लेख केला आहे. पुराणनिरीक्षणकार अंबक गुरुनाथ काळे यांनीं पुराणांच्या वंशावळींतलि कैलकिल राजाच्या काळावरून पुराणांचे शेवटचे तिसरे संस्करण

भागवताची योग्यता व भागवताचे मराठी अवतार. ७

इ. स. ५००-६००च्या सुमारास झालेले असे दाखवून दिले आहे. भागवत पुराणांतिल वंशवर्तीचा भाग ८वे शतक अगर त्याहूनही नंतरच्या कालांत रचना असावा असा एफ्. ई. पार्जिटर नामक पाश्चात्य विद्वानाचा अभिप्राय आहे डिसेंबर १९२३ च्या विविधज्ञानविस्तारांत श्री. दार्जी नागेश अपटे यांनी भागवताचा रचनाकाल ९ वे शतक होय असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे श्री. चिंतामण विनायक उर्फ नानासाहेब वैद्य यांनीही नुकताच मद्रास १९२४च्या नाताळ्यांत भरलेल्या ओरिएण्टल कॉन्फरन्सकरितां 'भागवत पुगणाचा काल' या नांवाचा निबंध लिहिला असून तो रायल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या 'जर्नल'मधून प्रसिद्धही झालेला आहे. त्यांतिल वैद्यांनीं प्रमाणे रा. आपटे यांच्या उपर्युक्त लेखांतिल प्रमाणांशीं बरीच मिळतीं असून त्यांचा सिद्धान्तही भागवत हे इ. सनाच्या १०व्या शतकांत रचले असले पाहिजे असाच आहे. याप्रमाणे सर्व मतांतांचा गलबला आहे.

नवव्या दहाव्या शतकापर्यंत भागवताला ओढणारे श्री. वैद्य इत्यादि संशोधक यांचां प्रमाणे निर्णायक व बिनतोड आहेत असे ह्मणवत नाही. भागवतांत बुद्धाची विष्णूच्या अवतारांमध्ये केलेली गणना, सांख्यतत्वांची त्यांत दिसून येत असलेली परिणति व खुद्द सांख्यमत प्रस्थापक कपिलाची विष्णूच्या अवतारांत केलेली गणना वगैरे प्रमाणे भागवताची अर्वाचीनता ठरविण्यासाठीं देण्यांत येत असताना शंकराचार्यांच्या ग्रंथांत भागवताचा उल्लेख नाही हे एक मोठे प्रमाण पुढे मांडण्यांत येत असते. परंतु शंकराचार्यांच्या 'सर्वसिद्धांतसंग्रह' नांवाच्या ग्रंथामध्ये भागवताचा उल्लेख आहे असे दाखविण्यांत आले आहे. खुद्द शंकराचार्यांच्या ग्रंथांत व त्यांच्या गुरुचे गुरु जे गौडपादाचार्य त्यांच्या ग्रंथांत भागवताचे आधार घेतलेले आहेत असे पैकुंठवासी गोप ब्याचार्य अण्णा कराडकर यांनी दाखवून दिलेले आहे. शंकराचार्यांचा काल म्हणजे इ. स. ७०० च्या सुमाराचा होय. त्यांच्या गुरुचे गुरु गौडपादाचार्य यांचा काल निदान ६५० च्या सुमाराचा तरी असला पाहिजे. त्यावेळेस भागवत ग्रंथ प्रमाण मानला जात होता. यावरून त्याच्यापूर्वी निदान शेंदोनशें वर्षे तरी भागवत झालेले असले पाहिजे. ही भागवताच्या कालाची अगदीं अलीकडची मर्यादा होय, असे सध्यांच्या प्रमाणांवरून म्हणावेसे वाटते. हिच्यापूर्वी भागवत किती जाऊ शकते हे अनिर्णीतच आहे. असो. भागवताच्या रचनाकालाचा प्रश्न येथे बराचसा अप्रस्तुत आहे; त्याचे वर केवळ स्थूलमानाने दिग्दर्शन केले आहे.

६. रचनाकाल अत्यंत प्राचीन असो अथवा अगदीं अलीकडचा असो' ग्रंथाचे स्वयंभू महत्त्व त्यामुळे कमी होत नाही. गेल्या हजार-नऊशे वर्षांचा हिंदुसमाजाचा इतिहास अवलोकन केल्यास भागवताचे अलौकिक महत्त्व चटकन् ध्यानांत येईल. वेदकालीन यज्ञमार्गाला समाज केव्हांच पारखा झाला होता. ब्राह्मणेतर वर्णांचे द्विजत्व लोपून ते शूद्रसम वनू लागले होते व 'कलावद्यन्तयोः स्थितिः' अशी वस्तुस्थिति झाली होती. कर्ममार्ग दुरावला होता आणि श्रीशंकराचार्यांनीं प्रतिपादिलेला संन्यासमार्ग अति दुस्तर वाटत होता. सारांश, एक हजार वर्षांपूर्वी, प्रेममयतेने सर्व समाजास एकीकृत करणारा व सर्वांचीं मनें आवर्जून घेणारा, सर्वांच्या अधिकारांतला, सर्वांस अनुसरण्यास सुलभ, अशा तऱ्हेचा परमार्थमार्ग हिंदुसमाजांत प्रचलित होण्याची जरूरी भासत होती. मुसलमानांचे हल्ले सुरू झाल्यानंतर तर धर्मरक्षणाकरितां अशा एकाद्या सर्वसामान्य तत्त्वाची अधिकच आवश्यकता उत्पन्न झाली. अशा स्थितींत भागवतधर्म व भक्तिमार्ग यांचे पुनरुज्जीवन होऊन त्यांच्यामुळे धर्मरक्षणाचे व समाजधारणेचे महत्कार्य सिद्धीस गेले. हा जो भागवतधर्माचा प्रसार व जयजयकार आर्यावर्त-भर झाला त्यास मुख्य कारण श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ होय. भागवतधर्माच्या प्रसारार्थ निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळे पंथ निघाले; परंतु सर्वांची करणी व कार्य हीं मूलतः एकाच स्वरूपाचीं झालीं. मूळ सुरुवात दक्षिणेत झाली. द्रविड देशांत रामानुजाचार्यांनीं भक्तिमार्गाची वेदान्ताच्या पायावर स्थापना केली. तेराव्या शतकांत तुलव देशांत मध्वाचार्यांनीं वैष्णवमत प्रस्थापित केले याच सुमारास ज्ञानेश्वर-नामदेवांनीं महाराष्ट्रांत भागवतधर्माचा पुकरा केला. पंधराव्या शतकांत वल्लभाचार्यांनीं केवळ भागवतावर आधारलेला पुष्टिसंप्रदाय गुर्जर देशांत प्रसृत केला. महाभागवद्भक्त मिराबाई राजपुतान्यांत 'गिरिधर' कृष्णाला आळवू लागली, व चैतन्यदेवांनीं बंगाल्यांत कृष्णभक्तीचे चैतन्य ओतले.

भागवतधर्माचे जे हे प्रेमसाम्राज्य दोनतीन शतकांत भरतखंडभर पसरले त्याचा अधिराजा श्रीमद्भागवत हा ग्रंथ होय. प्रांतोप्रांतींचे निरनिराळे पंथ यांना (एक रामानुज खेरीजकरून) स्फूर्ति मुख्यतः, निदान बऱ्याच अंशीं तरी, भागवतापासून मिळाली होती. मध्वाचार्य व वल्लभाचार्य यांनीं उघड उघड भागवतावर ग्रंथ लिहून त्याविषयींचा आपला परमादर प्रकट केला आहे. महारष्ट्रीय भागवतधर्मी संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ इत्यादिकांवर भागवताचा किती दृढ परिणाम

झालेला आहे हे सांगण्याची जरूरी नाही. ज्ञानेश्वरांना भागवत माहीत नव्हतं असा शुष्क वाद कांहींनीं पूर्वी उपस्थित वेला होता. परंतु खुद्द ज्ञानेश्वरविरुद्ध भागवताचा झालेला दृढ परिणाम ठिकठिकाणीं दिसून येतो असे पांगारकर यांनीं दाखवून दिले आहे. याचप्रमाणे इतर प्रांतींही भागवताने श्रीकृष्णभक्तीची पाखर घालून सर्वास भक्तिमार्गरूपी राजरत्यास लावून सायुज्यपदाचे साध्य सुलभ करून दिले.

७. हा जो भागवतधर्माचा महापूर येऊन गेला त्यांत महाराष्ट्रांतलं भागवतधर्माचा इतिहास विशेष उज्ज्वल व स्पृहणीय झाला इतर कित्येक प्रांतांतल्याप्रमाणे त्यास येथे अमर्याद व नीतिदृष्ट्या अनुचित स्वरूप आले नाही. ज्या परंपरेचा प्रारंभ श्रीज्ञानेश्वरासारख्या योगिश्रेष्ठ व परमभक्त महात्म्यापासून झाला त्या परंपरेतील संत मंडळींमध्ये गैरवाजवी प्रकार शिरणे अशक्यच होतं. आणखी दुसरी गोष्ट म्हणजे इतर कांहीं ठिकाणांप्रमाणे येथील भागवतधर्माला संकुचित, सांप्रदायिक व आग्रहापणाचे स्वरूप आले नाही. महाराष्ट्रीय संतांनीं निराळे वेदान्तमत स्थापन करण्याचा आव कधीं घेतला नाही किंवा एकादे स्वामी अगर आचार्य स्थापन करण्याचा बडेजाव कधीं केला नाही. गीतेवरील व भागवतावरील अमुकच टीका प्रमाण, बाकीच्या सर्व अप्रमाण, अशा तऱ्हेचा आग्रहही कोणी धरला नाही. ज्ञानेश्वरासारख्या ग्रंथास जी सर्वमान्यता प्राप्त झाली ती त्याच्या अतुलनीय योग्यतेमुळे आपोआप प्राप्त झाली. बाकी विचाराचे व मतप्रतिपादनाचे रान सर्वास सारखेच मोकळे होतं. याचे स्पष्ट दिग्दर्शन वामनपंडितांनीं यथार्थदीपिका लिहून ज्ञानेश्वरांस कित्येक ठिकाणीं विरोध केला यांत उत्कृष्ट रीतीनें दिसून येतं. आमच्या संतांच्या अशा उदार बुद्धीमुळे व जनहिततत्परतेमुळे महाराष्ट्रवाङ्मयास मोठाच फायदा झाला. संतपरंपरेतून पुढे जरी वारकरी संप्रदाय परिणत झाला तरी वाङ्मयप्रांतांत विचारस्वातंत्र्याची पूर्ण मुभा असल्यामुळे परमेश्वरभक्तीचा खग भागवतधर्म कोणत्याहि संप्रदायपुरता केव्हांच आकुंचित झाला नाही आणि त्यामुळे गीतेवर व भागवतावर नवी नवी सर्वांगसुंदर ग्रंथनिर्मिती व्हावयाचे कधींच बंद पडले नाही. वारकरी संप्रदायाने गीतेची टीका 'ज्ञानेश्वरी' व भागवताची टीका 'एकनाथी भागवत' हे दोनहि प्रमाण ग्रंथ मानण्यास सुरुवात केल्यानंतर वारकरी संप्रदायांत गीतेवर व भागवतावर मुळींच टीका निर्माण

झाल्या नाहीत. परंतु वारकरी समाज म्हणजे अखिल भगवद्भक्तांच्या समाजाचा केवळ एक अंश होय. तेव्हां सांप्रदायाचे आणि परंपरेचे दृष्टीने पुष्कळ अंशी हितकर असे निर्वंध वारकरी समाजास जरी लागू झाले तरी इतरांच्या विचारस्वातंत्र्यावर त्याचा कांहींच परिणाम झाला नाही. अर्थात् वारकरी संप्रदायाचे बाहेर सर्व समाजांत तळापर्यंत जाऊन पोचलेला जो संप्रदायरहित व्यापक भागवतधर्म तो वाङ्मयदृष्ट्या वाङ्मय राहिला नाही. तो ग्रंथरूपी फलगुष्पांच्या बहाराने डवरून जाऊन रसिक भक्तांस आनंद देण्यास कारणीभूत झाला. आपणास केवळ वाङ्मयाच्या दृष्टीनेच सर्व भागवती अवतारांचे अवलोकन करावयाचे आहे. अर्थात् सांप्रदायिक, असांप्रदायिक, सर्वासच येथे पाचारण आहे.

८. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी भागवतसंप्रदायाची स्थापना केली त्याच काळी किंवा त्याच्यानंतर थोडेच दिवसांत भागवताच्या आधारे मराठींत विस्तृत रचन सुरू झाली असली पाहिजे. कारण अजमासे त्याच काळातील दशमस्कंधावरील एक सर्वांगसुंदर टीका आजतागायत उपलब्ध आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्या काळां भागवत धर्माची स्थापना केली तो काल म्हणजे एक प्रकारे पुनरुज्जीवनाचा (Renaissance) काल होय. भगवद्भक्तीचे भांडार सर्वासलहानापासून थोरपर्यंत, ब्राह्मणापासून चांडाळापर्यंत, सर्वास- खुले केल्याची द्राही जेव्हां त्यांनी आपल्या ग्रंथांच्या योगाने व सर्व जातींच्या साधुसंतांस बरोबर घेऊन ज्या तीर्थयात्रा त्यांनी केल्या त्यांच्या योगाने सर्व महाराष्ट्रभर फिरविला, त्या वेळेस सर्वत्र मोठी जागृति होऊन भगवद्भक्तीच्या उमाळ्याने व सात्त्विक प्रेमाच्या स्फूर्तीने सर्व महाराष्ट्र हालून गेले असले पाहिजे. आणि खरोखर अशी स्थिति त्यावेळेस झाली होती, प्रेमळ भगवद्भक्तांच्या सात्त्विक नामस्मरणाच्या घोषाने सर्व महाराष्ट्र त्यावेळेस गरजून गेले होते, असेच त्या काळची आपल्यास जी माहिती आहे व त्या कालचे जे कवित्व उपलब्ध आहे त्यावरून दिसून येते. मग अशा वेळेस या सर्व प्रेमळ संत मंडळींच्या अलोट कृष्णभक्तीचा पायाच जो भागवत त्याकडे कित्येक संतकवींचे लक्ष गेल्याशिवाय राहणे कसे शक्य आहे ? त्यावेळेस जे कांहीं फुटकळ किंवा सविस्तर ग्रंथ निर्माण झाले त्यांपैकी कांहीं कदाचित् लयाला गेले असतील. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे भागवताच्या दशमावरील एक गोड टीका आजतागायत उपलब्ध आहे. प्रसृत टीका बहिरंभट किंवा बहिरा पिसा उर्फ जातवेद नामक

ब्राह्मणाने केलेली आहे. ही अर्थात् ओवीविद्ध असून हिची ओवीसंख्या सुमारे पाऊण लक्ष आहे. ही टीका शके १३०० च्या सुमारास अस्तित्वांत आली असावा, असे श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांचे म्हणणे आहे. भावे यांनी कृष्णजन्मप्रसंगीचा या ग्रंथांतला एक उतारा दिला आहे त्यावरूनच ही टीका किती प्रेमळ व रसाळ आहे ते दिसून येते. या साविस्तर ग्रंथाशिवाय त्या वेळची संत मंडळां कृष्णचरित्रावर फुटकळ अभंग अनेकशः रचीत असतच. नामदेवाचे कृष्णलीलेवरील अभंग प्रसिद्धच आहेत. अशा प्रकारे फुटकळ रचलेली कृष्णचरित्रपर कविता भागवतापासून मिळालेल्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष स्फूर्तीचेच फळ होय, असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

९. यानंतरचा भागवताचा मराठीतील ठळक अवतार म्हणजे श्री एकनाथ-महाराजांचा होय. ज्ञानेश्वर, नामदेव यांच्या कालापासून एकनाथांच्या कालापर्यंत साधारणपणे दोनशे किंवा थोडी अधिक वर्षे होतात. मध्ये कोठे थांबायचे महत्वाचे ठिकाण न आढळतां एकदम एवढी मजल मारायची म्हणजे थोडेसे कष्टाचेच खरे परंतु त्याला कांहीं इलाज नाही. ही दोन अडीचशे वर्षे म्हणजे मुसलमानांच्या घामधुर्माचा काळ होय. या कालामध्ये कदाचित् वाङ्मयाची निपज अगदी कमी झाली असेल. किंवा पुष्कळ झाली असूनही घामधुर्मासुळे व छद्मासुळे नष्ट झाली असेल. सध्या त्या कालातील म्हणतां येईल असे फारसे वाङ्मय उपलब्ध नाही व उपलब्ध माहितीप्रमाणे भागवताचा कोणी अवतार त्या कालामध्ये होऊन गेला असावा असे दिसत नाही. * तेव्हां एकदम एकनाथांपर्यंतच आपणात्या येऊन ठेपले पाहिजे. एकनाथांचा दशमस्कंध अलीकडे नुकताच उपलब्ध झाला आहे तो पुष्कळांच्या पहाण्यांत नसेल, पण त्यांची एकादश स्कंधावरील टीका जगन्मान्य असून रुक्मिणीस्वयंवर, चतुःश्लोकी भागवत वगैरे ग्रंथाहि प्रसिद्धच आहेत. एकनाथांच्या योग्यतेविषयी व त्यांच्या वाणीच्या महिम्याविषयी मी

* पराडकरांच्या आवृत्तीमध्ये रा. पोतदार यांनी मंत्रभागवताला जो उपो-द्धात लिहिला आहे त्यांत पंधराव्या शतकांतिल कवि विष्णुदास नामा याचा त्यांनी भागवताचा अवतार म्हणून उल्लेख केला आहे (पृ. २). विष्णुदास नाम्याने मराठींत भारत रचिले आहे परंतु भागवतावर त्याची कांहीं विशेष रचना आहे असे उपलब्ध माहितीवरून दिसत नाही.

काय लिहावे ? भागवतधर्मायांस, व सामान्यतः सात्त्विक प्रवृत्तीच्या रसिकांस तर राहोच पण प्रत्यक्ष सुधारकांसाठी ज्यांच्या प्रांजळपणाने व निर्मळ भावाने वश करून घेतले व ' एकनाथ हेही आमच्यांतलेच सुधारक होते ' असे म्हणावयास लावले त्यांच्या वाणीच्या व चरित्राच्या प्रभावाची यापरती दुसरी कोणती खूण असणार ? The times produce the man; 'वेळ आली म्हणजे त्यावेळेस जरूर अशी व्यक्तीहि उत्पन्न होते' अशी इंग्रजीत म्हण आहे. नाथांच्या बाबतीत या म्हणीचीच सत्यता अनुभवास येते. परचक्राच्या संकटाने प्रस्त झालेल्या महाराष्ट्रास व कालाच्या प्रातिकूल्याने मलिन झालेल्या भागवतधर्मास एकीचे, समाधानाचे व निर्मळ कृष्णभक्तीचे धडे शिकविणाऱ्या प्रेमळ व शुद्ध भावाच्या शिक्षकाची जरूरी होती. ज्ञानेश्वरांनी गीतेला हातीं धरून भागवतसंप्रदायाची प्राणप्रतिष्ठा केली; व ती या भावनापूर्ण महाराष्ट्र देशांत लगेच दृढमूल झाली यांत संशय नाही. तथापि भागवत धर्माची उज्ज्वलता निर्मळ भावाने, प्रेमाने, कळवळलेल्या हृदयाने व सात्त्विक, प्रसादपूर्ण वाणीने घाळून घाळून महाराष्ट्राच्या हृदयांत पूर्णपणे विभवणारा कोणी तरी पाहिजे होता व तो नाथांच्या रूपाने महाराष्ट्रास मिळाला. मूळ गीतेने प्रतिपादिलेल्या भक्तियोगाचे जसे मूळ भागवताने विस्तृत विवरण करून भक्तियोग पराकोटीला नेऊन पोचविला त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वरांनी प्रथम गीतेच्या आधाराने सुरू केलेल्या भक्तिसांप्रदायाला नाथांनी भागवताच्याच आधारे ग्रंथरचना करून परिपूर्ण व सर्वांगसुंदर असे स्वरूप दिले व त्याचा प्रसार महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत केला ही एक अत्यंत समुचित अशीच गोष्ट महाराष्ट्रीयानांच्या सुदैवाने घडून आली यांत शंका नाही. असो. नाथांचे भागवत (एकादश स्कंध) सुमारे वीस हजार म्हणजे मूळ भागवती एकादश स्कंधाच्या चौदा पट येईल. नाथांचे इतर भागवती ग्रंथही याप्रमाणेच विस्तृत आहेत. नाथांचा काल म्हणजे शके १५०० च्या सुमाराचा किंवा किंचित अगोदरचा होय.

१०. नाथानंतर नांव घ्यायचे म्हणजे मुक्तेश्वराचे. याने भागवत लिहिले आहे असा प्रवाद मात्र आहे. बाकी शुकंभ्रासंवादासारख्या एक दोन किरकोळ प्रकरणांशिवाय याची भागवती रचना कांहीं उपलब्ध नाही. परंतु मुक्तेश्वराचे नांव याप्रमाणे सोडून द्यावे लागले तरी भागवतावर रचना करणारे इतर अनेक कवि व संत याच नाथोत्तर कालांत आपल्याला आढळतात. गीतेवर देखील अवाढव्य ग्रंथरचना करणारे दासोपंतासारखे खेदे साहित्यवीर याच

कालांत होऊन गेले. ही सर्व ग्रंथरचनेस आलेली अलौकिक भरती पाहिली म्हणजे नाथांच्या जागृतीच्या व भागवतधर्मवृद्धीच्या कार्यांचे खरे महत्त्व लक्षांत येते. असो. नाथांनंतर व वामनपंडितांच्या अगोदर म्हणजे शके १५०० ते १६०० च्या दरम्यान भागवतावर मराठींत रचना करणारे पुष्कळच ग्रंथकार होऊन गेले पैकीं बहुतेकांनीं दशमस्कंधावरच रचना केली आहे. जयरामस्वामी वडगांवकर (शके १५२१-१५९४) यांनीं दशमस्कंध टीका (ग्रंथसंख्या १००००) व रुक्मिणीस्वयंवर (ग्रं. सं. ४०००) असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. वेदान्तविषय सोपा करून सांगण्याची व कथानक गोड करून सांगण्याची हातोटी यांना चांगली साधलेली आहे. शामाराध्य नांवाचा एक अवाढव्य ग्रंथरचना करणारा भागवती कवि १५५० च्या थोडासा अगोदरच होऊन गेला. याची स्कंध २ व स्कंध १० यांवरील टीका उपलब्ध असून बरीच फुटकळ भाख्यानेही आहेत. याच्या ग्रंथरचनेत विशेष रमणीयत्व जरी नसलें तरी रचनावैपुल्याच्या दृष्टीने हा कवि खरोखरच आदर करण्याजोगा आहे यांत शंका नाही. परंतु रचनावैपुल्याकरितां या एकाच कवीकडे आपल्याला बघितलें पाहिजे असें नाही. याच सुमारास होऊन गेलेल्या शिवकल्याणस्वामींची (रचनाकाल शके १५५०-६०) दशमावरील टीका अशीच विस्तृत आहे. हिची ओवीसंख्या जवळ जवळ एक लक्ष असून हिचा मुख्य विशेष हा आहे कीं, सर्व कृष्णलीलांचा अर्थ परमार्थपर लावून, लीलांच्या भिपाने भगवंतांनीं अज्ञानी लोकांस निवृत्तिपर वेदांताचा कसा उपदेश केला हे त्यांत दाखवून दिले आहे. अशा खुर्चीदार रीतीनें एक लक्ष ग्रंथरचना करणाऱ्याचे सामर्थ्य व बुद्धिमत्ता केवढी असेल ! हे शिवकल्याणस्वामी ज्ञानेश्वरादिक चाऱ्ही भावंडे ज्या परंपरेतील होती त्याच मच्छिंद्रनाथांच्या परंपरेतील साधु होते. प्रत्यक्ष ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांशीं यांचा विशेष परिचय होता व त्यांची छायाही यांच्या ग्रंथांत पुष्कळच दिसून येते. याखेरीज दशकनिर्धार (दशमावर आधारलेला ग्रंथ; रचनाकाल १५५५) या ग्रंथाचा कर्ता रमावल्लभदास, वैद्यकजीवनकर्ता लोलिंगराज वगैरे कांहीं दशमस्कंधावर रचना करणारे कवि याच कालांत होऊन गेले.

११. ही सव सोळाव्या शतकातील कवींची रचना ओवीवद्ध आहे. मराठीमध्ये ग्रंथरचना करण्यास सुरवात झाली त्या वेळेपासूनच ओवीछंदासही प्रारंभ झाला व आजपर्यंत एकसारखा ओवीचा प्रचार चालूच आहे, हे जरी खरे असलें

तरी ओवीबद्ध रचना सोळाव्या शतकामध्ये उत्कर्षाच्या परमोच्च विदूला जाऊन पोचली होती व सोळाव्या शतका अखेरीस ओवीला ओहोटी लागू लागली हे मराठी कवितेच्या इतिहासाचे अवलोकन करणाऱ्याच्या ध्यानात आल्यावांचून राहणार नाही.

१२. आतांपर्यंत अप्रतिहत रीतीने चालू असलेल्या ओवीच्या सार्वत्रिक प्रचारास आळा घालण्याची प्रवृत्ति या सोळाव्या शतकाच्या अखेरीसच सुरू झाली. यमकानुप्रासांसहित अक्षरगणवृत्तांचा मराठीत प्रसार करून निदान वाङ्मयाच्या कांहीं प्रांतांपुरता तरी ओवीला परिणामकारक शह देणारे वामनपंडित या शतकाच्या अखेरीसच विद्यमान होते. अक्षरगणवृत्ते अगदीं प्रथम मराठीत आणण्याचा मान कोणासही असो, त्यांचा इतका झपाट्याने प्रसार होण्यास वामनपंडितांची सुंदर श्लोकरचनाच कारणीभूत झाली. आणि ही सर्व श्लोकरचना बहुतांशी भागवती आख्यानांवरच आहे ही लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. पंडितांनी एकाद्या सबंध स्कंधावर रचना केलेली उपलब्ध नाही. परंतु भागवतांतील, विशेषतः कृष्णचरित्रामधील, लहान लहान आख्यानांवर केलेली श्लोकबद्धरचना मात्र उपलब्ध असून तीमुळेच त्यांचे नांव अजरामर होऊन बसले आहे. हीं फुटकळ आख्यानेच इतकीं रमणीय व मोहक आहेत कीं त्यांमुळे जुन्या कवीपैकीं वामनपंडित हे एक अत्यंत लोकप्रिय कवि होऊन बसले आहेत व त्यामुळेच भागवताच्या मराठी अवतारामध्ये फार महत्त्वाचे स्थान त्यांस देणे प्राप्त झाले आहे. यापुढे वामनांच्या लोकप्रियतेमुळे श्लोकरचनेचा चांगलाच पायंडा पडल्यासारखा झाला व अजूनही तो अगदींच मोडला आहे असें नाही. अक्षरगणवृत्तात्मक काव्ये आजकालही वरींच वाहेर पडतात. वामनपंडितांनंतर साम्राज्य वामन, अनंत, आनंदतनय वगैरेसारखे कांहीं श्लोकबद्ध आख्याने रचणारे कवि झाले. प्रसंगोपात् त्यांची कविताही चांगल्यापैकीं उतरली आहे.

१३. याप्रमाणे सतराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून श्लोकरचनेस सररास सुरवात झाली. तथापि ओवी अगदीं मागे पडली असें नाही. श्लोकबद्धरचनेचा उपयोग वामनाने लहान लहान पौराणिक आख्यानांपुरताच केला होता व तेवढ्यापुरताच त्यांचा प्रसारही वामनाच्या पुढे चालू झाला. वाचकांचे मनोरंजन करण्याचाच प्रमुख हेतु असल्यामुळे जेथे बाह्यांग खुलविणे आवश्यक असेल अशा ठिकाणी, म्हणजे केवळ लौकिक दृष्टीने पौराणिक कथांवर रचलेलीं काव्ये वगैरे

सारख्या ग्रंथांतून, मुख्यतः श्लोकांचा उपयोग होऊं लागला. परंतु भाविक संतांचे ईशचरित्रपर विस्तृत ग्रंथ किंवा परमार्थपर प्रबंध वगैरे सर्व अजूनही ओवीमध्येच सररास लिहिले जात असत. व प्रत्यक्ष पंतकाळीं, किंवा त्यानंतर, किंवाहुना आजकालच्या गयाच्या काळांतसुद्धां ओवी अगदींच बंद पडली आहे असे नाही. वासनपंडितांनंतर सुमारे ५० वर्षांनीं रचली गेलेली कृष्णदयार्णवांची दशमस्कंधावरिल प्रसिद्ध 'हरिवरदा' नामक टीका ओवीवद्धच आहे. ही टीका फार विस्तृत म्हणजे सुमारे बेचाळीस हजार ओव्या आहे. व इतकें असून अतिशय सुंदर, रसाळ व मधुर आहे. कृष्णदयार्णवाप्रमाणेच सर्व ओवीवद्ध ग्रंथरचना करणारा याच काळाचा दुसरा अतिप्रसिद्ध कवि म्हणजे श्रीधरशामी हा होय. याचा भागवतावर आधारलेला ग्रंथ म्हणजे सुप्रसिद्ध 'हरिविजय' हा होय. हा त्यानें शके १६२४ मध्ये लिहून पुरा केला. हा ग्रंथ म्हणजे सर्वस्वीं दशमस्कंधाची टीका नसून दशमस्कंधांतील कृष्णचरित्राला इतर कांहीं पौराणिक ग्रंथांतल्या कथांची पुस्तिका जोडून सर्वांच्या मिश्रणाने तयार केलेले एक सुंदर कथामृत आहे. श्रीधरांच्या अत्यंत सुगम, रसाळ व अथोत्कट वर्णनशैलीविषयीं येथे कांहीं विवेचन करण्याची जरूर नाही. त्यांचे हे गुण सर्वत्र प्रसिद्धच आहेत.

१४. यानंतर कालानुक्रमाने पाहिले तर सुमारे ५० वर्षांची मजल मारून आर्यापति श्रीमयूरेश्वर यांच्या भव्य व मनोरम प्रासादांत आपल्यास प्रवेश करावयाचा. आपण जर 'सारज्ञ असूयोज्झित' असूं तर विनयाची केवळ मूर्तीच असे पंत आपल्याला स्वतः 'नमस्कार' करतील व त्यांची 'आर्या'ही आपले यथोचित स्वागत करील यांत शंका नाही. आपणही या स्वागतासाठीं अथीर झालो आहोतच; तथापि पुढच्या मार्गावर दृष्टि फेकून आणखी कांहीं उतरण्याची ठिकाणे उर्फ अवतार दिसतात कीं काय ते बघूं या. पंतांचे समकालीन ज्योतीपंत दादा ह्यणून एक महाभागवत सद्गृहस्थ होऊन गेले. यांनीं सर्वत्र भागवतावर दोन टीका केल्या आहेत. एक ओवीवद्ध असून दुसरी अभंगरचित आहे. या ज्योतीपंत दादांच्या नंतर पेशवाई संपेपर्यंत आणखी कोणी भागवताचा अवतार निपजला नाही. हा वेळपर्यंत भागवतावर रचलेले ग्रंथच इतके सुबलक व सर्वोत्कृष्ट होते कीं त्यांवरच भाविकांची व रसिकांची सर्व तहानभूक भागूं लागली. व अवनति तीच्या काळाच्या प्रवृत्तीस अनुसरून यानंतरचे थोडीबहुत प्रतिभा असलेले कवि

लावण्या वगैरेच्या फंदांत पडून लागल्यामुळे जुन्या पद्धतीचे निर्मळ पौराणिक वाङ्मय निर्माण होण्याचा मार्ग किंचित् खुंटल्यासारखाच झाला. यानंतर पेशवाईची इतिश्री होऊन खालसातीस सुरवात झाली व वाङ्मयनिर्मितीचे चक्र एकदम बंद पडल्यासारखे होऊन जिकडे तिकडे स्तब्धता व स्तिमितता पसरली.

१५. सुदैवाने ही स्तिमितता फार वेळ टिकली नाही. आपण अगदीं नादा न व बेवकूब; म्हणण्यासारखे चांगले असे आमच्यांत पूर्वी फारकरून झालेच नाही; आमचा धर्म, आमचे वाङ्मय, आमच्या कला, आमचा इतिहास वगैरे सर्व टाकाऊ; आमच्या नालायकीच्या या खाणाखुणा पुसून टाकून कोरे करकरीत होऊन विलायती सुधारणेचा आमूलाग्र स्वीकार केल्याशिवाय आमचे डोकें वर निघणे शक्य नाही;— अशा तऱ्हेच्या कल्पना अव्वल इंग्रजांतल्या शिक्षित समाजाच्या मनांत सैराट वावरत होत्या. व बाकीचा सर्व समाज म्हणजे 'एक थंड गोळा होऊन पडला होता.' सुमारे पन्नास वर्षे अशी स्थिति टिकली. त्यानंतर विथरलेल्या नवशिक्षितांस सणसर्गांत फटकारे लगावून ताळ्यावर आणणारे व मूर्छित समाजाच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजनशलाका फिरवून त्यास जागृत करणारे विष्णुशास्त्रीबोवांसारखे धुरंधर पुरुष सुदैवाने आमच्यांत जन्मास आले. त्यांनीं आपलेपणाची व स्वाभिमानाची भावना उत्पन्न करून लोकांच्या विचारांस इष्ट दिशा लाविल्यामुळे आमचे भारत भागवतादि ग्रंथ मोठ्याच संकटांतून बचावले व आमच्या प्राचीन वाङ्मयाचा आर्यभूमींत कधीं काळीं लोप होईल कीं काय अशी घोर कुशंका येण्याजोगी जी परिस्थिति उत्पन्न झाली होती ती नाहीशी झाली. यानंतर अलीकडच्या कालास अनुसरून व्यासवाणीचे, विशेषतः भागवताचे, मराठी गद्यांत रूपांतर होण्याची आवश्यकता भासू लागली. व एकदोन महत्त्वाचे भागवताचे गद्यावतारही उत्पन्न झाले यांपैकी पहिला व अतिशय स्तुत्य प्रयत्न म्हटला म्हणजे रा. गणेश महादेव जानोरीकर यांनीं छापलेले मूल व अन्वयसहित भागवताचे भाषांतर हा होय. हे भाषांतर वे. शा. सं. रा. गोविंदशास्त्री फडके यांनीं श्रीधरीला अनुसरून केले असून मुळांतला अर्थ न सोडतां, अवश्य तर मुळाचा कोठे कोठे थोडासा विस्तार करून केले आहे. योग्य मनुष्याकडून झाले असल्याने हे फार सुंदर वडले असून संस्कृतामध्ये ज्यांचा अगदींच जुजवी प्रवेश झाला आहे, अशांस फार उपयो-गाचे आहे. हे शके १८१७ मध्ये प्रसिद्ध झाले. दुसरा स्तुत्य प्रयत्न म्हणजे

ग. वि. चिपळूणकर आणि मंडळी यांचा होय. यांचे 'श्रीमद्भागवताचे मराठी सुरस भाषांतर' प्रसिद्धच आहे. ते १८२५ साली प्रसिद्ध झाले. हे भाषांतर अनेकांनी केलेले असून चांगल्यापैकी उतरले आहे. ते आज सर्वत्र प्रचलित असल्यामुळे त्याच्याविषयी विशेष लिहिण्याची जरूरी नाही.

१६. आतांपर्यंत भागवताच्या अवतारांबद्दल जे विवरण केले त्यावरून मूळ भागवतावर आजतागायत जी मराठीत ग्रंथरचना झालेली आहे तिच्या इतिहासाची रूपरेषा स्थूलमानाने ध्यानांत येण्यास हरकत नाही. या सर्व भागवती अवतारांमध्ये मोरोपंतांचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. एक तर संबंध भागवतावर मराठीत ग्रंथरचना करणारे बहुधा तेच पहिले ग्रंथकार होत. शिवाय भाविकपणा व रसिकपणा या दोन गोष्टींचा अत्यंत उत्कृष्ट मिलाफ त्यांचे ठिकाणी दिसून येत असल्याने त्यांचे ग्रंथ भाविकांस व सहृदयांस सारखेच आवडणारे असे उतरले आहेत. वामनामध्ये हे सर्व गुण आहेत भगवद्भक्ति व काव्यसौंदर्य या दोनही गोष्टी त्यांमध्ये असून प्रसंगविशेषी पंतांपेक्षाही त्यांची वाणी प्रेमळ व नादसुंदर होत असेल. पण वामनांची रचना त्रुटित आहे. संबंध भागवताचा तर नाहीच पण नुसत्या दशमाचा देखील सामग्र्याने परामर्श त्यांनी घेतलेला नाही. एकनाथांची ग्रंथरचना केवळ वरच्या वातावरणांतली, प्रासादिक तऱ्हेची होय. त्यांच्या रचनेत काव्य येत असले तर ते 'ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति' अशा तऱ्हेने त्यांच्या वाणीमागून धावत येणार. तेव्हां पंतांशी त्यांची तुलना करतांच येत नाही. शिवाय त्यांच्या भागवतांत कथासूत्र नसून वेदांत व भक्ति यांचे विवरण असल्याने प्राकृत सहृदयांस ते जरा जड असेच वाटणार. नाथानंतरचे जयरामस्वामी, शिवकल्याण, शामाराध्य वगैरे मंडळी घेतली तर त्यांच्यामध्ये भक्तिभाव व प्रसंगविशेषी काव्यसौंदर्य दिसून येते. पण या सर्वांचे ग्रंथ अतिविस्तृत; व भाषेच शैथिल्य व प्राचीनपणाही बराचसा नडविणारा असा दिसून येतो. कृष्णदयार्णवांचे ठिकाणी भाविकपणा व रसिकपणा यांचा मिलाफ आढळून येतो व पुष्कळ ठिकाणी काव्यही अप्रतिम आढळते. परंतु एकसारखे चांगल्या दर्जाचे असे काव्य सर्वत्र आढळत नाही. शिवाय अतिविस्तार व पाल्हाळिकपणा यामुळेही वाचक नाउमेद होण्याचा संभव विशेष. श्रीधरांचा हरिविजय उत्कृष्ट आहे. ग्रंथही प्रचंड नसून काव्यही उत्तमांतील. परंतु श्रीधरांचे लिहिणे रेखीव व टापटिपीचे नाही. रूपकें करुं लागले म्हणजे रूपकेंच, उत्प्रेक्षा

करूं लागले म्हणजे उत्प्रेक्षाच त्यांच्या ग्रंथांत पान पानभर आढळावयाच्या. तारतम्यभाव जरा कमी असल्यामुळे भलत्याच प्रसंगीं भलतेच अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन यावयाचे. सौंदर्याचे वर्णन म्हटले म्हणजे ठराविक अतिशयोक्तीच्या उपमा यावयाच्या, अरण्य आले कीं ठराविक साच्याचे अरण्यशोभेचे वर्णन यावयाचे. कोणच्या प्रसंगास व कोणच्या स्थलास काय उचित होईल याचा विचार जरा कमीच. गोड गोष्टी सांगण्यांत मात्र श्रीधरांचा हातखंडा आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे अज्ञान कथाप्रिय जनांस त्यांचे काव्य जितके रुचते तितके सुसंस्कृत अभिरुचीच्या रसिकांस आवडण्यासारखे ते नाही. शिवाय त्यांनीं आपला ग्रंथ केवळ भागवताच्या आधाराने लिहिलेला नसून

दशम आणि हरिवंश । पद्मपुराणींच्या कथा विशेष ।

त्याचि हरिविजयीं सुरस । श्रोतीं सावकाश परिसावे ॥ हरिविजय ३४.१४. याप्रमाणे भागवत दशम, हरिवंश आणि पद्मपुराण इतक्या ग्रंथांतल कथांचा उपयोग केत्याचे त्यांनीं स्वतःच सांगितले आहे. तेव्हां भगवद्भक्तीच्या सात्त्विकपणाने युक्त असून काव्यदृष्टीनेही उत्तम दर्जाचे, त्याचप्रमाणे आटोपशरि, रेखवि व तरतमभावयुक्त असे पंतांचे भागवतावरील ग्रंथ एकंदर भागवती वाङ्मयामध्ये अलौकिक होत यांत शंका नाही.

शिवाय पंतांची भाषासरणी अर्वाचीन तऱ्हेची असून अत्यंत शुद्ध असल्याकारणाने त्यांचे ग्रंथ आधुनिक रसिकांस व भाषाभिमान्यांस विशेष पसंत होण्याजोगे असे उतरले आहेत. विशेषतः त्यांच्या भागवती काव्यांमध्ये मुख्य जे मंत्रभागवत ते तर भाषेच्या, मांडणीच्या व काव्यकौशल्याच्या दृष्टीने इतके सुगम, इतके आटोपशरि व रसाळ उतरले आहे कीं मराठींतून भागवताचा आस्वाद ज्याला घ्यावयाचा आहे असा रसिक वाचक तेच प्रथम पसंत करील. लहान लहान आख्यानेच ज्यांना अधिक पसंत पडतात त्यांनाही पंतांची निरनिराळ्या वृत्तांत रचलेलीं चौविस सुंदर भागवती प्रकरणे म्हणजे उत्कृष्ट मेवाळ जात्रेळ यांत संशय नाही.

विभाग २.

पंतांच्या भागवती काव्यांचें बाह्यांगनिरीक्षण.

१. मागील विभागांत केलेल्या विवेचनावरून महाराष्ट्र भाषेत श्रीमद्भागवतावर अखिलशासून जी ग्रंथरचना झाली आहे तिच्यांत मोरोपंतांच्या रचनेचें स्थान कोठें आहे हें स्थूलमानानें लक्षांत येईल. आतां पंतांनीं भागवतावर एकंदर काय काय लिहिलें आहे तें आपण पाहूं व पंतांच्या समग्र काव्यसमूहांतला एक घटक या दृष्टीने त्यांच्या भागवती रचनेचें बाह्यांगापुरतें निरीक्षण करूं. संबंध भागवतावर रचलेले पंतांचे सुप्रसिद्ध काव्य 'मंत्रभागवत' हें होय. फक्त दशमस्कंधावर म्हणजे श्रीकृष्णचरित्रावर रचलेला 'कृष्णविजय' उर्फ 'बृहद्दशम' हा पंतांचा दुसरा मोठा भागवतावरील ग्रंथ होय. मंत्रभागवताची एकंदर पद्यसंख्या ३६०४ असून कृष्णविजयाची ३६७५ आहे.* या दोन मोठ्या

* पंतांच्या हस्तलिखित पोथीवरहुकूम छापलेल्या मंत्रभागवताच्या पराडकरी प्रतींत मंत्रभागवताची पद्यसंख्या ३५९४ दिली आहे. परंतु हा आंकडा चूक असून मंत्रभागवताच्या एकूणएक पद्यांची बेरीज ३६०४ च होते. काव्यसंग्रहांत छापलेल्या मंत्रभागवताच्या पद्यांची बेरीज ३५९२ होते व पांगारकरांनीं हीच संख्या प्रमाण धरून आपल्या 'मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन' या ग्रंथांत सर्वत्र दाखल केली आहे. पराडकरी प्रतींत दशमस्कंधाच्या आरंभी १२ आर्थांचा जो उपोद्धात छापला आहे तो काव्यसंग्रह प्रतींत नसल्यामुळे त्यांची पद्यसंख्या साहजिकच $३६०४ - १२ = ३५९२$ इतकी भरते. परंतु उपोद्धात उपसंहारांची कशीही उलट सुलट बेरीज वजाबाकी केली तरी पराडकरांनीं दिलेली ३५९४ ही संख्या प्राप्त होत नाही. छापखानेवाल्याच्या हातूनही ही चूक झालेली असणे शक्य नाही. तेव्हां ही चूक म्हणजे बेरीज करणाऱ्याच्या हातून निष्कालजीवणानें झालेला प्रमाद असला पाहिजे. कृष्णविजयाच्या बाबतीतही असाच अव्यवस्थितपणा नजरेस येतो. अगोदर कृष्णविजयाच्या एकंदर पद्यसंख्येचा आंकडाच कोठें दिलेला नाही. फक्त पूर्वार्धाची पद्यसंख्या व उत्तरार्धाची पद्य

काव्यांशिवाय भीष्मभक्तिभाग्य, वामनचरित्र, भक्तभूषण वगैरे भागवतांतील निरनिराळ्या लहान कथांवर लिहिलेलीं पंतांचीं २४ खंडकाव्ये असून त्यांची एकंदर पद्यसंख्या १९९२ आहे. याप्रमाणे पंतांच्या भागवती रचनेचा विस्तार असून या सर्व रचनेची पद्यसंख्या ९२७१ होते. पंतांचा उपलब्ध कवितासंग्रह सुमारे ५७००० आहे अशी पांगारकरांनी मोजदाद केली आहे. तेव्हां पंतांच्या सर्व काव्यविस्ताराच्या मानाने त्यांची भागवती रचना एकषष्टांशापेक्षा किंचित् कमी इतकी भरते. हरिवंशासह महाभारतावर पंतांनी केलेल्या काव्यरचनेची संख्या सुमारे २४००० भरेल; त्याचप्रमाणे रामायणावरील उपलब्ध रचना अंदाजे १६००० असावी. (पांगारकरांचा अंदाज. पहा, मो. च., पृ. १९१.) या मानाने पाहिले असता पंतांच्या भागवतावरील सर्व काव्यांची संख्या ९२७१ ही बरीच लहान आहे. हरिवंशाची आर्यासंख्या ५४४६ आहे. तेव्हां भागवती काव्ये व हरिवंश दोन्ही मिळून एकंदर श्रीकृष्णचरित्रावरील पंतांची रचना १४५७० इतकी, म्हणजे त्यांच्या एकंदर काव्यसंख्येच्या एकचतुर्थाश आहे असे दिसून येते. असो.

२. समग्र श्रीमद्भागवताच्या आधाराने रचलेले पंतांचे सुप्रसिद्ध काव्य 'मंत्र-भागवत' हे होय. त्याच्याकडे आपण प्रथम वळू. यांत मुळांतील १ ते १२ स्कंध मराठीत संक्षेपाने उतरलेले असून मूळ भागवतांत एकंदर काय काय विषय आले आहेत याची कल्पना थोडक्यांत सर्वास यावी अशी योजना केली आहे. मंत्रभागवतांत सर्वत्र (दशमस्कंधाच्या शेवटचा उपसंहारात्मक १ श्लोक व सर्व भागवताच्या शेवटचे उपसंहाराचे ५ श्लोक खेरीज करून) पंतांनी आपले आव-

संख्या अनुक्रमे १७१३ व १९५७ अशी दोन ठिकाणी दिली आहे परंतु यांत निंदकपंचकाचे ५ श्लोक कोठेच जमेस धरलेले नाहीत. निंदकपंचकाचे श्लोक कृष्णविजयाच्या पुस्तकांत जर छापले आहेत व अनुक्रमणिकेतही जर त्यांचा उल्लेख केला आहे तर पद्यांची एकंदर बेरीज करतांनाच मात्र त्यांना कां वगळण्यांत यावे हे समजत नाही. अशा रीतीने प्रमाण म्हणून छापलेल्या या आवृत्तीच्या प्रत्येक खंडांत जर पद्यसंख्येचे आंकडे देतांना चुका होऊं लागल्या तर सर्व खंड छापून झाल्यावर पंतांच्या एकंदर कवितासंग्रहाची नक्की मोजदाद करतांना आंकड्यांची चूक पुष्कळच मोठी होईल. प्रमाण म्हणून छापलेल्या आवृत्तीत असे प्रमाद रहावे ही शोचनीय गोष्ट होय.

इतें आर्यावृत्त योजिलें असून आपला आवडता चित्रकाव्याचा प्रकारही त्यांनीं यांत आणला आहे. हा आवडता चित्रकाव्याचा प्रकार म्हणजे काव्यांतील पद्यांमध्ये विशिष्ट अक्षरांनीं कोणचा तरी एकादा पवित्र मंत्र साधणें हा होय. प्रस्तुत काव्यामध्ये ' नमो भगवते वासुदेवाय ' हा एकादशाक्षरी मंत्र सर्वत्र आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं साधला असून त्या मंत्ररूपी सूत्रामध्ये ओवळेल्यां सर्व मंत्रभागवताच्या पंतांनीं तीन माला कल्पिल्या आहेत.* पहिली माला एक ते नऊ स्कंधांपर्यंतची करून तिच्यामध्ये वरील मंत्र १३८ वेळां साधला आहे. दुसरी माला केवळ दशमस्कंधाचीच कल्पिली असून तिच्यांत १०८ वेळां मंत्राची आवृत्ति केली आहे. या दुसऱ्या मालेस ' भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला ' अशा अन्वर्थक संज्ञेने पंतांनीं स्वतः संबोधिलें आहे.† तिसरी माला राहिलेल्या एकादश व द्वादश स्कंधांची बनविली असून त्यांत ७९ वेळां मंत्र साधला आहे. याशिवाय मंत्रभागवताच्या प्रारंभीं पंतांनीं मंगलाचरणाच्या ज्या ११ आर्या लिहिल्या आहेत त्यांमध्ये प्रत्येक आर्येंत नियमित स्थलीं सहा अक्षरे मंत्राकित करून हाच मंत्र सहा वेळां साधला आहे. ' नमो भगवते वासुदेवाय ' या मंत्रांतल ' वा ' हें ७ वें अक्षर साधणारी सातवी आर्या येथें उतरून धेतों म्हणजे त्यावरून या प्रकाराची कल्पना येईल.--

वाग्देवीच्या नमित्तो वाळक मी रम्यपादराजीवा ।

वाहनि जडत्व जी दे वात्सल्ये ज्ञान सादरा जीवा ॥ ७ ॥+

पंतांचीं मंत्रग्रथनलालसा येवढ्यानेंही पूर्ण झालेली नाहीं. दशमस्कंधाच्या आरंभीं जो १२ आर्यांचा उपोद्धात त्यांनीं लिहिला आहे त्यांतही ' श्रीमानुरुगायो

* माळात्रय प्रभुवरा रुचलें; करानें ।

कंठीं पिता धरि दिलें निज लेकरानें ॥ मं. भा.; उपसंहार १.

ऐसे साष्टशताच्छमंत्रमणि हे यांची असी वोविली ।

माळा स्वच्छयशोगुणीं कविकरें अत्यादरें गोविली ॥ मं. भा.; १०.११८९.

§ यश गाउनियां उग्राची करिति कवि व्यास शुक सदा सेवा ।

' भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला ' त्याचि वाहिली देवा ॥ मं. भा.; १०.११८८.

+ अगदीं नेमल्या ठिकाणीं सहादां एक विशिष्ट अक्षर साधलें असूनही हीं आर्या किती सोपी उतरली आहे इकडे वाचकांनीं लक्ष घावें.

मुकुंदो जयति ' हा मंत्र आद्याक्षरांनी साधला आहे. तेव्हा एकंदरीत पंतांनी मंत्रभागवतांत ६ + १३८ + १ + १०८ + ७९ = ३३२ इतकं मंत्र साधले आहेत असे झाले.

३. पंतांच्या मंत्रभागवताचे बाह्यस्वरूप, त्याची पद्यसंख्या व मुळाशी तुलना करतां पंतकृतीच्या संक्षेपाचे आढळून येणारे प्रमाण वगैरे गोष्टी स्पष्टपणे लक्षांत याव्या म्हणून कांहीं पद्यसंख्येचे आंकडे खाली देतो.

स्कंधानुक्रम.	मूळ भागवताची पद्यसंख्या.	मंत्रभागवताची पद्यसंख्या.	मं. भा. च्या एका अर्थीशीं मूळ भागवताच्या श्लोकांचे पडणारे प्रमाण.
१	८१०	१२१	१:७.
२ :	३९१	१२१	१:३ $\frac{१}{४}$.
३	१४११	१३२	१:११.
४	१४४५	१७६	१:८ $\frac{१}{२}$.
५	६६८	६६	१:१०.
६	८५१	१९८	१:४ $\frac{१}{२}$.
७	७५०	१७६	१:४ $\frac{१}{२}$.
८	९२९	१५४	१:६.
९	९५४	३७४	१:२ $\frac{१}{२}$.
१० (पूर्वार्ध)	२०१२	६६०	१:३.
१० (उत्तरार्ध)	१९३४	५२८	१:४.
११	१३६७	६४९	१:२.
१२	५६६	२२०	१:२ $\frac{१}{२}$.
स्कंध १-१२	१३५२२	३५७५	१:३ $\frac{३}{४}$.

(मंत्रभागवताची पद्यसंख्या — स्कंध १ ते १२ — ३५७५; ग्रंथारंभीचे मंगलाचरण — ११; दशमस्कंधाचा उपोद्धात — १२; दशम उपसंहार — १; समग्रग्रंथोपसंहार — ५. एकूण पद्यसंख्या ३६०४.)

या आंकड्यांच्या कोष्टकांत दोन तीन गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत. पैकीं पहिली म्हणजे मूळ श्रीमद्भागवताची श्लोकसंख्या १८००० आहे या सर्वसामान्य कल्पनेचे वैयर्थ्य ही होय. संस्कृतामध्ये श्लोक किंवा ग्रंथ याचा अर्थ ३२

अक्षरें असा होतो. तेव्हां कोणच्याही ग्रंथाची श्लोकसंख्या जेथे सांगितली असते तेथे ३२ अक्षरांचा एक श्लोक असे घेऊन त्या संबंध ग्रंथांत किती श्लोक भरतात त्याची गणती करून जितकी संख्या येईल तितकी सांगितलेली असते. पण आपण सामान्यतः मराठींत ग्रंथसंख्या किंवा श्लोकसंख्या म्हणजे पद्यांची संख्या येवढाच अर्थ घेतो. त्यामुळे आपण शार्दूलविक्रीडितालाही एकच श्लोक गणतो व अनुष्टुभालाही एकच श्लोक गणतो. मूळ संस्कृतांत असे नसल्याने तेथे अनुष्टुभापेक्षां जास्त अक्षरांची वृत्ते आली असता त्यांची अक्षरगणती करून ३२ अक्षरांस एक ग्रंथ याप्रमाणे ग्रंथसंख्या ठरवतात. अर्थात् अशा रीतीने ग्रंथसंख्या ठरवल्यास ती १३५२२ या भाकड्यापेक्षा वरीच जास्त भरेल. कदाचित् १८००० ही भरण्याचा संभव आहे. हे मूळ भागवताच्या श्लोक संख्येविषयी झाले. मंत्रभागवतची पद्यसंख्या ३५७९ आहे. म्हणजे मुळांतील पावणेचार पद्यांस पंतांची एक आर्या पडते, इतका पंतांनी संक्षेप केला आहे. पंतांच्या मोठ्या काव्यांपैकी प्रथम लिहिलेल्या मंत्ररामायणाची आर्यासंख्या १९१३ असून त्यांमध्ये मूळ वाल्मीकिरामायणाचा संक्षेप बारांस एक या प्रमाणांत केला आहे. पंतांच्या आर्याभारतांत हेच संक्षेपाचे प्रमाण पांचांस एक असे आहे त्यानंतर लिहिलेल्या मंत्रभागवतांत हे प्रमाण पावणेचारांस एक असे झाले आहे. यावरून उत्तरोत्तर पंतांची विस्ताराची प्रवृत्ति कशी वाढत चालली होती हे दिसून येते.

४. पंतांनी आपल्या परिगतावस्थेत लिहिलेल्या मंत्रभागवतास सोडून ऐन उमेदीच्या व उत्साहाच्या भरांत लिहिलेल्या त्यांच्या कृष्णविजयाकडे आतां आपण वळू. कृष्णविजय हे काव्य 'दिव्य कृष्णकथा'नीं भरलेल्या दशमस्कंधाच्या आधारे लिहिले आहे दशमस्कंधाच्या ९० अध्यायांतील कथाभागाचे रूपांतर तसेच अध्यायवार मराठींत केले आहे; व पूर्वार्धाच्या म्हणजे ४९ व्या अध्यायाच्या शेवटीं ६ श्लोक उपसंहारात्मक लिहिजे असून सर्व ग्रंथाच्या शेवटींही ५ श्लोकांचा उपसंहार जोडला आहे कृष्णविजयाची पद्यसंख्या साधारणपणे मंत्रभागवताएवढीच, म्हणजे ३६७० इतकी आहे. परंतु सारख्या पद्यसंख्येवरून हीं दोन्ही काव्ये सारख्याच आकाराचीं आहेत असा समज करून घेतल्यास तो चुकीचा होईल. मंत्रभागवत अथपासून इतिपर्यंत आर्यावृत्तांत ग्रथित केलेले आहे. परंतु कृष्णविजयाच्या पहिल्या ५४ अध्यायांत आर्यागीतिवृत्त योजिलेले असून पुढचे पंचवीस म्हणजे ५५-७९ अध्याय विविध श्लोकांत रचलेले आहेत, व शेवटचे ८० ते

१० नेहमींच्या आर्यावृत्तांत गुंफलेले आहेत. यांपैकीं आर्यागीतिवृत्त हे सामान्य मोरोपंती आर्यपेक्षां लांब वृत्त आहे; व श्लोकात्मक अध्यायांतील वृत्ते तर शार्दूल-विक्रीडित, स्रग्धरा यांसारखीं फारच मोठमोठीं आहेत. तेव्हां पद्यसंख्या जरी सामान्यतः सारखीच असली तरी आंतील मजकुराच्या प्रमाणाने पाहिले तर मंत्र-भागवतापेक्षा कृष्णविजय हा दीडपटीने मोठा ग्रंथ झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. भागवत दशमस्कंधाच्या आधाराने संपूर्ण कृष्णचरित्रावर हा ग्रंथ लिहिला असल्याने बाह्यतः जरी एकच ग्रंथ म्हणून याची गणना होत असली तरी याचे अंतःस्वरूप काहीं निराळेच आहे. एकसूत्रीपणाचा व एक धोरणाचा कृष्ण-विजयांत केवळ अभाव असून अत्यंत भिन्न स्वरूपाचे असे तीन चार विभाग त्यांत दिसून येतात. पहिला विभाग—अध्याय १-५४, आर्यागीतिवृत्तात्मक (त्यांतही १-४९ व ५०-५४ असे आणखी पोटविभाग पडतात;); दुसरा विभाग—अ० ५५-७९, विविध श्लोक वृत्ते; तिसरा विभाग—अ० ८०-९०, पंतांचे नेहमींचे आर्यावृत्त; याप्रमाणे भिन्न विभाग कृ. वि. मध्ये दिसून येतात. रचनाकालाविषयीं विचार करतांना याविषयींचे सविस्तर विवेचन होईलच.

५. आतां भागवतांतील कथांश घेऊन त्यांवर पंतांनीं जीं स्फुटकाव्ये लिहिलीं आहेत त्यांच्या स्वरूपाचे निरीक्षण करूं. हीं भागवती आख्याने, त्यांची पद्य-संख्या, त्यांचीं वृत्ते, तीं मूळ भागवतांतील ज्या कथाभागांवर रचलेलीं आहेत त्यांचा स्थलनिर्देश, मुळाच्या तुलनेनें संकोच विस्ताराचे प्रमाण वगैरेसह खालीं स्कंधानुक्रमाने दिलीं आहेत.

[पंतांचीं जीं विविध श्लोकांत रचलेलीं आख्याने आहेत त्यांत बहुधा त्यांनीं स्रग्धरा, शार्दूलविक्रीडित, शिरूरिणी वगैरे मोठीं वृत्ते योजिलीं आहेत. परंतु मुळांत बहुतेक अनुष्टुभ, फार झाले तर उपजाति व वसंततिलका, हींच लहान वृत्ते आहेत. तेव्हां वृत्तांच्या लहानमोठेपणाचा विचार करून संकोच विस्ताराचे प्रमाण पुढील यादींत ठरवले आहे. जेथे पंतांचे आर्या किंवा साकी वृत्त आहे तेथे मुळांतील श्लोक व पंतांचे पद्य हीं सामान्यतः बरोबरच धरलीं आहेत.]

१ आख्यानाचें नांव.	२ भागवतांतील कोण- च्या अध्यायांवर रचले त्यांचा स्थलनिर्देश.	३ मूळ भागवतांतील श्लोकसंख्या.	४ पंतकाव्याचें वृत्त व पद्य संख्या.	५ विस्ताराचें अ- गर संक्षेपाचें प्रमाण.
१. नारदाभ्युदय	स्कंध. १; अ. ५-६.	७९.	आर्या ४७.	संकोच ८:५.
२. भीष्मभक्तिभाग्य	स्कंध. १; अ. ९.	४९.	आर्या. १९८.	विस्तार १:४.
३. अवतारमाला	स्कंध. २; अ. ७.	५३.	आर्या. ३१०.	विस्तार १:६.
४. कालिगौरव	स्कंध. ३; अ. २५.	१.	श्लोक ६.	
५. ध्रुवचरित्र	स्कं. ४; अ. ८-१२.	२६६.	साक्या. १०७	संकोच २:३:१.
६. ,, स्फटार्या	स्कं. ४; अ. ८-९.		आर्या. ६.	
७. प्रल्हादचरित्र	स्कं. ७; अ. ८; श्लो. १८१.		आर्या. २०.	
८. प्रल्हादविरचित भगवत्स्तुति	स्कं. ७; अ. ९	४८.	आर्या. १३५	विस्तार १:३.
९. अमृतमथन	स्कं. ८; अ. ५-९	२१०	आर्या. १५८	संकोच ४:३.
१०. वामनचरित्र	स्कं. ८; अ. १५-२३.	३३६.	आर्या. १९९	संक्षेप ३:२.
११. अंबरीषाख्यान	स्कं. ८; अ. ४-५.	९८.	साक्या. ४०	संक्षेप २:१.
१२. भक्तभूषण	स्कं. ८; अ. ४-५.	९८.	विविध ११०	विस्तार १:२.
१३. सुदामचरित्र	स्कं. १०; अ. ८०-८१	८६.	वि.श्लोक. ८५	विस्तार १:३.
१४. पृथुकोपाख्यान	,, ,, ,,	,,	साक्या. ८८	मुळाबरोबर.
१५. सुदामकथेवरील स्फुट साक्या	,, ,, ,,	,,	साक्या. ११	
१६. रुक्मिणी- हरणगीत	{ स्कं. १०; अ. ८३. २. } { ,, ,, अ. ५३-५४. } ११७	२. ११७	ओवी. १३१	मुळाबरोबर.
१७. भस्मासुराख्यान (गिरित्रमोक्ष)	स्कं. १०; अ. ८८.	३०.	विविध श्लोक. ४२	विस्तार १:२.
१८. भृगुचरित्र	स्कं. १०; अ. ८९.	६६.	विविध श्लोक ४७.	विस्तार १:१:३.
१९. मंत्रमय भागवत दशमस्कंध.		३९४६	आर्या. १०९.	अत्यंत संक्षेप.

कृष्णचरित्रपर परंतु स्वतंत्र अर्शा आख्यान.

२०. गोपीप्रेमोद्धार	} स्कंध. १०; अ. ४७ } मथील कांहींसा आधार.	आर्या. ११.
२१. गोपीगोडवा		आर्या. ६९.
२२. नवदानकेली	...	आर्या. ४८.
२३. मुरलीपंचक	...	आर्या. ५.
२४. मुरलीनवरत्नमालिका	...	आर्या. १०.

एकंदर भागवती प्रकरणांची पद्यसंख्या १९९२.

वरील यादी पंतांच्या सर्व मुद्रित व अमुद्रित ग्रंथसंग्रहाचे आलोडन करून त्यावरून तयार केली आहे. तेव्हां ती पूर्ण आहे असे समजण्यात हरकत नाही. पंतवंशज रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांजजवळ असलेला पंतांचा हस्तलिखित काव्यसंग्रह प्रस्तुत लेखकास पाहावयास मिळाला. तथापि कांहीं थोडे कागदपत्र व पोथ्या त्यावेळीं त्यांजजवळ नसून पंढरपूर येथील पंतवंशजांकडे होत्या. त्या पोथ्या व चातुर्मासे बोवांच्या मठांतील ग्रंथसंग्रह प्रस्तुत लेखकास पहातां आला नाही. तथापि स्फुट काव्ये सर्व रामकृष्णपंत पराडकर यांनी स्वतःजवळ गोळा केळीं असल्याने त्यावरून केलेल्या या यादींत अपूर्णता राहण्याचा विशेष संभव दिसत नाही असे असले तरी नजरचूक, किंवा अपुरी माहिती यामुळे होणारे स्खलन मनुष्यमात्राच्या मागे लागलेच आहे, हेही विसरतां येत नाही.

६. हरिभक्तिपरायण रा. पांगारकर यांनी आपल्या मोरोपंत चरित्रांत भागवती प्रकरणांची जी याद दिली आहे (मो. च., पृ. ३८५) तींत त्यांनी १९ च प्रकरणे नमूद केलीं असून प्रल्हादचरित्र, प्रल्हादविरचित भगवत्स्तुति, सुदामकथेवरील स्फुट साक्या, रुक्मिणीगीत व भस्मापुराणान (गिरित्रमोक्ष) या पांच काव्यांचा निर्देश केलेला नाही. यांपैकीं प्रल्हादकृत स्तुति व सुदामकथेवरील साक्या यांचा पंतांच्या हस्तलिखित संग्रहांत शोध लागण्यावरून ती या यादीं नमूद केलेली आहेत. तीं अजून अप्रसिद्धच आहेत. त्यांपैकीं प्रल्हादविरचित भगवत्स्तुति ही चातुर्मास्ये यांच्या अनव्यास असलेल्या बाडामधून अलीकडे मिळविण्यांत आली आहे असे कळते.* तेव्हां ती पांगारकरांच्या नजरेस पडली अस-

* या स्तुतीची ही पोथी (अनव्याहून आलेली) परलिखित असून तिची पंतलिखित प्रत उपलब्ध नसावी असे वाटते.

ण्याचा संभव दिसत नाही या भगवत्स्तुतीची पोथी पांगारकरांच्या दृष्टीस पडणें संभवनीय नव्हतें असें मानलें तरी सुदामकथेवरील साक्यासंबंधानें मात्र तसें म्हणतां येण्याजोगें नाहीं. या साक्या स्वतः पंतांच्या हस्ताक्षरांत उपलब्ध असून साकीबद्ध 'पृथुकोपाख्यान' पंतांनीं ज्या व्हांत ढोबळ अक्षरांनीं लिहिलें आहे त्याच व्हांत पृथुकोपाख्यान संपल्यानंतर या साक्या त्यांनीं लिहिलेल्या आहेत. अर्थात् पंतांचें सर्व दत्तर सूक्ष्मपणें नजरेखालीं घातलेल्या पांगारकरांच्या दृष्टींतून या सुटावयास नको होत्या असें वाटल्याखेरीज राहात नाही. या साक्या पुढें परिशिष्टांत पहिल्या प्रथमच छापल्या आहेत.

७. वरील दोन्हीं प्रकरणे अप्रसिद्ध तरी होतीं. परंतु प्रल्हादचरित्र, रुक्मिणी-गीत व भस्मासुराख्यान यांच्या संबंधानें तीसुद्धां सबब सांपडण्याजोगीं नाहीं. हीं तींही काव्ये छापलेलीं असूनही पांगारकरांच्या भागवती प्रकरणांच्या यादींतून गळून जाण्यास कांहींसें विस्मरण व कांहींसा गैरसमज कारण झाला असावा असें वाटतें. प्रल्हादविजय हें वीस आर्यांचें काव्य काव्यसंग्रहांत छापलेलें असून § व त्याच्या पंतकर्तृत्वाविषयीं कांहीं संशय नसूनही तें ज्या अर्थी गळलें

§ काव्यसंग्रह ग्रंथ ४४; मोरोपंतकृत स्फुटकाव्ये भाग २ पृ. १९३-१९६. हें 'प्रल्हादविजय' उर्फ 'प्रल्हाद प्रकरण' पांगारकरांच्या दृष्टींतून कसें गळलें हें कांहीं समजत नाहीं. तथापि पांगारकर यांनीं त्याचा निर्देश केला नाहीं म्हणून तें आजपर्यंत अगदीं अप्रसिद्ध होतें असें समजण्याचें मुळींच कारण नाहीं. रा. रामचंद्र महादेव आठवले नामक एका लेखकांनीं गेल्या जुलै व आगष्टच्या विविधज्ञानविस्तारांत 'मोरोपंतांचीं स्फुट भागवती काव्ये' म्हणून लेख लिहिला आहे त्यांत जणूं काय 'प्रल्हादचरित्र' हें भागवती काव्य प्रथमच आपण लोकांच्या नजरेस आणीत आहों अशा रोखानें त्यांनीं मजकूर लिहिला असून तें काव्य संबंध उतरूनही घेतलें आहे. वर दर्शविल्याप्रमाणें तें काव्य काव्यसंग्रहांत भागवती प्रकरणांमध्येच प्रसिद्ध झालेलें असल्यामुळें हा सर्व आयास करण्याची कांहीं जरूरी नव्हती. त्याचप्रमाणें पंतांचें भस्मासुराख्यान म्हणून प्रसिद्ध असलेलें प्रकरण ब्रह्मोत्तरखंडांतील नसून भागवतांतील आहे हें सिद्ध करण्याविषयीं त्यांनीं पुष्कळच खटाटोप केलेला दृष्टीस पडतो. परंतु रा. रामकृष्णपंत पराडकर यांनीं ही गोष्ट पूर्वीच दाखवून दिलेली आहे हें त्यांना माहीत असावेंसें दिसत नाहीं.

आहे त्या अर्थी विस्मरण हेच त्याला कारण झाले असले पाहिजे हे उघड आहे. शक्तिमणीगीताचा तर त्यांनी 'सतीचीं गाणी' या सदराखाली अन्यत्र उल्लेखही केला आहे. (मो. च. प्रकरण ११, 'ग्रंथकर्तृत्वाचा पहिला भर.' पृ. २१०-११.) ते भागवती काव्यांच्या यादीत पूर्णतेसाठी समाविष्ट करावयास पाहिजे होते. परंतु तसे करावयाचे विसरून राहून गेले असे वाटते. तिसरे भस्मासुरोपाख्यान गळण्याला मात्र विस्मरण कारण नसून गैरसमज कारणीभूत झालेला आहे. हे भस्मासुराख्यान भागवतांतले नसून स्कंदपुराणांतर्गत ब्रह्मोत्तरखंडांतले आहे अशी पांगारकरांनी समजूत करून घेतली आहे; व ते पंतांच्या आरंभाच्या काव्यांपैकी एक असावे अशी त्याबरोबर दुसरी समजूत करून घेऊन त्यांनी 'ग्रंथकर्तृत्वाचा पहिला भर' नांवाच्या आपल्या पुस्तकाच्या अकराव्या प्रकरणांत त्या काव्याचा परामर्श घेतला आहे. (मो. च. पृ. २०१-२०३). परंतु या दोन्ही समजुती रास्त नाहीत.

८. वस्तुतः या भस्मासुराख्यानाच्या बाबतीत सर्वांचाच घोटाळा झाला आहे. काव्यसंग्रहकारादिकांनी व पांगारकरांनी त्याला दिलेले 'भस्मासुरा'ख्यान हे नांवही बरोबर नसून गैरसमज उत्पन्न करणारे आहे. या काव्यांत भागवत दशमाच्या ८८ व्या अध्यायांत आलेली वृकासुराची कथा वर्णिली आहे. वृक नांवाच्या असुराने एकदां नारदांस गांठून 'सर्वांत लवकर प्रसन्न होणारा देव कोणता?' असे विचारले असतां नारदांनी शंकराचे नांव सांगितले. तेव्हा वृकासुराने केदारक्षेत्रीं जाऊन स्वशरीराचे अवयव हवन करून शंकराची घोर आराधना केली. शंकर प्रसन्न झाले व वर माग म्हणाले. 'ज्याच्या डोक्यावर भी हात ठेवीन तो प्राणी मरावा,' असा त्याने वर मागितला व शिवपत्नी पार्वती इचा अभिलाष धरून तो शिवाच्याच डोक्यावर हात ठेवण्यासाठी त्याच्या पाठीस लागला. शंकर पळू लागले व आश्रयार्थ वैकुंठीं गेले. तेव्हां श्रीनारायणाने बटूचे रूप धारण करून आपल्या गोड भाषणाने वृकासुराला मोहून टाकले. 'त्या प्रेतपिशाचांच्या राजाचा वर खरा असणे शक्य नाही; तूं स्वतःच पाहिजे तर आपल्या मस्तकावर हात ठेवून प्रचीती पहा,' असे ह्मणतांच त्या मूर्खाने आपल्या डोक्यावर हात ठेवून स्वतःचा नाश करून घेतला. अशी भागवतांतील कथा असून ती पंतांनी मंत्रभागवतांत (१०, १०६८-१०८९) व कृष्णविजयांत (अ. ८८) यथास्थल वर्णिली आहे. व तीच कथा तंतोतंत या आख्यानांत पंतांनी वर्णिली आहे. मूळ

भागवताच्या या अध्यायाला ' रुद्रमोक्षण ' असे नांव आहे. त्यांतच थोडासा फरक करून पंतांनी आपल्या काव्याला ' गिरित्रमोक्ष ' असे नांव हस्तलिखित प्रतीमध्ये दिलेले आहे. तथापि आजपर्यंत सगळीकडे ' भस्मासुराख्यान ' याच नांवाने त्याचा उल्लेख झालेला असल्यामुळे आम्हीं प्रत्यभिज्ञासौकर्यार्थ तेंच नांव येथे योजिले आहे. अजून पराडकरांच्या प्रमाण आवृत्तींतलि स्फुट काव्यांचे खंड प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत. ते प्रसिद्ध होण्याचा योग आल्यास या आख्यानाचे ' भस्मासुराख्यान ' हें नांव काढून त्याला उचित असे व स्वतः ग्रंथकर्त्याने योजलेले ' गिरित्रमोक्ष ' हें नांव द्यावे अशी त्या आवृत्तीच्या संपादकांस सूचना आहे.

परंतु हें आख्यान भागवतांतील आहे, ही गोष्ट कोणाच्याच लक्षांत आलेली नाही. काव्यसंग्रहकारांनी आपल्या टीपेत तसे स्पष्ट म्हटलेले नाही. व पांगार कर तर त्याला स्कंदपुराणांतील समजून भलतीकडेच त्याचा निर्देश करित आहेत. ' हे (आख्यान) ब्रह्मोत्तरखंडांतूनच घेतले आहे. ' असे ते स्पष्टच म्हणतात. आच्यांतली कथा भागवतांतून घेतली आहे हें त्यांच्या गांवीही नाही. भस्मासुराच्या इतरत्र उपलब्ध असलेल्या कथेत व प्रस्तुत आख्यानांत वर्णिलेल्या कथेत फरक असल्याचे त्यांच्या लक्षांत आले नाही असे मात्र नाही. इतरत्र विष्णूने मोहिनीरूप घेऊन नाचतां नाचतां बेसावधपणाने त्या असुराला डोक्यावर हात ठेवावयास लावले असे वर्णन आहे तर येथे विष्णूने बटुरूप घेतले असल्याचे वर्णन आहे. हा महत्त्वाचा फरक पांगारकरांच्या लक्षांत येऊन त्यांनी तो नमूदहि केला आहे. (मो. च. पृ २०२ टीप १). खरोखर म्हटले असता या फरकावरून प्रस्तुत काव्याच्या मुळाविषयी जास्त शोध करण्याची त्यांना बुद्धि व्हावी. परंतु तसे झाले नाही. कोणचेही पौराणिक कथानक सांगतांना पंत अगदीं मुळावरहुकूम वर्णन करतात. असे असतांना या ठिकाणीं मुळांतलि महत्त्वाच्या प्रसंगांत पंतांनी बदल कसा केला याबद्दल पंतकवितेशी पूर्णपणे तन्मय झालेल्या पांगारकरांस तरी मोठे आश्चर्य व कौतूहल वाटावयास पाहिजे होते; म्हणजे त्या कौतूहलानेच त्यांना त्याच्या मुळाविषयी जास्त शोध करण्यास प्रवृत्त केले असते. परंतु पंतकाव्याचा एवढा ठळक स्वभाव त्यांच्या लक्षांत राहू नये व त्याच्याशी विसंगत अशी गोष्ट दिसून आली असतांही तिच्याविषयी शोध करण्याची प्रवृत्ति त्यांना होऊं नये हा मोठा विस्मयजनक प्रकार झाला यांत संशय नाही.

परंतु यापेक्षांही विस्मयजनक प्रकार पुढेच आहे ! भस्मासुराख्यान ब्रह्मोत्तर-
खंडांतून घेतले असे पांगारकर म्हणताहेत. अर्थात् भस्मासुराची कथा (विष्णूने
मोहिनिरूप घेतल्याची) ब्रह्मोत्तरखंडांत आहे असेच कोणासही वाटेल. परंतु खरा
प्रकार असा आहे कीं भस्मासुराची कथा ब्रह्मोत्तरखंडांत देखील मुळीच नाही,
इतकेच नव्हे तर तिच्याशी कोणच्याही प्रकारचे साम्य असलेली वसलीही कथा
ब्रह्मोत्तरखंडांत आलेली नाही ! कोणच्याही प्रकारचे भस्मासुराख्यान जर
ब्रह्मोत्तरखंडांत मुळी सांपडतच नाही तर पंतांनीं ते ब्रह्मोत्तरखंडांतून घेतले असे
विधान करणे म्हणजे एका असत्याच्या पायावर दुसऱ्या असत्याची इमारत उभी
करणे होय.

इतके शोचनीय रूढलन हातून घडून येण्याला पांगारकरांची अनेक बावतीं-
तली असावधानता कारणीभूत झालेली आहे. ब्रह्मोत्तरखंडांत भस्मासुराची
कथा आहे असे विधान त्यांनीं केले आहे यावरून तो ग्रंथ त्यांनीं मुळांत
वाचला नव्हता हे तर उघडच दिसते आहे. तथापि ते जर इतके बेसावध नसते
तर मूळ ब्रह्मोत्तरखंड न वाचतांही आपली चूक त्यांना टाळतां आली असती.
मूळ ब्रह्मोत्तरखंडाच्याच आधाराने पंतांनीं आपले ' ब्रह्मोत्तरखंड ' काव्य लिहिले
आहे. ते मुळावरहुकूम २२ अध्यायांचेच असून मुळांतलि गोष्टी त्यांनीं गाळ-
लेल्या नाहीत. हे पंतांचे ब्रह्मोत्तरखंड अर्थात् पांगारकरांनीं पाहिलेले असून
भस्मासुराख्यानाच्या आधीं त्याला लागूनच मोरोपंतचरितांत त्यांनीं त्याच
परामर्शाही घेतला आहे. (मो. च. पृ १९५-२०१). या पंतकृत ब्रह्मोत्तर-
खंडांत भस्मासुराख्यान अर्थातच नाही, तेव्हां यावरून तरी मूळ ब्रह्मोत्तर-
खंडांत भस्मासुरकथा नाही, निदान नसावी, अशी कोणासही कल्पना आली
असती. आतां पंतकृत ब्रह्मोत्तरखंडही पांगारकरांनीं साग्र वाचले नसावे,
असाही कोणाचा तर्क धावेल. परंतु आमच्या तर्काला आम्ही इतका पिटाळ
इच्छीत नाहीं.

पांगारकरांना बेसावधपणे पकडून अशा रीतीने कोणी फसविले हे समजून
घेण्यासही फार दूर जावयास नको. त्यांना असे बेमालूम फसविणारा धूर्त म्हणजे
श्रीधरांचा शिवलीलामृत ग्रंथ होय. ' मुळांत स्त्रीवेष घेतल्याचे वर्णन आहे.
श्रीधरांनींही शिवलीलामृताच्या १२ व्या अध्यायांत भस्मासुराख्यान वर्णिले आहे.
त्यांत विष्णूने मोहिनिरूप धरिले असेच आहे. ' (मो. च. पृ. २०२ टीप १)

या टीपेवरूनच पांगारकर या धूर्त साक्षीदारावर विश्वास ठेवून कसे फसल आहेत हे दिसून येते. शिवलीलामृतरूपी साक्षीदार भस्मासुराचा वृत्तांत सांगत आहे ही गोष्ट खरी; तथापि तो मुळावरहुकूम हकीकत सांगणारा टापटिपीचा जवानीदार नसून, आजूबाजूच्या पुष्कळ गोष्टी मिसळून ऐकणाऱ्यांना गोड वाटतील अशा कथा सांगणारा गोष्टीवेलहाळ आहे, ही गोष्ट पांगारकरांच्या लक्षांत आली नाही. येथे पांगारकरांनी श्रीधरस्वामींची रचनाशैली सुळीच लक्षांत घेतली नाही. पंत कोणत्याही ग्रंथाचा मुळावरहुकूम तरजुमा उतरणारे कारकुनी बाण्याचे सारांशलेखक आहेत, तर श्रीधरस्वामी हे चौहोकडच्या गोड गोड गोष्टी गोळा करून आणून एका ग्रंथांत वर्णन करणारे ग्रथनकुशल कथाकार आहेत. पंतदेखील गोष्टी सुंदर सांगतात हे खरे; तथापि मुळांत असतील तेवढ्याच व तशाच सांगतात. परंतु पांगारकरांनी पंतांच्या रचनेचे हे मर्म लक्षांत घेतले नाही व श्रीधरस्वामींच्या रचनेचा स्वभावही त्यांस उमगला नाही. दोन्हीकडे ते फसले आहेत. श्रीधरस्वामींनी शिवलीलामृतांत प्रारंभी

श्रोतीं असावे सावचित्त । स्कंदपुराणीं बोलिला श्रीशुकतात ।

अगाध शिवलीलामृत ग्रंथ । ब्रह्मोत्तरखंड जे ॥ अ० १.३४.

याप्रमाणे ब्रह्मोत्तरखंडाचा आधारभूत ग्रंथ म्हणून उल्लेख केला आहे हे खरे; तथापि त्यांनी त्यांत १२ व्या अध्यायाच्या मध्यापर्यंतच ब्रह्मोत्तरखंडातील कथा वर्णिल्या आहेत; तेथपासून पुढे ग्रंथाच्या अंतापर्यंत इतर ठिकाणच्या मनोरम कथा आणून गोवल्या आहेत. भस्मासुराची कथा ही असल्या बाहेरून आणलेल्या कथांपैकी पहिलीच होय.

९. याप्रमाणे स्वतः फसून आपल्या हजारों वाचकांसही पांगारकरांनी आजपर्यंत या बाबतींत फसविले आहे. पंतांच्या काव्यांवर शोधपूर्वक लिहिणारे एक लेखक रा. रा. म. आठवले हेही असेच फसले आहेत. पंतांची स्फुट भागवती काव्ये (अर्थात् प्रसिद्ध झालेली) १९ नसून २२ आहेत ही गोष्ट त्यांनी विविधज्ञान-विस्तारामधून (जुलै १९२५) एका लेखाच्या द्वारे पुढे मांडली आहे. तथापि भस्मासुराख्यानाच्या बाबतींत पांगारकरांप्रमाणेच त्यांची गैरसमजूत झालेली आहे. '(पंतांचे) ब्रह्मोत्तरखंड हे स्कंदपुराणाच्या २३ ते ४४ या अध्यायांवरून रचिलेले असल्याबद्दल वाद नाही, आणि त्यांत भस्मासुराची कथा आलेली आहे, ही गोष्टही खोटी नाही,' असे ते म्हणतात. परंतु ही गोष्ट खोटीच आहे असे ब्रह्मोत्तरखंड

वाचल्यास त्यांस दिसून येईल सर्वांत काव्यसंग्रहकार मात्र शहाणे व सावध दिसतात त्यांना भस्मासुरकथेवर दोनतीनदां टीपा देण्याचा प्रसंग आलेला असून ती कथा नकी कोठे आहे हे त्यांनी लिहिलेले नाही

१०. तर मग भस्मासुरनाशार्थ विष्णूने मोहिनीरूप घेतल्याची कथा आहे तरी कोठे ? श्रीधरांनी शिवलीलामृतांत ती वर्णिली आहे व इतरत्रही तचि कथा विशेष प्रसिद्ध आहे. तेव्हां ती कोठल्या तरी पौराणिक ग्रंथांत आहे यांत शंकाच नाही. परंतु अद्याप प्रस्तुत लेखकास तिचा ठावठिकाणा लागला नाही एवढे खरे. भागवतांत अशा तऱ्हेची कथा नाही, स्कंदांतर्गत ब्रह्मोत्तरखंडांत नाही, पद्मपुराणांतही नाही. येवढीच पुराणे हाताशी असलेली तपासून पाहतां आलीं. बाकीच्या पुराणांचे आळोडन करणे यासाठीं जरूर आहे.

अल्प महत्त्वाच्या विषयाचा हा वराच विस्तार झाला. मुद्याची गोष्ट येवढीच कीं भागवती प्रकरणे पांगारकरांनीं म्हटल्याप्रमाणे १९ नसून २४ आहेत व भस्मासुराख्यान नामक प्रकरण ब्रह्मोत्तरखंडांतून घेतलेले नसून भागवतांतूनच घेतले आहे; ब्रह्मोत्तरखंडांत भस्मासुराची कथाच मुळीं आलेली नाही.

येथे ही गोष्ट मात्र नमूद करून ठेवणे जरूर आहे कीं ' भस्मासुराख्यान ' या नांवाने प्रसिद्ध असलेले प्रकरण ब्रह्मोत्तरखंडांतून घेतलेले नसून भागवतांतूनच घेतलेले आहे हे प्रथम दाखवून देण्याचे श्रेय प्रस्तुत लेखकाला, किंबहुना रा. म आठवले यांनाही नसून ते रा. रामकृष्णपंत पराडकर यांनाच आहे. पंतलिखित पोथ्यांचा संग्रह तप सून पाहून त्यांनींच १ फेब्रुवारी १९१० च्या केसरींत हा शोध जाहीर केला होता.

११. या बाबतींत आम्ही वर जे विवेचन केले आहे ते केवळ सत्याचे आविष्करण करण्याच्या उद्देशानेच केले आहे. छिद्रान्वेषापणा करून पांगारकरांचे कांहीं तरी उणे दाखवावे असा त्यांत मुळींच हेतु नाही. समग्र पंतकवितेसारख्या अवाढव्य विषयाचे विवेचन करतांना प्रत्येक लहानसान बाब सुद्धा पढताकून पाहाणे व मुळापर्यंत तिचा ठाव घेणे शक्य नसते. अर्थात् अशा समयां अंदाजावरून केलेल्या विधानांपैकी कांहीं क्षुद्रक विधाने दुस्त कराय्यास पाहिजेत असे दिसून आल्यास ग्रंथकार मोठ्या दोषास पात्र होतो असेच केवळ आम्हांस वाटत नाही. त्यांतून महाराष्ट्रकवितेच्या, विशेषतः पंतकवितेच्या उद्धाराच्या बाबतींतले पांगारकरांचे कर्तृत्व इतके महनीय आहे कीं त्यांत असल्या नजरचुका म्हणजे क्षीर-

समुद्रांत मिठाची कणिका पडावी त्याप्रमाणें कोठच्या कोठें विरून जाणाऱ्या होत, पंतकवितेच्या अभ्यासकांना पांगारकरांचें साहाय्य केवळ विनमोल होऊन राहिलें आहे. हें तर काय परंतु आजोबाच्या खांद्यावर बसलेल्या नातवानें मला जास्त लांबचें दिसतें म्हणून फुशारकी मिरवावी त्याप्रमाणेंच पांगारकरांच्या नंतर त्यांच्यापेक्षां चारदोन अधिक गोष्टींचें प्रतिपादन करूं पाहणाऱ्या लेखकांची स्थिति होय. आणि ही गोष्ट लक्षांत घेऊन पितामहसदृश क्षमाशील वृत्तीनेच स्वतः पांगारकरही प्रस्तुत लेखकाच्या कांहींशा निर्भीड व मोकळ्या मनाच्या उदारांकडे पहातील व त्यांत कांहीं ग्राह्य अंश आढळल्यास त्याचें कौतुक करतील असा भरंवसा आहे.

विभाग ३.

पंतांची भूमिका, उद्दिष्ट हेतु व काव्यरचनेचे धोरण.

१. मागील विभागांत केलेल्या विवरणावरून पंतांच्या भागवती काव्यांचे वाह्यस्वरूप, त्यांचा विस्तार वगैरे गोष्टींची वाचकांस यथार्थ कल्पना येईल असे वाटते. आतां त्यांच्या काव्यांचे अंतरंगनिरीक्षण करण्यास आरंभ करूं. काव्य लिहितांना पंतांची भूमिका व धोरण कशाप्रकारचे असे याचा प्रथम साकल्याने आढावा घेऊं व नंतर पंतांचे भागवतावरील सर्व काव्य सूक्ष्म दृष्टीने न्याहाळून पाहून त्यांतील दिव्य काव्यानंदाचा अनुभव घेऊं.

२. प्रारंभीच पंतांच्या काव्यांमध्ये सर्वत्र दिसून येणारा ठळक गुण म्हणजे विस्तरभीरुता हा होय या विस्तरभीरुत्वाबद्दल थोडेसे लिहिणे अवश्य आहे. पंतांचा काव्यविस्तार फारच प्रचंड आहे असा एक अस्फुट समज क्वचित् प्रचलित असलेला आढळतो. पंतांची एकंदर कविता तीन लाखांवर आहे, असा लोकांमध्ये रूढ असलेला एक समज निबंधमालेत नमूद झालेला आहे. या, पंतांचा काव्यसमुद्र केवळ अफाट आहे अशा तऱ्हेच्या समजावरूनच पंत हे मोठे पाल्हाळिक व लांबच लांब भारुडे रचणारे कवि आहेत अशीही कित्येकांची कल्पना झाल्याचे आढळते. वस्तुतः या दोन्ही कल्पना अगदीं निराधार आहेत. आतां जन्मभर एकसारखीं काव्ये लिहून त्यांची संकलित आवृत्ति प्रसिद्ध करण्याचा मोठ्या महोत्सवाचा प्रसंग एकदांचा आला असतांना लेखकाचे 'दोन शब्द', प्रस्तावना, उपोद्घात, चरित्र वगैरे गोष्टींची भरती करूनसुद्धां शेंदोनशें पृष्ठांच्या पलीकडे ज्यांच्या एकीकृत काव्यांची मजल जाऊं शकत नाहीं अशांना पंतांचा काव्यविस्तार कल्पनेपलीकडे अफाट वाटेल; पंचवीसतीस ओळींचे छोटेंसे, नाजूक व आटोपशीर काव्य निर्माण केल्यानंतर सर्व पाणी गळून गेलेल्या फुटक्या तपेलीप्रमाणे ज्यांना आपले प्रतिभेचे भांडार सर्वस्वीं रिक्त झालेले आढळते अशा प्रतिभासंपन्न कवींना किंवा आपल्या आवडत्या कवींची एक पानभर कविता वाचल्यानंतर ज्यांच्या मेंदूना श्रम होऊन जरा हायशी विश्रांति घ्यावीशी वाटते.

अशा रसिकांना पंतांचीं काव्ये म्हणजे असह्य भारुडे वाटतील यांत संशय नाही. परंतु अशा कवींचे व रसिकांचे माप पंतांना लावून काय उपयोग ? पंतांची साजिरी कवितासुता धडधाकट, सशक्त व उफाळ्याची असून पित्याने ज्याला आपले समर्पण केले त्या परमेश्वररूपी वराकडे जाण्यास अत्यंत उत्सुक अशी होती. कितीही प्रावरणे घातली तरी रोडच दिसणाऱ्या अशा प्राकृत रसिकांकडे जाणाऱ्या कविकन्यकांशीं तिची तुलना करतांच येत नाही. पंतांसारखेच जे सकस, परमेश्वरप्रेमांत रंगून जाणारे व आपल्या कविताकन्यका श्रीकृष्णचरणींच अर्पण करणारे कवि आपल्यांत होऊन गेले त्यांच्याशींच पंतांची तुलना करणे योग्य; आणि अशी तुलना करून पाहिली म्हणजे आटोपशीरपणा, पाल्हाळ्याचा तिटकारा वगैरे पंतकवितेचे विशेष आपल्यास सहजच आढळून येतात. कृष्णदयार्णवांची हरिवरदा पहा, एकनाथांचा एकादशस्कंध पहा, मुक्तेश्वरांचे आदिपर्व पहा किंवा पंडितांचीं भागवती आख्याने पहा, पंतांच्या इतका संक्षेप व टापटीप आपणांस कोठे आढळवयाची नाही. नुसत्या पद्यसंख्येवरून पाहिले तरी हीच गोष्ट लक्षांत येईल. कृष्णविजय हा ग्रंथ पंतांच्या सर्व काव्यांमध्ये मुळाशीं तुलना करतां जास्त विस्तृत आहे असे दिसून येते. मूळ भागवत दशमस्कंधाची श्लोकसंख्या ३९४६ आहे. व कृष्णविजयाची त्याच्या जवळ जवळ म्हणजे ३६७० आहे. पण याच दशमावर रचलेल्या इतर मराठी काव्यांची पद्यसंख्या पहा. बहिरा-जातवेद याच्या दशमाची संख्या ७५०००, शिवकल्याणाची एक लाख, कृष्णदयार्णवाची हरिवरदा ४२०००, याप्रमाणे इतर टीकांचा विस्तार आहे ! एकादशस्कंध मूळ याची ग्रंथसंख्या १३६७ आहे. व पंतांची सुमारे त्याच्या निम्मे म्हणजे ६४९ आहे. पण एकनाथी भागवत म्हणजे १९००० ओवी आहे. आतां पंतांच्या एकंदर काव्यसमुदायाची संख्या सुमारे ६०००० भरते. व हा आंकडा दिसण्याला थोडा जास्त दिसतो हे खरे, पण त्याचे कारण म्हणजे पंतांचा जबरदस्त उद्योग व सर्वव्यापीपणा हे होय. समग्र महाभारत, समग्र भागवत मराठींत आणून रामायणाचा एकशे आठ वेळां अनुवाद करणारा हा एकच एक कवि होय ! त्यांनीं साठ हजार कविता लिहिली यांत त्यांच्या रचनावैपुल्यची विशेष तारीफ करावयाची नसून संस्कृतांतले येवढे जगड्याळ वाङ्मय ते इतक्या थोडक्यांत मराठींत आणू शकले या गोष्टींत दिसून येणाऱ्या त्यांच्या संक्षेपचातुरीची व उरकाचीच अवश्य

प्रशंसा केली पाहिजे. इतर जे एकनाथ, कृष्णदयार्णव, वगैरे विस्तरशील कवि आहेत त्यांनी दशमस्कंधासारखा मुळांत आटोपशीर असा ग्रंथ घेऊन त्याचा वाटेल तसा विस्तार केला आहे; पण पंतांनी मुळांतिल प्रचंड ग्रंथ अत्यंत संकुचित अवकाशांत खेचून त्यांच्या बरोबर उलट कामगिरी करून दाखविली आहे.

३. आतां तूं नाहीं तर तुझ्या बापाने हा न्याय स्वीकारून यथाकथंचित् ज्यांना प्राचीन कवींवर कसल्या तरी दोषांचे टेंपर ठेवावयाचे आहे त्यांना निदान येवढे तरी समाधान होईल कीं पंत नाहींत तर नसोत परंतु एकनाथ, कृष्णदयार्णव, शिवकल्याण वगैरे मंडळी तरी पाल्हाळाच्या व कंटाळवाण्या विस्ताराच्या दोषाला पात्र होतीलच. अशा रीतीने ज्यांचे समाधान होत असेल त्यांचे खुशाल होवो. आमच्या कवींच्या वाग्विस्तारांत, त्या भक्तिरसाच्या महापुरांत निमज्जन करून आनंदनिर्भर होण्याचे भाग्य थोडे तरी ज्याला लाधले आहे त्याला असे समाधान करून घेण्याची जरूर वाटत नाहीं. आमचे कवि भक्तिरसाने तल्लीन होऊन गेले म्हणजे त्यांना आपण किती विस्तार करीत आहों व कोठवर वहात जात आहों याचे भान रहात नसे व वाचकांनाही तसे भान रहात नाहीं.

प्रेमें गाइन युष्मद्भुत यशे नाचेन युष्मज्जनीं ।

अशा निर्मळ आकांक्षेने प्रवृत्त झालेल्या आमच्या कवींना ते परमेश्वराचे अद्भुत यश ' गाइलें तरि पुन्हां गावें चि ' असे सतत वाटत असे ! नाथांना मुळांत १३६७ श्लोक असलेल्या अकराव्या स्कंधाचा वीस हजार ओव्यांइतका विस्तार करतांना मुळीच कंटाळा आला नाहीं. उद्धवास सांगितलेल्या भक्तियोगाचे वर्णन किती करूं व किती न करूं असे त्यांना झाले. चौविसाव्या अध्यायांत चवदाव्या श्लोकांतील ' भक्तियोगस्य मद्गतिः ' या पदाचे विवरण करतांना नाथांच्या वाणीस जें भरतें आले आहे ते काहीं अनिवारच ! या दोन पदांवर नाथांनी एकंदर २५२ ओव्या भाष्य लिहिले आहे. श्रोत्यांना कदाचित् हे फार वाढविले असे वाटेल अशी शंका येऊन ते श्रोत्यांना बजावतात व त्यांची क्षमाही मागतात.—

भक्तियोगस्य मद्गती । हे मूळपदींची स्थिती ।

तेचि ते वाढविले किती । ऐसे श्रोतीं न म्हणावें ॥ ४१९ ॥

मद्गती या पदाची व्युत्पत्ती । कोण आहे जाणे किती ।

हे रहस्य जाणे विरळा क्षिती । यालागीं क्षमा श्रोतीं करावी ॥४२०॥
पुढे थोड्याच अवकाशाने नाथ भक्तिभावाच्या उमाळ्याचे वर्णन करतात.

निज आवडी वाडे कोडे । वानितां भक्तीचे पवाडे ।

तुज नाठवे मागेपुढे । हे प्रेम गाढे जाणवलें ॥ ४३८ ॥

जंव जंव भक्तीचे निरूपण । अधिकाधिक वाढतां जाण ।

तंव तंव येतसे स्फुरण । तेथ कोण पुरे म्हणेल ॥ ४३९ ॥

जंव जंव निरूपणाची वाढी । तंव तंव भक्तीची अधिक गोडी ।

तेणे श्रोत्यांची आवडी । चढोवढी वाढली ॥ ४४० ॥

करितां भक्तिसुख निरूपण । श्रोते वक्ते लांचावले जाण ।

होतां अमृताची आरोगण । पुरे कोण म्हणो शके ॥ ४४१ ॥ अध्याय २४

अशाच तऱ्हेने कृष्णभक्तीच्या लोढ्यांत वाहवत गेल्याकारणाने बहुतेक भाग-
वतावर लिहिणाऱ्या कवींचे ग्रंथ विलक्षण वाढले आहेत. पंतांना देखील अशा
तऱ्हेचा भक्तीचा उमाळा कमी येत असे असे नाही.

वाढेल ग्रंथ म्हणुनि आवरितो मी बळेंचि रसनेला ।

परि म्यां भागवतवरे भागवतांतलि फार रस नेला ॥ मं. भा. १०.४२८

अशी अभिमानगर्भ कबुली पंतांनीं दशमांतलि प्रेममय कृष्णकथा वर्णन कर-
तांना दिली आहेच. तथापि पंत मोठे टापटिपीचे व आवरशक्तीचे गृहस्थ होते.
त्यांनीं आपल्या भागवती काव्यांत किंवा इतरत्र कोठेही स्वतः योजून ठेवलेल्या
प्रमाणाबाहेर विस्तार होऊं दिलेला नाही. पंतांनीं काव्ये पुष्कळच केलीं; पण बहुधा
प्रत्येक ठिकाणीं

‘ स्वल्पांतचि आणितो कथा सारी ’

ही भारतरचनेच्या वेळीं केलेली प्रतिज्ञा त्यांनीं अमलांत आणून दाखविली आहे.

तेव्हां आटोपशीरपणा व विस्तरभीरुत्व हा पंतांच्या सर्वच काव्यांचा मोठा
विशेष होय.

४. आतां भागवती काव्ये लिहितांना पंतांनीं कोणच्या तऱ्हेची भूमिका
स्वीकारली होती व एकंदर कशा तऱ्हेचे धोरण डोळ्यांपुढे ठेवले होते, हे आपण
थोडेसे पाहूं. वर्ण्यविषय एकच असला तरी उद्दिष्ट, धोरण व प्रतिपादनशैली
हीं भिन्न असल्याने ग्रंथांत किंवा काव्यांत अतोनात फरक पडू शकतो. महा-
भारताच्या वनपर्वांत ३० ते ४२ अध्यायांमध्ये अर्जुनास पाशुपतास्त्र प्राप्त

झाल्याचा जो विषय आलेला आहे तोच विषय व तेंच कथानक भारवीने आपल्या किरातार्जुनीय काव्यामध्येही वर्णिलें आहे. परंतु व्यासांची भूमिका व भारवीची भूमिका या आपाततः व मूलतः इतक्या भिन्न आहेत कीं त्यामुळे त्या दोघांच्या प्रतिपादनांत कांहींच साम्य राहिलें नाहीं. वैवलाच्या नव्या करारांत सांगितलेली ख्रिस्तजन्माची गोष्ट अगदीं त्याच स्वरूपांत-पण विस्तारानें-मिल्टन नामक कवीने आपल्या Paradise Regained या काव्यांत सांगितलेली आहे. परंतु मिल्टनचे Paradise Regained हें काव्य म्हणून परधर्मी लोक देखील आनंदानें वाचतात व वैवलातील कथा ही केवळ ख्रिस्तधर्मीय भाविक लोकांकरितांच राखून ठेवल्याप्रमाणे आहे. तेव्हां मूळ भागवताची भूमिका कशा प्रकारची आहे व पंतांनीं भागवताचे रूपांतर करताना कोणच्या तऱ्हेची भूमिका स्वीकारली आहे याचे निरीक्षण केले म्हणजे पंतांचीं भागवती काव्ये कोणच्या दृष्टीने वाचावयाचीं व कोणत्या धोरणानें वाचलीं असतां त्यांचें सौंदर्यसर्वस्व आपल्या ध्यानांत येईल, याचा निर्णय करणें सोपें जाईल.

५. मूळ श्रीमद्भागवत हें पुराण आहे. अर्थात् पुराणाच्या बाह्य स्वरूपाचें लक्षण —

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

यास अनुसरून श्रीमद्भागवताची रचना व प्रतिपादन आहे हें कांहीं सांगावयास नको. १ सर्ग, म्हणजे परमात्म्यापासून अमूर्त तत्वांची उत्पत्ति; २ प्रतिसर्ग म्हणजे अमूर्त तत्वांपासून व्यक्त सृष्टीचा प्रादुर्भाव; ३ राजवंश; ४ मन्वंतरे आणि ५ वंशानुचरित इतक्या गोष्टींच्या वर्णनानें युक्त असलेले तें पुराण होय. भागवतामध्ये मुख्यतः दुसऱ्या व तिसऱ्या स्कंधामध्ये सर्ग व प्रतिसर्ग यांचें वर्णन असून आठव्या स्कंधामध्ये मन्वंतरांचे कथन आहे. चवथ्या, पांचव्या व सहाव्या स्कंधांत पूर्वीच्या मनुंनील राजवंशांचें वर्णन असून मुख्यतः नवव्या स्कंधांत सध्यांच्या वैवस्वत मन्वंतरांतील सूर्यवंशी व चंद्रवंशी राजांच्या वंशावळी त्यांच्या चरित्रांसह दिल्या आहेत. तेव्हां पुराणाच्या लक्षणास अनुसरून या पांच गोष्टींचे प्रतिपादन करणें हें भागवताचे अगदीं प्राथमिक उद्दिष्ट होय. परंतु हें उद्दिष्ट केवळ भागवताच्या बाह्य स्वरूपामुळे त्याला चिकटलेले आहे. भागवत

हे एक पुराण आहे येवढे सांगितल्याने त्याचे पूर्ण किंवा अंशतः देखील वर्णन केल्याप्रमाणे होत नाही. मनुष्य हा एक हाडामासाचा पुतळा आहे असे मनुष्याचे लक्षण केले असता ते जसे व्यर्थ होय त्याचप्रमाणे भागवत हे एक पुराण आहे असे म्हणून थांबणे होय. भागवताचे प्रतिपाद्य व रहस्य या सर्गादि पांच विषयांच्यापेक्षा अगदी निराळे आहे. मंगलमय प्रभूची निरपेक्ष भक्ति व त्या विश्वात्म्याचेच शरीरभूत जे हे अंतर्ब्राह्म जग त्याच्याविषयी निरंतर प्रेमभाव या दोन गोष्टी म्हणजे भागवताचे प्रतिपाद्य व रहस्य असे म्हणता येईल. केवळ वैपयिक भक्तीनंतर निर्विषय परंतु सगुण भक्ति, सगुण भक्तीनंतर ईश्वराची निर्गुण भक्ति, निर्गुणभक्तीने ज्ञान व निरामयता प्राप्त झाल्यानंतर, परमहंसपदवाला पंचल्यानंतर देखील निराक्रांक्ष, निर्विकल्प अशी परमेश्वराची भक्तीच भक्ति- भक्ति व प्रेम हेच आदीपासून अंतापर्यंत मनुष्याचे ध्येय, असे भागवतास मुख्यतः सांगण्याचे आहे. याच्याशिवाय बाकीचे सर्व उद्दिष्ट हेतु भागवतामध्ये केवळ गौण होत.

हे गौण हेतु स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. भागवत हे पुराणांत मोडले जावे अशा दृष्टीने रचले असल्यामुळे पुराणाच्या लक्षणास अनुसरून सर्गादि पांच गोष्टींचे वर्णन करणे हा एक गौण हेतु भागवताच्या रचनेत दिसून येतो त्याचा वर उल्लेख केलाच आहे. दुसरा म्हणजे वेदान्ताचे, तत्त्वज्ञानाचे व सृष्ट्युत्पत्तिलाचे मुख्यतः सांख्यतत्वांस धरून प्रतिपादन हा होय. संधि सांपडेल तेथे साधकाला अध्यात्मविचाराच्या मार्गाला लावण्याचे भागवतकारांचे धोरण सर्वत्र दिसून येते. द्वितीय स्कंधामध्ये प्रतिपादलेला वेदान्त, तृतीय स्कंधातील ५ ते १० अध्यायांपर्यंतचे सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णन व त्याच स्कंधातील अ० २५ ते ३१ पर्यंत कपिलाने देवहृतीला केलेला मनोहर उपदेश; त्याचप्रमाणे अकराव्या स्कंधभर पसरलेला अद्वितीय उद्धवश्रीकृष्णसंवाद ही भागवताच्या तत्त्वज्ञानाविषयीच्या प्रीतीची उदाहरणे होत. दुसरे भागवतकारांचे गौण उद्दिष्ट म्हणजे श्रीकृष्णचरितानुवर्णन हे होय. वस्तुतः कांहीं अंशी भक्तियोगाच्या पहिल्या मुख्य धोरणांतच याचा समावेश करण्यास हरकत नाही; पण परमेश्वराचे यशोगान ही दृष्टि बाजूस ठेवून एका सामान्य व्यक्तीचे चरित्र या दृष्टीने पाहिले तरी सुद्धा भागवतकारांनी निवेदन केलेले कृष्णचरित्र इतके मनोहर, हृद्य व मार्मिक आहे की सुंदर रीतीने चरित्राचे वर्णन करणे हा एक भागवताचा उद्दिष्ट हेतु मानल्यास भागवताच्या दशमस्कंधातील कथासौंदर्याची व्यवस्थित उपपत्ति बसविल्या-

सारखे होईल. भागवताच्या दशमस्कंधांत भक्तिभावामुळे व प्रेमामुळे येणारे सौंदर्य जरी सोडून दिले तरी नुसती कथा या नात्याने श्रीकृष्णचरित्र इतक्या मनोरम रीतीने सांगितले आहे कीं अलीकडच्या काळची उत्कृष्ट लेखकाची कादंबरी त्यापुढे रद्द वाटेल. कथानकांतील व्यक्तींचीं स्वभाववर्णने, अद्भुत व मनोहर प्रसंगांचा उठाव, कुशल लेखकास भूषणास्पद होईल अशी दिव्य वर्णन-पद्धति या गोष्टींमुळे भागवतास, विशेषतः दशमस्कंधास, सामान्य वाङ्मयग्रंथ या नात्याने देखील इतकी वरच्या दर्जाची योग्यता प्राप्त झालेली आहे कीं विलायती दृष्टिकोणाचा स्वीकार करून या ग्रंथाकडे किंचित् हेलनेने नजर फेकणारे लोक सर्व तऱ्हेने अभागीच होत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

६. सामान्य वाङ्मयांतील ग्रंथ या नात्याने विचार करूं लागले म्हणजे भागवताची काव्याविषयक योग्यताही सहज ध्यानांत येते. केवळ भक्तिप्रेमांत रंगून गेलेल्या महाभाग्यवान् व्यक्तींस व्यावहारिक काव्याची तादृश क्षिति नसते हे तर खरेच पण तितक्या उच्च पदवीपर्यंत ज्यांचा अजून प्रवेश झाला नाही त्यांना प्रलोभन दाखवून कृष्णभक्तीचा ओलावा त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न करण्याकरितां उत्तमोत्तम काव्याचे आमिषही भागवतकारांनीं त्यांच्यापुढे ठेवले आहे. यांत सांठविलेला ईश्वरविषयक प्रेमाचा लाहो ज्यांच्या ठिकाणी ईश्वरविषयक रति सुषु-सावस्थेत तरी आहे अशांनाच प्राप्त होईल.

किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ।

तथापि तत्परा राजन्नहि वाञ्छन्ति किंचन ॥

हा साधा श्लोक, किंवा

विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।

भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥

‘तुझे स्मरण नित्य व्हावे यास्तव आर्त्तींच्या राशी सदोदित आमच्यावर येऊन कोसळू देत !’ ही कुन्तीने केलेली जगदीश्वर श्रीकृष्णाची प्रार्थना किती साधी आहे ! यांत विशेष खुबीदार असा कांहीं अलंकार नाही, एखाद्या रम्य वस्तूचे वर्णन नाही किंवा मनोहर, श्रुतिसुभग अशी वर्णरचनाही नाही. तथापि भक्तीचा ओलावा असलेल्या गृहस्थास यांत काव्यसर्वस्व भरलेले आहे असे वाटेल. हे श्लोक खरोखर इतके उदात्त आहेत कीं पुनः पुनः घोकून दिवसचे दिवस त्यांत घालवले तरी त्यांतील सर्व गोडी आपण घेतली असे वाटणार

नाहीं. परंतु एखाद्या पाखंडी, नास्तिक गृहस्थास असल्या श्लोकांतील माधुरीचे काय होय ! मधुर निर्झराच्या शेजारी असून सुद्धा पापाण आंतून सर्वस्वीं कोरडाच असतो त्याप्रमाणे असले शेंकडो श्लोक वाचूनसुद्धा त्यांचे हृदय शून्यच रहाणार. तेव्हां असल्या भक्तिप्रेमाचा टिपूससुद्धा नसलेल्या गृहस्थांस आकर्षण करून घेण्याकरितां भागवतकारांनीं लौकिक काव्याची योजना ठिकठिकाणीं केली आहे. उपमा, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्त्यादि अलंकार, मधुर वर्णरचना, कोठे कोठे संसारी जनांस रुचतील अशा तऱ्हेच्या कल्पना, प्रसंगानुरूप शृंगारवीरादि प्राकृत रसांचा आविर्भाव इत्यादि प्रकारांनीं भागवतकारांनीं आपल्या ग्रंथाला मंडित केले आहे. कारण निदान या निमित्ताने तरी प्राकृत जनांनीं या ग्रंथाकडे वळावे व त्यांतील श्रीकृष्ण परमात्म्याकडे त्यांचे लक्ष जावे. सर्व दशमस्कंध पूर्वार्ध, चवथ्या, सातव्या व आठव्या स्कंधांतील अनुक्रमे ध्रुव, प्रल्हाद व बलि यांच्या कथा या सर्व प्रेमाने द्रवणाऱ्या आहेत. काव्याचा आत्मा रस होय हे साहित्यशास्त्रज्ञांमध्ये बहुधा सर्वमान्य असलेले तत्व स्वीकारून जर आपण या भागांकडे पाहिले तर हे सर्व उत्कृष्ट काव्यांत जमा करण्याजोगेच आहेत असे आपल्यास दिसून येईल.

७. तेव्हां भगवद्भक्तीचे व विश्वप्रेमाचे प्रतिपादन ही मूळ भागवताची सर्वांत मुख्य व व्यापक अशी भूमिका होय. यानंतर : १. पुराणाच्या लक्षणाप्रमाणे आवश्यक असलेल्या सर्गप्रतिसर्गादि पांच विषयांचा यथास्थल समावेश करणे; २. आत्मानात्मनिचाराचे विशेषतः सांख्यतत्त्वज्ञानास अनुसरून प्रतिपादन करणे; ३. एकाद्या प्रसिद्ध लौकिक व्यक्तीचा जीवनवृत्तांत सांगावा त्याप्रमाणे श्रीकृष्णाचे चरित्र सुंदर रीतीने कथन करणे; व ४. प्राकृत काव्याच्या सरणीचे अवलंबन करणे;—हीं भागवताच्या रचनेच्या मुळाशीं असलेलीं गौण तत्त्वे म्हणून दाखल करण्यास हरकत नाही.

८. परंतु पंतांनीं भागवताचा मराठींत अनुवाद निराळ्या दृष्टीने व निराळ्या हेतूंनीं केला आहे. भगवद्भक्तीचे प्रतिपादन व परमेश्वराचे यशोगान करण्याचा मूळ भागवतकारांप्रमाणे पंतांचा हेतु होताच, पण त्यांतदेखील आपल्या योग्यतेस अनुसरून पंतांनीं आपली दृष्टि थोडी निराळी ठेवली होती असे त्यांच्या भागवताचे जरा सूक्ष्म अवलोकन केले म्हणजे दिसून येते. मूळ भागवत सांगणारे श्री-

शुक हे कैवल्यधामां पूर्णत्वाने रत झालेले परिनिष्ठित योगी होते. त्यांनीं भागवत सांगितले व परमात्म्या गोवेंदाच्या यशाचे संकीर्तन केले त इतर जनांस तारण्याकरितां व भक्तिमार्गास लावण्याकरितां. पंत हे स्वतः भक्तीचा मार्ग चोखाळणारे साधक होते, परमेश्वराने आपल्या अगदीं अंतर्गामींच्या गाभाऱ्याचे दार उघडून आपल्याला कैवल्यपदीं स्थान द्यावे म्हणून वाहेरून धडपड करणारे आतुर होते अर्थात्, त्यांनीं उगीच भलताच आव न आणतां आपल्या अधिकारास अनुसरून. आपले स्वतःचे कल्याण व्हावे म्हणूनच वारंवार परमेश्वराचे यशोगान केले आहे. ईश्वराचे चरित्र ' आपण कांहीं तरावया गावे ' असे त्यांस वाटत असे ! उगाच आकाशास गवसणी घालण्यासारखा आपल्या अधिकाराच्या वाहेर इतरांस उपदेश करण्याचा आव त्यांनीं घातला नाही. खरोखर पंतांच्या सात्विकतेचा व यथार्थ आत्मपरीक्षणशक्तीचा हा एक उत्कृष्ट पुरावाच होय. आम्हांसारख्या अगदीं प्राकृत संसाररत जनांच्या मानाने ते मोठेच भगवद्भक्त होते; तथापि आपला अधिकार स्वतःच्या उन्नतीचा मार्ग आपण चोखाळून उदाहरणद्वारा अप्रत्यक्ष उपदेश करणे येवढाच होय; शुकाचार्यासारखा स्वतः आत्मज्ञानाने उज्ज्वलित होऊन केवळ दुसऱ्यांकरितांच भक्तिमार्गाचा प्रकाश पाडण्याचा अधिकार आपणास नाही हे ते जाणून होते. आणि ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदासादि संतांच्या वाणीमध्ये व पंतांच्या काव्योद्गारांमधील फरक तरी कांहींसा अशाच रीतीचा होय. हे सर्व संत आपल्या ग्रंथांच्या योगाने भक्तिमार्गाचे व परमार्थाचे परार्थ प्रतिपादन करित असत तर पंत हे आपल्या ग्रंथांमध्ये केलेल्या भगवद्गुणगानाच्या योगाने तो परमार्थाचा मार्ग स्वतः आक्रमित असत.

९. याप्रमाणे श्रीकृष्णभक्तीचे प्रतिपादन हा जो मूळ भागवताचा मुख्य हेतु तो आपल्या स्थितीस अनुरूप असा त्यांत बदल करून पंतांनीं कायम ठेवला आहेच. पण त्याबरोबरच इतर एकदोन उद्देश डोळ्यांपुढे ठेवून त्यांनाही परमेश्वरभक्तीच्या इतकेच त्यांनीं महत्त्व दिले आहे. हे उद्दिष्ट हेतु म्हणजे काव्यनिर्मिति व कथाकथन हे होत. भागवतकारांनीं ईशभक्तीला व विश्वप्रेमाला अतिशय उच्च स्थान देऊन त्या मानाने इतर हेतूंना गौणत्व दिले आहे. परंतु पंतांनीं असे न करितां आपला ग्रंथ म्हणजे एक सुश्लिष्ट व सुंदर काव्य तयार व्हावे या उद्देशालाही तितकेच महत्त्व दिले जावे असे त्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनाने सहज दिसून येते.

॥ सुयश न जयांत हरिचे अपटु गुणभवन कवन ते अशुचि ।

हा भागवतकारांचा सिद्धांत तर त्यांस पसंत होताच परंतु त्यामुळे ' रसिक-चकोरांचे अत्यंत पालन करणारा कविहृदयपयोराशिसंतोषहेतु असा काव्येदु ' त्यांना कमी आल्हादक वाटत होता असे मात्र नाही. आपल्या कवनाच्या योगाने दोघेही

रसिक कवि, परमसज्जन भगवद्भक्त प्रसन्न होतील ।

अशी त्यांस अपेक्षा व आकांक्षा वाटत असे.

भेटो रसिक लवहि जो ग्रंथीं चपकांत नूरवि प्रार्शी ।

ऐसा वर दे, वरदेश्वरचरणा ! या मयूरविप्रार्शी ॥

असा रसिकप्रार्थीचा वरच ते परमेश्वरापार्शी मागत असत.

काव्यनिर्मितीप्रमाणेच कथाकथनाचे धोरणही पंतांनीं एकसारखे मनांत वागविले आहे. पंत हे एक फार वरच्या दर्जाचे कथाकार (Story teller) आपल्या वाङ्मयांत होऊन गेले. पंतांचा जीवनव्यवसायच मुळीं पुराणिकाचा होता. शिवाय गोष्टी सांगण्याची आवड व त्यांतील कुशलता निसर्गतःच त्यांच्या अंगी वसत होती. वर्णनाविर्णनांचा त्यांना कंटाळा असे परंतु गोष्ट किंवा कथानक म्हटले कीं कोटूनही उचलून घेऊन त्यांनीं काव्यामध्ये गोवलेच म्हणून समजावे. एकादी गोष्ट सरळ, सुंदर, घोटाळा न होईल अशा रीतीने कशी सांगावी याचा कित्ता पंतांच्या पासून अवश्य घेण्याजोगा आहे. वामनाने इतकीं आख्याने रचलीं आहेत परंतु कथाकथनाचा नैसर्गिक गुण त्यांच्यामध्ये दिसून येत नाही. कथाकथनाविषयीं नैसर्गिक प्रवृत्ति असलेले व त्यांत कौशल्य संपादन केलेले असे जुन्या कवींपैकीं पंतांखेरीज मुक्तेश्वर व श्रीधर हेच नांव घेण्यासारखे होत विशेषतः श्रीधरांचा तर अत्यंत मनोरंजक रीतीने गोष्टी सांगण्यामध्ये हातखंडा आहे. व त्यांच्या लोक-प्रियतेचे बीजही विशेषेकरून यांतच आहे. परंतु पंतांच्या रचनेत असलेला एक गुण म्हणजे आटोपशीरपणा हा मात्र यांच्याही ग्रंथांत दृष्टीस पडत नाही. पंतांचा संक्षेपावद्दलचा कंटाक्ष फार विलक्षण आहे. तथापि संक्षेपाकरितां मूळ ग्रंथांतील कथासूत्राचा मात्र त्यांनीं कधींही अद्देर केला नाही. मूळांतील कथानक ते अत्यंत टापटिपाने आपल्या काव्यांत वर्णितात इतकेच नव्हे तर मूळांत नसलेली एकादी गोष्टही टावेतून उतरून घेण्यास ते वेळेनुसार कमी करतात नाहीत. अशा तऱ्हेचे एक उदाहरण म्हणजे सहाव्या स्कंधांतील अश्वशिर नामक अवताराच्या कथेचे होय. त्याविषयीं विवेचन पुढील विभागांत येईलच.

१०. तेव्हां (१) स्वौन्नत्यर्थ श्रीभगवताच्या यशस्कर लीलांचे गान,

(२) रमणीय, प्रमाणबद्ध अशी काव्यानिर्भिति, व

(३) मुळांतील कथाभागाचे मूळ, पौराणिक तऱ्हेचे वर्णन

हे तीन हेतूच प्रामुख्याने पंतांनीं आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवले होते. हे तिहेरी धोरण लक्षांत ठेवूनच पंतांनीं आपल्या भागवती काव्यांची रचना केली आहे. किंवाहुना पंतांच्या एकंदर काव्यरचनेतही हेच धोरण सर्वत्र दृष्टीस पडते असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. पंतांचे भागवत व कृष्णत्रिनय यांबरोबरच, त्यांचे महाभारत, हरिवंश, मंत्ररामायण, ब्रह्मोत्तरखंड इत्यादि काव्यांच्या रचनेमध्ये कोणते धोरण व कोणते उद्दिष्ट हेतु दिसून येतात याचे वर्णन करावयाचे झाल्यास ते वरच्याप्रमाणेच करावे लागेल यांत संशय नाही.

११. वर वर्णिल्यांप्रमाणे पंतांचे काव्यरचनेचे सार्वत्रिक धोरण असल्यामुळे या धोरणास अननुरूप असे जे मूळ ग्रंथांतील भाग त्यांस आढळले त्यांचा साहित्यिकच त्यांनीं त्याग केला आहे. आणि आपल्या धोरणाशीं विसंगत अशा गोष्टींचा सर्वत्र त्याग केल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथाचा आयताच संक्षेप झाला आहे. मूळ भागवतांत १, पुराणांच्या पद्धतीस अनुसरून सर्गप्रतिसर्गादि पांच विषयांचे वर्णन, व २, साधकपयोगी अध्यात्माचे, वेदान्ताचे उपपादन या दोन गोष्टी त्यांतील धोरणास अनुसरून आल्या आहेत हे आपण पाहिलेच आहे. परंतु या दोन्ही पंतांच्या रचनेच्या धोरणास अगदीं विसंगत असल्यामुळे त्यांनीं त्यासंबंधींचा सर्व भाग गाळला आहे. व यामुळेच त्यांना आपल्या काव्यांत कितीतरी संक्षेप करता आला आहे. मूळ भागवत हे एक पुराण असल्यामुळे त्यांत निरनिराळ्या व्यक्तींच्या संवादाच्या रूपाने नानातऱ्हेच्या गोष्टींचे वर्णन आलेले आढळते. नेहमीं येणाऱ्या वेदान्ताखेरीज, सृष्ट्युत्पत्तीचे सांख्य तत्त्वांस अनुसरून वर्णन, सृष्टि ज्याच्यापासून उत्पन्न झाली त्या विराट्पुरुषाची वर्णने; कालमर्यादा, युगगणना, कल्पांत वगैरेचे वर्णन; सप्तस्वर्ग, सप्तपाताळ, सप्तदीपा पृथिवी इत्यादिकांचे वर्णन; मूळ कथानकाशीं अगदीं वारीक धाग्याने जोडलेल्या अशा असंबद्ध कथा; निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंडी वारंवार येणारीं ईशस्तवने वगैरे नाना तऱ्हेचे विषय असल्या पौराणिक ग्रंथांत पुनः पुनः येत असतात व भागवतांतही ते आलेले आहेतच. पण पंतांनीं असल्या सर्व अप्रस्तुत गोष्टींना निष्ठुरपणे वाजूसारून मुख्य कथासूत्रावरील आपली निश्चल दृष्टि एकसारखी कायम ठेवली आहे. महाभारतांत, हरिवंशांत, ब्रह्मोत्तरखंडांत व इतरत्रही हाच देखावा दिसून येतो.

मूळ महाभारतांतील शांति व अनुशासन हीं दोन्ही पर्वे फारच मोठीं आहेत. परंतु त्यांत केवळ नीति, धर्म, तत्वज्ञान, वेदान्त यांची भरती असल्यामुळे स्वहेतुष अनुपयुक्त अशा या सर्व विषयांचा त्याग करून पंतांनी तीं पर्वे अगदीं त्रोटक केलीं आहेत. इतकीं कीं मुळांतील २२००० श्लोकांचा त्यांनीं केवळ ११०० आर्यांत संक्षेप केला आहे. एकादा दीर्घदृष्टि मुत्सद्दी ज्याप्रमाणे मार्गांत येणाऱ्या अडचणींची पर्वा न करतां आपल्या कार्याचें सुकाणू एकसारखें प्राप्तव्य अर्थाच्या रोखाने स्थिर ठेवीत असतो त्याप्रमाणे पंतांनीं आपली भूमिका व आपला उद्दिष्ट हेतु यांचे पूर्णपणे भान ठेवून आपल्या कथानकाचें सुकाणू सतत स्थिर व अढळ ठेवले आहे. आणि असें केल्यामुळेच मूळ कथाभागाची मुळींसुद्धां घडी विसकटून न देतां त्यांना मुळाचा येवढा आश्चर्यकारक संक्षेप करतां आला आहे व इतका संक्षेप करून सुद्धां आपल्या स्वतःच्या अलंकारांची व कल्पनांची भर त्यांत सामावतां आली आहे.

वर वर्णिल्याप्रमाणे नाना तऱ्हेच्या अवांतर गोष्टींचा संक्षेप पंतांना मंत्रभागवतांतच मुख्यतः करतां आला आहे. कृष्णविजयासाठीं किंवा स्फुट आख्यानांसाठीं त्यांनीं मुळांतला कथाप्रधान व श्रीकृष्णयशोवर्णनाचें अगर भक्तचरित्रांचें आगरच असलेला भाग आधारास घेतला आहे. त्यामध्ये मुळांतच असंबद्ध कथा किंवा वर्णने कांहीं आलेलीं नाहींत. तेव्हां कृष्णविजयांत किंवा भागवती आख्यानांत मुळांत आलले साद्यन्त विषय कायम ठेवण्यास त्यांस मुळांच अडचण पडली नाहीं. आणि यामुळेच त्यांचा कृष्णविजय व स्फुट आख्याने जवळजवळ मुळा-इतकींच किंबहुना कोठे कोठे मुळापेक्षांही जास्त विस्तृत झालीं आहेत. असें आहे तरी सुद्धां क्वचित् एकादे वेळेस दशमस्कंधांत जेथे वेदान्ताचें अगर चर्चित-चर्चणात्मक ईशस्तवनांचें भारूड आलेलें पंतांस आढळलें तेथे त्यांनीं तें गाळण्यास कमी केलेलें नाहीं. याच धोरणास अनुसरून दशमस्कंधांपैकीं १४व्या अध्यायांतील लांबलचक ब्रह्मस्तुति त्यांनीं अतिसंक्षिप्त केली आहे व ८७व्या अध्यायांतील त्रिकट वेदस्तुति तर गाळूनच टाकली आहे. पण याच्या उलट जेथे भगवद्यशाचें प्रेमपूर्ण गान करण्यास सवड असेल अशा रासपंचाध्ययी, रुक्मिणीविवाहकथा वगैरे सारख्या ठिकाणीं पंतांनीं मनसोक्त विस्तारही केला आहे. असो. या दोन्ही तऱ्हांची उदाहरणे मुळाशीं पंतकृतीची विस्तृत तुलना करतांना पुढें आपणास दिसून येणारच आहेत.

१२. पंतांनीं आपल्या एकंदर काव्यांत, विशेषतः मंत्रभागवतांत संक्षेपाचें धोरण स्वीकारण्यास त्यांची भूमिका व उद्दिष्ट हेतु कारणीभूत झाले, असें वर ध्वनित करण्यांत आले आहे. ही भूमिका व उद्दिष्ट हेतु १. केवळ ईशचरित्र वर्णनपर मुख्य कथासूत्राविषयींच आस्था; व २. काव्यास आवश्यक अंशी टापटीप व आटोपशीरपणा; असे दोन प्रकारचे आहेत, असें आपण वर पाहिलेच आहे. आतां विस्तार न करण्याविषयीं पंत स्वतः जीं ठिकठिकाणीं कारणे किंवा सबबी सांगतात त्यांची पांगारकरांनीं छाननी केली असून पंतांचीं अशीं कारणे एकंदर चार प्रकारचीं असतात असा त्यांनीं निष्कर्ष काढला आहे. ते म्हणतातः—“ वर्णनसंक्षेपाचीं पंतांनीं चार कारणे सामान्यतः जागोजाग सांगितलीं आहेतः— १. मराठी काव्ये अति विस्तृत केलीं तर वाचक कंटाळतात. २. कवि स्वतः विस्तरभीरु आहे. ३. ‘ वाचा शुद्ध कराया थोडे-ही वर्णिले पुरे यश तें ’ (स्कंध ९. सोन्याचा गुण जो एक तोळ्यांत आहे, तोच एका वालांत आहे, किंवा अमृताच्या सरोवरांतलि जळांतले गुण एका विंदूत येतात, या न्यायानें ‘ अल्पहि बहुफल होते कृष्णार्पित, चुकवितेहि कष्ट महा ’ (स्कंध. ८). ४. मंत्र साधायला कोठें अडचण पडते.” (मो. च. पृ. ४१४) आतां हीं कारणे आपण सुचविलेल्या कारणांपेक्षां आपांततः निराळीं भासतात खरीं. पण यांच्यासंबंधीं कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत. एक तर हीं कारणे पंतांनीं स्वतः आपल्याबद्दल सांगितलेलीं असून तीं पुष्कळ अंशीं सबबीच्या स्वरूपाचीं आहेत. मनुष्य स्वतः आपल्या कांहीं कृत्यांचें समर्थन करितांना निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सबबी सांगत असतो किंवा एकाद्या वेळेस तो स्वतःच्या समजुतीनें खरें कारण सांगत असतांनासुद्धां स्वतःच्या हेतूची वरोवर ममांसा न करतां आल्याकारणानें न समजून चुकीचे कारण सांगत असतो. यथे वर दिलेले चौथे कारण तर केवळ वेळ मारून नेण्याकरितां पंतांनीं सांगितलेली सबबी आहे हें उघड दिसते.

वानाचीं पाताळें सप्त बळिश्री अनंत वानावे,
परि मंत्रवर्ण अडविति, आदरिले गुरु कसे न मानावे ? ॥ मं. भा. ५.६२.
असें पंत म्हणतात. परंतु जलयंत्रोद्गारांप्रमाणें नाना तऱ्हेच्या कृत्रिम शब्द-
रचना करून त्यांतून कथाभाग वर्णन करण्यामध्ये, हत्तीला आपल्या शुंडादंडा-
वरून पुष्पमाळा खेळविण्यामध्ये जितका श्रम व्हायचा तितका देखील ज्यास

आयास पडत नसे त्याने केवळ आर्यंच्या आद्याक्षरांत साधावयाच्या मंत्राबद्दल अशीः कुरकुर केलेली कोणास खरी तरी वाटेल काय ? शिवाय येथे एका ठिकाणीः पाताळांची विल्हेवाट लावतांना मंत्रवर्णाची सवव पंत पुढे फरतात पण अशाच तऱ्हेने अनेक ठिकाणीं सृष्ट्यत्पत्तीचीं, चौदा भुवनांचीं, युगगणनेचीं, कल्पांतांचीं, वर्णाश्रमधर्माचीं वर्णने गाढून टाकून पंत पुढे जातात तेथे काय हेच मंत्रवर्णः त्यांना पुनः पुनः अडवतात ? आणि असे जर ठिकठिकाणीं ते अडवीत असतील तर मुख्य कथाभाग वर्णन करण्याच्या वेळेस मात्र ते कसे गप्प बसतात ? त्यावेळेस कां अडवीत नाहीत ? तात्पर्य, मंत्रवर्णाबद्दलची तक्रार ही एक क्षणभर वाचकांना रंजविण्यासाठीं पंतांनीं एके ठिकाणीं केलेली कोटि होय. यापेक्षां तिच्यांत जास्त अर्थ नाही.

आतां नं. २ व ३ चीं जीं कारणे पंत सांगतात तीं अगदींच सामान्य आहेत. कवि स्वतः विस्तरभीरु आहे असे पंत म्हणतात. पण यांत काय सांगितल्यासारखें झाले ? मुळांतील पुष्कळ भाग सोडून देऊन जो कवि अतिशय थोडक्यांत वर्णन करतो तो कवि विस्तरभीरु आहे हें तर वाचकांना दिसून येतेच. पण तो असा विस्तरभीरु कां बनला आहे हेंच जाणण्याची सर्वांना जिज्ञासा असणार. आणि या पंतांच्या विस्तरभीरुत्वाचेच कारण त्यांनीं मंत्रभागवतांत स्वीकारलेले वरतीं अनेकवार ज्याचा उल्लेख केला आहे तें दुहेरी धोरण होय. 'वाचा शुद्ध कराया थोडेही वर्णिले पुरे यश तें' हें जें पंतांनीं कारण दिलें आहे तें तर आपल्याला अनुकूलच आहे. त्यावरून एक तर त्यांचा भगवद्यशोवर्णनाविषयींचा कटाक्ष दिसून येतो व दुसरे त्यांचे विस्तरभीरुत्वही सिद्ध होते. वाचा शुद्ध करण्यास यशोवर्णनाची तर जरूरच आहे. पण ती वाचा थोड्याही यशोवर्णनाने पुनीत होते किंवा पुष्कळानेही होते. तेव्हां मग थोडक्यांतच वर्णन कां न आटपून टाका ? अशा रीतीने सरतेशेवटीं विस्तरभीरुत्वाच्या पंतांच्या अगदीं अंगीं मुरलेल्या प्रवृत्तीवरच सर्व येऊन ठेपते. व ही विस्तरभीरुत्वाची प्रवृत्ति पंतांमध्ये कशी उत्पन्न झाली याचीं कारणे सर्व बाजूंनीं विचार करतां आपण दिलीं आहेत तशींच द्यावीं लागतात.

आतां रसिक व गाढे वाचक मराठीमध्ये अगदीं थोडे आहेत; मराठी काव्ये विस्तृत केलीं तर वाचक कंटाळतात; अशा तऱ्हेचे जें कारण पंतांनीं दिलें आहे तें अगदीं अंशतःमात्र खरें आहे. अगोदर खरा हाडामासाचा कवि असे कधीं म्हणणार नाही.

वर्णनाच्या भरांत समरस होऊन जो रंगून जातो तो वाचकांबद्दल अशा तऱ्हेची कुर-
 कूर करणारच नाही. कारण वाचक नाहीत म्हणून काव्यरसाच्या ब्रह्मानंदावर पाणी
 सोडण्यास तो तयार होणार नाही. आणि पंतांसारखा खरा कवि जर अशी कुर-
 कूर करीत असेल तर ती भगदीं मनापासून नव्हे असे समजण्यास हरकत नाही.
 निदान मराठींत तरी खऱ्या योग्यतेच्या कवीस, मग त्याचा ग्रंथ कितीही विस्तृत
 असो, वाचकांबद्दल कुरकूर करण्याचा प्रसंग कधी आलेला नाही. शिवाय पंतांच्या
 अशा कुरकुरीत हसू येण्याजोगी आणखी दुसरी एक गोष्ट आहे. जो कवि रसिक
 वाचक थोडे आहेत व अतिविस्तृत काव्यांचे मराठींत चीज होत नाही असे
 एकीकडे रडगाणे गाऊन संक्षेप करीत असतो तोच दुसरीकडे गुनचू रीतीने
 मनास वाटेल तसा विस्तारही करीत असतो ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट नव्हे
 काय ? विस्तृत काव्य कोणी वाचीत नाही म्हणून भागवताचा जर संक्षेप करता
 तर तिकडे कृष्णविजयामध्ये मुळाचा मन मानेल तसा विस्तार कां केला ? शिवाय
 मंत्रभागवतामध्ये जे पंत नाना तऱ्हेच्या सर्वो सांगून व सर्व वाचकांबद्दल तक्रार
 करून आपण कसा तरी नाइलाजाने संक्षेप करीत आहो असे दाखवीत आहेत तेच
 भारतामध्ये 'स्वल्पातचि आणितो कथा सारी' असे म्हणून आपल्या संक्षेपकौश-
 लाचा अभिमानाने उल्लेख करीत आहेत याची वाट काय ? तात्पर्य, पंतांनी जी
 हों कारणे दिली आहेत तीं भगदीं वरवरचीं व गमनांदाखल दिलेलीं असून मंत्र-
 भागवतामधील त्यांच्या संक्षेपाचे कारण व कृष्णविजयामधील विस्ताराचे कारण
 हीं दोन्ही पंतांची एकंदर भूमिका व त्यांचे उद्दिष्ट हेतु लक्षांत घेतले म्हणजेच
 खरीं खुरीं लक्षांत येतात. दशमस्कंधामध्ये प्रत्यक्ष श्रीभागवतांचेच चरित्र वर्णिलेले
 असल्याने त्या स्कंधावर रचलेल्या कृष्णविजयांत भगवद्यशोगानाची पंतांना पर्व-
 णाचि सांपडल्यासारखी झाली. त्यामुळे तेथे फारसा संक्षेप करण्याची प्रवृत्तीच
 होणे शक्य नव्हते. परंतु सर्व भागवत मराठींत आणतांना त्यांना सर्वत्र यशोगा-
 नाची अशी सोपे अर्थातच सांपडू शकली नाही. नाना तऱ्हेचीं वर्णने, अध्यात्म-
 विषय, वेदान्त वगैरे स्वतःच्या हेतूंस अनुपयुक्त अशा गोष्टी पंतांना ठिकठिकाणी
 आढळू लागल्या. अर्थातच त्या गाळून त्यांना पुष्कळ संक्षेप करावा लागला.
 आणि मंत्रभागवतांत सर्वत्र असे संक्षेपाचे प्रमाण फार ठेवगे भाग पडल्या-
 कारणाने त्यांतील दशमस्कंधही त्यांना इतर स्कंधांस शोभेल अशा रीतीने
 संक्षिप्तच ठेवावा लागला. नाही तर सर्व ग्रंथास सध्यां आहे इतकी प्रमाणबद्धता

आली नसती. शिवाय दशमस्कंधामध्ये ठरीव (१०८) मंत्रसंख्या साधण्याचे बंधन त्यांनी लावून घेतल्याकारणाने त्यांना कमजास्त विस्तार करतां आला नाही.

१३. वरील एकंदर विवरणावरून पंतांनी आपलीं काव्ये कोणच्या धोरणाने लिहिलीं आहेत याचे स्पष्टीकरण होण्यास हरकत नाही. पुराणग्रंथ म्हणून किंवा भागवतधर्मप्रतिपादक आगम म्हणून जसे एक प्रकारचे धार्मिक महत्त्व भागवताला आहे किंवा पुण्यशील संतांची प्रासादिक वाणी म्हणून मराठीतील ज्ञानेश्वरी, एकनार्थी भागवत इत्यादि ग्रंथांस जसा एक प्रकारचा अधिकार आला आहे तशा तऱ्हेचे महत्त्व किंवा अधिकार स्वतःच्या ग्रंथांस यावा किंवा येणे संभवनीय आहे असे त्यांस वाटत नव्हते. एका भाविक मुमुक्षूने स्वतःच्या उन्नतीसाठीं केलेले भगवद्यशोगान व एका सात्विक महाराष्ट्र कवीने आपल्या प्राकृत देशवांधवांच्या मनःसंतोषार्थ लिहिलेले काव्य या दोन दृष्टींनीच कोणालाही झाले तरी पंतांच्या भागवती ग्रंथांचे निरीक्षण करावे लागेल. या दृष्टीने पाहतां पंतांनी भगवच्चरित्रवर्णनाची संधि साधण्याकरितां किंवा काव्यसौंदर्याचा उत्कर्ष करण्याकरितां मुळांतील मजकुरांत कोठे छाटाछाट केली असेल, कोठे वाटावा केला असेल तर तो पाहून त्या ठिकाणीं दिसून येणाऱ्या पंतांच्या मार्मिकपणाबद्दल त्यांची तारीफ केली पाहिजे. याच्या उलट भगवद्यशोगानाच्या व काव्योत्कर्षाच्या हेतूला पोषक होणारे असे सुद्धां मुळांतील भाग जर पंतांनीं निरर्थक गाळले असतील तर त्याबद्दलच्या दोषाचेही योग्य माप पंतांच्या पदरांत घातले पाहिजे. अशाच रीतीने पंतकाव्याचे विवेचन करण्याचा पुढील भागांत यत्न केला आहे.

१४. पंतांनीं आपल्या भूमिकेस अनुसरून मूल भागवतामध्ये पाहिजे तसा विस्तार किंवा संकोच केला आहे असे वर म्हटलेच आहे. असे करण्यास जर त्यांनीं अनमान केला नाही तर मग याच्या थोडेसे पुढे जाऊन रघुवंश, किरातार्जुनीय किंवा शिशुपालवध यांसारखीं काव्ये पंतांनीं कां निर्माण केलीं नाहींत अशा तऱ्हेची शंका कित्येकांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे. परंतु अशी शंका घेणाऱ्यांस पंतांची भूमिकाच पूर्णपणे आकलन झाली नाही असे म्हणणे भाग आहे. वरील कवींची भूमिका जर सर्वस्वीं व्यावहारिक होती तर पंतांची भूमिका निम्मी किंवाहुना अधिकच पारमार्थिक होती. ग्रंथ रचण्यांत उत्कृष्ट काव्यानिमित्ति हा जसा त्यांचा हेतु होता तसाच किंवा त्याहीपेक्षा जास्त महत्वाचा हेतु भगवन्नामसंकीर्तन करण्याचाही होता, हे नेहमीं लक्षांत ठेवले पाहिजे.

वरील कालिदासभारव्यादि कवींची पद्धति काय आहे की, भारतरामायणांतील कोठला तरी एकादा अगदी लहान प्रसंग हुडकून काढावयाचा; त्याच्यावर आपले कल्पनासर्वस्व खर्च करावयाचे, मोठ्या टापटिपीने संस्कृतांतील शब्दभांडाराचे सारसर्वस्व त्याच्यासाठीं उपयोगांत आणावयाचे; व अशा रीतीने बनलेले ते काव्य मार्मिक व अलंकारशास्त्रज्ञ रसिकांपुढे मांडावयाचे. अशा कवींचीं महाकाव्ये बहुतेक

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्निमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥

नगरार्णवशैलर्तुचन्द्राकौदयवर्णनैः । उद्यानसलिलकीडामधुपानरतोत्सवैः ॥

विप्रलम्भौर्विवाहैश्च कुमारौदयवर्णनैः । मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥

अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरंजनम् । काव्यं कल्पोत्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥

काव्यादर्श; प्रथमपरिच्छेद, १४ व १६ ते १९.

या संस्कृतांतील एका प्रसिद्ध काव्यशास्त्रमर्मज्ञाने केलेल्या महाकाव्याच्या लक्षणास अनुसरून असतात. अशीं ऋतूंचीं, उद्यानांचीं, जलकीडांचीं, नगरांचीं, मधुपानरतोत्सवांचीं वर्णने ज्यांच्यामध्ये मनसोक्त करता येतील अशाच तऱ्हेचीं त्रोटक व लवचीक संविधानके बहुधा हे कवि शोधून काढतात व त्याच्यावर सावकाशपणे आपल्या करामतीचे सर्वस्व खर्चीत वसून सरतेशेवटीं एखादे साहित्यशास्त्रमर्मज्ञांस मान्य होणारे काव्य निर्माण करून विश्रांति घेतात. अशा तऱ्हेचा माघभारवीसारखा क्रम पंतांस अंगीकारावयाचा नव्हता. या मनुष्यजन्मास आल्यासरसे शक्य तितके भगवद्यशोगान त्यांस आटपून टाकायचे होते; अर्थात् ईशचरित्रपर जितके होतील तितके ग्रंथ झपाट्याने आपल्या हातून होऊन जावे अशी त्यांची मनीषा होती. तेव्हां जितकी त्वरा करता येईल तितकी करून व त्यांतच जितकी करामत साधतां येईल तितकी साधून ते एका मागून एक ग्रंथ करून टाकीत असत. एकच पायरी परंतु तिच्यांत बाधितले असतां आरशासारखे प्रतिबिंब दिसेल अशा तऱ्हेची घोंटीव होण्यापेक्षा जरा टाकी अविडधोबड राहून कां होईना पण संबंध भगवद्यशोमंदिराचा सोपान आपल्या हातून घडून व्हावा असे त्यांस वाटे. अशाच ईशचरित्रवर्णनाच्या आकांक्षेने त्यांनीं भारत, मागवत, रामायणासारखे संबंध जगडव्याळ ग्रंथ आपल्या आधारासाठीं घेतले व त्यावर काव्ये केलीं. असे केल्याने मूळ कथानकांच्या बाहेर जाऊन स्वतःचा

पंताची भूमिका व उद्दिष्ट-हेतु.

कल्पनाविस्तार करणें तर दूरच परंतु मुळांतलीं कथातकेंच कशीं बशीं तरी संदर्भ-रूपानें मराठींत आणण्यास त्यांस अतोनात श्रम पडले. अशा स्थितींत मुळापेक्षां जास्त विस्तार करण्याच्या भरीस पडून 'गंडस्योपरि पिटिकाः संवृत्ताः' अशी स्थिति करून घेणें युक्त झालें नसतें. शिवाय पंत हे भाविक ग्रंथकार होतें. केवळ कल्पनारम्यत्वाच्या भरीस पडून मुळामध्ये वाटेल तसा फेरबदल करणें त्यांस कधींहि पसंत पडणें शक्य नव्हतें. मुळांत जेथे कृष्णाच्या आगमनावद्दल रुक्मिणीला चिंता वाटत होती, असा एक श्लोक असेल तेथे पंत फार झालें तर तीच कल्पना वाढवून पांच श्लोक करतील पण मुळांत जेथे अवाक्षरानें सुद्धा कांहीं उल्लेख केलेला नाही तेथे स्वतःच्याच कल्पनेचा प्रसंग निर्माण करून त्याचें मनसोक्त वर्णन खास करित बसणार नाहीत. असें करणें भारत भागव-तादिक पूज्य मूळग्रंथांचा कांहींसा अवमान करणेंच होय, असें त्यांस वाटत असलें पाहिजे. असो; तर याप्रमाणें कालिदासभारविमाधादिक कवि व पंत यांच्या प्रकृतींत व भूमिकेत मूलतःच भेद असल्याने कालिदासादिकांसारखीं काव्ये पंतांच्या हातून झालीं नाहीत, ही मोठी नवलाची गोष्ट नाही. आतां पंतांच्या हातून तशा तऱ्हेचीं काव्ये झालीं नाहीत या गोष्टीबद्दल कित्येकांस बरेंच वाटेल व कित्येकांस खेदही वाटेल. ज्या रसिकांच्या हृदयांत भाविकपणाचा ओलावा बराच आहे व ज्यांस भगवद्भक्तिप्रेरित काव्य मान्यतर वाटतें त्यांना पंतांनीं केले हें चांगलेंच केले असें वाटेल. परंतु ज्या रसिकांच्या बुद्धीला पाश्चात्य काव्यांचा व पाश्चात्य साहित्यशास्त्राचा विशेष संस्कार झाल्याकारणानें ज्यांना उत्तम काव्य म्हणजे ऋईस्वर्थ, शेली वगैरे कवींच्या भावनागीतांच्याच धर्तीवर गेलेले असावे असें वाटतें त्यांना पंतांचा सर्व खटाटोप निरर्थक व शुष्क वाटेल. याच्या उलट कालिदासभारवींच्या राजविलासी संगतींतच आजपर्यंत ज्यांचा काल गेला आहे व भामहमम्मटांचें सूक्ष्म अलंकारशास्त्र वाचूनच ज्यांची मति काव्याविषयीं मार्भिक बनली आहे त्यांनाही भाविक मोरोपंतांचे काव्याविषयक आयास फारसे हृद्य वाटणार नाहीत. किंवा केवळ झपूड्यांमध्येच ज्यांची बुद्धि रंगून जाते अशा रसिकांनाहि पंतांच्या काव्यांकडे डुंकून देखील पहावेसे वाटणार नाही. असो. हे सर्व संस्कारभेदाचे प्रकार आहेत. त्यांबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही किंवा एका प्रकाराचा अभिमान धरणाऱ्यांनीं दुस-ऱ्यांना तुच्छ लेखण्याचीही आवश्यकता नाही.

१५. पंत हे कवि होते. तेव्हां निरंकुशत्वाचा अधिकार निसर्गतःच त्यांना प्राप्त झाला होता. तथापि व्यासवाल्मीकिशुककृतींबद्दलच्या निरतिशय पूज्य-भावामुळे व भगवत्कथा शक्य तितक्या भाविकजनमान्य अशा शुद्ध स्वरूपांत त्यांना गावयाच्या असल्यामुळे त्यांनी आपला निरंकुशत्वाचा अधिकार आपल्या काव्यांमध्ये फारसा गाजवला नाही. मुळामध्ये त्यांनी अगदी बदल केला नाही असे नाही; पण जो काहीं बदल केला तो बहुधा काहीं विशिष्ट धोरणास अनुसरून केला व तोही मुळास न दुखवितां केला. केवळ कथानकाच्या सोईकरतां व काव्यसौंदर्याकरितां मुळांतील कथेमध्ये वाटेल तसा बदल करणे; पात्रांच्या स्वभावांचा व हेतूचा देखील कोठे कोठे विपर्यास करून आपल्या मनाच्या कल्पना त्यांच्यावर लादणे ही गोष्ट निराळी व मुळांतीलच कथानकाचे स्वरूप कायम ठेवून प्रसंगोपात्त अवांतर वर्णनादिकांचा विस्तार अगर संक्षेप करणे ही गोष्ट निराळी. अलीकडे पौराणिक कथांवर रचलेलीं जीं नाटके होत असतात त्यांमध्ये वरीलपैकीं पहिल्या प्रकारचा स्वीकार केलेला असतो. पंतांनीं व बहुधा सर्व प्राचीन कवींनीं दुसऱ्या प्रकारचा अवलंब केलेला आहे प्राचीन कवींनीं कचोपाख्यानावर केवढीही विस्तृत किंवा संक्षिप्त काव्ये लिहिलीं असलीं तरी त्यांत कच हा एक विद्यासंपादनतत्पर, एकनिष्ठ, नम्र व एकमार्गी असा विद्यार्थीच असलेला आढळेल; मद्यपाननिषेधावर व्याख्याने झोडणारा किंवा युवतीच्या प्रेमपाशांत सांपडून स्वतःच्या हेतुसिद्धीकरितां तिचे सहाय्य घेऊं इच्छणारा तरुण अशा स्वरूपाने आमचे प्राचीन कवि कधीही त्याला नटविणार नाहीत. अलीकडील नाटककार पौराणिक कथांवर नाटके लिहितात त्यांत अगोदर मूळच्या कथानकामध्ये मनास मानेल तसा बदल केलेला असतो. पात्रांचे मूळचे स्वभाव बदलून त्यांना वाटेल तसे स्वरूप देण्यांत येते व कथेचे पौराणिक वातावरण बदलून टाकून आधुनिक समाजांतील विचार, कल्पना व ध्येय यांचे दाट आवरण तिजवर चढविण्यांत येते. अशा रीतीने पौराणिक कथेचे स्वरूप विकृत करून तिजवर काव्यरचना अगर नाटकरचना करणे दोषास्पद आहे कीं काय याचा आपणास येथे विचार कर्तव्य नाही. जुन्या मराठी कवींच्या काव्यग्रंथांमध्ये असा प्रकार आढळत नाही येवढेच आपणास पाहावयाचे आहे. एकाद्या छायाचित्राची (फोटोची) विवर्धित प्रमाणांत किंवा संकुचित प्रमाणांत प्रत काढली तरी तिचे स्वरूप मूळ चित्राहून काहीं निराळे होत नाही तद्वतच

जुन्या कवींच्या काव्यांची गोष्ट होय. त्यांच्या काव्यांत वर्णनें कितीही फुगवलेलीं अथवा आकुंचित केलेलीं असलीं तरी कथानकाचें स्वरूप केव्हांही मुळाप्रमाणेच कायम राखलेलें असतें. याचा अर्थ असा मात्र नाही कीं ह्या कवींचीं काव्ये केवळ भाषांतररूप असून स्वतंत्र रचना त्यांत विलकुल नसते. फक्त कथानकाची रूपरेखा, पात्रांचा स्वभाव वगैरे मुळांतल्याप्रमाणेच कायम ठेवून अवांतर वर्णनांत आमचे कवि पूर्ण स्वातंत्र्य गाजवितात. शिवाय कथानकाचासुद्धां मतलब जरी मुळाप्रमाणेच कायम ठेवला तरी तो स्वतंत्र रीतीनें भिन्न शब्दांनीं वर्णन करता येत नाहीं असें नाहीं; आणि आमचे कवि अशा स्वतंत्र रीतीनेच कथासूत्र देखील मराठींत उतरतात ही गोष्ट जुन्या महाराष्ट्र कवींच्या वाचकांच्या परिचयाचीच आहे. असो; तेव्हां अलीकडील मराठी नाटककारांची, किंबहुना कालिदास भार-विभवभूत्यादि प्राचीन नाटककार व कवि यांचीही, भूमिका व आमचे जुने मराठी कवि यांची भूमिका यांमध्ये असा मूलतःच भेद आहे. दोघांच्या तत्वांत याप्रमाणे फरक असला म्हणून त्यांपैकीं एकजण भाषांतराच्या ठरतो असें कांहीं नाहीं. खाडिलकरादि अर्वाचीन किंवा कालिदासभवभूत्यादि प्राचीन नाटक-कार यांना जसें कोणी भाषांतरे म्हणत नाहीं तद्वतच वामनमयूरादि मराठी कवींना भाषांतरे म्हणणे अनुचित होय. कालिदास, भारवि, भवभूति हे जर स्वतंत्र प्रतिभेचे कवि होत तर मुक्तेश्वर, वामन, मयूर हे स्वतंत्र प्रतिभेचे कवि ठरण्याला व्हाय प्रत्यवाय आहे हे समजणे कठीण आहे. येवढेंच मात्र म्हणतां येईल कीं कालिदासादिकांनीं मूळच्या पौराणिक कथांमध्ये काव्यसौंदर्यास पोषक असे बदल करून व पात्रांच्या स्वभावांत रसानुकूल फेरफार करून जें कथानकरचना-कौशल्य प्रकट केले तसें आमच्या मुक्तेश्वरादि प्राकृत कवींनीं केले नाहीं. तेव्हां कथानकरचनेचें कौशल्य प्राकृत कवींच्यामध्ये दिसून येत नाहीं येवढ्यापुरताच काय तो त्यांचा कमीपणा कबूल करितां येईल. बाकी कवित्वाच्या इतर अनेक-विध गुणांमध्ये कोणत्याही भाषेतल्या कवींना आमचे प्राकृत कवि रेंसभरही हार जाणार नाहीत ही सहस्रावधि वाचकांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे.

१६. पंतांनीं संस्कृत शब्दरचना, नानातःचे शब्दालंकार, अर्थालंकार यांनीं परिपूर्ण अशी जी प्रौढ काव्यरचना मराठींत केली तिलाच आणखी वळण देऊन त्यांनीं कालिदासादिकांसारखी महाकाव्यांची अगर नाटकांची रचना कां केली नाहीं याबद्दल अनेक रसिकांना आजपर्यंत कुतूहल वाटत आले आहे. खुद्द निबंध-

मालाकारांच्या ही गोष्ट लक्षात आली असून पंतांची कविता कालिदासादिकांच्या वळणावर गेली नाही यावरून पंतांना या कवींच्या कवितेची ओळखसुद्धा नसावी असा त्यांनी निष्कर्ष काढला आहे. पंतांची कविता संस्कृत पंचमहाकाव्यांच्या धर्तीवर गेली नाही ही गोष्ट तर खरीच; परंतु यावरून पंचमहाकाव्यांशीं पंतांचा परिचयदेखील नव्हता असे मुळीच म्हणता येणार नाही. पंतांची काव्यस्फूर्ति सर्वस्वी स्वतंत्र व जन्मसिद्ध होती. त्यांची उपजत प्रवृत्ति, त्यांचे संस्कार कालिदासादिकांच्याहून फार भिन्न होते. केवळ याच कारणामुळे कालिदासादिकांच्या सारखीं राजविलासी काव्ये त्यांच्या हातून निर्माण झालीं नाहींत. नाहींतर अशा तऱ्हेचीं काव्ये लिहिण्यास त्यांना सर्वस्वीं अनुकूल परिस्थिति होती. नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा, लोकशास्त्रादिकांच्या अवलोकनाने आलेली निपुणता व काव्यज्ञ गुरुच्यापाशीं केलेला दृढ अभ्यास हे मम्मटाचार्यांनीं सांगितलेले काव्योत्पत्तीचे तीन्ही हेतु त्यांच्या ठायीं पूर्णत्वाने वसत होते. गुणज्ञ व उदार प्रभूचा दुर्मिळ आश्रय त्यांस लाभला असल्याने निर्वाहाविषयीही लेशमात्र चिंता उत्पन्न होण्याचे कारण नव्हते. इतकेच काय, पण काशीनाथ पाध्यासारख्या जिवलग व आदरणीय आत्मांनीं खुद्द संस्कृतांत पंचमहाकाव्ये निर्माण करण्याबद्दल पंतांस विनंती केली होती. (पहा. मो. च. पृ. ३४). तथापि या विनंतीचाही पंतांवर काही परिणाम झाला असल्याचे दिसून येत नाही. संस्कृतांत पंचमहाकाव्ये रचणे तर राहोच परंतु मराठींतही महाकाव्यांच्या धर्तीचे काही काव्य त्यांनीं केले नाही. आपल्या प्रवृत्तीनुसार स्वीकारलेला धोपटमार्ग त्यांनीं अखेरपर्यंत चालू ठेवला.

१७. खरे म्हणजे तर शब्दालंकार, अर्थालंकार, मनोहर कल्पनाविलास, अनेकविध वैचित्र्यपूर्ण छंदोरचना वगैरे संस्कृत काव्यांतील प्रकार पंतांनीं जितके आत्मसात् करून घेतले आहेत तितके महाराष्ट्र कवींपैकीं दुसऱ्या कोणीही घेतलेले दिसत नाहींत. परंतु बाह्यवेषांत त्यांनीं संस्कृत कवितेचे वळण जितके स्वीकारले आहे तितकेच अंतरंगांत व वर्णविषयांत ते तिजपासून विमुख झालेले आहेत. पंतांच्या कवितेत एकरूप तीन भिन्न प्रवृत्तींचे व संस्कारांचे मिश्रण दिसून येते. त्यांच्या कवितेचे अंतरंग व आत्मा जिच्यापासून उत्पन्न झाला ती मुख्य स्फूर्ति त्यांना व्यासवाल्मीकिशुक यांच्यापासून मिळाली होती. त्यांच्या कवितेचे विषय व रचनेची धाटणी यांत सर्वस्वीं व्यासादिकांच्याच वाणीचा प्रभाव दिसून येतो. कवितेचे विषय तर त्यांनीं भारतरामायणभागवतांतून

जसेच्या तसेच घेतले आहेत हे सांगावयास नकोच. वर्णनाची धाटणी, काव्याचे विभाग इत्यादिकांतही त्यांची रचना भारतभागवतांदिकांशी फार साम्य पावते. त्यांच्या काव्यांत प्रतिबिंबित झालेली अंतःकरणाची शांत, विरक्त व प्रेमळ वृत्ति, त्याचप्रमाणे भगवद्यशोगानाची लालसा हीं देखील पुष्कळशीं भारतभागवतांच्या अवलोकनाने आलेलीं होत. परंतु या बाबतींत त्यांच्या मनावर मुख्य संस्कार ज्ञानेश्वर एकनाथादि संत कवींच्या वाणीने केला असला पाहिजे. त्यांच्या कवितेत प्रकट झालेली निर्मळ वृत्ति व भगवद्गुणगानाची तळमळ पाहिली म्हणजे आमच्या पूर्वीच्या शांतिजलधि साधुसंतांच्या वृत्तीचीच छटा त्यांच्या मनावर उमटलेली आहे असा प्रत्यय आल्याखेरीज रहात नाही. पंतांच्या मनावर झालेला तिसरा संस्कार म्हणजे वर उल्लेखिलेला, संस्कृत काव्यनाटकांचा व साहित्यशास्त्राचा होय. संस्कृतांतील काव्य नाटक चंपू भाग इत्यादिकांचे व अलंकारशास्त्राचे पंतांचे गाढ अध्ययन झाले होते. काव्याचे शब्दार्थात्मक बाह्य शरीर निरुपम सौंदर्यशालि करण्याची संस्कृत काव्यमर्मज्ञांची कला पंतांनीं आत्मसात् करून घेतली होती. व तिचा उपयोगही त्यांनीं आपल्या कविता-सुंदरीचे शरीर सजविण्यांत भरपूर रीतीने केला आहे.

अशा रीतीने तीन विसदश संस्कारांचे मिश्रण झाल्याचा देखावा पंतकवितेत दिसून येत असल्यामुळे तिला एक प्रकारची अपूर्व शोभा प्राप्त झाली आहे व तीन प्रकारच्या भिन्न अभिरुचींच्या लोकांनाही प्रिय होण्यासारखे तिचे स्वरूप वठले आहे. पुराणप्रिय लोकांना पंतांची पौराणिक धाटणी पसंत पडेल, भगवद्भक्त, साधुवृत्तीचे लोक त्यांनीं केलेल्या भगवद्यशोगानांत रंगून जातील व काव्यालंकार-विचक्षण रसिक त्यांच्या कवितेच्या बाह्यभूषेने मोहून जातील यांत संशय नाही. विनोदप्रिय टवाळांना किंवा शृंगारलोलुप अकडबाजांना पसंत पडण्याजोगा अंश मात्र त्यांच्या कवितेत आढळणार नाही हे कबूल करणे भाग आहे.

१८. तीन भिन्न प्रवृत्तींचे मिश्रण झाल्यामुळे एका दृष्टीने मात्र पंतांच्या कवितेस न्यूनता आली आहे हे येथे नमूद करणे उचित होईल. ती न्यूनता म्हणजे येवढीच कीं तीन्ही प्रकार काव्यांत आणल्यामुळे त्यांपैकीं कोणचाही एक परमोत्कर्षास गेलेला त्यांच्या कवितेत दृष्टीस पडत नाही. पौराणिक धाटणी त्यांनीं स्वीकारली खरी तरी पण सरस व सालंकृति असे काव्य निर्माण करण्याकडेही लक्ष पोचविल्याकारणाने पौराणिक तऱ्हेचा पूर्ण उत्कर्ष त्यांच्या काव्यात

होऊ शकला नाही. पौराणिक तऱ्हेला न शोभण्याजोगीं कृत्रिम, जराशीं कठिण, अशीं स्थाने त्यांच्या काव्यांत आढळतात. कल्पानदिलास, अलंकारांचे प्राचुर्य व वृत्तवैचित्र्य हेही साध्या धोपटमार्गी पौराणिक वर्णनास बाधकच झाले आहे. बरे संस्कृत काव्यांच्या रचनाविशेषांचे तरी पूर्णपणे अवलंबन करून

निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा

सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।

अशी कविता त्यांनीं सर्वत्र निर्माण केली आहे असेही दिसत नाही. संस्कृत काव्यांप्रमाणे नगरोत्साहयुद्धादिकांचीं, राजसभा, अंतःपुर, स्वयंवरांचीं स्वतंत्र व मनोरम वर्णने त्यांनीं मुळीच केलीं नाहीत. पौराणिक पद्धतीने मूळ कथासूत्र तेवढे घाईने दर्णून टाकले आहे. त्यामुळे रसालंकारमर्मज्ञांचे मन पूर्णपणे प्रसन्न होण्यासारखी रचनाही त्यांच्या हातून उतरली नाही. त्याचप्रमाणे भगवद्गुण-गानाचीही गोष्ट. संस्कृतकाव्यपद्धतीकडे, अलंकाराकडे व यमकानुप्रासांच्या कृत्रिम शब्दरचनेकडे लक्ष ठेवल्यामुळे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम इत्यादि संतांच्या वाणीप्रमाणे शांतरसाचा व भगवद्भक्तीचाही परमोत्कर्ष झालेला त्यांच्या काव्यांत दिसून येत नाही. याप्रमाणे वरील सर्व तऱ्हेच्या अभिरुचीच्या लोकांना साधारण आवडण्यासारखे त्यांचे काव्य झाले असले तरी कोणत्याही एका विशिष्ट रुचीच्या वाचकांना अगदीं प्रियतम व जिवलग होऊन रहाण्यासारखी त्याची रचना झालेली नाही.*

* वरील विवेचन साकल्याने व स्थूलमानाने केलेले आहे. पंतांच्या ब्रह्मोत्तर-खंडांत साध्या पौराणिक पद्धतीचे जवळ जवळ पूर्णाने अनुकरण केले आहे. कृष्णविजयाच्या ५५ ते ९० अध्यायांत व साररामायण, सीतारामायण यां-सारख्या कांहीं काव्यांत पंतांनीं रघुकिरातादि काव्यांची वर्णनशैलीही वरीचशी सचळून उत्कृष्ट परिपाक वठवून दाखविला आहे; व भीष्मभक्तिभाग्य, आर्या-केकावलि, श्लोककेकावलि इत्यादि त्यांच्या काव्यांत भक्तिरसाचा परमोत्कर्ष झालेलाही दिसून येत आहे तथापि वरील स्थळे त्यांच्या एकंदर काव्यसमूहांत अपवादभूत होत. तेव्हा त्यांच्या एकंदर काव्यसमूहांत वर म्हटल्याप्रमाणे या तीन्ही प्रवृत्तींचा मिलाफच दिसून येतो व त्यामुळे कोणतीही एक पद्धति पूर्णत्वास गेलेली आढळत नाही हे विधान खरेच आहे.

१९. पंतांच्या विद्वत्तेविषयी दोन शब्द लिहून हा विभाग आटोपता घेऊं. ह्या प्रश्नासंबंधी निबंधमालाकारांनीं पूर्वपक्ष करून प्रथम वाद उपस्थित केला. त्यावर निबंधमालेतच कडाक्याचें वाग्युद्ध होऊन मोठी रणधुमाळी माजली. कानेटकर, वामन दाजी ओक, 'शोधक' इत्यादि गृहस्थांनीं मालाकारांच्या विरुद्ध पक्षाचा उपन्यास केला. बाळकृष्ण मल्हार हंसांनीं त्याच सुमारास आपला मोरोपंतावरील निबंध लिहिला त्यांतही मोरोपंत हा शास्त्री पंडित नसून साधा पुराणिक होता या मालाकारांच्या सिद्धान्ताचें मोठ्या भावेशानें खंडन केलें आहे. (पहा, हंसकृत मोरोपंतावरील निबंध; पृ. ५७-७४.) यानंतर पांगारकरांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक पंतांच्या चरित्राची माहिती जुळवून व पंतकवितेचें सूक्ष्म अध्ययन करून पंतांच्या विद्वत्तेविषयींच्या प्रश्नावर अपूर्व प्रकाश पाडणारा मजकूर प्रथम केसरी पत्रांत व नंतर आपल्या मोरोपंतचरित्रांत प्रसिद्ध केला. (पहा, मो. च. प्रकरण ३). पांगारकरांच्या विवेचनानें या प्रश्नाचा बहुतेक कायमचा निकाल झालाच आहे; व या वादांतील मालाकारांखेरीज इतरांचे लेख इतिहास-जमा झाले आहेत. येथें फक्त पांगारकरांच्या लेखांत राहिलेल्या थोड्याशा संदिग्धतेविषयीं स्पष्टीकरण करावयाचें आहे.

पंतांचें अध्ययन व विद्वत्ता हीं कितपत व कोणच्या प्रकारचीं होतीं याविषयीं विचार करूं लागले असतां खालील तीन पक्ष संभवनीय दिसतात.

१. मालाकार म्हणतात त्याप्रमाणें मोरोपंतांची विद्वत्ता साध्या व्युत्पन्न पुराणिकापेक्षां जास्त नव्हती. भारत भागवत रामायण चांगले समजण्यापुरतें फक्त त्यांचें संस्कृताचें ज्ञान होतें.

२. पंत हे उत्तम तऱ्हेचे व्युत्पन्न असून काव्यनाटकांशीं त्यांचा दृढ परिचय होता. अलंकारशास्त्राचें त्यांचें गाढ अध्ययन झालेलें असून छंदःशास्त्रही त्यांना उत्कृष्ट अवगत होतें. वेदान्ताचेंही त्यांनीं चांगले अवलोकन केलें होतें.

३. पंत हे महापंडित असून अनेकशास्त्रप्रवीण होते. काव्यालंकारमर्मज्ञ असूनही पड्दर्शनांत निष्णात होते; इ० इ०.

यापैकी पहिला पक्ष त्याला जबरदस्त विरोधी पुरावा उपलब्ध झाला असल्यामुळे त्याज्य ठरतो; तर तिसरा पक्ष उपोद्बलक पुरावाच्या अभावीं असमर्थनीय ठरतो. मिळून अवशिष्ट राहिलेला दुसरा पक्षच ग्रहण करणें प्राप्त होतें व ताचे अनुकूल प्रमाणांनीं बलिष्ठ असल्याचें दिसून येतें. पंतांच्या अध्ययनाचें व विद्व-

त्तेवें माप अजमावण्याला त्यांनीं स्वतः लिहिलेले किंवा स्वतःकरितां लिहवून घेतलेले ग्रंथ हे एक मोठेच साधन उपलब्ध झाले आहे. पांगारकरांच्या व पराडकरांच्या लेखांवरून पंतांनीं स्वतःकरितां एकंदर ५६ ग्रंथ लिहिले किंवा लिहविले असे दिसून येते.* या ५६ ग्रंथांची वर्गवारी पुढे लिहिल्या-प्रमाणे आहे.—

काव्य १३; नाटक १०; चंपू, भाण इत्यादि ३; अलंकारशास्त्र ६; छंदःशास्त्र २; कोश २; वेदान्त, तत्त्वज्ञान ११; ज्योतिष १; पुराण, धर्मशास्त्र २; मराठी २; धार्मिक पाठाचे ग्रंथ व इतर ४.

२०. ही वर्गवारी म्हणजे पंतांचे कोणच्या विषयाचे अध्ययन किती होते याचे प्रमाण वसविण्याचे एक साधनच होय असे स्थूलमानाने समजण्यास हरकत नाही. यांत काव्यनाटकादि वाङ्मयग्रंथ, कोश, छंद इत्यादि साहित्यग्रंथ व अलंकारग्रंथ यांची एकंदर संख्या ३५ भरते. म्हणजे जुन्या पद्धतीच्या लोकांत ज्याला व्युत्पत्ति असे नांव देण्याचा प्रघात आहे त्यांचे व अलंकार शास्त्राचे पंतांचे अवलोकन किती विस्तृत होते हे सहज दिसून येईल. पंत हे कवि होते, अर्थात् कवित्वशक्तीस साहाय्यभूत होणाऱ्या या विषयांवरचा त्यांचा अभ्यास सर्वांत दृढ होता हे सहजच आहे. उपजत स्फूर्ति किंवा प्रतिभा त्यांच्या ठायी विलसत होतीच; परंतु दृढ अभ्यासाचा घर्षणसंस्कार आपल्या प्रतिभा-रत्नावर केळा तरच ते उज्ज्वल होऊन चमकेल हे ध्यानांत वागवून त्यांनीं आमरण काव्यानुकूल विषयांचे परिशीलन चालविले होते. आपली प्रतिभा काहीतरी अलौकिक आहे तेव्हा आपणास अभ्यासाची जरूर काय अशा घमेडींत जाऊन त्यांनीं

* पांगारकरकृत मो. च., प्र. ३ यांतील पंतलिखित पुस्तकांची यादी व पंत-काव्यांच्या पराडकरी आवृत्तींतील खंड ६ 'कृष्णविजय' यांत 'चमत्कारिक रीतीने लागलेला एक शोध' या मथळ्याखाली आलेले टिपण; या दोन्ही ठिकाणच्या ग्रंथांची बेरीज ५६ होते. पांगारकरांनीं मुरारि नाटक व अनर्घराघव हा एकच ग्रंथ असता ते दोन म्हणून दिले आहेत. परंतु पंतांनीं पिंगलप्रणीत छंदःसूत्र व वाणीभूषण ह्या एकाच पोथींत लिहून घेतलेल्या ग्रंथांपैकी वाणीभूषण पांगारकरांनीं जमेल घरलेले असून छंदःसूत्र गाळले आहे. या उणे अधिकांची फिटफाट होऊन पंतलिखित ग्रंथांची संख्या ५६च कायम राहाते.

ज्ञान संपादण्याची व ग्रंथावलोकन करून मार्मिक कल्पनांचा संग्रह करण्याची हेळसांड केली नाही ही त्यांची खरी थोरवी होय.

२१. व्युत्पत्ति, साहित्य व अलंकार यांच्या खालोखाल पंतांचे वेदान्तांचे वाचन होते असे दिसते. त्यांनी लिहून घेतलेल्या ११ वेदान्तग्रंथांमध्ये अद्वैताचे मोठमोठे आकरग्रंथ फारसे नाहीत. पंचदशी, अपरोक्षानुभूति, वेदान्तसारसटीक, बृहदारण्यकभाष्य, सांख्यतत्त्वकौमुदी हेच काय ते महत्त्वाचे ग्रंथ त्यांमध्ये दिसून येतात. यावरून शास्त्र या नात्याने पद्धतशीर रीतीने त्यांचे वेदान्तांचे अध्ययन झाले नसावे असे वाटते. तथापि त्यांचे एकंदर शिक्षण जसे बहुविध, चतुरस्र व मनाचा खरा विकास करणारे झाले होते त्याचप्रमाणे त्यांचे वेदांतांचे ज्ञानही बहुविध, व्यापक व मार्मिक होते याविषयी संशय घेण्यास जागा नाही. केवळ ठरीव ग्रंथांच्या पंक्ति घोकल्याने, ठरीव कोट्या व वादविवाद करता आल्याने कोणत्याही विद्येचे खरे ज्ञान झाले असे होत नाही. भारत व भागवत हे अध्यात्मविद्येची आगरेच असलेले ग्रंथ पंतांना करतलामलकवत् होते. या ग्रंथांतून प्राप्त झालेल्या ज्ञानामध्ये त्यांनी लिहून घेतलेले अवरा ग्रंथ व लिहून न घेता नुसते वाचून टाकलेले अनेक ग्रंथ यांची मिळवणी केली म्हणजे त्यांचा ज्ञानराशि किती भव्य असावा याची कांहींशी कल्पना होते. तेव्हा पंतांचे वेदान्तविषयक ज्ञान केवळ वरवरचे होते असे फाजील चिकित्सेखोर गृहस्थांखेरीज कोणी म्हणणार नाही.

आतां पंतांनी भारतभागवतांचा जो काव्यरूपाने अनुवाद केला आहे त्यांत मुळांतील वेदान्तविषय गाळून टाकला आहे यावरून त्यांना वेदान्तांचे फारसे ज्ञान नसावे असा तर्क करण्याकडे कित्येकांची मति धावते. परंतु पंतांनी वेदान्तविषय जो गाळला आहे तो आपल्या भूमिकेस व उद्दिष्ट धोरणास अप्रस्तुत म्हणून गाळला आहे, हे यापूर्वीच स्पष्ट केले आहे. वेदान्ताप्रमाणेच पंतांनी वर्णाश्रमधर्म, व्रतांचे विधि, सप्तद्वीप, सप्तपाताल इत्यादिकांची वर्णने, असले अगदी साधे विषयही गाळले आहेत. मग हेही विषय न समजण्याइतके महामठ पंत होते असे समजावयाचे कीं काय? परंतु याबद्दल जास्त वाद करित बसण्याची जरूरीही नाही. पंतांनी ज्या कांहीं थोडक्या ठिकाणी वेदान्ताचा आदर केला आहे त्या ठिकाणी तो विषय किती उत्कृष्ट रीतीने आकलन करून घेऊन मराठींत वर्णन केला आहे हे पाहिले म्हणजे त्यांच्या वेदान्तज्ञानाविषयी कोणास शंका घेण्याचे कारण उरणार नाही. भागवताचा एकादशस्कंध गहन वेदान्तविचारांनी भरलेला आहे. परंतु पंतांनी

या ठिकाणी नेहमींप्रमाणे वेदान्ताचा अवेर न करता त्याचा सुंदर रीतीने मराठीत अनुवाद केला आहे. तो पाहिला असता आमच्या वरील म्हणण्याची सहजच सत्यता पटणार आहे. आतां पंत हे मोठे तत्ववेत्ते नव्हते, त्यांनीं तत्वज्ञानाचे गहन ग्रंथ लिहिले नाहींत असे कोणास पाहिजे तर त्यानें म्हणावे. परंतु त्यांत कांहीं मतलब नाहीं. कारण तत्ववेत्त्याच्या पदवीवर त्यांना अधिष्ठित करण्याचा कोणीच प्रयत्न केलेला नाहीं.

२२. 'पांडित्याचा शिरोभाग जीं न्यायमीमांसादि शास्त्रे' त्यांचे पद्धतशीर सांगोपांग अध्ययन पंतांचे झाले नसावे असे म्हणण्यास जागा आहे. ते पन्हाळ-गडीं अजमासे १० वर्षे गुरुमुखाने विद्या शिकले. इतक्या अवकाशांत रूपावलि, समासचक्रापासून आरंभ करून, उत्कृष्ट व्युत्पत्ति तयार करून कोणत्याही एका शास्त्रामध्ये निष्णात होण्यास त्यांना वेळ मिळाला असेल हें शक्य दिसत नाहीं. शिवाय त्यांनीं लिहून घेतलेल्या पुस्तकांमध्ये वेदान्ताशिवाय इतर शास्त्रांचे अगर दर्शनांचे एकही पुस्तक दिसत नाहीं. त्यांचा जर कोणत्याही एका शास्त्राबद्दल वाणा असता तर त्या शास्त्रावरील बऱ्याचशा ग्रंथांच्या पोथ्या त्यांच्या संग्रहीं असलेल्या आढळत्या. त्यांचे घराणेही विद्वानांचे अगर शास्त्रीपंडितांचे नव्हते. बारामतीस आल्यावरही त्यांनीं न्यायव्याकरणादि शास्त्रांचे कधीं अध्ययन अगर अध्यापन चालविले असल्याचे दिसून येत नाहीं. त्यांच्या काव्यसमुद्राचे आलोडन केले असतांही व्याकरणन्यायमीमांसादि शास्त्रांच्या अध्ययनाची प्रतीति येत नाहीं. उलट 'अनुष्ठितुं' 'पुनीते' या व अशाच इतरत्र अगदीं क्वचित् आढळणाऱ्या अगणितीय प्रयोगांवरून त्यांनीं व्याकरणशास्त्र पढलेले नसावे असेच अनुमान होतें. व्याकरणशास्त्रांत पारंगत झालेला मनुष्य असले प्रयोग कधींही करताना.

आणि निबंधमालाकारांनीं प्रतिपादिलेल्या मतांत अजूनही जो सत्याचा अंश आहे, असें आम्हांस म्हणावेसे वाटते तो हाच होय. मालाकारांचे प्रतिपादन दुहेरी होतें. '१ मराठी कवींस व मोरोपंतांस 'पांडित्याचा शिरोभाग जीं न्याय-मीमांसादि शास्त्रे' त्यांचे मुळींच ज्ञान नव्हते; २ अगदीं अव्वलपासून अखेरपर्यंत कोणत्याही मराठी कवीस रघुकिरातादि पंडितमान्य काव्यांची विलकुल ओळख होतीशीसुद्धां दिसत नाहीं. नामदेव, तुकाराम यांची गोष्ट तर बेलायलाच नको; पण पंडित मंडळींत बरेच मोडण्यासारखे जे वामन, मोरोपंत, रामजोशी वगैरे

त्यांच्या ग्रंथांतही कालिदासादिकांचा मागमूसही नजरेस येत नाही. ' या दुहेरी समजुतीचा दुसरा भाग सध्या उपलब्ध झालेल्या माहितीप्रमाणे निराधार व त्याज्य ठरतो. परंतु पहिला भाग निदान मोरोपंतांच्या वाचनीत तरी खरा आहे, असे आजही म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. या विद्वत्तेच्या प्रश्नाचा विचार करतांना वा. म. हंसांनी व पांगारकरांनी मालाकारांस अगदीच झिडकावून टाकले आहे व पंतांच्या पांडित्याचा अतिशयोक्तिपूर्ण शब्दांत सर्वत्र गौरव केला आहे. त्यांच्या विवेचनावरून उत्पन्न होणारी संदिग्धता नाहीशी व्हावी यासाठीच येथे येवढा ऊहापोह केला आहे. (याविषयी आणखी परिशिष्ट ३ पहा.)

२३. परंतु पंतांचे शास्त्राध्ययन फारसे नव्हते येवढी मर्यादा निर्दिष्ट केल्यावर दुसरी कोणतीच मर्यादा त्यांच्या विद्वत्तेस किंवा ज्ञानलालसेस नव्हती हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. जुन्या तऱ्हेचे शास्त्राध्ययन कितीही गाढ असले तरी एकदेशीय असते. त्यामुळे मनुष्य संकुचित मनाचा बनण्याचा संभव असतो. तेव्हां त्यांचा संपर्क पंतांस झाला नाही यांत सर्वस्वी हानीच झाली असे म्हणता येत नाही. पंतांचे शिक्षण अतृप्त व्यापक, उदार व खऱ्या ज्ञानसंप्रदेष्टेने पेश केलेले होते. भारत, भागवत व रामायण हे तीन जगज्व्याळ ग्रंथ 'व अनेक पुराणे ज्यांच्या दृष्टीसमोर नाचत होती त्यांचे ज्ञान किती विशाल असेल हे काय सांगायला पाहिजे ? त्यांनी फक्त ५६ च ग्रंथ लिहून घेतले होते यावर फसून जातां उपयोगी नाही. यांच्याशिवाय अनेकविध ग्रंथ त्यांच्या वाचनांत आले असले पाहिजेत. त्यांना करतलामलकवत् असलेले भारतभागवतादिग्रंथ देखील त्यांच्या वंशजांच्या संग्रहांत असल्याचा उल्लेख नाही. यावरून त्यांनी संग्रह केलेले बरेचसे ग्रंथ त्यांच्या पुत्रांनी बारामतीहून वास्तव्य हालविले त्यावेळी नष्ट झाले असावे अगर पांगळे असावे असे अनुमान होते. कसेही असो, त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल साक्ष देणारे प्रत्यक्ष त्यांनी रचलेले ग्रंथच आस्तत्वांत आहेत. त्यांत नुसत्या दृष्टांता-दाखल घेतलेल्या विषयांचा संग्रह केला तरी अनेक विषयांवरिल ज्ञानाचा तो एक विस्तृत कोशच होईल इतकी बहुश्रुतता, चतुरस्रता त्यांच्या ग्रंथांत भरली आहे. विशेषतः सध्या उच्च व उदार म्हणून सर्वत्र तोंड भरून नांवाजले जाणारे शिक्षण किती वरवरचे, तगळी व भाडोत्री असते याचा विचार केला असतां जन्मभर निरपेक्षपणे ज्ञानाची लालसा बाळगून व्यासंग करणाऱ्या आणि निःस्वार्थ बुद्धीने व निरलसपणाने ग्रंथरचना करणाऱ्या पंतांसारख्या पूर्वकालीन साधुपुरुषांविषयी धन्यता बुद्धीने कोणाचेही मन भरून गेल्याखेरीज राहाणार नाही.

विभाग ४.

मूळ भागवताचें व पंतकृत भागवती काव्यांचें स्कंधानुक्रमानें तुलनात्मक अंतरंगनिरीक्षण.

१. आतापर्यंत आपण पंतांच्या सर्व भागवती काव्यांचें परिगणन व बाह्य-स्वरूपवर्णन केलें. काव्यरचना करण्यांतील त्यांचे उद्दिष्ट हेतु वगैरे संबन्धानेही यथामति विवेचन केलें. आतां या सर्व भागवती रचनेच्या अंतरंगांत शिरून तिचें अंतर्गामीचें स्वरूप आपणास अवलोकन करावयाचें आहे.

पंतकवितेच्या अंतर्गामींत शिरून व विशेषतः मूळ संस्कृत ग्रंथांशीं तिची सांगोपांग तुलना करून पंतांच्या काव्यांचें हार्द (केकावलीशिवाय) प्रबंधरूपानें अजून कोणी प्रकट केलेले नाहीं. निदान प्रस्तुत लेखकानें येथें जसा प्रयत्न केला आहे तशा धोरणानें पंतकवितेचें विवेचन कोणी केलेले दिसत नाहीं असें म्हटल्यास सत्यापलापाचा किंवा आत्मश्लाघेचा दोष त्याच्यावर येईल असें वाटत नाहीं. पंतकवितेवर आजपर्यंत ज्यांनीं ज्यांनीं लिहिलें त्यांनीं साकल्याने व सामान्य तऱ्हेने तिच्या गुणदोषाचें विवेचन केलें. अशा सामान्य विवेचनाच्या व गौळाबेरीज गुणवर्णनाच्या पुढें पांगारकर प्रथम एक पायरी गेले. त्यांनीं पंतांच्या मोठ्या ग्रंथांपैकीं प्रत्येक ग्रंथावर एकेक पृथक् प्रकरण लिहिलें आहे व लहान काव्यांचे चार पांच गट करून त्या सर्वांचा वेगवेगळ्या प्रकरणांत यथोचित परामर्श घेतला आहे. त्यांचें विवेचन किती रसाळ व बहुमोल आहे याविषयीं अभिप्राय देणें म्हणजे सूर्याच्या तेजाळपणाविषयीं मत प्रकट करण्यासारखेंच आहे. तथापि सामान्य विवेचनापलीकडे त्यांनाही बहुधा जातां आले नाहीं. मोरोपंतांच्या एकून एक लहान मोठ्या काव्यांचा उल्लेख करून त्यांतील विषयाचें दिग्दर्शन करणें, त्यांचें सामान्य गुणवर्णन करून त्यांतील थोड्याशा उत्कृष्ट स्थलांचे उतारे दाखल करणें येवढेंच काम त्यांना करणें शक्य झालें आहे. प्रस्तुत प्रबंधांत केलेले विवेचन म्हणजे पांगारकरांच्या पुढची एक पायरी आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कवीच्या काव्याचें जास्त सूक्ष्म, विस्तरशः

अवलोकन करून प्रथमपासून शेवटपर्यंत काव्य कसकसे वनत गेले, त्याचा प्रत्येक भाग कोणत्या हेतूने व कसा रचला गेला याचे संपूर्ण चित्र वाचकांच्या डोळ्यांपुढे उभे करण्याचा हा प्रयत्न आहे. व त्याचरोबरच कवीच्या कृतीतील निवडक स्थलांशी वाचकांचा परिचय व्हावा या हेतूने शक्य तेवढे उतारे देण्याचेही धोरण ठेवले आहे. वरील उद्देश डोळ्यांपुढे ठेवून केले जाणारे येथे पासून सुरू होणारे भागवती काव्यांचे निरीक्षण कोणत्या विशिष्ट मुद्यांवर लक्ष ठेवून केले आहे ते खाली जास्त स्पष्ट केले आहे. त्यावरून वाचकालाही पुढील विवेचन वाचतांना कोणत्या तऱ्हेच्या प्रतिपादनाची अपेक्षा करावी याचा निःसंदेहपणे बोध होईल.

(१) आपल्याला जिथे निरीक्षण करावयाचे आहे ती काव्यरचना सर्व रूपांतरात्मक आहे. अशा रूपांतरात्मक रचनेचे खरे स्वरूप मूळ ग्रंथाशी तुलना केल्याखेरीज कधीही यथार्थ प्रकट होत नाही हे लक्षांत घेऊन पंतकृतीचरोबरच मूळ भागवतांतील वर्णित विषयही एकसारखा वाचकांच्या नजरेसमोर ठेवला आहे. किंवा अथवासून इतिपर्यंत मूळ भागवताचा सारांशच पुढील विवेचनांत समाविष्ट केला आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. मूळ भागवत एकसारखे नजरेसमोर ठेवून पंतकृती सर्वत्र त्याच्याशी ताडून पाहिल्याकारणाने पंतांच्या काव्यरचनेचे रहस्य तर प्रकट होईलच पण भागवतकथाश्रवणाचे फलही वाचकांस आयतेच येथे मिळेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. सतत मुळाशी तुलना करण्याची दृष्टि ठेवल्याकारणाने भागवतांतील कोणता विषय पंतांनी गाळला आहे, कोणचा संक्षिप्त केला आहे, कोणचा विस्तृत केला आहे वगैरे गोष्टी स्पष्ट होऊन पंतांचे धोरण व त्यांची रचनाचातुरी रेखल्याप्रमाणे वाचकांच्या नजरेस येईल. प्रस्तुत निरीक्षणांतला हा सर्वांत महत्त्वाचा अंश होय.

(२) पंतांची भूमिका व त्यांच्या काव्याचे उद्दिष्ट हेतु आपण सामान्यतः यापूर्वीच पाहिले आहेत. त्यांनी केलेली काव्यरचना त्यांच्या भूमिकेस व उद्दिष्ट हेतूसच कशी अनुसरून आहे हे दाखविण्याकडे येथे विशेष लक्ष ठेवले आहे.

(३) त्यांच्या काव्याची परिणति, निरनिराळ्या काव्यांचा परस्पर संबंध व परिणाम या गोष्टींकडेही अवश्य तेथे लक्ष पुरविले आहे. उदाहरणार्थ, पंतांनी अगोदर रचलेल्या भागवतावरील स्फुट प्रकरणांचा मंत्रभागवताच्या रचनेवर परिणाम झालेला दिसून येतो. अमुक ठिकाणी अशीच रचना पंतांनी कां केली याचे

सृष्टीकरण पुष्कळ वेळा स्फुट काव्यांकडे लक्ष दिल्याने आपणास मिळते. तेव्हां या दृष्टीनेही येथे विचार केला आहे.

(४) क्वचित् पंतांच्या वयोवस्थेवरून व मनोरचनेवरून त्यांच्या काव्यांतील कांहीं विशेषांचा छडा लावता येतो. उदाहरणार्थ, मंत्रभागवताचा दशम पूर्वार्धच विशेष रमणीय व कृष्णविजयाचा उत्तरार्धच जास्त भरदार व सुंदर, असे कां हे पंतांच्या आयुःकमाकडे लक्ष दिल्याने तेव्हांच समजते.

इतरत्र फारसे न आढळणारे पुढील विवरणाचे हे चार विशेष झाले. याशिवाय, ५ यथार्थ स्वरूपाविष्करण; ६ गुणदोषविवेचन व ७ निवडक स्थलांचे अवतरण या इतरांनीं अंगीकारलेल्या गोष्टीही येथे आढळून येतील.

(५) यथार्थ स्वरूपाविष्करण, म्हणजे निरीक्षणास घेतलेल्या काव्यांतील विषय व त्याची अंतर्ग्राह्य रूपांखा वाचकांच्या दृष्टीसमोर उभी करणे. हे कार्य पांगारकरांनीं केले आहेच; त्यापेक्षा अधिक सूक्ष्मतेने येथे करण्याचा मानस आहे.

(६) गुणदोषविवेचन, अर्थात् ' उत्तम ' ' मध्यम ' ' कनिष्ठ ' इत्यादि ' सट्टिफिकिटां ' चा यथायोग्य बटवडा. हा देखील वामन दाजी ओक इत्यादि-करून काव्यसंग्रहाच्या संपादकांनीं टीपांच्या द्वारा व पांगारकरांनीं आपल्या काव्यविवेचनपर प्रकरणांच्या द्वारा केला आहेच. तथापि पूर्वीचे सर्व प्रयत्न जमेस धरून अधिक सूक्ष्मपणे येथील निरीक्षण केले असल्याने यांतील गुणदोषविवेचन अधिक ग्राह्य ठरेल असा भ्रंवसा आहे.

(७) निवडक स्थलांचे अवतरण; हेही हंसादिक रसिकांनीं व मुख्यत्वेकरून पांगारकरांनीं केलेच आहे. काव्यसंग्रहकारांनींही टीपांमध्ये अलंकारादिकांचे विवेचन करून अशा पद्यांचे दिग्दर्शन केले आहेच. तथापि प्रस्तुतचा प्रयत्न बरील प्रयत्नांपेक्षा जास्त सूक्ष्म व विस्तृत असल्याने तो निष्फळ ठरण्याची भीति नाही.

२. भागवतासारख्या महत्वाच्या, प्रसंगविशेषीं क्लिष्ट व वेदान्तप्रचुर अशा ग्रंथांचे रूपांतर करताना स्वभावतःच टीकेची मदत कोणीही घेईल. त्याप्रमाणे पंतांनींही अद्वैतमतप्रतिपादक प्रसिद्ध श्रीधरी टीकेची मदत घेतली आहेच. टीके-तील आशय पंतांनीं काव्यग्रंथांत आणला असल्याची कांहीं ठिकाणे पुढील विवरणांत आपल्याला आढळून येतीलच. शिवाय प्रह्लादचरित्र नामक आपल्या

लहानशा स्फुट प्रकरणांत पंतांनीं स्वतः श्रीधरी टीकेला आपण अनुसरलें असल्याचें आदरपूर्वक नमूद केलें आहे.

सत्यं विधातुमिति ज्या पद्याचें मूळ हें तयावरिल ।

श्रीश्रीधरकृतरम्यव्याख्यान, विशुद्धबुद्धि या वरिल ॥ १९ ॥

— — —

[पुढील विवेचनांत आरंभीं आरंभीं कंसामध्ये जाड ठशांत जे आंकडे छापले आहेत ते मूळ भागवतांतील अध्यायांचे आहेत. बहुधा त्या त्या अध्यायाचें विवेचन संपल्यावर अध्यायाचा आंकडा टाकला आहे. शिवाय पुढील विवेचनांत जागोजाग कवितांचे जे उतारे घेतले आहेत त्यांत मंत्रभागवतांतील कवितांचा स्थलनिर्देश मुळींच केलेला नाहीं फक्त स्कंधांतिल आर्यांचा क्रमांक तेवढा दिला आहे. अशा स्थलनिर्देश न केलेल्या कविता मंत्रभागवतांतील व ज्या स्कंधाच्या विवेचनांत त्या आल्या असतील त्या स्कंधांतील आहेत असें समजावें. दशमांतील विवेचनांत कृष्णविजयांतील उतारे घेतांनाही कोठे कोठे असाच प्रकार केला आहे. तथापि ज्या काव्याच्या विवेचनांत कवितेचा उतारा घेतला आहे त्याच काव्यांतील ती कविता आहे हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे.]

— — —

[प्रथम स्कंध]

३. आतां आपणांस 'सूत उवाच' करण्यास हरकत नाहीं. आपल्या सर्व अष्टादश पुराणांस सूत व शौनक या जोडीच्या संवादानें प्रारंभ होतो हें सुप्रसिद्धच आहे. नैमिषारण्यांत सहस्रवार्षिक सत्र चालू असून तत्प्रतिथर्थ मोठमोठे पावन महर्षि तेथें जमले असतां सूत पुराणिकांचे तेथें आगमन होतें. तेव्हां यज्ञदीक्षित ऋषींचे प्रमुख शौनक ऋषि, पुढे पुराणांत जो प्रतिपाद्य विषय यावयाचा असेल तो ज्याचें सुसंगत उत्तर होईल अशा तऱ्हेचे प्रश्न सूतांस विचारतात; व नंतर सूत त्यांचे आदरानें उत्तर देऊं लागतात. अशा रीतीनें पुराणास प्रारंभ होतो. या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें भागवतांतही पहिल्या अध्यायांत शौनकांनीं सूतांला वरेच प्रश्न केले आहेत. शौनक विनंति करतात:—हे सूता, १ सर्व पुराणांचे, इतिहासाचे, शास्त्रादिकांचे सारभूत व मनुष्याला निःश्रेयसकर असें जें ज्ञान तुम्ही विनिश्चित केले असेल तें आम्हांला सांगा. २ भगवंतांनीं वसुदेवदेवकीच्या पोटीं कशाकरितां अवतार घेतला व ३ त्या अवतारांत बलरामासह त्यांनीं कोंगकोणचीं वीरकृत्ये

केलीं तीं आम्हांस निवेदन करा. ४ त्याचप्रमाणे श्रीहरीच्या इतर सर्व अव-
तारांच्या कथाही आम्हांस कथन करा. याप्रमाणे प्रश्न करून शौनकांनीं

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।

स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥ भा. १.१.२३.

कृष्ण निजधामास गेल्यानंतर सध्यां धर्म कोणाच्या आश्रयास गेला आहे ?
अशीही शेवटीं पृच्छा केली आहे. यच्चयावत् भागवत ज्याचे उत्तर होऊं शकेल.
असेच हे प्रश्न आहेत हे त्यांच्या या दिलेल्या सारांशावरून दिसून येईलच. (१).
सूतांनीं शुकाचार्यास वंदन करून उत्तर देण्यास प्रारंभ केला. विरक्त होऊन
अधोक्षजाची निहंतुक भक्ति करणे हाच सर्वश्रेष्ठ मार्ग असे सूतांनीं प्रतिपादन केले.
(२). प्रथम सृष्टि करण्याच्या इच्छेनें प्रेरित होतसात्या भगवानाने पुरुषस्वरूप
धारण करून योगनिद्राशयन केले तो इतर सर्व अवतारांचा बीजभूत असा नित्य
अवतार सांगितला व नंतर त्याच्या चोवीस अवतारांचे परिगणन करून अशा
परमात्मस्वरूपाचे शुद्ध ज्ञान तर्कादिकांनीं होणारे नसून त्याच्या पादसरोज-
गंधाचा आश्रय केल्यानेच होईल असा सिद्धांत कथन केला. व, “ याकारितांच
सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ।

निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ भा. १. ३. ४१, ४२.

असे हे भागवत व्यासांनीं रचून आपला पुत्र जो शुक त्याला पढविले; ते
शुकाचार्य परीक्षितीला कथन करित असतां ही त्यांच्या अनुग्रहाने ऐकले; तेच
यथामति तुम्हांला सांगतो, ” असेही सूत म्हणाले. (३). भागवताचे नांव ऐक-
तांच शौनकांनीं अधीरतेनें, भागवताची रचना व्यासांनीं केव्हां केठे व काय हेतूनें
केली; त्यांचे पुत्र शुकाचार्य, जे गोदोहनकालपर्यंतदेखील एका ठिकाणीं ठराव-
याचे नाहींत, त्यांनीं इतका काल एका स्थानीं वास्तव्य करून परीक्षितीला भाग-
वतसंहिता कशी सांगितली; व परीक्षितराजाला तरी राज्यत्याग करून प्रायोप-
वेशन करण्यास काय कारण झाले होते; असे प्रश्न सूतांना केले. सूतांनीं क्रमाने
त्यांच्या प्रश्नांस उत्तरे देण्यास आरंभ करून प्रथम भागवतरचनेचा प्रसंग कसा
घडून आला ते सविस्तर वर्णन केले. पूर्णपणे व्रतस्थ राहून वेदांची व गुरूची सेवा
केल्यानंतर व ‘ सर्वार्थपरिवृंहित ’ असे भारत रचल्यानंतर देखील स्वतःच्या
मनास शांतता प्राप्त होत नाहीं असे आढळून आल्याकारणाने व्यास महर्षि
आपल्या आश्रमांत चिंताक्रांत होऊन बसले असतां अकस्मात् नारदमुनि त्यांच्या

आश्रमांत येऊन पातले. (४). व्यासकृत सत्काराचा स्वीकार करून नारदांनीं “ आपण असे खिन्न कां दिसतां ? ” असे त्यांना विचारिले. तेव्हा “ कांहीं केल्या माझ्या आत्म्याला शांति मिळत नाही, तर याचें कारण काय तें आपण सांगा. ” असा काकुळतीचा प्रश्न भगवान् व्यासांनीं त्यांस केला. व्यासांनीं भारत रचून, वेदांची व्यवस्था लावून या जड जगतावर अनंत उपकार केले होते व स्वतः ब्रह्मज्ञानही प्राप्त करून घेतले होते; तथापि सर्वस्वीं भक्तिमय, परमार्थमय असे त्यांचें अंतःकरण अजून झाले नव्हते. आणि या दृष्टीनें नारदांची भूमिका त्यांच्याहून वरचढ होती. जिकडे तिकडे श्रीकृष्णभक्तीचा प्रसार करण्यासाठीं नारदांचा संचार त्रिभुवनांत असावयाचा; त्यांनीं अर्थातच व्यासांच्या मनःस्थितीतील दोष तेव्हांच ओळखला व निरामय मनाने भगवद्यश वाखाणण्यास त्यांस सांगितले. ईशभक्तीचें परमभोग्य कसे असते तें सोदाहरण सांगण्याकरितां नारदांनीं आपलेच पूर्वजन्मीचें चरित्र व्यासांस सांगितले. नारद हे पूर्वजन्मीं केवळ एक दासीपुत्र होते व त्यांची आई हरिभक्तिपरायण अशा कांहीं साधूंच्या आश्रमीं कामास होती. फक्त चातुर्मास्यांत साधु आश्रमीं येत व त्यांची सेवा करणे त्यावेळीं छोट्या नारदास भाग पडे. पण हळुहळू ते संत जे परमेशाचें भजन करीत त्याची गोडी बाल नारदास लागूं लागली व त्या संतांची सेवा करणे हें त्यांचें अत्यंत आवडीचें काम होऊन बसले. अशा रीतीनें परमात्म्याच्या ठायीं रति उत्पन्न झाल्यानंतर साधूंनीं त्या ‘अनुरक्त, नम्र, निष्पाप, श्रद्धाळू, निग्रही व सेवाशील’ अशा बालकास ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला व ते आश्रमांतून निघून गेले. त्यावेळीं नारद केवळ पांच वर्षांचा बालक होता. कर्मयोगाने त्याची आईही सर्पदंशाने मरण पावली. तथापि हा आयताच एक मायापाश नाहीसा झाला म्हणून त्या लोकविलक्षण मुलाने आनंद मानून अरण्याचा रस्ता धरला. भक्तिप्रेमाची पराकाष्ठा झाल्यानंतर भक्तवत्सल परमात्मा त्याच्या हृदयांत हळुहळू प्रकट झाला. परंतु दर्शन होतें न होतें तोंच तें परमेश्वरस्वरूप त्याच्या हृदयांतून नष्ट झाले. तथापि लवकरच “ कर्मप्राप्त भोग सरल्यानंतर ही शूद्रतनु सोडून पुढच्या जन्मीं तूं माझा परमभक्त होशील, ” अशी भगवंताची वाणी त्याच्या कानीं पडली व तो स्वस्थ झाला. नंतर भोग सरेपर्यंत हरिनामस्मरण करीत नारदाने काल कंठला व अंती शूद्रतनु सोडून पुढील जन्माचे वेळीं ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र या नात्याने त्रिभुवनांत ईशभक्तीचा प्रसार करण्यासाठीं त्या नित्यमुक्त मुनीचा अवतार या

जगतीतलावर झाला. याप्रमाणे नारदांनीं आपले पूर्ववृत्त व्यासांस सांगितले व त्याच्या योगाने भगवद्भक्तीचे माहात्म्य केवढे मोठे आहे हे त्यांच्या मनावर बिंबवून आपण अंतर्धान पावले. (५, ६). तदनंतर व्यासांनीं सरस्वतीच्या तीरीं शम्याप्रास नामक आश्रमामध्ये ही मनास शांति देणारी सात्वतसंहिता रचली व आपला मुलगा शुक याला ती पढवली.

४. याप्रमाणे भागवतरचनेची हकीकत प्रथमच्या सवासहा अध्यायांत भागवतकारांनीं वर्णिली आहे. आतां पंतांनीं मंत्रभागवतांत याचा कसा काय तर्जुमा वठविला आहे तो पाहूं. सवासहा अध्यायांपैकीं पहिल्या चार अध्यायांतील सूतशौनकांचीं प्रश्नोत्तरे, सूतांचा वेदान्त व त्यांनीं केलेले चोवीस अवतारांचे वर्णन वगैरे गोष्टींचीं पंतांनीं पहिल्या चारच आर्यांत वासलात लावून टाकली आहे त्यानंतर व्यास सचित वसले असतां नारद त्यांस येऊन भेटतात व त्यांचे प्रश्नोत्तर होतें तो प्रसंग मात्र पांच आर्यांत पंतांनीं मनोहर रीतीनें वर्णिला आहे.

वाखाणावें प्रेमे भगवद्यश मुनिवरा तुवां आतां ।

हृदय प्रसन्न होतें प्रभुचा महिमाचि आदरें गातां ॥ ७ ॥

ही सुंदर आर्या स्वतःचि रचून घालून नंतर नारदांच्या तोंडच्या मुळांतील दोन श्लोकांचे बहारीचे भाषांतर पंतांनीं दोन आर्यांत केले आहे. पैकीं दुसरा श्लोक—

मूळ—तद्वाग्विसर्गो जनताघविल्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमब्रुवत्यपि ।

नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥

भा. १. ५. ११.

पंतकृति—देवाचीं ज्यामध्ये नामें सुयशोङ्कितें प्रतिश्लोकीं ।

अघ नुरवीच अब्रह्महि असतां तो वाग्विसर्ग या लोकीं ॥ ९ ॥

चवथ्या चरणाखेरीज सर्व श्लोकांचे पंतांनीं अक्षरशः परंतु सुंदर भाषांतर केले आहे. यानंतर मुळांत नारदांचे भाषण पुष्कळ लांब पण सुंदर आहे. तथापि संक्षेपाकरितां पंतांनीं ते गाळले आहे. त्यानंतर नारदांनीं सांगितलेल्या पूर्वजन्मींच्या आत्मचरित्राचा (मूळ श्लोक ४७) पंतांनीं एकाच आर्यांत खुबीदार संक्षेप केला आहे.

वाक्ये भागवतांचीं कृष्णयशोमृतपरिप्लुते प्यालो ।

धालो, असोनि दासीसुत, मी वा ब्रह्मपुत्र कीं झालो ॥ १० ॥

मुळांतील ही नारदचरित्राची हकीकत फार रमणीय असूनही पंतांनी तिचा अतिसंक्षेप केला याचें कारण याच हकीकतीवर बरोबर ४७ आर्यांचेच 'नारदाभ्युदय' नांवाचें स्फुट प्रकरण पंतांनी लिहिलें आहे हें होय. हें प्रकरण मुळाच्या आधारानेंच रचलें असलें व याची पद्यसंख्याही मुळाइतकीच असली तथापि हें केवळ भाषांतररूप नाहीं. आर्या १० ते १४ पर्यंत पंतांनी प्रथम महत्सेवा, त्यानंतर महत्कृपा, त्यामुळें धर्मश्रद्धा वगैरे जो भगवत्कृपा होईपर्यंतचा आत्मोन्नतीचा क्रम सांगितला आहे त्यास मुळांत फारसा आधार नाहीं. असें असूनही पंतांनी या आर्या स्वतःच्या कल्पनेनें सुंदर वठविल्या आहेत. मुळामध्ये नारद अरण्यांत ज्या वाटेनें गेला तिनें लागलेल्या प्रदेशांचें स्वभावोक्तिपूर्ण वर्णन आहे. (अ. ६, श्लो. ११-१४) पंतांनी तें प्रधान कथाभागास अनुपयुक्त म्हणून गाळून टाकलें आहे. असें आहे तरी कांहीं ठिकाणीं मुळाचें सुंदर रूपांतरही पंतांनी केलेलें आहे. एक उदाहरण,—

मूळ—तस्मिन्स्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।

ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ भा. १. ५. १७

पंतकृति—करितां नित्य हरिकथाश्रवण न वाटेचि अन्य रुचिर रुला ।

श्रीकृष्णींच मदात्मा, व्यासमुनिवरा, धरुनि रुचि रमला ॥ ना भ्यु. ८
येथें पंतांनीं मुळांतील ब्रह्माची व अद्वैतप्रतिपादनाची मानगड ('मयि परे ब्रह्मणि') काढून टाकून त्या ठिकाणीं मार्मिकपणें भाविक लोकांस समुचित वाटणाऱ्या श्रीकृष्णाची योजना केली आहे. अशा रीतीनें ठिकठिकाणीं मुळांत स्वतःच्या भूमिकेस अनुकूल अशा सुधारणा करून, कोठें कोठें

ज्यांच्या बुद्धींत सुनय शोभति मणिदीप जेविं समयांत । ना. भ्यु. २
असे स्वतःचे समर्पक दृष्टांत घालून पंतांनीं हें आख्यान फार सुंदर केले आहे. तथापि मूळही अत्युत्कृष्ट आहे. केव्हां केव्हां मुळांत एका तऱ्हेचें वर्णन असतें तर पंत जरा निराळ्या तऱ्हेनें, त्यांत थोडासा अलंकार वगैरेचा चटकदारपणा घालून वर्णन करतात. दोन्ही वर्णनें अत्युत्कृष्टच; त्यांत सरस कोणचें निरस कोणचें हें निवडण्याची पंचाईत पडते. ध्यानधारणेच्या योगानें नारदास प्रथम भगवद्दर्शन झालें तो प्रसंग पहा.—

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ।

अैत्कण्ठयाश्रुकलाक्षस्य ह्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥ भा. १. ६. १७.

प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः ।

आनन्दसंल्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥ भा. १.६.१८.

हे साधेच पण सद्भावाने आर्द्र झालेले वर्णन उत्कृष्ट नाही असे कोण म्हणेल ?
पण पंतांनी त्या प्रसंगाचे

पांचा वर्षांचा मीं दासीसुत काय ! विश्वगुरु काय ! ।

ध्यातां हळुहळु हृदयीं स्फुरला सच्चित्सुखैकमय काय ॥ ना. भ्यु २०.
असे विषमालंकाराची थोडीशी चटक घालून जे वर्णन केले आहे तेही सुंदरच
आहे. तथापि एकादेवेळेस यमकाकरिता पंत रसहानिकर दृष्टांताची योजना
करतात.

थोरों तसाचि दावी देव दयानिधि अनुग्रह लहानी ।

काय लघूचि क्षेत्रीं न करी, होउनि अनुग्र, हळ हानी ? ॥ ना. भ्यु. २१.
या ठिकाणी नांगराचा दृष्टांत केवळ यमकाकरिता आणला आहे तो लहान
मोठ्या सर्वांशीं सारखे वागण्याची प्रवृत्ति येवढ्यापुरता समर्पक आहे. पण नांगर
क्षेत्रांची ' हानी ' करतो, त्यांना खणून काढतो, त्याचा दृष्टांत ईश्वराला देणे
म्हणजे औचित्याची हानीच करणे होय. नांगराच्या खणण्यासुळे पुढे शेत
चांगली पिकतात हे खरे पण अलंकाराची समर्पकता ठरवण्यास इतक्या दूरचे
व कवीने उल्लेख न केलेले परिणाम शोधित बसणे हेही इष्ट नाही. कवीने तर
उलट ' देव दया दावी ' व ' हळ हानी करी ' असे म्हणून दृष्टान्त व दार्ष्टा-
न्तिक यांचे धर्म अगदीं विरुद्ध असल्याचे वर्णन केल्यासुळे येथील अलंकार दुष्ट
व रसहानिकर झाला आहे. वस्तुतः येथे शेतांवर सर्वत्र सारख्या पडणाऱ्या
पावसाचा दृष्टांत समुचित दिसला असता. पण यमकाकरिता पंतांना नांगर
(हळ) ओढून आणणे भाग पडले आहे. याच्या उलट केवळ यमकाकरितां
आणलेले पंतांचे काहीं दृष्टान्त अत्यंत समर्पकही असतात. उदाहरणार्थ,—

वहु वाढेल प्रेमा, हा गेला जेंवि मंडपा वेल ॥ ना. भ्यु. २२.

येथे पूर्वीच्या ओळीतील ' खंड पावेल ' या अक्षराशीं जुळण्याकरितां वेलाची
व मंडपाची उपमा योजिली आहे. पण ती समर्पक व सुंदर असल्याने येथे
फार शोभली आहे.

तेव्हां याप्रमाणे हे साधेच परंतु मधून मधून पंतांनी आपल्या स्वतंत्र कल्प-
नांनीं सजविलेले ' नारदाभ्युदय ' प्रकरण फार सुंदर वठले आहे.

येथे शौनकांच्या भागवतरचनेविषयांच्या पहिल्या प्रश्नावरील सूतांचें उत्तर संपलें. यापुढें दुसऱ्या प्रश्नास उत्तर देण्याकरितां सूत पुराणिक परीक्षितांच्या हकीकतीकडे वळले आहेत.

५. अश्वत्थामानें द्रौपदीच्या सर्व पुत्रांचा घात केल्यामुळें ती अतिशय विह्वल झाली, तिचें सांत्वन करून श्रीकृष्णासहित अर्जुन अश्वत्थामावर चालून गेला. अश्वत्थामानें सोडलेल्या ब्रह्मास्त्राचें श्रीकृष्णकृपेनें परिमार्जन करून अश्वत्थामाला बांधून अर्जुनानें द्रौपदीसपोर आणिले पुत्रशोकनें अगोदरच विह्वल झालेल्या त्या प्रेमळ माउलीचें हृदय अश्वत्थामाची, आपल्या गुरुपुत्राची, ती कष्ट स्थिति पाहून जास्तच कळवळून गेले. अश्वत्थामाला नमस्कार करून आपल्या पतींना ती म्हणाली,—“ मुच्यतां मुच्यतामेव ब्राह्मणो नितरां गुरुः ।

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।

यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ” भा. १.७ ४७.

आईचें हृदय आईला कळते. अश्वत्थामानें जरी तिचा वोर अपराध केला होता तरी त्याला मारून त्याच्या आईला आपल्यासारखेच दुःख करायला लावावें ही कल्पना तिला सहन झाली नाहीं. नंतर अश्वत्थामाला त्याच्या मस्तकांताल मणि काढून घेऊन सोडून देण्यांत आले. (७). पुढें युधिष्ठिराच्या राज्याची सर्व व्यवस्था लावून श्रीकृष्ण द्वारकेला जावयास निघाला. तो रथांत पाय टाकतो आहे इतक्यांत निष्पांडवी पृथ्वी करण्याच्या उद्देशानें अश्वत्थामानें सोडलेलें ब्रह्मास्त्र पाडवांना व उत्तरेच्या गर्भाला ताप देऊं लागलेलें पाहून आपल्या सुदर्शनाच्या योगानें त्यानें ब्रह्मास्त्राचें निवारण केलें व पुनः तो जाण्यास निघाला. परंतु कुंतीनें व इतरांनीं त्याची प्रार्थना करून त्याला राहवून घेतले.

विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।

भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवंदर्शनम् ॥ भा. १.८. २५.

अशा रीतीनें कुंतीनें केलेली कृष्णाची प्रार्थना सर्वच अतिशय प्रेमळ व हृदयद्रावक आहे. भागवतांत देखील तिला तोड क्वचित्च सापडेल. (८).

६. पंतांनीं हा सर्व मुटांतील अतिसुंदर कथाभाग २१ आर्यांत वर्णिला आहे. च पंतांच्या नेहमींच्या धावत्या पद्धतीनें तो सुंदरही वठला आहे. द्रौपदीनें अश्वत्थामाला सोडून दिल्याचा प्रसंग पंतांनीं एकाच आर्यांत उत्कृष्ट रेखाटला आहे.

यद्यपि बंधादि उचित कृष्णेला दैन्य तै पहावेना ।

‘ सोडा ’ म्हणे ‘ गुरुसमचि गुरुसुत, अपमान मज सहावेना ’ ॥२२॥

तथापि एकुलता एक पुत्र मेल्याने अश्वत्थामाच्या आईला जे अपरंपार दुःख होईल त्याची कल्पना येऊन द्रौपदीचे हृदय कळवळल्याचा मुळांतील उल्लेख पंतांनीं अगदींच गाळला आहे. त्याचप्रमाणे कुंतीची हृदयस्पर्शा कृष्णप्रार्थनाही गाळून टाकली आहे. पंतांस केव्हां केव्हां घाई फार होते त्यामुळे मुळांतील सुंदर काव्यस्थळेही कित्येकवेळां सुटून जातात.

७. यानंतर युद्धांत मारले गेलेल्या बांधवांबद्दलची धर्मराजाच्या मनाची तळमळ कांहीं केल्या शांत होईना तेव्हां तो व इतर मंडळी स्यमन्तपंचकीं भीष्माकडे उपदेश ऐकण्याकरितां जातात. भीष्म या मंडळींना सर्व धर्मांचे व तत्वज्ञानाचे कथन करून व अंतकाळीं श्रीकृष्णाची स्तुति करून प्राण सोडतात. (९). श्रीकृष्णाची स्तुति करून त्याच्या डोळ्यासमोर हा जडदेह सोडून त्याच्याच कैवल्यस्वरूपां मिळून जाण्याचे हे भीष्मांचे भाग्य पंतांनीं आपल्या एका सुंदर स्फुट प्रकरणांत वर्णिले आहे. मुळांत भीष्मनिर्याणाच्या अध्यायाचे ४९ श्लोक असून पंतांनीं त्याचीं २०० पद्ये केलीं आहेत. पहिल्या १९० आर्या असून पुढील श्लोक आहेत. पहिल्या सहा आर्यांनीं मंगलाचरण करून सत्कथा गाण्याचा झालेला आपला निश्चय पंत नंतर प्रकट करतात.

भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथामति ते ।

स्वीकारिले स्वहित म्यां नमुनि स्वसुरद्रुमा रमापतिते ॥ भी. भा. ७.

यानंतर, शुकभाषणानुकार प्रेमे करितो मयूर हे चित्र । भी. भा. ९.

असे स्वतःच्या कृतीविषयीं धन्यतामूलक आश्चर्य प्रकट केले आहे. वस्तुतः या भीष्मनिर्याणाच्या कथेत शुकभाषणाचा कांहींएक संबंध नाही. सध्या सूताचेच भाषण चालले असून शुकचार्यांना कथाप्रांतांत येण्यास अजून पुष्कळ अवकाश आहे. तथापि सर्व भागवत हे शुकचार्यांचे, तेव्हां उपलक्षणाने येथेही आपण शुकभाषणाचाच अनुवाद करितो आहो असे पंतांनीं दर्शन केले असावे. नंतर ' आर्या आर्यासि रुचे ' या सुप्रसिद्ध आर्येने आर्याच्छंदाची प्रशंसा करून

म्हणऊनि याचि च्छंदे नवमींची वर्णितो कथा सुरसा ।

त्यजिन कदापि न अर्या कृपण जसा, कीं नमःपथा सुरसा ॥ भी. भा. ११
असा आपला उद्देश निवेदन केला आहे. याप्रमाणे प्रास्ताविक (भी. भा. १-११) झाल्यानंतर, पंतांनीं मुळांतील कथाभागास आरंभ केला आहे. प्रथम कौरवांच्या मनांत दुराग्रह दृढ करून युद्धापर्यंत पाळी आणावयाची; युद्धामध्ये पांडवांकडून

कौरवांस मारवून नंतर त्याबद्दल धर्मराजाच्या मनांत खंती उत्पन्न करावयाची व आपला भक्त जो भीष्म त्याला यश प्राप्त करून देण्याकरितां त्याच्या तोंडून धर्मराजाच्या सांत्वनार्थ तत्वज्ञान वदवायचें — वगैरे सर्व श्रीकृष्णाच्या योजनेचें. मुळांत नसलेले वर्णन पंतांनीं पुढील तेरा आर्यांत फार मार्मिकपणें केले आहे. (भी. भा. १२-२५)

भगवदभिप्राय असा कीं झाला तप्त दुःसहं ग्रीष्मे ।

तो जेवि मयूर घने, बोधावा धर्म सज्जने भीष्मे ॥ भी. भा. २१.

कुरुगुह कवि रवितेजा संप्रति करणार देहसंन्यास ।

धन्यास त्यास द्यावें हें यश देवूं नयेचि अन्यास ॥ भी. भा. २२.

अशा मायावी श्रीकृष्णाच्या योजनेच्या अधीन असलेले सर्व, स्वतः श्रीकृष्ण सुद्धां, उपदेशग्रहणार्थ नंतर भीष्माकडे जातात. तो प्रसंग ओळखून अनेक तपो-धन ऋषांही तेथें येतात. (भी. भा. २६-४१) भक्तश्रेष्ठ भीष्मांनीं श्रीकृष्णाची मनोमय पूजा केली तो उदात्त प्रसंग दोंघांनींही एकेका पद्यांत गंभीर रीतीनें वर्णिला आहे.

मूळ-कृष्णं च ' तत्प्रभावज्ञ ' आसीनं जगदीश्वरम् ।

हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ भा. १. ९. ५.

पंतकृति-मायायोगे मानवधेष धरनि ' भार भूमिचा हरिला ' ।

ज्या जगदीशे कृष्णे पूजा हृदयांत भीष्म त्या हरिला ॥ भी. भा. ४२.

' तत्प्रभावज्ञ ' याचा अर्थ पंतांनीं जरी मार्मिक रीतीनें विशद केला आहे तथापि त्या मुग्धार्थक शब्दानेच मुळाला जी गोडी आली आहे, ती अप्रतिम आहे. नंतर भीष्म ' निर्मळ विवेकमानसहंस कसे शोककर्दभे किटलां । ' अशी पांडवांस पृच्छा करून अत्यंत गोड, प्रेमळ व वात्सल्ययुक्त वाणीनें त्यांचें सांत्वन करतात. (भी. भा. ४३-८४). मुळांत हें भीष्मांचें भाषण १२ श्लोकांचें आहे, व तें उत्कृष्टच आहे. पण येथे पंतांनीं वात्सल्यांत व प्रेमळपणांत, मुळावर ताण केली असे म्हणावे लागते. या ४१ आर्यां आमहांस तरी या प्रकरणांत अति उत्कृष्ट वाटतात. कुंतीनें पतिनिधनानंतर पुत्रांकरितां जे अनेक कष्ट सोसले त्यांचा भीष्म कळवळ्यानें उल्लेख करितात. पतिनिधनोत्तर अनाथ झालेली स्त्री हें संसारांतील नेहमींचें करुण दृश्य होय.

मूळ— संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधूः ।

युष्मत्कृते बहुक्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ भा. १. ९. १३.

पंतकृति— बहुकष्ट तुम्हां बाळांकरितां त्या पांडुमृत्युपासून ।

अद्यापि पावती ती माझी सुगुणामृतप्रपा सून ॥ भी भा. ५१.

यानंतर, मुलगे शोकग्रस्त किंवा संसारांत उदास असले म्हणजे आईचा फार दुःख होतें तेव्हां तुम्ही दुःखी होऊं नका, असें भीष्म सांगतात.

मातेचें मन असतां संसारीं सुत उदास कळकळते ।

गंगेच्या वात्सल्यावरुनि असें मज, बुधा, सकळ कळतें ॥ भी. भा. ५७

येथें प्रकट झालेली पंतांची सहृदयता केवळ अनुपम आहे. मुलांच्या उदासीनतेमुळे मातेच्या मनाला फार दुःख होतें, हें वर्णन व त्याच्या समर्थनाकरितां भीष्मांनीं स्वमाता गंगा इचा दिलेला दाखलः मुळांत नाहीं. कौटुंबिक प्रेमाचा उल्लेख करण्याचा प्रसंग आला कीं पंतांच्या सहृदयतेला कसा पाझर फुटतो व ते कसे हृदयंगम वर्णन करतात याचा आर्या ५५-६० हा एक उत्कृष्ट मासला आहे.

“ होणार जाणार सर्व कालरूपी परमेश्वराच्या अधीन असतें तेव्हां तुम्ही परमेश्वराची भक्ति करा. अंतकाळीं प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण मज भक्तापुढें येऊन उभा राहिला आहे हें माझे केवढें भाग्य ! ” येथे पंतांनीं एका श्लोकाचें भाषांतर मुळाशीं जरा विसंगत असें केले आहे.

मूळ — तस्मादिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ।

तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ भा. १. ९. १७.

यांतील उत्तरार्धाचा अर्थ, ‘ त्याचा (श्रीकृष्णाचा) अनुवर्ती होऊन, हे राजा, आपल्या अनाथ प्रजांचें पालन कर ’ असा उघड असतांना पंतांनीं त्याचें व्हावें अनुवर्ती या प्रभुचें, याचि प्रभूत्तमा गावें ।

‘ स्वामी प्रभुजी, पाळा प्रजा अनाथा ’ असेचि मागावें ॥ भी. भा. ६६ असें भाषांतर केले आहे. येथे ‘ श्रीकृष्णापार्शीं असें मागावें ’ असा अर्थ पंतांनीं कोटून उसना आणला आहे व असें विपर्यस्त भाषांतर कशाच्या आधारानें केले आहे याचा कांहीं बोध होत नाहीं. पुढें पंतांनीं उत्कृष्ट भाषांतराचा एक नमुना दाखविला आहे.

मूळ— तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूयानुकम्पितम् ।

यन्मेऽसूस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥ भा. १. ९. २२.

भागवती काव्यांचें अंतरंगनिरीक्षण; भीष्मभक्तिभाग्य. ७१

पंतकृति—जे निरुपाधिकं सेवक देव करी त्यांवरीच फार कृपा ।

आला मरणावसरीं मज भेटाया पहा मुकुंद, नृपा ! ॥ भी. भा. ७९
नंतर, जेव्हां मानेल मना तेव्हां टाकीन या शरीरा हो ।
तोवरि मदग्रभागीं हा गीतामृतनिधी उभा राहो ॥ भी. भा. ८४.
असे म्हणून भीष्म स्वस्थ राहतात. मुळांत नसलेला गीतेचा उल्लेख पंतांनीं येथे
फार मार्मिकपणे केला आहे.

यापुढें युधिष्ठिर चतुर्विध पुरुषार्थ, बहुविध धर्म वगैरे जाणण्याकरितां भीष्मांस
प्रश्न विचारतो. भीष्म त्याचें व सभोवार जमलेल्या मंडळींचें ज्ञानसंतर्पणानें समा-
धान करतात (भी. भा. ८४-१०२). भीष्मांकडून वदविण्याची ही सर्व
श्रीकृष्णाचीच योजना होती असें एक मनोहर कल्पना योजून पंत सांगतात.

वाजविला कृष्णे तो सद्वंशज मधुर शांत नच पावा ।

कीं बहु सुखासि, जन हो, सेवुनि हा स्वहित बोधपर, पावा ॥ भी. भा. ९७
ही कल्पना व हे वर्णन पंतांचे स्वतःचेंच आहे. येथे श्लेषानुप्राणित रूपक अलंकार
आहे. अशा तऱ्हेचे सुंदर रूपक, अतिशयोक्ति, इत्यादि अलंकार या काव्यांत पुष्क-
ळच आढळतात. नंतर कृष्णाच्या ठिकाणीं निश्चल ध्यान लावून भीष्म श्रीकृष्णाची
स्तुति करूं लागतात. (१०३-१२०) श्रीकृष्णानें कृपादृष्टीनें भीष्मांकडे अव-
लोकन केले तेव्हां

प्रभुदृष्टि माय, भीष्मा वत्साला होय भव्य थारा हे ।

आलिंगी करुणार्द्रा, देहीं कांहींच न व्यथा राहे ॥ भी. भा. १०८.

यानंतर मुळांत पुष्पिताम्रा वृत्तामध्ये ११ श्लोकांत भीष्मांनीं श्रीकृष्णाची स्तुति
केली आहे. या ' गंगासुतकृतं भगवन्नुतिची गोडी उदंड असि कांहीं । अमृत-
नदींताहि नाही ' असें जे पंतांनीं म्हटले आहे ते अगदीं खरे आहे. ही स्तुति
मराठींत उतरतांना ' वृत्त जरि तेंच । अवलंबावें तरि तें अडचण कांहीं तराहि
करितेंच ॥ ' म्हणून पंतांनीं आपल्या सवयीच्या आर्यावृत्तामध्येच त्या स्तुतीची
रचना केली आहे. मुळांतील ११ श्लोकांच्या पंतांनीं ५२ आर्या केल्या आहेत.
पंतांच्या आर्या चांगल्या साधल्या आहेत. पण मुळांतील सुश्लिष्ट श्लोकाचा अर्थ
४।५ आर्यामध्ये वांटवा लागल्याकारणानें जरा फाकटपसारा झाल्यासारखा
वाटतो. शिवाय या स्तुतीच्या बाबतींत मुळांमध्ये फारशी भर घालावयाची नाही
व मुळांतील एक अक्षरही वर्ज करावयाचें नाही असा पंतांनीं बेत केलेला दिसतो.

यामुळे प्रतिभेस थोडे बंधन पडल्यासारखे झाले आहे. तथापि अशा बंधनाच्या स्थितीत पंतांनी केले आहे ते काम खरोखरच आश्चर्यजनक आहे. रूपांतर करतांना प्रथम अंगीकारलेला आटोपशीरपणा पुढे तसाच कायम राहिलेला दिसत नाही. प्रथमच्या श्लोकांपेक्षा पुढील पुढील श्लोकांचा पंतांनी अधिक अधिक विस्तार केला असल्याचे दिसून येते. मुळांतील तिसरा श्लोक पंतकृत भाषांतरासहित येथे देतो. म्हणजे त्यांची एकंदर धाटणी करून येईल.

मूळ — युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्चलुलितश्रमवार्यलंकृतास्थे ।

मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥

भा. १. ९. ३४.

पंतकृति - युद्धीं अश्वखुरांनीं धूळ उडविली, तिणें सकळ भरले ।

सुखरुचि न मळो म्हणुनि, जाणों रक्षावया पुढें सरले ॥

सर्वत्र चपल धांवति, अलक हरिति परि पुनः पुन्हा येती ।

श्रमजलविंदु जयाच्या वदना शोभा मनोहरा देती ॥

माझ्या तीक्ष्णशरांहीं ज्याचे खंडूनि कवच, वपु भंग ।

केले त्या कृष्णीं हो मन जैसे लवण सागरीं मग्न ॥ भी.भा. १२७-१२९.

येथे पहिल्या आर्येतील मनोहर उत्प्रेक्षा पंतांचीच आहे. तिला मुळामध्ये 'विष्वक्चलुलित' या शब्दांमध्ये किंचित् आधार आहे. मुळांतीलच वर्णन आपल्या कल्पनाशक्तीने किंचित् वळवून पंत त्याचे अलंकार कसे घडवतात याचे हे एक सुंदर उदाहरण आहे. मूळ भागवतामध्ये अलंकार थोडे आढळतात पण पंतांनी आपली भागवती कव्ये त्याच्याच आधाराने लिहिली असूनही त्यांच्या ग्रंथात चमत्कृतिपूर्ण व आल्हादक अलंकार खचून भरले आहेत. भक्ति-भक्तिभाग्यांतच कांहीं नाही तरी पन्नास एक अलंकार सहज आढळतील. त्यांपैकी कांहीं तर फार सहृदय व रसपोषक असे आहेत. स्तुति संपल्यावर भीष्मांच्या देहावसानाचा प्रसंग मुळाप्रमाणेच पंतकृतीतही उत्कृष्ट साधला आहे. (१७२-१९०). पुढील आर्यातील वर्णन अत्यंत उदात्त असून त्यांतील अलंकारही बहारीचे आहेत.

(उपमा) भगवान् कृष्णचि साक्षात् ब्रह्म म्हणुनि भीष्मराय तो यांत ।

मिसळे जसे नभ नभीं, कीं तेजीं तेज, तोय तोयांत ॥

भी. भा. १७४

(उत्प्रेक्षा) पुण्यांची वृष्टि गभे ये खगमेला रडें अनावर तें ।

तद्वाष्पविदुवृंदाचि पडले तत्पुत्रसज्जनावरते ॥ भी. भा. १८०.

या आर्या स्वतंत्र पंतांच्याच आहेत. स्वपुत्राचें निधन पाहतांच आकाशांतील गंगेला रडें आलें व पुण्यांच्या रूपानें जणूं काय तिनें ढाळलेले अश्रूच तिच्या प्रियपुत्राच्या शवावर पडले ही दुसऱ्या आर्यांतिल कल्पना अत्यंत हृदयंगम आहे पंत स्वतः वात्सल्याची मूर्तीच होते. त्यांनीं या काव्यांत मातापुत्रांच्या प्रेमाचा अनेकवार उल्लेख मोठ्या सहृदयतेनें केला आहे (वर उद्धृत केलेल्या आर्या ५७, १०८ पहा.) याप्रमाणे भीष्मभक्तिभाग्य हें काव्य सर्व वाजूनीं सुंदर व रसिकांस वेड लावण रें झालें आहे. त्याच्याबद्दल येथे फार विस्तार झाला, परंतु त्याच्या गुणांस अनुरूप अशी त्यांची प्रसिद्धि अद्यापि सर्वत्र झाली नसल्याकारणानें वाचकांच्या लक्षांत येण्याकरितां त्याचें विवरण येथे जास्त विस्तारानें केले आहे. अगोदर श्रीकृष्णपरमात्मा व भक्तश्रेष्ठ भीष्म यांचा अति उदात्त प्रसंग; त्यांतून भागवतकारांची अलौकिक वाणी त्याचें वर्णन करणारी व पंतांसारखे प्रेमळ व भाविक सहृदय त्याचा विस्तार करणारे मग तो परिपाक उत्कृष्ट कां उत्तम नये ?

८. मंत्रभागवतांत पंतांनीं या भीष्मनिर्याणाच्या अध्यायाचें चारच आर्यांत वर्णन केले आहे. हा संक्षेप अर्थातच ' भीष्मभक्तिभाग्य ' पंतांनीं निराळें लिहिलें असल्यामुळे केला आहे. बहुतेक ठिकाणीं असें दिसून येतें कीं पंतांनीं जेथे जेथे स्फुट आख्यानें अगोदर लिहिलीं होतां तेथे तेथे मंत्रभागवतामध्ये त्यांनीं अतिसंक्षेप केला आहे. पंतांच्या एकंदर संक्षेपाच्या धोरणास हें अनुरूपच आहे.

९. भीष्मनिर्याणानंतर श्रीकृष्ण द्वारकेस निघून जातात. हस्तिनापुरांतील त्यांची पांडवप्रमुख सर्वांनीं केलेली पाठवणी व द्वारकेत प्रजेनें त्यांच्याप्रीत्यर्थ केलेला स्वागतमहोत्सव यांचें भागवतकारांनीं सुंदर वर्णन केले आहे (१०, ११). पंतांनीं हे दोन्ही अध्याय तीनच आर्यांत आणले आहेत; व स्वागतोत्सवाचें वगैरे सर्व वर्णन गाळून टाकले आहे. कृष्णाच्या द्वारकेप्रत गमनाचें पंत एकाच खुबीदार उपमेनें वर्णन करितात.

वत्सलवर विभु गेला निज नगरीप्रति पुसोनि धर्मातें ।

जेवि उदयगिरिपासुनि विधु द्याया कुमुदिनीस शर्मातें ॥ ३८ ॥

येथे चंद्राप्रमाणे श्रीकृष्णही पूर्वेकडून पश्चिमेकडेच गेला होता हे साम्य लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. नंतर वाराव्या अध्यायांत परीक्षिज्जन्माचे, त्याच्या विष्णुरात, परीक्षित् इत्यादि नामकरणाचे वर्णन असून ते माल पंतांनी वऱ्याच विस्ताराने म्हणजे १२ आर्यांत केले आहे. येथे पंतांनी काव्यसौंदर्यापेक्षा कथा-भागाकडे अधिक लक्ष दिले आहे. कारण परीक्षितीची हकीकत पुढील कथाभागास आवश्यक आहे. (१२). तेराव्या अध्यायांत विदुर तीर्थयात्रेकडून येऊन धृतराष्ट्रास अरण्यांत घेऊन जातो; त्यामुळे युधिष्ठिर शोकमग्न झाला असतां त्रिकालज्ञ नारद त्याचे येऊन सांत्वन करतात व धृतराष्ट्रनिधनाचा पुढे घडून येणारा वृत्तांत सांगतात, वगैरे हकीकत आहे व आपल्या पौराणिक कथाप्रिय वृत्तीस अनुसरून पंतांनी ती नेहमीच्या मानाने वऱ्याच विस्ताराने सांगितली आहे. (१३). यानंतर श्रीकृष्णनिधनाचा काल येतो, कलि प्रवृत्त होऊन सगळीकडे अशुभ चिन्हे व उत्पात दिसू लागतात. युधिष्ठिर शोकाकुल होतो व सरतेशेवटीं अर्जुन येऊन भयंकर निस्तेज व फटफटीत चेहेऱ्याने ती सर्वनाशाची हकीकत सांगतो. परीक्षितीस हस्तिनापुरी व वज्रास इंद्रप्रस्थीं राज्यावर बसवून पांडव महाप्रस्थानास जातात. (१४, १५.) ही हकीकत पंतांनी आपल्या नेहमीच्या धावत्या पद्धतीने १६ आर्यांत (मूळ श्लोक ९५) वर्णिली असून ती चांगली सावली आहे. नगरांत दिसणाऱ्या अशुभ चिन्हांचे पंत अलंकारमय वाणीने वर्णन करतात:—

वार्ता नकळे कांहीं दुष्ट व्यवहार आयके पाहे ।

बा, हे विपरीता क्षिति असतीसी नवनवा गुणा बाहे ॥ (उपमा) ७३ ॥
कृष्णनिधनाने पांडवांस अत्यंत दुःख झाले व कुंतीने तर दुःखाने प्राण सोडला !
तेथे विस्तार न करण्याबद्दल पंत सत्र सांगतात.—

वदले हा ! माद्रीसुत, बहु दीनचि धर्म भीम गमला हो ।

शोकें मरे पृथा, कां तद्विस्तर दे न भी मग मला हो ॥ ८२ ॥

अर्थात् ही केवळ चातुर्याची एक कोटि होय. खरोखरच पंतांस भीति वाटून त्यांची लेखणी स्तब्ध झाली असे कोणी म्हणणार नाही.

१०. यानंतर शेवटल्या चार अध्यायांत परीक्षितीचे चरित्र आले आहे. त्याच्या राज्यांत कलीचा कसा प्रादुर्भाव व्हावयाला लागला व तो दृष्टोत्पत्तीस आल्यानंतर परीक्षितीने कलीचे दमन करून त्यास आपल्या राज्यांतून हद्दपार करून लावले, पण

त्याचा वध कां केला न'हीं वगैरे गोष्टींचें वर्णन मुळांत गाईचें व शूद्राचें (पृथ्वी व कालि) रूपक योजून केले आहे. व पंतांनींही तें तसेच परंतु संक्षेपानें केले आहे. पुढे परीक्षितीची मृगया, त्यानें शमीक ऋषीची, त्याच्या गळ्यांत मेलेला सर्प घालून केलेली थडा व त्या थडेचा शमीकपुत्र शृंगीनें शापाच्या रूपानें दिलेला घोर मोबदला, वगैरे सर्व गोष्टी मोठ्या सुंदर रीतीनें मुळांत सांगितल्या आहेत. (१६-१८). पंतांनींही त्या अगदीं थोडक्यांत म्हणजे १८ आर्यांत आणल्या आहेत. यानंतर एकोणिसाव्या अध्यायांत शाप झालेला कळल्यानंतर परीक्षितीला झालेली उपरति, त्यानें केलेला प्रायोप्रवेशनाचा निश्चय, गंगातीरीं प्रायोप्रवेशनार्थ आसन घालून बसल्यानंतर सभोवार जमलेल्या ऋषींस निःश्रेयसाचा उपदेश करण्याबद्दल त्यानें केलेली प्रार्थना या गोष्टी आल्या आहेत, व सरतेशेवटीं त्या जमलेल्या ऋषिवर्यांच्या भेळ्यामध्ये शुकाचार्याचें झालेले आकस्मिक आगमन वर्णिलें असून परीक्षितीनें त्यांस केलेली प्रार्थना आली आहे (१९). मुळांत ४० श्लोक असलेल्या या अध्यायाप्रतियर्थ पंतांनीं १६ आर्या खरचल्या आहेत. ' देवनादीच्या तीरीं अनशतसंकल्प ' करून बसलेला तो परीक्षित राजा ' जातो, म्हणे शरण मीं हरिस, विघ्नामीस तूं शरीरा जा ॥ १०८ ॥ ' येथें तुल्ययोगिता अलंकार उत्कृष्ट साधला आहे. ऋषींची प्रार्थना करतांना त्यांच्या प्रभावाचें परीक्षितीनें केलेले वर्णन —

हरितां गुहागत तुम्हो कवि रविहि न हरिल कोण अन्य तम ॥ १११ ॥

येथें श्लेषयुक्त व्यतिरेक आहे. रवीदेखील गुहांच्या आंतलें तम (म्हणजे अंधार) नाहीसें करित नाही परंतु तुम्हीं गुहागत (म्ह० हृदयांतील) तम (म्ह० अज्ञान) नाहीसें करतां असें वर्णन आहे. तसेच परीक्षितीनें ऋषींसमोर बोलून दाखविलेला आपली अंतिम आकांक्षा —

गति भलती हो, श्रीमत्कृष्णशोभतनिर्धीत मज्जन हो ।

सत्संग घडो, मैत्री सर्वत्र तुम्हां नमोऽस्तु सज्जन हो ॥ ११५ ॥

ही आर्या वाचून ' सुसंगति सदा घडो ' इत्यादि केकावलींतील शेवटच्या तीन केकांचें कोणासही स्मरण होईल. ही आर्या म्हणजे त्या सुप्रसिद्ध श्लोकांची छोटीशी छबीच आहे.

११. याप्रमाणें पहिला स्कंध पंतांनीं वठविला आहे. मुळांत हा स्कंध काव्याच्या दृष्टीनें फार उत्कृष्ट व सुगम आहे. व पंतांनीं मंत्रभागवतांत भीष्मस्तुति, कुंतीची

प्रार्थना वंगरे मुळांताळ कांहीं उत्कृष्ट भाग गाळले आहेत. तेव्हां मुळाच्या म नाने पंतकृति थोडीबहुत फिकी दिसल्यास नवल नाही. कांहीं झाले तरी मूळ भागवताचे तेजच अलौकिक आहे. शिवाय अत्तर एका कुपींतून दुसऱ्या कुपींत ओततांना जसा कांहीं सुगंध बाहेर जावयाचाच त्याप्रमाणे रूपांतर करतांनाही मुळांतील कांहीं रस नष्ट होणे अपरिहार्य आहे हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. मंत्रभागवताच्या प्रथम स्कंधाबरोबरच नारदाभ्युदय व भीष्मभक्तिभाग्य हीं गोड प्रकरणे जर विचारांत घेतलीं तर सर्वांचे मूल्य एकदम पुष्कळच चढेल हीहि गोष्ट ध्यानांत धरणे अवश्य आहे.

[द्वितीय स्कंध]

१२. पहिल्या स्कंधाच्या शेवटीं, अंतकालीं मनुष्यास जे कांहीं श्रेयस्कर ज्ञान व कर्तव्यकर्म असेल ते आपण मला सांगा अशी पृच्छा परीक्षित् शुकाचार्यास करतो व दुसऱ्या स्कंधाच्या प्रारंभापासून शुकाचार्यांचे उत्तर सुरू होते. अर्थात् श्रीशुकप्रणीत भागवताला प्रारंभ खरा दुसऱ्या स्कंधापासूनच असून पहिला स्कंध केवळ प्रस्तावरूप होय हे उघड आहे. असो. शुकाचार्यांनीं उत्तर द्यावयास प्रारंभ केला तो जरा व्याघ्रमुखानेच केला. द्वितीय व तृतीय स्कंधांत शुकाचार्यांनीं बहुतेक सर्व वेदान्ताचे, तत्त्वज्ञानाचे व सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिलयाचेच वर्णन केले आहे. प्रारंभीं ' माझ्या पित्यापासून जे भागवतपुराण मी पढलों तेच तुला संशयनिवृत्त्यर्थ निवेदन करतो; ' असे म्हणून शुकाचार्यांनीं अंतकालीं साधकाने कशी ध्यानधारणा करावी ते सांगितले आहे. नंतर ब्रह्मांडरूपी परमेश्वराच्या विराट्स्वरूपाचे वर्णन केले आहे, व चराचर सृष्टीचे सर्व भाग परमेश्वराच्या अंगप्रत्यंगांचे उर्यां कसे स्थित आहेत ते सांगितले आहे. (१). परमेश्वराचे विराट्स्वरूपवर्णन तर पंतांनीं अजीवात गाळलेच आहे. इतर मजकुराचा मात्र ८ आर्यांत लोटक उल्लेख केला आहे.

१३. या विराट्स्वरूपवर्णनाविषयी थोडेसे लिहिणे आवश्यक आहे. सर्व विश्व हे परमेश्वराचे शरीर होय अशी कल्पना मूलभूत धरून त्या विश्वांतील निरनिराळीं तत्त्वे व निरनिराळ्या वस्तु परमेश्वराच्या म्हणजे विराट्पुरुषाच्या निरनिराळ्या अवयवांच्या ठिकाणीं आहेत अशा तऱ्हेचे वर्णन करणारीं विराट्स्वरूपे भागवतांत

अनेक ठिकाणी सांगितलेली आढळतात. कोठे कोठे हे विश्व सध्या आहे तसेच विराट्पुरुषाच्या ठिकाणी कल्पून त्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचे वर्णन केलेले आढळते. (याप्रमाणेच वरील अध्यायांत वर्णन केले आहे.) तर कोठे कोठे सृष्टीच्या उत्पत्तीची कल्पना त्याच्याशी जोडून, परमात्म्याने प्रथम हिरण्मय अंड उत्पन्न केले, त्यांतून विराट्पुरुष उत्पन्न झाला व त्याच्या शरीराच्या ठिकाणी विश्वांतील सर्व वस्तु व सर्व तत्वे आविर्भूत झालीं असे वर्णन करण्यांत येते. कोठे कोठे या परंपरेमध्ये सांख्यतत्वांचा समावेश करण्यांत येऊन विराट्पुरुषापासून प्रकृति, प्रकृतीपासून महत्, महत्पासून अहंकार, अहंकारापासून मन व सत्वरजस्तमादि गुण व त्यांपासून सृष्टि अशा क्रमाने वर्णन करण्यांत येते. केव्हां केव्हां, परमेश्वराने पंचतन्मात्रे व पंचभूते उत्पन्न केल्यानंतर त्यांच्यामध्ये एकमेकांमध्ये मिसळून जाऊन सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति येईना तेव्हां परमेश्वराने आपल्या संकल्पाने विराट्पुरुष उत्पन्न केला व त्या पुरुषापासून अव्यक्त अथवा प्रकृति, प्रकृतीपासून महत्, त्याच्यापासून अहंकार उत्पन्न झाला; नंतर त्या अहंकाराचे वैकारिक, राजस व तामस असे तीन भाग होऊन ते, अमिश्र स्थितींत असलेलीं जीं पंचतन्मात्रे व पंचभूते, त्यांच्याशी संयुक्त झाले व अहंकाराशी संयोग झाल्यानंतर त्यांच्यांत परस्पर संयुक्त होण्याचे व परिणाम पावण्याचे सामर्थ्य येऊन त्यांपासून सृष्टि उत्पन्न झाली असेही वर्णन आले आहे. क्वचित् हिरण्मय अंडांतून नारायण नामक तत्व अथवा व्यक्ति उत्पन्न झाली व तिच्या शरीरापासून हे विश्व प्रादुर्भूत झाले असेही वर्णिले आहे. (पहा; भा. स्कंध २ अ. ५, ६; भा. स्कंध ३ अ. ६, ७; वगैरे). या सर्व तऱ्हेच्या विस्तीर्ण, व सृष्टीच्या उगमाशी जाऊं पाहणाऱ्या कल्पना आपल्या पूर्वाजांच्या व्यापक, अफाट व सूक्ष्म विवेचकबुद्धीची साक्ष पटवतात. या, ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्त (मं. १०, सू. ९०), हिरण्यगर्भसूक्त, (मं. १०, सू. १२१) नासदीयसूक्त, (मं. १०, सू. १२९) वगैरे सूक्तांतून उगम पावलेल्या असून पुढे उपनिषदादि ग्रंथांतून विस्तार पावलेल्या आहेत हे उघड आहे. ऋग्वेदांतील पुरुषमेधाची कल्पनाही भागवतांत धेतलेली दिसून येते, (भा. स्कं. २ अ. ६). याशिवाय अगाध जलामध्ये शेषशायी भगवान् सुषुप्तावस्थेतून किंचित् जागृतावस्थेत आला असतां ' बहु स्याम् । प्रजायेय, ' ' सृष्टि उत्पन्न करावी, ' अशी त्याला इच्छा झाली, तेव्हां त्याच्या नाभींतून नालासहित कमळ उत्पन्न झाले व त्यांत ब्रह्मदेव निर्माण झाला. त्या सर्वलोक-

पितामहास आपण कोठे, कशासाठी, केव्हां उत्पन्न झालो, आपले कर्तव्य काय वगैरे गोष्टींचे प्रथम कांहीं आकलन होईना तेव्हां त्याने शतसंवत्सरपर्यंत तपश्चर्या केली; त्या तपश्चर्येच्या अंती परमेश्वराचा अनुग्रह त्याच्यावर होऊन तो जगत् उत्पन्न करण्यास समर्थ झाला व त्याने नंतर सर्व सृष्टि उत्पन्न केली.—अशा प्रकारचीही वर्णने भागवतांत आहेत. (पहा; स्कं. ३ अ. ८,९.; स्कं. २ अ. ९; वगैरे.) सर्व भागवतभर असल्या तऱ्हेचीं वर्णने मधून मधून येतातच; पण दुसरा व तिसरा स्कंध यांमध्ये तीं विशेष प्रामुख्याने येतात; कारण या दोन स्कंधांत बहुतेक वेदांत व सृष्ट्युत्पत्तिविषयक तत्वज्ञान हेच मुख्यत्वेकरून सांगण्याचा भागवतकारांचा हेतु दिसतो. वेदांत या शब्दाने येथे साधकास आपल्या परमपुरुषार्थ प्राप्त करून घेण्याच्या इच्छेस उपकारक हेईल अशा तऱ्हेचे धारणा, उपासना व भक्तियोग यांचे प्रतिपादन अशा तऱ्हेचा अर्थ घेतला आहे. अशा तऱ्हेचा साधकोपयोगी वेदांत हा वर सांगितलेल्या नानातऱ्हेच्या सृष्ट्युत्पत्तिविषयक सिद्धान्तांहून अगदीं भिन्न होय. सृष्ट्युत्पत्तिविषयक वर्णने हीं बहुधा निरपेक्ष व या विश्वाच्या उत्पत्तीच्या गहन प्रश्नाविषयीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे कसकसे सिद्धान्त रूढ आहेत याचे ज्ञान करून देण्याच्या उद्देशाने सांगितलेलीं असतात. व निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांचे स्वरूप अगदीं भिन्न तऱ्हेचे आढळते. अनेक ठिकाणीं आढळणाऱ्या सृष्ट्युत्पत्तिविषयक कथांचा वर सारांश सांगितलाच आहे त्यावरून या गोष्टी किती भिन्न तऱ्हांनीं वर्णन केल्या आहेत हे लक्षांत येईल; पण साधकोपयोगी वेदान्त हा खरोखरच एकःच्या परमार्थपर साधकास उपयोगी पडण्याजोगा सांगितला असतो व तो भागवतांत सर्व ठिकाणीं एकाच स्वरूपाचा सांगितला आहे. कदाचित् किरकोळ बाबतींत कांहीं भिन्नता आढळेल पण साधकाने मुख्य आचरण्याचा जो भक्तियोग व तत्सिद्ध्यर्थ करण्याच्या ज्या ध्यान, धारणा, उपासना, त्यांच्या वर्णनांत कोठेही बदल व्हावयाचा नाही. आणि या बाबतींत सर्वत्र दिसून येणाऱ्या ऐक्यावरून कांहीं तरी विशिष्ट, व्यवहार्य, सर्वास सुलभ व सामान्य मनुष्यांससुद्धां प्रेममयतेने व सद्भावाने लोभविणारे असे प्रतिपाद्य भागवताचे असल्याचा क्षणोक्षणीं भास होतो. व हा भक्तियोग भागवतकार जसा जास्त जास्त मनावर ठसवितात तसतसा तो सुलभ रीतीने ठसत जाऊन जर कांहीं पूर्वकर्माजित सुकृत असेल तर मनुष्य भक्तिवश होऊन परमात्मपदीं लीन होतो.

१४. सृष्ट्युत्पत्तीचे सिद्धान्त व साधकोपयोगी वेदान्त या दोन्ही गोष्टींचा भागवतकारांच्या उद्दिष्ट हेतून समावेश होत असल्यामुळे भागवतांत जें ठिकठिकाणी त्या तऱ्हेचें वर्णन आले आहे तें सर्व युक्तच आहे; परंतु पंतांनी आपल्या मंत्रभागवताची रचना मूळ भागवताहून निराळ्या तत्वांवर केली आहे हें आपण पाहिलेंच आहे. आत्मोन्नत्यर्थ श्रीकृष्णगुणानुवर्णन, कथाकथन व सुश्लिष्टकाव्यनिर्मिती हे उद्देश त्यांनी डोळ्यापुढे ठेवल्याचें दिसून येतें. तत्वज्ञानाचे चर्वित-चर्वग हें या दृष्टीने अगदीं अप्रस्तुत होय. अर्थातच त्यांनी सृष्ट्युत्पत्तीचीं वर्णने व भक्तियोगप्रतिपादक वेदान्त हे दोन्ही विषय बहुतेक सर्व ठिकाणीं गाळले आहेत द्वितीय स्कंध बहुतेक वेदान्तमय व तत्वज्ञानमयच आहे. पहिल्या चार अध्यायांत शुकाचार्यांनी साधकोपयोगी वेदान्ताचा विस्तार केला असून, कर्म-फलाचा निषेध, विरक्ति, भक्तियोग, सगुणोपासना, परमेश्वरमूर्तीचे ध्यान वगैरे गोष्टी सांगितल्या आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत सद्योमुक्ति व क्रममुक्ति यां मोक्षास पावलेल्या लोकांच्या दोन मार्गांचें वर्णनही त्यांनीं केले आहे. पांचव्या अध्यायाचे आरंभीं नारदांनीं ब्रह्मदेवास परमात्मस्वरूपाविषयीं व सृष्ट्युत्पत्तिस्थितिलयाच्या गूढ तत्वांविषयीं पृच्छा केली आहे. त्यानंतर ब्रह्मदेवाच्या सृष्ट्युत्पत्तिविषयक वर्णनास प्रारंभ झाला आहे. हें वर्णन पांचव्या व सहाव्या अध्यायभर पसरलेले असून त्यांत सात्विक राजस तामस अशी तीन प्रकारची सृष्टि, त्रिराट्पुरुषाची उत्पत्ति, वगैरे सर्व काहीं आले आहे. येथपर्यंतच्या सहा अध्यायांचे मुळांत २१६ श्लोक असून ते पंतांनीं फक्त ३८ आर्यांत आणले आहेत. प्रत्येक अध्यायांतील विषयांचा त्यांनीं अगदीं त्रोटक व निसटता उल्लेख केला असून मुळाच्या प्रत्येक अध्यायामध्ये काय काय प्रतिपादन केले आहे याची वाचकाला स्पष्ट परंतु थोडक्यांत कल्पना यावी अशी योजना ठेवली आहे. पुढे सातव्या अध्यायांत ब्रह्मदेवाने परमेश्वराच्या चोवीस अवतारांचें वर्णन केले आहे. या अवतारांचें मुळांत ३८ श्लोकांत वर्णन केले असून पुढे ईश्वराची स्तुति आहे व परमेश्वरांचें स्वरूप ज्यांनीं परमार्थतः जाणले अशा परमभक्तांची नामावलि शेवटीं दिली आहे. सर्व अध्यायांचे श्लोक ५३ आहेत. पंतांनीं याच अध्यायांचा विस्तार ६१ आर्यांतका केला असून त्यांपैकीं ५३ आर्या चोवीस अवतारांच्या वर्णनार्थ खरचल्या आहेत. बाकीच्या ८ पैकीं १ प्रास्ताविक असून राहिलेल्या सातांमध्ये शेवटीं ईश्वरमहिम्याचें वर्णन आहे. चोवीस

अवतारांपैकीं बहुतेकांना मूळ भागवतांत एक एक, (क्वचित् दोन), श्लोक दिला असून रामावतारास ३, कृष्णावतारास १० याप्रमाणे जास्त श्लोक दिले आहेत. पंतांनींही रामावतारास ३ व कृष्णावतारास १४ आर्यां दिल्या असून नारायणावतारास ५ व पृथ्ववतारास ४ याप्रमाणे जादा वांटणी केली आहे. मूळांतील वृत्त वसंततिलका हे जरा मोठे, व भागवतकारांची भाषा सूत्रमय असल्याने पंतांस मुळाइतकाच अर्थ आणण्यास जास्त पद्ये घालावी लागली आहेत. उदाहरणार्थ मुळामध्ये नरनारायणअवताराचे दोन श्लोकांत वर्णन केले आहे; परंतु पंतांनीं त्याच्याकरितां पांच आर्यां खरचल्या असून देखील मुळांपेक्षां जास्त अर्थ त्यांना आणतां आलेला नाही. तथापि पंतांनीं मुळापेक्षां जास्त अर्थ कोठेच घातलेला नाही असें मात्र नाही. ध्रुवावताराच्या एका श्लोकाचा अनुवाद पंतांनीं पांच आर्यांत केला आहे त्यांमध्ये पुष्कळच नवीन अर्थ त्यांनीं आपल्या पदरचा घातला आहे.

मूळ—विद्धः सपलन्नुदितपात्रिभिरन्ति राज्ञो

बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसै वनानि

तस्मा अदाद्भ्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो

दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ भा. २.७.८.

पंतकृति—तेजस्वी शिशुहि जनकनिकट दुज्या आइने उरीं विद्ध ।

शब्दशरांहीं करितां त्यजि गृह, होउनि तपोर्जना सिद्ध ॥ ५० ॥

बाळा स्वाराधनपथदर्शक सदृशन प्रथम घडवी ।

नेउनि सिद्धक्षेत्रीं स्वध्यानीं तत्सुबुद्धिला जडवी ॥ ५१ ॥

सुखमूर्तिदर्शन निजस्तवनीं निपुणत्व पदहि दे वरि तें ।

जे परमर्षिजनमहित, नतकामित दे पडों न देव रितें ॥ ५२ ॥

देता झाला ध्रुवगति देव ध्रुवबालकासि अवतारी ।

तो भक्तवत्सल प्रभु दीना घडवूनि दास्यलव तारी ॥ ५३ ॥

वात्सल्य प्रभुचे बहु, बा, कक्षेचा अगाध अर्णवतो ।

महिमा न सहस्रास्या मज चतुरास्यासि काय वर्णव तो ॥ ५४ ॥

हे ध्रुवावताराचे पंतकृत वर्णन मोठे सुंदर आहे. याच्या उलट मूळांतील पद्यास पद्य कायम ठेवावयाचे असले म्हणजे पंतांना कसे गोळाबेरीज वर्णन करावे लागते याचे उदाहरण—(व्यास अवतार)—

मूळ--कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां

स्तोकायुषां स्वनिगमो वत दुरपारः ।

आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां

वेद्द्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ भा. २.७.३६.

पंतकृति--नष्टायु नष्टमति जे त्याही द्याया निका मह व्यास ।

प्रभु आपण होइल, कीं आर्तत्राणीं निकाम हव्यास ॥ ८९ ॥

मुळांतील ज्या पदांचें भाषांतर पंतकृतींत आलें नाहीं तीं जाड ठशांत छापलीं आहेत. त्यावहून पंतकृति किती त्रोटक झाली आहे तें समजेल. मुळांतील वेद-विभागाचा उल्लेख टाळून पंतांनीं कांहींतरी गोळावेरीज वर्णन केलें आहे.

सर्वांत प्रमुख जे रामकृष्णांचे अवतार त्यांचें वर्णनही चांगलें साधलें आहे. कृष्णावताराचें वर्णन तर भागवतकारांपेक्षां पंतांनीं अधिक सूक्ष्मपणानें केलें असून दशमस्कंधाचा सारांशच त्यांनीं येथें कथन केला आहे. परंतु बाकीच्या अवतारांचीं वर्णनें मात्र सरळ व प्रसन्न दिसत नाहींत. पंतांची आर्यां येथें फिकट व नीरस वाटते. कांहीं आर्यां तर (उदा० ४७, ५८, ६३; इ. इ.) अगदीं क्लिष्ट व पंतांच्या कीर्तीस न साजेशा म्हणून काढून दाखवितां येतील

१५. या अवतारवर्णनाच्या सातव्या अध्यायावर पंतांनीं ' अवतारमाला ' म्हणून एक स्वतंत्र प्रकरण रचलें आहे. मुळांतील आशय येथें पुष्कळच विस्तृत करून ३१० आर्यांइतका पंतांनीं त्याचा वाढावा केला आहे. मुळांतला सातवा अध्याय फक्त ५३ श्लोकांचा आहे व त्यांत प्रत्येक अवताराचें अगदीं त्रोटक वर्णन केलें आहे. परंतु या सर्व चोवीस अवतारांच्या, भागवतामध्ये निरनिराळ्या स्कंधांत आलेल्या, साग्र कथांचा आधार घेऊन पंतांनीं आपली ' अवतारमाला ' इतकी विस्तृत केली आहे. हर्यवतार (गजेंद्रमोक्ष), कूर्मावतार व मत्स्यावतार या तिघांच्या विस्तृत कथा आठव्या स्कंधांत आल्या आहेत. नृसिंहावतार सातव्यामध्ये, पृथ्वीवतार चौथ्यामध्ये व ऋषभावतार पांचव्या स्कंधामध्ये वर्णन केला आहे. त्याचप्रमाणें वराहावतार, यज्ञावतार व कपिलावतार हे तिसऱ्या स्कंधांत विस्तृत वर्णिले आहेत हे ठिकठिकाणचे सविस्तर कथाभाग पंतांस करतलामलकवत् असल्याने त्यांतील आशयाची भरती पंतांनीं आपल्या या प्रकरणांत केली आहे. या प्रकरणाच्या ३१० आर्यांपैकीं शेवटच्या २० आर्या ईशस्मरणपर आहेत. त्या सोडून दिल्या म्हणजे बाकीच्या २९० आर्यांत पंतांनीं २४ अवतारांचें वर्णन केलें आहे. पहिला यज्ञवराहावतार व राम, कृष्ण हे दोन प्रसिद्ध

अवतार याखेरीज सर्व अवतारांचे वर्णन पंतांनीं बहुशः पांच पांच आर्यांत केले आहे. यज्ञवराहावतार सर्व अवतारमालिकेत पहिलाच म्हणून पंतांनीं त्यास १२ आर्या दिल्या आहेत. पण राम व कृष्ण या अवतारांचे वर्णन पंतांनीं खऱ्या विस्ताराने केले आहे; आणि ते साहित्यिकच आहे. मुळांत रामचंद्र वनाराचे फक्त ३ श्लोकांत वर्णन आहे, व कृष्णावताराकडे १० श्लोक दिले आहेत; हे भागवत-कारांच्या कृष्णपरतेस अनुरूपच आहे. पण पंत हे रामभक्त होते तेव्हां त्यांनीं रामचंद्राच्या वर्णनास ११० आर्या दिल्या आहेत व कृष्णावताराचे ५५ आर्यांत वर्णन केले आहे या अवतारमालेतील वर्णनपद्धति वगैरे सामान्यच आहे. भीष्म-भक्तिभाग्य, अंबरीषोपाख्यान, पृथुकोपाख्यान वगैरे प्रकरणांतलीं तन्मयता व रचनाकौशल्य येथे उतरले असल्याचे दिसून येत नाही. काव्यस्फूर्ति झाली नस-तांना, भवगद्गुणगानांची जी लालसा पंतांच्या मनांत नेहमीं वसत असे तिलाच केवळ वश होऊन पंतांनीं हे काव्य लिहिले असावे असे वाटते. शेवटच्या उपसंहा-रांत त्यांनीं न.मस्मरणावर जो कटाक्ष ठेवला आहे त्यावरूनही हाच प्रह-दंड होतो. 'पंतांचे मित्र जगन्नाथपंत यांच्या सांगण्यावरून पंतांनीं ही अवतार-माला लिहिली' असे पांगारकरांनीं म्हटले आहे (मो. च. पृ. ३९२) ते कशाच्या आधारेने हे कांहीं समजत नाही.

१६. मुळांतील अवतारवर्णनाच्या सातव्या अध्यायासंबंधीं येवढा विस्तार झाला: पुढे ८ व्या अध्यायांत परीक्षिताने शुक्राचार्यांना नानातन्हेचे कर्मकांडविष-यक व तत्वज्ञानविषयक प्रश्न केले आहेत. तो अध्याय दोन आर्यांचा त्रोटक उल्लेख करून पंतांनीं गाळलाच आहे. पुढे नवव्या अध्यायांत, परमेश्वराच्या नाभिकमलांतून ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला; उत्पन्न झाल्यावर आपण कोठे, कशासाठी उत्पन्न झालो, आपले कर्तव्य काय वगैरे गोष्टींचे त्याला मुळींच ज्ञान होईना; तेव्हां त्याला तप करण्याची प्रेरणा झाली; प्रेरणा होताच त्याने शंभर वर्षे तप केले; नंतर त्यास भगवद्दर्शन झाले; ब्रह्मदेवाने आपल्या अज्ञानाची व निर्बळी-पणाची स्थिति भगवंतांस निवेदन केली तेव्हां भगवंतांनीं त्यास चतुःश्लोकी भागवताचा उपदेश करून सृष्टि उत्पन्न करण्यास सांगितले;—इतका कथाभाग झाला आहे. हे जे भागवत भगवंतांनीं ब्रह्मदेवास सांगितले तेच ब्रह्मदेवाने नारदांस, नारदाने व्यासांस व व्यासांनीं शुक्राचार्यांस सांगितले अशी भागवताची परंपराही येथे सांगितली आहे. (९). याप्रमाणे सर्व द्वादशस्कंधात्मक भागवताचे मूळ जे

चतुःश्लोकी भागवत ते यांत अंतर्भूत होत असल्यामुळे या अध्यायाचे महत्त्वे फार मोठे आहे. जरी हा सृष्ट्युत्पत्तिविषयक असला तरी अतिशय सुंदर व काव्यमय आहे त्यामुळे काव्यसौंदर्यलोलुप अशा पंतांनी तो न गाळतां १९ आर्यांमध्ये त्याचा सुंदर संक्षेप केला आहे. दहाव्या अध्यायांत, भागवतांत कोणकोणचे अध्यात्मविषय प्रतिपादिले आहेत त्यांची परिगणना केलेली आहे. तो पंतांनी गाळलाच आहे. एवंच द्वितीय स्कंधांत अवतारवर्णनाचा ७ वा अध्याय व ब्रह्मदेवास भगवद्दर्शन झाल्याचा ९ वा अध्याय हे दोन खेरीज करून पंतांनी सर्वत्र अतिसंक्षेप केला आहे. अ० ७ व ९ यांची मुळांत श्लोकसंख्या ९८ असून पंतांची आर्यासंख्या ८० आहे. पण वाकीच्या अध्यायांची मुळांतील श्लोकसंख्या २९३ असून पंतांनी मात्र ते ४१ च आर्यांत आणले आहेत.

[तृतीय स्कंध]

१७. मूळ श्रीमद्भागवतामध्ये तृतीयस्कंध फार महत्त्वाचा आहे. यांत प्रारंभो विदुराच्या तीर्थयात्रांचे वर्णन असून तो फिर्त फिरत यमुनेच्या तीरीं आल्यानंतर उद्धवाची व त्याची भेट होते असे वर्णन आहे. पहिल्या चार अध्यायांत उद्धव-विदुरांचा संवाद सर्व आलेला असून त्यांत श्रीकृष्णांचे अल्पचरित्र, श्रीकृष्णनिधन, यादवांचा नाश वगैरे हकीकती उद्धवाने विदुरास सांगितलेल्या आल्या आहेत. पुढे भक्तश्रेष्ठ उद्धव बदरिकाश्रमीं जाण्यास निवाला असतां विदुराने त्याला विनंती केली कीं, योगेश्वर कृष्णाने जे आत्मस्वरूपबोधक ज्ञान तुला सांगितले ते तूं मला सांग. उद्धवाने मैत्रेय ऋषींवर हवाला दिला व तो स्वतः बदरिकाश्रमीं गेला. पुढे परम जिज्ञासु असा विदुर गंगातीरीं हरिद्वार येथे मैत्रेयांकडे गेला. (१-४). पांचव्या अध्यायापासून विदुरमैत्रेयांच्या संवादास सुरवात झाली असून हा तिसऱ्या व चौथ्या, दोन्ही स्कंधभर चालू राहतो. विदुर हा प्रष्टा असून मैत्रेय ऋषि विदुरास सर्व प्रकारचे ज्ञान सांगतात. या ज्ञानाचा पहिला हप्ता अ. ५ ते ७ यांत आला आहे. परमेश्वराने प्रथम महारादिक तत्वे व त्यांच्या अभिमानी देवता उत्पन्न केल्या. परंतु संवशक्तीच्या अभावामुळे त्या सृष्टीची उत्पात्ति करण्यास समर्थ झाल्या नाहींत; व त्यांनीं परमेश्वराची स्तुति केली. तेव्हा परमेश्वराने त्यां तेवीस तत्वांच्या समुदायांत प्रवेश केला व त्यांत चलन उत्पन्न

करून त्यांच्या अंशांपासून विराट्पुरुष उत्पन्न केला. त्या विराट्पुरुषाचे ठायीं सर्व सृष्टि प्रादुर्भूत झाली. (५-७). पुढे विदुराने आणखी प्रश्न केला असता, “ भगवान् शेषापासून सांख्यायनऋषींना, सांख्यायनांपासून पराशराना व पराशरापासून मला जे भागवतपुराण ऐकण्यास मिळाले ते मी तुला सांगतो,” अशी आपली पूर्वपीठिका कथन करून परमेश्वराच्या नाभिकमलांतून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मदेवाने कसकशी सृष्ट्युत्पत्तीस सुरवात केली ते भैत्रेयऋषि सांगते झाले. (८-९). पुढे १०-१२ अध्यायांपर्यंत याच ब्रह्मदेवाच्या सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णन असून कालमान, आयुर्गणना वगैरे गोष्टीही कशा उत्पन्न होऊन चालू झाल्या त्याचे वर्णन आले आहे. बाराव्या अध्यायाच्या शेवटीं स्वायंभुव मनु व शतरूपा या प्राथमिक जोडप्याचे वर्णन आहे. मनूला राहाण्यास व राज्य करण्यास पृथ्वी पाहिजे होती म्हणून जलांत बुडालेली पृथ्वी वर काढण्याकरितां श्रीविष्णूने यज्ञवराहाचा अवतार घेतला. या अवताराचे वर्णन, हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु या दैत्यांची उत्पत्ति, वराहाचे हिरण्याक्षाशीं झालेले युद्ध, हिरण्याक्षाचा वध, पृथ्वीचा उद्धार, वगैरे गोष्टींचे वर्णन १३ ते १९ या सात अध्यायांत आहे. पुढे ब्रह्मदेवाने निरनिराळीं शरीरे धारण केलीं व त्यापासून सात्विक, राजस, तामस वगैरे सृष्टि उत्पन्न झाली त्याचे वर्णन २० व्या अध्यायांत आहे. यानंतर कथाप्रिय लोकांस पसंत होण्याजोगे कर्दमदेवहृतीचे आख्यान २१ ते २४ अध्यायांत आले आहे. पत्नीप्राप्तीसाठीं कर्दमऋषि घोर तपश्चर्या करितात. त्यांस भगवद्दर्शन व इष्टवरप्राप्ति होते व लगेच स्वायंभुव मनूचे त्यांजकडे आगमन होऊन मनु आपली कन्या देवहृति कर्दमऋषींस अर्पण करतो. याप्रमाणे कपिलावताराच्या उत्पत्तीची योजना सिद्ध होते. दीर्घकालपर्यंत खडतर व्रतांचे आचरण केल्यानंतर देवहृतीची भोगविलासविषयींची उत्सुकता पाहून, कर्दमऋषींनीं योगसिद्धीनें सर्व तऱ्हेच्या विलाससामग्रीनें परिपूर्ण असे अद्भुत विमान उत्पन्न केले; व त्या विमानामध्ये वसति करून शेकडों वर्षे देवहृतीसह विहार केला. नंतर देवहृतीपासून नऊ कन्यांची उत्पत्ति व शेवटीं महर्षि कपिलाचे जन्म वगैरे हकीकत आली आहे. (२१-२४). पंचविसाव्यांत देवहृतीनें ज्ञानप्राप्त्यर्थ आपला पुत्र कपिल यास विनवणी केलेली असून कपिलाचा आपल्या मातेस वेदान्तोपदेश त्याच अध्यायांत सुरू होतो. हा अत्यंत महत्त्वाचा, भागवताच्या प्रतिपाद्याचा सारभूत असा उपदेश वत्तिसाव्या अध्यायापर्यंत एकसारखा चालू असून त्यांत सांख्यांच्या सव्वीस तत्वांचे

वर्णन, सृष्ट्युत्पत्तीचे सिद्धान्त व साधकास उपयोगी असे वैराग्य, भक्तियोग, सगुणोपासना, ईश्वराच्या ध्यानाचें वर्णन वगैरे विषय आले आहेत. (२१-३२). तेहतिसाव्या अध्यायांत देवहृतीचे निर्याण वर्णिलेले असून स्कंधसमाप्ति झाली आहे. याप्रमाणें या स्कंधांत प्रारंभी ५ ते १२ अध्यायांत सृष्ट्युत्पत्तीचे तत्वज्ञान वर्णिलेले असून पुढें २५ ते ३२ अध्यायांत कपिलाचा वेदान्तोपदेश सांगितला असल्यानें भागवताच्या प्रतिपाद्याच्या दृष्टीनें हा स्कंध फार महत्त्वाचा झाला आहे. अकराव्या स्कंधांत भक्तश्रेष्ठ उद्धवास श्रीकृष्णांनीं केलेल्या उपदेशाप्रमाणेंच हा कपिल महर्षींनीं आपल्या मुमुक्षु मातेस सांगितलेला सांख्ययोग अतिशय महत्त्वाचा आहे. वेदान्ताच्या काथ्याकूटांत आपल्याला येथें शिरावयाचें नाहीं. तथापि भागवतांत या ठिकाणीं व इतर अनेक ठिकाणीं प्रतिपादिलेला सांख्यवेदान्त सांख्य कारिकांतील मतांशीं, त्याचप्रमाणें महाभारतांत जें सांख्यतत्वांचें प्रतिपादन आलें आहे त्याच्याशीं व शंकराचार्यादिकांनीं ज्या सांख्याचें खंडन केले आहे त्याच्याशीं कितपत सुसंगत आहे व कोणच्या वावतीत भिन्न आहे वगैरे गोष्टी अवश्य पाहण्यासारख्या आहेत. त्यामुळें पुष्कळ अनिर्णित गोष्टींवर, कदाचित् भागवताच्या रचनाकालावरही, कांहीं प्रकाश पडण्याजोगा आहे. भागवतकार हे अर्थात् सेश्वर सांख्यवादी आहेत हें येथें नमूद करण्याजोगें आहे.

१८. याप्रमाणें मूळ भागवतांतील विषयाच्या दृष्टीनें तिसरा स्कंध जरी कितीही महत्त्वाचा असला तरी पंतांनीं त्याला तितकें महत्त्व दिलेले नाहीं असें आपणास दिसून येतें. मुळांतील १४११ श्लोकांचा स्कंध त्यांनीं केवळ १३२ आर्यांत आणला आहे म्हणजे मुळाचा एक अकरांशाइतका आश्चर्यकारक संक्षेप त्यांनीं येथें करून दाखविला आहे. शिवाय या स्कंधांतील कथाभागावर एकही स्फुट आख्यान पंतांनीं लिहिलेले नाहीं हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. या सर्व गोष्टी पंतांनीं आपल्या मंत्रभागवतास जें धोरण आखून घेतले आहे व जें उद्दिष्ट हेतु पुढें ठेवले आहेत त्यांना सुसंगतच आहेत हें सहज ध्यानांत येईल. पंतांना जाणून-बुजून तत्वज्ञान व भक्तियोगाचें साधकास उपयोगी असें प्रतिपादन टाळावयाचें होतें. तेव्हां त्यांनीं अशा वेदान्तप्रचुर स्कंधाचा अतिसंक्षेप केला असल्यास नवल नाहीं. या स्कंधांत ज्या ज्या अध्यायांत वेदान्त व सृष्ट्युत्पत्तिवर्णन आले आहे तेच अध्याय नेमके निवडून काढल्यासारखें पंतांनीं त्यांजकडे कसे दुर्लक्ष केले आहे व ब्राकी-चा कथामय भाग कसा विस्तारानें वर्णिला आहे हें पुढील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

अध्याय.	प्रतिपाद्य विषय.	मंत्रभागंवतांतील दर अध्यायास पंता- आर्यासंख्या.	च्या आर्यांचे पड- णारे प्रमाण.
१ ते ४.	उद्धवविदुरसंवाद. श्रीकृष्णनिधनकथन....	३०	७ $\frac{१}{२}$.
५ ते १२	तत्त्वज्ञान. सृष्टीची उत्पत्ति ६० ...	६१	१ $\frac{३}{४}$.
१३ ते १९.	यज्ञवराहावतार हिरण्याक्षार्ची उत्पत्ति व वध. ४७		७.
२०.	ब्रह्मदेवापासून प्रजांची उत्पत्ति...	०	०.
२१ ते २४.	कर्दमदेवहृतीचे आख्यान कपिलाचे जन्म. ३५		९.
२५ ते ३२.	सांख्यतत्त्वज्ञान, भक्तियोग यांचे प्रतिपादन.	४	१ $\frac{१}{२}$
३३.	देवहृतीचे निर्याण वगैरे. ...	५	५.

यावरून वेदान्ताने व्यापलेल्या ५ ते १२, २० व २५ ते ३२ या अध्यायांत मोरोपंतांच्या आर्यांचे प्रमाण किती कमी पडते व बांकीच्या कथामय अध्यायांत ते कसे एकदम वाढून ७, ७॥, ९ पर्यंत जाते हे चटकन लक्षांत येईल वेदान्त-मय अध्याय पंतांनी गाळल्यासारखेच केले आहेत त्यांतही प्रत्यक्ष वेदान्ताचे विवरण अजीबात गाळले असून प्रष्टा व श्रोता यांची परस्पर अभिनंदनपर प्रश्नोत्तरे, तत्त्वज्ञानाची पूर्वपोठिका वगैरे अवांतर गोष्टीनीच सर्व जागा अडवून टाकली आहे. (उदा० आर्या ३१ ते ३७ पहा.) प्रथमारंभींची उद्धवविदुरांची प्रश्नोत्तरे, विदुरतीर्थयात्रा, त्यानंतर यज्ञवराहाचे कथानक ही पंतांनी आपल्या नेहमीच्या सुंदर धांवत्या पद्धतीने वर्णिली आहेत. त्याचप्रमाणे सनत्कुमारांच्या शापाने पदभ्रष्ट झालेल्या जयविजयांचा हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष दैत्यांच्या रूपाने दितीच्या उदरीं जन्म झाला ती कथाही बऱ्याच विस्ताराने सांगितली आहे. कर्दमदेवहृतीचे आख्यानही योग्यरीतीने थोडक्यांत, परंतु मुळांतील सौंदर्य न सोडतां आणले आहे.

१९. धृतराष्ट्रगृहीं दुर्योधनाने अपमान केल्यानंतर विदुर तीर्थयात्रेस जातो. प्रभासक्षेत्री त्याला कौरवक्षयवार्ता कळते, नंतर तेथून तो यमुनातीरीं गेला असता उद्धवाची व त्याची गांठ पडते. त्यावेळेस श्रीकृष्णाचे निधन झाले होते. उद्धवास स्थाने अजाणतेपणीं श्रीकृष्णाची व यादवांची वार्ता विचारली असता उद्धवाचा कंठ दाटून येतो; त्याच्याने कांहीं बोलवत नाही, तथापि तो कशीतरी बोलण्यास सुरवात करतो. या प्रसंगाचे वर्णन पंतांनी फार सहृदयतेने केले आहे.

देवाचें सेवटिल प्रेमळभक्तासि वृत्त नच कथवे ।

अप्रिय वंदतां देती दुःखाचे सज्जनास वचक थवे ॥ २० ॥

बाष्प गळां बहु दाटे, फाटे उर सांगतां, तथापि कसा ।

न वदेल ? विस्वर वदे स्ववसंतवियोगविषकथा पिकसा ॥ २१ ॥

पहिल्या आयेंत अर्थांतरन्यास व दुसऱ्यांत उपमा हे अलंकार सहज आलेले फार शोभादायक होत असून एकंदर वर्णनच फार कष्ट व कौमल असें केले आहे. मुळांतही उद्धवाच्या या प्रसंगींच्या प्रेमनिर्भर स्थितीचें अत्यंत प्रेमळ पण अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें वर्णन केले आहे. त्यांत बाललीलेंतही उद्धवाचें कृष्णाविपर्याचें अनुपम प्रेम कसें प्रकट होत असे याचा उल्लेख फारच मनोहर रीतीनें केला आहे.

यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।

तन्नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललीलया ॥

स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ।

पृथो वार्ता प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ॥

स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांग्रिसुधया भृशम् ।

तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधुनिर्वृतः ॥ भा. ३.२.२,३,४.

या उदाहरणावरून प्रसंगविशेषीं मुळांतिल व पंतकृतींतील वर्णनें किती निर-
निराळ्या तऱ्हेचीं परंतु आपआपल्या तऱ्हेनें उत्कृष्ट असतात याची कल्पना येईल.
उद्धव शोकमग्न झाला येवढ्या एकाच कल्पनेवर दोघांनीं अगदीं निरनिराळ्या
तऱ्हेचें काव्य रचलें आहे. पुढें वराहावताराच्या कथानकांत हिरण्याक्षास माखून
यज्ञवराह जेव्हां वर येतो तेव्हां त्याचें वर्णनः—

वधुनि तथा ये त्याच्या घनरक्तं सर्व वदन सरवटुनी ।

अवगाहिले सुकविनीं सुयश जसें स्वगुरुसदनसर बटुनीं ॥ ४९ ॥

शेवटच्या चरणांतिल उपमा मोठी विनोदपर व समर्पक आहे. 'जयविजयांना
शाप दिला हें आपण योग्यच केले,' असें विष्णूनें सनत्कुमारांना म्हटलें.—

मोटा अपराध इहीं प्रभुनीं यां योग्य दंड हा केला ।

योग्य प्रतिक्रिया हे, नभ दे अनुरूप हाक हाकेला ॥ ६८ ॥

वातावरणांतून मिळणाऱ्या अनुरूप प्रतिध्वनीचा दृष्टान्त यथे अत्यंत उचित व
दृश्य आहे. हिरण्याक्षाच्या जलक्रीडेचें वर्णनः—

तेजस्वी कनकाक्ष क्रीडे निःशंक अर्णवामाजी ।

जाणों लहरींस म्हणे, ' कीर्तिच वर्णूनि वर्णवा माजी ' ॥ ८३ ॥

ही आर्या अतिशयच सुंदर आहे. निःशंक या एका शब्दाने हिरण्याक्षाची निर्भय, उद्दाम व बेफिकिरीची वृत्ति उत्कृष्ट व्यक्त केली आहे. उत्तरार्धातील कल्पना तर बहारीचीच आहे. पाण्यावरील लहरी एकापुढे एक अशा उमटत जातात. मागची जेथे लुप्त होते तेथेच तिचाच वेग घेऊन पुढची उत्पन्न होते. व अशा लहरी एकापुढे एक सर्व बाजूंनी पसरत जातात. या साध्या निसर्गात दिसून येणाऱ्या व्यापारावर पंतांनी येथे हृद्य उत्प्रेक्षा केली आहे. लाटांचा सकसक असा शब्द होत असल्यामुळे त्यांना कीर्ति वर्णन करावयास सांगणे याच्यामध्ये औचित्य दिसून येते. मागच्या लाटेची शक्ति घेऊन पुढची उत्पन्न होते हा नैसर्गिक क्रम लक्षांत घेतला असतां ' तुम्ही स्वतः कीर्ति वर्णन करून तीच क्रिया पुढच्यांकडूनही करवा ' असा आदेश लाटांना करणे किती समर्पक आहे हे सहज लक्षांत येईल. पुनः, लाटा अत्यंत दूरवर, जलाशयाच्या सीमेपर्यंत सर्व दिशांना पसरत जातात; तेव्हां लाटांबरोबर कीर्तीही अशीच दूरवर पसरत जाईल असा इष्ट अर्थ येथे सुंदर रीतीने ध्वनित होतो. पंतांनी येथे अत्यंत हृद्य असा कल्पनाविलास प्रकट केला आहे. निसर्गाचे इतके मार्मिक निरीक्षण व त्याचा काव्यांत हृदयंगम उपयोग महाकवींसच साध्य होय यांत शंका नाही.

कर्दभदेवहृतीच्या कथेमध्ये देवहृतीची दृढ निष्ठा व पतिसेवातत्परता पाहून कर्दमकृपांनी आपण होऊन तिला वर मागावयास सांगितले तेव्हां पतीच्या वैराग्याने व व्रताचरणाने भिऊन गेलेली संसारसुख इच्छिणारी ती—

यमनियमवती प्रार्थी पूजाया पुरुष अनव संताने ।

' स्वकलत्र शोभवावे त्वां प्रभुने जेवि वन वसंताने ॥ ९९ ॥

मोकलिले आपण हे स्पष्ट विरक्तिस मनांत वाटावे ।

बहु शांतिच्याहि कंठीं वाप्ये, कल्पूनि विरह दाटावे ' ॥ १०१ ॥

हेही सुंदर ध्वनिकाव्य आहे. दुसऱ्या अर्थत पर्यायोक्त अलंकाराचा अवलंब करून पंतांनी फारच खुशीदार वर्णन केले आहे. विरक्ति व शांति या जगू देवहृतीच्या सवती. 'त्या दोघांचा आपण त्याग करावा (अर्थात् भोगविलासांचा अंगीकार करावा), व त्यांना विरहाचे दुःख कसे असते याचा चांगला अनुभव घडवावा.' अशा तऱ्हेची विनंति देवहृतीसारख्या उत्सुक स्त्रीच्या तोंडीं फार शोभते यांत संशय नाही.

अशा मधुनमधून आढळणाऱ्या सुरम्य वनःस्थलीखेरीज प्रस्तुत स्कंधांतलि-
चाक्रीचा प्रदेश साधारणच आहे. आणि त्यावरून पंतांची गाडी अत्यंत द्रुतगतीने
धावत असल्यामुळे त्याचे वारकाईने निरीक्षण करण्यास सवडही मिळण्यासारखी
नाहीं.

[चतुर्थ स्कंध]

२०. तृतीय स्कंधाप्रमाणे चतुर्थ स्कंध वेदान्तप्रचुर नाही. याच्यांत मुख्यतः
स्वायंभुव मनूवा पहिला मुलगा जो उत्तानपाद त्याचा वंश सांगितला आहे. आम-
च्यांतल्या आबालवृद्धांसही ज्याची कथा परिचित आहे व आमच्या जुन्या कवीं-
नाही ज्याच्या कथेचे शतशः गायन केले आहे तो ध्रुवबालक या उत्तानपादाचा
तनय होय. त्याची कथा अर्थात् याच स्कंधांत आली आहे. याप्रमाणे हा स्कंध
बहुतेक कथाभागाने व्यापलेला असल्याकारणाने यांत पंतांनीं मंडूकप्लुतीचा प्रकार
कोठे केलेला नाही. इतर स्कंधांत जेथे वेदान्तमय भाग असतो तेथे त्यास फारसा
स्पर्श न करितां पंत बहुधा त्याच्यावरून उडी मारून जातात. येथे वेदान्ताच्या
बहुतेक अभावामुळे त्यांस तसे करण्याचे कारणच पडले नाही. तथापि अध्याय
२५ ते २९ पर्यंत जे वेदान्तमय रूपक आले आहे त्याचा निर्देश मात्र करून
त्यांनीं तें गाळलेच आहे शिवाय निरनिराळ्या व्यक्तींनीं केलेल्या ईशस्तुत्या या
स्कंधांत बऱ्याच आल्या आहेत; त्याही पंतांनीं गाळल्या आहेत. अशा रीतीने
गाळागाळ करून व मूळ कथाभागाचा संक्षेप करून पंतांनीं आपला चतुर्थस्कंध
मुळापेक्षां ८॥ पटांनीं आकुंचित केला आहे मुळाची श्लोकसंख्या १४४५ असून
पंतांची प्रतिकृति सारी १७६ आर्या आहे. तथापि मुळांतील कोणताही कथाभाग
अजीबात सोडून न देतां पंतांनीं सर्व आशय इतक्या अल्प अवकाशांत, घोटाळा
न करितां, अगदीं व्यवस्थित रीतीने आणिला आहे ! इतकेच नव्हे तर त्याला
काव्यकल्पनांचें मधुनमधून लेणें लेववून सजविलाही आहे.

२१. मुळामध्ये पहिल्या अध्यायांत स्वायंभुव मनूच्या दोन कन्या आकृति व
सां ते यांचा वंशविस्तार सांगितला असून स्वायंभुव मनूची तिसरी मुलगी जी
देवद्वृति तिच्या नऊ कन्यांचीही संतति वर्णन केली आहे. तो पंतांनीं सर्व व्यव-
स्थितपणे आपल्या काव्यांत आणला आहे (आर्या १ ते २७). पुढे अ. २ ते ७
पर्यंत स्वायंभुव मनूचा जावई व प्रसूतीचा पति जो दक्ष प्रजापति त्याच्या व शंक-

राच्या जंगी वैराची हकीकत आली आहे. दक्षाची मुलगी सती नांवाची शंकरास दिली होती. एके प्रसंगी दक्षाला त्याच्या जामाताने म्हणजे शंकराने योग्य उत्थापन दिले नाही म्हणून श्वशुरांची स्वारी गरम झाली व भांडण सुरू झाले. या भांडणाच्या पार्शी सतीने आपला देहांत करून घेतला व त्यामुळे रागावून शंकराने आपल्या जटेतून ' वीरभद्र ' नामक राक्षस उत्पन्न करून त्याजकरवी दक्षाचा शिरच्छेद करविला. पुढे ब्रह्मदेवाने व इतर देवांनी मनधरणी केल्यामुळे शांत होऊन शंकराने दक्षास मनुष्याच्या मस्तकाऐवजी वोकडाचे मस्तक देऊन जिवंत केले. याप्रमाणे हे सासराजावयांचे भांडण मिटले पण त्यांत मुलगी विचारी मेली ती मेलीच. पुढच्या जन्मीं तिने हिमालयाच्या पोटीं पार्वतीच्या रूपाने जन्म घेतला. हा सर्व मुळांतील २४० श्लोकांचा कथाभाग पंतांनीं ४८ आर्यांत सुंदर रीतीने वर्णिला आहे. शंकर नको म्हणत असतां बाप आपला काहीं तरी सत्कार करील या आशेने सती दक्षाचा यज्ञ चालला होता तेथे गेली. परंतु,

भगवत्कथित समस्तहि जातांचि प्रत्यया तिच्या आले ।

कीं होय तिचे दर्शन दुःसह शिवशत्रुलोचनां आले ॥ ४७ ॥

आल्याचा क्षुल्लक दृष्टान्त केवळ यमकाकरिता आणिलेला आहे तरी तो समर्पक व अर्थोत्कर्षकारक आहे. शिवद्रेषाबद्दल तिने केलेली दक्षाची निर्भर्त्सना व दक्षासारख्या दुष्टापासून प्राप्त झालेल्या स्वशरीराचा विकार फार जोरदार व सणसणीत आहे.

ते पाय सुमंगल तुज काय खळशिरोमणीस हातनया ।

हा ! तनया तव मी, हे वडु अघ, लावू महेश हात न या ॥ ५० ॥

नंतर तिने ' हृदयीं शिवमूर्ति धरुनि ' आपल्या शरीराचा योगाग्नीने दाह करून टाकला. पुढे रुद्रजटोत्पन्न वीरभद्राने दक्षाचा वध केला. तेव्हा सुरांसह ब्रह्मदेव दक्षाला उठवावे म्हणून कैलासीं शिवाकडे रदबदली करण्याकरितां गेले. या वजनदार शिष्टमंडळाला शंकरांनीं योग्य आश्वासन दिले.

गरहि गिळायचा जो प्रभु न गिळिल काय तदपराधा त्या ? ।

विधिस म्हणे, 'हा ईश्वर नच दंडी, मदचि मदपरा, धात्या !' ॥ ५८ ॥

' परमेश्वराची करुणा व क्षमार्शालता अपार आहे. मनुष्याला भोगावे लागणारे शासन हे सशोदित त्याच्याच दुर्गुणाचे फळ असते. ' हे उदात्त तत्व या आर्यंत किती सुंदर रीतीने गोवले आहे ! या दक्षयज्ञाच्या कथेवरील शिवमहिम्नांतला ' क्रियादक्षो दक्षः... ' इ० सुंदर श्लोक प्रसिद्धच आहे.

२२. दक्षाच्या कथेनंतर मनुपुत्र उत्तानपादाच्या वंशास आरंभ होतो; व आठव्या अध्यायापासूनच उत्तानपादाचा मुलगा ध्रुव याच्या कथेस सुरवात होते. ध्रुवाची कथा सर्वश्रुतच आहे, परंतु प्रचलित समजापेक्षां एकदोन ठिकाणीं मुळांतील कथेचें स्वरूप थोडेंसे भिन्न आहे. ध्रुव रागावून चालता झाल्यानंतर उत्तानपाद राजा त्याच्या मागून त्याची समजूत काढण्याकरितां गेला असें वर्णन सामान्यजनांत प्रचलित असलेले आढळते व कांहीं कवींनींही तसा उल्लेख केला आहे. पण भागवतास हें अभिप्रेत नाही. (कदाचित् पुराणांतरीं तसा उल्लेख असल्यास न कळे.) ध्रुव निघून गेला तो प्रथम बापास न कळतांच. व बापही त्याची समजूत काढण्याकरितां त्याच्या मागून कधीं गेला नाही. अर्थात्

फीर मागे देईन एक गांव । ध्रुव बोले देईल देवराव ॥

पांच गांवे दीधलीं फीर आतां । ध्रुव बोले मागेन जगन्नाथा ॥

अशा तऱ्हेच्या पितापुत्रांच्या संवादास मुळांत जागाच नाही. दुसरी गोष्ट, परमेश्वर-स्वरूपाचें दर्शन झाल्यानंतर निश्चल स्थानाची प्राप्ति होऊन तेथेच ध्रुवाचें चरित्र संपते असें सामान्यतः समजण्यांत येते. पण वस्तुतः ध्रुवाचें चरित्र सगळें त्याच्या पुढे व्हावयाचें असून छत्तीस हजार वर्षे सिंहासनावर बसून त्यास राज्य करावयाचें होतें. त्याच्या या दीर्घ कारकीर्दीचें व त्यानें केलेल्या युद्धाचेंही वर्णन भागवतांत आले आहे; असो. या ध्रुवोपाख्यानाचे मुळांत पांच अध्याय (८-१२) असून श्लोक २६६ आहेत. पैकीं तपश्चर्या करून श्रीनारायणदर्शन होईपर्यंतचे १४९ श्लोक असून पुढील हकीकतीचे ११७ आहेत. पंत ध्रुवचरित्राचें वर्णन करितांना यांतील पूर्वार्धाला अतिशय महत्त्व देतात व उत्तरार्ध अगदीं त्रोटक रीतीनें वर्णितात. ध्रुवचरित्राचा पूर्वार्धच काव्यमय असून उत्तरार्ध युद्धादिकांच्या वर्णनांनीं भरलेला नीरस असा आहे. तेव्हां पंत उत्तरार्धाचा अतिसंक्षेप करतात हें त्यांच्या धोरणास अनुरूपच होय.

२३. पंतांनीं ध्रुवचरित्र दोनदां वर्णन केले आहे. एकदां ' ध्रुवचरित्र ' नामक १०७ साक्यांच्या स्वतंत्र प्रकरणांत व दुसऱ्यांदा मंत्रभागवतांत. पैकीं मंत्रभागवतांतील वर्णन अगदीं त्रोटक, केवळ ३० आर्यांचे असूनही काव्यदृष्टीनें सुंदर वठले आहे. बापाने मांडीवर बसू दिले नाही व सापत्नमाता टोचन बोलली तेव्हा

रडत सुनीतिकडे जाय तिचा जो बहिश्चर प्राण ॥ ७२

मुलाची छळणूक व सपत्नीकृत अपमान ऐकून ध्रुवमाता

वार्ता परिसुनि तेही रडली, बहु कांपली जसी कदली ।

‘ पदलीनासि पदप्रद हरिच ’ म्हणे ‘ बा खरेच ती वदली ’ ॥ ७३ ॥

असे सुंदर व थोडक्यांत चित्र वठवणारे वर्णन मुळांत नाही. ध्रुवमातेचे भाषण तर पुष्कळच लांब आहे. पुढे ध्रुवाने भगवद्‌ध्यानपूर्वक प्राणनिरोध केल्यामुळे श्वासाचा अवरोध होऊन सर्व सृष्टि पीडित झाली.

गडबडले बहु याच्या प्राणनिरोधे सुरादि चट सारे ।

विदुरा, प्रपंच होऊं पाहे निश्चेष्ट चित्रपटसा रे ॥ ८१ ॥

इतके झाले तेव्हां श्रीनारायण गडस्कंधावर वसून दर्शन देण्याकरितां पुढे येऊन उभे राहतात. पण ध्रुव डोळे उघडून बहेर कशाला पाहतो आहे ! तो हृदयस्थ मूर्तीच्या चितनानंदांत गहून गेला होता. नारायणाने हृदयांतली मूर्तीच काढून घेऊन अंधार केला. तेव्हां

सुटतां थान सुखींचे शिशुसा ध्रुव गडबडोनि जो पाहे ।

तो जो ध्यानी होता सुखमूर्ति तसाचि तो पुढे आहे ॥ ८५ ॥

येथील ध्रुवासारख्या लहान मुलाला शोभणारी सुंदर उपमा पंतांची आहे. ती मुळांत नाही. पुढे आनंदातिशयाने ध्रुवाला घाचा फुटेना ! तेव्हां

वालमनोरथ पुरवी श्रुतिमयशंखे सिवोनि गळ हरी ।

उठवी स्तुतिसूक्ति जसा अनिळ क्षीरार्णवांत सल्लहरी ॥ ८७ ॥

ही ‘ स्तुतिसूक्ति ’ अर्थात् आपल्या नेहमींच्या रिवाजास अनुसरून पंतांनी गाळली आहे.

दुसरे साकीमय ध्रुवचरित्रही सुंदर साधले आहे. यांतही नारदाचीं दोन तीन भाषणे अतिसंक्षिप्त केलीं असून ध्रुवाने केलेली ‘ योऽतः प्रविश्य मम वाचम् ’ इत्यादि स्तुति गाळलीच आहे. ही स्तुति तरी सबंध गाळायला नको होती असे पांगारकर म्हणतात. पण ईशस्तुति, मग ती कितीही सुंदर असो, गाळून टाकण्याचा पंतांचा प्रघातच आहे. असो. बाकी सर्व ध्रुवाचा कथाभाग श्रीनारायणदर्शनापर्यंतचा ७० साक्यांत वर्णिला असून पुढील ध्रुवाने यक्षांशीं केलेल्या युद्धाचा इतिहास वगैरे ३७ साक्यांत वर्णिला आहे. बहुधा वर्णन मुळास अगदीं धरून केले असून कित्येक ठिकाणीं मुळांतील शब्द देखील वापरले आहेत. तथापि पुष्कळ ठिकाणीं संक्षेपही केला आहे. ध्रुव आईकडे रडत गेला ह्याचें वर्णन:—

मूळ — मातुः सरत्न्याः सुदुहक्तिविद्रः श्वसन्व्या दंडहतो यथाहिः ।

हित्वा मिप्रन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्रहृदन्सकाशम् ॥ भा. ४. ८. १४.

पंतकृति—अहिसा खवळुनि मातेपाशीं तेशुनि रडतचि गेला । ध्रु. च. १२

येथे मुळांतील पहिला व तिसरा चरण सोडून देऊन दुसऱ्या व चवथ्या चरणाचा आशय फक्त साकीमध्ये आणला आहे. पुढे मातेचा विलाप—

मूळ—सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकशवाग्निना दावलतेव बाला ।

वाक्यं सरत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दशा बाष्पकलामुवाह ॥ भा. ४. ८. १६.

पंतकृति—दवदहनांत लता तैसी ती बाला शोकीं पडली ।

आलिगुनि बाळातें, सोडुनि धैर्यातें, बहु रडली ॥ ध्रु. च. १३.

येथेही मुळांतील शेवटचे दोन चरण बहुतेक गाळलेच आहेत. पण पहिल्या दोन चरणांतील शब्द व उपमा देखील भाषांतरांत आणली आहेत. पुढे ध्रुव वैष्णवगून अरण्यांत निघून गेला तेथे त्यास नारद भेटले.

संसृतिपारद परमविशारद भेटे श्रीनारद या ।

शारदयामवतीश चकोरीं, तेंवि करीं फार दया ॥ ध्रु. च. २५

पंतांच्या अनुपासाचें हें सुंदर उदाहरण आहे. परमेश्वर पुढे येऊन उभा राहिल्या-
नंतर ध्रुवाच्या हृदयांतली मूर्ति माहीशी झाली. तेव्हां

हृदयीं भगवन्मूर्ति न दिसतां पावे व्युत्थानातें ।

ध्रुव गडबडला चुकला शोधी बाळ जसा थानातें ॥ ध्रु. च. ५४

नेत्रें उघडी घाबरला तो ध्रुव सहसा जो पाहे ।

तो आंत जसी तसि बाहेर प्रभुमूर्ति उभी राहे ॥ ध्रु. च. ५५

या साक्या सुंदर आहेत, व स्तनाची आणि बाळकाची उपमाही समर्पक आहे. पण याच अर्याची हुबेहुब पुनरुक्ति मंत्रभागवतांत झालेली आहे. (वर उद्धृत केलेली आर्या ८५ पहा). यानंतर ध्रुवाने केलेल्या स्तुतीचे तिहाईतपणानेच पंतांनीं सुरेख वर्णन केले आहे.

जागविली निजली होती त्या बाळाची जी वाचा ।

बोध दिला ऐसा लाजावा ज्या महिमा जीवाचा ॥ ५९ ॥

बालमुखींचीं जरि अव्यक्तें अक्षररूपें सार्धीं ।

केवळ अमृताचि होती वत्सल गुहजनकर्णी आर्धीं ॥ ६१ ॥

परमानुग्रह करुनि शिकविलें प्रभुने भाषण मग तें ।

किति वर्णावें अमृत कसें हो त्या सूक्तिपुढें तगतें ॥ ६२ ॥

याप्रमाणे 'ध्रुवचरित्र' सुंदर वठले आहे. परंतु पुढे येणाऱ्या साकविद्ध अंबरीषाख्या-
नापेक्षा किंवा सुदामचरित्रापेक्षा काव्यगुणांत व प्रेमळपणांत हे जरा कमीच भरेल.

२४. ध्रुवकथेनंतर चतुर्थस्कंधांत त्याच्याच वंशातील दुष्ट वेनराजाची कथा सांगितली आहे.

प्रकृति नव्हेचि तथाची वा जैसी धावदुरगतनु सरला ॥ ९८ ॥

म्हणून ऋषींनी त्यास मारून त्याच्या बाहूंचे मंथन करून पृथु नामक पुत्र उत्पन्न केला. हा ईश्वरावतार असून याने गोरूप धारण केलेल्या पृथ्वीचे दोहन करून धान्ये, औषधि वगैरे क्षुधित प्रजांच्या पोषणाकरिता बाहेर काढल्या. हे वर्णन पंतांनी मोठे ठसठशीत केले आहे. पृथु राजा रागातून पृथ्वीस म्हणतो—

वासुधा हि न पार्जा भूप म्हणे खाय यवस आंबोण ।

ती दंडार्हाचि; अगे, लावावे मांदूळ्यासि कांबोण ? ॥ ११७ ॥

सुजल्या अन्नाकरितां त्या आल्या मजकडे प्रजा मिळुन ।

विधिसृष्टौषधिबीजे, दुष्टे ! गेलास तूं कसी गिळुन ? ॥ ११८ ॥

नंतर पृथु राजाने अश्वमेध करून इंद्रपद मिळविण्याचा संकल्प केला. शंभ-
राव्या अश्वमेधास ढोंगी ऋषींचे रूप घेऊन इंद्राने अनेकवार विघ्न केले तेव्हां
दोघांचे मोठेच वैर जुंपले. पण ब्रह्मदेव व श्रीविष्णु यांनी मध्ये पडून त्यांचा समेट
करून दिला—

ते पृथु शक्र स्वांश प्रभुने स्वकरे धरुनि भेटविले ।

अभिमान शमविला ज्या वार्ते दोघे दवाग्नि पेटविले ॥ १३७ ॥

यापुढे पृथूच्याच वंशातील ' विश्वप्रख्यात ' प्राचीनबर्हि राजाचे कथानक आहे.
हा मोठा कर्मकांडवादी व योगाभ्यासी होता. त्यास नारदाने पुरंजनाच्या गोष्टीच्या
रूपाने वेदान्तोपदेश करून विरक्तिमार्गास लावले. हे पुरंजनाचे रूपक मुळांत पांच
अध्यायपर आले असून (२५-२९) पंतांनी त्याचा केवळ उल्लेख एका आर्यंत
करून ते गुंडाळून टाकले आहे. प्राचीनबर्हिचे दहा मुलगे प्रचेते हे पित्याच्या
आज्ञेवरून तप करण्यास जातात. तेथे त्यांस श्रीशंकर दर्शन देतात व ' विष्णु-
वशीकरणा ' चे लांबलचक गीत सांगून अंतर्धान पावतात. पुढे दहासहस्र वर्षेपर्यंत
तपश्चर्या करून प्रचेत्यांनी विष्णूला प्रसन्न करून घेतल्यानंतर कंडु ऋषींची कन्या
मारिषा हिच्याशी विवाह करण्याची आज्ञा विष्णु त्यांना करतो. त्याप्रमाणे विवाह
केल्यानंतर ती मारिषा ' दक्षाते प्रसवे, तो व्यापी निर्भुजि प्रजा जगती । ' नंतर

अचेते विरक्त होऊन नारदाचा उपदेश घेऊन मुक्त होतात. ही सर्व हकीकत पंतांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे संक्षेपाने परंतु सुंदर सांगितली आहे. (आर्या १५७ ते १७६).

२५. याप्रमाणे चवथा स्कंध साररूपाने पंतांनीं आपल्या भागवतांत उतरला आहे. मूळ भागवतांत हा स्कंध कांहीं विशेष रमणीय किंवा विशेष महत्त्वाचा असा नाही. तथापि पंतांनीं आपल्या संक्षेपकुशल वर्णनशैलीने याचा सुंदर अनुवाद केला आहे. दशमशिवाय करून बाकी सर्व स्कंधामध्ये मुळांत हा चवथा स्कंधच मोठा आहे. परंतु पंतांनीं आपल्या मंत्रभागवतांत याला मोठेपणाचा मान मिळू दिलेला नाही. मुळामध्ये याच्यापेक्षा लहान असलेला एकादशस्कंध किंबहुना येवढासा द्वादशस्कंध देखील पंतांनीं या स्कंधापेक्षा जास्त विस्तृत केला आहे. प्रस्तुत स्कंधांतलि पंतांची आर्या सुगम व प्रसादयुक्त आहे. हे विशेष रीतीने येथे सांगण्याचे कारण येवढेच कीं असा प्रसादपूर्ण ओघ पहिल्या व दुसऱ्या स्कंधांत सर्वत्र आढळत नाही. कांहीं ठिकाणीं तर (उ० द्वितीय स्कंध, ५४-६५ पहा) बरचिशी क्लिष्ट व नीरस रचना झाली आहे. तिसऱ्या स्कंधापासून आर्येचा ओघ निवळत जातो व यापुढे एकसारखे पंतांच्या आर्येचे सौंदर्य दशमस्कंधापर्यंत वाढतच असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते.

[पञ्चम स्कंध.]

२६. पंचमस्कंध तर पंतांनीं अगदींच त्रोटक केला आहे. चतुर्थस्कंधांत ज्याप्रमाणे उत्तानपादाच्या वंशाचा इतिहास सांगितला आहे त्याप्रमाणे पंचमस्कंधांत स्वायंभुव मनूचा दुसरा पुत्र जो प्रियव्रत त्याच्या वंशाची कथा सांगितली आहे. हा स्कंध २६ अध्यायांचा असून त्यांपैकी पहिल्या पंधरा अध्यायांत प्रियव्रताच्या वंशजांचीं चरित्रे निवेदन केलीं आहेत. पुढे सोळाव्या अध्यायापासून सविसाव्या अध्यायापर्यंत चौदा भुवनांचे, स्वर्गनरकांचे, भुवनकोश, सप्तद्वीप वगैरेचे वर्णन आहे. पंतांनीं हे सरतेशेवटचे दहा अध्यायांचे वर्णन अजीवात गाळले आहे व फक्त प्रियव्रताच्या वंशाची हकीकत ५७ आर्यांत आटोपून पुढील ८१९ आर्यांत आपल्या संक्षेपप्रवृत्तीचे नानातऱ्हेने समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पृथ्वीवर ज्याने सप्तद्वीपे व सप्तसमुद्र निर्माण केले त्या भगवद्भक्तिरत प्रियव्रत राजाची कथा मुळांत पहिल्याच अध्यायांत सांगितलेली पंतांनीं ११ आर्यांत वर्णन केली आहे. अतिशय उग्रता केल्यानंतरही अप्सरेला पाहतांच तिच्यावर भाळून स्त्रैण बनलेला त्याचा पुत्र आग्नीध्र याची कथा त्याच्यापुढे थोडक्यांत सांगितली आहे. आग्नीध्राचा मुलगा नाभि व नाभाचा मुलगा ऋषभदेव हा होय. हा ऋषभदेव पृथ्वीवरील लोकांस योगमार्गाचा व जीवन्मुक्त स्थितीचा उपदेश करण्यासाठीं झालेला परमेश्वराचा अवतार होय. हा जेव्हां नाभिराजाच्या भायेंच्या पोटीं आल्ल तेव्हां ती,

वाळे, बहु पुष्टि धरी मग कीं ती अमृत मूर्त सेवी तें ॥ २१ ॥

ऋषभदेवाने आपल्या मुलांस केलेला वेदान्तोपदेश मुळांत दोन तीन अध्यायांत वर्णिला आहे, पण पंतांनीं तो सर्व गाढला आहे. ऋषभदेवाचा पुत्र अतिविख्यात भरत हा होय. या भरतामुळेच भारतवर्ष हें नांव या देशास प्राप्त झालें. तत्पूर्वी यास अजनाभवर्ष असें नांव होतें. रामचंद्राचा धाकटा भाऊ भरत किंवा दुष्यन्त शकुन्तला यांचा पुत्र सर्वदमन भरत यांजपासून भारतवर्ष हें नांव या देशास मिळालेले नाही ही लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. भरताला ऐतिहासिक दृष्ट्या जें हें महत्त्व आहे तें जरी सोडून दिलें तरी त्याचे एकंदर चरित्रसुद्धां फार सुंदर व बोधप्रद आहे. दहा कोटि वर्षे राज्य केल्यानंतर भरत विरक्त होऊन आपला पुत्र सुमति याच्यावर राज्य सोपवून परमार्थ साधण्याकरितां पुलहाश्रमीं गेला. पण त्याच्या नशिवांत त्या जन्मीं तपश्चर्या व ईश्वरभाक्ती लिहिलेली नव्हती. नदीकांठी ईश्वराराधन करीत बसलेला असतां भरतास एकदां एक आईपोरकें मृगबालक सांपडलें आणि त्याचा कळवळा येऊन त्याने त्याला स्वतःच्या आश्रमांत नेऊन वाढविलें. हळुहळू त्या हरिणशिशूवर त्याची इतकी प्रीति बसली कीं स्वप्नीं, आसनीं, शयनीं त्याला त्या हरिणशिशूचाच ध्यांस लागला व ईश्वराराधना वाजूसच राहिली. मृगाच्या ध्यासामुळे भरत मेल्यानंतर पुढील जन्मीं मृगयोनींत जन्मास आला. मात्र गेल्या जन्मीं कांहीं दिवस हरिस्मरण घडल्यामुळे ईश्वराच्या प्रसादानें या जन्मांत देखील मागील जन्माची त्याला स्मृति होती. ती स्मृति असल्यामुळे या जन्मीं त्याला उपरति झाली व तो

ती हरिण तनु त्यजितां पावे सुब्राह्मणालयीं जनुते ।

होती हरिप्रसादे स्मृति चुचकारीत धरुनियां हनुते ॥ ३९ ॥

302e

येथे पूर्वजन्मींच्या स्मृतीवर सचेतनत्वाचा आरोप सुंदर रीतीने केला आहे. जडभरत या नावाने, एका विद्वान् ब्राह्मणाच्या कुळात तो जन्मास आला. या जन्मांत मात्र कोणाचा संग न करितां केवळ जडाप्रमाणे वागून त्याने परमार्थाचा मार्ग चोखाळला व अंती तो सायुज्यपदास पावला. हा जडभरत धष्टपुष्ट असून नेहमीं वेड्यासारखा वागत असे. एकदां सामान्य मजूर समजून त्याला रहूगण नामक सिंधुसौवीर देशाच्या राजाची पालखी वाहण्यास लाविले होते. त्याची योग्यता न समजून रहूगण त्याला पालखी नीट न वाहिल्याबद्दल दुरुत्तरे बोलला तरी त्याने रहूगणाचा राग न धरितां त्याला अमृतोपम वाणीने आत्मज्ञानचा उपदेश केला, व मुक्तिमार्गाला लाविले. पंत म्हणतात—

वाहे स्कंधीं, वाळ न जाणुनि भलतेचि जरि वदे काय ।

स्वसुखामृते तयाते निववी, सत्पुरुष का नव्हे माय ॥ ५४ ॥

ही आर्या फारच सुंदर आहे. अनुमान अलंकाराने युक्त असे रूपक येथे साधलेले असून रहूगणाला खांद्यावर वाहणाऱ्या सत्पुरुष जडभरताचे मुलाला खांद्यावर घेऊन वागविणाऱ्या मातेशीं साम्प्र फारच सहृदयतेने वर्णन केले आहे. मातेच्या साम्याची कल्पना मुळांत अर्थात्च नाही. जडभरताने रहूगणाला केलेला उपदेश व भवाटवीच्या रूपकाच्या द्वारे प्रतिपादिलेली संसाराची अनर्थकता वगैरे गोष्टी मुळांत बऱ्याच विस्ताराने वर्णिल्या आहेत. परंतु हा सर्व वेदान्त पंतांनीं आपल्या नेहमींच्या प्रवृत्तीस अनुसरून गाळला आहे. पुढे पंधराव्या अध्यायांत भरतराजाचा पुत्र जो सुमति त्याच्या वंशाचे वर्णन आहे.

२७. यापुढील सोळाव्या अध्यापासून सुरू होणारे भुवनकोशादिकांचे वर्णन पंतांनीं गाळले आहे हे दर सांगितलेच आहे. ही गाळागाळ पंतांनीं तरतुता आपल्या धोरणास अनुसरून हेतुपुरस्सरच केली आहे. पौराणिक तऱ्हेचा वर्णने वगैरे आपल्या ग्रंथांत आणून आपला ग्रंथ म्हणजे एक सर्वसंग्राहक बाडतयार व्हावे अशी त्यांची योजना नव्हती. अर्थात् केवळ पौराणिक तऱ्हेस अनुसरून जीं वर्णने मुळांत आलीं आहेत, मग तीं कितीही मोठीं असोत, तीं गाळणे त्यांना प्राप्तच होते. तथापि एकदम दहा अध्यायांइतका बराच मोठा भाग आपण गाळून टाकतो आहोत हे वाचकांना चमत्कारिक वाटेल म्हणून त्यांनीं प्रत्येक विवक्षित गोष्ट गाळल्याबद्दल निरनिराळ्या सबबी सांगून वाचकांना भुलविण्याचा

थोडासा प्रयत्न केला आहे. पृथ्वीचे वर्णन गाळल्याबद्दल त्यांची सबब पहा. —

चसुधेवरील लोकालोकापर्यंत जे पदार्थ, तथा ।

गगनांत जे त्यांची कथिली श्रीमच्छुकोचि सांग कथा ॥ ६० ॥

ते जरि पदार्थ इतरे वर्णावे, ग्रंथ बहु न कां वाढे ।

रसिकाहि निरलस सादर साधु सदा स्वस्थ थोडके गाढे ॥ ६१ ॥

सप्त पाताळें वर्णन न करण्याबद्दल पंत सांगतात —

वानाधीं पाताळें सप्त बळि श्री अनंत वानावे ।

परि मंत्रवर्ण अडविति, आदरिले गुरु कसे न मानावे ॥ ६२ ॥

फक्त पाताळेंच वर्णन करिताना मंत्रवर्ण अडवीत होते काय ?

देवांच्या कीं गाती तद्भक्तांच्या यशास नर कां तें ।

हर्षद सोडुनि वर्णू तापद जे त्यां कशास नरकांतें ॥ ६४ ॥

देवांच्या व भक्तांच्या यशास सोडून तापदायक नरकांचे मी कशास वर्णन करूं ? प्रत्येक गोष्टीबद्दल भिन्नभिन्न तऱ्हेने सांगितलेल्या या सत्राची मोठ्या मजेदार आहेत व त्या क्षणभर वाचकांवर रिझवतात यांत शंका नाही. परंतु यापलीकडे, पंतांनीं आपल्या संक्षेपाचीं सर्व तत्त्वे त्यांत सांगितलेलीं आहेत असे मानता येत नाही. पंत म्हणतात कीं इतर कोणी कांहीं म्हणो, श्रीहरि व सुज्ञ रसिक लोक तरी संक्षेप केल्याबद्दल माझा अन्वेष करणार नाहीत.

सुज्ञ समाज सुरसिक श्रीहरिच म्हणेल न लघु पृथु कांहीं ।

स्वल्पार्थस्कंधांहीं तृप्तचि होईल जेवि पृथुकांहीं ॥ ६३ ॥

श्रीहरि व सुज्ञ रसिक लोक यांचीच पर्वा पंतांना वाटत होती याबद्दलही भगवदशोपनिषद् व रसिकमान्य असे सुंदर आटोपशीर काव्य निर्माण करावे हेच पंतांचे दोन मुख्य हेतु होते असे सूचित होते.

[षष्ठ स्कंध]

२८. पंचमस्कंधाप्रमाणे षष्ठस्कंधांत कांहीं विशेष गाळण्यासारखा भाग पंतांस आढळला नाही. कारण तो कथामय आहे. आता या कथामध्ये मधुनमधून ज्या ईशस्तुत्या व लहान लहान वेदान्त प्रकरणे आली आहेत तीं पंतांनीं नेहमींप्रमाणे अतिसंक्षिप्त केलीं आहेतच; पण पंचमस्कंधांत ज्याप्रमाणे पौराणिक तऱ्हेचे स्वर्ग,

भूमि, पाताळांचें अध्यायचे अध्याय विस्तृत पसरलेले वर्णन पंतांनीं अर्जावात सोडून दिलेले आहे असा प्रकार यंत कोठे केला नाहीं. म्हणूनच या स्कंधाची आर्यासंख्या १९८ झाली असून भंत्रभागवताच्या पहिल्या आठ स्कंधांमध्ये हा सर्वात मोठा झाला आहे. रचनेची धाटणी नेहमींप्रमाणेच असून भाषेचा धावता ओघ अखलित वहात आहे.

प्रारंभींच

नरपति म्हणे, 'शुकमुने, भ्यालो श्रवणचि कहनि नरकास ।

वद तरतो कोणाची पापसमुद्रीं धरुनि नर कास ' ॥ १ ॥

असा परीक्षितीने प्रश्न केल्यावरून शुकाचार्यांनीं अजाभिळाची कथा सांगितली आहे, ही कथा पहिल्या चार अध्यायांत आली असून पंतांनीं ती ४४ आर्यांत वर्णिली आहे. पुढे प्राचेतस दक्ष प्रजापतीची हकीकत असून त्याने दोनदां निर्मिलेले हजार हजार पुत्र नारदोपदेशाने विरक्त झाले हे पाहून त्याने साठ कन्या उत्पन्न करून त्या धर्म, कश्यप वगैरेस दिल्या व त्या कन्यांपासून पुढे सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली वगैरे वृत्तांताचे वर्णन पुढील २५ आर्यांत केलेले आहे. यापुढे लांबलचक वृत्राख्यानास प्रारंभ होतो. हे सातव्या अध्यायापासून तेराव्या अध्यायापर्यंत मुळांत वर्णिलेले असून पंतांनीं ते ६७ आर्यांत वर्णन केले आहे. (आर्या ६९-१३६) सर्व देव वृत्राच्या भयाने परमेश्वरास शरण जातात व तो त्यांना अभय देऊन वृत्र-वधाचा उपाय सांगतो. दधीचि ऋषीपासून त्यांच्या अस्थि मिळवून त्या अस्थींचे वज्र करावे म्हणजे त्या वज्राने वृत्र मारला जाईल अशी युक्ति शेषशायी भगवान् देवांस सांगतात. त्याप्रमाणे महास्वार्थत्यागी दधीचिकडून अस्थि घेऊन तन्निर्मित वज्राच्या योगाने इंद्र वृत्राला मारतो—याप्रमाणे मुळांत हकीकत आली आहे व पंतांनींही त्याचप्रमाणे वर्णन केली आहे. पण ब्रह्मोपदेश करणाऱ्या दधीचि ऋषीच्या अश्वशिर नामक स्वरूपाची हकीकत त्यांनीं मध्येच आणली आहे. देवांचे वैद्य अश्विनीकुमार हे एकदां दधीचिकडे गेले व त्यांनीं त्याला ब्रह्माचा उपदेश करण्याची प्रार्थना केली. तेव्हां ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाल्यास अश्विनीकुमार हे आपल्यापेक्षा वरचढ होतील अशा भयाने इंद्र दधीचिकडे आला व 'तुम्हीं जर अश्विनीकुमारांना ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश कराल तर मी तुमचे शिर तोडून तुम्हांला ठार करीन ' अशी त्याला धमकी देऊन निघून गेला. यावर अश्विनीकुमारांनीं पुढील युक्ति काढली. प्रथमतःच दधीचि ऋषींचे मस्तक कापून त्या जागीं

घोब्याचे मस्तक लावावे व त्या मस्तकानेच दधीची ऋषींनीं कुमारांना ज्ञान सांगवे; ज्ञान सांगतांच इंद्र येऊन ते मस्तक छादून टाकील; ते छादून टाकल्या-नंतर दधीचि ऋषींनीं पुनः आपले पहिले मानवाचे मस्तक धारण करावे; याप्रमाणे युक्ति योजून शेवटीं ती त्या गुरुशिष्यांनीं अमलांतही आणली व इंद्रास फजीत केले. हा पंतांनीं वर्णिलेली समग्र हकीकत (आर्या ८९-९८) मूळ भागवतांत नाही. परमेश्वराच्या भाषणांमध्ये फक्त एका श्लोकांत दधीचि ऋषींच्या अश्वशिर-स्वरूपाचा उल्लेख आहे. पंतांनीं आपली विस्तृत हकीकत फक्त टीकेस अनुसरून दिली आहे असे दिसते. टीकेचा आशय घेऊन व इतर ठिकाणच्या माहितीचा समावेश करून मुळांत नसलेल्या गोष्टींचे वर्णन पंतांनीं केल्याचे हे एक ठळक उदाहरण होय.

२९. तृतीय स्कंधाप्रमाणेच या स्कंधांतील कथाभागावरही पंतांनीं कांहीं स्फुट आख्यान लिहिलेले नाही. स्फुट काव्य लिहिण्याजोग्या या स्कंधांत दोन कथा आहेत. एक अजामिळाची कथा व दुसरे वृत्रासुराख्यान. अजामिळाची कथा भगवन्नाममहिम्याचे उत्कृष्ट रीतीने वर्णन करणारी असून पंतांसारख्या नामस्मरण-लोलुप प्रेमळ भगवद्भक्ताने आपल्या सद्भावपूर्ण वाणीने गावी अशीच ती आहे यांत शंका नाही. तथापि याच नामस्मरणमहिमा दाखविणाऱ्या गोष्टीवर वामन-पंडितांनीं सुरस व विस्तृत असे ' हरिनामसुधा ' नावाचे प्रकरण रचिले आहे. याकरितांच पंतांनीं या कथेवर स्फुट रचना केली नाही असे दिसते. सामान्यतः पहातां वामनपंडितांनीं ज्या ज्या कथाभागांवर काव्यरचना केली आहे त्याच्या-वर पंतांनीं स्फुट रचना करण्याचे टाळले आहे असे दिसते. हा कांहीं अगदीं निरपवाद असा नियम नाही; तथापि सामान्यतः पंडितांनीं वर्णन केलेले भाग सोडून इतर भागांवर रचना करण्याचीच पंतांची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते. पंडितांचा भर दशमपूर्वार्धावर व कृष्णाच्या बाललीलांवर जास्त; तेव्हां पंतांनीं दशम पूर्वार्धातील कथांस आधारभूत धरून एकही स्फुट काव्य रचिलेले नाही. अजामिळाची कथा त्यांनीं सोडून दिली आहे हेही त्याच प्रवृत्तिचे द्योतक होय. उलट ध्रुवकथा, नारदकथा, दशम उत्तरार्धातील सुदामकथा, भृगुचरित्र वगैरे अनेक पंडितांनीं न वर्णिलेलीं आख्याने पंतांनीं आदरून मराठींत आणली आहेत. अशी ही पंतपंडितांची परस्परपूरक कामगिरी मोठी अपूर्व व लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. वृत्रासुराख्यान पंतांनीं सोडून दिले याचे कारणही अगदीं स्पष्ट

आहे. वृत्राच्या कथेत रमणीयता मुळींच नसून काव्यास उपयुक्त असे गुण तिच्यांत दिसून येत नाहीत; आणि भगवद्भक्तांस प्रिय होण्याजोगा असाही कोणताच भाग त्यांत आढळून येत नाही; भगवद्यशोगान नाही, नाममहिमा नाही, भगवद्भक्तांचे चरित्र नाही, कांहींच नाही. उल्ट देवांच्या, विशेषतः इंद्राच्या मत्सरीपणाचे व दुष्टपणाचे उदाहरण मात्र त्यांत भरपूर आहे अशी स्थिति असल्यामुळे पंतांनी, किंवाहुना सद्भावपूर्ण अशा आमच्या इतर सर्व मराठी कवींनीही वृत्रकथेचा आदर केलेला दिसून येत नसल्यास त्यांत आश्चर्य नाही.

पंतांनी स्वतंत्र आख्यान जरी लिहिले नसले तथापि सहाव्या स्कंधांत या कथांचे यथाक्रम वर्णन करण्यांत कसूर केलेली नाही. पंतांची आर्या उत्तरोत्तर अधिकच सोपी, सुंदर व मधुर होत चाललेली दृष्टीस पडते. व अशा मोहक वाणीने अजामिळ व वृत्र या दोन्ही कथा त्यांनी बऱ्याच विस्ताराने वर्णिल्या आहेत.

[सप्तम स्कंध]

३०. चवथ्या स्कंधामध्ये ज्याप्रमाणे आमच्या प्राकृत कवींना अत्यंत प्रिय झालेली ध्रुवाची कथा आहे त्याप्रमाणे सातव्या स्कंधांतही कवींना तितकीच प्रिय झालेली प्रह्लादाची रमणीय कथा आहे. ध्रुवाच्या कथेने चवथ्या स्कंधाचा केवळ एक लहानसा भाग व्यापला आहे. आमच्या प्राकृत कवींना अत्यंत आवडलेला ध्रुवाच्या लहानपणीचा वृत्तांत व त्याची ईश्वराराधना यांनी चवथ्या स्कंधाच्या ३१ अध्यायांपैकी फक्त २ अध्याय व्यापले आहेत. पण हिरण्यकशिपूच्या व प्रह्लादाच्या कथेने जवळ जवळ सर्व सप्तमस्कंध व्यापला आहे. पंतांच्या मंत्रभागवतांत तर सातव्या स्कंधांत सर्वस्वी प्रह्लादकथाच वर्णन केली आहे. मुळामध्ये हिरण्यकशिपूच्या कथेस प्रत्यक्ष सुरवात अशी दुसऱ्या अध्यायांत झाली असून प्रह्लादाख्यानाचा उपसंहार दहाव्या अध्यायांत झालेला आहे. यानंतर त्याच अध्यायांत त्रिपुरासुराख्यान नामक एक लहानसे आख्यान आलेले असून बाकी उरलेल्या ११ ते १५ अध्यायांत वर्णाश्रमधर्म, श्राद्धविचार, वगैरे धर्मशास्त्रांतील विषयांचे विवेचन आले आहे. अगदी शेवटी थोडेसे प्रवृत्तिमार्ग, निवृत्तिमार्ग वगैरे वेदान्तविषयांचे विवेचन करून स्कंध समाप्त केला आहे.

३१. ' यथामति सत्कथा गाव्या ' ह्या उद्दिष्ट हेतूस अनुसरून पंतांनी या

स्कंधांत फक्त प्रह्लादकथा तेवढी गायिली आहे. बाकी शेवटचे धर्मशास्त्राविषयक विवेचन व वेदांतप्रतिपादन हे त्यांनीं जवळ जवळ गाळून टाकले आहे. भक्तश्रेष्ठ प्रह्लादाचे चरित्र फारच सुंदर व प्रेमळ; तेव्हां पंतांसारख्या सहृदय कवीने व प्रेमळ भक्ताने ते कोठे तरी निराळे गायिले असायचेंच. त्याप्रमाणे त्यांनीं ते ' प्रह्लाद-विजय ' नामक काव्यांत मंत्रभागवत लिहिण्याच्या फार पूर्वी गाऊन ठेविले होतेच. पण प्रस्तुत ' प्रह्लादविजय ' हा काव्यदृष्ट्या कांहीं फार उत्तम साधलेला ग्रंथ नाही. शिवाय तो आर्यागीतिवृत्तांत रचलेला असून दुसरी मोठी गोष्ट ही की, तो भागवतांतील कथेला आधार धरून लिहिलेला नव्हे. विष्णुपुराणांतील कथा पाहून हा ग्रंथ मी लिहिला असें पंत स्वतःच म्हणतात.—

श्रीमद्विष्णुपुराणीं पाहुनि अत्यंत आदरे रचिला ।

प्रह्लादविजयनाम ग्रंथ पंहा नगचि मणिगणीं खचिला ॥ ना.र. १०५

खुद्द प्रह्लादचरिताच्या शेवटिही पंतांनीं खालीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे:—

श्रीमद्विष्णुपुराणसागरसुधां प्रह्लादजीची कथा ।

साधुश्रोत्रपथासि येउनि हरी संसाररोगव्यथा । इ० प्रह्लादविजय.

तेव्हां विष्णुपुराणाच्या आधाराने रचलेला हा ग्रंथ पंतांच्या भागवती काव्यांत कांहीं समाविष्ट होऊं शकत नाही. ही गोष्ट लक्षांत येऊनच पंतांनीं प्रह्लादाच्या आख्यानाचा मंत्रभागवतांत बराच विस्तार केला असावा. पहिल्या स्कंधांतील नारदाभ्युदय व भीष्मभक्तिभाग्य यांचे कथाभाग पंतांनीं मंत्रभागवतांत अगदींच संक्षिप्त केले आहेत. व आठव्या स्कंधांतही अमृतमथन, वामनचरित वगैरे जीं प्रकरणे त्यांनीं स्वतंत्र लिहिलीं आहेत त्यांचे कथाभाग मंत्रभागवतांत आखडतेच घेतले आहेत. अंबरीषाच्या कथेवर पंतांनीं ' अंबरीषाख्यान ' व ' भक्तभूषण ' हीं दोन प्रकरणे रचलीं आहेत. त्यामुळे मंत्रभागवतांत त्यांनीं ती कथा, इतर सर्व नवमस्कंधांतील कथांचा बराच विस्तार केला असतांनाही, केवळ १० आर्यांत आटपून टाकली आहे. दहाव्या स्कंधांतील सुदामचरित्राचाही तोच प्रकार झाला आहे. कृष्णविजयांत व इतरत्र सुदामचरित्र विस्तृतपणे वर्णिले असल्यामुळे मंत्रभागवतांत पंतांनीं त्याचाही केवळ संक्षेप केला आहे. तेव्हा ज्या आख्यानावर स्वतंत्र खंडकाव्ये रचलीं असतील त्यांचा मंत्रभागवतांत अतिसंक्षेप करावयाचा अशी बहुधा सर्वत्र पंतांची प्रवृत्ति दिसत असल्याकारणाने येथे सातव्या स्कंधांत जो प्रह्लादकथेचा पंतांनीं बराच विस्तार केला आहे त्याचे कारण दुसरीकडे

भागवताच्या आधारानें त्यांनीं ती कथा गायिली नव्हती हेंच असलें पाहिजे. शिवाय सप्तमस्कंधांत ही प्रह्लादकथाच काय ती मुख्य आहे. शेवटच्या सहा अध्यायांत आलेलें धर्मशास्त्रांतील विषयांचें विवेचन पंतांच्या हेतूला अगदीं अनभिप्रेत, तेव्हां तें गाळणेंच भाग; त्रिपुरासुराख्यान तर अगदींच क्षुळक, तेव्हां सातव्या स्कंधांतलि वर्णनीय असें कथानक म्हणून प्रह्लादाच्या कथेवरच टेकणें पंतांस भाग होतें. आणि हें पंतांच्या सातव्या स्कंधाच्या रचनेकडे वाधितलें म्हणजे तेव्हांच लक्षांत येतें. प्रथमाध्याय केवळ प्रास्ताविक असल्यानें पंतांनीं तो एका पहिल्या आर्यंतच आटपून टाकला आहे. प्रह्लादाच्या कथेस मुळामध्ये दुसऱ्या अध्यायापासून सुरवात होऊन दहाव्या अध्यायांत तिचा उपसंहार होतो. पंतांनीं आपल्या सातव्या स्कंधाच्या दुसऱ्या आर्येपासून प्रह्लादकथेस सुरवात केली आहे व १५६ व्या आर्यपर्यंत तिचा विस्तार केला आहे. तेव्हां एकंदर १५५ आर्यांत पंतांनीं प्रह्लादचरित्र वर्णिलें आहे असें झालें. आणि या स्कंधाच्या एकंदर आर्या पंतांनीं १७६ केल्या आहेत अर्थात् प्रह्लादचरित्राशिवाय बाकीचा भाग केवळ २१ आर्यांत आणिला आहे. यावरून प्रह्लादचरित्राचा जर पंतांनीं अगदीं संक्षेप केला असता तर हा सर्व स्कंध पंतांना कसा अगदींच रोडका बनवावा लागला असता हें लक्षांत येतें. द्वितीयस्कंधांतही पंतांची हीच स्थिति झाली आहे असें आपण मागे पाहिलेंच. तेथे बाकीचे सर्व अध्याय वेदान्तमय असल्याकारणानें पंतांनीं त्यांचा अतिसंक्षेप केला आहे पण सर्व स्कंध अगदींच रोडका दिसून ये म्हणून सातव्या अध्यायांतील चोवीस अवतारांचें—इतर स्फुट प्रकरणांत त्यांचें वर्णन केलें असून सुद्धा—६१ आर्यांत विस्तृत विवरण केलें आहे.

३२. असो. या भक्तश्रेष्ठविषयक पंतकृतीचें आतां आपण नीट अवलोकन करूं. प्रह्लादकथेचे स्वभावतः तीन निराळे भाग पडतात. त्यांपैकी पहिला भाग म्हणजे हिरण्यकशिपूसंघाच्या हकीकतीचा होय. हिरण्यकशिपु घोर तपश्चर्या करून त्यामुळे मिळालेल्या सामर्थ्यानें सर्व जगास भारी होतो इतका कथाभाग यांत आलेला आहे:— अध्याय २, ३, ४. दुसऱ्या भागांत प्रह्लादाची विष्णुभक्ति व तत्प्रीत्यर्थ त्याचा बापाकडून झालेला छळ यांचें वर्णन आहे:—अ० ५, ६, ७. नृसिंहरूपी परमेश्वराचें स्तंभांतून प्रकट होणें, हिरण्यकशिपूचा वध, देवांनीं व प्रह्लादानें केलेली नृसिंहस्तुति, प्रह्लादास वरदान इ० अंतिम वृत्तांत ज्यांत आलेला आहे तो तिसरा भाग मानतां येईल:— अ० ८, ९, १०.

पंतांनीं येथे प्रारंभ जरा सूचीमुखानेच केला आहे. दुसऱ्या अध्यायांत मुळा-
मध्ये, भ्रातृवधामुळे हिरण्यकशिपूचा झालेला संताप, त्यामुळे त्याने केलेली विष्णु-
वधाची प्रतिज्ञा, भावाच्या मरणावद्दल त्याच्या पत्नीपुत्रादि परिवाराचे केलेले
सांतवन व मानवी आयुष्याच्या वैयर्थ्यावद्दल त्याने सांगितलेली सुयज्ञ राजाची गोष्ट
इतका कथाभाग आलेला आहे. या सर्व गोष्टींचे पंतांनीं केवळ दिग्दर्शन मात्र
केले आहे. सुयज्ञ राजाची गोष्ट तर अर्जाबात गाळलीच आहे. याप्रमाणे ६१
श्लोकांचा अध्याय पंतांनीं फक्त ४ आर्यांत आटपला आहे. पुढे हिरण्यकशिपूने
विष्णूवर दांत धरून घोर तपास सुरवात केली. त्याच्या तपाच्या उग्रतेनें सर्व जग
तप्त होऊन प्रलय होण्याचा समय येऊन ठेपला. तेव्हां ब्रह्मदेवाने त्याला तपा-
पासून परावृत्त करण्यासाठीं इच्छित वर मागण्यास सांगितले. हिरण्यकशिपु हर्ष-
निर्भर मनाने ब्रह्मदेवाची स्तुति करून वर मागतो.—

वरदा, जी त्वन्निर्मित भूते व्यसु सासु भूमिवर, देहा ।

त्यांपासुनि मृत्यु नसो, न नर्मी. रात्रिहि, दिसाहि वर दे हा ॥ १६ ॥

येणेप्रमाणे कथाभाग असलेल्या तिसऱ्या अध्यायाचा (श्लोक ३८) पंतांनीं
१५ आर्यांत फार सुंदर संक्षेप केला आहे. मुळांतलि कांहीं विशेष गोष्टी पंतांनीं
गाळल्या नाहींत. फक्त हिरण्यकशिपुकृत ब्रह्मस्तुति मात्र गाळली आहे.

पुढे हिरण्यकशिपु उन्मत्त होऊन इंद्रपद बळकावून बसला. हिरण्यकशिपूच्या
भयाने देवांची कर्शा लाचारीची स्थिति झाली त्याचे थोडक्यांत परंतु ठसठशीत
वर्णन,—(मुळांत हे वर्णन बरेच विस्तृत आहे.)—

भजली जे सुरमुनिवर यांची सुज्ञानसिंधु राजी जी ।

भवविधिविष्णु निराळे करुनि म्हणे असुरसिंधुरा जी जी ॥ २५ ॥

गट करि आपणचि कनककशिपु प्रभु यज्ञभाग, दे खाया ।

लवहि न सुरांसि, लावी घोटाया लाळ, तोंड देखाया ॥ २६ ॥

यापुढे देवांस आश्वसत देणारी आकाशवाणी झाली असून हिरण्यकशिपूचा
पुत्र प्रह्लाद याच्या ईश्वरभक्तीचे वर्णन नंतर आले आहे. त्याचा मात्र पंतांनीं
अतिसंक्षेप केला आहे. याप्रमाणे हा ४६ श्लोकांचा अध्याय १३ आर्यांत आट-
पला आहे.

३३. येथून पुढे हिरण्यकशिपूचा वत्तान्त संपून प्रह्लादाच्या छाळाचा भाग
सुरू होतो. हिरण्यकशिपु प्रह्लादास 'तुला सर्वांत काय उत्तम वाटते ?' असा

एकदां प्रश्न करतो. ' श्रीविष्णुभक्ति ' असे प्रल्हादाने उत्तर दिल्यावर त्याला चांगला ताळ्यावर आणण्याकरितां गुरुपुत्र जे शंड व अमर्क त्यांच्या ताळ्यांत पिता त्याला देतो. तरीही तो वठणीवर येत नाही असे दिसून आल्यानंतर प्रल्हादाच्या अनन्वित छासास सुरवात होते; त्याचाही कांहीं उपयोग होत नाही व इतके आसुरी उपाय केले तरी तो मरतही नाही असे पाहून हिरण्यकाशिपु घाबरतो व शुक्राचार्य परत येईपर्यंत शंडामर्काच्या सल्यावरून त्यास बांधून ठेवण्याची आज्ञा करतो. हा सर्व कथाभाग जवळ जवळ मुळाइतक्याच विस्ताराने पंतांनी आर्यांत उतरला आहे. या आर्यांत कित्येक ठिकाणीं पंतांनीं मुळाचे श्लोकावर-हुकूम भाषांतरही केले आहे. मंत्रभागवताच्या पहिल्या आठ स्कंधांत संक्षेप फारच केला असल्यामुळे असे मुळास धरून केलेले भाषांतर क्वचित्च आढळते. एक नमुना—(तुला ईश्वरभक्ति कोणी शिकवली असे गुरुपुत्रांनीं विचारले असतां प्रल्हाद सांगतो.)—

मूल—यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसंनिधौ ।

तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ भा. ७. ५. १४.

पंतकृति—वाडव हो चुंबकमणिसंनिधि असतां जसे अय भ्रमते ।

हरिसंनिधिने मम मन भेद तसे पावते, पदीं रमते ॥ ४३ ॥

येथे मुळांतील दृष्टान्त पंतांनीं जशाचा तसा उचलून घेतला आहे. पण मुळांत ' स्वयम् ' व ' यदृच्छया ' या पदांवर विशेष जोर आहे. ज्याप्रमाणे चुंबकमण्यासंनिध लोखंड स्वतः होऊन भ्रमण पावते त्याप्रमाणे आपोआप, ईश्वरेच्छेनेच माझे मन ईश्वराच्या ठिकाणीं रत झाले आहे, दुसऱ्या कोणी त्याला शिकवून तयार केले नाही, असे प्रल्हादास सांगावयाचे आहे. पण पंतांच्या भाषांतरांत हीं मुद्याचीं पदे राहून गेलीं आहेत. पुढे ' श्रवणं कीर्तनं विष्णोर्भक्त्यै इत्येते प्रहादः श्लोकांचे भाषांतर -

मूल—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽर्धतमुत्तमम् ॥ भा. ७. ५. २३, २४, २५ ॥

पंतकृति—तेव्हां प्रल्हाद म्हणे, श्रीहरिचे श्रवण कीर्तन स्मरण ।

स्वार्पण सख्य समर्चन पदसेवन दासता नमस्करण ॥ ५० ॥

बापा, असी नवविधा भक्ति करावी, समर्पिली हरितें ।

उत्तम अध्ययन जनीं सर्वाध्ययनांत मानितों तरि तें ॥ ५१ ॥

या पांचव्या अध्यायाचे मुळांत ५७ श्लोक असून पंतकृतींत ४० आर्या आहेत. यापुढे सहाव्या अध्यायांत, एकेसमर्थीं आपल्या वरोवरीच्या इतर दैत्यपुत्रांना बोलावून त्यांना प्रल्हादानें जो ईश्वरभक्तीचा उपदेश केला तो आलेला आहे. मुळांतील ३० श्लोकांचें सार पंतांनीं १३ आर्यांत खुत्रीनें आणलें आहे. हें अलौकिक ज्ञान तुला कोठून प्राप्त झालें असें प्रल्हादाच्या सोबत्यांनीं त्याला विचारिलें. तेव्हां, “ माझी माता माझ्या वेळेस गर्भिणी असतां इंद्र सर्व दैत्यांचा पराभव करून तिचा वध करण्याकरितां तिला घेऊन चालला होता; वाटेंत इंद्राला नारद भेटले. त्यांनीं त्याचा निषेध केला व त्याच्या हातून माझ्या आईस सोडवून तिला ते आपल्या आश्रमीं घेऊन गेले. तेथे गर्भाचें क्षेम व इच्छाप्रसूति हे दोन वर माझ्या आईला नारदांनीं दिले आणि तिला व मला उद्देशून ब्रम्हज्ञानाचा व ईश्वरभक्तीचा उपदेश केला. स्त्रीत्वामुळे व वराच काळ लोटल्यामुळे आईचें ज्ञान सर्व विसरलें, पण नारदांनीं उपदेश केला त्यावेळीं मी जवळ (मातेच्या गर्भांत) असल्यामुळे तें मला ऐकायला मिळून ऋषींच्या अनुग्रहामुळे माझ्या मनांत मात्र तें दृढ होऊन बसलें. ” अशी हकीकत सांगून प्रल्हादानें आणखीही नारदानें सांगितलेलें ज्ञान विस्तरशः आपल्या सोबत्यांस सांगितलें. येणेंप्रमाणें सातव्या अध्यायांत मजकूर आला आहे. पैकीं प्रल्हादानें सांगितलेला आपल्या जन्माचा व ज्ञानप्राप्तीचा वृत्तान्त मात्र पंतांनीं १० आर्यांत सांगितला आहे. परंतु आपल्या नेहमींच्या धोरणास अनुसरून नारदकथित ब्रह्मज्ञान मात्र एकाच आर्यांत त्याचा निसटता उल्लेख करून गाळून टाकलें आहे.

३४ सर्व दैत्यपुत्र सुद्धां प्रल्हादाच्या उपदेशानें विष्णुभक्ति करूं लागलेले पाहून हिरण्यकशिपु फारच चिडला. प्रल्हादाच्या अंगावर धावून जाऊन त्याला ठार करण्याच्या बेतांत असतां त्याची व प्रल्हादाचीं प्रशोत्तरे झालीं तीं प्रसिद्धच आहेत. माझा रक्षणकर्ता परमेश्वर खांबांत देखिल आहे असें शांतपणें त्या भक्तश्रेष्ठानें उत्तर दिल्यानंतर त्याच्या पित्यानें खांबास लात मारिली. खांबांतून ईश्वर नरसिंहरूपानें प्रकट होऊन त्याचें व त्या दैत्यशिरोमणीचें घनघोर युद्ध झालें. शेवटीं नखांनीं आतडीं विदारण करून परमेश्वरानें हिरण्यकशिपूला स्वस्वरूपीं मिळवून टाकलें. येथपर्यंत मुळाच्या आठव्या अध्यायांतील १ ते ३६ श्लोक होतात व पंतांनीं

याच प्रसंगाचें विस्तृत वर्णन करून त्याच्या बरोबर ३६ च आर्या केल्या आहेत. मुळातील सर्व हकीकत पंतांनीं विस्तारानें आणली आहे इतकेंच नव्हे तर प्रह्लादाच्या व त्याच्या पित्याच्या तोंडीं मुळांत नसलेलीं एकदोन प्रश्नोत्तरे पंतांनीं स्वतःचीं घातलीं आहेत. हिरण्यकशिपुवधानंतर या (आठव्या) अध्यायांत ब्रह्मदेवादिकांनीं केलेली ईशस्तुति आहे (मूळ श्लोकः ३६ ते ५७). ती सर्व पंतांनीं गाळली आहे.

नवव्या अध्यायांत, कोपानें उग्र झालेल्या प्रभूजवळ जाण्यास ब्रह्मादिकही असमर्थ झाले असतां प्रह्लाद निर्भयपणें प्रभूजवळ जातो व त्याची स्तुति करून त्याला शांत करतो असें वर्णन आहे. त्याचें पंतकृत सुंदर शब्दचित्र—

यद्यपि भक्त, सकळ सुर भ्याले, प्रभुच्या पुढे न ये कोणी ।

श्रीदृष्टि म्हणे प्रीतिस ' बसत्ये नेत्रांविया, सये, कोणीं ' ॥ १३२ ॥

शिव विधि सरकति मार्गे, करि जेव्हां प्रभु तयांकडे दृष्टी ॥ १३३ ॥

मोठा उत्सव सर्वा वाजविलीं दानवारिनीं वाद्ये ।

गाती नाचति दूरचि, कीं व्हावे सुप्रसन्न त्या आद्ये ॥ १३४ ॥

भगवंताते स्तविती ब्रह्मादि समस्त परि तयाजवळ ।

जाया कोणी न शके वाटे प्रभु कगिल आपला कवळ ॥ १३५ ॥

तेव्हां प्रह्लाद महाभागवत हळूच हरिकडे जाय ।

पाय प्रभुचे वंदी, हरिभय हरिबाळकास हो काय ॥ १३६ ॥

दुरून वुरूनच वाद्ये वाजविणे, नाचणे, गाणे वगैरे चेष्टा त्या देवांनीं चालवलेल्या होत्या. देवांच्या घाबरलेल्या स्थितीचें हें वर्णन मोठें सुंदर आहे; असें मुळांत नाहीं. या अध्यायांत मुख्य प्रह्लादकृत ईशस्तुति जरा अवघड पण अत्यंत प्रेमळ व भक्तिरसपरिपूरित आहे. तथापि तीही नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें पंतांनीं गाळून टाकली आहे. यानंतर दहाव्या अध्यायांत प्रह्लादास ईप्सित वर मागण्यास परमेश्वरानें सांगितलें तेव्हां,—

वाळ प्रह्लाद वदे प्रार्थुनि, करून कोमळा वाणी ।

निष्कामा कामवरे लोभवुनि करूं नको मला वाणी ॥ १४२ ॥

यज्ञेशा, कामांचा उद्भव चित्तीं नसो असा याला ।

देणें तरि वर दे, हा वांछी पादांबुजीं वसायला ॥ १४३ ॥

अंतर्गामींचा अर्थ जितका प्रेमळ व उदात्त तितकीच आर्यांची बाह्यरचना व ठेवणही गंभीर, कोमल व सुंदर झालेली येथें दिसून येते. प्रह्लादाबरोबरच पंतांनींही

आपले हृदय येथे प्रकट केले आहे कीं काय असे वाटू लागते. त्याशिवाय इतकी तळीनता दिसून यावयाची नाही. असो. नंतर प्रह्लादाने माझा पिता अपराधी असला तरी त्याला शुद्ध करावे अशी विनंति केली असता त्याला आश्वासन देऊन नरहरिस्वरूप परमेश्वर अंतर्धान पावतो. नंतर तेथे जमलेले सुरादिक लोकपालही स्वस्थळीं जातात व पंतही येथे प्रह्लादकथेची समाप्ति करितात.

नरहरिभक्तासि सकळ पुसुनि तदचित्त निजस्थळा गेले ।

त्या सुयशोमृतनिधिचे ऋण हे गोळा सुदुर्बळें केले ॥ १५५ ॥ :

३५. भगवत्स्तुति, विशेषतः वेदान्ततत्त्वांनीं युक्त अशी स्तुति, पंत नेहमीं गाळतात त्याप्रमाणे प्रह्लादाची स्तुतीही मंत्रभागवतांत गाळली आहे हे आपण पाहिलेच. परंतु या स्तुतीचे एक निराळेच आर्यावद्ध रूपांतर पंतांनीं केलेले आहे. हे भागवती प्रकरणांच्या मार्गे दिलेल्या यादींत 'प्रह्लादविरचित भगवत्स्तुति' म्हणून दाखल केले आहे. मुळांतील प्रह्लादाने केलेली स्तुति नवव्या अध्यायांत ८ ते ५० पर्यंतच्या ४३ श्लोकांत आलेली आहे. पंतांनी प्रत्येक श्लोकाचे सरळ भाषांतर बरोबर तीन आर्यांत केलेले आहे; अर्थात् १२९ आर्यांमध्ये ही स्तुति संपविली आहे. पुढे ५ आर्यांत प्रह्लादास परमेश्वराने वर मागण्यास सांगितले तो वृत्तांत असून शेवटीं उपसंहाराची एक आर्या घालून हे प्रकरण संपविले आहे. या प्रकरणातील आर्यांची रचनाशैली अगदीं साधी व सोपी असून त्यांत मुळाचे भाषांतर करण्याकडेच मुख्य लक्ष ठेवले असल्याने त्याविषयीं विशेष लिहिण्याजोगे असे काहीं नाही. नमुन्यादाखल मुळांतील एक सोपा श्लोक व त्याचे पंतकृत भाषांतर येथे उतरून घेतां.

मूळ—कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिहृपाः क्लेदं क्लेवरमशेषरुजां विरोहः ।

निर्विद्यते न तु जनो यदर्पाति विद्वान्कामानलं मधुलवैः शमथन्दुरापैः ॥

भा. ७. ९. २५.

पंतकृति—कोठें ज्यांत श्रवणाचे सुख ऐसे दुष्ट सर्वही भोग ।

कोठें वपु ज्यामध्ये वसतात सदा समस्तही रोग ॥ ५२ ॥

जरिही ऐसे जाणे तरि जन न विरक्त होय हा काहीं ।

मोहोचे सद्गुरुश्रीवेदांच्या सावधान हाकाहीं ॥ ५३ ॥

कामानल शमवितसे दुर्लभ मधुतुल्य विषयसुखलेशीं ।

पळही अवकाश नसे धाडया मन विरक्तजनदेशीं ॥ ५४ ॥

प्रह्लादस्तुति.

हे भाषांतर मुळावरहुकूम नसून ५३ व ५४ या आर्यांच्या उत्तरार्धातला मजकूर पंतांनीं स्वतःचा घातला आहे हे सहज लक्षांत येईल. अशीच मूळ अर्थास पुष्टि आणणारी शोभाशयक भर इतर अनेक ठिकाणींही पंतांनीं घातली आहे. प्रस्तुत काव्याचा उपसंहारही मोठा गोड व सुंदर वठला आहे. ही प्रह्लादस्तुति पंतांच्या पूर्ववयांतली, ज्या वेळीं पंत आपली लेखणी लहान लहान प्रकरणांवर चालवून पहात होते व ज्या वेळीं त्यांची कविताशक्ति स्वतंत्र कल्पनेच्या भरान्या न मारतां मुळावरहुकूम रूपांतर करण्यांतच समाधान मानीत होती अशा वेळीं रचलेली, दिसते. ही भाजपर्यंत अप्रसिद्धच होती, इतकेंच नव्हे तर हिच्या अस्तित्वाचाही कोणास पत्ता नव्हता. तिचा वृत्तांत या पुस्तकांत प्रथमच बाह्य जगास ज्ञात होत आहे.

३६. यानंतर प्रह्लादकथेवरील आणखी एक स्फुट प्रकरण म्हणजे 'प्रह्लादचरित्र' या नांवाने काव्यसंप्रहकारांनीं प्रसिद्ध केलेला 'सत्यं विधातुं' या श्लोकावरील श्रीधरस्वामींच्या टीकेचा आर्याबद्ध अनुवाद होय. यास का. सं. कारांनीं दिलेले प्रह्लादचरित्र हे, किंवा इतरांनीं दिलेले 'प्रह्लादप्रकरण' हे, नांव भगदीं अनुचित आहे. वस्तुतः परमेश्वराने नृसिंहावतार कोणच्या हेतूने घेतला हे प्रतिपादन करणाऱ्या एका श्लोकावरील टीकेचा हा अनुवाद आहे. दुसरे कांहीं देतां येण्यासारखे नांव न दिसल्यामुळे कांहीं तरी नांव द्यायचें म्हणून प्रकाशकारांनीं वरील नांव दिलेलीं दिसतात. असो.

मूळ श्लोक असा आहे—

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।

अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्रहन्स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥

भा. ७. ८. १८.

यावरील टीकेचा विशेष येवढाच आहे कीं, निजभृत्य या शब्दाने १ प्रह्लाद, २ सनत्कुमार, ३ हिरण्यकशिपु, ४ ब्रह्मा, ५ नारद अशा निरनिराळ्या व्यक्ति घेऊन त्यांनीं निरनिराळ्या वेळीं बोललेले शब्द खरे करण्याकरितां ईश्वर 'स्तम्भे सभायां, न मृगं न मानुषम्' अशा रीतीने प्रकट झाला असें टीकाकारांनीं दाखविले आहे. या टीकेचा सरळ अनुवाद पंतांनीं २० आर्यांत केला आहे. यापेक्षां या प्रकरणांत विशेष कांहीं नाही.

३७. यापुढे मयासुराने उत्पन्न केलेल्या मायावी त्रिपुरापुढे श्रीशंकर हतवीर्य

झाले असतां परमात्म्या विष्णूने त्यांस शक्ति देऊन त्यांजकडून त्रिपुरांचा पराभव करविला ही दहाव्याच अध्यायांत वर्णिलेली लहानशी कथा पंतांनीं संक्षेपाने कथन केली आहे. एकंदर १० व्या अ० चे ७१ श्लोक मुळांत असून पंतांनीं तो २६ आर्यांत आणला आहे.

यापुढे पांच अध्यायांत वर्णाश्रमधर्म वगैरेचें विवेचन आलें असून पंतांनीं तें गाळलें आहे असें वर सांगितलेंच आहे. फक्त अकराव्या अध्यायांत धर्माचीं सत्य, दया, तप इ० तीस लक्षणें सांगितलीं आहेत त्यांचें मात्र ४ आर्यांत परिगणन केलें आहे. ज्यांचा अवलंब केल्यानें समाज शुद्ध होतो असे वर्णाश्रमधर्म नारदमुनींनीं धर्मराजास निवेदन केले असें परभारेंच सांगून पंत त्या वर्णाश्रमधर्मांना दुरूनच नमस्कार करतात.

वाखाणावे किति ते म्यां विस्तरभीरुने ? जयां न मन ।

विसरे क्षणहि कवींचे, केले साष्टांग हें तयां नमन ॥ ७. १७५.

[अष्टम स्कंध]

३८. सातव्या स्कंधापेक्षां आठवा स्कंध मोठा असून त्यांत चार महत्त्वाचीं आख्याने भगवंताच्या पांच अवतारांच्या वर्णनासह आलीं आहेत. अ० २, ३, ४. यांत गजेंद्रमोक्षाचें लहानसेंच परंतु सुंदर आख्यान आलें असून पांचव्या अध्यायापासून नवव्या अध्यायापर्यंत अमृतमंथनाची भव्य कथा कूर्मावताराचे वर्णनासह आली आहे. दहाव्या व अकराव्या अध्यायांत देवदैत्यांच्या संग्रामाचें वर्णन असून बाराव्यांत विष्णूचें मोहिनीस्वरूप पाहून शंकरांची झालेली त्रेधा वर्णन केली आहे. पुढे १५ व्या अध्यायापासून २३ व्या अध्यायापर्यंत वामनावतारासह बलिराजाचें अत्यंत रमणीय व उदात्त कथानक वर्णिलें असून २४ व्या अध्यायांत श्राद्धदेव नामक मनुचें व मत्स्यावताराचें वर्णन आलें आहे. हीं सर्व ८ व्या स्कंधातील कथानके मन्वंतरवर्णनाच्या सूत्रामध्ये गोवून शुकाचार्यांनीं परीक्षितिला निवेदन केलीं आहेत. मन्वंतरांचें वर्णन हें पुराणांच्या प्रसिद्ध पंचलक्षणांपैकीं आहे. तें लक्षण पूर्ण करणारा भागवताचा स्कंध हा आठवाच होय. यांत शुकाचार्यांनीं प्रस्तुतच्या कल्पामधील चौदा मन्वंतरांचें वर्णन, प्रत्येक मन्वंतरांतिल मनुचें नांव त्याचे पुत्र, देव, ऋषि व ईश्वरावतार या सर्वांच्या परिगणनासह केलें आहे; व वर उल्लेखिलेल्या चार मुख्य आख्यानांच्या कथा मन्वंतरांचें परिगणन चाललें असतां मध्ये ओघास आल्या म्हणून शुकाचार्यांनीं सांगितल्या असे दाखविलें

आहे. गजेन्द्रमोक्षाची कथा ही चौथ्या तामस मन्वंतरातील असून कूर्मावताराची व अमृतमथनाची कथा ही सहाव्या चाक्षुष मन्वंतरातील होय. वामनावताराची कथा सातव्या, म्हणजे सध्याच्या, वैवस्वत मन्वंतरातील होय. मत्स्यावताराची कथा मात्र चौदाही मन्वंतरांच्या आधीची, या कल्पाच्या प्रारंभीची होय.

हे सर्व कथाभोवतींचे मन्वंतरांचे वेष्टन पंतांनीं अगदींच काढून टाकले नसले तरी अगदीं झिरझिरित केले आहे. अगोदर, पहिल्या अध्यायामध्ये मुळांत पहिल्या सहा मन्वंतरांचे ऋषि, देव, अंशावतार वगैरेच्या नामावळ्यांसह वर्णन केले आहे ते गाळून पंतांनीं फक्त त्या मन्वंतरांचा दौन आर्यांत उल्लेख मात्र केला आहे. आणि लगेच तिसऱ्या आर्यंत गजेन्द्रमोक्षास प्रारंभ केला आहे. ही अत्यंत प्रेमळ व मोहक कथा पंतांनीं अवघ्या २४ आर्यांत आणली आहे; (मूळ श्लोक ९१). गजेन्द्र ज्या पर्वतावर वनामध्ये विहार करित असे त्या पर्वताचे व वनाचे मुळांतील काव्यमय विस्तृत वर्णन पंतांनीं गाळले असून गजेन्द्राचा पाय नक्राने धरल्यानंतर गजेन्द्राने केलेली सुंदर ईशस्तुति (मूळ श्लोक २९) देखील पंतांनीं बाजूस सारली आहे. ईशस्तुति पंत शक्य तितकी टाळतात हे आपण पाहिलेच आहे. असो; मोठ्या कष्टाने शुडाप्राने कमल उचलून गजेन्द्राने ईश्वरास अर्पण केले तेव्हाचे दोघांनीं केलेले वर्णन —

मूळ—सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आतो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् ।
उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान् नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥
भा. ८. ३. ३९.

पंतकृति—वारिज धरुनि कराते कष्टे उचलूनि बैसतां झोले ।

स्तवुनि विलोकुनि गरुडीं, ' नारायण, ते नमोऽस्तु ' हे बोले ॥ १० ॥

मुळांतील केवळ संदर्भ मात्र घेऊन त्यास आपल्या कल्पना सौष्टवाने खुलवून बहारीचे वर्णन करण्याची पंतांची शैली—

मूळ—एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः ।

नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥

भा. ८. ३. ३०.

पंतकृति—मौलकरीसे लोकप, तातचि पाहुनि मुलास कळकळतो ।

तैसा हरिच कवि म्हणति, ' देवा, प्रेमा तुला सकळ कळतो ' ॥ १३ ॥

३९. यानंतर मुळांत ५ ते ९ अध्यायांत वर्णन केलेले अमृतमथनाचे भव्य आख्यान पंतांनीं ४६ आर्यांत वर्णिले आहे मुळांत याचे २१० श्लोक असून पंतांनीं

याच कथानकावर जें 'अमृतमथन' नामक खंडकाव्य लिहिलें आहे त्याच्या आर्या १५८ आहेत. याशिवाय महाभारताच्या आदिपर्वातील १७, १८ व १९ या अध्यायांत अमृतमथनाची कथा आली आहे व तीस अनुसरून सुमारे २७ आर्यांत पंतांनीं आपल्या महाभारतांत ही कथा आणखी एकदां वर्णिली आहे. अमृतमथनाची व कूर्मावताराची गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. महाभारतातील व भागवतातील या कथेमध्ये कांहीं विशेष फरक नाही. भारतापेक्षा भागवतामध्ये ही कथा सुमारे दुप्पट विस्तार करून सांगितली आहे येवढेंच. दोन्ही कथांमध्ये समुद्रमंथनानंतर निघालेल्या चवदा रत्नांचीं नांवे दिलेलीं नाहीत. फक्त नऊ रत्नांचीं नांवे सांपडतात. असो. मुळांतील समुद्रमंथनाची हक्कित अतिशय सुंदर, सरळ व द्राक्षापाकसम भाषेत वर्णिली आहे. देवांचे व खोट्या आशेस लावलेल्या दैत्यांचे ते दीर्घ प्रयत्न, परमेश्वराचें वरून सर्वांना सारखें परंतु आंतून दैत्यांना फसवोगिरीचें असलेलें साहाय्य, वगैरे गोष्टी मूळ भागवतांत व पंतकृतींतही मोठ्या सुंदर रीतीनें वर्णिल्या आहेत. त्यांतल्या त्यांत 'अमृतमथन' नामक स्फुट आख्यानांत पंतांना श्वकाश चांगला सांपडल्याकारणानें तेथें वर्णनास जास्त रंग चढला आहे. मुळांत ब्रह्मादिक देवांनीं केलेल्या तीन ईश्वरप्रार्थना आल्या आहेत त्या अर्थात्च पंतांनीं गाळल्या आहेत. या तीन्ही स्तुति बहुधा वेदान्तमय व चर्वितचर्वणात्मक असल्याने त्या गाळल्याबद्दल कांहीं खेद वाटण्याचे कारण नाही. असो; ब्रह्मदेवादिकांनीं प्रार्थना केल्यानंतर ईश्वर त्यांच्या पुढें प्रगट झाला त्यावेळच्या भगवान् श्रीहरीच्या ध्यानाचें वर्णन पंतांनीं फार सुंदर केले आहे. (अ. म. १; ७-१७). इंद्रादि देव बलीकडे साम करण्याकरितां गेले तेव्हां बलीचे अनुयायी दैत्य त्यांना मारावयास धांवले. आपल्या अनुयायांची ही अनुचित प्रवृत्ति पाहून बलीस फार वाईट वाटले.

धवला कीर्तिदुशाला टाकवुनि अकीर्तिकांबळीला जे ।

पांघुरविते न ते बुध, त्या कर्म तो न कां वळी लाजे ॥ अ. म. १. २९.

कूर्मरूप ईश्वरानें मंदरपर्वत पाठीवर स्थिर धरला. त्याच्यावर पंत सुंदर कल्पना करतात--(ही आर्या निदर्शनालंकाराचें सुंदर उदाहरण आहे.)--

भरमग्न गिरिस पृष्ठीं धरि, होय क्षीरधीत कासवसा ।

उपदेशी कीं माझी स्वस्थ सुजनहो धरुनि कास वसा ॥ अ. म. १.४०.

कालकूटापासून रक्षण करण्याबद्दल देवांनीं प्रार्थना करितांच कोमल मनाच्या भोळ्या शिवास दया आली.

तत्काळचि करुणार्णव देव वतंसकृतेदुकळ वळला ।

ते विश्वप्राणहर व्यसन विलोकूनि फार कळवळला ॥ अ. म. १.५५.

व जग, जगदीश्वरि, वांचो त्वदधरमधुसेचि सेवितो विष मी । १.६२.

असे आपल्या अर्धांगीला सांगून लोककल्याणास्तव शंकरानें तें विष पिऊन टाकलें. येथपर्यंत मुळांतील ५ ते ७ अध्याय व 'अमृतमथन' काव्याचा पहिला अध्याय होतो.

पुढें त्या क्षीरोदधींतून लक्ष्मी प्रकट झाली. तिला सर्व देवतांनीं उपायनें दिलीं व अभिषेक केला. हातांत माला घेऊन तेथें जमलेल्या त्रैलोक्यांतील सर्व प्रसिद्ध व्यक्तींचें स्वयंवरार्थ तिनें अवलोकन केलें. सर्व देवदानवसिद्धगंधर्वमानवांमध्ये प्रत्येकीं काहींना काहीं तरी दोष तिला आढळलाच. फक्त पुरुषोत्तम श्रीहरि हाच कायतो एक निर्दोष व सर्वगुणसंपन्न पुरुष तिला दिसला व ती

चित्तीं म्हणे, "सुमंगळ वर हाचि न अन्य धन्य याहूनि ॥ अ. म. २.३८.

"जरि हा आत्मरत प्रभु याला माझी नसे तिळहि परवा ।

"पर वाहेन वपु पर्दी, ऐसा कैसा मिळेल वर वरवा ॥ २.३९.

"जावें शरण प्रभुतें जाशि गेली सुरनदी नदीनातें ।

"शोभे महत्तमातें आश्रय करितां न दीन दीनातें ॥ ४० ॥

"स्वरताहि मुकुंदातें वरत्ये कीं आधि हा सरो, वर हो ।

"स्नातातें निवर्वा, जरि अपरापेक्षक, सुधासरोवर हो " ॥ ४१ ॥

यद्यपि आत्मरत प्रभु, हरि तरि वरिला परासि न वरी हो ।

कंठीं घालुनि माळा झाली श्रीविष्णुचीच नवरी हो ॥ ४२ ॥

सुरनदीचा (आर्या ४०) व सुधासरोवराचा (आ. ४१) हे दोन्ही दृष्टान्त किती समर्पक व मनोहर आहेत! मुळांत लक्ष्मीची उत्पत्ति व तिचें स्वयंवर यांचें वर्णन अत्यंत मोहक आहे. पंतांचेही उत्कृष्ट परंतु अगदीं निराळ्या तऱ्हेचें आहे. यानंतर मोहिनीस्वरूप धारण करून दैत्यांना भुरळ पाडून त्यांना फसविल्याचें वर्णन नवव्या अध्यायांत आहे तेही मुळांतल्याप्रमाणें सुंदर वठलें आहे. दैत्यांच्या समुदायांत अमृतकलश घेऊन मोहिनी वाढावयास आली तेव्हां

मूर्तिमती ती मंजुळ गातिच जाणों मृगव्रजां आली । अ. म. ३.१७.

तिच्या रूपयौवनचेष्टांनीं सर्व दैत्य मोहून गेले.

लीलाविलांकनस्मितनर्माहीं न भुलला न आढळला ।

त्यांत पदर तद्वैर्याकरवीं म्हणवावयासि हा ! ढळला ॥ अ. म. ३.१९.

इतके झाल्यावर मग काय ? सर्व दैत्य अगदीं पागलच बनले व हातांतले अमृत गमावून हात चोळीत परत गले.

‘ अमृतमथन ’ काव्य येणेंप्रमाणें फार सुंदर साधले आहे. तथापि भाषेची व आर्यारचनेची धाटणी यांत इतकी सफाईदार व घटकेली दिसत नाही. व्याकरण-दृष्ट्या कांहीं दोषही यांत राहिले आहेत. यातील पुष्कळसे दोष अशुद्ध पाठां-मुळेच उत्पन्न झालेले असले पाहिजेत यांत शंका नाही. ते पराडकरांची प्रमाण आवृत्ति प्रसिद्ध होईल तेव्हाच नाहीसे होणारे आहेत.

४०. ‘ अमृतमथना ’स सौडून आतां आपण मंत्रभागवतांतील पुढच्या कथे-कडे वळूं. १० व ११ अध्यायांत देवदैत्यांचा पुनः संग्राम झाला तो वर्णिला आहे. पंतांनीं मंत्रभागवतांत तो त्रोटकपणे आणला आहेच. नंतर १२ व्यातली मोहिनीस्वरूप पाहून शंकरांची उडालेली गाळण -पंतांनीं फार मजेदार रीतीनें परंतु मर्यादेनें वर्णिली आहे. १३ व १४ हे अध्याय पुनः मन्वंतरांच्या परिगणनाचे असून ते पंतांनीं गाळलेच आहेत. अ० १५ पासून वामनावतारचारत्रास सुरवात झाली आहे.

४१. वामनावताराचें कथानक हें मूळ भागवतांतील अत्यंत सुंदर रीतीनें वर्णिलेल्या कथानकांपैकीं एक आहे. मूळ कथानक तर उदात्त आहेच पण भागवतकारांनीं तें वर्णन करण्यांत आपल्या सहृदयतेची व कौशल्याची अगदीं हद्द दाखविली आहे. सहाव्या स्कंधापासून उत्तरोत्तर त्यांच्या वाणीला अधिकाधिक रंग चढत चालला असून येथे तर त्याची परमावधि झाली कीं काय असे वाटते. तथापि नवव्या स्कंधातील अंबरीषाचें आख्यान, पुरूरवाचे चरित्र इत्यादि कथा देखील अशाच सुंदर आहेत. त्या सर्व वाचून भागवतकारांच्या वाणींत अवगाहन घडल्याकारणानें मन प्रसन्न झाल्यावांचून रहात नाही. प्रस्तुत वामनावतारकथा ही १५ ते २३ या नऊ अध्यायांत आलेली असून या अध्यायांची एकंदर श्लोक-संख्या ३३५ आहे. या ३३५ श्लोकांच्या वामनावतारकथेचें सार मंत्रभागवतांत पंतांनीं केवळ २८ आर्यांत सांगितले आहे. अर्थात् पंतांच्या अतिसंक्षेपकौशलाचें कौतुक करण्यापलीकडे या आर्यांचें फारसे महत्त्व नाही. आणि पंतांनीं तरी इतरत्र वामनचरित्र विस्तारानें वर्णिलें होतें म्हणूनच मंत्रभागवतामध्ये त्याचा असा अतिसंक्षेप केला. अर्थात् मंत्रभागवताच्या वाचकांना या अतिसंक्षेपानें दचकवून ‘ माझे दुसरें विस्तृत वामनचरित्र आहे तें आपण वाचा ’ अशी सूचना देण्याचें काम हें अतित्रोटक वामनचरित्र चांगलें बजावील यांत शंका नाही.

तथापि त्यांतल्यात्यांत थोडीशी गंमत केल्याशिवाय पंतांना राहवळें नाहीं. चळिराजाचे गुरु कवि ऊर्फ शुक्राचार्य यांनीं अनेक यज्ञ व तपें करून बळीचें बळ वाढविलें या गोष्टीस अनुलक्षून पंत म्हणतात—

वाढविलें बळ कविनें बळिचें, अनिलें जसें चि अनळाचें ।

कीं सुरस वाहणें तें गुरुजळदाधीन शिष्यपनळाचें ॥ १०६ ॥

मेघ जर पाऊस पाडील तर पन्हळ चांगला वाहील. येथें पंतांनीं गुरूला मेघाचा व शिष्याला पन्हळाचा दृष्टान्त दिला आहे. तो जरी समर्पक आहे तरी इतका क्षुल्लक व चमत्कारिक आहे कीं तो वाचून हसूं आल्याखेरीज रहात नाहीं.

४२. आतां आपण पंतांच्या 'वामनचरिता' कडे वळूं. सातव्या स्कंधातील प्रह्लादकथेप्रमाणें वामनकथेचेही तीन भाग पडतात. पहिला भाग वामन-जन्मापर्यंतचा प्रास्ताविक स्वरूपाचा होय. यांत बळीचा इंद्रावर जय व त्यास इंद्रपदप्राप्ति, त्यामुळे देवमाता अदिति हिचा खेद, अदितीला पयोव्रताचा उपदेश व त्यामुळे तिला गर्भसंभव, इतकीं हकीकत येते. ही १५, १६, १७ या अध्यायांत आली आहे. पुढें दुसरा भाग म्हणजे १८, १९ व २० या अध्यायांचा. यांत बटु वामनाचें बळीकडे गमन, त्रिपाद भूमीची याचना व शुक्राचार्य निषेध करीत असतांही बळीनें केलेलें त्रिपाद भूमीचें दान, इतके विषय आले आहेत. पुढें अंतिम भागांत म्हणजे २१, २२ व २३ अध्यायांत वामनाच्या दुसऱ्या पावलाचें स्वर्गलोकास व्यापून सत्यलोकीं गमन, वामनाचें हें कपट पाहून बळीच्या अनुयायी दैत्यांचा वामनावर झालेला रोष, तिसऱ्या पावलाकरितां बळीनें केलेलें स्वमस्तकदान, बळीचें इंद्रपदापासून उच्चाटन व त्याची सुतळीं स्थापना इ० वृत्तान्त आला आहे. या एकंदर आख्यानाची श्लोकसंख्या ३३५ आहे हें वर सांगितलेंच आहे. पंतांच्या 'वामनचरित्रा' ची संख्या १९९ आहे. पंत-कृतीची पद्यसंख्या जी ही इतकी कमी दिसते ती मुळांतलि अनवश्यक, बिन-महत्त्वाचे व काव्यहानिकारक प्रसंग गाळून टाकल्यामुळे झालेली आहे. पंधराव्याच अध्यायांतली अमरावती नगराचें वर्णन, १६ व्या अध्यायांतला अदितीला पयोव्रतोपदेश, ब्रह्मदेवकृत गर्भस्तुति इ० प्रकरणांचा पंतांनीं अतिसंक्षेप केला आहे. परंतु इतर सर्व कथानक त्यांनीं मुळाइतकेंच किंबहुना कित्येक ठिकाणीं मुळोपेक्षांही जास्त विस्तारानें वर्णिले आहे. या आख्यानातील पुष्कळशा आर्या मुळाच्या अगदीं भाषांतररूप अशा सुद्धां उतरल्या आहेत. मुळाचें बरोबर

भाषांतर केलेले पहावयाचे असल्यास पंतांच्या या आख्यानांतील ९८, ९९, १०४, १०५ या आर्यां मुळांतील अ० २० श्लोक ८, ९, ११ यांच्याशीं ताडून पहाव्या. त्याचप्रमाणे आर्या १३४, १४०, १४१, १४२ या मूळ अ० २२ श्लोक १५, २१, २२, २३ यांच्याशीं अनुक्रमे पडताळून बघाव्या. विस्तारभयास्तव येथे उतारे देता येत नाहीत. पुष्कळ वेळां मूळ श्लोकांच्या अर्धातला आशय पंत आपल्या आर्थेच्या पूर्वार्धात आणतात व उत्तरार्धात स्वतःच्या कल्पनासौष्टवाने एकाद्या सहृदय व सुंदर अशा अलंकाराची योजना करतात. अशा तऱ्हेची पद्धति स्वीकारल्याने पंतांच्या हातून पुष्कळ ठिकाणीं मुळापेक्षां विस्तारही झाला आहे. कांहीं ठिकाणीं पंतांनीं संक्षेप अतिशय मार्भिकपणाने केला आहे. मुळांतील १६ व १७ हे लांबलचक अध्याय काव्यदृष्टीने खरोखर हानिकारक आहेत. सोळाव्यांत कश्यप व अदिति यांचीं लांबच लांब भाषणे असून अदितिा केलेला पयोव्रतोपदेश आहे. हा पयोव्रतोपदेश अलीकडल्या एकाद्या दक्षिणालोलुप उपाध्याने आपल्या भोळ्या यजमानस्त्रीस व्रतांचा व उद्यापनांचा उपदेश करावा त्याप्रमाणे दिसतो. पुढे १७ व्या अध्यायांत भगवंतांनीं प्रकट होऊन अदितिास केलेले वरदान आहे ते जरी सुगम व कथानकाच्या दृष्टीने अवश्य असले तरी काव्य या नात्याने विशेष रमणीय नाही. तेव्हा ९० श्लोकांचे हे दोन अध्यायांचे भांड पंतांनीं संकुचित करून केवळ ९ आर्यांत आणले आहे. (वा. च. १६-२४). पुढे १८ व्या अध्यायांत मात्र वामनजन्म, वामनाचे उपनयन व त्याचे बलियज्ञाप्रत गमन वगैरे सुंदर कथाभाग असल्याने तो पंतांनीं विस्ताराने वर्णन केला आहे. वामनजन्मप्रसंगीचे वर्णन—

मूळ—श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां सुहृतेऽभिजिति प्रभुः ।

सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ भा. ८. १८. ५.

पंतकृति—भाद्रपद शुक्ल पक्षां मध्याह्नीं द्वादशीदिनीं श्रवणीं ।

प्रकटे प्रभु वर्षाया अमृत जनीं स्वपदपंकजप्रवणीं ॥ वा. च. २५
स्यावेळीं, दिशः प्रसेदुःसलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ।

यौरन्तरिक्षं क्षितिरग्निजिह्वा गावो द्विजाः संजहृपुर्नगाश्च ॥

भा ८. १८. ४.

(पंतकृत रूपांतर)—प्रभुच्या प्रादुर्भावीं झाल्या विमला दिशा, प्रजा मुदिता ।

गोद्विजसुरप्रहृगणीं सुखशोभा ज्ञानसंपदा उदिता ॥

वा. च. २७.

अर्थात् हे रूपांतर मुळावरहुकूम नाहीं, बरेचसे गाळले आहे. जन्मतः तो वामन उपनयनयोग्य असा वट्टु झाला व त्याचें ऋषींनीं उपनयन केले; तेव्हां—

सावित्री सविता दे भिक्षा जगदंत्रिका उमा त्याला । वा. च. ३१

याप्रमाणे त्या 'मायामाणवक प्रभूला' सर्व देवांनीं ब्रह्मचाऱ्याचें साहित्य दिलें. लगेच तो बळीच्या यज्ञमंडपांत गेला. तेव्हां तेथील सभ्यांनीं त्याच्या तेजानें धर्षित होऊन त्याला उत्थापन दिलें.

तेजें धर्षित झाले ग्रह कोण असा रवीस जो साहे ॥ ३८ ॥

भार्गव सशिष्य एठले, सभ्य जनहि, अग्निहि स्वकुंडांत ।

देहांत सर्व सात्विक भाव 'नमस्तेऽस्तु' सर्व तुंडांत ॥ वा. च. ३९ ॥

या आर्येच्या दोन्ही अर्धांतील क्रियादीपक अलंकाराने बहार केली आहे. येथील शब्दचित्र इतके उठावदार आहे कीं, तो यज्ञमंडपाचा व चमकून जाऊन एकदम धडपडून उठणाऱ्या त्या ऋत्विजांचा देखावा रेखल्यासारखा डोळ्यापुढें उभा राहातो.

याप्रमाणें पुढें हे सर्व काव्य उत्कृष्ट उतरलें आहे. एकोणिसाव्या व विसाव्या अध्यायांतील शुक्राचार्य व बलि यांचा धर्मनैतिविषयक संवाद तर फारच सुंदर ठरला आहे. पंतांनीं बहुतेक मुळाचाच अनुवाद केला आहे. कोठे कोठे मात्र स्वतःच्या कल्पना शिरकवून दिल्या आहेत. पूर्वार्धांत मुळाचें भाषांतर करून उत्तरार्धांत स्वतःची कल्पना गोवण्याच्या पंतांच्या शैलीचा मार्ग उल्लेख केलाच आहे. तिचें

एक उदाहरण—

मूळ—यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ।

तत्प्रशाम्यत्यसंतोषादम्भसेवाशुशुक्षणिः ॥ भा. ८. १९. २६.

पंतकृति—जो संतुष्ट यदृच्छालाभे ब्राह्मण सदैवही असतो ।

वाढे तत्तेज, असा बहुतेजस्कर नव्हे सुधारस तो ॥ ६७ ॥

द्विजतेज असंतोषे शमतेचि ज्वलन जेवि तोयांत ।

हालाहलांत दुर्गुण जो जैसा काय तेंवि तो यांत ॥ वा. च. ६८ ॥

या दोन्ही आर्यांच्या पहिल्या अर्धांत मुळांतील अर्थ समाविष्ट केला असून दुसऱ्या अर्धांत स्वतःच्या कल्पनेनें अलंकार घातले आहेत. केव्हा केव्हा मुळांतील संदर्भास अनुकूल अशी एकादी स्वतःचीच आर्या पंत रचून घालतात ती फार सुंदरही असते. उदाहरणार्थ.—

वित्त प्रयोजनाधिक जें तें संरक्षणे अमुख रचितें ।

किंवहुना जो लोभी जन त्याचे सर्वथा असु खरचितें ॥ ७० ॥

या आर्येस मुळांत आधार नाहीं. एके ठिकाणीं मात्र पंताचा थोडासा धोटाळा झाला आहे. शुकाचार्य बळीला श्रेयस्कर नीति कोणची याचा उपदेश करित असतांना सांगतात.—

सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ॥ भा. ८. १९. ३८.

‘ओम्’ (‘ठीक आहे’ ‘देतो’) असे म्हणणें म्हणजे सत्य होय व ‘न’ (‘नाहीं,’ ‘देत नाहीं’) असे सांगणें म्हणजे अनृत होय. अशा तऱ्हेचा ‘सत्य’ व ‘अनृत’ यांचा या प्रकरणापुरता पारिभाषिक अर्थ करून मग शुकाचार्य पुष्कळ ठिकाणीं ‘अनृता’ नें वर्तन करणें (म्हणजे मागितलें असतां दान देत नाहीं असे म्हणणें, खोटे बोलणें नव्हे) श्रेयस्करच असतें असे प्रतिपादन करतात. पण सत्य व अनृत यांच्या येथें मुद्दाम ठरवलेल्या अर्थाकडे पंताचें दुर्लक्ष झालें आहे. त्यांनीं खरें बोलणें व खोटे बोलणें असे नेहमींचे अर्थ घेऊन विवेचन केलें आहे तें मुळ स अनभिप्रेत आहे. खरें किंवा खोटे बोलण्याचा येथें प्रश्नच निघत नव्हता; दान द्यायचे कीं नाकारायचे हा मूळ प्रश्न होता. (पहा वा. च. ८४ ते ८७).

तिसरें पाऊल बळीच्या मस्तकीं दिल्यानंतर वामनस्वरूपी भगवंतांनीं बळीस सुतळीं जावयास सांगितलें त्यावेळचें वर्णन पंतांनीं फार सुंदर केलें आहे.

प्रभुवर बळिस स्वमुखें प्रथम ‘महाराज इंद्रसेन’ असे ।

संबोधन करुनि वदे करुणेच्या प्रीतिच्या द्रवोनि रसे ॥ १५४ ॥

प्रह्लादज्ञातीसह तूं सुतळा वसिव जा सुरमणीया ।

रमविल तुज वसति जशी म्हणणारी कामुका सुरमणी ‘या’ ॥ १५६ ॥

निश्चित रहा सुतळीं रक्षीन सदा तुला सपरिवारा ।

माता आपण भागे लागोचि न दे मुलास परि वारा ॥ वा. च. १५९ ॥

शेवटीं शेवटीं या काव्याला जास्त रंग चढत गेला आहे व पंतांची लेखणीही पुढच्या भागांतच जास्त विस्तार पावली आहे. तेविमाव्या अध्यायांतील शेवटची बळीची एका श्लोकाची प्रार्थना पंतांनीं सहा आर्याइतकी विस्तृत केली आहे.

४३. ‘अमृतमथन’ व ‘वामनचरित’ हीं खंडकाव्ये दोन जुळीं भावंडे असल्याप्रमाणें भासतात. आर्येची सुवक्र व प्रौढ परंतु जराशी कृत्रिम धाटणी,

कल्पनांचा विलास, उपमादि अर्थालंकारांचें व यमकादि शब्दालंकारांचें प्राचुर्य, इत्यादि अनेक लक्षांत भरण्याजोगे गुण दोन्ही काव्यांत टळकपणें दिसून येतात. यावहून हीं दोन्ही काव्ये एकाच वेळीं, बहुधा काव्यरचनेच्या पूर्व-कालांत, अलंकारांची हौस कायम असतांना लिहिलेलीं असावीत असे वाटते. अर्थालंकारांचें प्राचुर्य तर पदोपदीं दिसून येते; सहृदयहृदयाह्लादक अलंकारांनीं दोन्ही काव्ये खचून भरलीं आहेत. दीर्घ यमकांचा मासलाही पंतांनीं अनेकवार दाखविला आहे. एक उदाहरण--

दे प्रभुसि, कवींच्या सुख व्हाया बहु मानसां, बळी काय । (काय-शरीर)

सांगा देवावांचुनि पावे बहुमान सांबळी काय ॥ वा. च. १९१ ॥

येथे नऊ अक्षरांचें यमक साधलें असून द्वितीयार्धातील दृष्टान्ताची योजनाही फार समर्पक झाली आहे.

वामनचरित काव्याचें निरीक्षण संपलें. भातां यापुढें आपल्याला पुनः मंत्र-भागवताकडे वळलें पाहिजे. पण तेथेही यानंतर अष्टमस्कंधांत विशेष प्रेक्षणीय असा भाग राहिलेला नाही. चौविसाव्या अध्यायांत, प्रलयकालीं परमेश्वरानें मत्स्य-रूप घेऊन, श्राद्धदेव नांवाचा वैवस्वत मनु, सप्तर्षि, औषधी, व बीजे यांचें रक्षण केले ती कथा आली आहे व पंतांनी ती नेहमीप्रमाणें सुंदर रीतीनें वर्णिली आहे.

[नवम स्कंध]

४४. श्रीमद्भागवताचा नवमस्कंध हा सूर्यवंशी व चंद्रवंशी राजांच्या वंशा-वळींनीं व चरित्रांनीं भरलेला आहे. 'वंश' आणि 'वंशानुचरित' हीं पुराणांच्या लक्षणांतील दोन महत्त्वाचीं अंगे पूर्ण करणारा हाच स्कंध असे म्हणण्यास हरकत नाही. चवथ्या व पाचव्या स्कंधांतही स्वायंभुव मनूच्या वंशातील राजांचीं चरित्रे सांगितलीं आहेत. पण ते राजे सर्व प्राचीन व स्वायंभुव मन्वंतरातील होत. नवव्या स्कंधांत सध्या चालू असलेल्या म्हणजे वैवस्वत मनूतील राजवंशांचें वर्णन आहे. अगदीं वैवस्वत मनूपासून आरंभ करून श्रीकृष्णाच्या कालापर्यंत व श्रीकृष्णानंतरच्या काहीं पिढ्यांपर्यंत देखील सर्व राजवंशांच्या विस्तृत वंशावळी सांगितल्या असून त्यातील महत्त्वाच्या व्यक्तींनीं काय काय कृत्ये केलीं तींही मधून मधून नमूद केलीं आहेत. नवव्या स्कंधांत भारतवर्षातील राजवंशांचें वर्णन

श्रीकृष्णाच्या कालापर्यंत आणून सोडल्यानंतर दहाव्या स्कंधात भागवतकारांनी ओघास आलेले श्रीकृष्णाचे चरित्र कथन केले आहे व अकराव्या स्कंधात श्रीकृष्णाचे निर्याण व यादवकुलाचा नाश वर्णन केला आहे. श्रीकृष्णचरित्राचे कथन करण्याकरितां नवमस्कंधाच्या शेवटीं अपुऱ्या सोडलेल्या वंशावळीचे धागे-दोरे बाराव्या स्कंधात भागवतकारांनी पुनः हातीं घेतले असून राजांच्या वंशावळी अगदीं आधुनिक कालापर्यंत कथन केल्या आहेत. भागवत हे श्रीशुकानीं परीक्षित राजाला सांगितले तेव्हां बाराव्या स्कंधात सांगितलेल्या परीक्षित राजाच्या काळानंतरच्या वंशावळी भविष्यद्रूपाने कथन केल्या आहेत.

४५. वंश आणि वंशानुचरित हे पुराणांचे सर्वसामान्य लक्षण असल्यामुळे राजांच्या वंशावळी सर्व पुराणांत आल्या आहेतच. त्यांत भारतीयुद्धकालानंतरच्या राजांचे वंश भविष्यकाळाचा उपयोग करून ' पुढे होणार ' अशा स्वरूपाने सांगण्याचा प्रघात हाही सर्व पुराणांस सामान्यच आहे. या भविष्यद्रूपाने सांगितलेल्या वंशावळी बहुतेक पुराणांत ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या, सहाव्या शतकापर्यंत आणून पोचविलेल्या आढळतात. भागवतामध्ये काहीं राजांच्या वंशावळी नवव्या शतकापर्यंत आणलेल्या आहेत असेही काहीं संशोधकांचे* म्हणणे आहे. या सर्व पुराणांत सांपडणाऱ्या वंशावळी इतिहासाच्या दृष्टीने अगदीं व्यर्थ व कुचक्रामाच्या आहेत असे एक मत पाश्चात्य संशोधकांमध्ये जारीने प्रचलित होते व अजूनही आहे. पुढां म्हणजे मतलबी ब्राह्मणांनी स्वतःचे स्तोम माजविण्याकरितां लिहिलेलीं वाडे असा जो एक समज पाश्चात्य संशोधकांमध्ये व संस्कृतज्ञांमध्ये दृढमूल झालेला असतो त्याचेच वरील मत हे एक पिल्लू होते असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही. सर्व पुराणांविषयींची ही तुच्छता व वंशावळीसंबंधाचा हा अविश्वास अजूनही नाहीसा झाला आहे असे नाही; परंतु समग्र पुराणांचा नसला तरी निदान त्यांतील वंशावळींचाकैवार घेण्याची बुद्धि पाश्चात्यांपैकी काहीं चिकित्सकांना होऊं लागली आहे ही अश्रुतपूर्वच गोष्ट समजली

* नवव्या दहाव्या शतकांतल केलकिल यवनांचा वंश भागवतांत विस्ताराने वर्णन केला आहे असे दाखवून त्यावरून भागवताचा काल ठरविण्याचाही यत्न श्री. रा. चिंतामणराव वैद्य यांनी केला आहे. भागवताच्या कालाची चर्चा करताना वैद्यांच्या या मताचा उल्लेख व त्याची माहिती दिली आहेच. (पहा, मागे पृ. ८, ९.).

पाहिजे. एफ्. ई. पार्जिटर नांवाचे एक विद्वान् साहेब हिंदुस्थानच्या सनदी नोकरांच्या मालिकेतले एक मणि होते. त्यांनीं पुराणांतील वंशावळींचा अभ्यास करून कांहीं पुस्तके व लेख लिहिले आहेत. * हे साहेबही, 'ब्राह्मण लयाड, ब्राह्मण आपमतलवी, ब्राह्मणांनीं धर्माच्या नांवानें देश अज्ञानांत व दास्यांत ठेवला' वगैरे महातत्वांशीं बेइमान झालेले नाहींतच; उलट, 'ब्राह्मण हे मूळचे अनर्थ होते, त्यांचा धर्म रानटी, जादूटोण्याचा होता; व वैदिक धर्म हा मूळचा क्षत्रिय आर्यांचा होता; ' या स्वतः शोधून काढलेल्या नव्या सिद्धांतांची पुस्तिका त्यांनीं जुन्या तत्वांना जोडली आहे ! तथापि पुराणांतिल वंशावळींवर त्यांचा विश्वास असून त्यांमध्ये खरा इतिहास ग्रथित झालेला आहे असें त्यांचे म्हणणे आहे. मूळ क्षत्रिय राजांनीं व त्यांच्या भाटांनीं रक्षण केलेल्या वंशावळी ब्राह्मणांनीं पुराणांत घेतांना विकृत केल्या आहेत असा त्यांचा ब्राह्मणांवर टपका आहेच ! परंतु निदान क्षत्रियांस तरी ते विश्वसनिय मानतात व त्यांनीं स्वतःच्या केलेल्या वंशावळी खऱ्या आहेत असें त्यांना वाटते ही तरी समाधानाचीच गोष्ट आहे ! असो. वंशावळी खऱ्या आहेत कीं नाहींत हा आपल्यापुढे प्रश्न नाहीं. जशा आहेत तशा त्या सुंदर रीतीने, स्पष्टपणे व निःसंदेहतेने सांगितल्या आहेत ही

* या साहेबांचीं 'The Purana text of the dynasties of the Kali Age', व 'Ancient Indian Historical Tradition' अशीं दोन पुस्तके प्रस्तुत लेखकाच्या अवलोकनांत आलीं आहेत. याखेरीज यांनीं पुराणांच्या वंशावळींवर Journal of the Royal Asiatic Society नामक विलायती त्रैमासिकांत बरेच फुटकळ लेख लिहिलेले आहेत. पण ते सर्व वरील दोन पुस्तकांमध्ये गतार्थ झाले आहेत. शिवाय साहेबमजकुरांनीं 'Ancient Indian genealogies—are they trustworthy?' या नांवाचा एक लेख भांडारकरांच्या ८० व्या जन्म दिनीं त्यांच्या स्मरणार्थ जो ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत आला त्यांत लिहिला आहे. या लेखांत पार्जिटर साहेबांनीं आपले कांहीं महत्त्वाचे सिद्धान्त साररूपानें सांगितले आहेत. हा 'भांडारकर स्मारक-ग्रंथ' इकडे कांठेही सुलभतेने मिळण्याजोगा आहे. तथापि साहेबब्रह्मादुरांचीं विशेष मूल्यवान् मुक्ताफळे पहावयाचीं असल्यास त्यांनीं लिहिलेल्या उपरिनिर्दिष्ट दोन ग्रंथांकडेच वळतें पाहिजे.

गोष्टे त्या सहज वाचून पहाणारासही दिसून येईल. आपल्याला या वंशावळींच्या याद्यांपेक्षा निरनिराळ्या राजांच्या चरित्रांत ज्या मनोरम कथा सांगितल्या आहेत त्यांजकडेच विशेष लक्ष पुरवावयाचें आहे.

४६. पंतांनीं वंशावळींचा अर्थान् मुळाइतका विस्तार केला नाहीं. तथापि १ ते ८ स्कंधांतील पंतांच्या घाईचा व संक्षेपाच्या प्रमाणाचा विचार करतां पंतांनीं या स्कंधांत लेखणीला बरीच सैल सोडून तिला वावरण्याला बरीच मुभा दिली आहे असे दिसून येते. स्कंध १ ते ८ पर्यंतची मूळ भागवताची श्लोकसंख्या ७२५४ आहे व पंतांच्या मंत्रभागवताची ११४४ आहे. अर्थात् पंतांनीं मुळाचा ६॥ पटींनीं संकोच केला आहे असे दिसून येते. नवमस्कंधाचे हेच आंकडे बघितल्यास मूळ ९५४ व पंत ३७४ याप्रमाणे आहेत. म्हणजे येथे पंतांनीं मुळाचा फक्त २॥ पट संक्षेप केला आहे. यापुढील स्कंधांतही पंतांची विस्ताराची प्रवृत्ति अशीच दिसून येते. दशमस्कंधांतील संक्षेप ३॥ : १ याप्रमाणे आहे. एकादशांत तर २ : १ व द्वादशांत २॥ : १ याप्रमाणे पंतांच्या रचनेचे मूळ भागवताशीं प्रमाण पडते. एकंदर ९ ते १२ स्कंधांची पद्यसंख्या पाहिल्यास मूळ ६८३३ व पंतकृति २४३१ अशी आहे. अर्थात् मुळाशीं पंतकृतीचे प्रमाण २॥ : १ असे पडते. हेच प्रमाण पाहिल्या आठ स्कंधांत ६॥ : १ आहे या तुलनेवरून नवव्या स्कंधापासून पंतांची विस्ताराची प्रवृत्ति कशी एकदम वाढली हे दिसून येते. विस्ताराकडे प्रवृत्ति होण्यास भागवतांतील कथांची उत्तरोत्तर वाढत चाललेली मनोरमता हे कांहीं अंशीं कारण असावेसे वाटते.

४७. आणि कवीला विस्तार करावासा वाटेल अशा रमणीय कथा नवम स्कंधांत पुष्कळच आल्या आहेत. आतां कांहीं ठिकाणचीं कथानके व वर्णने अलीकडच्या वाचकांना कदाचित् मर्यादेबाहेर गेल्लीं अशीं वाटतील; पण त्याला कांहीं इलाज नाहीं. सुद्युम्न किंवा इला, सोम व तारका, पुरूरवा व उर्वशी, ययाति व देवयानी, बृहस्पति व ममता, इत्यादि कामुक युगलांचे वृत्तान्त सध्यांच्या वाचकांना अश्लीलच वाटतील यांत संशय नाहीं. पण पुराणे वाचावयाचीं असतील तर पूर्वीच्या लोकांसारखे खंबीर व शुद्ध मनाचे आपण बनले पाहिजे. शिवाय ज्या ग्रंथांत सोम व तारका यांचा वृत्तान्त सांगितला आहे त्यांतच सुकन्या, पृषध, नाभाग, अंबरीष, रंतिदेव, भगीरथ, रामचंद्र इत्यादि अनेक अलौकिक धीरोदात्त व पवित्र व्यक्तींचेही गुणानुवर्णन केले आहे हेही

ऋक्षांत ठेवले पाहिजे. पंतांचीं वर्णने वाचतांना तर मुळांतील अमर्याद वर्णनांचा मुळांच अनुभव येणार नाही; कारण अशा ठिकाणीं मुळांतील स्पष्टोक्ति गाळून पंतांनीं अगदीं मर्यादित वर्णन केलेले आढळते.

४८. वंशावळींच्या याद्यांमध्ये पंतांनीं पुष्कळच गळागाळ केली असून मुळां-
तील कथात्मक भागच खऱ्या विस्ताराने वर्णन केला आहे. काहीं थोड्या
ठिकाणीं मात्र त्यांनीं कथा सांगतांनाही हेतुपुरःसर अतिसंक्षेप वेला आहे.
अंबरीषकथेचा ती इतरत्र दोनदां वर्णिली असल्याने व रामचरित्राचा ती इतरत्र
अनेकदां वर्णिली असल्याने पंतांनीं फार संक्षेप केला आहे. एकोणिसाव्या;
अध्यायांतील ययार्तने सांगितलेले बोकडाचें रूपक व ययार्तीचा पश्चात्ताप जंरा
घृणा उत्पन्न करणारा अश्लीलशब्दयुक्त असल्यामुळे त्याचाही पंतांनीं अतिसंक्षेप
वेला आहे. असो; नवव्या स्कंधांतल कथांपैकीं रमणीय कथा पुढील होत.—
१ इला-सुद्युम्न कथा; २ सुकन्या-च्यवन कथा; ३ नाभागाची लहानशी कथा;
४ अंबरीषाख्यान; ५ युदनःश्व, मांधाता व सैभरि यांची कथा; ६ हरिश्चंद्राख्यान
७ सगराचा अश्वमेध व गंगावतरण; ८ कर्मापादाचें कथानक; ९ श्रीरामचरित्र
१० निमि व विदेह यांचा वृत्तांत; ११ भोमतांरका कथानक; १२ पुरूरवाउर्वशी
कथानक; १३ सत्यवती व ऋचीक यांची कथा; १४ परशुरामचरित; १५ ययाति
आख्यान; १६ दुष्यन्तशकुंतला आख्यान; व १७ रंतिदेवाची कथा.

४९. यांपैकीं ज्या ज्या कथांना पंतांनीं महत्त्व देऊन त्यांचें थोडें फार विस्ता-
राने वर्णन केले आहे अशांचें थोडेंसे निरीक्षण करूं. [१] मनुची मुलगी इला,
जी वसिष्ठकृपेनें मुलगा म्हणजे सुद्युम्न झाली व शिकारीच्या निमित्ताने शंकराच्या
उपवनांत गेल्यावर जिला पुन्हां महिनाभर पुष्पत्व व महिनाभर स्त्रात्व असें
दुहेरीं जीवन स्वीकारावे लागले, तिची ही पहिलीच कथा पंतांनीं सुरेख रीतीनें
सांगितली आहे. मुळपेक्षा बराच संक्षेप वेला आहे. [२] शर्याति राजाच्या
महापतिव्रता सुकन्या नामक कन्येची दुसरी कथा होय. ही पंतांनीं १६ आर्यांत
मुळपेक्षा थोड्या संक्षेपाने कथन केली आहे लहान बालिका असतांना सुकन्येनें
ज्ञानाने वारुळांत लकाकणाऱ्या च्यवन ऋषींच्या डोळ्यांना कांटे टोचले होते.
जेव्हा—

देखे नृप, तों केला स्वसुतेनें च्यवन आंधळा कधी ।

तदनुग्रह संपादी, अर्पी त्याच्या करीं सुतायष्टी ॥ ३१ ॥

वाचा अर्थाधि तसी त्यासि सुकन्या कनापि सोडीना ।

करुनि प्रसन्न घे ती पतिची आज्ञा कदापि मोडीना ॥ ३२ ॥

येथे ' वागर्थविव सम्पृक्तौ ' या कालिदासाच्या अत्युत्कृष्ट उपमेची आठवण पंत करून देतात. [३] स्वतःच्या भावांनीं दायभाग न देऊन फसविलेले असता बापाच्या आज्ञेवरून अंगिराऋषींच्या यज्ञांतल्या उरलेल्या वस्तु घेण्यास जाणारा व रुद्राने त्यांतही अटकाव केला असतां प्रामाणिकपणे रुद्राचा हक्क कबूल करणारा सत्यवक्त्र्यांचा शिरोमणि नाभाग याची कथा तिसरी होय. ही पंतांनीं मुळाइतक्याच विस्ताराने सांगितली आहे. येथे पंतांनीं

यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।

चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ भा. ९.४.८.

या मूळ श्लोकाचे भाषांतर

नभग पित्यासि पुसे, तो सांगे, ' यज्ञाविशिष्ट हा भाग ।

कोठें रुद्रासि असे, सर्वाही पात्र तो महाभाग ' ॥ ५६

असे केले आहे. या ठिकाणीं मुळांतलि 'क्वचित्' याचा अर्थ केव्हां तरी, एके समर्थ असा कालवाचक असून ' कोठें ' असे त्याचे केलेले स्थलवाचक भाषांतर बरोबर झालेले नाही. ' यज्ञशाळेतल्या उरलेल्या वस्तु ऋषींनीं एके प्रसंगीं (दक्षयज्ञांत) रुद्राला ठरवून दिल्या होत्या तेव्हांपासून रुद्रच त्यांचा अधिकारी झाला आहे, ' असा या श्लोकाचा आशय आहे तो पंतांच्या आर्थेन नीट आलेला नाही. मुळाचें अनुवाद करतांना अर्थाचा अंदाज असा चुकल्याचे पंतकृतींत कोठें दृष्टे तपतीस येत नाही. येथेच हे लहानसें स्वतः लहानसें स्वतः लहानसें लहानसें कोण जाणे !

५०. [४] अंबरीषाख्यान मंत्रभागवतामध्ये पंतांनीं १० च आर्यांत आटपले आहे. कारण याच कथानकावर ' अंबरीषाख्यान ' नामक साकीवद्ध व ' भक्तभूषण ' नामक विविधश्लोकवद्ध अशीं दोन खंडकाव्ये पंतांनीं रचली आहेत. मूळ भागवतांतलि अंबरीषाचे कथानक अतिशय सुंदर आहे याबद्दल वाद नाही. पण या दोन्ही पंतकृतींची खुपारी अशी काही उतरली आहे कीं भागवतकारांनाही त्याबद्दल मान डोलवावी असेच वाटले असो. पैकीं साकीवद्ध आख्यानाच्या अवघ्या ४० साक्या असून ते फारच कोमल, प्रेमळ व सरस झाले आहे. विशेषतः शेवटीं शेवटीं तर त्यांत कमालीचा रस उतरला आहे. ' भक्तभूषण ' काव्याचे मोठमोठ्या वृत्तांतले ११० श्लोक आहेत. हीं दोन्ही काव्ये आपापल्या

परीने सारखीच मनोहर व हृदयंगम वडाविलेली पाहून पंतांच्या कौशल्याचा चमत्कार वाटतो. वामनचरित्रात किंवा कृष्णविजय पूर्वार्धात मुळाचे जसे पुष्कळ ठिकाणीं बरहुकूम रूपांतर केले आहे तसे या दोन्ही काव्यांत केलेले नाही. मुळांतील कथाभाग साकल्याने लक्षांत घेऊन मग पंतांनी आपल्या कल्पनेस व प्रतिभेस मोकळेपणीं चालना देऊन हीं काव्ये निर्माण केलेलीं दिसतात. दोघांमध्ये सरस कोणचे याची निवड करणे मोठे कठीण आहे. संक्षिप्त, साधी, कोमल व काचित् बहारीच्या कल्पनाचमत्कृतीने युक्त अशी कविता ज्याला पसंत पडत असेल त्याला साकीवद्ध अंबरीषाख्यान मोहून टाकील. विस्तरशील (elaborate), भरदार, ठिकठिकाणीं कल्पनाचमत्कृति, अलंकार व भाषेच्या कसरती यांनीं नटलेल्या काव्याची ज्यास आवड असेल तो 'भक्तभूषण'कडे अधिक साभिलाष नजरेने पाहील. तथापि सद्भाव, प्रेमळपणा हे दोघांतही आहेतच हे सांगण्याची जरूरी नाही.

'अंबरीषाख्याना'ला उत्तरार्धात विशेष बहार आली आहे. सुदर्शन पाठीमागे लागल्यानंतर दुर्वासऋषि प्रथम ब्रह्मयाकडे, नंतर शिवाकडे व तेथून श्रीहरीकडे जातो. परंतु श्रीहरीनेही त्याची उपेक्षा केली.

शरणागतवत्सलहि, प्रभुहि, ब्रह्मण्यहि, परि हरि तो ।

सच्छलकासि उपेक्षी, जरि निजरिपुभवही परिहरितो ॥ १९ ॥

संतांपुढे त्रिष्णु आपला स्वतःचा सुद्धां दुर्बलपणा कबूल करतो व संतच मला माझ्या स्वतःच्या मूर्तीपेक्षाही मान्य आहेत असे सांगतो.

'शरणागतरक्षणदक्ष प्रभु संतचि हरिती तापा ।

संत क्षमाश्याशांतीचे सागर विनवी बापा ! ॥ २५ ॥

जनतापा अमृतकरद्वारा तपनाचा कर हरितो ।

माझा प्रसाद साधुद्वारा तैसा, लाभे जरि तो ' ॥ २६ ॥

सूर्य ज्यप्रमाणे चंद्राच्या द्वारा लोकांचा ताप निवारण करतो त्याप्रमाणे श्रीसाधूंच्या द्वारा लोकांवर अनुग्रह करतो ही उपमा फारच सुंदर आहे. पुढे दुर्वास शरणार्थी संवत्सरभरि तो मुनि सर्वत्र भ्रमला ।

गेली साधुप्रति नौदंडाप्रति खग तैसा गमला ॥ २९ ॥

ही उपमा वाचल्यानंतर 'उपमा कालिदासस्य' असेच कोण दृठाने म्हणत बसेल? तारवातूनच निघालेल्या, अफाट सागरावर भ्रमण करून निराधार व हताश स्थितीत

पस्त डोलकाठीच्याच आश्रयासाठीं येणाऱ्या पक्ष्याची दुर्वासाला दिलेली अत्यंत समर्पक उपमा खरोखर रसिकाला डोलायला लावणारीच आहे यांत शंका नाही. पुढे दुर्वास अंबरीषाला शरण आल्यावर त्याला वांचविण्यासाठीं अंबरीष सुदर्शनचक्राची प्रार्थना करतो.—

‘ श्रुतिसाधूदित शक्य विहित म्यां केले असेल कार्य ।

तरि त्या पुण्ये सुदर्शना त्वां रक्षावा हा अर्थ ॥ ३४ ॥

प्रणताभयदमुकुंदबहुमता, चक्रा ! द्विज रक्षावा ।

हे जरि करणे नसेल, आधीं अंबरीष भक्षावा ’ ॥ ३५ ॥

यानंतर ‘भक्तभूषण’ काव्य. या काव्याचे निरीक्षण जरा दुखूनच करणे जरूरी आहे. कारण मधून मधून उतारे देता येण्याजोगे याचे सौंदर्य नाही. ते सर्व काव्य-भर जवळ जवळ सारखे भरलेले भाडवून येते. शिवाय लांब लांब अशीं पुष्कळ भाषणे यांत आहेत तीं सबंध उतरणे तर अशक्यच. बरे मधलाच एकादा उतारा देऊं म्हटल्यास मार्गील पुढील संदर्भ नष्ट होऊन त्याचे स्वारस्य नाहीसे होते. असो. मुळामधील ८४ श्लोकांचे आख्यान पंतांनी ११० श्लोकांपर्यंत वाढविले आहे. पण पंतांचीं वृत्ते बहुधा सगधरा, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी अशीं मोठीं असतात. तेव्हां विस्ताराच्या दृष्टीने मुळाच्या निदान दुप्पट तरी हे आख्यान झाले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. मुळावरहुकुम रूपांतर केलेलीं वर्णने यांत नाहींत हे वर सांगितलेच आहे. उदाहरणार्थ प्रारंभीचेच, श्लोक ४-७ यांत आलेले अंबरीषराजाचे वर्णन पहावे. हे अत्यंत सुंदर व या काव्यांतील उत्तमापैकी एक आहे. परंतु त्याला मुळाचा आधार नाही नही. मुळांत अंबरीषाचे वर्णन आहे पण ते सर्व त्याच्या विष्णुभक्तीस अनुलक्षून आहे. पंतांचे वर्णन अवांतर गोष्टीसंबंधाने व विशेषतः दानशूरत्वासंबंधाने आहे. दुसरी या काव्यासंबंधाने लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे अलंकारवैपुल्य ही होय. शब्दालंकारांनी व अर्थालंकारांनी हे काव्य अक्षरशः खचलेले आहे. अर्थालंकार तर बहुतेक प्रत्येक श्लोकांत योजिले आहेत. एक उदाहरण—

प्रथम अमृतीं कालिंदीच्या करी मतिमज्जन—

स्तुतपद मग ब्रह्मध्यानामृतीं अतिमज्जन ।

उठविल कसा सुप्त स्वाकीं महा अहि, साधुनीं

शुचिपण दिले तीयां गंगादिकांसहि स धुनी ॥ १५ ॥

पूर्वार्धामध्ये यमुनेत स्नान करणे व ब्रह्मध्यान करणे अशा दोन्ही प्रस्तुत क्रियांचा ' अतिमज्जन करी ' या एकाच क्रियापदाने उल्लेख केला असल्यामुळे तुल्ययोगिता अलंकार झाला आहे. उत्तरार्धात अप्रस्तुतप्रशंसा आहे. या श्लोकांत यमकाची देखील कौशल्यपूर्ण घडण केली आहेच. तरी प्रेक्षणीय शान्दिक कसरतीचे आणखी एक लहानसे उदाहरण—

अमळा कमळाकेलिभवना भवनाशना ।

पावना, पाव, नाशी या व्यसनास सनातना ॥ ५३ ॥

येथे यमक व अनुपास या दोन्ही शब्दालंकारांचा सुंदर विलास दृष्टीस पडत असूनही अर्थास काठिन्य आलेले नाही हे लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. मुळातील लहानशा कथेच्या मानाने हे आख्यान बरेच विस्तारलेले असल्याकारणाने थोडी-बहुत पुनरुक्ति, तीच ती कल्पना घेऊन घेऊन वर्णन करण्याची प्रवृत्ति, येथे बरीच दृष्टीस पडते. उ० साधूंचे सामर्थ्य व विरोधी दुष्टांचा नाश करण्याची त्यांची शक्ति एकरुसारखी ७२ ते ७५ या श्लोकांत पुनः पुनः निरनिराळ्या दृष्टान्तांनी वर्णिली आहे. अशीं जरी कांहीं क्षुद्रक न्यूने असलीं तरी एकंदरीने हे आख्यान अत्यंत सुंदर झाले आहे यांत शंका नाही. आणि पंतांनी आपल्या प्रतिभेला मुळातील मजकुराने जखडून न टाकतां स्वच्छंदपणे वावरुं दिल्यामुळेच हा अशा तऱ्हेचा उत्कृष्ट परिणाम त्यांना बठवितां आला आहे. प्रारंभाचे अंबरीष राजाचे वर्णन (श्लोक ४-७), दुर्वासःक्रोधाचे वर्णन (श्लो० १९-२५), श्रीविष्णूचे भाषण (श्लो० ६०-७७) व शेवटची अंबरीषाची दुर्वासाचे रक्षण करविण्याविषयी चक्रास प्रार्थना (श्लो० ८३-९०) हे भाग त्यांतल्या त्यांत विशेष सुंदर वठले आहेत.

५१. अंबरीषाच्या आख्यानास सोडून आतां आपण मंत्रभागवतातील पुढच्या कथांकडे वळूं. [५] इक्ष्वाकुवंशातील महापराक्रमी ककुत्स्थ राजाचा पुत्र युवनाश्व याला मांधाता नामक पुत्र झाला. पत्नीसाठीं मंतरलेले पाणी स्वतःच प्याल्याकारणाने युवनाश्वाला पत्नीपासून मुलगा न होतां विचाराळा स्वतःच गर्भधारणा करावी लागली व पुत्रजन्माचे वेळेस कुक्षिभेद करून घेऊन हाल सोसावे लागले. अंत या प्रसंगाचे विनोदाने वर्णन करतात.—

मोटें पोट नृपाचें जों जों तों तों प्रजेस भय मोटें ।

दक्षिण कुक्षि विदारुनि जन्मे शिशु साधुयश वढे खोटें ॥ ७९ ॥

पुढे इंद्राने आपली अमृतस्त्राविणी अंगुलि चोखावयास देऊन वाढविलेला तो युवनाश्वपुत्र मांधाता व त्याच्या पत्नास कन्यांना वरणारा त्याचा एकच जावई. सौभारे ऋषि यांच्या मजेदार हकीकती पंतांनी संक्षेपानेच वर्णन केल्या आहेत. [६] मांधात्याच्या वंशातील त्रिशंकूचा पुत्र हरिश्चंद्र याचे कथानक मात्र पंतांनी मुळातक्याच विस्ताराने वर्णिले आहे. भागवतांतील ही हरिश्चंद्राची कथा, आपल्याला नेहमी पुराणांत आढळते त्या करुणरसमय सत्वपरीक्षेच्या कथेहून अगदी भिन्न आहे. आपल्याला मुलगा झालेला वरुणास अर्पण करण्याचे प्रथम कबूल करून पुत्र झाल्यानंतर हरिश्चंद्र टाळाटाळ करू लागतो. तेव्हा वरुणाच्या अवकृपेने त्याला उदररोग होतो. हे पाहून त्याचा मुलगा रोहित शुनःशेष नावाच्या मुलाला आणून त्याचा वरुणाप्रीत्यर्थ मेध (यज्ञ) करण्याचा विचार करतो. त्या शुनःशेपास विश्वामित्र व वरुणदेव हे पाशातून सोडवितात. अशा स्वरूपाची ही कथा आहे. ही शुनःशेपाची कारुण्यपूर्ण कथा ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेली आहे. वेदांमध्ये शुनःशेपाच्या वरुणप्रार्थनेचे एक सूक्त आहे व उदररोगापासून मुक्त करण्याबद्दलच्या प्रार्थनेचीं कांहीं सूक्ते आहेत. तीं याच संबंधाचीं असावीं असे म्हणतात. स्वप्नांत दिलेल्या वचनाच्या पूर्ततेबद्दल विश्वामित्राने केलेल्या हरिश्चंद्राच्या छळाची कथा जरी भागवतांत नाही तरी तिचा निर्देश मात्र त्यांत केला आहे. (भा. ९-७. २४.) [७] सगराचा अश्वमेध, कपिलाच्या नेत्राग्नीने सगरपुत्रांचे दहन, मगीरथाचे गंगेला आणण्याविषयीचे प्रयत्न व गंगेचे भूलोकीं अवतरण वगैरे सर्व कथाभाग मुळांत यापुढे ८ व ९ अध्यायांत आला असून पंतांनी तो ३० आर्यांत सुंदर रीतीने वर्णिला आहे. मूर्ख सगरपुत्र कपिलाचा अवमान करतात ते वानराची व पिंपळाच्या झाडाची उपमा देऊन पंत वर्णितात.—

बळमत्त सगरसुत ते लंघिति मानूने चोर कपिलाते ।

न गमे अलंघ्य चळदळनग, दैवत जरिहि, कपिला ते ॥ १५ ॥

वानराचे उपमान घेऊन साधलेला प्रतिवस्तूपमालंकार येथे फार शोभादायक व समर्पक झाला आहे. [८] त्यानंतर वसिष्ठाने शापलेल्या कल्माषपादाचे उद्धानसे कथानक पंतांनी ९ आर्यांत वर्णिले आहे. [९] यापुढे सूर्यवंशातील प्रचल्या पुष्कळ पिढ्या टाकल्यानंतर श्रीरामचरित्रापर्यंत आपण येऊन ठेपतो. रामचरित्र १० व ११ अध्यायांत फार प्रेमळ व हृदयंगम रीतीने भागवतकरांनी वर्णिले असून पंतांनीही आपल्या वर्णनांत बराच रस ओतला आहे. मात्र संक्षेप

पंतांनीं फारच म्हणजे ९० श्लोकांच्या २४ आर्या इतका केला आहे. भागवतकारांनीं एकंदर रामचरित्र संक्षेपानेच सांगितले आहे. तरी त्यांतल्या त्यांत रावणवधापर्यंतचे पूर्वचरित्र त्यांनीं फारच संकुचित करून केवळ पहिल्या २३ श्लोकांत आटपून टाकले आहे; व रावणवधानंतरच्या उत्तरचरिताचा, विशेषतः भरतभेट, राज्यारोहणोत्साह यांसारख्या प्रेमळ प्रसंगांचा जास्त विस्तार केला आहे (श्लोक १७). पंतांनीं याच्या भगदीं उलट क्रम स्वीकारून पूर्वचरित्र विस्ताराने १७ आर्यांत वर्णिले आहे व उत्तरचरित्रास ६ च आर्या दिल्या आहेत. असे करण्यांत पंतांनीं विशेष रसिकपणा दाखवला आहे असे म्हणता येत नाही. मूळ भागवतांत सीतेच्या आग्नेदिव्याचा उल्लेख नाही ही लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. पण पंतांनीं त्या अग्निदिव्याचा उल्लेख केला आहे (आर्या १५९). शिवाय वाल्मीकीचाही उल्लेख मुळांत नसतांना पंतांनीं उगीच केला आहे (आ. १६४). सूक्ष्मपणे पाहिल्यास आणखी एक अवश्य ध्यानांत धरण्याजोगी गोष्ट दिसून येते. रामाच्या चरित्रातील सीतात्यागाचा जो हृदयद्रावक व ज्याची युक्तायुक्तता अत्यंत संशयित आहे असा प्रसंग, त्याचे भागवतकारांनीं केलेले वर्णन पहा. —

इति लोकाद्बहुमुखाद् दुराराध्यादसंबिदः ।

पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसःश्रमम् ॥ भा. ९. ११. १०.

‘ हजार तोंडे असलेल्या, दुराराध्य, यथार्थ ज्ञान करून न घेता आरोप करणाऱ्या अशा लोकांना भ्यालेल्या पतीने टाकलेली ’ असा स्पष्ट अभिप्राय व्यक्त करून भागवतकारांनीं रामाच्या कृत्याविषयीं नापसंती दर्शविली आहे. पण पंतांनीं येथेही मुळास सोडले असून सीतात्यागाबद्दल त्यांनीं रामाची तितक्याच स्पष्टतेने पाठ थोपटली आहे.

सुजांची मर्यादा किती सांगो ? भी जडाहि परिटा कीं ।

अघ लावी, राम म्हणे ‘ सौमित्रे, हे सतीच परि टाकीं ’ ॥ १६२ ॥

रामचंद्राविषयीं लवमात्र अनादर दाखवावयाचा नाही म्हणून असो विवा कौणत्याही कारणामुळे असो पंतांनीं येथे मुळांतील अभिप्रायाचा विपर्यास केला आहे असे म्हणणे भाग पडते.

एकंदरींत सहृदयतेच्या दृष्टीने, प्रेमळपणाच्या दृष्टीने व काव्याच्या दृष्टीनेही येथे मूळ भागवत पंतकृतीपेक्षां फार सरस वठले आहे.

[१०] पुढे गुह्यशापाने मेलेल्या निर्माची लोकांच्या नेत्रांमध्ये स्थापना व

त्यामुळे सर्वांच्या पापण्यांची उघडझांक; निमीच्या शरीराचे मंथन करून त्यापासून विदेह नामक पुत्राचे उत्पादन; वगैरे कथा पंतांनीं १० आर्यांत सांगितली आहे. [११] येथे सूर्यवंशाचा वृत्तान्त संपून सोमवंशास प्रारंभ होतो. सूर्यवंशाचे जे राजे वर सांगितले ते सर्व पराक्रमी, शुद्धाचरणी, अनेक धीरोदात्त सद्गुणांनीं युक्त क्षत्रिय वर्णिले आहेत. पण सोमवंशास सुरवात होताच व्यभिचार, परदारहरण, कपट वगैरे दुर्गुणांनीं भरलेल्या राजांच्या चरित्रांस प्रारंभ होतो. पहिले सोमाचेच कथानक नीतिदृष्ट्या किती गह्य गोष्टींनीं भरलेले आहे ! चंद्रवंशाचा मूळ पुत्र जो बुध तोच सोम व बृहस्पतीची वायको तारा यांपासून व्यभिचाराने जन्मलेला ! असो. या हकीकतीच्या जास्त अंतरंगांत शिरून कोमल प्रकृतीच्या वाचकांस न दुखविणेच बरे. [१२] यापुढील पुरूरवा-उर्वशीची कथा तरी याच मासल्याची आहे. पुरूरवा हा, बुध व मर्ग अगदीं प्रथमच उल्लेखलेली मनुष्य कन्या इला यांचा पुत्र. त्याची हकीकतही पंतांनीं मुळांपेक्षा संक्षेपाने पण एकंदरीत चांगल्या रीतीने सांगितली आहे. कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय नाटकावरून याची कथा सर्वांच्या परिचयाची असतेच. ही कथा अत्यंत प्राचीनांपैकी असून ऋग्वेदांतही तिचा उल्लेख आहे. [१३] पुरूरवाचा ज्येष्ठ पुत्र आयु. त्या आयुच्या वंशातील कन्या सत्यवती ही ऋचीक नामक ऋषिस दिलेली असून तिच्यापासून जमदग्नि उत्पन्न झाले. सत्यवतीची आई म्हणजे क्षत्रिय स्त्री; तिच्याकरितां मंत्रांनीं सिद्ध केलेला चरु सत्यवतीने खाल्ला त्याचा परिणाम, तिचा साक्षात् पुत्र नव्हे, पण नातू (परशुराम) अत्यंत उग्र, क्षत्रियांपेक्षांही जबरदस्त योद्धा होण्यांत झाला [१४] यानंतर परशुरामचरितच गायिले आहे. पंतांनीं ते बरेच विस्ताराने म्हणजे ३४ आर्यांत वर्णिले असून ते फार सुंदर साधले आहे. पित्याच्या वधाने क्रुद्ध झालेल्या सहस्रार्जुनाच्या मुलांनीं जमदग्नीचा वध केला तेव्हा जमदग्नीचा पितृनिष्ठ सुत परशुराम,

यमसा खवळे, शवसह बंधूंच्या करुनियां अधीन रडों ।

उसळे म्हणे ' अरींचीं कापीन असींच मी कवीं नरडीं ' ॥ २४२ ॥

पूर्वाधीतील रसोत्कर्षकारक सहोक्ति अलंकार, भाषेचा आवेश व वीररसानुकूल शब्दयोजना यांच्या योगाने ही आर्या चित्तवेधक झाली आहे. नंतर तो खवळलेला जामदग्न्य

मोटा प्रळयावि करि अरिमूर्ध्यांच्या भीतिदायका ढांगा ।

अयुनहि मारुनि परिभवपंकांतुनि कीर्ति गाय काढी गा । ॥ २४४ ॥

येथेही कीर्तीवर गाईचे रूपक पंतांनीं फार सहस्यतेने योजले आहे.

[१५] यापुढील ययातींचे आख्यानही पंतांनीं फार सुंदर रीतीने मराठीत उतरले आहे. भारतातील ययाति आख्यानपेक्षा हे कांहीं बाबतीत निराळे आहे. स्त्रियांच्या व मुलींच्या स्वभावरेखनाच्या बाबतीत पंत फार कुशलता दाखवितात. देवयानी व शर्मिष्ठा या दोघी जलकीडार्थ गेल्या होत्या. महादेवास समोरून जातांना पाहून त्या लाजल्या व ' वस्त्र गुह्युतेचे तें राजसुता नेसली गडबडून. ' तेव्हा बायकांच्या स्वभावास अनुसरून त्या ' दोघी पितृभाग्यमदे स्नेह बुडवितो वृथा बडबडून २५८. ' नवऱ्याच्या किंवा बापाच्या भाग्यामुळे ताडून जाऊन स्त्रिया असे करतात हे कोणास माहित नाही ? या दोघींचे हे भांडण पंतांनीं एकाच अर्थीत मार्भिकरणे आणले आहे.

ते कविजा तीस म्हणे, ' सिंहीतें लंघिती शिवा दासी ' ।

राजपुताहि म्हणे, ' कां करिसी तूं भिक्षु र्छी विवादासी ' ॥ २५९ ॥

या दोघींच्या भांडणाच्या मुळांतील लांबलचक वर्णनाच्या मानाने पंतांनीं दोनच आर्यात रेखाटलेले हे शब्दचित्र कितीतरी सुंदर आहे ! [१६] दुष्यंत-शकुंतलाख्यानही पंतांनीं रेखीवपणे १० आर्यात आणले आहे. त्यांचा पुत्र भरत याची हकीगत मात्र मुळांत जरा विस्तृत आहे तो पंतांनीं अगदी संकुचित केली आहे [१७] रंतिदेवाची गोष्ट अति क्लृप्त व सुंदर असून पंतांनीं ती फक्त पांचच आर्यात आटून टाकली आहे. तेव्हा आपणासही तिचा येथे उगीच विस्तार करण्याचे कारण नाही.

५२. रंतिदेवाच्या हकीकतीनंतर मुळांत व पंतकृतींतही निरनिराळ्या राज-वंशांच्या लांबलचक वंशावळ्या असून त्यांत ऋष्यशृंग, ज्यामघ वगैरे कांहीं राजांच्या लोटक कथा आहेत. शेवटीं कौरववंशातील शंतनु आदिकरून अलीकडच्या राजांवर्यंत वर्णन येऊन ठेपले असून अखेरीस कौरव, पांडव, यादव यांच्यातील दुर्योधन धर्म, भीम, अर्जुन, वसुदेव, उग्रसेन, व सरतेशेवटीं श्रीकृष्ण येथवर्यंत नामावळी येऊन पोचली आहे. मुळांत कित्येक पुढच्या पिढ्यांचेही आधीं भविष्यरूपाने कथन करण्यांत आले आहे. शेवटीं श्रीकृष्णाच्या मंगल चरित्राचा कर्माण्यपरिमेषाणि मनसापि सुरेश्वरैः । सहस्रं कर्षणश्चक्रे भुगवान्मधुसूदनः ॥

त्यामुळे सर्वांच्या पापण्यांची उघडझाक; निमीच्या शरीराचे मंथन करून त्यापासून
 इंवेदेह नामक पुत्राचे उत्पादन; वगैरे कथा पंतांनी १० आर्यांत सांगितली आहे.
 [११] येथे सूर्यवंशाचा वृत्तान्त संपून सोमवंशास प्रारंभ होतो. सूर्यवंशाचे जे
 राजे वर सांगितले ते सर्व पराक्रमी, शुद्धाचरणी, अनेक धीरोदात्त सद्गुणांनी युक्त
 असे वर्णिले आहेत. पण सोमवंशास सुरवात होताच व्यभिचार, परदारहरण, कपट
 वगैरे दुर्गुणांनी भरलेल्या राजांच्या चरित्रांस प्रारंभ होतो. पहिले सोमाचेच कथा-
 नक नीतिदृष्ट्या किती गर्ह्य गोष्टींनी भरलेले आहे ! चंद्रवंशाचा मूळ पुंष जो बुध
 तोच सोम व बृहस्पतीची वायको तारा यापासून व्यभिचाराने जन्मलेला ! असो.
 या हकीकतीच्या जास्त अंतरंगांत शिरून कोमल प्रकृतीच्या वाचकांस न दुखविणेच
 बरे. [१२] यापुढील पुरूरवा-उर्वशीची कथा तरी याच मासल्याची आहे. पुरूरवा
 हा, बुध व म.गे अगदीं प्रथमच उल्लेखलेली मनुवी कन्या इला यांचा पुत्र. त्याची
 हकीकतही पंतांनी मुळांपेक्षा संक्षेपाने पण एकंदरीत चांगल्या रीतीने सांगितली
 आहे. कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय नाटकावरून याची कथा सर्वांच्या परिचयाची
 असतेच. ही कथा अत्यंत प्राचीनांपैकी असून ऋग्वेदांतही तिचा उल्लेख
 आहे. [१३] पुरूरवाचा ज्येष्ठ पुत्र आयु. त्या आयुच्या वंशातील कन्या
 सत्यवती ही ऋचीक नामक ऋषिस दिलेली असून तिच्यापासून जमदग्नि
 उत्पन्न झाले. सत्यवतीची आई म्हणजे क्षत्रिय स्त्री; तिच्याकरितां मंत्रांनी सिद्ध
 केलेला चरु सत्यवतीने खाल्ला त्याचा परिणाम, तिचा साक्षात् पुत्र नव्हे, पण नातू
 (परशुराम) अत्यंत उग्र, क्षत्रियांपेक्षांही जबरदस्त योद्धा होण्यांत झाला [१४]
 यानंतर परशुरामचरितच गायिले आहे. पंतांनी ते बरेच विस्ताराने म्हणजे ३४
 आर्यांत वर्णिले असून ते फार सुंदर साधले आहे. पित्याच्या वधाने क्रुद्ध
 झालेल्या सहस्रार्जुनाच्या मुलांनी जमदग्नीचा वध केला तेव्हा जमदग्नीचा पितृनिष्ठ
 सुत परशुराम,

यमसा खवळे, शवसह बंधूंच्या कहनियां अधीन रडों ।

उसळे म्हणे ' अरींचीं कापीन असींच मी कवीं नरडीं ' ॥ २४२ ॥

पूर्वांर्थातील रसोत्कर्षकारक सहोक्ति अलंकार, भाषेचा आवेश व वीररसानुकूल
 शब्दयोजना यांच्या योगाने ही आर्या चित्तवेधक झाली आहे. नंतर तो
 खवळलेला जामदग्न्य

मोटा प्रळयावि करि अरिमूर्ध्याच्या भीतिदायका ढांगा ।

अयुनहि मारुनि परिभवपंकांतुनि कीर्ति गाय काढी गा ! ॥ २४४ ॥

येथेही कीर्तीवर गाईचे रूपक पंतांनी फार सहस्यतेने योजले आहे.

[१५] यापुढील ययातीचे आख्यानही पंतांनी फार सुंदर रीतीने मराठीत उतरले आहे. भारतातील ययाति आख्यानापेक्षा हे कांहीं बाबतति निराळे आहे. स्त्रियांच्या व मुलींच्या स्वभावरेखनाच्या बाबतीत पंत फार कुशलता दाखवितात. देवयानी व शर्मिष्ठा या दोघी जलक्रीडार्थ गेल्या होत्या. महादेवास समोरून जाताना पाहून त्या लाजल्या व ' वस्त्र गुरुमुतेचे ते राजसुता नेसली गडबडून. ' तेव्हा बायकांच्या स्वभावास अनुसरून त्या ' दोघी पितृभाग्यमदे स्नेह बुडवितो वृथा बडबडून २५८. ' नवऱ्याच्या किंवा बापाच्या भाग्यामुळे ताडून जाऊन स्त्रिया भसे करतात हे कोणास माहित नाही ? या दोघींचे हे भांडण पंतांनी एकाच आर्थत मार्मिकरणे आणले आहे.

ते कविजा तीस म्हणे, ' सिंहींते लंघिती शिवा दासी ' ।

राजपुताहि म्हणे, ' कां करिसी तूं भिक्षु की विवादासी ' ॥ २५९ ॥

या दोघींच्या भांडणाच्या मुळांतील लांबलचक वर्णनाच्या मानाने पंतांनी दोनच आर्यात रेखाटलेले हे शब्दचित्त कितीतरी सुंदर आहे ! [१६] दुष्यंत-शकुंतलाख्यानही पंतांनी रेखीवपणे १० आर्यात आणले आहे. त्यांचा पुत्र भरत याची हकीगत मात्र मुळांत जरा विस्तृत आहे तो पंतांनी अगदी संकुचित केली आहे [१७] रंतिदेवाची गोष्ट अति क्लृप्त व सुंदर असून पंतांनी ती फक्त पांचच आर्यात आटून टाकली आहे. तेव्हा आपणासही तिचा येथे उगीच विस्तार करण्याचे कारण नाही.

५२. रंतिदेवाच्या हकीकतीनंतर मुळांत व पंतकृतींतही निरनिराळ्या राज-वंशांच्या लांबलचक वंशावळ्या असून त्यांत ऋष्यशृंग, ज्यामघ वगैरे कांहीं राजांच्या लोटक कथा आहेत. शेवटी कौरववंशातील शंतनु आदिकरून अलीकडच्या राजांवर्यंत वर्णन येऊन ठेपले असून अखेरीस कौरव, पांडव, यादव यांच्यातील दुर्योधन धर्म, भीम, अर्जुन, वसुदेव, उग्रसेन, व सरतेशेवटीं श्रीकृष्ण येथवर्यंत नामावळी येऊन पोचली आहे. मुळांत कित्येक पुढच्या पिढ्यांचेही आधीं भविष्यरूपाने कथन करण्यांत आले आहे. शेवटीं श्रीकृष्णाच्या मंगल चरित्राचा

कर्माण्यपरिमेयाणि मनसापि सुरेश्वरैः । सहस्रं कर्षणश्चक्रे भगवान्मधुसूदनः ॥

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखःशोकतमेनुदम् । अनुग्रहाय लोकानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥
स्त्रिग्विस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया । नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥

भा. ९. २४. ६०, ६१, ६४.

असा पुढील स्कंधातील विषय ची सूचना देणारा तोटक उल्लेख करून शुद्धाचार्यांची
वाणी विराम पावली आहे. पंतांच्या लेखणीनेही

वाराया भूर्माचा भर, शरणागत अशेष ताराया ।

माराया दैत्यांतें, अवतरला श्रीनिवास बा राया ॥ ३७४ ॥

अशा रीतीने श्रीकृष्णचरित्राचा उच्चार करून या स्कंधापुरता विसावा घेतला आहे.

[दशमस्कंध पूर्वार्ध]

५३. दशमस्कंध म्हणजे श्रीमद्भागवताचा गाभाच होय. जसा मूळ भागवताचा
त्याचप्रमाणे मंत्रभागवताचाही तो गाभाच झाला आहे. कृष्णविजय हा तर
दशमावरचा पंतांचा स्वतंत्रच ग्रंथ आहे. कृष्णविजयाच्या रचनेकडे लक्ष दिले
असतां एकमेकांशीं विसदृश असे रचनेचे अनेक विभाग त्यांत आपल्याला दिसून
येतात, हे आपण मागे पाहिलेच आहे. या निरनिराळ्या विभागांची काव्यविषयक
योग्यताही सारखी नाहीं हे अल्प अवलोकनानें सहज दिसून येणारे आहे. स्थूल-
मानाने पाहिले तर या ग्रंथाचा पूर्वार्ध बोजड, क्लिष्ट व नीरस असा झाला आहे;
व उत्तरार्ध अतिशय सुंदर, सोपा व रसाळ असा उतरला आहे. कृष्णविजयाचा
पूर्वार्ध अशा रीतीने रसिक वाचकांच्या दृष्टींत तात्काळ न भरण्यासारखा झाला
आहे ही गोष्ट मंत्रभागवताच्या रचनेच्या वेळीं पंतांच्या चांगली लक्षांत असली
पाहिजे. कारण मंत्रभागवताचा दशमस्कंध हा कृष्णविजयांतील न्यूनतेचा उत्कृष्ट
प्रतीने पूरक होईल अशाच तऱ्हेने लिहिलेला दिसतो. कृष्णविजयाचा उत्तरार्ध,
तर मंत्रभागवत दशमाचा पूर्वार्ध अतिशय सुंदर व रसाळ उतरला आहे पंतांनीं
बुद्ध्याहोऊन असे केले असो वा नसो, कृष्णविजयपूर्वार्धाच्या नीरसतेमुळे व क्लिष्टते-
मुळे झालेले व्यंग सव्याज भरून निघावे अशीच मंत्रभागवतांतील दशमपूर्वा-
र्धाची रचना झालेली आहे यांत संशय नाही. समग्र दशमाची उत्कृष्ट गोडी ध्याव-
याची असेल तर मंत्रभागवतांतील पूर्वार्ध व कृष्णविजयाचा उत्तरार्ध असा जोड-
ग्रंथ करून वाचावा म्हणजे पंतांच्या काव्यकौशल्याची पूर्ण प्रतीति येईल. कृष्ण-

विजयाच्या पूर्वार्धात पंतांनी थोडेबहुत संक्षेपाचेच धोरण ठेवले आहे तर उत्तरार्धात त्यांनी अगदी मनसोक्त विस्तार केला आहे. याच्या उलट मंत्रभागवतामध्ये पूर्वार्ध जास्त विस्ताराने वर्णिलेला असून उत्तरार्ध त्या मानाने जरा जास्त संक्षिप्त केला आहे.

१४. पंतांनी मूळ कथानकाचा केलेला संक्षेप किंवा विस्तार हा केवळ मन मानेल तसा केलेला असून स्वतःच्या भूमिकेस व विशिष्ट धोरणास अनुसरून केला आहे हे आपण मार्गील विभागांत पाहिलेच आहे. आतां दशमस्कंधापुरतेच संक्षेप-विस्तार करण्याचे त्यांचे विशिष्ट नियम काय दिसून येतात हे पाहू. हे विशिष्ट नियम अर्थात् मार्गील सामान्य नियमांवरूनच निघालेले, किंबहुना त्यांचीच निराळी स्वरूपे आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(१) मंत्रभागवतांत, व कृष्णविजयांतही, खुद्द बलरामकृष्णांशी संबंध असलेल्या मुख्य कथेचा तेवढा पंतांनी भादर केला आहे. कृष्णचरित्राशी तादृश संबंध नसलेल्या ज्या लहान लहान कथा मधुनमधून काढून येतात त्यांचा बहुधा अतिसंक्षेप केला आहे. उ०, कृष्णाने उलथून पाडलेल्या यमलार्जुनांची पूर्वजन्मींची कथा मुळांत विस्तृत असून पंतांनी अतिसंक्षिप्त केली आहे (अ० १०); त्याचप्रमाणे द्रोण व धरा या वसूंची (पूर्वजन्मींचे वसुदेवदेवकी) कथा (अ० ८).

(२) कृष्णचरित्राच्या कथेमध्ये सुद्धा जेथे जेथे अध्यात्माचा किंवा वेदान्ताचा संबंध आला आहे तेथे पंतांनी बहुधा आटपते घेतले आहे उ०, ब्रह्मस्तुति (अ० १४); अ० ६० मधील रुक्मिणीच्या भाषणांतिल वेदान्तमय भाग; वेदस्तुति (अ० ८७); वगैरे. हीं सर्व अध्यात्मपर प्रकरणे पंतांनी गाळलीं आहेत किंवा त्यांचा अगदी संकोच केला आहे. केव्हा केव्हा अध्यात्मपर ईशवर्णनामधील अध्यात्मविषयक भाग काढून टाकून त्याच्या जागी साध्या, भाविकांस प्रिय अशा भगवद्यशोवर्णनाची योजना केली आहे; उ०, अ० ८६ मधील वसुदेवकृत कृष्णस्तुति, इ०. एकंदरीने दशमामध्ये वेदान्तप्रचुर असा भाग फार नाही त्यामुळे अशा तऱ्हेच्या गाळागाळीचा प्रकार पंतांस फार करावा लागलेला नाही.

(३) भागवतामध्ये निरनिराळ्या देवांनी, भक्तांनी अथवा साधकांनी केलेलीं ईश्वराचीं स्तोत्रे फार येतात. हीं स्तोत्रे बहुधा गाळण्याची पंतांची प्रवृत्ति असते असे आपण पूर्वी अनेकदा पाहिलेच आहे. ब्रह्मस्तुति (अ० १४), कालियसर्पकृत व कालियस्त्रीकृत कृष्णस्तुति (अ० १६), अक्रूरस्तुति (अ० ४०);—हीं

अतिशय संक्षेप केलेल्या किंवा गाळलेल्या स्तुतींची दशमांतली उदाहरणे होत.

(४) नानातऱ्हेचीं सुंदर सृष्टिशोभेचीं वर्णने, त्याचप्रमाणे नगरे, अंतःपुरे, राजसभा वगैरेचीं वर्णने भागवतांत कोठे कोठे येतात. हींही बहुधा पंतांनीं गाळलीं आहेत किंवा अतिसंक्षिप्त केलीं आहेत. अशा तऱ्हेचीं वर्णने काव्यास खरोखर अनुकूल होत व तीं पंतांनीं टाळलीं नसतीं तर बरे झाले असते असेही वाटते. तथापि भगवद्यशोगानाचा प्रमुख हेतु त्यांत साधत नाहीं यामुळे पंतांनीं त्यांजकडे दुर्लक्ष केले असावे. उ०, अ० २० व २१ मधील अत्यंत सुंदर शरद्वर्णन व कृष्णक्रीडांनीं पुनीत झालेल्या स्थलांचे वर्णन पंतांनीं कृष्णविजयांत व मंत्रभागवतांत जवळ जवळ गाळलेच आहे. हे २० व २१ अध्याय मुळांत इतकं सुंदर आहेत कीं, काव्यस्फूर्तीचा लवलेशही नसलेल्या माणसाला ते लोभवून टाकतील व आपण स्वतः त्याचा आशय काहीं तरी स्वभाषंत उतरावा अशी प्रेरणा उत्पन्न करतील. परंतु पंतांचे तिकडे विशेष लक्ष गेलेले दिसत नाहीं. त्यांच्या एकंदर काव्यसमूहाचे अवलोकन करून पाहिले असतां नैसर्गिक सृष्टिशोभेने किंवा मानवनिर्मित नगरादि स्थलांच्या शोभेने त्यांचे चित्त आकृष्ट करून घेतले होते असे दिसत नाहीं. सृष्टिवर्णनाची बहार करून सोडणारा आपल्यांतलि मुक्तेश्वर हाच कवि होय.

५. या चार बावी पंतांच्या संक्षेपाच्या घोरणासंबंधीं झाल्या. पण पंतांनीं सर्वत्र एकजात संक्षेपच केला आहे असे दिसून येत नाहीं. विशेषतः कृष्णविजयांत त्यांनीं पुष्कळ ठिकाणीं विस्तारही केला आहे. मंत्रभागवतांत व कृष्णविजयांत, मुळांत नसलेल्या काहीं गोष्टी त्यांनीं ठिकठिकाणीं आपल्या काव्यांत समाविष्ट करून देण्यास मागे पुढे पाहिलेले नाहीं.

(१) अशांपैकी पहिली गोष्ट म्हणजे पंतांनीं आपल्या काव्यांस लेखविलेली स्वतःची वाह्यभूषा होय. ही वाह्यभूषा बहुधा अलंकारात्मक आहे. मूळ भागवतकारांचे काव्य बहुधा अगदीं साधे, क्वचित् एकाद्या सुंदर दृष्टान्ताने युक्त असे असते. नानातऱ्हेच्या कल्पनांची गर्दी व अलंकारांचे वैपुल्य ज्यांत आहे असे भागवताचे अध्याय फारच थोडे सांगडतील. पण पंतरचनेची स्थिति याच्याद्वल अगदीं उलट आहे. मुळामधील कल्पना, मधुन मधून कोठेतरी दृष्टिस पडणारा उपमादृष्टान्तादि अलंकार तर पंतांनीं आपल्या काव्यांत उतरून घेतला आहेच पण त्याखेरीज स्वतः निर्माण केलेल्या अशा शेकडों सुंदर अलंकारांची पूजा त्यांनीं आपल्या

अभिष्ट कवितादेवीस बांधली आहे. अर्थात् मुळांत नसलेल्या अशा शेंकडों सुंदर-कल्पना, उपमादि अलंकार पंतांच्या काव्यांत दिसून येतात यांत नवल नाही. पुष्कळ वेळां पंतांच्या आर्यांच प्रथमार्ध कथेंतिल असून दुसऱ्या अर्धांत पंतांनीं कांहीं तरी सुंदर कल्पना, एकादा बहारदार दृष्टान्त अगर आणखी एकादा अलंकार यांची योजना केलेली असते. रसिकवर्थ हंस यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आलेली असून ती त्यांनीं नमूद केलेली आहे.

(२) मुळांत वाढावा करण्याचा दुसरा प्रकार म्हणजे टीकेस अनुसरून मुळांतील विषयास पुष्टिकारक असा मजकूर नवीन घालणे हा होय. पंतांनीं भागवत लिहितांना श्रीधरी टीका स्वतःपुढे ठेविली होती. टीकेतिल मजकूर आपल्या काव्यांत आणलेला आहे अशी ठिकाणे दशमापेक्षां एकादश स्कंधांतच आपल्यास विशेष आढळून येतील. अशा तऱ्हेचें एक उदाहरण सहाव्या स्कंधांत आपण पाहिलेच आहे.

(३) याशिवाय फक्त कृष्णविजयापुरतेंच पाहिल्यास मुळांतील घोरण न बदलतां कथानकाचा देखिल त्यांनीं काव्यसौंदर्यास अनुकूल अशा अनेक ठिकाणीं विस्तार वेलला आढळतो. बहुधा सर्व उत्तरार्ध व पूर्वार्धांतील उद्धवगोपींच्या भेटीचा प्रसंग (अ० ४६, ४७, ४८,) पाहिल्यास मुळांतीलच कथानक त्यांनीं एकसारखें वाढवून कसे लिहिलें आहे तें लक्षांत येईल व संक्षेपाप्रमाणेंच विस्तारही पंतांस सुंदररीताने कसा करितां येतो याची खात्री पटेल सुपरियेवढ्या कापसाच्या बोंडाचा विचरून पेरुयेवढाही विस्तार करतां येतो; तशाच तऱ्हेची कृति पंतांनीं केली आहे. किंवा अधिक समर्पक दृष्टांत द्यावयाचा म्हटला तर भगदीं लढानशा रव्याच्या चकतीचा विस्तार करून त्यांत काव्य कल्पनांचें गोड भरण घालून त्याची चांगली फुगीर करंजी पंतांनीं पुष्कळ वेळां बनविली आहे असेही म्हणतां वेईल. असो. या विस्ताराचें विशेष विवेचन पुढे आणखी केले आहे. (पहा. परिच्छेद ६९, ७०, ७१.)

५६. पंतांच्या संक्षेपविस्ताराद्वलच्या घोरणाचा इतका विस्तार केला तरी सरतेशेवटीं ' निरंकुशाः कवयः ' या महासूत्राचा उच्चार करून न्यूनसंपूर्णता करावी लागतेच. काहीं ठिकाणीं त्यांनीं विस्तार कां केला व तशाच तऱ्हेच्या दुसऱ्या कित्येक ठिकाणीं त्यांनीं संक्षेप कां केला याचीं कारणे पुष्कळ वेळां समर्पक रीतीनें देतां येत नाहींत. मंत्रभागवतांत पूतनावध, कालियदमन किंवा गोवर्धनोत्थार हे

प्रसंग विस्ताराने वर्णिले असून यमलार्जुनोद्धार, अग्निप्राशन, किंवा नंदाची वृष्ण-शापापासून मुक्तता हे प्रसंग अगदी संक्षेपाने वर्णिले आहेत. याला कारण बहुधा कवीची लहरच होय. कदाचित् पूननावधाचे वगैरे प्रसंग यमलार्जुनोद्धार इत्यादि प्रसंगापेक्षा जास्त महत्त्वाचे व काव्यसौंदर्यास जास्त अनुकूल आहेत असे म्हणून समाधान करून घेता येईल. परंतु कृष्णविजयांत रासक्रीडेसारख्या रमणीय प्रसंगाचे वर्णन तितके विस्ताराने न करिता उद्धवगोपींच्या भेटीचा त्या मानाने कमी महत्त्वाचा प्रसंग (अ. ४७) कंटाळवाणा होईल इतका लांबविण्यांत पंतांचा काय हेतु होता हे सामान्य तर्काने मुळांच कळण्यासारखे नाही. केवळ कवीची लहर असे म्हणून अशा ठिकाणी स्वस्थ बसणे भाग येते. दुसरी उपपत्ति तेथे काय बसवणार ?

संक्षेपविस्ताराच्या बाबतींत पंतांच्या धोरणाचा सामग्र्याने विचार केला. आता त्यांच्या दशमपूर्वार्धावरील काव्यांचे एकैकशः निरीक्षण करूं.

५७. प्रथम कृष्णविजयाकडे वळूं. कृष्णविजयांच्या पूर्वार्धाकडे पाहिले म्हणजे त्यांतील प्रथमच लक्षांत येणारी गोष्ट त्यांत योजलेले अर्ध वृत्त ही होय. हे वृत्त 'आर्यागीति' नामक असून पंतांच्या कृष्णविजय, प्रह्लादविजय व आर्यागीतिमुक्तामाला या काव्यांशिवाय मराठींत दुसरीकडे कोठेही आढळून येत नाही. पंतांनी आपल्या काव्यांत सर्वत्र वापरून मराठी वाचकांना अगदी परिचित करून सोडलेल्या गीतिवृत्ताची ही गोष्ट जवळ जवळ अशीच आहे. पंतांनी गीतिवृत्ताची योजना करून तिला मराठींत रुढ करून टाकीपर्यंत गीतिवृत्तांत बहुधा कोणीही काव्यरचना करित नसत. फार काय पण बुद्ध संस्कृतांतही गीति व आर्यागीति या वृत्तांचा प्रचार असल्याचे दिसून येत नाही. संस्कृतामध्ये चिररूढ असलेले मात्रागणवृत्त म्हणजे छन्दःशास्त्रांत 'आर्या' हे नांव खरोखर ज्याला दिलेले आहे ते वृत्त होय. या वृत्ताच्या चवथ्या चरणांत १८ मात्रांच्या एवजीं १५ मात्रा असतात; म्हणजे चौथ्या चरण सामान्य मोरोपंती आर्यपेक्षां (म्हणजे छन्दःशास्त्रोक्त गीतिपेक्षां) ते न मात्रांनीं आखूड असतो. हीच छन्दःशास्त्रोक्त आर्या संस्कृतांतील सर्व कवींनीं उपयोगांत आणली आहे. कालिदासाच्या शाकुन्तल व विक्रमोर्वशीय या नाटकांत वारंवार येणारी आर्या ती हाच व गोवर्धनाने आपली 'आर्यासप्तशती' ज्या वृत्तांत रचली आहे ते आर्यावृत्तही हेच होय. शंकराचार्यांनीं आपले सुप्रसिद्ध षट्पदीस्तोत्रही याच वृत्तांत रचलेले आहे. पिंगलमुनिप्रणीत

छंदःशास्त्रांत मात्रागणवृत्ते पांच प्रकारची सांगितली आहेत. त्यांची नावे व अंतर्गत रचना खाली लिहिली आहेत त्यावरून त्यांच्या स्वरूपाचा निट बोध होईल.

१. आर्या—प्रथमार्ध, मात्रा ३० (१२, १८); द्वितीयार्ध मात्रा २७ (१२, १५).

उदाहरण—(१) अर्येच्या प्रथमपदी । द्वादशमात्रा, तशाच तिसऱ्याही ॥

अष्टादश दुसऱ्याला । आणि ऋ चवथ्यास पंचदश ॥

परशुरामपंत गोडबोले.

(२) ऐसे वदोन वंदिति । ते सारे रामपादपद्माते ।

भक्तमयूरेश्वरकृति— । चित्ताच्या केलिसद्माते ॥

मोरोपंत, कुशलवाख्यान २, ५०.

२. गीति—प्रथमार्ध, मात्रा ३० (१२, १८); द्वितीयार्ध, मात्रा ३० (१२, १८).

उदाहरण—आर्यकथाछंदाने । आर्याच्छंदेचि जन्मली सरले ।

याही माझे तनुवाक्— । कर्ममनःपाप सर्वथा सरले ॥

मोरोपंत; मंत्ररामायण उपोद्घात १६

३. उपगीति—प्रथमार्ध, मात्रा २७ (१२, २५); उत्तरार्ध, मात्रा २७ (१२, १५).

उदा०—पृथ्वीवरि चापाते । स्वशिराते वा तन्ही लववा ।

तुम्ही द्रुत सोडावा । निजजीवितकाम तो लव वा ॥

मोरोपंत; कुशलवाख्यान ८, २८.

४. उद्गीति—प्रथमार्ध, मात्रा २७ (१२, १५); द्वितीयार्ध, मात्रा ३० (१२, १८).

उदा०—जैमिनिकृतभारतगत । हयमेधी कुशलवाख्यानो ।

हा पहिला अध्याय । श्रवण करावा रसज्ञमुख्यानी ॥

मोरोपंत; कुशलवाख्यान १, १७.

५. आर्यागीति—प्रथमार्ध, मात्रा ३२ (१२, २०); द्वितीयार्ध, मात्रा ३२ (१२, २०).

उदा०—तत्सेवाला भरते । आणविले पांच दूत तेव्हां भरते ।

बोले हतभू भरते । ऐका येते कृपाबुनिधिला भरते ।

मोरोपंत; कुशलवाख्यान १२, ९.

या पांच वृत्तांपैकी गीर्वाण साहित्यांत विशेष प्रचलित असलेले वृत्त, पहिले आर्या हे होय हे वर सांगितलेच आहे. पण पंतांना हे खरेखुरे आर्यावृत्त पसंत नव्हतेसे दिसते. त्यांनी वर निर्दिष्ट केलेल्या पांचही मात्रावृत्तांत पद्ये रचली आहेत हे वर उदाहरणादाखल दिलेल्या कवितांवरूनच स्पष्ट होत आहे; व त्यावरून त्यांचे

छंदःशास्त्राचें अध्ययन किती सूक्ष्म होते हेही दिसून येत आहे. तथापि त्यांनीं त्रिस्तृत रचना करण्याकरितां या पांचांपैकी गीति व आर्यागीति हीं दोन वृत्ते प्रारंभ पसंत केलीं व त्यांतूनही पुढे आर्यागीतीचा त्याग करून गीति हेच वृत्त शेषपर्यंत कायम ठेवले. यांत लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट येवढीच कीं पंतांनीं जणूं काय गीति व आर्यागीति या नांवांची आपल्याला धोळखच नाही अशा रीतीनें दोन्ही वृत्तांना 'आर्या' या एकाच नांवाने संबोधण्याचा सर्वत्र क्रम ठेवला आहे. छंदःशास्त्रे क्त 'गीति'ला ते सर्वत्र आर्या म्हणतात हे सुप्रसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणे आर्यागीति'चाही त्यांनीं आर्या याच नांवाने कृष्णविजयांत उल्लेख केला आहे.

वृत्तीं आर्यां आर्या । श्राव्या सेव्याचि फार सार्धा आर्या ।

युक्ता सद्यमकानीं । प्यावी रसिकीं करुनी उद्यम कानीं ॥ कृ. वि. १, ५.

तथापि पंतांनीं या दोन्ही मात्रावृत्तांचा 'आर्या' या सामान्य संज्ञेनें जो निर्देश केला आहे त्याला कांहींच आधार नाही असें मात्र नाही. मात्रावृत्तांमध्ये आर्या (३० व २७ मात्रांची) हीच मुख्य असल्यामुळे 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' या न्यायाने सर्व मात्रावृत्तांनाच केव्हां केव्हां संस्कृतांतही 'आर्या' या सामान्य नांवाने संबोधण्यांत येते. आर्या ही जाति व गीत्यादिक तिचे प्रकार असेच मानण्याचा छंदःशास्त्राचा सर्वत्र प्रघात आहे. छंदोमंजरीकाराने आर्या हीच मुख्य धरून बाकीचे गीत्यादि तिचेच प्रकार आहेत असे स्पष्टच सांगितले आहे. तेव्हां संस्कृतांतही सर्व मात्राछंदांना आर्या असे म्हणण्याचा प्रघात असल्यामुळे पंतांनीही तेंच सुंदर नांव आपलेसे करून घेऊन आपण उपयोगांत आणलेल्या मात्राछंदांना लावून दिले असे दिसते.

आर्यकथाछदाने अर्याछंदेचि जन्मलीं सरले ।

या कवितेत आर्याछंदाचा अनेकवचनीं प्रयोग केला आहे यावरूनही आर्या हे नांव त्यांनीं कोणत्या ही एकाच पोटभेदास उद्देशून वापरले नसून सर्व मात्रावृत्तांना उद्देशूनच वापरले आहे असे स्पष्ट दिसते. मात्र संस्कृतामध्ये खरोखरीच छंदःशास्त्रोक्त आर्या हीच सर्वत्र प्रचलित असल्यामुळे 'आर्या' या सामान्य संज्ञेने चूकभूल होण्याचा संभव रहात नाही. मराठींत पंतांनीं सर्वसामान्य संज्ञा म्हणून 'आर्या' हे नांव प्रचारांत आणले, परंतु छंद मात्र 'गीति' हा प्रचारांत आणून तो सर्वत्र रुढ केला. त्यामुळे गीतिचेच खरेखुरे नांव आर्या अशी मराठी

वाचकांची समजूत झाली व 'गीति' हे मूळ नाव सामान्य मराठी वाचकांना कधी माहीतच झाले नाही. अशा रीतीने संस्कृतांत जी गीति तीच पंतांच्या करामतीने मराठींत 'आर्या' होऊन बसली.

५८. पंतांच्या पूर्वी अक्षरगणवृत्ते म्हणजे विविध श्लोक हे फार प्रचारांत होते. त्यांचा त्यांनी आवेष्ट केला नाहीच. पण आपल्या स्वतःचे विशिष्ट असे एकाच मात्रागणवृत्त आपल्या काव्यरचनेसाठी उपयोगांत आणावे असा त्यांचा प्रथमपासूनचा हेतु दिसतो. त्यांनी ब्रह्मोत्तरखंड, मदालसाचरित्र वगैरे काव्यांत गीतिवृत्त वापरून पाहेले व कृष्णविजय, प्रह्लादविजय इत्यादि काव्यांत आर्यागीतिवृत्त घडताकून पाहेले. यांपैकीं अर्थात् गीतिवृत्तच पंतांना अखेरीस पसंत पडले आणि असे होणे केवळ साहजिकच होते. तथापि आर्यागीतीबद्दलही पंतांना कमी अभिमान वाटत होता असे नाही. तिलाही 'आर्या' याच नावाने संबोधून ते कृष्णविजयाच्या प्रारंभी 'वृत्ती आधीं आर्या श्राव्या सेव्याचि फार साधी आर्या' असे म्हणून तिचा गौरव करितात. यावरून कांही दिवस तरी आर्यागीतीने पंतांच्या मनाला वश करून घेतले होते असे उघड दिसते.

यावरून असे दिसून येते कीं कृष्णविजय पूर्वार्धांत जी इतकी क्लिष्टता दिसून येते तिला आर्यागीतीसारख्या अवघड वृत्ताची योजना फारशी, किंबहुना मुळीच कारणीभूत झालेली नाही. सकृदर्शनीं आपल्यास असे वाटते कीं आर्यागीतीसारख्या नीरस व अवघड वृत्तांत रचना करणे पंतांस फार कठीण गेले असेल. परंतु आपल्यासारख्यांच्या अनुभवाचे प्रमाण पंतांस लावून उपयोगी नाही. भाषेला इतिहासी खेळविण्याचे त्यांचे सामर्थ्य खरोखरीच अचाट होते आर्यागीति हे मोठे श्राव्य (ऐकण्यास गोड) व साधे वृत्त आहे असा त्यांनी स्वदस्तूरचाच शेरामारून ठेवला आहे. शिवाय हा शेर अगदीं अक्षरशः खरा आहे हे सिद्ध करणारे कृष्णविजयाचे उत्तरार्धातील ५०-५४ अध्याय आहेतच. त्यांच्यामधली द्राक्षायामकसम रचनाच. आर्यागीतिवृत्तामध्ये पंतांना किती सोजवळ व सोपे काव्य करता येत होते हे सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

५९. मग कृ. वि. पूर्वार्धास इतका कठीणपणा आला कशांने? मला वाटते यमक-रचनेच्या अतिरिक्त बंधनांमुळे, अलंकारादिकांची खचून भरती करण्याच्या उद्देशामुळे. कदाचित् ओजोगुणपूर्ण रचना करण्याचा कर्वाणे स्वतःच बेत ठरविल्यामुळे. यापैकीं यमकांचा हव्यास हे काव्यास काठिन्य येण्याचे कारण, कृष्णविजय काव्य

जो वर वर पाहील त्याला देखील पटेल. भाषेला वाटेल तशी वळविण्याचे कितीही जरी सामर्थ्य असले तरी अमुक ठिकाणी अमुकच अक्षर आले पाहिजे अशा सधेचा सात सात आठ आठ अक्षरांपर्यंत निर्वच पडू लागला तर त्या रचनेस काठिन्य आल्याखेरीज राहाणार नाही. शिवाय आर्यागीति रचतांना प्रत्येक चरणाच्या अंती यमक साधण्याची पंतांनी रीत ठेवली आहे. पंतांच्या नेहमीच्या गीतीमध्ये दुसऱ्या व चवथ्या चरणाच्या अंतीच यमक असते, ते येथे प्रत्येक चरणांत साधण्याचा कटाक्ष ठेवल्यामुळे अगोदर यमकाचे बंधन दुपटीने जास्त झाले त्यांत आणखी दीर्घ यमकांचा सोस घरल्यामुळे ' गंडस्योपरि पिटकाः संवृत्ताः ' अशी स्थिति झाली असल्यास नवल नाही. कृ. वि. पूर्वार्धांत, पांच, सहा अक्षरांचे तर सर्वत्रच, पण क्वचित् सात आठ अक्षरांचेही यमक साधलेले आढळते.

वरितिल वर मानव, स-। प्रेम भजुनि तूज; तूहि परमा नवस ।

सद्भाव पुरविशील, । स्वजनाघतमीं धरुनि वपु रविशील ॥ कृ. वि. २. १६.

ही कृ. वि. पूर्वार्धातील अगदीं सोपी आर्यागीति. हिच्यांत पाहिल्या अर्धांत पांच अक्षरांचे व दुसऱ्या अर्धांत सहा अक्षरांचे यमक साधले आहे. आर्यागीतीचा पहिला चरण अगदीं लहान, फार तर ८, ९, अक्षरांचा असतो. त्याच्यांत प्रसंगविशेषीं सात आठ अक्षरांचे यमक गुंफणे किती अवघड जात असेल याची कल्पना करावी. कृष्णविजयांत बहुतेक ठिकाणी जे अवघड शब्द किंवा क्लिष्ट रचना आली आहे ती बहुतेक यमकाकरिता आली आहे हे उदाहरणे घेऊन दाखवितां येईल. धृतवारिहड्यकी (३९. ८), हृदयो-कामधुनी (१६. ५२), घोटकरीन (१८. १३), वगैरे सारखे क्लिष्ट व कर्णकटु प्रयोग; शिवाय कशा (३७. २), अहार्य (२४. ७), अशनाया (२३. १२), पाटीर (४८. १), क्षणनी (१. ३९), वाली (१. ३२), आलिक, (२९. २), अवकेशी (३६. २१), लकुच (४८. १), सिचय (२२. ५), शर (पाणी या अर्थी) (२९. १), शराह (४४. १६), लंका (४७. ५१), यांसारखे सामान्य मराठी वाचकांस अवघड वाटणारे शब्द केवळ यमकाकरिता सर्वत्र आणलेले असून त्यामुळे काव्याच्या क्लिष्टतेत बरीच मद पडली आहे. शिवाय यमकरचनेकरिता सरळ वाक्यरचनेची उलटगळट करावी लागते, दूरान्वयाचा दोष-पत्करावा लागतो, सर्वनामांचा, क्रियापदांचा वगैरे ठिकठिकाणी अध्याहार करावा लागतो. अशा अनेक खटपट करून पद्यरचक

कशी तरी जमवावी लागते. यमकाच्या पाठीमागे लागल्यामुळे येगारे हे सर्व दोष कृ. वि. पूर्वार्धामध्ये आलेले आहेत. उत्तरार्धामध्ये ५० ते ५४ अध्यायांत आर्या-गीति वृत्त कायम असून देखील दीर्घ यमकांचा आप्रह सोडल्यामुळे पंतांच्या रचनेस अतिशय सुगमता आली आहे. या अध्यायांत एकदोन अक्षरांपलीकडे जास्त मोठी यमके साधण्याचा अट्टहास पंतांनी मुळीच केलेला नाही. एकादे वेळेस सहजगत्या साधलेच तर तीन चार अक्षरांपर्यंत यमक साधले आहे. पण यापेक्षा जास्त फार करून नाही. आणि असे सहज, अर्थास क्लिष्टता न आणत साधलेले यमकच गोड लागते. मुद्दम खटपट करून साधलेल्यांत तितकी शोभा येत नाही. यमकाचा लहडा नाहीसा झाल्यामुळे ५०-५४ अध्यायांतील आर्या-गीति कशा सोप्या झाल्या आहेत याचे एक उदाहरण.

तौ यवनांचा भूय । प्रभुचे पाहे जगन्मनोहर रूप ।

नारद कथिते सारी । ओळखिली लक्षणे भगवदाकारी ॥ कृ. वि. ५१.१.

अलंकार साधण्याच्या खटपटीमुळे देखील कृष्णविजय पूर्वार्धाच्या क्लिष्टतेत चरीच भर पडली आहे असे म्हणावे लागते. एकादे सर्वांगीण रूपक किंवा सर्व अंगांनी पूर्ण अशी उगमा साधण्याच्या खटाटांमधून पंत पडले म्हणजे वाक्यरचना चोखड व अवघड होऊन प्रसादाची हानि व्हावयाची हे बहुधा कृष्णविजयामध्ये ठरलेले असते. ही रूपकेशी पुष्कळ वेळां मोठी अलौकिक किंवा बहारीची असतात असे नाही. चांदण्या रात्रीची, सूर्यप्रकाशविकसित कमळाची किंवा अशीच सामान्य कल्पनांनी युक्त असलेली रूपके कृष्णविजयांत पुष्कळदा येतात व ती काव्याच्या क्लिष्टतेस कारण होतात.

लेशहि शरदमळ न, भा । धवळी अमृतांशुवीहि शरदमळनभा ।

अंबर सितरुचि रजनी । विलासिनी धरि भमौक्तिके रुचिर, जनी ॥

(शर (पाणी) + र = जलद, मेघ; शरदमळ = मेघांचा मळ) कृ. वि. २९.१.

यातील रूपक साधारणपणे परिचित असेच पण सुंदर आहे. अर्थाकरिता मात्र काव्यसंप्रहकारांनी या एका पद्यावर दहा टीपा दिल्या आहेत. पराडकरी आवृत्तीत टीपा अगदी कमी असतात तरी इच्यावर सात टीपा तेथेही दिल्या आहेत. यावरून या आर्वेच्या कठीगपणाची कांही कल्पना येईल.

* येथेपासून पुढे आर्यागीति या वैशिष्ट्यदर्शक नावाचे कांही प्रयोजन नसल्यामुळे पंतांनी प्रचलित केलेल्या ' आर्या ' याच सुटपुटीत नावाचे आर्यागीतील संबोधण्याचा या पुस्तकांत क्रम ठेवला आहे.

जो वर वर पाहील त्याला देखील पटेल. भाषेला वाटेल तशी वक्रविषयाचे कितीही अक्षरी सामर्थ्य असले तरी अमुक ठिकाणी अमुकच अक्षर आले पाहिजे अशा सन्हेचा सात सात आठ आठ अक्षरांपर्यंत निर्वच पडूं लागला तर त्या रचनेस काठिन्य आल्याखेरीज राहाणार नाही. शिवाय आर्यागीति रचतांना प्रत्येक चरणाच्या अंती यमक साधण्याची पंतांनी रीत ठेवली आहे. पंतांच्या नेहमीच्या गीतीमध्ये दुसऱ्या व चवथ्या चरणाच्या अंतीच यमक असते, तेथे प्रत्येक चरणांत साधण्याचा कटाक्ष ठेवल्यामुळे अगोदर यमकाचे बंधन दुपटीने जास्त झाले त्यांत आणखी दीर्घ यमकांचा सोस घरल्यामुळे ' गंडस्योपरि पिष्टकाः संवृत्ताः ' अशी स्थिति झाली असल्यास नवल नाही. कृ. वि पूर्वार्धांत, पांच, सहा अक्षरांचे तर सर्वत्रच, पण क्वचित् सात आठ अक्षरांचेही यमक साधलेले आढळते.

वरितिल वर मानव, स-। प्रेम भजुनि तूज; तूहि परमा नवस ।

सद्भाव पुरविशील, । स्वजनाघतमीं धरुनि वपु रविशील ॥ कृ. वि. २. १६.

ही कृ. वि. पूर्वार्धातील अगदी सोपी आर्यागीति. हिच्यांत पाहिल्या अर्धांत पांच अक्षरांचे व दुसऱ्या अर्धांत सहा अक्षरांचे यमक साधले आहे. आर्यागीतीचा पहिला चरण अगदी लहान, फार तर ८, ९, अक्षरांचा असतो. त्याच्यांत प्रसंगविशेषी सात आठ अक्षरांचे यमक गुंफणे किती अवघड जात असेल याची कल्पना करावी. कृष्णविजयांत बहुतेक ठिकाणी जे अवघड शब्द किंवा क्लिष्ट रचना आली आहे ती बहुतेक यमकाकरिता आली आहे हे उदाहरणे घेऊन दाखवितां येईल. धृतवारिहड्यकी (३९. ८), हृदयो-कामधुनी (१६. ५२), घोटकरीन (१८. १३), वगैरे सारखे क्लिष्ट व कर्णकटु प्रयोग; शिवाय कशा (३७. २), अहार्य (२४. ७), अशनाया (२३. १२), पाटीर (४८. १), क्षणनी (१. ३९), वाली (१. ३२), आलिक, (२९. २), अवकेशी (३६. २१), लकुच (४८. १), सिचर (२२. ५), शर (पाणी या अर्थी) (२९. १), शराह (४४. १६), लंका (४७. ५१), यांसारखे सामान्य मराठी वाचकांस अवघड वाटणारे शब्द केवळ यमकाकरिता सर्वत्र आणलेले असून त्यामुळे काव्याच्या क्लिष्टतेत बरीच मद पडली आहे. शिवाय यमकरचनेकरिता सरळ वाक्यरचनेची उलगडणारी करावी लागते, दूरान्वयाचा दोष-पत्करावा लागतो, सर्वनामांचा, क्रियापदांचा वगैरे ठिकठिकाणी अध्याहार करावा लागतो. अशा अनेक खटपट करून पत्ररचक

कशी तरी जमवावी लागते. यमकाच्या पाठीमागे लागल्यामुळे येगारे हे सर्व दोष कृ. वि. पूर्वार्धामध्ये आलेले आहेत. उत्तरार्धामध्ये ५० ते ५४ अध्यायांत आर्या-गीति वृत्त कायम अपून देखिल दीर्घ यमकांचा आपह सोडल्यामुळे पंतांच्या रचनेस अतिशय सुगमता आली आहे. या अध्यायांत एकदोन अक्षरांपलीकडे जास्त मोठी यमके साधण्याचा अट्टहास पंतांनी मुळीच केलेला नाही. एकादे वेळेस सहजगत्या साधलेच तर तीन चार अक्षरांपर्यंत यमक साधले आहे. पण यापेक्षा जास्त फार करून नाही. आणि असे सहज, अर्थास क्लिष्टता न आणता साधलेले यमकच गोड लागते. मुद्दाम खटपट करून साधलेल्यांत वितकी शोभा येत नाही. यमकाचा लहडा नाहीसा झाल्यामुळे ५०-५४ अध्यायांतील आर्या-गीति कशा सोप्या झाल्या आहेत याचे एक उदाहरण.

तौ यवनांचा भूय । प्रभुचे पाहे जगन्मनोहर रूप ।

नारद कथिते सारी । ओळखिली लक्षणे भगवदाकारी ॥ कृ. वि. ५१.१.

अलंकार साधण्याच्या खटपटीमुळे देखिल कृष्णविजय पूर्वार्धाच्या क्लिष्टतेत चरोच भर पडली आहे असे म्हणावे लागते. एकादे सर्वांगीण रूप किंवा सर्व अंगांनी पूर्ण अशी उगमा साधण्याच्या खटाटोयांत पंत पडले म्हणजे वाक्यरचना चोखड व अवघड होऊन प्रसादाची हानि व्हावयाची हे बहुधा कृष्णविजयामध्ये ठरलेले असते. हीं रूपाकेंही पुष्कळ वेळां मोठीं अलौकिक किंवा वहारीचीं असतात असे नाही. चांदण्या रात्रीचीं, सूर्यप्रकाशविकसित कमळांचीं किंवा अशीच सामान्य कल्पनांनीं युक्त असलेलीं रूपां कृष्णविजयांत पुष्कळदां येतात व तीं काव्याच्या क्लिष्टतेस कारण होतात.

लेशहि शरदमळ न, भा । धवळी अमृतांशुचीहि शरदमळनभा ।

अंबर सितरुचि रजनी । विलासिनी धरि भमौक्तिके रुचिर, जनी ॥

(शर (पाणी) + द = जलद, मेघ; शरदमळ = मेघांचा मळ) कृ. वि. २९.१.

यातील रूपक साधारणपणे परिचित असेच पण सुंदर आहे. अर्थाकरिता मात्र काव्यसंप्रहकारांनी या एका पद्यावर दहा टीपा दिल्या आहेत. पराडकरी आवृत्तीत टीपा अगदी कमी असतात तरी इच्यावर सात टीपा तेथेही दिल्या आहेत. यावरून या आर्वेच्या कडीगपणाची कांही कल्पना येईल.

* येथेपासून पुढे आर्यागीति या वैशिष्ट्यदर्शक नावाचे कांही प्रयोजन नसल्यामुळे पंतांनी प्रचलित केलेल्या ' आर्या ' याच सुटपुटीत नावाचे आर्यागीतील संबोधण्याचा या पुस्तकांत क्रम ठेवला आहे.

६०. अशा तऱ्हेच्या क्लिष्टपणामुळे कृष्णविजयपूर्वार्ध जरा अप्रीतिकारक झाला आहे. ' उत्कट प्रीतीमुळे सदर प्रंथाला (कृष्णविजयाला) एक प्रकारचा विलक्षण साधेपणा आला आहे व वाचकांच्या दृष्टीने पूर्वार्ध कठीण झाला असला तरी त्यात सुद्धा प्रसाद आहे ' असे उद्गार पांगारकरांनी काढले आहेत. (मो. च. पृ. २५७). हे पांगारकरांचे उद्गार अर्थवादात्मक आहेत असेच मानले पाहिजे. येथे पांगारकरांना प्रसाद म्हणजे केवळ काव्यसौंदर्य असा अर्थ अभिप्रेत असावा असे वाटते. ' स्वच्छजलवत् सहस्रैव यो व्याप्नोति ' अशा तऱ्हेचा, वाचल्या-बरोबर सर्व चित्ताला व्यापून टाकून तात्काळ रसाविर्भाव उत्पन्न करणारा गुणपूर्वार्धात दिसून येत नाही. त्याचप्रमाणे पंतांच्या अंगी जन्मतःच असलेली निर्मळ चित्तवृत्ति व भक्तिरसार्द्रता याही काव्यात दृष्टोत्पत्तीस येत असली, तरी त्यामुळे काव्यास विलक्षण साधेपणा आलेला आहे हे पांगारकरांचे म्हणणे फारच थोड्यांस यथंत पडेल. यमकांमुळे, क्लिष्ट कल्पनांमुळे व अलंकारांच्या अवहंबरांमुळे कृ. वि. पूर्वार्धाचा साधेपणा नष्ट झालेला असून त्यास बोजडपणा आलेला आहे, असाच कोणीही रसिक वाचक अभिप्राय देईल यांत संशय नाही. असे आहे तरी काव्यसौंदर्य, प्रेमळपणा, भक्तीचा ओलावा हे गुण त्यांत नाहीत असे नाही. अनेक ठिकाणी मुळांत नसलेला असा सुंदर कल्पनांचा विस्तारही दिसून येतो. बहुधा पंतांनी मुळाला अनुसरले आहे. तथापि मुळातील अर्थाला थोडेबहुत वळण देऊन श्रुतःच्या दृष्टांतांच्या योगाने त्याला जास्त शोभा आणण्याची पंतांची खुबीही पुष्कळ ठिकाणी प्रकट झाली आहे. असो. या काव्यांतील पंतांची धाटणी कशी काय आहे हे पाहण्याकरिता त्याची थोडीशी शलाकापरीक्षा करून पाहू. कृष्णा-कडून निरोप घेऊन गोपींचे सांत्वन करण्याकरितां उद्धव गोकुळांत आला ह्या वृत्त्याच्या उद्धवाच्या व गोपींच्या भेटीचे वर्णन —

श्रुत — तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबवाहुं नवकंजलोचनम् ।

पीताम्बरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविंदं मणिमृष्टकुण्डलम् ॥

भा. १०. ४७. १-

अंतकृति — वदति असे, तो सुरसा-। पुष्करमालाधर स्मितानन सुरसा ।

पाहे भगवदनुग या । अंतर्घृतविष्णुचरण युवतितनु गया ॥

कृ. वि. ४६. ४६.

दृगतिथि उद्धव याहीं । केला कृष्णोपभुक्तशुद्धवयाहीं ।

जेवि विशदयज्ञानी । निर्मळ मोक्षेच्छुनीच सदय ज्ञानी ॥कृ.वि.४७.१.

मुळांत फक्त उद्धवाला गोपींनी पाहिले असे वर्णन आहे. पंतांनी पाहिल्या अर्थी उद्धवाने गोपींना पाहिले असे म्हणून दुसरीमध्ये गोपींनी उद्धवास पाहिल्याचा उल्लेख केला आहे. पाहिल्या अर्थी गोपींना ' अंतर्धृतविष्णुचरण ' असे अर्थी विशेषण देऊन त्यांचे गयेरी साम्य दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या अर्थी गोपींना यज्ञादिक कर्मकांड आचरून भागलेल्या मोक्षेच्छु साधकांची उरमा दिली आहे. या दोन्ही कल्पना मोठ्या मार्मिक व सुंदर असून समर्पक आहेत. मुळांतील उद्धवाचे कृष्णासारखे केलेले स्वरूपवेषवर्णन पंतांनी बरेचसे गाळले आहे. पण ' कृष्णोपभुक्तशुद्धवयाहीं ' हे विशेषण मात्र अर्थपोषक नसून उलट वार्ड अर्थ सुचविणारे, केवळ यमकाकरिता आणलेले आहे. पुढे —

मूळ-शुचिस्मिताः कोऽयमपीत्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः ।

इति स्म सर्वाः परिव्रुहत्सुकास्तमुत्तमश्लोकमदांबुजाश्रयम् ॥

भा. १०.४७.२.

अंतकृति-म्हणति हतनयन रमणी, । ' हा अच्युतवेषभूषण कोण नरमणी ?' ।

देववधूगतिमाशा । वेष्टिति त्याला, जशा मधूप्रति माशा ॥

कृ. वि. ४७-२.

हे अर्थात मुळावरहुकूम नाहीच; तथापि पंतांनी स्वतःच्या कल्पनेनेच सुंदर साधले आहे. गोपींना दिलेला माशांचा दृष्टांत मात्र चांगला नाही. याच्यापुढेचाच तिसरा श्लोक—

मूळ-तं प्रश्रयेणावनताः सुत्सत्कृतं सत्रीडहासेक्षणसूत्रादिभिः ।

रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ॥ भा. १०.४७.३.

अंतकृति-ते गोपस्त्रीजनता । जाली हरिदासचरणसरसीजनता ।

मग एकांती बसका । केली, प्रकटावया निजाशय असका ॥

कृ. वि. ४७.३.

हे रूपांतर मात्र गवाळ झाले आहे. यांत मुळांतील अनेक महत्त्वाच्या पदांचा

अर्थ सुटल्या असून ' सरसीज ' (वमळ) असला अश्रुता प्रयोग, असका क्वचन य कटु व रसहानिकारक शब्दांची योजना यांच्या योगाने हे पद्य अगदीच वैरस्यावह झाले आहे. यापेक्षा मूळ श्लोक किती तरी सुंदर अर्थाने भरगच्च भर-
क्या असा आहे !

अशा रीतीने नमुन्यादाखल पंतांच्या रूपांतरातील तीन आर्या ओळींक दिल्या आहेत. त्यावरून पंतांचे एकंदर रूपांतर कसे झाले आहे हे लक्षात येईल. अगदी मुळावरहुकूम रूपांतर करण्याच्या भांगडीत पंत येथे फार वरून पडता नाहींत. आर्यागीति वृत्तांत, त्यांतून यमकांच्या केंचीमध्ये सर्वत्र मुळावरहुकूम भाषांतर होणे शक्य झाले नसते. अध्याय ३१ मधील गोपीगीत मात्र पंतांनी अगदी मुळास धरून पद्यास पद्य याप्रमाणे मराठीत आणले आहे. पण ते मुळा-
येक्षाही जास्त क्लिष्ट झाले आहे. अध्याय ३२ मध्ये देखील मुळावरहुकूम रूपांतर करण्याचा क्रम पुढे चालविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे, पण तो फक्त १८ आर्यापर्यंतच टिकला आहे. पुढे पंतांनी मनास येईल तसा विस्तार करण्यास प्रारंभ केला आहे.

६१. आतां समग्र पूर्वार्धामध्ये विस्तारसंक्षेपाच्या बाबतीत पंतांनी क.स.क. धोरण ठेवले आहे ते अध्यायांच्या क्रमाने थोडेसे पाहूं व नंतर मंत्रभागवताकडे वळूं. प्रारंभापासून कृष्णविजयामध्ये पंतांनी थोडेबहुत संक्षेपाचेच धोरण ठेवले आहे. आणि रासक्रीडेच्या अध्यायांपर्यंत बहुधा ते त्यांनी कायम राखले आहे. मधले काही अध्याय तर त्यांनी अजीबात गाढले किंवा अतिसंक्षिप्त केले आहेत. दहावा ब्रह्मस्तुतीचा अध्याय गाढल्यासारखाच केला आहे. विसावा वर्षाकृतुवर्णनाचा अत्यंत सुंदर अध्यायही गाढला असून केवळ नावाला तीन आर्या त्याच्या वाट्यास दिल्या आहेत; व यापुढील माधववेणुवादनाच्या मोहक अध्यायाचाही अप्रशस्त संक्षेप केला आहे. सव्विसाव्या अध्यायांत गोपाना श्रीकृष्णाचे ईश्वरत्व गर्गमुनींनी सांगितल्याप्रमाणे वळून देते असे वर्णन आहे; तोही अध्याय पंतांनी गाढलाच आहे. याप्रमाणे काही अध्याय जरी सोडून दिले असले तरी एकंदर वर्णन साग्र परंतु थोड्याशा संक्षेपाने करण्याची पद्धति ठेवली आहे. रासक्रीडेच्या २९ ते ३३ अध्यायांत मात्र पंतांनी मुळापेक्षा वराच अधिक विस्तार केला आहे आणि तेथे त्यांच्या काव्याल्ल रंगही जरा जास्त चढला आहे. परंतु रासपंचाध्यायी

अपल्यानंतर पंतांनी पुनः आपल्या संक्षेपाच्याच धोरणाला चिकटून वर्णन चालू ठेवले आहे. पसतिसाव्या अध्यायातील अत्यंत प्रेमळ व भक्तिसांद्र गोपिकायुगल-गोताचा मात्र पंतांनी अप्रशस्त असा अतिसंक्षेप केला आहे; त्याचप्रमाणे चाळीसाव्या अध्यायातील अकूकृत सुंदर स्तुतीचाही. या गोपिकागीतावर व ईश्वर-स्तोत्रावर पंतांची मर्जी अगदी नाराज दिसते. कां कोण जाणे ! असो. चवेचाळीसाव्या अध्यायापर्यंत असे संक्षेपाचेच धोरण चालू ठेवल्यानंतर त्या अध्यायापासून पंतांनी एकदम विस्तार करण्यास सुरवात केली आहे. कंसवधाचा अध्याय (४४) गुरुपुत्रानयनाचा अध्याय (४५) हे दोन्ही अध्याय विस्ताराने वर्णिले आहेत. पुढील ४६ व ४७ या अध्यायांत तर पंतांनी विस्ताराची कमाल केली आहे. या दोन अध्यायांत उद्धवाने गोकुळाला भेट दिली व नंदयशोदा यांचा आणि गोपींचा शोक नाहींसा केला वगैरे वर्णन आहे. मुळांतील ११८ श्लोकांच्या पंतांनी १८२ आर्या केल्या आहेत. पुढे अक्रूला कृष्णाने हस्तिनापुरी पांडवांचा समाचार घेण्याकरिता याठविले ती कथा ४८, ४९ अध्यायांत आहे, तीही पंतांनी मुळापेक्षा विस्ताराने वर्णिली आहे.

६२. आता मंत्रभागवताच्या दशमपूर्वार्धाविषयी लिहावयाचे. पण त्याच्या-विषयी कसे व काय लिहावयाचे याचीच मोठी पंचाईत पडणार आहे. खरोखर येथील पंतांची संक्षेपविस्ताराची चातुरी इतकी अप्रतिम आहे, काव्यसौंदर्याची छेथे इतकी बहार झालेली आहे व प्रेमळ भक्तिभावाचा व वात्सल्याचा येवढा ओघ वहात चालला आहे की त्याची इत्थंभूत कल्पना सर्व काव्य मुळांत वाचल्या-नेच येईल. थोडक्याशा विवरणाने कधीही येणे शक्य नाही. मंत्रभागवताच्या पूर्वार्धात वात्सल्याचा व सात्विक प्रेम्त्याचा अपार सांठा पंतांनी लुटाविला आहे. मंत्रभागवत हे पंतांनी अजमासे आपल्या वयाच्या ५४-५५ या वर्षांत लिहिले. अर्थात् या परिणत वयामध्ये त्यांच्या हातून इतके वात्सल्यपूर्ण काव्य निर्माण झाले हे योग्यच झाले. उत्कृष्ट कवि हा खरोखर वयाच्या किंवा संसारातील स्थितीच्या मर्यादेने बांधलेला असतो असे नाही. त्याचे चित्त तन्मय झाले, प्रतिभा उद्दीपित होऊन रचनेचे स्फुरण होऊं लागले ह्मणजे कोणत्याही रसाचे, कसल्याही प्रसंगाचे वर्णन त्याच्या हातून उत्कृष्ट वठते. मग त्यास स्वतःच्या वयोवस्थेचा कसलीही अट बांधू शकत नाही. तथापि त्यांतल्यात्यांत वात्सल्यपूर्ण प्रेमाचे वर्णन मंत्रभागवतांत इतके बहारीचे झालेले आहे व कृष्णविजयांत ते तितके

झालेले नाही या गोष्टीच्या खुलाशाकारिता किंचित्से पंतांच्या वयो-
वस्थेकडे लक्ष पुरविल्यास तेथे त्यांचे काहीच स्पष्टीकरण आढळणार
नाही असे नाही. कृष्णविजय साधारणपणे प्रौढावस्थेत, पूर्ववयांतच पंतांनी
रचला. तेव्हा मित्रप्रेम, दंपतीप्रेम, गृहपतीचे एकंदर आपल्या संसारावर असलेले
सात्विक प्रेम या प्रेमाच्या प्रकारांचा साठा असलेला कृष्णचरित्राचा उत्तरार्ध
पंतांच्या मनास त्यावेळी आकर्षण करून घेता झाला व तो त्यांनी कृष्ण-
विजयांत अत्यंत बहारीने वर्णून दाखविला. कृष्णविजयाचा उत्तरार्ध रचला
त्यावेळी पंतांचे वय पसतिशीच्या आतबाहेर असावे असे पुढे कृष्णविजयाच्या
रचनाकालाविषयी विवेचन केले आहे त्यावरून दिसून येईल. हे वय म्हणजे
गार्हस्थ्यसुखाचा व तदंगभूत सात्विक प्रेमाच्या अनुभवाचा परमावधीचा काल
होय. कृष्णविजयाचा उत्तरार्ध फार मनोहर झाला आहे व त्यांतल्या त्यांत विशे-
षतः कृष्णाचे संसारचित्र, रुक्मिण्यादींच्या विवाहकथा, सुभद्राहरणासारखे
सांसारिक प्रसंग, सुदामदर्शनासारखे बाळमित्रांच्या भेटीचे प्रेमळ प्रसंग हे
पंतांच्या लेखणीतून अत्यंत मनोहर रीतीने बाहेर पडले आहेत, हे ते काव्य पहा-
तांच कोणाच्याही ध्यानांत येईल. आणि याचा उलगडा थोडासा तरी त्यांच्या
वयःप्रवृत्तीवरून व्हावा असे वाटते. याच्या उलट, प्रौढपर्णी योग्य तऱ्हेने संसार
केलेल्या गृहस्थास परिणत वयामध्ये पुत्रप्रेम, वात्सल्य, सात्विक व निरिच्छ
भक्तिभाव यांचा उत्कृष्ट अनुभव घडतो व त्यांच्यामध्येच त्यांचे मन विशेष
जंगते; तेव्हा वात्सल्याने ओथंबलेल्या पूर्वार्धाचा पंतांच्या हातून उत्तर वयामध्येच
उत्कृष्ट परिपाक उतरावा हीही त्यांच्या वयःस्थितीला अनुसरून योग्यच गोष्ट
झाली असे मानण्यास हरकत नाही.

६३. मंत्रभागवताच्या दशमपूर्वार्धाची आर्यासंख्या ६६० आहे. म्हणजे मूळ
भागवत पूर्वार्धाच्या (श्लोक २०१२) बरोबर एकतृतीयांशाहूतका संक्षेप पंतांनी
येथे केला आहे असे दिसून येते. कृष्णविजयामध्ये जे जे अध्याय पंतांनी गाळले
आहेत किंवा भतिसंक्षिप्त केले आहेत ते ते पंतांनी येथेही गाळले आहेतच.
शेषाय यमलार्जुनवृक्षांना उखळीने उलथून पाडल्याचा १० वा अध्यायही
पंतांनी एका आयेंत उल्लेख करून संपाविला आहे. ब्रह्मस्तुतीचा १४ वा अध्याय,
प्रावृत्शोभेचा २० वा, माधववेणुनादाचा २१वा, या अध्यायांवरून कृष्ण
विजयाप्रमाणे पंतांनी कातरी फिरवली आहेच. पण धेनुकासुराचा वध, वंदावर्ना

तील वनशोभा इत्यादि (अ. १५); कालियमर्दनावद्दल कृष्णाचे अभिनंदन (अ. १७); नंदाची वरुणशापबंधनापासून मुक्तता (अ. २८) वगैरे अध्याय देखील पंतांनी भगदीं संपुष्टांत आणले आहेत. रासक्रीडेच वर्णनही पंतांनी अतिशय संक्षेपाने पण तितक्याच बहारीने केले आहे. मुळातील रासपंचाध्यायीचे श्लोक १७४ असून त्यांतील सर्व रस पंतांनी केवळ ३२ आर्यांत (३७५-४०७) उतरला आहे. येथे पंतांच्या संक्षेपकौशलाची खरोखर धन्य म्हणावीशी वाटते. रासपंचाध्यायीपैकी तिसऱ्या, म्हणजे पहिल्यापासून ३१ व्या अध्यायांत गोपींनी गायिलेले प्रेमळ गीत आहे. पंतांनी ते गीत गावलेले आहे पण त्या गावलेल्या भागाची पुरोपूर भरती करून देणारी एकच मनोरम आर्या त्यांनी घातली आहे.

भक्तीने आळवितां गातां गुण चितुनी मनीं मूर्ती ।

प्रकटे गोपींत प्रभु होतां तद्बुद्धि निर्मळ्या पूर्ती ॥ ३९९ ॥

याच्यापुढे ३२ व्या अध्यायांत कृष्णाने प्रकट होऊन गोपींचे समाधान केले त्याचे सुंदर वर्णन आहे, तेही पंतांनी एकाच आर्येत खुबीदार रीतीने आणले आहे.

गलदंजनाश्रुमलिनै नयनें त्यांचीं पुसी स्वपाणीने ।

सात्वत करी प्रियांचे परमेश्वर भमृतमधुर वाणीने ॥ ४०० ॥

रासक्रीडेनंतरही पंतांच्या वाणीची मनोहरता काही कमी झालेली नाही. पस्तिसाव्या अध्यायांतील अनिशय सुंदर गोपिकायुगलगीत पंतांनी मंत्रभागवतांत उतरले नाही. पण त्या मधुर प्रेमोद्गारांचे पंतांनी तिऱ्हाईतपणेच इतके मनोहर वर्णन केले आहे कीं तेथे पंतांना स्वतःलाच आपली धन्य झाली असे वाटते

ते प्रेमोद्गार मधुर मधुरतर मुकुंदयशाहि आधीं ते ।

गात्यांच्या, श्रोत्यांच्या दूर करिति तत्क्षणींच आधींते ॥ ४२४ ॥

वाहो नये जळानीं, डोलावे फण करुनि उरगानीं ।

अश्रुनीं देवींचे नित्य भिजावे सवस्त्र उरगानीं ॥ ४२५ ॥

सुर अनिमेष तसे खग मृगहि, षसति अहि मयूरही जवळ ।

प्रभुवेणुरवश्रवणीं गार्या वत्सहि न भक्षितां कवळ ॥ ४२६ ॥

या अत्यंत कोमल व प्रेमरसाने ओपंबलेल्या आर्यापैकी पहिल्यांत पंतांनी गोपींच्या युगलगीताच्या मधुरतेचे वर्णन केले आहे, ते पंतांचे स्वतःचेच आहे--

दुसऱ्या आर्येंत देखील कृष्णलीलागानानें गोपींची व त्यांच्या भोवतालच्या चेतनें अचेतन सृष्टीची कशी बेभान स्थिति होत असे याचें वर्णन आहे व तें पंतचिं स्वतंत्रच आहे. त्यास मुळांत आधार विशेष नाहीं. तिसरेंत कृष्णाच्या वेणुगानानें सर्व सृष्टि नादावून जाऊन कशी स्तब्ध होते याचें वर्णन आहे व तें मात्र कांहींसें गोपींच्या गीतांतून पंतांनीं घेतलें आहे. सर्व सृष्टि नादानें मोहून गेल्याचें गोपींच्या गीतांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे.—

शृंदशो घ्नन्नृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्तमिवासन् ॥ भा. १०.३५.१.
यातीलही सर्व वर्णन जसेचें तसें पंतांनीं उतरलेलें नाहीं हे मार्मिकांच्या लक्षांत येईलच. या ठिकाणीं पंतांना खरोखरच आपण भागवतांतील रस लुटून नेत असून त्याच्यांत आपली स्वतःची उत्कृष्ट भर घालित आहोंत असे वाटलें. कारण येथेंच ते म्हणतात—

वाढेल ग्रंथ म्हणुनि आवरितो मी बळेंचि रसनेला ।

परि म्यां भागवतकरें भागवतांतील फार रस नेला ॥ ४२८ ॥

सदातिसाव्या अध्यायांत केशिदैत्याच्या वधाची हकीकत विस्तारानें वर्णन करण्याची पंतांना लहर आली आहे. मुळांत या प्रसंगाचें वर्णन विशेष सरस नसतां पंतांनीं त्याचें वर्णन अत्यंत बहारीचें केले आहे; (आर्या ४५५-४६४). पुढें त्याच अध्यायांतील व्योमासुराचें वर्णन सुद्धा पंतांनीं सुंदर केले आहे; (४७०-७७). व्योमासुरास मारून कृष्ण गोकुळां परत येतो त्यावेळेस गोपींनीं त्याचें स्वागत कसें केले तें पंत वर्णन करतात.

बर्हप्रसूनपल्लवगुंजास्त्रग्धातुभूषणा विभुला ।

भुलति तरुलता गोपी किति ज्या सुरली म्हणे प्रियासि ' भुला ' ॥४७८॥

तेजःपुंज श्रीमत्कुंजविहारी व्रजासि ये साजे ।

तै गोपी ओवाळुनि साडिति तनु तदनु हातिचे साजे ॥ ४७९ ॥

वाटेत उभी गोपी जी जी घेउनि करांत आरतिला ।

नयनेचि पी अनंता, ' सद्गुरु ' न म्हणेल कोण आर तिला ॥४८०॥

दुसऱ्या आर्येंताल उत्तरार्धांत गोपींची श्रं.कृष्णावरिल परमावर्धाची भक्ति किती वेंचक शब्दांनीं वर्णन केली आहे ! दैत्यांना मारून विजयी होऊन आलेल्या कुमार कृष्णाच्या स्वागतविधीच्या या वर्णनांत गोपींची उत्कंठा, उत्सुकता,

घन्यता व कृष्णाबद्दलची काळजी दूर झाल्यामुळे झालेला संतोष हे सर्व भाव अस्फुटरमणीय रीतीने प्रतिबिंबित झाले आहेत. गोपीनी केलेल्या स्वागतोचित क्रियांचे वर्णनही सहजसुंदर, समर्पक व मार्मिक आहे. मुळाला अनुसरून जरी अशा तऱ्हेचे सुंदर वर्णन कोणी केले असते तरी त्याची कोणाही प्रशंसाच केली असती. पण पंतांच्या या वर्णनाला मुळांत एका अक्षराचाही आधार नाही! मुळांत फक्त 'स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोत्रुलम्' या शब्दापलीकडे कृष्णाच्या स्वागताविषयीं अवाक्षर देखील नाही. याउपर पंतांस भाषांतरे म्हणूनच जे म्हणणार असतात त्यांच्या पुढे डोकें फोडून घेतले तरी त्यांचे समाधान होईल असे वाटत नाही.

मथुरेत गेल्यावर कृष्णाने रस्त्यात भेटलेल्या रजकाकडून वस्त्रे हिसकावून घेतलीं व आपल्याला पाहिजे होती तितकी परिधान करून उरलेलीं तशींच रस्त्यावर टाकून दिलीं. मुळांत या गोष्टीचे केवळ साधे वर्णन आहे.

मूळ—वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा

शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचिद् ॥भा.१०.४१.३९.

पण पंत येथे एक चातुर्याची कोटि करून म्हणतात.—

पंतकृति—सुहृदां गोपांसह विभु वस्त्रे घेती दथेष्ट, तीं पुरलीं ।

लोळति धूर्ळीत पथीं जाणों शोकोचि अंबरे उरलीं ॥ ५१४ ॥

ही उत्प्रेक्षा पंतांच्या सहृदयतेची व चातुर्याची उत्कृष्ट निदर्शक आहे. मुळांतील कथेचे वर्णन आर्यांच्या पूर्वार्धात करून उत्तरार्धात पंत कशा स्वतःच्या उत्कृष्ट कल्पना गोवीत असतात याचेही हे नमुनेदार उदाहरण आहे.

६४. पंतांच्या सद्भावाचे व प्रेमळ वर्णनशैलीचे आणखी एकच उदाहरण पाहून आपण पूर्वार्धाची रजा घेऊं. कृष्ण तान्हा असतांना एक दिवस यशोदा स्वतः ताक घुसळीत बसली होती; इतक्यांत रतनपानाकरिता कृष्ण आला व त्यानें आईची रवी धरली. त्या प्रसंगाचे वर्णन भागवतकार करतात.—

क्षौमं वासः पृथुकटितटे विभ्रती सूत्रनद्धं

पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः ।

रज्ज्वाकर्षश्रम्भुजचलत्कंकगौ कुंडले च

स्विन्नं वक्त्रं कवरविगल्न्मालती निर्ममन्य ॥

तां स्तन्यकाम आसाद्य मथन्तो जननीं हरिः

गृहीत्वा दधिमंथानं न्यषेधस्प्रोतिमावहन् ॥ भा. १०.९.३,४.

हे वर्णन सुंदर आहे यांत शंका नाही. पण पंतांचे अत्यंत शुद्ध व प्रेमळ वर्णन पहाः--

मोत्ये मोटीं मोटीं पाच हिरे नीळ माणिके याहीं ।

खचित नग सकळ देहीं, गेहीं तद्गति मायिना काहीं ॥ १६७ ॥

भरली वरि आनखशिख नंदवभू शुद्धमणिगणे हेमें ।

आंतहि पुत्रीभूतब्रह्माच्या दिव्यगुणगणप्रेमें ॥ १६८ ॥

गळती नेत्रांतूनि प्रेमाश्रुजळे फुले शिराहूनि ।

ऐसें मथन करी तो श्रीकृष्ण धरी रवीस बाहूनी ॥ १६९ ॥

बसवी बळेचि तीस स्तन्यार्थी देव तो धरूनि रवी ।

शिशुपण तिच्यां न केवळ उद्धारा आमुच्याहि ते मिरवी ॥ १७० ॥

यांतील दुसऱ्या व तिसऱ्या आर्येतील यशोदेचे वर्णन किती उत्कृष्ट साधले आहे याची रक्षिक वाचक तेव्हाच साक्ष देतील. मुळामध्ये यशोदेचे वर्णन एक सुंदर व रमणीय कामिनी या दृष्टीने विशेष केले आहे, तर पंतांनी श्रीकृष्णाची वात्सल्यपूर्ण माता या दृष्टीलाच आपल्या वर्णनात प्राधान्य दिले आहे. अर्थात विशेष अंगाचा व अवयवांचा उल्लेख न करितां सामान्य आभरणांचे वर्णन करून पंतांनी यशोदेच्या श्रीकृष्णप्रेमावर जो जास्त भर दिला आहे त्यांत त्यांचा अप्रतिम शुद्ध भाव प्रकट होत आहे असे कोण म्हणणार नाही ?

६५. येथेच पंतांच्या गोपीगोडवा, नवदानकेलि, गोपीप्रेमोद्धार वगैरे गोपीजनविषयक स्फुट आख्यानांचा थोडासा उल्लेख करून पुढे जाणे रास्त होईल. यांपैकी 'नवदानकेलि' हा श्रीकृष्ण व राधा यांचा संवाद असून त्यांत श्रीकृष्ण राधेला आत्मदान मागत आहे व राधा ते नाकारित आहे असे वर्णन आहे. अशा तऱ्हेचे हे काव्य असल्यामुळे ते अर्थातच पंतांच्या भागवती काव्यामध्ये समाविष्ट करता येत नाही. अगोदर राधा हे नांव किंवा या नावाची व्यक्ति भागवतांत मुळांच आलेली नाही व त्यांतून कृष्णाने तिची विनवणी करणे हे तर भागवतांतील वर्णनाच्या धोरणास अगदीं विरुद्ध आहे. शिवाय प्रस्तुत काव्यही साधारणांतले असून त्याच्यात विशेष रस प्रकट झालेला नाही. 'गोपीप्रेमोद्धार' हे अगदीं किरकोळ प्रकरण असून त्यांत गोपींचे कृष्णाबद्दलचे रागाचे उद्धार

आहेत. 'गोपीगोडवा' हे ६९ आर्यांचे प्रकरण मात्र अत्यंत सुंदर झाले आहे. श्रीकृष्णप्रेमाने अगदी वेडावून गेलेल्या गोपींचे कुब्जेला श्रीकृष्णाने अंगसंग दिल्याची बातमी ऐकून निघलेले प्रणयकोपाचे उद्गार यांत आहेत. अर्थात् हे मुळांतील ४७ व्या अध्यायास काहींसे धरून आहेत. वर्णन सर्व पंतांचे स्वतः-चेंच आहे. शेवटीं श्रीकृष्णावरील सर्व राग शांत होऊन गोपी म्हणतात,—

सर्व जसा सदानांतुनि, वित्तानुनि वैरभाव, सखि, जावा ।

तेव्हा माने तैसा आताहि सखा मुकुंद न खिजावा ॥ ६५ ॥

श्रीकुब्जे, श्रीकृष्णा, हा जन चुकला तुम्हासि निदून ।

नमितो क्षमा करा हो, क्षमित्याचें यश नसेचि निदून ॥ ६६ ॥

[दशमस्कंध उत्तरार्ध]

६६. 'अभय दिधले आहे, वाहे शुचिप्रतिभा क्षरा' असा पूर्वार्धाच्या अंती रसिक वाचकांस निर्वाळा देऊन ठेवून बऱ्याच काळानंतर पंत श्रीकृष्णविजयाच्या उत्तरार्धाला आरंभ करतात; व शुचिप्रतिभेचा क्षरा अस्खलित वहांत आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव वाचकांना लगेच आणून देतात. आर्यागीति वृत्त अजून कायम आहे. पण दीर्घ यमकांचे स्वतःच्या मागे लावून घेतलेले क्षेपट त्यांनीं आतां टाकून दिले असून ओजोगुणसिद्धीचीही त्यांची आवड नाहीशी झाल्यासारखी दिसते. कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धाची गोष्ट तर राहोच; त्यामध्ये क्लिष्टतेचे नांव देखील नाही. पण याच्यापुढे बहुधा केव्हांही त्यांनीं ओजोगुणविशिष्ट असे क्लिष्ट काव्य फारसे रचल्याचे दिसून येत नाही. कृष्णविजयपूर्वार्धाची पद्धत त्यांनीं एकदां टाकून दिली ती कायमची दिली. आर्यागीतिवृत्त मात्र त्यांनीं अजून पांच अध्याय कायम ठेवले आहे. परंतु यमकांचा सोस नाहीसा झाल्यामुळे या पांच अध्यायांतील आर्यागीति अत्यंत सुगम व प्रसादपूर्ण झाल्या आहेत. पूर्वीच्या ४९ अध्यायांतील आर्यागीतीशीं या साध्या आर्यागीतींचा विरोध किती ठळकपणे नजरेस येतो हे मागे ५९ व्या परिच्छेदांत दाखविलेच आहे. असो. या पांच (५०-५४) अध्यायांनंतर आर्यागीतीलःही रजा दिली असून अक्षरगणवृत्तांची योजना केली आहे.

६७. पंतांची वर्णनाची तःहाही ५० व्या अध्यायापासून निवळली असून अलंकार साधण्याचा खटाटोप यापुढे ते फारसा करीत असलेले दिसत नाहीत. काव्यरचनेत

तन्मय होऊन सहजासहजी आलंकारिक उद्गार तोंडांतून बाहेर आऊन असता ते अतिशय शोभादायक होतात. मंत्रभागवतांतले बहुतेक अलंकार असेच स्वाभाविकपणाने आलेले आहेत. ते साधण्याकरिता खटाटोप करावा लागलेला नाही; आणि म्हणूनच मंत्रभागवतामध्ये प्रेमळपणाचे व काव्याच्या उत्कर्षाचे जे सहजस्फूर्तीने रचलेले भाग आहेत त्यांमध्येच अत्यंत हृद्य अशा अलंकारांची उदाहरणे पुष्कळ सांपडतात. पण कृष्णविजयपूर्वार्धामध्ये तशी स्थिति नव्हती. अलंकार साधण्याकरिता ते खटपट करित असत. 'लेशहि शरदमळ न मा' हे मागे दिलेले कृ. वि. पूर्वार्धातील उदाहरण अशापैकीच होय. पण ही अशा प्रकारची माळून मुटूकून अलंकार लादण्याची प्रवृत्ति कृष्णविजयउत्तरार्धात कमी झालेली आहे. आता येथे देखील आलंकारिक कविता म्हणजे पंतांच्या तोंडांतून आपोआप बाहेर पडते असे नाही, तथापि अलंकार साधण्याकरिता जो विशेष अट्टहास पूर्वार्धात केव्हा केव्हा केलेला दिसून येत असे तो आता नाहीसा झाला आहे. शिवाय ५० ते ५४ अध्यायांत बहुतेक मुळास धरून कथाभाग वर्णन करण्याची पंतांनी शिस्त ठेवली आहे. या पांच अध्यायांत जणसंध्याच्या व कृष्णाच्या झटापटी, मुचुकुंदाची भेट व रुक्मिणीस्वयंवर इतक्या गोष्टी आल्या आहेत. त्या सर्व पंतांनी सुंदर रीतीने वर्णिल्या आहेत. मुचुकुंदाच्या हकीकतीपैकी मुचुकुंदकृत ईशस्तुति पंतांनी गाळली आहे. रुक्मिणीविवाहकथा मात्र पंतांनी मुळापेक्षा विस्ताराने वर्णिली आहे, तथापि ५४ व्या अध्यायांत, बलरामाने, रुक्मिणीचे तिच्या भावाच्या झालेल्या दुर्दशेबद्दल सांत्वन करताना, जो १४ श्लोकांचा वेदान्त सांगितला आहे तो पंतांनी गाळला आहे. बावनाव्या अध्यायातील रुक्मिणीने कृष्णाला पाठविलेल्या सप्तश्लोकात्मक पात्रिकेचे पंतांनीही सात आर्यांगीतीत सुंदर भाषांतर केले आहे. पंत काहीं नेहमीं असे घोबर भाषांतर करित नाहीत. तथापि ते जेव्हा भाषांतर करतात तेव्हा त्यांची सरणी कशी असते ते कळावे व अवघड वृत्तांतही भाषांतर करण्याचे पंतांचे कौशल्य कसे अप्रतिम आहे हे दिसून यावे, यास्तव मूळ रुक्मिणीपात्रिकेतील पहिलाच श्लोक व त्याचे भाषांतर देतो.

मूळ—श्रुत्वागुणान्भुवनसुंदर शृण्वता ते निर्विशय कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।

रूपं दशा दशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रं मे ॥

र्षतकृति-श्रोतृमनस्तापहर । त्वद्रुण ऐकोनि, रूप दृष्टिहचिकर ।

रुचिरवरा मन शिरते । तुजमाजि अलज्ज जे सुखेच्छु सुचिर ते ॥

कृ. वि. ५२. ३४.

हे भाषांतर मुळावरहुकूम असून फार गोड झाले आहे. असेच सातही श्लोकांचे भाषांतर सुंदर आहे.

६८. येथे एक मोठी चमत्काराची व मौजेची गोष्ट निवेदन करण्याजोगी आहे. पंतांच्या हस्तालिखित पोथ्यांचा जो संग्रह आहे त्यांन पूर्वार्धाची व उत्तरार्धाची अशा दोन पक्क्या पोथ्या पंतांच्या सुंदर घोट्याव हस्ताक्षरांत लिहिलेल्या आहेतच. परंतु जमाखर्चाच्या वहीसारखे उभे धरून लिहिलेले कच्चे खडेही कृष्णविजयाच्या काही भागापुरते उपलब्ध आहेत. ह्या खर्चावर कृष्णविजयाच्या ५० व्या अध्यायापासून म्हणजे उत्तरार्धाच्या प्रारंभापासून ७३ व्या अध्यायापर्यंतच मजकूर लिहिलेला आढळतो. ही कच्ची प्रत म्हणजे पक्क्या प्रतासारखीच खोडाखोडून करतां सुवाच्य व्यवस्थित लिहिलेला आहे. तरी केव्हां केव्हां पक्क्या प्रतींतलिखाणापेक्षा निराळे व अगोदरचे असे पाठ हिच्यांत सांपडतात. अशा पाठभेदांच्या दृष्टीने ही प्रत बारकाईने पहात असतां एक मौजेचा प्रकार आढळून आला. ५४ वा अध्याय सर्व आर्यागीति वृत्तांत लिहून काढल्यानंतर त्याच्या पुढे ५५ व्या अध्यायांतला मजकूरही पंत तसाच आर्यागीतिंत लिहित गेले आहेत ! सहा आर्यागीति अशा लिहिल्यानंतर ओळ अपुरीच सोडून लिहिणं बंद केले आहे. त्याच्या खाली थोडीशी जागा सोडून मग 'पूर्वी रुद्रललाटलोचनशिखिज्वालामुखीं जो जळे' अशा श्लोकबद्ध रचनेस सुरवात करून ५५ व्या अध्यायास पुनः प्रारंभ केला आहे. पंतांच्या पक्क्या पोथींत व छ.पील प्रतींतही 'पूर्वी रुद्रललाट'या श्लोकानेच ५५ व्या अध्यायास प्रारंभ होत आहे व हाच श्लोकरचना पुढे एकसारखी चालू राहिली आहे हे प्रसिद्धच आहे. परंतु पंतांच्या कच्च्या प्रतीची जी स्थिति वर वर्णन केली आहे तिजवरून असे दिसून येते कीं पंतांनीं पहिल्या प्रथम पूर्वीच्या चोपन्न अध्यायांप्रमाणे ५५ वा अध्याय आर्यागीतिंतच लिहिण्यास सुरवात केली होती; परंतु एकदम बेत बदलून त्यांनीं आधीं लिहिलेल्या आर्यागीति मोडून टाकून श्लोकवृत्तांत रचना करण्यास सुरवात केली. त्यांचे कच्च्या प्रतींतलिखित जे आर्यागीतीचे लेखन आहे त्याच्याच पुढे, त्याच टाकांत, त्याच शाईने व त्याच अक्षरांत श्लोकात्मक मजकूरही लिहिण्यास सुरवात झालेली आहे. यावरून एकदम बेत बदलून त्यांनीं आर्यागीति

सोडून विविध श्लोकांत रचना करण्यास लगेच सुरवात केली असे दिसते. आर्या-
गीतिवृत्तात्मक ५०-५४हे अध्याय व श्लोकांत रचलेले पुढील ५५ पासूनचे अध्याय
यांच्या रचनाकालांत कांहीं अंतर नसून ते लागोपाठ लिहिले गेले आहेत
असे यावरून दिसून येईल. वर सांगितल्याप्रमाणे कच्या प्रतींत असलेल्या पंतांच्या
६ आर्यागीति व कच्या प्रतींत आढळलेले इतर पाठभेद परिशिष्ट १ यांत समा-
विष्ट केले आहेत. पंतांनी लिहिलेल्या कच्या तावांमध्ये असा कांहीं विशेष प्रकार
आहे अशी कल्पना आजपर्यंत कोणासही आली नव्हती असे दिसते. कारण या
कच्या प्रतींतील पाठभेदांचा व सहा आर्यागीतींचा आजपर्यंत कोणीही पंतकाव्य-
संशोधकाने उल्लेख केलेला दिसत नाही.

६९. असो. तेव्हा याप्रमाणे ५५ व्या अध्यायापासून पंतांचा वेत एकदम बद-
लून त्यांच्या वाणीने सर्वस्वी निराळे स्वरूप धारण केले आहे. ५५ ते ७९ या
अध्यायांत पंतांनी विविधश्लोकात्मक रचना केली आहे. त्यातील मुख्य वृत्ते
शार्दूलविक्रीडित व स्रग्धरा हीं होत. तथापि आठ अक्षरी अनुष्टुभापासून ते
एकवीस अक्षरी स्रग्धरेपर्यंत बहुतेक प्रसिद्ध लहान मोठ्या वृत्तांचा पंतांनी यथासचि
उपयोग केला आहे. या पचवीस अध्यायांतील कथाभाग ग्रथित करताना पंतांच्या
स्फूर्तीला बरेच चालन मिळाले असून बहुतेक ठिकाणी त्यांनी मुळापेक्षा विस्तार
केला आहे. मुळापेक्षा पंतांच्या अध्यायांची श्लोकसंख्या जरी थोडीबहुत कमी
असली तरी पंतांनी वृत्ते फारच मोठी घरली असल्याकारणाने मुळांतील कथा-
भागांत पुष्कळच विस्तार करण्यास पंतांना वाव मिळाला आहे. मुळांत बहुतेक
ठिकाणी अनुष्टुभ वृत्त असते तर पंतांचे अतिशय बाहुल्याने योजिलेले वृत्त शार्दूलवि-
क्रीडित होय. अनुष्टुभाची चारी चरणांची अक्षरे ३२ व शार्दूलविक्रीडिताची ७३
असतात. म्हणजे या गणिती हिशोबाने श्लोकसंख्या दोन्हीकडे सारखी असल्यास
पंतांना मुळापेक्षा सुमारे अर्डीचपट विस्तार करण्यास वाव मिळतो असे सिद्ध
होते. पण पंत आपल्या श्लोकांची संख्या मुळांतील श्लोकांच्या पेक्षा नेहमी कमी
ठेवून सरसकट दांडपटीपासून दुपटीपर्यंत मुळाचा विस्तार करतात. मुळांतील
शुकाचार्य व परिक्षिति यांची प्रश्नोत्तरे, वेदान्तविषयक मजकूर वगैरे पंतांनी
आपल्या नेहमीच्या धोरणास अनुसरून गाळलाच आहे. त्यामुळे इतर कथानकांत
वाढावा करण्यास पंतांना तितका जास्त अवकाश मिळाला आहे.

मुळाचा संक्षेप करण्याची पंतांची पद्धत आपणास पुष्कळ ठिकाणी पहावयास

मिळाली आहे व तिची थोडीबहुत छाननीही आपण केली आहे. परंतु मुळापेक्षा कथानकाचा विस्तार करून लिहिण्याची पद्धत कृष्णविजय उत्तरार्धाखेरीज इतरत्र विस्तृत प्रमाणात कोठेही दिसून येत नाही. मुळांतले कथासूत्र तेवढे वर्णन पंतांना सर्व ग्रंथ थोडक्यांत आणावयाचे असल्याने प्रत्येक ठिकाणी त्यांना संक्षेपच करावा लागला आहे. महाभारत, रामायण, भागवत, हरिवंश हे सर्व ग्रंथ मुळांत बरेच मोठे असल्यामुळे व त्या सर्वांत लांबलचक, पाल्हाळिक वर्णने, वेदान्तप्रतिपादक भाग वगैरे बराच असल्याने पंतांनी त्या ग्रंथांचा सर्वत्र संक्षेपच केला आहे. पण केवळ दशमस्कंधाची स्वतंत्र ग्रंथ या नात्याने भारतभागवतादि ग्रंथांपेक्षा अगदीं निराळी स्थिति आहे. अगोदर दशमस्कंधाची ग्रंथसंख्या केवळ चार हजार आहे. शिवाय तो ग्रंथ म्हणजे मुळांतच एक अत्युत्तम काव्य आहे. आणखी तिसरी गोष्ट म्हणजे त्या ग्रंथांत लांबलचक, पाल्हाळिक व मुख्य कथेस सोडून असलेला असा पौराणिक भाग फारसा नाही. सर्वत्र केवळ श्रीकृष्णाच्या चरित्रकथा गोड वाणीने सांगितलेल्या भरल्या आहेत. असा सुष्ठिष्ट व आटोपशीर ग्रंथ आधारास घेऊन पंतांना स्वतंत्र, विस्तृत काव्य रचावयाचे होते. तेव्हा या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां पंतांना त्यांच्या इतर काव्यग्रंथांत संक्षेप करण्यास जितकीं कारणे होतीं तितकीं, किंबहुना त्यांपैकीं एकही, कृष्णविजय रचतांना नव्हते. वेदान्ताचा भाग पंत गाळून टाकतात; पौराणिक वर्णने त्यांस नकोशीं असतात; धर्माधर्मांचे विवेचन त्यांस मराठींत उत्तरावेसे वाटत नाही; पाल्हाळिक वर्णनाचा त्यांस संक्षेप करावासा वाटतो; या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; पण या सर्व पंतांना त्याउपय असणाऱ्या गोष्टी अगोदरच दशमस्कंधांत नसल्यामुळे त्यांचे रूपांतर करताना संक्षेप करण्याकडे कडाक्ष ठेवण्याची त्यांस फारशी जरूरी भासली नाही. तथापि मूलतःच पंतांची प्रवृत्ति गौरवाकडे नसून लाघवाकडे व आटोपशीरपणाकडे आहे. तेव्हा कृष्णविजयामध्ये जरी विस्तार करण्यास त्यांस कशाचीही हरकत आलेली नसली तथापि त्यांच्या स्वाभाविक लाघवप्रवण वृत्तीने त्यांना कृष्णविजयामध्ये इतर कवींसारखा अफाट विस्तार करू दिलेला नाही अगोदर पूर्वांर्धामध्ये आर्यागीतीसारखे वृत्त स्वीकारून व यमकाचा अतिशय काचणारा असा पायबंद बांधून घेऊन काव्यविस्ताराकरितां विशेष हालचाल करणे त्यांनीं आपण होऊनच अशक्य करून घेतले होते. उत्तरार्धामध्ये त्यांनीं अगोदर यमकाचा जाचक पायबंद तोडून टाकला, नंतर चार पांच अध्यायांत

आर्यागतीचा किंवितसा अटकाव करणारा लगामही भिरकावून दिला आणि मग आर्या काव्यवाहस त्यांनी स्वैरपणे संचार करण्यास मुभा दिली.

७०. अशा तऱ्हेचा एकंदर पंतांच्या प्रवृत्तीचा इतिहास असल्यामुळे इतरांच्यांना जी विस्ताराची सवड सांपडलेली नाही ती कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धा-मध्ये जरा मोठ्या प्रमाणावर मिळालेली असतांना* त्यांनी विस्तार कोणत्या दृष्टीने कस रसा केला आहे हे पहाणे मनोरंजक होईल. मागे या विस्ताराच्या बाबतीचा थोडासा उल्लेख केलाच आहे. पण एथे एक दोन उदाहरणे देऊन विवेचन केल्यास अत्यानी होणार नाही. पंत मुळाचा विस्तार करतात म्हणजे कोठेही कथासूत्रामध्ये स्वतःच्या अधिक गोष्टी घुसडून देतात असे नाही. कालिदासाच्या शाकुनलांत किंवा भक्तभूषिच्या उत्तररामचरितामध्ये मुळांत नसलेल्या अनेक गोष्टींची भरती करून कवीने नवेच कथानक निर्माण केले आहे; तसेच तऱ्हेचा प्रकार पंत कधी करीत नाहीत नाटककारांची गोष्ट एक असो. त्यांना दृश्यकाव्याच्या सेयीकरिता वाटेल तो बदल करण्याची जवळजवळ (काही नमर्यादा राखून) मुभाच असते पण भारतीयसरह्या महाकवींनीही मुळांत नसलेले प्रसंग कथानकांत घालण्याचा प्रघात अवलंबिलेला आहे. किरातार्जुनीयाच्या प्रथम सर्गांत धर्माने दुर्योधनाचे राज्य कसे चालल आहे याची बातमी काढण्याकरिता पाठवलेला हेर आपले काम करून परत येऊन धर्मराजास दुर्योधनाची सर्व हकांकन सांगतो आहे असं वर्णिलं आहे. परंतु हा, हेर पाठविण्याचा व त्याने आणलेला निरोप ऐकण्याचा प्रसंग महाभारतांत मुळांच नाही. तर अशा तऱ्हेचा मुळांत नसलेला प्रसंग नवीन घालून मुळाचा विस्तार पंत कधीही करणार नाहीत. केवळ पंतच नव्हे तर आपल्या महाराष्ट्र कवींपैकी बहुधा कोणताही कवि अशा तऱ्हेने विस्तार करण्यास धजणार नाही. बहुतेक महाराष्ट्रकवि भारत-भागवतादि ग्रंथातील कथा पवित्र व पावन मानून भक्तिप्रवण चिंतने त्यांचा मराठांत अनुवाद करण्यास सिद्ध झालेले; त्यांस मूळ कथेत नसलेले प्रसंग नवीन घालणे व असलेल्या प्रसंगांत वाटेल तो बदल करणे हे कधीच पसंत पडण्याजोगे नव्हते.

७१. अशा तऱ्हेने नाही तर मग पंत विस्तार करताना तरी कसा ? तर मुळांत

* लहान प्रमाणावर त्यांना विस्ताराची सवड भक्तभूषण, सुदामचरित्र, वासुदेवचरित्र, भीष्मभक्तिभाग्य वगैरे स्फुट प्रकरणांत मिळालेली आहेच.

थोडक्यांत सांगितलेल्या गोष्टीच आपल्या काव्यमय वर्णनावे वाढवून. आपल्या कल्पनांनी खुलवून पंत त्यांना विस्तृत स्वरूप देतात. अशा तऱ्हेच्या विस्ताराच अनुभव आपणांस भक्तिनाग्य, भक्तभूषण, वामनचरित इत्यदि प्रकरणांमध्ये आलाच आहे. आतां येथेही त्याची एकरीन उदाहरणे देऊं. कृष्णविजयाच्या ५५व्या अध्यायांतच, शंभरासुगर्शी युद्ध करून रुक्मिणीचा पुत्र प्रद्युम्न आकाशमार्गेने द्वारावतींत श्रीकृष्णाच्या अंतःपुरी येऊन उतरतो, असे वर्णन आहे. तेथे आल्यानंतर ' हा कोण ? ' असे म्हणून श्रीकृष्णस्त्रिया, विशेषतः रुक्मिणी, आश्चर्य करतात. इतक्यांत तेथे कृष्ण येतो पण गंमत पहाण्याकरिता तो स्तब्ध राहतो. त्यानंतर नारदमुनि तेथे प्राप्त होतात व हा ' यदुपतिसम नरमणि ' खरोखर यदुपतीचाच पुत्र होय असे सांगून सर्वांचा संशय दूर करतात. या वृत्तान्ताचे मूळंत एक दोन श्लोक आहेत.—

एवं सीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ।

देवकप्रानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥

विज्ञाताथोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ।

नारदोऽकथयत्सर्वं शंभराहरणादिकम् ॥ भा. १०.५५.३५,३६.

यापैकी पहिल्या दोड श्लोकाचा अर्थ पंत खालीलप्रमाणे आप्णवात.—

प्रभुप्रियतमा असा मनि विचार जो ते करी

स्वतातजवनीसह त्वरित तेथ आला हरी ।

कळे पारि न तो वदे किमपि विश्वपाक्षी, धरी

अविज्ञजनरीतिला, तरि चरित ते उद्धरी ॥ कृ. वि. ५५.३७.

येथपर्यंत विशेष विस्तार झाला आहे असे म्हणतां येत नाही. पण पुढे ' नारद येऊन शंभराहरणादिक सर्व वृत्तान्त सांगतात, ' येवढ्या मज्ज कुराचा सोठमोठे भाड श्लोकपर्यंत पंतांनी विस्तार केला आहे अगोदर नारदांचे सुंदर वर्णन—

जो लोकत्रितर्फी फिरे, स्थिर नसे तर्फी, जसा पारद

स्वाते ध्येयपदींच निश्चळ, भवांभोधींत जो पारद ।

जो वगे गगनोदरीं क्षग दिसे पूर्णेंदु कीं सारद

श्रीशांतःपुरचत्वरींच उतरे तो सन्मुनी नारद ॥ ३८ ॥

नारदमुनींच्या चरित्रविशेषांचे इतके थोडक्यांत परंतु मोहक वर्णन मराठींत तर काय पण संस्कृतांतही काचित्च आढळेल. असे. येथपर्यंत ' नारदः ' ख

शब्दावरचे पंतांचे काव्यमय भाष्य झाले. यापुढे ७ श्लोक ' अकथयत्सर्वं शंबरा-
हरणादिकम् ' या शब्दावर भाष्यरूप आहेत. येथे प्रद्युम्नाचा शंबराहरणादिक सर्व
वृत्तान्त पुनः नारदांच्या मुखे पंतांनी बोलविला आहे. त्यातील दोन तीन श्लोक
उदाहरणादाखल येथे घेतो.—

नाभिस्थानासि नेणे मृग हुडकि जसा घेत रानांत वास
तैसे दोघेहि नेणा जवळिहि, हृदयीं या धरा नातवास ।
शौरें, हा वासुदेवात्मज, सुतसुत हा, देवकी, बोळखावा
तो हा, वैदर्भि, जेणे प्रथमचि तुजला लागला बोळ खावा ॥ ३९ ॥

वर्णाकारनिरीक्षणस्मितगतिव्याहार हे सांगती

की कृष्णप्रतिबिंब हा, न दळखा, सर्व भ्रमा मागती । (भ्रमा- भ्रमत आर्हा)

जो निःशंक गृहांत ये इतर तो कैसा ? तुम्ही धीरधी
नेणा हे बळकृष्ण ? कौतुक करा लोकांत चिन्नीरधी ! ॥ ४० ॥

म्यां सारे कथिले रहस्य; न म्हणे निद्रा शरीर क्षण;
सुद्धे माय तशी रति स्वपतिचे तथे करी रक्षण ।

झाली आपुलि आपण प्रियगरित्राणार्थ सासू, न ती

स्तुत्यर्हा, परि गौरवा समुचिते, सासू असा, सून ती ॥ ४५ ॥

याप्रमाणेच आणखी एक लहानसे उदाहरण पारिजातहरण वृत्तान्ताचे आहे—
भौमासुराला मारल्यानंतर कृष्ण स्वर्गांत गेला व इंद्राशी युद्ध करून त्याने
पारिजातवृक्ष हरण करून आणला. मुळात ही हकीकत याप्रमाणे वर्णिली आहे—

गत्वा सुरेंद्रमवनं दत्त्वादेत्यै च कुण्डले ।

पूजितस्त्रिशेद्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥ भा. १०.५९. ३८ ॥

चोदितो भार्ययोत्पात्य पारिजातं गरुत्मति ।

आरोप्य, सेन्द्रान्विवुध त्रिर्जित्योपानयन्पुरम् ॥ ३९ ॥

स्थारितः सत्यभामाया गृहोद्यानांपशोभनः ।

अन्वगुर्ध्रमराः स्वर्गात्तद्व्यासवलम्बटाः ॥ ४० ॥

यया च आन्म्य किरीटकोटोभः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।

सिद्धर्थ एनेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो ! धिगाढ्यताम् ! ॥४१॥

ही त्रोटक हकीकत पंतांनी नऊ मोठमेळ्या श्लोकांत वर्णिली आहे. मुळातील
श्लोकच्या श्लोकांत केल्या इंद्राच्या अधिक्षेपाचा तर पंतांनी खूपच विस्तार केला
आहे व त्याच्या द्रव्यमदाघतेवर सपादून तडाखे उडवले आहेत.—

पार्थीही लोळताही सतन सुरतरू लेश चिंता न वारी
 ती सर्वेष्टप्रदाता हरि हरि सहज प्रार्थिता दानवारी ।
 वृक्षा शिक्षा कराया निजगुरुवर ने, भद्र ते हे न मानी
 कार्यासाठीच भक्ति स्वरधिप खळ हा दूर पाहे न मानी ॥ १४ ॥
 हो सद्यिद्य कुळान मानव सुर ज्ञानी तन्ही लोभला
 प्रायः प्राज्ञ म्हणोनि मद्य मृणति द्रव्य, त्यजी तो भला ।
 स्वर्गी इंद्रपदीं यदीयचरणांभोजाश्रये शोभला
 तो हा शक्र पहा, अहा ! शिव शिव ! स्व मींवरि क्षोभला ॥ १५ ॥
 सर्वेष्टप्रद आपण प्रभु असें चित्तांत चिंतामणी
 हा काय द्रुम मूढमान्य कळवि स्पष्ट प्रतापे धणी ।
 स्त्रीचा आप्रह यास्तव प्रिय तिचे व्हाया तिच्या आंगणी
 लावावा इतुकोचि इंद्र न मनी, ये प्राण घ्याया रणां ॥ १६ ॥

याप्रमाणे मुळातील एका लहान श्लोकाचे तीन मोठे श्लोक पंतांनी केले आहेत. आणि त्यांत कांहीं विशेष वाहेना अर्थ अणला अ हे असेही न हों. मुळातीलच अर्थ वक्तृत्वपूर्ण व जोरदार वाणीने खुलवून सांगितला आहे तर पंतांची विस्ताराची प्रवृत्ति अशाच तऱ्हेची सर्वत्र आढळते.

७२ येणेप्रमाणे विस्ताराविषयी विचार झाला. असा विस्तारच उत्तरार्धा-
 मध्ये बहुतेक ठिकाणी केला असल्यामुळे मुळावरहुकूम रूपांतर असे फार करून
 कोठेही आलेले नाही हे सांगावयास नकोच. काव्यदृष्ट्या जर पाहिले तर हा
 विविध श्लोकात्मक भाग (अ० ५५ ते ७९) पंतांच्या अत्युत्तमांपैकीं जरी
 नसला तरी उत्तमांपैकीं गगण्याजोगा खास उतरला आहे. सर्वच अध्याय सरस
 आहेत तथापि प्रद्युम्नचरित (अ० ५५), रुक्मिणीप्रेमकलह (अ. ६०), उषा
 अनिरुद्ध यांचा गांधर्वविवाह (अ० ६२), कृष्णाचा गार्हस्थ्यधर्म व नारदाने
 केलेल कृष्णलालाविलोकन (अ० ६९), हे अध्याय सांसारिक सुखामध्ये जे
 विशेष रसज्ञ आहेत त्यांना पसंत पडतील वीररसाची गोडी वाळगणारे जे अस्त-
 तील त्यांना वाणासुरयुद्ध (अ० ६३), बलदेवविजय (अ० ६८), शाल्वाच ६
 वध व त्याच्या विमानाचा नाश (अ० ७७), हे विशेष प्रिय होतील. स्यमंत-
 कोपाख्यान व कृष्णजांबवानांचे युद्ध (अ० ५६), बलरामाच्या तीर्थयात्रा (अ०
 ७९) हेही भाविकांस व अद्भुतरसप्रियांस पसंत होण्याजोगे अध्याय आहेत.

७३. कृष्णविजयाच्या ७९ व्या अध्यायापर्यंत विविधश्लोकात्मक रचना आहे- याच्यापुढील ८०-९० या अकरा अध्यायांत पंतांनीं श्लोकांचाही त्याग करून आपल्या आवडत्या आर्यावृत्ताचा अवलंब केला आहे. येथे पंतांच्या श्लोकरचने-विषयी थोडा विचार करून मग कृष्णविजयाच्या शेवटच्या आर्यावृद्ध विभागा-कडे आपण वळू. श्लोकरचनेचे नांव काढले की वामनपंडितांची आठवण झाल्या-खेरीज राहत नाही. इतके श्लोकरचनेशी त्यांनीं आपले नांव अजरामरपणे बद्ध करून ठेवले आहे. आणि हे खरोखर योग्य असेच झाले आहे. आर्यारचनेचे मोरोपंत जसे अगदीं सार्वभौम सम्राट् होत तसे जरी पंडित श्लोकरचनेचे ' एक-मेवाद्वितीय ' अधिपति नसले तरी आपल्या गुणसमुच्चयाने सर्व मराठी कवींत श्लोकरचना अशी त्यांचीच चमकते यांत शंका नाही. आजपर्यंत हंस, ओक, पांगारकर इत्यादि रसिकांनीं पंडितांच्या श्लोकरचनेशीं पंतांच्या श्लोकरचनेची तुलना करून सोजवळ व सलग्गिचा भक्तिभाव, वर्णविषयाशीं तादात्म्य, वर्णनाचा मधुर विस्तार करण्याची हातोटी वगैरे पंडितांच्या कवितेत दिसून येण्याच्या गुणांची तारीफच केली आहे. याच्या उलट पंतांच्या श्लोकरचनेतही प्रौढपणा, मरदस्तपणा, अलंकारसौष्टव, मोहक कल्पनाविलास, भाषाशुद्धि इत्यादि गुण असून त्यांची श्लोकरचनाही काही कमी दर्जाची नाही असे पांगारकरादि रसिक पंतभक्तांनीं दाखवून दिलेच आहे. पंडितांचा कविता वाचू लागले की त्यांचाच ' सुश्लोक ' सर्वात्तम वाटावयास लागतो: त्याला वाजूस ठेवून पंतांच्या श्लोकरचनेचे आलोडन करू लागवे तो त्यांचाच श्लोक अगदीं अप्रतिम असा भासू लागतो ! असे काहीं भूल पाडणारे माधुर्य दोघांच्या श्लोकांत आहे. असो. पण येथे अशा सामान्य विषयावर फारसे लिहिण्याचा उद्देश नाही. इतरांनीं उल्लेख केलेला नाही अशी एक लहानशा गोष्ट विशेष रीतीने सर्वांच्या नजरेस आणाव-याची आहे. पंतांची श्लोकरचनेमधील सर्वांत आवडती वृत्ते म्हणजे शार्दूलविक्री-डित व स्रग्धरा हीं होत. श्लोकरचनेकडे पंत वळले म्हणजे त्यांना लांबलचक वृत्तेच फार योजावीशी वाटत. शार्दूलविक्रीडित व स्रग्धरा हीं अतिशय मोठीं वृत्ते आहेत. पहिले ७६ अक्षरांचे असून दुसरे तर ८४ अक्षरांचे आहे. केव्हां केव्हां येवढीं मोठीं वृत्तेही त्यांना पुरेशी न वाटून दंडकासारख्या १२० किंवा जास्त अक्षरांच्या वृत्ताचीही त्यांना योजना करावीशी वाटते. (पहा; सुदाम. ५३ व ७३). अगदीं कमी म्हणजे ६८ अक्षरांच्या शिखरिणी पृथ्वी वगैरे

वृत्तांशत ते क्वचित् उतरतात. त्याच्या खालीं बहुतकरून नाहींच. मोठ्या वृत्तांमध्ये वर्णनाला भोकळेपणा सांपडतो, जोरदार भाषणे त्यांत उत्कृष्ट रीतीने वठवितां येतात, पुष्कळ कथाभागाचें एरुदम वर्णन करतां येते, अशा तऱ्हेच्या कांहीं सौयी असल्यामुळे बहुधा पंतांनीं मोठीं वृत्तेच आपल्या काव्यासाठीं पसंत केलीं असावीं. परंतु इतर कोणच्याही कवींची अशी गोष्ट नाहीं. संस्कृतांत अनेकसर्गात्मक जीं महाकाव्ये आहेत त्यांत सर्वत्र लहान वृत्तेच योजिलेलीं आढळतात. फार झाले तर वसंततिलका या ५६ अक्षरी वृत्ताची योजना क्वचित् करण्यांत येते; पण यापलीकडे कोणी जात नाहीं. प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं मात्र शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, यांसारख्या लांब वृत्तांले एक दोन श्लोक घालण्यांत येतात. मराठींतही पाहिले तरी वामनपंडित किंवा त्यांच्यासारखे श्लोकरचनाकारणारे इतर कवि हे बहुधा इंदवज्रा, उपजाति, वंशस्थ, द्रुतविलंबित वगैरे (११, १२ अक्षरी चरणांचीं) हल्कीं व लहान वृत्तेच फार करून काव्यासाठीं योजतात, असे आढळून येते. फार झाले तर वसंततिलका व मालिनी यांची योजना होते व क्वचित् केव्हांतरी शिखरिणी इत्यादि लांब वृत्तांची. संस्कृतामध्ये मेघदूत, गंगालहरी वगैरे सारखीं खंडकाव्ये तरी मंदाक्रान्ता, शिखरिणीसारख्या वृत्तांत सररास येतात. पण मराठींत तसे सुद्धां होत असल्याचें दिसत नाहीं. तेव्हा सर्वत्र लांब लांब वृत्तांत रचना करण्याची पंतांची ही केवळ अगदी चमत्कारिक व अनन्यसामान्य प्रवृत्ति म्हणार्वा लागते. साधारणपणे तोच विषय असलेल्या व कांहींशी समान श्लोकसंख्या असलेल्या काव्यांची उदाहरणे घेऊन प.हृ. कृष्णविजयांतील जरासंधवधाचे ७१, ७२ व ७३ हे अध्याय एकत्र केले तर त्याची श्लोकसंख्या ८४ होते. या ८४ श्लोकांपैकी फक्त ६ श्लोक लहान वृत्तांतील असून बाकीचे ७८ मोठ्या वृत्तांतील (बहुतेक शार्दूलविक्रीडित व स्रग्धरा) आहेत. आतां याच कथानकावर वामनपंडितांचे ६७ श्लोकांचे ' मुकुंदविलास ' नामक प्रकरण आहे. त्यांत फक्त ७ श्लोक मोठ्या म्हणजे शिखरिणी वृत्तांतील असून शार्दूलविक्रीडितांतील तर मुळींच नाहींत. ' द्वारकाविजय ' नामक वामनपंडितांचे नारदगार्हस्थ्यदर्शनाच्या अध्यायावर खंडकाव्य आहे. त्याचे एकंदर २५० श्लोक असून मोठ्या वृत्तांतले (शिख० व शार्दूल०) २५ आहेत. बाकीचे सर्व उपजाति, वंशस्थ वगैरे लहान वृत्तांतील आहेत. त्याच कथानकावरील मोरोपंतांच्या ६९ व्या अध्यायांत ३४ श्लोकांपैकी

फक्त एक कायतो छोट्या वृत्तांत आहे. ही उदाहरणे कांहीं मुद्दाम निवडून दिलेली नसून सामग्र्याने कृष्णविजयाकडे पाहिले तरी हाच प्रकार दिसून येतो. कृष्णविजयातील एकंदर श्लोकमय रचनेची संख्या ८३७ आहे. त्यांपैकी ६०७, म्हणजे एकंदर संख्येच्या तीनचतुर्थांश श्लोक केवळ शर्दूलविक्रीडित व स्वर्गधरा या वृत्तांतील आहेत. याशिवाय शिखरिणी, पृथ्वी इत्यादि वृत्तांतील श्लोकांची गणना निदान १०० तरी होईल. तेव्हा कृष्णविजयांतील श्लोकरचना बहुतेक सर्व मोठ्या वृत्तांतील आहे असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही.

आता नेहमींच्या संप्रदायाविरुद्ध वृत्तयोजना करण्याची जी ही पंतांची प्रवृत्ति दिसून येते ती काव्यसौंदर्याच्या दृष्टीने विशेष उपयुक्त आहे असे म्हणवत नाही. कदाचित् कवीला मोठ्या वृत्तांत रचना करणे जास्त सोपे जात असेल. पण वाचकाला लहान वृत्तेच जास्त पसंत पडतात. लांबलचक वृत्ते वाचण्याचा तेव्हाच कंटाळा येतो. लहान वृत्तांत कोमलता व माधुर्य हीं जास्त प्रमाणांत आणता येतात व काव्याचे सौंदर्य श्रवणधुरतेवर पुष्कळसे अवलंबून असल्यामुळे लहान वृत्ते नेहमीं योजणेच जास्त इष्ट होय यांत शंका नाही. मोठीं वृत्ते एकंदरीने पहाता क्वचित् प्रसंगीच शोभतात व तशीच तीं योजण्याचा प्रघात आहे. शिवाय एका पद्यांत एक कल्पना किंवा एकच गोष्ट गोवण्याची कविजनांची रीत आहे. लहान पद्यांतच अशी कल्पना आटोपशीरपणाने गोवली जाते. मोठ्या श्लोकांची योजना केली म्हणजे, त्यांत पाल्हाळास व विस्तारास बराच अवकाश सांपडण्यासारखा असल्यामुळे, निष्कारण शब्दांचे अवडंबर माजून 'बहुवचनमल्पसारं' अशा कोटीत कविता जाण्याचा फार संभव असतो.

७४ कृष्णविजयाच्या ८० ते ९० अध्यायांच्या शेवटच्या भार्यावद्ध विभागाकडे आता वळण्यास हरकत नाही. वृत्ताप्रमाणेच येथे पंतांची रचनाशैलीही पुनः एकदा बदललेली दिसते. आतापर्यंतच्या श्लोकरचनेचा ओघ जोरदार, भारदस्त व प्रौढ असा होता. यापुढची आर्यारचना अत्यंत सौम्य, कोमल, प्रेमळ व रसिकाच्या गर्दी पडून त्याचे मन वश करून घेणारी आहे. हे पंतकवितेचे अकरा अध्याय ज्याने वाचले आहेत तो पंतांच्या काव्यरसमाधुरीची आठवण जन्मभर बिसरणार नाही. ऐशिव्या अध्यायापासून पंतांच्या आर्यास जी कांहीं बहार चढत चालली आहे, ती ८७, ८८ अध्यायांपर्यंत तशीच चढत जाते व आर्याच्या कोमल नादाने व त्याहूनही मधुर व प्रेमळ अर्थाने मनुष्य वेढावून

जातो. या भकरा अध्यायांत पंतांनीं मनास वाटेल तसा विस्तार केला आहे. वेदस्तुतीचा ८७ वा अध्याय गाळून त्याबद्दल ८६ व्या अध्यायातील कथानकाचे दोन भाग करून त्याचे दोन अध्याय केले आहेत.

७५. प्रथम ८० व ८१ या अध्यायांत पंतांनीं सुदामदेवाची कथा वर्णन केली आहे. ध्रुव किंवा प्रहाद यांच्या कथेप्रमाणेंच सुदामदेवाची प्रेमळ कथा आपल्या जुन्या कवींची अत्यंत आवडती होय. पंतांना देखील ही फार प्रिय होती असें दिसते. कारण समग्र पंतकाव्यांत हिचें चारदां वर्णन आले आहे. पैकीं कृष्णविजयांतील एक, मंत्रभागवतांतील दुसरें व बाकीचीं दोन स्फुट प्रकरणे, एक श्लोकबद्ध 'सुदामचरित्र' या नांवाचें, व दुसरें सार्कबद्ध 'पृथुकोपाख्यान' या नांवाचें, अशीं आहेत. या सर्वांमध्ये कृष्णविजयांतलें सुदामदेवाची कथा हीच विस्तारानें व सौंदर्यानें श्रेष्ठ आहे. मंत्रभागवतांतील सुदामदेवाची हकीकत अगदींच त्रोटक-केवळ १४ आर्या-असून धावत्या पद्धतीनें लिहिलेली आहे. ती आहे तेवढांच जरी मधुर वठलेली असली तरी काव्यसौंदर्याचा परिपाक साहजिकच इनक्या थोडक्या अवकाशांत पूर्णपणें उतरूं शकला नाहीं. श्लोकबद्ध 'सुदामचरित्र' साधारण बऱ्यापैकीं वठले आहे. तथापि याच्याचसारखें श्लोकबद्ध जें भक्तभूषण नामक अंबरीषाख्यनावरलें बहारीचें प्रकरण आहे त्याच्याशीं याची तुलना होण्याजोगी नाहीं. पंतांचे ते लांबलचक श्लोक व विस्तृत वर्णनें जरा कंटाळवाणींशींच भासतात. यांत एकंदर ८८ मोठमोठ्या वृत्तांचे श्लोक असून सुमारे ८१९ श्लोकांचें एक अशीं कथाभागास अनुसरून दहा छोटीं प्रकरणे केलीं आहेत. मुळांतील सुदामकथेचे श्लोक ८६ च आहेत तथापि पंतांचीं वृत्ते मोठीं असल्यानें त्यांच्या काव्यांत मुळाचा दुप्पट विस्तार झाला आहे. या 'सुदामचरित्रां' त, सुदामदेव आपल्या घरीं आल्यानंतर त्यास त्याची स्त्री, 'कृष्णाकडे एकंदर काय हकीकत झाली ?' असा प्रश्न विचारीत असून, सुदामदेव त्याचें उत्तर देत आहे अशा स्वरूपांत कथाभाग वर्णन केला आहे ही कल्पना पंतांनीं मोठी सुंदर केली आहे; व तिच्यामुळे भागवतकारांनीं जी हकीकत तिपहाईतपणें वर्णिली आहे तीच सुदामदेव आपल्या स्वतःच्या दृष्टीनें वर्णित असतां त्यांत कसकसा मधुरिमा येतो तो आपणास येथें पहावयास मिळेल अशा अपेक्षा वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होते. पण दुःखाची गोष्ट ही कीं वाचकाची ही अपेक्षा येथें मुळांच तृप्त होत नाहीं. भागवतकारांनीं सांगितलेली हकीकत 'तो गेला' अशा तृतीय पुरुषी प्रयोगाएवजीं

‘ मी गेलों ’ असा प्रथम पुरुषी प्रयोग घालून जशीची तशी पंतांनीं सुशामाच्या तोंडून वदविली आहे. त्यांत वक्ता व श्रोता यांना अनुकूल असा कांहीं बदल झाला नाही. वस्तुतः येथे पंतांनीं स्वतःची कल्पना चालवून तसा कांहीं बदल अवश्य करावयास पाहिजे होता. असो. या सुशामचरितामध्ये व कृष्णविजयाच्या ८०, ८१ अध्यायामध्ये कित्येक ठिकाणीं बरेच विचारसाम्य व वर्णनसाम्य दिसून येते. कदाचित् दोन्हीही प्रकरणांचा रचनाकाळ एकमेकांच्या जवळचा असू शकेल. तथापि दोघांच्या काव्यसौंदर्याचा दर्जा बराच निराळा आहे.

सुशामकथेवरील दोन काव्यांचे निरीक्षण झाले. तिसरे काव्य ‘ पृथुकोपाख्यान ’ नामक स्फुट प्रकरण होय. याच्या ८८ साक्या आहेत; म्हणजे हे जवळ जवळ मुळाइतकेच विस्तृत काव्य झाले आहे व बहुतेक ठिकाणीं मुळास अगदीं अनुसरूनच लिहिले आहे. तथापि वर्णनाची भाषा अगदीं सार्धी व गोड असल्यामुळे व वर्णन करणाऱ्या पंतांचे अंतःकरणच त्या कथेच्या सौंदर्यात रंगले असल्यामुळे या आख्यानाचा परिपाक फार उत्कृष्ट उतरला आहे. कृष्णविजयाच्यामधील चरा जास्त लांबलेल्या सुशामकथेचा आस्वाद घेण्याइतका धीर ज्यांना निघण्यासारखा नसेल त्यांना पंतांच्या वर्णनाची गोडी याच आख्यानांत पूर्णपणे कळून येण्यास कांहीं हरकत नाही. प्रथमच मुळाच्या आधारे वर्णन करण्याची खुबी पहा— सुशामाच्या पत्नीचे वर्णन—

मूळ—पतिव्रता पतिं प्राह म्लयता वदनेन सा ।

दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ भा. १०. ८०. ८०

पंतकृति—ते एकदा पतीच्यापार्शीं बहु भीत भीत गेली ।

अवाङ्मुखी कंपिततनु साध्वी कर जोडुनियां ठेली ॥ पृथु. ३.

तथापि पंतांनीं मुळांत स्वतःच्या कल्पनांची भर घातली नाही असे नाही. पहा—

हरिला हृदयीं चिंतित जानां मार्ग जाहला थोडा ।

बहुधा केला हरिसंदर्शनकामप्रेमा घोडा ॥ पृथु. १४ ॥

हरिदर्शनाविषयींची परमप्रीति हाच जणू काय घोडा, त्यावर आरूढ झाल्यामुळे सुशामदेवाने मार्ग तेव्हांच आक्रमण केला ही कल्पना फारच सहृदयतेची आहे. पुढे सुशामा कृष्णाच्या अंतर्पुरांत येऊन पोचला तेव्हांच्या प्रेमळ मित्रांच्या भेटीच्या प्रसंगाचे मधुर वर्णन—

झडकरि उठला दयाळु माधव वस्त्रादिक नावरिता ।

धावत आला पुढे, रमेला सांडुनि, दासाकरितां ॥ पृथु. २३ ॥

‘ ये ये बंधो ’ ऐसें सद्गद् बोलत धांवत आला ।

कडकडुनी मुजगुग्मे स्वसखा हृदयीं धरिता झाला ॥ पृथु. २४.

धापुढील सर्व वर्णनही असेंच बहारींचे आहे. सर्व मनोरथ संपूर्ण होऊन कृष्णाची अगाध लीला कळून आल्यानंतर प्रसन्नचित्त होऊन सुदामा म्हणतो—

सैहृद मैत्री सख्य दास्य त्या देवाचेचि असावे ।

जन्मोजन्मीं तद्भजनाचे प्रेम मनांत वसावे ॥ पृथु. ८४.

या पृथुकोपाख्यानाशिवाय सुदामचरित्रास अनुलक्षून पदाच्या चालीवर रचलेल्या व अजून अप्रसिद्ध असलेल्या कांहीं साक्या पंतांच्या हस्तलिखित संग्रहांत सापडल्या त्या पुढे परिशिष्ट १ मध्ये दिल्या आहेत.

कृष्णविजयांतिल सुदामचरित्र हे वाकीच्या तीर्हापेक्षा सरस आहे. हे अ० ८० व ८१ यांत आलेले असून दोन्ही अध्यायांची मिळून आर्यासंख्या १९४ आहे. म्हणजे मुळाच्या दुपटीपेक्षा याचा अधिक विस्तार आहे असे ज्ञाले. व तितका विस्तार आहे ही कवींच्या व वाचकांच्या मोठ्या फायद्याचीच गोष्ट झालेली आहे. कारण कवीला आपले सर्व कल्पनासामर्थ्य खर्चून कथाभाग सजवण्यास त्यामुळे अवकाश झाला व वाचकालाही कवीच्या रमणीय वचःसुधेचु आतृप्ति आस्वाद घेण्याची सोय झाली. प्रस्तुत सुदामकथा ही मुळापेक्षा विस्तारलेली असल्याने मुळास अगदीं धरून लिहिलेली नाही. अर्थात् स्वतःच्या कल्पनेस वाटेल तसा व वाटेल तितका स्वतंत्र संचार करण्यास पंतांनीं मुभा दिली आहे. सर्वच वर्णन सुंदर साधले आहे. तथापि त्यांतल्या त्यांत सुदामाच्या श्रीकृष्णाने केलेल्या सत्काराचे व तो सत्कार पाहून चकित होऊन आश्चर्यांद्वारे काठणाच्या कृष्णपत्न्यांचे वर्णन (आर्या ३७-४३); व रात्रभर वादळांत फिरल्यानंतर सकाळीं जेव्हां सांदीपनी गुरु भेटले तेव्हां त्यांनीं केलेला उपदेश (अ० ६२-७१); या दोन गोष्टी पहिल्या अध्यायांत अप्रतिम वठल्या आहेत. ते प्रेमळ आचार्य शिष्यांच्या भक्तीने प्रसन्न होऊन आशीर्वाद देतात. —

मजहूनि त्रिजगांत प्रख्यात यशे असल, कविराजे ।

गातिल, कां मत्करुणाश्रीचे लोकीं न बालक विराजे ? ॥ ७० ॥

मी बहु न प्रकट जगो व्हाल तुम्ही सर्ववन्द्य, न ख्यात ।

तात क्षीरधि, परि हरचूडारूढ प्रसिद्ध तज्जात ॥ ७१

कर्मा वसा, नसो परमर्मा लोचन, असा दयाधर्मा ।

नर्माहि मृशोक्ति न यो, शर्मा नांश, शिरा क्षमावर्मा ॥ ६९. कृ वि. ८०.

ऐशीव्या अध्यायापेक्षा ८१ व्या अध्यायांत आर्येला जास्त तेज चढून जास्त कोमलपणाही आलेला आहे. मंत्रभागवतांतिल आर्येइतकी सफाईदार आर्या अजून वठत नाही. वर्षानुवर्ष अक्षर घटवलेल्या मनुष्याचे लिहिणे त्याप्रमाणे सहज वळणदार येते त्याप्रमाणे मंत्रभागवतांतिल आर्या अगदीं घटलेली व वळणदार आलेली आहे. कृष्णविजयामध्ये किंचित् कां हाईना पण अजून प्रयत्न दृग्गोचर होतो. बाकी सौंदर्यांत व प्रेमळपणांत अणुमात्रही कमी नाही. असो कृष्णाच्या घरीं सुदामदेवाचा जो अपूर्व सत्कार झाला व प्रेमाने गहिवरून येऊन त्याची जी पाठवणी कृष्णाने केली त्याचे फार सुंदर वर्णन आर्या २० ते ३५ पर्यंत आले आहे. त्यापुढे सुदामा घरीं परत जात असता कृष्णाने आपल्याला द्रव्य कां दिले नाही याबद्दल त्याच्या मनांत आलेले विचारतरंग विस्तृतपणे वर्णिले आहेत. त्यानंतर स्वतःची सुवर्णनगरी पाहून प्रथम त्याला वाटलेले आश्चर्य (६०-७४), पुढे त्याचे पौरजनानीं केलेले स्वागत (७५-७९), पत्नीची व त्याची भेट (७९-८९), त्याच्या रत्नखचित प्रासादाचे वर्णन (९०-१०३), व शेवटीं सुदामेदेवाचे प्रेमळ उद्गार (१०४-११९), इतक्या विषयांचे मनोहारि वर्णन या अध्यायांत आले असून ते अतिशयच वहारीचे वठले आहे. कल्पना-सौष्ठव, भाषेची कोमलता, भावाची प्रेमळता व अलंकारांची हयना हे सर्व गुण येथे एकत्रित झालेले दिसून येतात. उतारे देणे अशक्यच आहे, तरी पण सुदामाच्या भक्तिपूर्ण उद्गारांपैकीं शेवटच्या दोनच आर्या देतोः—

मदत्त पृथुकतंडुळकण कृपणपणे पडो न दे वेची ।

जन्मोजन्मींहि असो मज एरु प्रेम त्या सख्याचेची ॥ ११०

कृष्ण सख्या उदाग सदशा, पद या मनांत राहो दे ।

पाहो दे मग हा द्विज कर्मठळ, भवनदींत वाहो दे ॥ ११६

७६. यापुढील ८२ वा अध्याय, स्पर्मंतपंचर्षी सूर्यग्रहणार्वाचे वेळीं जन्मली असता तेथे सर्व यादव व गोकुळावासी नंदादि गोप यांच्या भेटीचा

प्रसंग झाला, त्याच्या वर्णनपर आहे. तोही फार प्रेमळ उतरला असून मुळापेक्षाही त्यांत गोडी जास्त आली आहे.

७७. याच्या पुढचा ८३ वा अध्याय विवाहकथाकथनाचा असून, त्यांत श्रीकृष्णाच्या अष्टनायिकांनीं व इतर स्त्रियांपैकी एकीने आपल्या विवाहाच्या कथा द्रौपदीस तिनें विचारल्यावरून सांगितल्या आहेत, असें वर्णन आहे. मुळांत सर्व कृष्णस्त्रियांच्या विवाहकथा अत्यंत त्रोटक रीतीनें एकेका श्लोकांतच सांगितल्या आहेत. पण पंतांनीं येथे फार मार्भिकपणा दाखवून सर्व स्त्रियांच्या विवाहाच्या कथा त्यांच्या तोंडून अति विस्ताराने वदविल्या आहेत. त्यांतल्या त्यांत रुक्मिणीची विवाहकथा तिच्या तोंडून ९१ आर्यांत वदविली असून ती अत्यंत बहारीची वठली आहे. बायकांच्या तोंडीं शोभेल अशी भाषा लिहिण्यांत व बायकांचे मनोविकार त्यांच्याच तोंडून अकृत्रिम रीतीने वदविण्यांत पंत फार कुशल होते. त्याप्रमाणे ही रुक्मिणीविवाहकथा सर्वत्र स्त्रियांच्या बोलीने सजविलेली व स्त्रियांना पटतील अशा उद्गारांनीं भरलेली असल्यामुळे हिला एक प्रकारचे स्वभावसहज माधुर्य प्राप्त झाले आहे. बाकी रुक्मिणीस्वयंवराची जी कथा पूर्वी अ० ५२, ५३ मध्ये आलेली आहे तीच आधारस घेतली असून तिच्यांत काहीं फरक केलेला नाही.

अशाच प्रकारचे पंतांचे आणखी 'रुक्मिणीगीत' म्हणून एक लहानसें अभंगरचित काव्य आहे. सावित्रीकथा, सीतावनवासकथा व रुक्मिणीहरणकथा या तीन अत्यंत रमणीय व आर्यस्त्रियांस नित्य पूज्य अशा कथांवर स्त्रियांनाच म्हणण्यास योग्य अशा अभंग उर्फ ओवी वृत्तांत पंतांनीं तीन गीते रचली आहेत. तीं स्त्रियांना म्हणण्यास फार योग्य वठली आहेत. सावित्रीगीतामध्ये पंतांनी स्वतःच सावित्रीची कथा बघिली आहे पण सीतागीत व रुक्मिणीगीत या दोहोमधील कथाभाग अनुक्रमेण सीता व रुक्मिणी यांच्या तोंडूनच वदवला आहे. सावित्रीगीत सर्वांत उत्कृष्ट, गंभीर व करुणरसपूर्ण झाले आहे. त्याच्या खालोखाल सीतागीतही सुंदर साधले आहे. रुक्मिणीगीत या दोन्हीपेक्षा जरी कांकणभर गुणांत उणे असले तरी एकदरीने तेही सौंदर्यांत कमी नाही. कृष्णविजयामधील प्रस्तुतच्या ८३व्या अध्यायांत सांगितलेल्या रुक्मिणीस्वयंवरकथेमध्ये व या रुक्मिणीगीतामध्ये पुष्कळ ठिकाणीं बरेच साम्य दिसून येते. दोहोमध्येही रुक्मिणीने कृष्णास पाठविलेली पत्रिका गाढली असून तिचा निर्देश मात्र केला आहे. शिवाय

शब्दरचनेचे व कल्पनांचे साम्य असलेली पुढील ठळक स्थळे आढळतात.—

- (१) पुसता भी सांगे अश्रुहेतु तेल । उत्तरीं गुनेल नव्हे कधीं ॥ रु. गी. ३१.
होय सखींत मदुक्ते अश्रुप्रति हेतु बापुडे तेल ॥ कृ. वि. ८३. ३०.
- (२) माय दे लावूनी देहाला हळद । हे हालाहलद न तो पाप ॥ रु. गी. २९.
गळ विलेपन वाटे, लाविति अंगांस जी हरिद्रा ते । कृ. वि. ८३. १९.
- (३) न आले त्या दिशीं मध्ये रात्रि मात्र । चिंताज्वरे गात्र तापविले ॥ रु. गी. ३४
त्या रात्रीं लागला नाहीं माझा डोळा । प्राण कंठीं गोळा झाले होते ॥ ३५.
चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहीच लागला डोळा ।
जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ॥ कृ. वि. ८३. ३५.
- (४) या कन्यारत्नाला केली सेनापेटी । अंबिकेच्या भेटी नेते झाले ॥ रु. गी. ५९
स्वसखीघात्री जननीविप्रस्त्रिमंडळी न ती, पेटी ।
तींत मणी भी नेले शुभविधिने श्रीशिवेचिये भेटो ॥ कृ. वि. ८३. ५८.
- (५) वीर अभीमुखप्रहारें जे मेले । अप्सरांनीं नेले वरुनी ते ॥ रु. गी. ९७
स्वर्गांघ्रि अप्सरांनीं नेले भट्टमणि विचित्र ते काय । कृ. वि. ८३. ९१.
- (६) नाचले त्या रणरंगांत कबंध । कीं पातकबंधमुक्त झाले ॥ रु. गी. ९८.
तुटलीं अस-ांही शिरे हासति नाचति रणांगणीं वीर ।
प्रभु सांगे मज कीं, 'जनिसाफल्ये मुदितचित्त हे धीर' ॥ कृ. वि. ८३. ८९.
- आणखी कांहीं ठिकाणीं रुक्मिणीगीतांतील साधे वर्णन घेऊन ते आपल्या कल्पनाविलासाने सजवून पंतांनीं कृष्णविजयांत समाविष्ट केले असल्याचे दिसून येते उदा.—
- (१) जो ऐसे मन्मन चिंतेत रहाटे । स्फुरला पहाटे डावा बाहु ॥ रु. गी. ४६
याच डाव्या बाहूच्या स्फुरणावर कृष्णविजयांत पंतांनीं केलेली उत्प्रेक्षा—
तो प्रियकंठीं आपण पडोने देही सुखांत पाडावी ।
या भवेचि स्फुरली करि माझी भुजलता कृपा डावी ॥ कृ. वि. ८३. ४०.
वर दिलेल्या समानार्थक स्थलांवरून व विशेषतः रुक्मिणीगीतांतील वर्णने कृष्णविजयांत कल्पनांनीं सजवून वाढविलेली दिसतात यावरून रुक्मिणीगीत पहिल्यांदा लिहिलेले असून त्याचीच सुधारून वाढविलेली आवृत्ति पंतांनीं कृष्णविजयांत काढली असावी हा पांगारकरांचा कयास बरोबर दिसतो. रुक्मिणीने कृष्णाला माळ घातली त्या प्रसंगाचे सुंदर वर्णन—

प्रकटले स्वामी, लाजल्ये मी बाळा । सखी म्हणे 'माळा घालीं आधीं' ६६
ज्यांच्या तेजे रवीशशी मालवले । ते घ्याया लवले माळा माझी ॥ ६७
धरुनियां करीं स्यंदनीं वाहीले । हे प्रेम पाहीले कोठे कोणीं ? ॥ ६८ ॥
बैसवूनीं अंकीं उराशीं धरीले । मज उद्धरिले चित्तवृत्ती ॥ ६९

षाहिल्या ओवींत सखीच्या वाक्यांतील ' आधीं ' या शब्दामध्ये फार सुद्धी आहे. ' लाजण्या विजण्यांत वेळ घालवायला सध्यां मुळीच सवड नाही. सध्यांची वेळ घाईची व आणीबाणीची आहे अगोदर माळ घालून भापले कार्य करून घे. मग लाजण्यामुरकण्याला पुढे वेळ आहे. ' असा अत्यंत समुचित अर्थ आधीं या शब्दाने व्यक्त होत आहे.

केवळ मुलीवाळी व स्त्रिया यांच्या उपयोगाकरितां रचलेल्या सीतागीत, सावित्रीगीत व रुक्मिणीगीत ह्या गाण्यांमध्ये एकच म्हानसा दोष दिसून येतो. तो म्हणजे स्त्रियांच्या तोडीं न शोभणाऱ्या व स्त्रियांस न समजण्यासारख्या अवघड संस्कृत शब्दांची कित्येक ठिकाणीं केलेली योजना हा दोष. रुक्मिणीगीतामध्येच, साध्वस, घटज अगस्त्य), और्व (समुद्रांतलि अग्नि), मंदरान (मंदरपर्वत), तराणि, हे या दृष्टीने आक्षेपाई शब्द आढळतात. शृषा, प्राज्द सभाजिला (सन्मानिला), कीनाश, कृष्णसार असे शब्द बाकीच्या दोन्ही गीतांतही आढळतात. हा क्षुल्लक दोष सोडून दिल्यास हीं गीते केवळ अमृतमयच आहेत.

पंतांच्या काव्यसमूहांत रुक्मिणीविवाहकथा एकंदर पांच ठिकाणीं आली आहे. कृष्णविजयाच्या ५२ व ५३ अध्यायांत मुळांतील कथाभागास अनुसरून प्रथम हा प्रसंग वर्णिला आहे त्याचप्रमाणे मंत्रभागवत दशम उत्तरार्धामध्येही कथानकाच्या ओघांत रुक्मिणीविवाहकथा वर्णिली आहेच. मात्र तेथे ती मंत्रभागवत च्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे अगदीं त्रोटक रीतीने वर्णिली आहे. कथेच्या ओघाने आलेल्या या वर्णनाशिवाय मुळांत जेथे साविस्तर कथा सांगितलेली नाही असा कृष्णविजयाच्या ८३ व्या अध्यायामध्ये पंतांनी ती कथा विस्तीर्ण रीतीने वर्णिली असून तिचे आपण वर थोडेसे विवेचन केलेच आहे. हाच अ० ८३ मध्ये असलेला, सूर्यप्रहणपर्वमयीं परस्वरांच्या भेटी झाल्या असतां द्रौपदीने विवाहकथा विचारल्याचा धागा घेऊन पंतांनी ' रुक्मिणीगीत ' रचले आहे. याप्रमाणे भागवतांतील कथेवर चार काव्ये झालीं. पांचवी रचना हरिवंशांतली रुक्मिणी-

विवाहकथेवर झाली असून ती पंतांच्या हरिवंशात यथास्थल आलेली आहेच. तिच्या व भागवताच्या कथेमध्ये फारसा फेर नाही. अशो; या सर्व निरनिराळ्या पांच प्रकरणांमध्ये कृष्णविजयाच्या ८३ व्या अध्यायामधील कथावर्णन निःसंदेह श्रेष्ठ आहे. सात्विक प्रेमळपणाने व कल्पनासौष्टवाने ते सर्व रसिकास मोहून टाकील यांत संशय नाही.

७८. यापुढील कृष्णविजयाचे ८४ ते ८८ अध्याय अतिशयच मनोहर असून ते वाचकांनीं मुळांतच वाचून पहावे. त्यांतील उत्तरे घेऊन साँदर्याचे प्रदर्शन करणे केवळ अशक्य आहे. चौथ्याऐश्वर्या अध्यायात वसुदेवाने केलेल्या यज्ञाचे वर्णन आले असून ८५ व्या अध्यायात देवकीच्या हृच्छेवरून कृष्णाने तिला पूर्वीचे भेलेले सात पुत्र परत जिवंत स्थितीमध्ये आणून भेटविले तो वृत्तान्त आहे. पुढे ८६ व्या अध्यायात अर्जुनसुभद्राविवाहाचा वृत्तान्त आला असून तो अतिशय विनोदपर व सुंदर वठला आहे. पांगारकरांनीं आपल्या मोरोपंत-चरित्रांत त्याचे योग्य गौरव केलेच आहे. सत्याऐश्वर्या अध्यायात श्रीकृष्णाचे दोन भक्त, एक मिथिलेचा राजा व दुसरा मिथिलेतच राहाणारा श्रुतदेव नामक गरीब ब्राह्मण, या दोघांच्या घरीं दोन निराळीं रूपे घेऊन श्रीकृष्ण भेटावयास गेले होते त्याचे वर्णन आहे ते अतिशयच प्रेमळ व सद्भावपरिपूरित असून पंतांच्या कवित्वाची येथे कमल झाली असे म्हणावयास लावणारें आहे. आर्या-रचनेचे कौशल्य येथे शिगेस पोचले असून एकंदर रचनाच अतिमनोहर व कोमल झाली आहे. विशेषतः श्रुतदेव ब्रह्मणाच्या भक्तीचे जें वर्णन पंतांनीं केले आहे ते केवळ अलौकिक आहे. त्यातील थोडे तरी उत्तरे दिल्यावांचून राहवतच नाही. श्रीव श्रुतदेवाने केलेल्या श्रीकृष्णाच्या पूजेचे वर्णन —

विमळ उशीरसुवासित हिममधुर प्राशनासि दे तोय ।

तत्प्रेमरससतृष्णा कृष्णाला सत्य अमृत ते होय ॥ ५१ ॥

हाती जीर्ण कांहीं कस्तूरी लाविला तिचा टिकला ।

शोभे श्रीपतिभाळी मधुकर इंदीवरीं जसा टिकला ॥ ५२ ॥

घाली कुशापिजूळप्रथितपवित्रे स्वब्रंधुच्या बोटीं ।

मोटीं रत्ने ज्यांवरि त्या मुद्रा फार लाजच्या पोटीं ॥ ५३ ॥

बहु केमळ तूळसीची अर्णी कंठांत मंजरीमाला ।

बाळा तद्भक्ति तश वरि जाणो त्या जगत्प्रियाळा ॥ ५५ ॥

चरणीं कमळ समपीं, तें जाणो आबुलेंचि हृत्कमळ ।

शमळघ्नप्रभुचें मग गद्गदगल साधु गाय यश अमळ ॥ ५६ ॥

शेवटच्या दोन धार्यातलि कल्पना किती हय आहेत ! पुढें श्रुतदेव श्रीकृष्णाची प्रार्थना करतो.—

आलें असेल काय प्रेमभरें या मुखा तुझे नाम ? ।

कीं एकाया जन्मीं क्षण सादर पाहिलें तुझे धाम ? ॥ ६३ ॥

होय प्रसन्न जेणें मन भजनरहस्य तें पुन्हां बोला ।

कुक्षींत क्षेत्राच्या अर्गावे बीज जो असे बोला ॥ ६४ ॥

एकंदरींत कृष्णविजयाचे ८० ते ९० अध्याय हे मूळ श्रीमद्भागवतातलि याच अध्यायापेक्षा किती तरी पटांनीं सरस वठले आहेत असे म्हटल्यास मुळीच अतिशयोक्ति होण्याचा संभव नाही. मंत्रभागवताचा दशमपूर्वार्ध, कृष्णविजयाचे हे ८०-९० अध्याय व भीष्मभक्तिभाग्यासारखीं भागवती प्रकरणे पाहिल्यावर

वाणी मयूरवदनीं जी न शुक्राते द्विजोत्तमा यावी ।

पक्ष श्रीहरि धरि जरि काय न करि तरि अनंत मायावी ॥

असा जो रामजोशीबुवांनीं मोरोपंतांच्या भागवतकाव्यरचनेवर आपला अभिप्राय प्रकट करून ठेवला आहे तोच परम सत्य होय अशी कोणाचीही खात्री झाल्याखेरीज राहाणार नाही. शुक्राचार्यांच्या वाणीपेक्षा मोरोपंतांच्या वाणीला त्यांनीं परचढ म्हटलें आहे हा काहीं केवळ अर्थवाद नव्हे. सर्वत्र नसलें तरी पंतकृत भागवतरचनेच्या बऱ्याच भागांत पुरोपूर प्रतीतीस येणारें तें दुर्दम सत्य आहे.

७९. येणेंप्रमाणें कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धाची रचना आहे. मंत्रभागवताची रचना याच्या उलट तत्वावर झाली आहे. कृष्णविजयांत कृष्णाच्या उत्तरचरित्राचा जेथें तेथें विस्तार केला आहे तर मंत्रभागवतांत त्याच उत्तरचरित्राचा संक्षेप केला आहे. मंत्रभागवताच्या दशमपूर्वार्धांत मुळाच्या एकातृतीयांशाइतका संक्षेप केला आहे तर उत्तरार्धांत मुळाच्या जवळ जवळ एक चतुर्थांशाइतका संक्षेप केला आहे. त्यांतल्या त्यांत ८९ व ९० हे शेवटचे दोन अध्याय पंतांनीं फार विस्तृत केले असल्याने त्याच्या पूर्वीच्या सर्व अध्यायांच्या संक्षेपाचें प्रमाण जास्तच पडतें. ८९ व ९० या अध्यायांचा पंतांनीं उगीच विस्तार केला आहे. यांपैकीं पहिल्यामध्ये श्रीकृष्णानें अर्जुनासह शेषशायी परमेश्वराकडे जाऊन ब्राह्मणाचे मूत्र-मुत्र परत आणल्याची कथा आहे व दुसऱ्यांत कृष्णस्त्रियांचे विलास, कृष्णप्रेमानें

ऋन्मत्त झालेल्या कित्येक स्त्रियांचे उद्गार, कृष्णाच्या पुत्रपौत्रांचे व वंशाचे वर्णन
 वगैरे संकीर्ण विषय आहेत. हे दोन्ही अध्याय विशेष मनोरम नसून देखील पंतांनी
 त्यांचा अनुक्रमे ३३ व ५५ आर्यांइतका विस्तार केला आहे; व तो विस्तारही फारसा
 मनोरम झाला आहे असे नाही. उत्तरार्धातील पूर्वांच्या ५० ते ८८ या अध्या-
 यांत पंतांचे प्रत्येक अध्यायास प्रमाण सरासरी ११ आर्यांइतके पडते. आधीं
 इतका संक्षेप करून शेवटच्या दोन अध्यायांतच इतका विस्तार करण्याचे कारण
 पंतांच्या मंत्ररचनेकडे लक्ष दिले म्हणजे उत्तम रीतीने सांपडते. पंतांना दशम-
 स्कंधांत एकंदर १०८ मंत्र साधावयाचे होते. या ' भागवतमंत्रमुक्तामणिमाले ' त
 बरोबर १०८ मंत्रमणि जे ओवले गेले ते केवळ यदृच्छेने नसून १०८ या संख्येत कांहीं
 पुण्यप्रदत्व आहे अशा समजुतीस अनुसरून पंतांनी ती संख्या साधावयाचा आधीं-
 पासूनच संकल्प करून ठेवला होता. त्यांनी साधारण अंदाजाने ठरविलेल्या संक्षे-
 पाच्या धोरणास अनुसरून जेव्हां ते ८८ पर्यंत अध्याय रचीत आले तेव्हां
 त्यांच्या लक्षांत आले की संक्षेपाचे हेच प्रमाण कायम ठेवल्यास शेवटपर्यंत १०८
 मंत्र साधून होणार नाहीत. कांहीं कमी पडतील. तेव्हां या उत्पन्न झालेल्या अड-
 चणीकरिता आतांपर्यंत रचलेला सर्व उत्तरार्ध मोडून टाकण्यापेक्षां ८९ व ९०
 या सुम्लेल्या अध्यायांतच प्रमाणाबाहेर विस्तार करून १०८ ही मंत्रसंख्या
 साधावी असे त्यांनी ठरविले अशी वस्तुस्थिति आपल्याशिवाय अनेक रमणीय
 कथांनी भग्लेल्या मागील सर्व अध्यायांची प्रत्येकीं केवळ दहा अकरा आर्या
 इतक्या अल्प अवकाशांत बोलवण करून याच शेवटच्या दोन अध्यायांत त्यांनी
 इतका प्रमाणाबाहेर विस्तार करावा याची उपपत्ति लागत नाही. असो. एकंदरीने
 मंत्रभागवताचा उत्तरार्ध पूर्वाधांप्रमाणेच सुंदर वठला आहे. पूर्वाधांइतके वात्सल्याचे
 व प्रेमाचे प्रसंग यांत नसल्याने वर्णनाचा रंग किंचित् फिका पडल्यासारखा
 भाटतो. पण तो फिकेपणा पूर्वाधीशीं तुलना करण्याचे मनांत आणल्यासच लक्षांत
 येईल. एरवीं तुलना न करतां म्हणावयाचे झाले तर हा उत्तरार्ध उत्तमच वठला
 आहे असेच कोणीही म्हणेल. विशेषतः रुक्मिणीविवाहप्रसंग (आर्या ६९७-
 ७३५), शान्धवधप्रसंग (आ० ९४१-९७०), इत्यादि प्रसंग त्यांतल्या त्यांत
 अधिक सुंदर झाले आहेत. नारदाला कृष्णाने आपल्या सहस्रशः स्त्रियांशीं सह-
 चाललेल्या गृहस्थधर्माचरणाचा दाखविलेला चमत्कार (अ० ६९), व
 रुक्मिणी वगैरे कृष्णस्त्रिया द्रौपदीला आपल्या विवाहकथा सांगतात तो कथा-
 भाग (अ० ८३), असे दोन कथांश मात्र पंतांनी गाळले आहेत. फक्त एकेका

आर्थत त्यांचा निर्देश केला आहे. हे प्रसंग कृष्णविजयांत अत्यंत विस्तारानें व उल्लासानें वर्णिले असल्यामुळेच येथे गाळले आहेत हे उघड आहे.

[एकादश स्कंध]

८०. एकादश व द्वादश हे दोन स्कंध मिळून मंत्रभागवताच्या तीन माळांपैकीं तिसरी माळा होते. तिचें निरीक्षण करण्यास आतां प्रारंभ करूं.

एकादश स्कंध म्हणजे मुमुक्षुंस अत्यंत प्रिय अशी वेदान्तसुधारसाची वाणीच होय. देवोत्तम श्रीकृष्णानें भक्तश्रेष्ठ उद्धवाला अत्यंत जिह्वाळ्याच्या प्रेमानें सांगि. चलेलें ब्रह्मज्ञान; व तें सांगून झाल्यानंतर उद्धवाला मित्रत्वाचा मान देऊन

अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितम् ।

अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः ॥ भा. ११. २९. २९.

अशी सौहार्दानें व कळकळीनें केलेली पृच्छा; आणि स्वतः निवेदन केलेल्या सारभूत ज्ञानाबद्दल

नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।

पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ भा. ११. २९. ३१

अशा तऱ्हेचा दिलेला निर्वाळा या गोष्टी कोणाचें चित्त थोडेंसे तरी भक्ति-प्रवण करणार नाहींत ? तें भक्तियोगाचें प्रतिपादन व तो उद्धवश्रीकृष्णांचा प्रेम-प्रसंग पाहून पाखंडी असेल तोही किंचित्काल तरी मस्तक नम्र करील; निष्ठुर व्यवहाराच्या रुक्षतेनें कोरडा ठणठणांत बनलेला असेल तोही थोडा तरी द्रवेल. मग पंत तर काय मोठ्या योग्यतेचें भगवद्भक्त होते व प्रेमरसाचा अखंड साठा हृदयामध्ये असलेले सहृदय रसिक होते. त्यांना या उद्धवकृष्णसंवादाची अलौकिकता तत्काळ पटून त्यांनीं त्याच्या मुळांतील सौंदर्यास शोभेल अशा तऱ्हेचा महाराष्ट्र वेष त्यास देण्याचें योजिलें असल्यास त्यांत नवल काय ? पंतांना वेदान्ताचें विशेष प्रतिपादन आपल्या काव्यांत करणें रुचत नसे. त्यांनीं आधारास घेतलेल्या मूळ ग्रंथांतील वेदान्ताचें प्रतिपादन सर्वत्र टाळले आहे. महाभारतातील शांतिपर्व, अनुशासनपर्व व भागवतांतील अनेक वेदान्तमय प्रकरणे वगैरे भागांचा त्यांनीं कसा अतिसंक्षेप केला आहे हे पंतभक्तांच्या आजपर्यंत अनेकवार नजरेस आलेच आहे. तथापि, असें असतांना देखील वेदान्ताविषयींच आपल्या उच्चस्त्रीन वृत्तीला त्यांनीं आपण होऊन दोन अतिशय ठळक असे अर-

आद करून ठेवले. ते म्हणजे भगवद्गीता व भागवतातील. एकादशस्कंध यांचे होत. या दोन्ही ग्रंथांवर पंतांनी आपल्या टीका लिहिल्या असून त्या अत्यंत व्यवस्थेने, काळजीने व विस्ताराने तयार केल्या आहेत. या एका गोष्टीवरूनच पंतांच्या मनात या दोन्ही ग्रंथांबद्दल किती आदर व पूज्यभाव बसत होता हे स्पष्ट दिसून येते. गीतेस जो मान द्यावासा वाटला तोच मान त्यांनी एकादशस्कंधासही दिला. आणि हे त्यांनी योग्यच केले असे कोणीही म्हणेल. हे दोन ग्रंथ म्हणजे श्रीकृष्णाने आपल्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या दोन भक्तसख्यांना अत्यंत प्रेमाने अर्पिलेले उपदेशामृताचे चषकच होत. त्या 'कार्तस्वरमणिचषका' तील अमृत पंतांनी आपल्या 'पलाशद्रुमदलपुटका' मध्ये ओतून प्राकृत वाचकांस प्यायला देण्याची सोय केली हे ठीकच झाले."

८१. भगवद्गीतेप्रमाणे एकादशस्कंधांतील प्रतिपादन आतील तत्वांच्या दृष्टीने अरी अनुपम असले तरी बाह्यांगाच्या दृष्टीने गीतेपेक्षा जरा कमी प्रतीचे ठरेल. गीतेमधील प्रतिपादन सर्वत्र द्राक्षापाकसम किंवा स्फटिकवत् आहे. भागवतातील एकादशामध्ये सर्वत्रच तसली अंतर्बाह्य प्रसादपूर्ण शैली आढळून यावयाची नाही. काही ठिकाणी भाषेस थोडेबहुत काठिन्य व गहनता आली आहे. तथापि पंतांचे रूपांतर मात्र सर्वत्र एकसारखे गंभीर, सरळ व प्रसादपूर्ण वठले आहे. मुळात जेथे जेथे काठिन्य आले आहे तेथील कल्पना पंतांनी क्वचित् ठिकाणी विस्ताराचा दोष पत्करूनदेखील अगदी सुगम भाषेत यथार्थ रीतीने वर्णिल्या आहेत. मुळा- मधील १३६७ श्लोकांचा हा स्कंध पंतांनी ६४९ आर्यांत आणला आहे, म्हणजे मुळाच्या फक्त एक द्वितीयांशाइतका संक्षेप केला आहे. मुळाच्या मानाने संक्षे- पाचे इतके अल्प प्रमाण मंत्रभागवतांत इतरत्र कोठेच दिसून येत नाही. या प्रमाणावरून एकादशस्कंधांतला वेदान्त अगदी व्यवस्थित रीतीने कोठेही कसर न करितां वर्णन करण्याचा पंतांनी वेत केला होता असे दिसून येते. आणि तो वेत किती उत्कृष्ट रीतीने पंतांनी सिद्धीस नेला आहे हे पाहून पंतांच्या कर्तबगारीविषयी

" पंत हे स्वतःच आपल्या रचनेला पलाशद्रुमदलपुटकाची म्हणजे पळसाच्या द्रोणाची उपमा देतात म्हणून वर तसा उल्लेख केला आहे. वस्तुतः पंतांनी ही अत्यंत विनयाने घेतलेली द्रोणाची उपमा त्यांच्या वाचकांस पटेल असे नाही. मुळाप्रमाणेच सुवर्णरत्नखचित पेत्याची किंवा निदान रजतपात्राची तरी उपमा त्यांच्या रचनेला द्यावी असेच सर्वास वाटेल हे उघड आहे.

कौतुक वाटल्याखेरीज रहात नाही. शक्य तोवर मुळातील आशय यथार्थ रीतीने मराठीत आणावयाचा असा पंतांचा हेतू असल्याने पंतांनी पुष्कळ ठिकाणी मुळाचे अरहुकूम भाषांतर केले आहे. अशीं भाषांतराची उदाहरणे पांगारकरांनी आपल्या विवेचनांत काहीं दिली आहेत व आणखीही पुष्कळ देता येतील. (पहा. मो.च.पृ ४३०-४३४). पण येथे इतका विस्तार करण्यास अवकाश नाही आणि संदर्भरहित मधल्या मधल्या श्लोकांचे उतारे दिल्याने वाचकाला ते अगदीच रक्ष वाटतात व त्याच्या लक्षात त्यांपैकीं फारसे काहीं रहात नाही. आणखी पंतांच्या भाषांतर-कौशलाचे उदाहरण पहायचे असल्यास मुळामधील अध्याय २ श्लोक २१-३१ हे पंतांच्या आर्या ४३-६० यांच्याशीं ताडून पहावे म्हणजे पंतांच्या कारागिरीची काहीं कल्पना येईल. गहन वेदान्त देखील मुळापेक्षां जास्त विशद व सुगम करून पंतांनी कसा दाखविला आहे हे पहावयाचे असल्यास अध्याय ११ श्लोक १-१५ यांचे स्पष्टीकरण पंतांनी आर्या २२३ ते २५३ पर्यंत कित्ती सुंदर रीतीने केले आहे ते पहावे. मुळापेक्षां विशेष विस्तार न करतां मुळातील अवघड भाषेतलि वेदान्त प्रसादपूर्ण व सुंदर अशा रीतीने मराठीत आणणे हे कित्ती कौशल्याचे काम आहे याची अगोदर यथार्थ कल्पना आपणांस बहुधा नसते. पंतांनी जें काम केले आहे तसे थोडे तरी आपण स्वतःकरण्याचा प्रयत्न करून बघावा; परिश्रमाची पराकाष्ठा करून जो काय अंश आपण मराठीत आणला असेल तो पंतांच्या कृतीशीं ताडून बघावा म्हणजे पंतांच्या कौशल्याचे माप केवढे आहे हे चटकन आपल्या लक्षांत येईल.

८१. आतां अध्यायवार पंतांनी कोणकोणत्या गोष्टी कसकशा वर्णन केल्या आहेत ते थोडेसे अवलोकन करूं. पहिल्या अध्यायांत, पिंडारकक्षेत्री उन्मत्त झालेल्या यादवांनीं ऋषींची धडा केल्यावरून त्या ऋषींनीं यादवकुलक्षयास कारणीभूत होणारा भयंकर शाप दिला, ती सर्व हकीगत आली आहे. ती कथाप्रिय पंतांनीं नेहमींप्रमाणे यथास्थित वर्णिली आहे (आर्या १-१३). पुढे अध्याय २-५ यांत निमि व नवयोगीश्वर यांचा संवाद आहे तो पंतांनीं आर्या १३-१२१ पर्यंत अत्यंत सुंदर रीतीने वर्णिला आहे. या संवादांत जेथे जेथे हरिभक्तीचे, कीर्तनाचे वगैरे वर्णन आले आहे तेथे पंतांची वाणी जरा विस्तार पावली असून सांदर्भ्यांचा पाराही जास्त वर चढला आहे. चौथ्या अध्यायामध्ये मुळांत ईश्वराच्या वसिष्ठ अवताराचे वर्णन आले आहे; त्यांत नारायणावताराचे वर्णन विशेष

विस्ताराने आले आहे. पंतांनींही नारायणावताराचेच विस्ताराने वर्णन केले आहे. पण बाकीच्या अवतारांपैकीं फक्त वालखिल्योद्धारक अवताराचा, दुसरीकडे कोट्याचा उल्लेख आलेला नाही म्हणून व रामचंद्राचा, स्वतःचे उपास्य दैवत म्हणून, पंतांनीं उल्लेख केलेला आहे. बाकी मुळांत जे सर्व अवतार सांगितले आहेत त्यांचा उल्लेख देखील पंतांनीं केला नाही. सहाव्या अध्यायांत, श्रीकृष्णाकडे सर्व देव येऊन त्याला अवतार संपवून निजधामीं परत येण्याबद्दल विनंती करतात असे वर्णन आहे; त्यांत देवांची स्तुति वगैरे असल्यामुळे पंतांनीं त्याचा संक्षेपच केला आहे. श्रीकृष्ण जाणार असे कळल्यावरोवर उद्धव धांवत येऊन आपल्याला वरोवर नेण्याची श्रीकृष्णाला एकांतांत विनवणी करतो. तो अत्यंत प्रेमळ व हृदयद्रावक प्रसंग मुळांत फारच बहारीने वर्णन केला आहे. पण पंतांनीं त्याचा दोनच आर्यांत संक्षेप करून त्यांतील रस बहुतेक सांडून टाकला आहे. निदान असा काव्यमय प्रसंग तरी पंतांनीं वाया जाऊं द्यावयाचा नव्हता. असो. यापुढे श्रीकृष्णाचा वेदांतोपदेश सुरू होतो. अध्याय ७, ८ व ९ यांमध्ये निरनिराळ्या चाविस गुंथासून काय काय उपदेशाचे ग्रहण केले ते श्रीदत्त अवधूताने यदुराजाला सांगितलेले श्रीकृष्णाने कथन केले आहे. हा सर्व कथाभाग अत्यंत बोधप्रद असून फारसा गहनवेदांतमयही नाही. तो पंतांनीं जराशा संक्षेपाने परंतु फार उत्कृष्टपणे वर्णिला आहे. या अवधूतोपदेशाचे मुळांत १३१ श्लोक आहेत; पंतांनीं तो ७९ आर्यांत आणला आहे (आर्या १४१-२१९). स्वतःचे दृष्टांत वगैरे घालून मुळाला पंतांनीं वारंवार शोभविले आहे. सुंदर व्यावहारिक दृष्टांत देऊन मूलविषय खुलवून दाखविण्याची पंतांची शैली प्रसिद्धच आहे. बाहेर अत्यंत प्रसन्नपण आंत अत्यंत गंभीर असावे असे सांगतांना पंत सुंदर दृष्टांत योजितात. —

मोदितचित्त असावे, फार दिसावे प्रसन्न बाहेर ।

गंभीरतेसि अभ्यंतर तों, केवळ मुलीस माहेर ॥ १७८ ॥

असेच आणखी एकदोन व्यावहारिक दृष्टांतः—

द्वैतास्फूर्ति समाधिस हेतु, गृहा जेवि राशि वित्ताची ॥ २१० ॥

मोठे रज विक्षेपा कारण, तमही लया; न या उरवी ।

वाहुनि सत्व, जसे खल्वभव बहु पाठ बंधुची पुरवी ॥ २११ ॥

दहाव्या अध्यायांत श्रीकृष्णाने वराच वेदांत उद्धवास सांगितला आहे. तो विंचित् नीरस असल्याने पंतांनीं अगदी त्रोटक रूपानेच वर्णिलेला आहे. अक-

राव्या अध्यायांत मात्र पंतांनीं बहार केली आहे. मुळांत या अध्यायाचा पूर्वार्ध वेदांतमय व किंचित् क्लिष्ट असा आहे आणि उत्तरार्ध भक्तियोगवर्णनपर आहे. पंतांनीं मुळांक्षा विस्तार करून मुळांतील हे दोन्ही भाग अत्यंत उत्कृष्ट रीतीने उतरले आहेत. बाराव्या अध्यायामध्येही मुळांतील वेदान्ताचे सुगम वर्णन पंतांनीं टीकेच्या आधारे केलें आहे. पंतांची भागवतावरील कृति वाचतांना पंतांनीं श्रीधरी टीकेचा आधार घेऊन प्रसंगविशेषी तिच्यातील मजकूर स्वीकारला असल्याचे अनेक ठिकाणीं ध्यानांत येते. विशेष सूक्ष्म वाचन करणाऱ्यासच दिसणारी उदाहरणे असल्या लेखांत देतां येत नाहीत तथापि हे बाराव्या अध्यायाचे उदाहरण ठळक व सहज वरवर दिसणारे म्हणून देण्यास हरकत नाही. यापुढे तेराव्या अध्यायांतही अकरा पदार्थ जे सांगितले आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकाचा सात्विक, राजस व तामस विभाग स्पष्ट करून मुळांत सांगितलेला नाही. तो पंतांनीं टीकेतूनच घेऊन वर्णिलेला आहे (आर्या ३०३-३०९ पहा). तेराव्या अध्यायांतिल्ल बाकीचे विषय म्हणजे सनत्कुमार व ब्रह्मदेव यांना परमेश्वराने हंसस्वरूप घेऊन केलेला उपदेश होय. तो पंतांनीं सुंदर रीतीने वर्णिला आहे चौदाव्या अध्यायांत, सर्व श्रेयांमध्ये व प्रातर्व्यामध्ये ईश्वरभक्ति हीच श्रेष्ठ होय असे प्रतिपादन करून भक्तीला उपयुक्त असा ध्यानधारणेचा विधि सांगितला आहे. तो पंतांनीं उत्कृष्ट वर्णिला आहे. पंधराव्यांत मुळामध्ये अणिमामद्विमादि १५ सिद्धींचे वर्णन व त्यांच्या प्राप्तीचे उपाय वगैरे वर्णिले आहेत. परंतु या सिद्धी ईश्वरप्राप्तीत ज्या अर्थां अंतराय करितात त्याअर्थां त्यांचे वर्णन मुळांच न करितां ' प्रथमचि विदित असावे त्यांचे अहितत्व संतराया ! ते । ' ३५९ येवढेच बजावून पंत पुढे चालते झाले आहेत.

सोळाव्या अध्यायांत, गीतेतील दहाव्या अध्यायाप्रमाणे ईश्वराने आपल्या विभूति सांगितल्या आहेत. मधल्या मधल्या दोन चार विभूति सांगून पंतांनीं या केवळ परिगणनात्मक अध्यायाची बोळवण केली आहे. सतरा व अठरा या दोन अध्यायांत सविस्तरपणे भागवतकारांनीं चाऱ्ही आश्रमाचे धर्म व कर्तव्ये स्मृतीप्रमाणे सांगितलीं आहेत. पंतांनीं ते सर्व गाळून हे अध्याय अगदींच रोड केले आहेत. पंतांना मंत्रभागवत म्हणजे एक सर्वसंग्राहक पुराण कर. वयाचे नसून भक्तिरसमय काव्य करायचे होते. तेव्हा हे मुख्यतः धर्मशास्त्रांत अंतर्भूत होणारे विषय पंतांनीं गाळले हे योग्यच केले. एकोणिसावा अध्याय हा टीकेच्या आधारे पंतांनीं वाढविलेला आणखी एक अध्याय होय. बारा यम व बारा नियम

यांचे वर्णन (आर्या ३८६-४०८) पंतांनीं टीकेच्या आधाराने मुळापेक्षा दुप्पट चाढविले आहे. विसावा अध्याय हा एक पंतांनीं जवळ जवळ मुळाप्रमाणे तंतो-तंत उतरलेला अध्याय आहे, (आर्या ४०९ ते ४४४). यांत भगवंतांनीं कर्म, ज्ञान व भक्ति या योगांचे प्रतिपादन केले आहे. मुळावरहुकूम भाषांतर केले असूनही यांतील आर्या अत्यंत गोड, सुंदर व सफाईदार उतरल्या आहेत. विज्ञानसूत्रीं मुळाचा सर्व अध्यायच पंतकृतीशीं ताडून पहावा. एकविसाव्या अध्यायांत गुणदोष वगैरेचे वर्णन आहे. पण ते पंतांनीं सर्व गाळले आहे. ' वाढेल ग्रंथ बहु, प्रणति कहनि सोडिलाचि म्यां गातां ' । ४४७ असे पंत म्हणतात. बाविसाव्या अध्यायांत प्रकृति, पुरुष व साख्यांचीं तत्वे यांविषयीं विवरण आहे ते पंतांनीं सुंदररीतीनें परंतु संक्षेपाने उतरले आहे. तेविसाव्या अध्यायांत कृपण द्विजाची गोष्ट असून त्या द्विजाला उपरति झाल्यानंतर त्याने गाडलेली वेदांतपूर्ण गाथा पंतांनीं तंतोतंत भाषांतर करून मराठींत उतरली आहे. अगदीं मुळांतील शब्द सुद्धां वापरून केलेले सुंदर भाषांतर--

मूळ- मनोवशेऽन्ये ह्यभवं स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।

भौष्मो हि देवः सहस्रः सहीयान् युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥

भा. ११. २३. ४८.

पंतकृति-भजति सकलदेव मना, मन कोणाच्याहि हें नसे भजनीं; ।

भौष्म मनोदेव बळी, या वश करि तोचि देवदेव जनीं ॥४७६॥

आपली एक नमुना —

मूळ-जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् ।

जिह्वां क्वचित् संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥

भा. ११. २३. ५९.

पंतकृति-ते षट् पदार्थ, त्यांत प्रथम जन सुखासुखासि हेतु जरी, ।

देहासि असो, आत्म्या काय ? न दंडनि घे, न दंड करी ॥४७९॥

वा जीभ चाविली जरि, तरि हित जिह्वेचि सारिखे दात; ।

कोणावरि कोपावे ? तत्सहनचि तोषकारि खेदात ॥ ४८० ॥

चोविसावा अध्याय हा भागवतातील साख्यतत्वज्ञानाचा केवळ गाभाच आहे असे म्हटले तरी चालेल. पंतांना साख्याविषयीं काहीं विशेष प्रीति नसल्याने त्यांनीं हा अध्याय जवळ जवळ गाळलाच आहे. पंचविसावा अध्याय संक्षेपाने उतरून

स्वविसाव्या अध्यायातील पुढरव्याने पश्चात्त होऊन गाडलेले ऐलगीत पुनः पंतांनी मुळाबरहुकूम सुंदर रीतीने उतरले आहे. २७, २८, २९, हे अध्यायही पंतांनी संक्षेपाने परंतु नेहमींच्या सुंदर रीतीने वाणले आहेत. २९ व्यातील उद्धवकृष्णवियोगाचा प्रसंग मात्र पंतांस मुळइतका चांगला साधला नाही. त्या उदात्त प्रसंगास न शोभे असे धुळक दृष्टान्त घालून पंतांनी मुळांतील उदात्त भक्तिप्रेमाचा विरस केला आहे असे म्हणावे लागते. विशेषेकरून या प्रसंगातील ५८३ व ५८५ या आर्या पाहण्यासारख्या आहेत. श्रीकृष्णवियोगप्रसंगी उद्धवास झालेले दुःख वर्णन करतांना घातलेले

कन्येसि तसे रोदन झाले तें पसरवीच आज्ञात्या । ५८३.

हे आर्याधे तर अगदीच वैरस्योत्पादक आहे. अगोदर कन्येची उपमा या प्रसंगास विशेष समर्पक नाही. त्यातून 'रोदन आ पसरवी' असे जे म्हटले आहे ते तर अगदीच अप्रयोजक आहे. येथील उपमान ज्या कन्या त्या कधी असे 'आ पसरून' रडत नाहीत; व उपमेय जो उद्धव तोही असे भोकाड पसरून रडला हे म्हणणे अगदी शोभत नाही. त्याचप्रमाणे

मोहे रडताचि गेला तो उद्धव बाळ जेवि शळिला । ५८५.

आजन्म श्रीकृष्ण परमात्म्याला आपला सखा, आपला स्वामी किंवाहुना आपले सर्वस्व मानून ज्याने अनन्यमनस्क होऊन प्रेमनिर्भरतेने त्याची सेवा केली ती 'महाभागवत उद्धव' श्रीकृष्णवियोगसमयी शळिला जाणाऱ्या मुलाप्रमाणे रडत गेला असे म्हणणे म्हणजे त्या उदात्त प्रसंगाची घटाच करणे होय. त्यापेक्षा मूळ भागवतात हा प्रसंग किती तरी गंभीर व उदात्त वर्णनशैलीने प्रथित केला आहे.

यापुढे अ. ३० व ३१ यांत यादवनाशाचे, श्रीकृष्णगमनाचे, द्वारकानाशाच वगैरे वर्णन आहे. ते नेहमींप्रमाणे सुंदर साधले आहे. उच्छृंखल यादवांचे वर्णन एका आर्येत अपन्हृति अलंकाराने सुंदर केले आहे.

सुटले गुरुमर्यादेपासुनि यादव न सिंधु ते फुटले ।

तुटले स्नेहमहागुण कलह करायसि सर्व हुटहुटले ॥ ५९ ॥

स्वतःच्या पायाला तीर मारणाऱ्या व्याधावर भगवंतांनी दया करून त्याला स्वर्गी पाठवले त्याचे पंत प्रेमनिर्भरतेने वर्णन करतात—

वात्सल्य तसें कोठें ? त्या प्रभुच्या आयका यशाला हो ।

आटुला क्षमा द्या ती; कीं स्वर्गी प्रभु म्हणे तशाला 'हो' ॥ ६०४ ॥

भगवद्यानाची व यादवनाशाची शोकवार्ता घेऊन भगवंताचा सारथि दारुक द्वारकेला गेला त्याचे पंत दीपक अलंकाराने सुंदर वर्णन करतात;—

मोहाया तो दारुक सर्वा द्वारावतीस्थ लोचने,

पूर्वी श्रीकृष्णातें, तैसा घेऊनि जाय शोकातें ॥ ६२९ ॥

पूर्वी दारुक एकाद्या स्वारीवहून श्रीकृष्णासहित द्वारकेस परत आला म्हणजे द्वारकावासी जनांस आनंदाने मोह पडत असे व आतां तो द्वारकेत गेला असतां तो अत्यंत वाईट बातमी घेऊन शोकाने मोह पाडयासाठीं गेला; अशा रीतीने पूर्वीच्या आनंददायक प्रसंगाची आठवण काढून व सध्याच्या शोकमय प्रसंगाशीं त्याचा विरोध सूचित करून पंतांनीं आपली अनुपम सह-दयता व्यक्त केली आहे.

८२. याप्रमाणे हा सर्व स्कंधच काव्यसुमनांनीं नटलेला आहे. वेदान्त-मय भागांतसुद्धा पंतांनीं ठिकठिकाणीं समर्पक दृष्टान्तादिकांची योजना करून त्यास सौंदर्य आणले आहे, उगाच उतारे तरी किती देत बसणार ? खरोखर काव्याची गोडी ज्यास घ्यावयाची असेल, त्यानें मुळासच हात घालावा. केवळ उदाहरणादाखल ३६, ३७, ४७, ४८, ७५, ११२, ११४, १२७, १३४, १७१, १७८, १८२, २१०, २११, २३८ या स्कंधाच्या प्रथमाधीतीलच आर्या पाहिल्यास कौटुंबिक व घ्यावहारिक दृष्टान्त देण्याची खुबी, उत्कृष्ट व सहृदय अलंकार, प्रेमळ वर्णन वगैरे गुण थोडक्यांत परंतु स्पष्टपणे दिसून येतील.

[द्वादश स्कंध.]

८३. उतारे द्यायचे नाहींत म्हणतां म्हणतां वरील स्कंधांत बऱ्याच आर्यांचे उतारे दिले गेले. तरी हा मोह आवहून आतां बाराव्या स्कंधांत काय आहे तें पाहूं. बारावा स्कंध हा भागवतांतील अगदीं शेवटचा स्कंध; त्यांत विशेष महत्त्वाचे किंवा रमणीय असे फारसे विषय नाहींत. श्रीकृष्ण निजधामास गेल्याच्या हकीकतीनंतरचा भाग अपण वाचूं लागलों म्हणजे तो केवळ फिक्का असा आपल्यास वाहूं लागतो. तथापि परीक्षितास येवढा वेळ जो अतुलनीय उपदेश केला.

त्याचा उपसंहार करतांनाही शुकाचार्यांच्या वाणींतलें माधुर्य व भक्तियुक्त प्रेमळपणा नाहींसा झाला नाहीं असें दिसून येतें. पंतांनींही या स्कंधाची कांहीं उपेक्षा केलेली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर पहिल्या आठ स्कंधांतलें कोणत्याही स्कंधापेक्षां हा स्कंध पंतांनीं जास्त विस्तारानें वर्णिला आहे. या स्कंधांतलें तेरा अध्यायांमध्ये मुळांत पुढीलप्रमाणें विषय आहेत. प्रथम कलियुगांतलें राजांच्या वंशावळी; नंतर कलियुगांतलें लोकांच्या भ्रष्टस्थितीचें वर्णन; कालिक अवताराचें भविष्यकथन; कृत, द्वापर, त्रेता व कलि या युगांतलें लोकांचें वर्णन; येणेंप्रमाणें विषय आले असून शेवटीं भगवद्भक्तीचें आणि भागवतमहिम्नाचें सुंदर वर्णन करून शुकाचार्यांनीं उपसंहार केला आहे. शुकाचार्यांनीं सांगितलेल्या भागवताच्या श्रवणानें तृप्त झालेला परीक्षित ब्रह्मस्वरूपी ध्यान लावून बसण्यास त्यांची परवानगी घेतो व त्याप्रमाणें आसनस्थ होऊन ध्यान लावून बसल्यानंतर ठरल्याप्रमाणें तक्षकदंश होऊन त्यास मृत्यु येतो. पित्याच्या मृत्यूने रागावलेल्या जनमेजयाच्या सर्पसत्राची हकीकत नंतर सूतानें सांगितली असून त्यानंतर सूतानेही आपले भागवतकथन पुरें केले आहे. पण खंबीर शौनक ऋषींनीं त्यास येथेंच पुरें करूं न देतां वेदसंहिता, पुराणें वगैरे संबंधीं प्रश्न विचारून त्याचा पिच्छा पुरवला आहे. सहस्रवार्षिक सत्र करणाऱ्या तपःस्वाध्यायनिरत शौनक ऋषींस धड वेदावद्दलची माहिती नसावी व त्यांनीं ती सूतासारख्या पुराणिकास विचारावी हें जरा चमत्कारिकच दिसतें ! असो. यानंतर शौनक ऋषींनीं आणखी मार्कंडेयाची कथा विचारून घेतली आहे व ती आठ, नऊ व दहा या तीन अध्यायांत आली आहे. पुढें अकराव्या अध्यायांत विराट्पुरुषाचें वर्णन, सूर्यव्यूह वगैरे विषय आले आहेत. बाराव्या अध्यायांत श्रीमद्भागवतांतलें १ ते १२ स्कंधांत काय काय विषय आले आहेत ते क्रमानें सांगितले असून परमेश्वरभक्ति, नामस्मरणाचें माहात्म्य वगैरे वर्णन केले आहे. तेराव्या अध्यायांत लहानशी ईशस्तुति असून अठरा पुराणें व त्यांची श्लोकसंख्या यांचें परिगणन आले आहे. व नंतर थोडक्यांत एका सुंदरशा परमेश्वरप्रार्थनेनें ग्रंथसमाप्ति झाली आहे.

८४. पंतांनीं या सर्व गोष्टींपैकीं फारसें कांहीं गाळले नाहीं. प्रारंभीची निरनिराळ्या राजवंशांची यादी व अगदीं शेवटची पुराणांची श्लोकसंख्येसहित सांगितलेली यादी या तरी त्यांनीं गाळाव्या, पण त्यादेखील गाळलेल्या नाहींत. जवळ जवळ मुळाइतक्याच सविस्तर वर्णिल्या आहेत. नाहीं म्हणावयास तिसऱ्या अध्या-

यांतील कृत, त्रेता, द्वापर, कलि या युगांची वर्णने, सहाव्या अध्यायातील वेद-शाखांचे वर्णन, अकराव्या अध्यायातील सूर्यव्यूह, सूर्याचे गग, वगैरे गोष्टी मात्र त्यांनी गाळल्या आहेत. एकंदर या स्कंधातील पंतांचे धोरण संग्राहकत्वाचे दिसते. तथापि नेहमीप्रमाणे संक्षेपाचे धोरण पंतांनी सोडलेले नाही. या स्कंधात मुळापेक्षा अडीच पटीने पंतांनी संक्षेप केला आहे हे मागे आलेच आहे.

८५. या स्कंधातील कलिवर्णन (आर्या २७-३६), कलिदोषवर्जनाला श्रीकृष्णभक्तीचा उपाय (५२-६८), परीक्षितेचे शुकाचार्यांशी भाषण (९०-९७), मार्कंडेयाचे आख्यान (१३१-१८६) व शेवटच्या सूताच्या तोंडीं घातलेल्या उपसंहारात्मक आर्या (२०१-२०९), वगैरे भाग चांगले वठले असून ते पंतांच्या वर्णनशैलीचे तेज शेवटीं शेवटींही मुळीच कमी झाले नसून तिच्यांतलि भरदारपणा, जोम व माधुर्य अजूनही कायम आहे याची पूर्ण साक्ष देतात. आर्यांची रचनाही नेहमीप्रमाणे सुंदर झाली आहे. कलिवर्णनामधील कांहीं आर्या यांगारकरांनी उद्धृत केल्या आहेतच. त्या येथे पुनः उतरण्याचे कारण दिसत नाही. सत्तेची व शाश्वतीची घमेळ मारणाऱ्या राजांच्या क्षुद्रतेचे व नश्वरतेचे पंत वर्णन करतात —

यश मात्र राहते वा ! कांहीं काळापुढे मग न राहे, ।

क्षिति हांसे पति म्हणत्या काळनदतटोद्भवा नगनरा हे ॥ ४४ ॥

गणना गणनाथाला न घडे ऐसे महीश कवि झाले ।

कालहरांत तेजोनिधि दहन, करूनही शक, विझाले ॥ ४८ ॥

(दहन=अग्नि, म्ह० अग्नीप्रमाणे तेजस्वी राजे) कालावर पहिल्या आर्थे त नरीचे व दुसरीत ढोहाचे केलेले सुंदर रूपक मुळांतील नाही. कलीचे सर्व दोष धुवून टाकून सद्गतीला नेणारे श्रीकृष्णस्मरणच होय असे पंत जोरदार भाषेने वर्णिताने.

देवांच्या देवाते धरिता हृदयांत, न चळतां स्मरणां ।

घे भाक वा! कशाला संशय? वरिसलि सुगतिला मरणां ॥ ६४ ॥

परीक्षित् राजा मरण पावला तेव्हा सर्वांनी शोक केला. प्रत्यक्ष

यमधर्महि ' हा ' बदला, बहु विस्मित मानसांत तो झाला, ।

शोकभवे प्रथम, मग प्रेमभवे अश्रुच्या भरे न्हाला ॥ ११० ॥

च्यवनमेजयसत्राचे वर्णन झाल्यानंतर सूत पुराणिक आपले पुराणकथन संप-

काव्याच्या वेतांत येऊन श्रीकृष्णस्मरणपूर्वक कृष्णद्वैपायन व्यासांस नमन करतात.

यशं गाता श्रीहरिचें, भजतां निष्काम पादराजीवां, ।

वरिती स्वयंवरवधू जेवि तसी मुक्ति सादरा जीवां ॥ १२१ ॥

नमन असो श्रीकृष्णद्वैपायनगुरुवरासि, हा छात्र ।

ज्याच्या चरणध्यानें झालो या संहितेसि मीं पात्र ॥ १२२ ॥

वरील आर्यासुमनांच्या सुवासावरून विषयांच्या मानानें पंतांच्या आर्येनें याही स्कंधांत आपलें सौंदर्य कायम राखलें आहे हें दिसून येईल. विषयाच्या मानानें वर्णनशैलीही खुलते अगर फिकी पडते. बाराव्या स्कंधांत आर्यांची माधुरी जर काहीं थोडीबहुत कमी पडली असेल तर ती विषय बहारीचा न मिळाल्या-कारणानें होय, पंतांचे आर्याग्रथनकौशल्य घटत चाललें होतें म्हणून नव्हे. पंतांनीं सूताच्या तोंडीं घातलेल्या पुढील उपसंहारात्मक तेजस्वी आर्यांच वरील म्हण-ष्याच्या सत्यत्वाबद्दल आणखी साक्ष देतील.

वाचावे ऐकावे भागवतांतील उत्तम श्लोक, ।

कीं अर्ध, पाद, तारिल या इतुकथानें चि उत्तमश्लोक ॥ २०५ ॥

सुकवि तुम्हीं धन्य, तुम्हांकरिता हा सूत मीहि कीं धन्य ।

तारक सार कविमते हरियशचि, न कलियुगीं असें अन्य ॥ २०६ ॥

देउनि उत्साह मला श्रीभागवतार्थ वदविला साचा ।

भानंद यापुढे तो तुच्छ ब्रह्मादिपदविलासाचा ॥ २०७ ॥

वाचेनें, चित्तनें, देहानें, नित्य हरिपदा नमन ।

तज्जन सउजनचरणा तैसेंचि असो, विटो कदा न मन ॥ २०८ ॥

या अर्थाचे श्लोक मुळांत सूताच्या तोंडीं कोठेही नाहींत तथापि पंतांनीं शेवटीं सूताच्या तोंडीं फारच शोभतील व गर्भित अर्थानें आपल्यालाही लागू पडतील अशा या अतिशय मार्मिक व प्रेमळ आर्या स्वतः रचून घातल्या आहेत.

उत्तरार्ध
पुस्तकवित्तर्षे सर्वसाधारण
विवेचन.

विभाग ५.

पंतकाव्यांचा कालनिर्णय

व

पंतांच्या काव्यशक्तीचा विकास.

१. पंतांचीं एकंदर काव्ये विचारांत घेऊन त्यांचे रचनाकाल ठरविण्याचा अशा रीतीने पंतांच्या दीर्घकालीन वाङ्मयसेवेचा एक आराखडा काढण्याचा प्रयत्न या विभागांत करावयाचा आहे. पंतांचीं सर्व काव्ये विचारांत घेतल्याने त्यांच्या काव्यरचनेचा अद्यपासून इतिपर्यंत एक इतिहासच पाहिल्यासारखा होईल. पंतांची कवित्वशक्ति प्रथम कशी व कोणच्या स्वरूपांत प्रादुर्भूत झाली, नंतर तिची आरंभापासून अखेरपर्यंत कशी परिणति होत गेली याचा एक मनोरंजक चित्रपट वाचकांच्या डोळ्यांपुढे उभा करण्याचा आमचा मानस आहे. प्रस्तुत पुस्तकांत येथून पुढे पंतांच्या भागवती काव्यांपुरती दृष्टि न ठेवतां व्यापक दृष्टीने विचार करण्याचे धोरण अंगीकारिले आहे. तेव्हां या ठिकाणीही त्याच धोरणाचा स्वीकार करून पंतांच्या सर्व काव्यांविषयीं विचार करावयाचा आहे.

२. पंतकाव्यांचे रचनाकाल ठरविण्याचा आजपर्यंत कोणचि प्रयत्न केला नाहीं असे नाहीं काहीं काव्यांचे रचनाकाल ठरविणाऱ्या अशा एक दोन परंपरागत आख्यायिका सोडून दिल्यास, या बाबतीत प्रथमचा, विश्वसनीय आधारांनिशीं केलेला प्रयत्न पांगारकरांचा होय. पंतांच्या काव्यांचे काल आपल्या मताप्रमाणे ठरवून त्या कालानुक्रमानेच त्यांनीं पंतांच्या अखिल काव्यप्रणालीचे आलोडन केले आहे. काव्यसंग्रहकारांनींही आपल्या प्रस्तावनांतून व टीपांतून प्रसंगोपात्त कालनिर्णायक चर्चा केली आहे. यानंतर पंतकाव्यांच्या पराडकरी आवृत्तींतील निरनिराळ्या खंडांस अे उपोद्धात जोडले आहेत त्यांतही पंतकाव्यांच्या रचनाकालाविषयीं चर्चा केलेली आढळून येते. विशेषतः आर्याभारतास श्री. शिवराम महादेव परांजपे यांनीं लिहिलेला उपोद्धात या दृष्टीने विशेष उपयुक्त व महत्त्वाचा झाला आहे. याप्रमाणे आजपर्यंतचे या विषयावरचे लिखाण आहे. याशिवाय कर्णपर्व प्रथम लिहिले का भारतांतील पर्वांच्या अनुक्रमानेच लिहिले

या विषयावर व इतर किरकोळ विषयांवरही कांहीं लेख इतस्ततः प्रसिद्ध झाले आहेत. पंतकवितेवरील हंसांचा निबंध एका रसिक पंतभक्ताचे पंतकाव्या-विषयीचे प्रेमपूर्ण उद्गार या दृष्टीने वाचनीय असला तरी कालनिर्णयाच्या दृष्टीने उपयुक्त मजकूर त्यांत कांहीं सांपडण्याजोगा नाही. एकंदरीने पाहतां त्यांत विवेचक व शोधक बुद्धीचा कांहींसा अभावच दिसून येतो.

पंतकवितेच्या बाबतींत पांगारकरानंतर आस्थेवाईक व चिकाटीने प्रयत्न करणाऱ्या गृहस्थांचा उल्लेख करावयाचा म्हणजे पंतवंशज रामकृष्णपंत पराड-डकर यांचा होय. पंतकविता अत्यंत शुद्ध स्वरूपांत पुढे यावी याविषयी त्यांनीं जितके प्रयत्न केले त्या मानाने काव्यविवेचनाच्या किंवा कालनिर्णयाच्या बाबतींत त्यांनीं पद्धतशीर उद्योग केल्याचे दिसत नाही. त्यांनीं केसरींत १९१० व १९११ सालीं पंतकवितेवर ७ ८ लेख लिहिले त्यांचा रोख मुख्यतः पंतकवितेचे शुद्ध पाठ, पंतांची अप्रसिद्ध कविता व तिचे स्वरूप, यांवरच होता. तथापि पंतकवितेचे सर्व दतर व इतर कागदपत्र वगैरे भरपूर व पहिल्या प्रतीचीं साधने त्यांना सदोदित उपलब्ध असल्यामुळे व शोधक बुद्धि त्यांच्यांत सदैव जागृत असल्यामुळे कालनिर्णयासंबंधीही कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांनीं उजेडांत आणल्या आहेत. मंत्रभागवताच्या रचनेविषयी त्यांनीं लावलेला शोध महत्त्वाचा आहे. त्याचप्रमाणे नुकतीच २ वर्षांपूर्वी, पंतांची अप्रसिद्ध असलेली आर्याकेकावलि त्यांनीं स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली असून, तिच्या प्रस्तावनेत पंतचरिताच्या अज्ञात परंतु महत्त्वाच्या अशा भागावर अगदीं नवीन प्रकाश पाडणारे असे विवेचन आर्याकेकावलीच्या आधाराने केले आहे.

३. आतां इतक्या अधिकारी विद्वानांनीं ज्या विषयावर अनेक ठिकाणीं लिहिले आहे त्यावरच पुनः येथे विवेचन करून पुनरुक्तिदोषास पात्र होण्याचे कारण काय असा प्रश्न कोणाच्याही मनांत उद्भवेल. त्यास उत्तर येवढेच कां आम्हांस येथे जे विवेचन करावयाचे आहे ते पुनरुक्तिदोषास पात्र होणारे नसून बहुतांशीं नवीन असेच आहे. आजपर्यंत इतक्या विद्वानांची तर्कशक्ति व शोधक बुद्धि जरी पंतकाव्यांचे रचनाकाल ठरविण्यांत खर्च पडली असली तरी अजून पुष्कळच बाबी अनिर्णीत व संशयास्पद अशा राहिल्या आहेत. सर्व काव्यांचे रचनाकाल ठरविण्याचा एवघोरणी, पद्धतशीर व सर्वमान्य होण्या-

जोगा प्रयत्न भजून कोणीही केलेला नाही. पांगारकरांनी आपल्या मताप्रमाणे पंतकाव्याचा रचनाक्रम ठरविला आहे खरा; परंतु महत्त्वाच्या सर्व काव्यांचे रचनाकाल त्यांनी नकी ठरवलेले नाहीत. व त्यांच्या लिहिण्यात काही ठिकाणी सांदिग्धपणा राहिला असून कोठे कोठे विसंगतीही झाली आहे. काव्यसंग्रहाच्या संपादकांपैकी नारायण चिंतामण केळकर व रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्या अमदानीत जीं पंतांचीं काव्ये छापून निघालीं त्यांच्या रचनाकालाविषयीं टीपांतून व प्रस्तावनांतून त्या दोघां संपादकांनीं विवेचन केले आहे. परंतु हा प्रयत्न थोड्याशाच पंतकवितेविषयीं झाला आहे. शिवाय पुख्य गोष्ट म्हणजे त्यांनीं ठरविलेले पुष्कळसे कालनिर्णय चुकीचे ठरले आहेत. पराडकरांच्या आवृत्तीच्या उपाद्धातांत जें विवेचन आले आहे तेही असेच त्रुटित व असंपूर्ण आहे. हे सर्व सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं पंतकाव्यांच्या रचनाकालाविषयीं निर्णयात्मक असे विवेचन करण्यास अद्यापि पुष्कळ वाव आहे, ही गोष्ट स्पष्ट व्हावी. वर उल्लेखिलेल्या विद्वानांनीं केलेले सर्व प्रयत्न टाकाऊ आहेत असा आमच्या म्हणण्याचा भावार्थ नाही. त्यांचे प्रयत्न बहुमोल आहेत व त्यांच्या निर्णयाचा आधार घेण्याचा सुप्रसंग पुढील विवेचनांत पुष्कळच वेळां येणार आहे. विशेषतः पांगारकरांनीं आपल्या पुस्तकांत पंतांच्या काव्यरचनेचा अनुक्रम ठरवून जो एक सांगाडा तयार केला आहे तो त्यांच्यानंतर पंतकाव्यावर लिहिणाऱ्या लेखकांचा मूलाधार किंवा पायाच होऊन राहिला आहे. तेव्हा या पांगारकरप्रभृति पूर्वसूरींची कृतज्ञता शिरीं वागवूनच प्रस्तुत लेखक हे विवेचन करण्यास प्रवृत्त होत आहे, हे येथे विनम्रपणे निवेदन करणे अवश्य वाटते.

४. कालानुक्रमानें पंतकाव्यांची संगति लावण्याच्या या प्रयत्नास साधनें कोणचीं व तीं कितपत प्रमाणांत उपलब्ध आहेत याचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करणे अवश्य आहे. सुदैवानें इतर कोणत्याही जुन्या मराठी कवीपेक्षां पंतांच्या संबंधींचे विश्वसनीय आधार जास्त उपलब्ध आहेत व त्यामुळेच अशा तऱ्हेचा, कवींच्या आयुष्यातील घटनांचा आराखडा आंखणे शक्य झाले आहे. नाहीतर कवि होऊन गेला कधीं याचाच पत्ता लागणे दुर्घट व्हावें इतकी कालाची अनिश्चितता असल्यास त्याचे चरित्र व त्याच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा इतिहास सुतराम् दुष्प्राप्य म्हणून त्याविषयींचे कुतूहल दावून टाकून स्वस्थ वसणेच भाग येते

असो. तेव्हा पंतांच्या काव्यांचा अनुक्रम ठरविण्यास उपयोगी अशीं कोणकोणचीं साधने उपलब्ध आहेत याचे थोडकेसे निदर्शन येथे करणे उचित होईल.

(१) प्रमाणांमध्ये अग्रगण्य व अप्रतिहत असे प्रमाण म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाण होय. रचनाकालाचे प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे तो रचनाकालच स्वतः ग्रंथकाराने नमूद केलेला अस्तित्वांत असणे हे होय. हे प्रमाण पंतकाव्यांच्या संबंधांत उपलब्ध नाही हे उघडच आहे. ते असते तर रचनाकाल ठरविण्यासाठी एवढाले प्रबंध लिहिण्याची काडीमात्र जरूरी पडली नसती. पंतांनी फक्त आपल्या प्रह्लादविजय नामः एका लहान काव्यावर लेखनकाल दिला आहे; बाकी कोठेही तसा उल्लेख त्यांनी केलेला नाही. पंतांनी स्वतःच्या वाचनाकरिता इतरांचे जे अजमासे पन्नास ग्रंथ लिहून घेतलेले आहेत त्यांपैकीं व-याच ग्रंथांवर त्यांनी लेखनकालाचा निर्देश केला आहे, परंतु स्वरचित ग्रंथांवर मात्र चुकूनसुद्धा काळाचा उल्लेख केलेला नाही; असे कां याचा विचार करणे जरा बोधप्रद आहे. दुसऱ्याचे ग्रंथ उतरून घेणे म्हणजे केवळ विचारशून्य हस्तश्रमाचे काम होय. एकदां ग्रंथ लिहा-चयास घेतला की थोड्याच दिवसांत सपाटघासरशीं कोणही ते काम उरकून टाकील अर्थात् त्याच्यावर लेखनकाल घालून ठेवणे अत्यंत सोपे व सहज असते. कारण त्यांत लेखनाचीच गोष्ट काय ती मुख्य असते. परंतु ग्रंथ रचणे ही गोष्ट ग्रंथ नुसता लिहून काढण्याहून अत्यंत भिन्न आहे. लेखणीतून कागदावर शाई छतरविण्याचा तो प्रश्न नसून सर्व मानसिक शक्ति व अंतःकरणाच्या वृत्ति ओतून शब्दांचा चित्रपट निर्माण करण्याचे ते काम असते. निरनिराळ्या वेळीं निरनि-राळ्या कल्पना सुचतात, भिन्न भिन्न वेळीं भिन्न विभाग रचले जातात, एकदां रचलेले बाद होऊन नवाच रचनाप्रकार त्या जागीं येतो, वारंवार खोडाखोडी कराव्या लागतात व शोध घालावे लागतात; अशा रीतीने अनेकवार घोळळा जात जात त्या ग्रंथास किंवा काव्यास कांहीं स्थिर स्वरूप प्राप्त होते. हे स्वरूप प्रथम एका कच्या प्रतीच्या रूपांत कवि आपल्या दृष्टीसमोर सामग्याने आणतो व त्यातील दोष दुरुस्त करून त्याला शेवटचा उजळा दिल्यानंतर पक्की प्रत होऊन त्या ग्रंथाला कायमचे स्वरूप प्राप्त होते. अशा स्थितींत कोणच्या दिवसाचा व कोणच्या कालाचा रचनाकाल म्हणून कवि पोथींत उल्लेख करणार ? केवळ शेवटच्या प्रतीच्या लेखनकालाचाच उल्लेख करावा तर लेखनकालालाच जास्त महत्व देऊन वाचकांचा गैरसमज केल्याप्रमाणे होणार नाही काय ? तर अशा

अवस्थत, ग्रंथकर्ते स्वतः लेखनकाल लिहून ठेवीत नसत या गोष्टीचे सह स्पष्टीकरण होण्याजोगे आहे. शिवाय आमच्या पूर्वकालीन कवींचा विनीत भा लक्षांत घेतला असताही कालाचा उल्लेख न करण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीचे आणखी एक गमक सांपडण्याजोगे आहे. तेव्हां इतरत्र कालनिर्देश करण्याचा पंतांचा प्रघात असता स्वतःच्या ग्रंथांच्याच बाबतींत, विशेषतः मोठमोठ्या ग्रंथांच्या बाबतींत, त्यांनी तो प्रघात का अनुसरला नाही याचे कारण वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

(२) पंतकाव्यांच्या कालनिर्णयाचे दुसरे अप्रत्यक्ष परंतु महत्त्वाचे साधन म्हणजे त्यांची काव्येच होत. त्यांच्या काव्यांत प्रकट झालेले विचार व भावना, त्यांच्या काव्यांत होत गेलेली रचनाकौशल्याची परिणति, भाषेची परिणति, वगैरे गोष्टींवरून काव्यांचा कांहीं एक क्रम वसाविणे शक्य होते. काव्यांच्या अंतरंगा-वरून कवींच्या अंतरंगाची, थोडीबहुत व अस्पष्ट कां होईना, पण पारख करता येते व त्यावरून कवींच्या मनःस्थितीचा आणि केव्हां केव्हां वयोमानाचाही अंदाज करता येतो. कालिदासाच्या प्रतिभेचे रघुवंश हे कुमारसंभवानंतरचे फल होय असा तर्क करणारा विवेचक तर्कटी ठरण्याचे भय नको; त्याप्रमाणेच पंतांचे मंत्रभागवत कृष्णविजयाच्या नंतरचे आहे असे म्हणणारा चिकित्सक केवळ असंबद्धप्रलापी ठरण्याचा संभव नाही.

(३) पंतांच्या काव्यांतूनच त्यांच्या रचनाकालाविषयी आणखी एक प्रकारचे प्रमाण आढळते. ते म्हणजे त्यांनी काव्यांतून जागजागी स्वतःविषयी व स्वसंबंधी गणगोताविषयी काढलेले उद्गार होत. पंत ब्रह्मोत्तरखंडामध्ये स्वतःस ' नवीन कवि ' म्हणवून घेतात, कृष्णविजयामध्ये ' काचा शिशु ' म्हणून स्वतःस उल्लेखितात, त्याचप्रमाणे केकावलीमध्ये—

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसो लागला

पुरःसरगदासवे झगडतां तनू भागली ।

असा वयोवस्थानिदर्शक आतांद्वार काढतात. अशा उद्गारांवरून अर्थातच त्या त्या काव्यांच्या रचनाकालाविषयी खात्रीलायक अनुमाने काढता येतात; इतकेच नव्हे. तर अशा उल्लेखांवरून त्यांच्या चरित्राविषयीही बरीच माहिती जमविता येते.

(४) आणखी एक साधन फक्त पंतांच्याच बाबतींत सुदैवाने उपलब्ध आहे, ते म्हणजे त्यांच्या हस्ताक्षराच्या नमुन्याचे होय. वयोमानाप्रमाणे मनुष्याच्या

अक्षरामध्ये फरक पडत जातो, हा सामान्य नियम आहे; व चाळीस वर्षांच्या दीर्घ अवकाशामधले पंतांचे वेळोवेळचे अक्षर आज उपलब्ध आहे. तथापि सकृद्दर्शनीं या अक्षरांच्या नमुन्यांचा कालनिर्णयाचे कामी जितका उपयोग व्हावासे चाटते तितका उपयोग अनेक कारणास्तव होऊं शकत नाही. त्यांतील प्रमुख कारणे येणेप्रमाणे सांगता येतील.—

१. सर्वांत मुख्य गोष्ट ही की, काव्याच्या पोथीचा लेखनकाल तोच काव्याच्या रचनेचाही काल होय असे कोणत्याच कवीच्याबद्दल विश्वासाने सांगता येत नाही; त्याचप्रमाणे ते पंतांच्या बाबतींतही सांगता येणार नाही. एकाद्या काव्याची पक्की प्रत ते काव्य रचल्यानंतर कित्येक वर्षांनीही झाली असण्याचा संभव आहे. असे जरी असले तथापि हस्ताक्षरावरून जर लेखनकाल अजमावता आला तर तो एका बाबतींत मात्र हटकून उपयोगी पडण्याजोगा आहे. लेखनकाल जो ठरेल त्याच्या पूर्वी किती वर्षे ग्रंथ रचला हे जरी त्यावरून ठरविता आले नाही तरी त्या कालानंतर मात्र तो ग्रंथ रचला गेला नाही येवढी गोष्ट ठाम निश्चित झाल्यासारखी होईल.
२. अक्षराच्या बाबतींतली दुसरी उणीव म्हणजे अक्षरावरून वयोमानाविषयी किंवा अवस्थेविषयी वित्तूक अनुमाने सदैव काढता येत नाहीत ही होय. पुष्कळ वेळा घाईमुळे, शरीराच्या व मनाच्या अस्वस्थतेमुळे, अक्षरामध्ये फरक पडतो. इतकेच काय परंतु आळसलेल्या स्थितींत लिहिल्यामुळे, वेडेवाकडे बसल्यामुळे, शाई व टाक बदलल्यामुळे अशा अनेक आनुषंगिक कारणांनी अक्षरामध्ये अतोनात फरक पडत असतो. तेव्हा अक्षरावरून कालनिदर्शक अनुमान निदान पंतांच्या बाबतींत तरी अगदीं जपूनच काढावे लागते.
३. अनेक काव्ये पंतांच्या हस्ताक्षरांत उपलब्ध नाहीत. अशा काव्यांच्या परलिखित प्रती शुद्धतेच्या दृष्टीने प्रमाण असल्या तरी हस्ताक्षरावरून निघणाऱ्या अनुमानाच्या दृष्टीने त्या केवळ निरूपयोगी आहेत.
४. पंतलिखित काव्यांमध्ये देखील परलिखित भाग कमीअधिक प्रमाणांत बहुतेक सर्वत्र भाळून येतो.
५. खुद्द पंतांच्या हस्ताक्षराविषयीच वाद होण्याचा कित्येक ठिकाणी प्रसंग येतो. नुकतेच रा. रामकृष्णपंत पराडकरांनी 'भक्तमयूर केकावलि' म्हणून

पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यांत संबंध आर्याकैकावलीच्या पोथीच्या छायाचित्राचा ठसा छापलेला आहे. त्या संबंध काव्याच्या हस्ताक्षरावर नजर टाकल्यास त्यांत अक्षराचीं दोन वळणे उघड दिसून येतात. त्यातील एक पंतांचे असून दुसरे त्यांचे नसावे असे वाटते. परंतु पराडकरांचे म्हणणे, दोन्ही वळणे निराळीं असलीं तरी तीं पंतांचींच आहेत, असे आहे. असा मतभेद बऱ्याच काव्यांच्या बाबतींत होण्याजोगा असल्यामुळे त्यांचे हस्ताक्षर कालनिर्णयाच्या बाबतींत निरूपयोगी ठरते.

हस्ताक्षराच्या संबंधांत अशा तऱ्हेच्या व याच्याही पेक्षा किचकट भानगडी उपस्थित होत असल्यामुळे त्याचा कालनिर्णयास फारसा उपयोग होण्याजोगा नाही. तथापि जो काहीं थोडासा उपयोग होण्याजोगा आहे तो करून घेतलेला आहे हे पुढील विवेचन वाचतांना लक्षांत येईलच.

(५) वर निर्दिष्ट केलेलीं एका तऱ्हेने आभ्यंतर साधनें झालीं. बाह्य साधनांपैकीं पंतकाव्यांच्या बाबतींत एकच उपलब्ध आहे. ते म्हणजे पत्रव्यवहार होय. पंतांचे मित्रमंडळ बरेच मोठे होते व या मित्रांबरोबर त्यांचा पत्रव्यवहारही हमेशा चालू असे. या पत्रव्यवहाराविषयीं माहिती मिळवून, तो संपादन करून, उजेडांत आणण्याचे सर्व श्रेय पांगारकर यांना आहे. विठोबादादा चातुर्मासे व त्यांचे चिरंजीव मैराळबाबा, पंढरपूरचे पाध्ये, कराडचे सदाशिव पाध्ये, महिपतीबाबाचे पुत्र विठोबा ताहराबादकर या सर्व मंडळींचा पंतांशीं झालेला व पंतांचा त्यांच्याशीं झालेला बरावसा पत्रव्यवहार त्यांनीं शोधून काढला व अलीकडच्या शिक्षित समाजास त्याची वरी दिली याबद्दल त्यांचे धन्यवाद गावे तितके थोडेच आहेत. तथापि एक गोष्ट मात्र त्यांनीं रास्त केली नाही. वरील पत्रव्यवहार जसा त्यांना उपलब्ध झाला तसाच तो प्रसिद्ध करून सर्व समाजाला उपलब्ध करून देण्याचे त्यांचे कर्तव्य होते. तो सर्व जशाचा तसा प्रसिद्ध केला असता म्हणजे ज्याला त्याला त्याच्यावरून आपलीं अनुमाने काढण्यास मोकळीक झाली असती व त्यामुळे पंतचरित्रशोधनास पुष्कळच मदत झाली असती. परंतु पांगारकरांनीं थोडेसे दार किलकिले केल्यासारखे करून काहीं थोड्याशा पत्रांचे त्रोटक उतारे तेवढे आपल्या पंतचरित्रांत दाखल केले आहेत ! असो. तूर्त तेवढ्या उताऱ्यांवरच तहान भागवून घेऊन प्रस्तुत लेखकास तेवढ्यावरच आपलीं अनुमाने बसविणे भाग पडले आहे. पंतांच्या काव्यांचा कालनिर्णय करण्यास हा पत्रव्यवहार फारच उपयोगी

पडला आहे. कालनिर्णयाच्या सर्व प्रयत्नांना केवळ आधारस्तंभ होऊन राहिलेला महाभारताचा काल केवळ या पत्रव्यवहाराच्या साधनामुळेच नक्की करतां आला आहे. पत्रव्यवहाराशिवाय कालनिर्णयाचीं बाह्य साधनें पंतकाव्यांच्या बाबतींत फारशीं उपलब्ध नाहींतच. इतरांनीं लिहून घेतलेल्या पंतकाव्यांच्या प्रतीवर असलेला लेखनशक किंवा असाच एकादा इतरांनीं केलेला उल्लेख याचा क्वचित् कालनिर्णयाचे कामीं उपयोग झालेला आहे. त्याचा सर्व खुलासा पुढील विवेचनांत यथास्थल येईलच.

[१]

५. पंतांनीं नक्की कोणत्या वर्षीं, कोणत्या मितीला, कविता करण्यास प्रारंभ केला व त्यांनीं अगदीं प्रथम रचिलेली कविता कोणची याचा निर्णय करणे आतां दुरापास्तच आहे. पोप कवीनें आपणाविषयीं जसे म्हटले आहे कीं,

I lispd in numbers and the numbers came

त्याप्रमाणें बाळपर्णीच पंतांच्या बोलण्या बोलतां छंदोमय वाणी प्रकट झाली किंवा काय हे आतां आपणास कळण्याचा मार्ग राहिलेला नाही. अथवा, ते लंगोटी घालणारे वारा वर्षाचे बहु असतांना त्यांनीं केशव पाध्यांच्या घराच्या भिंतीवर वेडावाकडा श्लोक लिहून ठेवला होता व तो पाहूनच केशव पाध्यांच्या मनांत या घाकट्या मोरूविषयीं कुतूहल उत्पन्न होऊन त्यांनीं त्याला शिकविण्यास प्रारंभ केला, अशी जी त्यांच्या स्वतःविषयींच आख्यायिका आहे (मो. च. पृ. १३, १४) ती कितपत खरी आहे याचा निकाल लावणेही केवळ अशक्य आहे. कवित्वस्फूर्ते त्यांच्या अंगीं उपजतच होती; ती काव्य, नाटक, अलंकार इत्यादि कवित्वानुकूल विषयांच्या अध्ययनानें प्रज्वलित झाली व त्यानंतर लगेच ते काव्य करूं लागले असे साधारण मानांनें म्हणतां येईल. कारण स्वतःच्या २२-२३ या वयाच्या सुमारास त्यांनीं ' कुशलवाख्यान ' हें आपलें पहिलें काव्य लिहिले असावे असे पुष्कळ प्रमाणांवरून वाटते. या काव्याच्या रचनाकालाविषयीं काव्यसंग्रहकारांनीं बरीच प्रमाणे देऊन बरीलप्रमाणेच निष्कर्ष काढला आहे. कुशलवाख्यान हेच पंतांचे पहिले काव्य व ते त्यांनीं शके १६७३-७४ च्या सुमारास म्हणजे पन्हाळगडावरून बरामतीस जाण्याच्या पूर्वीं रचले असावे असे वाटण्यास कारण होणारीं प्रमाणे पुढील होत. ' (१) या काव्याची रचना व वर्णनशैली

यांत संस्कृत महाकाव्यपंचकांचें अनुकरण जितकें स्पष्ट दृष्टोत्पत्तीस येतें तितकें इतरत्र येत नाहीं. (२) दुसरा आधार भाषेवा पंतांच्या इतर काव्यांच्या मानानें यांतील भाषा कमी सकाईदार दिसते. विशेषकरून या काव्यांतील यमकें पहाण्यासारखीं आहेत. पंतांच्या इतर काव्यांतील यमकांमध्ये निदान अंत्य अक्षर व उपांत्य स्वर इतकीं तरी जुळतात. उपान्त्य स्वरांत भेद कोठेही आढळत नाहीं. परंतु प्रस्तुत काव्यांत पुढील यमकें आढळतात:—पुसे-वसे-१.१६; सिंधो-बंधो ४.५५; नातें-तीतें ४.८६; काननी-ऐकनी ४.८८; पावनी-मुनी ४.८६; कसे-दिसे ९-११; शिरें-करें १०-१; निरता-विजिता १३.३० इ. इ. (३) तिसरा आधार मंगलाचरणाचा. यांत रामायणाचा कर्ता वाल्मीकि किंवा महाभारताचा व्यास यास वंदन मुळीच नाहीं. तेव्हां रामायण, भारत, भागवत व पुराणें लक्ष्यपूर्वक वाचण्याच्या पूर्वी व आपल्या काव्यशक्तीचा ओघ तिकडे वळविण्याच्या पूर्वी हे काव्य रचिलें असलें पाहिजे. * (४) प्रथमच रचना करूं लागलेल्या नवशिकशा कवीला पांडित्याचे प्रदर्शन करण्याची सहजच हौस असते. त्याप्रमाणें या काव्यांत अनेक चित्रावचित्र वृत्तांची योजना करून कवीने आपलें पांडित्य प्रकट केलें आहे. पंतांनीं श्लोकवद्ध काव्यें पुष्कळच रचलीं. पण इतकीं अनेकविध, प्रसिद्ध अप्रसिद्ध, वृत्ते त्यांनीं साररामायण खेरीज करून कोणत्याही एका काव्यांत योजिलेलीं नाहींत. (५) ओबड-धोबड भाषा. कोठें अति लांब सामासिक पदे तर कोठें अतिशय सोप्या एकेरी शब्दांची योजना अशा प्रकारांमुळे कवीचा नवशिकेपणा स्पष्ट प्रतीत होतो. भाषेमध्ये सकाई व स्वाभाविक रचनेचा ओघ दिसून येत नाहीं. (६) प्रस्तुत काव्यांत सीतात्यागाचा प्रसंग वर्णिला आहे. त्याच्यावर रघुवंशातील १४ व्या सर्गाची

* हों पाहिलीं तीन प्रमाणें काव्यसंग्रहकारांनीं दिलेलीं थोड्याशा संक्षेपानें येथें दाखल केलीं आहेत. पहा, काव्यसंग्रह ५३; मोरोपंतकृत स्फुट काव्ये भाग ३, पृ २४-२५. काव्यसंग्रहकारांनीं एकंदर चार प्रमाणें दिलीं आहेत. त्यांचें अवशिष्ट प्रमाण, 'पंतांनीं आपलीं बाकीचीं मोठीं काव्ये इतर ओळखीच्या माणसांनीं सांगितल्यावरून लिहिलेलीं आहेत. तसें हें काव्य लिहिलें नाहीं व यांत इतर कोणाचा उल्लेखही केलेला नाहीं. तेव्हां हें काव्य आपल्या कवित्वशक्तीचा प्रत्यय येण्यापूर्वीं पंतांनीं लिहिलें दिसतें.' अशा स्वरूपाचे आहे. तें सयुक्तिक न वाटल्यामुळे येथें दाखल केलें नाहीं.

दाट छाया पडलेली दिसते. कित्येक श्लोक तर अगदी उघड उघड रघुवंशातील श्लोकांवरून उतरलेले का. सं. कारांनी दाखविले आहेत. उदाहरणार्थ अ० २ श्लोक २, १८; अ. ४ श्लो. ५१-६३; अ. ५ श्लो. ६, ९, १०, १८ हे रघुवंशाच्या १४ व्या सर्गातील त्या त्या वर्णनाशीं ताडून पहावे. शिवाय रघूच्या इतर सर्गातील कल्पनाशींही या काव्यांतील वर्णनांचे साम्य आढळते. आता रघुवंश शके १६७२ च्या मार्गशीर्षात पंतांनी लिहून घेतला; व त्याच वेळेस त्याचे सूक्ष्म वाचनही केले असले पाहिजे. रघुवंशातील कल्पना डोळ्यांपुढे ताज्या असतांनाच कुशलवोपाख्यान हे काव्य लिहिलेले दिसते. अर्थात् १६७३-७४ हे साल या काव्याच्या रचनेचे ठरते.

६. पंतांनी कुशलवचरित लिहिले त्या सुमारासच साररामायण किंवा त्याचा काही भाग तरी रचला असावा कीं काय असा संशय उत्पन्न होतो. असा संशय वाटण्याचे कारण येथेच कीं नाना तऱ्हेच्या अपरिचित व श्रुतिदुःखद अशा वृत्तांची या काव्यांतही योजना केलेली असून रघुवंशातील तिसऱ्या व दहाव्या सर्गातील वर्णनाची छटा यांतही कित्येक ठिकाणीं दिसून येते. (पहा. साररामायण, बालकांड, ६. १३, १५; ७. ११, १४, १५ इ०) तथापि इतर अनेक दृष्टींनी विचार करतां साररामायणाचे स्थान हे नसून, १६८२-१६८८ या पुढे वर्णिलेल्या श्लोकरचनाकाळांतीलच असावे असे वाटते. यास्तव तेथेच या रामायणासंबंधीं विशेष विवेचन केले आहे.

७. पन्हाळगडीं गुरुगृहीं असतांनाच पंतांनी आपला ' ब्रह्मोत्तरखंड ' हा ग्रंथ लिहून पुरा केला असावा. हा ग्रंथ लिहिण्याला त्यांचा गुरुपुत्र व गुरुबंधु सदाशिव पाध्ये याने ' आज्ञा केली ' होती. सदाशिव पाध्यांनी इतर ग्रंथ रचण्यास प्रेरणा केली ती ' निरोप पाठवून ' परोक्ष रीतीने केली असा उल्लेख सांपडतो. तसें या काव्यांत म्हटलेले नाही; उलट ' सधु सदाशिववदनं आज्ञा केली ' असे पंतांचे शब्द आहेत. यावरून व ' गुरुपदरजःप्लुते भाळें ' याही शब्दांवरून ब्रह्मोत्तरखंड गुरु व गुरुपुत्र यांच्या समक्ष पन्हाळगडींचे रचले गेले असे दिसते. शिवाय शके १६७८ च्या आश्विनामध्ये वाणीभूषण ह छन्दःशास्त्रग्रंथ पंतांनी स्वगृहीं पन्हाळगडीं लिहून घेतल्याचा उल्लेख केला आहे. यावरून १६७८ पर्यंत पंत गडावरच होते हे सिद्ध आहे. व ब्रह्मोत्तरखंडाचा काल १६७८ पुढे मुळीच नेता येण्याजोगा नसल्याने ते गडावरच

१६७५—१६७६ च्या सुमारास रचले गेले असे मानणे भाग येते. वडिलांना भेटून १२ वर्षे होत आल्यामुळे पुढे शास्त्रोक्त भेटीचा प्रसंग येईल या भीतीने पंत १६७५ साली बारामतीस आले व तेथे आल्यावर शिवोपासक यजमानाची मर्जी आपल्या तरुण कविमित्राने संपादन करावी म्हणून सदाशिव पाध्याने पंतांना पत्र-द्वारे ब्रह्मोत्तरखंड रचण्याविषयी प्रेरणा केली, असे जे पांगारकरांनी वर्णन केले आहे ते सर्व कल्पनामय दिसते. त्यास प्रत्यक्ष आधार तर काही नाहीच परंतु ते संभवनीयही दिसत नाही, हे वरील प्रमाणांवरून लक्षांत येईल. सदाशिव पाध्याने ' पत्र पाठवून पंतांस ब्रह्मोत्तर खंड लिहिण्यास विनंती केली ' असे ते लिहितात तर मग पत्राचा थोडासा तरी उतारा कां देत नाहीत? ब्रह्मोत्तरखंडाच्या रचनेचा प्रसंग कल्पनेने त्यांनी मोठा मनोरम वर्णन केला आहे. परंतु त्यांत फारसा सत्यांश दिसत नाही. (मो. च. पृ. १९६).

पंतांनी ब्रह्मोत्तरखंड अगदीं प्रारंभीं रचले असावे हे सिद्ध करणे फारसे कठीण नाही. ब्रह्मोत्तरखंडाच्या उपसंहारांत त्यांनी पुढीलप्रमाणे उद्गार काढले आहेत.

श्रीशिवकथा यथामति लिहिली हे रामनंदने वाळें । २२. ७५.

शिवकीर्तिग्रंथ ललित रचिला भावेकरुनि आर्याही ।

करुणा करुनि सकृत् तरि वाचावा हा समूळ आर्याही ॥ ७८ ॥

विनवितसे साश्रुते अणिकहि देवूनि हाक विनवीन ।

कीं या आशी, ' शुचि हो सद्यश सेवूनि हा कवि नवीन ' ॥ ८० ॥

पंत स्वतःचा ' रामनंदन वाळ ' म्हणून उल्लेख करतात व ' कृपा करुन एकदा तरी हा ग्रंथ आर्यांनी वाचावा, ' ' मी आज ही विनवणी करीत आहे व पुढेही आणखी करीन; तरी या नवीन कवीला आशीर्वाद असावा ' असे नम्र उद्गार काढतात. अल्पवयस्क विद्यार्थ्यांस व होतकरू लेखकास साजेशा अशा या उद्गारां-वरून पंतांचे हे पाहिलेच (अर्थात् फुशलवाह्यानांतरचे) काव्य असावे असे स्पष्ट दिसते. या काव्याची रचना सोपी व सरळ आहे. त्यांत खरे तेज, कल्पना-विलास व सहृदय अलंकारांची गदी वगैरे मोरोपती आर्येचे विशेष फारसे दिसून येत नाहीत. यामुळे हे काव्य पंतांच्या प्राथमिक अवस्थेतीलच होय याविषयी संदेह रहात नाही.

८. ब्रह्मोत्तरखंड लिहून झाल्यानंतर किंबहुना तो लिहित असतांनाच पंतांनी श्रीकृष्णविजयास सुरवात केली असावी असे वाटते. अर्थात् ही सर्व रचना

अजूनपर्यंत पन्हाळगडींच होत होती. नंतर १६७८ पासून १६८०-८१ पर्यंतच्या दोनतीन वर्षांत केव्हा तरी ते पन्हाळगड उर्फ पराशर क्षेत्र येथून निघून बारामतीस कायमचे वास्तव्य करण्याकरिता आले असे दिसते. शके १६७८ च्या भाद्रपद आश्विनामध्ये पंतांनी छंदःशास्त्र व वाणीभूषण स्वगृहीं म्हणजे पन्हाळगडीं लिहून घेतल्याचा उल्लेख आहे. पुढे १६८० मध्ये बारामतींत एक ग्रंथ लिहून घेतला असून १६८२ मध्येही बारामतींत पंचदशी लिहून समाप्त केल्याचा उल्लेख आहे. तथापि १६८२ मध्ये राघवपांडवीय काव्य 'पराशरक्षेत्रां' त लिहून घेतल्याचा उल्लेख मध्येच सापडतो यावरून बारामतीस आल्यावरही पंत पन्हाळ्यास मधून मधून ये जा करीत असत असे दिसते. या काळांतल्या त्यांच्या ग्रंथरचनेकडे पाहतां कृष्णविजय पूर्वार्ध त्यांनी शके १६७७ पासून १६८० पर्यंत लिहिला असावा, त्यानंतर प्रल्हादविजय तर त्यांनी शके १६८० पौष शु॥ ८ रोजी लिहून संगविल्याचा खुद्द स्वलिखित पोथींतच उल्लेख केला आहे. विनायक-माहात्म्य म्हणून पंतांचे एक गणेशजन्माच्या कथेवर लिहिलेले सुंदर प्रकरण आहे. त्यांत

कनककशिपुच्या भ्याले बहु पाहुनि घातका, परि समोर ।

प्रल्हाद न भी, हर्षे, फार घने चातकापरिस मोर ॥

अशी सरतेशेवटची आर्या आहे कथेशी कांहीं संबंध नसतांना केवळ अनादृतरीतीने यांत प्रल्हादाचा उल्लेख केला आहे यावरून हे प्रकरणही प्रल्हादविजयाच्या सुमारासच रचले असावे असे वाटते.

मदालसाचरित्र, हरिश्रंद्राख्यान व देवीमाहात्म्य उर्फ सप्तशती हीं मार्कंडेय पुराणांतील कथांच्या आधाराने लिहिलेलीं प्रकरणे पंतांनी बारामतींत येऊन स्थिरस्थावर झाल्यावर कांहीं वर्षांनी लिहिलीं असावीत. म्हणजे यांचा रचनाकाल सुमारे १६८२-८३ इतक्या वेतांतला असावा. यांपैकीं मदालसाचरित्र 'श्रीमद्गुरुपुत्रांहीं आज्ञा केली निरोप पाठवुनी' म्हणून रचिले आहे. गुरुपुत्रांना निरोप पाठवावा लागला यावरून ते पंतांना समक्ष भेटण्याजोग्या स्थितीत नव्हते, अर्थात् पंत यावेळीं बारामतीचे कायमचे रहिवासी झाले होते असे स्पष्ट दिसते. वरील तीन्ही कथानके सोपीं व सुंदर असून मदालसाचरित्र व हरिश्रंद्राख्यान हीं तर काव्यदृष्ट्या फारच चांगलीं वठलीं आहेत. तथापि त्यांचा रचनाकाळ फारसा पुढे मात्र नेता येत नाही. कारण यांतील काव्य उच्च

दर्जाचे असले तरी ते मुळाला धरून रचलेले आहे. कल्पनेच्या भरान्या, धडा-डीचीं वर्णने व आर्येचा तेजस्वीपणा यांत एकंदरीने फारसा दिसून येत नाही. शिवाय अजूनपर्यंत भारत-रामायण-भागवतांत पंतांचे चित्त पूर्णपणे गुंगून गेले नसून इतर फुटकळ कथांचे वर्णन करण्याची प्रवृत्ति त्यांना होत असे असेही या काव्यांवरून दिसते. यावरूनही या काव्यांचा रचनाकाल पूर्ववयांतिलच असावा या अनुमानास बळकटी येते.

९. याप्रमाणे स्थूलमानाने १६७४ ते १६८३ पर्यंतच्या दहा वर्षांतिल पंतांच्या काव्यरचनेचा आराखडा आहे. या अवकाशांत थोड्याशा श्लोकरचने-खेरीज करून बाकी मुख्यतः गीति व आर्यागीति या छंदःशास्त्रोक्त मात्रा-वृत्तांना त्यांनीं हाताशीं धरले होते. कृष्णविजय पूर्वार्ध व प्रह्लादविजय यांत आर्यागीतीला स्थान मिळाले होते तर ब्रह्मोत्तरखंड, मदालसाचरित्र, सप्तशती, हरिश्चंद्राख्यान इ. काव्यांतून गीति प्रकट झालेली होती. पंतांच्या प्रवृत्तीचा विचार करतां दुसरी एक गोष्ट येथे अवश्य नमूद करण्याजोगी आहे. या नवशिकेपणाच्या काळांतलीं एक कृष्णविजय खेरीज करून बाकीचीं सर्व काव्ये स्कंद, मार्कंडेय, विष्णु वगैरे पुराणांतलीं आहेत; भारत, रामायण भागवतांतले कथानक एकही नाही. याच्या उलट पंतांची पुढची काव्यरचना पाहिली तर ती, एक तर अगदीं स्वतंत्र, किंवा भारत, रामायण, भागवत यांवर आधारलेली अशी दिसते आर्याकेकावलि, नामरसायन वगैरे भक्तिपर खंडकाव्ये, त्याचप्रमाणे अनेक देवतांचीं, क्षेत्रांचीं, नद्यांचीं स्तोत्रे व काश्यायात्रा प्रकरणे ही सर्व स्वतंत्र काव्यरचना पुढच्याच वयांत झाली आहे. परंतु स्कंद, मार्कंडेय इत्यादि अवांतर पुराणांवरची रचना पुढील वयांत नांवाला देखील सांपडत नाही. पंतांच्या प्रवृत्तीच्या दृष्टीने हा प्रकार लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. भागवतवाचनाचा दृढ परिणाम पंतांच्या मनावर पूर्ववयांतच होऊन त्यांचे हृदय जरी भक्तिरसपूर्ण बनून गेले होते तथापि भारत, रामायण, भागवत यांनीं पूर्णपणे चित्त आकृष्ट होऊन दुसरीकडे पहाण्याची अगदीं सोय नाही अशी त्यांची स्थिति अजून झाली नव्हती. कृष्णविजयाची जरी रचना चालली होती तरी त्यावरोबरच इतर पुराणांतिल कथाभागांचाही ते आदर करीत होते. पुढे पुढे मात्र त्यांची दृष्टि केंद्रीभूत होऊन ती भारत, रामायण व भागवत या ग्रंथांवरच खिळून राहिली. श्रीकृष्ण-कथा व श्रीरामकथा यांच्या शिवाय त्यांना दुसरे काही गोड लागेनासे झाले.

१०. आम्ही या कालांत गणलेल्या काव्यांपैकीं कृष्णविजयपूर्वार्धाविषयांचे काय तो विशेष वाद होण्याजोगा आहे; तेव्हां त्याविषयीं जरा विस्ताराने विचार करूं. पंतांनीं कृष्णविजय लिहिण्याला आपल्या ग्रंथरचनेच्या अगदीं आरंभीच्या कालांत सुरवात केली असली पाहिजे असे म्हणण्याला वरींचशीं प्रमाणे आहेत.

(१) कृष्णविजयाच्या आरंभीं ते म्हणतात. —

निजसुखराशि शुकाचा । बोल वदे किति मयूर हा शिशु काचा ? । १. ८.
पंतांनीं आपल्यास येथें ' काचा शिशु ' म्हणजे कच्चा, अननुभवी मुलगा असें म्हटलें आहे. हे उद्गार ब्रह्मोत्तरखंडांतील ' रामनंदनें वाळें, ' ' कवि नवीन ' या उद्गारांशीं अतिशय साम्य पावतात. पंतांनीं आपल्यास दुसऱ्या कोणत्याही काव्यांत बाळ किंवा शिशु म्हणवून घेतलें नाहीं, इतकेंच नव्हे तर पुढें पुढें लिहिलेल्या काव्यांत आत्मविश्वासाचे व सात्विक अभिमानाचे उद्गार काढलेले वारंवार दिसून येतात. अर्थात् ब्रह्मोत्तरखंड लिहिले त्याच सुमारांस कृष्णविजयासही सुरवात झाली असावी असें या उद्गारांवरून वाटते.

(२) दुसरे प्रमाण पंतांच्या अंतःकरणप्रवृत्तिचें होय. प्रह्लादविजयाच्या अंतीं पुढील गोड श्लोक आहेत.

हरिपादयुगस्मरणप्रवर्णे भगवज्जनदिव्यकथाश्रवणे ।

चतुरे रसिके समय क्रमणे सुख अन्य नसेचि भवभ्रमणे ॥ ४. ४९ ॥

श्रीमद्विष्णुपुराणसागरसुधा प्रह्लादजीची कथा

साधुश्रोत्रेपथासि येउनि हरी संसाररोगव्यथा ।

केले सेवन यास्तव क्षणभरी आम्हां न माने प्रथा *

हा काळव्यय चांगला इतरथा आयुष्य जाते वृथा ॥ ४. ५० ॥

हरिध्यानासक्त प्रकृतिविषयप्राप्तविकृती

कृती लक्ष्मीरामाकृतिभव मयूरेश सुकृती ।

तया दे हे वाणी प्रभु कमळपाणी, बुधमनीं

असो पीयूषाची लहरि भवसंतापशमनीं ॥ ४. ५१ ॥

या श्लोकांमध्ये पंतांनीं आपला भगवद्गुणगानाचा संकल्प व आपल्या अंतःकरणाचा झालेला प्रेममय भाव वाचकांपुढें मोठ्या विश्वासाने प्रकट केला आहे. पंतांच्या या ' हरिध्यानासक्त ' झालेल्या व ' इतरथा आयुष्य जाते वृथा ' असें

* का. सं. प्रतीत ' पृथा ' असा पाठ आहे तो अशुद्ध दिसतो.

मानणाऱ्या अंतःकरणवृत्तींत श्रीमद्भागवताच्या दृढावलोकनाचे प्रतिबिंब अगदीं सघड दिसते आहे. भागवत, विशेषतः दशमस्कंध, त्यांच्या वाचनांत येऊन त्यांतलीं तत्वे त्यांच्या मनांत भिनलीं नसतीं तर अशा तऱ्हेचे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघणे अशक्य होते. ज्या ग्रंथातील तत्वांचे इतके दृढ अवलोकन होऊन तीं तत्वे त्यांच्या मनांत व आचरणांतही भिनून गेलीं होतीं त्या ग्रंथावर प्राकृत काव्य करण्यासही त्यांनीं पूर्वीच आरंभ केलेला असला पाहिजे असे ओघानेच अनुमान होते आणि पंतांसारख्या सात्विक वृत्तीच्या रसिकास दशमस्कंधाची भौतिक प्रेममयता तेव्हाच पटावी व त्यानें दशमस्कंधावर टीका लिहिण्यास प्रारंभीच सुरवात करावी हे अगदीं स्वाभाविक होय. असा कौणता कवि त्यांच्या वेळेपर्यंत मराठींत झाला होता कीं ज्यानें दशमावर व श्रीकृष्णलीलेवर यत्किंचिद्ही कविता लिहिली नव्हती? कविजनांनीं अखंड लूट करण्याचे ते प्रेमाचे, रसाचे व भक्तीचे भांडारच होते. तेव्हा गुह्यपुत्रांच्या सांगण्यावरून ब्रह्मोत्तरखंडासारखीं काव्ये रचीत असतांना त्यांचे खरे लक्ष दशमस्कंधांत गुंतून राहिले असून त्यावर ते रचना करीत असावे हे अत्यंत संभवनीय दिसते. पूर्वीच्या भगवद्भक्तांनीं व कवींनीं घालून दिलेले उदाहरण त्यांच्यापुढे होतेच. भगवद्गुणगानांत झालेला ' हा कालव्यय चांगला, इतरथा आयुष्य जाते वृथा ' असे स्पष्ट सांगत असतांना त्यांनीं स्वतः आयुष्याचीं तीन चार वर्षे वृथा घालविलीं असतां अशी क्षणभरही कल्पना करिता येत नाही. त्यांनीं याच कालांत लिहिलेलीं ब्रह्मोत्तरखंडादि काव्ये काहींशीं त्यांच्या भगवत्कथासेवनाच्या संकल्पांत अंतर्भूत होऊं शकतील हे खरे. तथापि तीं सर्व शिवकथापर आहेत; व मुख्य गोष्ट म्हणजे पंतांच्या काव्यरचनेची गति लक्षांत घेतली असतां तीं सर्व एक दीड वर्षांत आटपून जाण्याजोगीं आहेत. वर दिलेले प्रल्हादविजयातील श्लोक १६८० च्या अखेरचे आहेत. व पंतांनीं काव्यरचनेस सुरवात १६७४-७५ च्या सुमारास केली हे बहुधा सर्वमान्य आहे. तेव्हा या ५१६ वर्षांच्या अवकाशांतून वर्ष दीड वर्षांची वासलात लावली तरी तीन चार वर्षे पंतांनीं फुकट घालविल्याचा आरोप शिथिलच राहतो. तेव्हा या काळांत पंतांनीं कृष्णविजय पूर्वार्ध लिहिला असला पाहिजे, या अनुमानासच उलट बळकटी येते. कृष्णविजय पूर्वार्धाचे काठिन्य, व त्यातील दीर्घ यमकरचनेचे प्रयास हे लक्षांत घेतले असतां पंतांस तो रचण्यास दोन अडीच वर्षे सहज लागलीं

असतील व आणखीही किरकोळ काव्ये कदाचित् या अवधीत त्यांनी रचली असतील.

(३) पंतांच्या सर्व काव्यग्रंथांत कृष्णविजय हा काहीं दृष्टींनी अगदीं अपूर्व व विलक्षण असा ग्रंथ आहे. पंतांचे इतर सर्व ग्रंथ, त्यांचे येवढे थोरले महा-भारत सुद्धां, अगदीं सुश्लिष्ट, बांधीव व एका धाटणीचे काव्य आहे असे स्पष्ट दिसते. ब्रह्मोत्तरखंड, मंत्ररामायण, मंत्रभागवत, हरिवंश इत्यादि त्यांचे ग्रंथही असेच अखंड, एका धोरणांत रचलेले आहेत. कृष्णविजय हे काव्य मात्र अशा तऱ्हेचे नाही. एकमेकांशीं अत्यंत विसदृश असे रचनेचे चार थर कृष्णविजयामध्ये दिसून येतात व ते सर्व एकाच काळीं, एकाच सपाट्यांत रचले गेले असावे असे मानणे जवळ जवळ अशक्य होते. पहिला थर म्हणजे कृष्णविजयाचा सर्व पूर्वार्ध होय. हा आर्यागीति वृत्तांत रचलेला असून तो फार क्लिष्ट, लांब लांब यमकांनी खचलेला, दूरान्वय, अलंकारांची अभ्रशस्त गर्दी वगैरे रसहानिकर दोषांनी व्याप्त, असा आहे. त्यांतही प्रेमळपणा व सौंदर्य नाही असे नाही. पण ते वरील गोष्टींनी बरेचसे आच्छादित झालेले आहे. दुसरा थर म्हणजे उत्तरार्धाचे आर्यागीति वृत्तांतच रचलेले ५० ते ५४ अध्याय होत. या अध्यायांत मागील एकुणपन्नास अध्यायांतील रचनासरणीचा मागमूस सुद्धां उरलेला नाही. येथे लांब लांब यमकांचा आग्रह अगदीं नाहीसा झालेला असून रचना सरळ, सोपी व साधी अशी उतरली आहे. यापुढील तिसरा थर म्हणजे अ० ५५ ते ७९ पर्यंतचा होय. हा सर्व अक्षर-गणवृत्तांत म्हणजे श्लोकांत रचलेला असून यांतील मुख्य वृत्त शार्दूलविक्रीडित हे आहे. हा भाग काव्यदृष्टीने फार उच्च दर्जाचा वठला असून यांतील वर्णन शैली सफाईदार व डौलदार अशी साधलेली आहे. यापुढील चौथा व शेवटचा भाग ८० ते ९० या अकरा अध्यायांचा होय. हा पंतांच्या नेहमींच्या आर्या उर्फ गीति वृत्तांत रचलेला असून अतिशयच बहारीचा वठला आहे. पंतांची काव्यशक्ति, सहृदयता व प्रेमळपणा परमोत्कर्षास गेलेला पहावयाचा असेल तर तो येथे उत्कृष्ट रीतीने दृष्टीस पडेल. याच्यामध्ये गुण कोणकोणचे आहेत याचे सविस्तर वर्णन करतांच बेणार नाही. रसिकांना डोलावयास लावणाऱ्या उत्तम काव्यांत जे गुण असावे लागतात ते सर्व यांत आहेत येवढेच फक्त सांगणे शक्य आहे.

तेव्हा अशा विसदृश गुणांचे निरनिराळे भाग असलेले कृष्णविजय काव्य एका काळीं, एका सपाट्यांत लिहिले गेले असेल असे मानणे अशक्य होते. आतां पंतांच्या

प्रह्लादविजयाची रचना सरळ, सोपी व दीर्घयमकरहित अशी आहे. तेव्हां पंतांनी प्रथम भतिसरळ व प्रसादयुक्त असा प्रह्लादविजय लिहिला व त्यानंतर अति-क्लिष्ट व दीर्घ यमकांनी युक्त असा कृष्णविजयाचा पूर्वार्ध (१-४९) लिहिला आणि मग प्रह्लादविजयाशी पुष्कळच साम्य पावणारे कृष्णविजयाचे ५० ते ५४ अध्याय लिहिले अशी कल्पना ग्रंथकाराच्या लेखनशैलीची परिणति कस-कशी होत जाते याचे मार्मिक ज्ञान असणाऱ्या कोणाही विवेचकास करावीशी वाटणार नाही. कोणाही ग्रंथकाराची परिणति कठिनतेकडून सुगमतेकडे व कृत्रिमतेपासून सहजसाध्य सौंदर्याकडे होत असते असा साधारण अनुभव आहे. तेव्हां पंतांनी प्रथम आर्यागीतांमध्ये कृष्णविजयास सुरवात केली व त्याचा पूर्वार्ध रचून संपविल्यानंतर प्रह्लादविजय लिहिला असे मानणे जास्त सयुक्तिक दिसते. व वर दिलेल्या प्रमाणावरूनही तेच सिद्ध होत आहे. पंतांनी प्रथम शके १६७७-७८ च्या सुमारास कृष्णविजय लिहिण्यास सुरवात केली असावी व १६८० च्या सुमारास त्याचा पूर्वार्ध लिहून पुरा केला असावा. हा पूर्वार्ध जरा जास्त क्लिष्ट झाला असे त्यास त्या वेळेस दिसून आले असावे म्हणून ही क्लिष्टता, व क्लिष्टतेला कारण होणारे दीर्घ यमके, अलंकारांची गर्दी, कृत्रिम रचना वगैरे विशेष सोडून देऊन आर्यागीतांमध्ये सरळ, बालबोध रचना आपल्यास साधते की नाही हे आजमावण्याकरिता त्यांनी प्रह्लादविजय १६८० मध्ये लिहून पाहिला असावा. प्रह्लादविजय हे अगदी लहान म्हणजे २४० आर्यागीतांचे सुबोध व सामान्यतः चांगल्यापैकी काव्य आहे. प्रह्लादविजय लिहून बराच काळ लोटल्यानंतर पंतांनी कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धास सुरवात केली असावी व ५०-५४ हे आर्यागीतांतिल अध्याय लिहिले असावेत असे पुढे दाखविलेच आहे. (परिच्छेद १२पहा).

(४) पंतकाव्यांच्या वृत्तरचनेकडेही आपणास यावेळी थोडेसे लक्ष पुरविले पाहिजे. कृष्णविजयाच्या निरनिराळ्या विभागांचे रचनाकाल ठरविण्याला त्याचा बराच उपयोग होण्याजोगा आहे. व एकंदरीने पंतांच्या सर्व काव्यांचे रचनाकाल आजमावण्यास देखील त्यांची वृत्ते हे एक गमक उपयोगी पडणार आहे. पंतांनी नानाविध वृत्तांत विपुल काव्यरचना केली आहे. ते आपल्या स्फूर्तीप्रमाणे, स्वतःच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीस अनुसरून कविता करीत असत. अमक्या अमक्या वृत्तांत अमक्या नमुन्याप्रमाणेच वाग्गरचना केली पाहिजे असा निर्बंध त्यांच्या कार्त्वी नव्हता. व त्यांनी स्वतः अशा तऱ्हेचा कोणताही निर्बंध मानला असल्याचे दिसत

नाहीं. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांचे काव्यरचनेसंबंधाचे नियम व संस्कृत वाङ्मयांत सर्वमान्य असलेल्या रूढि यांना त्यांनी धाव्यावर बसविले आहे. त्यांनी आपली कांहीं काव्ये आपले भात, मित्र, यजमान इत्यादिकांच्या सूचनेवरून लिहिलीं असल्याचे दिसते हे खरे. तथापि या सूचनांचा आदर, त्यांनी सांगितलेल्या कथानकावर काव्य करण्यापुरताच पंतांनी केला. काव्याची अंतर्गत रचना, त्यांतील वृत्ते इत्यादिकांच्या बाबतींत ते स्वतःच्या मनःप्रवृत्तीस अनुसरूनच वागले हे त्यांच्या काव्यांवरूनच उघड दिसते. अशी स्थिति असल्यामुळे त्यांच्या वृत्तरचनेवरून स्वभावतः जीं अनुमाने निघतील तीं इतर उपलब्ध प्रमाणांशी विरुद्ध नसल्यास बरींच विश्वसनीय ठरण्याचा संभव आहे. अशा अनुमानांपैकी एक व्यापक अनुमान म्हणजे सारख्या वृत्तांतील काव्ये त्यांनी एकाच कालखंडांत लिहिलीं असावीत हे होय. एका प्रकारच्या वृत्तरचनेशी कवींचे तादात्म्य झाले म्हणजे त्याच वृत्तांत सारखी रचना करित जाणे त्याला सुलभ वाटेला व त्या कालांत त्याची काव्यरचना सर्वस्वी त्याच वृत्तांत होईल. मानवी प्रकृतींत सर्व ईचा जोर केवढा असतो याचा विचार केल्यास बरील अनुमानाची सत्यता तेव्हाच पटेल. कृष्णविजय अ. ५५-७९ यांतील श्लोकबद्ध रचना पंतांनी ज्या कालांत केली त्याच कालांत त्यांनी आपली इतर श्लोकबद्ध प्रकरणेही रचलीं असावीं असे सामान्यतः म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाय कृष्णविजयाचा आर्यागीतिवृत्तात्मक भाग प्रल्हादविजयाच्या आगेमागे केव्हा तरी रचला असला पाहिजे हा तर्कही अंशतः वृत्तसाम्यावरूनच बसविलेला होय. आणखीही कांहीं गोष्टी त्यांच्या वृत्तरचनेच्या इतिहासावरून कळून येतात हे पुढील विवेचनांवरून दिसून येईलच.

पंतांच्या इतकी नानाविध वृत्तांत रचना केलेला कवि आजपर्यंत कोणीही झालेला नाही. खुद्द मराठीचीं ओवी व अभंग हीं परंपरागत वृत्ते, संस्कृत छंदः-शास्त्रांत सांगितलेलीं बहुतेक सर्व अक्षरगणवृत्ते व मात्रावृत्ते, दोहा हे हिंदुस्थानी वृत्त व साकी, सवाई, घनाक्षरी वगैरे देशी छंद, गझल इ. फारशी चाली, या सर्वांत पंतांनी रचना केली आहे. आपल्या विद्यार्थिदशेच्या शेवटीं लिहिलेले कुशलवाख्यान हेच त्यांचे पहिले काव्य होय असे वर प्रतिपादन केलेच आहे. लहान मुलाला ज्याप्रमाणे एकादी चमत्कारिक वस्तु सांपडली कीं ती ज्याला

त्याला दाखविल्याशिवाय चैन पडत नाही त्याचप्रमाणे पंतांनी आपल्या नवसंपादित छंदःशास्त्राच्या ज्ञानाचे प्रदर्शन या काव्यात मांडले आहे. इतर अनेक वृत्तांबरोबरच छंदःशास्त्रोक्त पांचही प्रकारच्या आर्यावृत्तांचीही या काव्यात पंतांनी योजना केली आहे; (पहा, पूर्वार्ध पृ. १४१). हे काव्य लिहिल्यावर पुढील काव्ये लिहिण्याचा प्रसंग आला तेव्हा त्यांच्या विचक्षण बुद्धीस दिसून आले की मात्रावृत्ते उर्फ आर्या या विपुल व शीघ्र रचनेस जशा उपयुक्त होण्याजोग्या आहेत तसे श्लोक उपयोगी पडण्याजोगे नाहीत. पांची आर्यावृत्तांमध्ये देखील दोन्ही अर्धे सारखी असलेली गीति व आर्यागीति हीं वृत्ते यमकरचनेस विशेष अनुकूल असल्यामुळे त्यांना जास्त पसंत पडलीं. एक अर्ध लांब व दुसरे ह्याच्या मानाने आखूड असल्यास त्यांत यमकरचना चांगली साधणार नाही व शोभणारही नाही. तेव्हा गीति व आर्यागीति या दोहोंत त्यांनी यापुढे रचन करण्याचा संकल्प केला. कृष्णविजय अ० १-५४ व प्रल्हादविजय हा काव्ये आर्यागीतींत रवलीं गेलीं आणि ब्रह्मोत्तर खंड, सतशती, हरिश्चंद्राख्यान, मदालसाख्यान इ० काव्ये गीतिवृत्तांत तयार झालीं. गीति व आर्यागीति या दोघांची ही स्पर्धा उपयुक्त सर्व काव्ये रचून होईपर्यंत म्हणजे १६८२-८३ पर्यंत चालली असावी. पुढे आर्यागीति या झटापटींत मागे पडली व गीतीनेच पंतांच्या मनावर पूर्णपणे पगडा बसवला. यानंतर ' आर्यागीतिमुक्तामाला ' नामक एका लहानशा रामायणाशिवाय पंतांनी त्या वृत्तांत कोणचीही रचना केली नाही. तेव्हा या वृत्तरचनेच्या इतिहासावरूनही कृष्णविजयपूर्वार्ध पंतांनी अगदी प्रारंभी लिहिला असावा असेच दिसून येते.

११. तेव्हा (१) कृष्णविजयाच्या आरंभी ' काचा शिशु ' (कच्चा पोर) म्हणून स्वतःचा केलेला उल्लेख, (२) प्रल्हादविजयातील उल्लेखावरून १६८० पूर्वीच हरिश्चानासक्त व भगवद्गुणगानाव्यतिरिक्त गेलेला काल व्यर्थ मानणारी अशी पंतांची दिसून येणारी मनोवृत्ति; (३) कृष्णविजयाच्या रचनेचे चार विभाग व त्यांपैकी अ० १-४९ हा विभाग प्रल्हादविजयाच्या पूर्वीच लिहिला असला पाहिजे असे त्यांच्या रचनाशैलीवरून निघणारे अनुमान; व (४) पंतांच्या वृत्तरचनेच्या इतिहासांत आर्यागीतीचे प्रारंभीच दिसून येणारे स्थान;— या चार प्रमाणांवरून कृष्णविजयाचा पूर्वार्ध प्रल्हादविजयाच्या अगोदर रचून झालेला असला पाहिजे असे जवळ जवळ निश्चयाने म्हणता येते.

[२]

१२. कृष्णविजयपूर्वार्धाच्या शेवटीं पुढे दिल्याप्रमाणे ग्रंथसमाप्तिदर्शक उल्लेख आहे.

रामकृष्णचरणीं समर्पित, ग्रंथ हो रसिकचित्त तर्पित ।
न प्रमादभवदोष राहवू, सत्प्रमोदनयनोद वाहवू ॥
समाप्तश्चायं श्रीमत्कृष्णविजयः । श्रीरामकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मनावानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

शुभं भवतु । श्रीरामचंद्रः शरणं श्रीरस्तु ॥

(कृ. वि. पराडकरी आवृत्ति पृ. १८३)

कोणत्याही ग्रंथाच्या शेवटीं केला तरच शोभेल असा ग्रंथसमाप्तीचा व समर्पणाचा उल्लेख येथे पंतांनीं केला आहे. त्यांनीं आपल्या इतर कोणत्याही ग्रंथांत केवळ ग्रंथाचा एकादा भाग समाप्त झाला म्हणून अशा तऱ्हेचा मजकूर कोठेही लिहिलेला नाही. येथे मात्र 'समाप्तश्चायं श्रीमत्कृष्णविजयः ।' असे ते स्पष्टच म्हणतात. एकादा ग्रंथ काय किंवा इतर कोणतेही कर्म काय, ते संपूर्ण झाले म्हणजेच कृष्णार्पण होऊन 'कायेन वाचा' व्हावयाचे असते, हा परिपाठ सर्व आर्यधर्मीयांना परिचित असाच आहे. यावरून अर्थात हें उघड दिसते की दशमस्कंधाचे १-४९ अध्याय मराठीत उतरल्यावर 'सज्जनप्रार्थना' रूप उपसंहार लिहून तेथेच पंतांनीं प्रथम ग्रंथसमाप्ति केली होती. या सज्जनप्रार्थनेत त्यांनीं—

अभय दिधले आहे, वाहे शुचिप्रतिभाझरा

असे म्हटले आहे. यावरून हाच ग्रंथ पुढे चालविण्याचा त्यांचा त्यावेळीं हेतु होता असेच कांहीं अनुमान निघत नाही. कारण शुचिप्रतिभेचा झरा प्रस्तुत ग्रंथ संपूर्ण झाला तरी इतर ग्रंथ रचतांना त्यांना उपयोगी पडणारा होताच, तेव्हा शके १६८० सालीं त्यांनीं दशमाचे ४९ अध्याय लिहून तेथेच ग्रंथ पुरा केला होता ही गोष्ट निश्चित होय. हा पुरा केलेला ४९ अध्यायी ग्रंथ बराच काळपर्यंत तसाच राहिला असावा. हा ग्रंथ आपण पूर्ण केलेला आहे अशी पंतांची भावना बराच वेळ कायम राहिली असली पाहिजे. नाहीतर त्यांनीं उपसंहारादाखल

लिहिलेली सज्जनप्रार्थना व कृष्णार्पणाचा उल्लेख मोडून लगेच पुढील अध्यायांस प्रारंभ केला असता.

तेव्हा कृष्णविजयपूर्वार्ध लिहून झाल्यानंतर वऱ्याच अवकाशाने म्हणजे ३।४ वर्षांनी उत्तरार्ध रचण्याचे काम पंतांनी हाती घेतले असावे. साहजिकपणेच, पूर्वीचे ४९ अध्याय ज्या वृत्तांत रचलेले होते त्याच वृत्तांत त्यांनी पुढील रचनेस प्रारंभ केला. पण याप्रमाणे पूर्वीच्याच आर्यागीति वृत्तांत ५ अध्याय रचल्यानंतर त्यांना त्या बोजड वृत्ताचा कंटाळा आला. ते वृत्त म्हटले असता कानाला गोड लागत नाही, हीही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली असावी. तेव्हा ते वृत्त सोडून त्यावेळीं त्यांच्या मनांत विशेष भरलेल्या शार्दूलविक्रीडितादिं श्लोकवृत्तांत त्यांनी ५५ व्या अध्यायापासून पुढे रचना करण्यास सुरवात केली. अर्थात् ही ५५ व्या अध्यायापासूनची श्लोकबद्ध रचना ५४ व्या अध्यायानंतर लागोपाठ सुरू झाली. ५४ व ५५ या अध्यायांमध्ये काही खंड पडला नाही, हे पोथीतील दिसून येणाऱ्या विशेषावरून मागे दर्शविलेच आहे. (पहा पृ. १५७).

१३. कृष्णविजयाचे ५५ ते ७९ हे विविधश्लोकबद्ध अध्याय ज्या कालांत पंतांनी रचून पुरे केले तोच पंतांच्या श्लोकबद्ध रचनेचा कालखंड होय. भक्तभूषण, सुदामचरित्र, भृगुचरित्र, कृष्णामाहात्म्य इत्यादि अनेक श्लोकबद्ध प्रकरणे, निदक-पंचक, बाल व भयोध्या येवढीं दोनच कांडे रचून अपूर्ण राहिलेले साररामायण उर्फ वृत्तरत्नमयरामायण व पांगारकरांनी अगदीं प्रारंभीच्या काव्यांत ढकललेले भस्मासुराख्यान हीं सर्व काव्ये याच कालांतलीं होत. वृत्तरचनेच्या, भाषासरणीच्या वगैरे साम्यावरून हीं काव्ये एकाच कालखंडांतलीं होत असे ठरते. हा काल शके १६८३ ते १६८८ पर्यंतचा, म्हणजे काव्यरचनेच्या दृष्टीने पूर्वावस्थेचा व उमेदवारीचाच; परंतु सांसारिक आयुष्यक्रमाच्या दृष्टीने पंतांच्या प्रौढ वयाचा व संसारसुखाच्या मध्याहीचा काल होय. याच कालांतलीं त्यांच्या काव्यामध्ये पत्नीप्रेम, मित्रप्रेम, अतिथिसत्कार वगैरे गृहस्थाश्रमास शोभविणारे गुण उत्कर्षास गेलेले दृष्टीस पडतात; आणि याच कालांतलीं त्यांची श्लोकरचनाही प्रौढ, भरदार व पुष्ट अशी झाली आहे. या कालांतलीं सर्वच काव्ये काव्यगुणांत एका तोलाचीं आहेत असे नाही. कृष्णविजय, भक्तभूषण इ. काही उत्कृष्ट आहेत, तर भृगुचरित्रादि काही सामान्य आहेत. काव्ये एकाच कालांत रचलेलीं असलीं, त्यांची वृत्ते

सारखीं असलीं म्हणजे काव्यसौंदर्यातही तीं सारखींच ठरतील असे नाही. याच्या उलट कावित्वगुणांत एकाच तोलाचीं काव्ये असलीं म्हणजे तीं एकाच कालीं रचलीं असलीं पाहिजेत असेही म्हणतां येणार नाही. नाही तर ब्रह्मोत्तरखंड व हरिविजय हीं दोन्हीं सामान्य दर्जाचीं काव्ये एकाच वेळीं रचलीं असे म्हणण्याचा प्रसंग येईल. रचनेचे सौंदर्य व काव्यमाधुरी ही तात्कालिक स्फूर्तीवर बहुतांशीं अवलंबून असते. एकाच काव्यांत एक पद्य उत्कृष्ट असेल तर त्याच्याच पुढचे दुसरे पद्य भगदीं नीरस असल्याचे भाडकून येईल. असो.

१४. येथे साररामायण उर्फ वृत्तरत्नमय्यरामायण व त्रुटितरामायण या दोन रामायणांविषयीं थोडासा खुलासा करणे उचित होईल. पंतरचित रामायणसमूहांत किंबहुना पंतांच्या अखिल काव्यसंप्रहांत हीं दोन काव्ये कांहीं दृष्टींनीं अपूर्व आहेत. एकतर हीं दोन्ही रामायणे अपूर्ण आहेत, नुसतीं अपूर्ण आहेत इतकेच नव्हे तर कवीने बुद्ध्याहून अपुरीं ठेवलेलीं अशीं आहेत. पंतांनीं असा प्रकार आपल्या दुसऱ्या कोणत्याही काव्याचा केलेला आढळत नाही. एका कृष्णविजयाखेरीज त्यांचीं सर्व काव्ये एकधोरणीच एका धाटणीचीं आहेत; व कृष्णविजयाच्या रचनेत कित्येक प्रसंगीं खंड पडला असला व भिन्न वृत्तांिकांचा अवलंब करावा लागला असला तरी ते काव्य तडीस नेऊन सोडल्याखेरीज ते राहिले नाहीत. परंतु उपर्युक्त दोन रामायणांच्या बाबतींत मात्र त्यांनीं कधीं न केलेला प्रकार केला आहे. साररामायण अयोध्याकांडाच्या अखेरीपर्यंत लिहून पत्राच्या मध्यावरच सर्ग पुरा करून तेथे स्वहस्ताने ग्रंथसंख्याही त्यांनीं लिहून ठेविली आहे. यावरून ते काव्य येथेच अर्धवट स्थितींत मुद्दाम होऊन त्यांनीं पूर्ण केले असे उघड दिसते. त्रुटित रामायणाचीं फक्त पांचच पत्रे उपलब्ध आहेत. त्याच्या पांचव्या पत्रावर शेवटपर्यंत मजकूर लिहिलेला आहे; तथापि त्या रामायणास त्यांनीं स्वतः नावही दिलेले नाही व साररामायणांतलि कित्येक श्लोक या रामायणांत तसेच्या तसेच पुनः उद्धृत केलेले आहेत, यावरून हे रामायणही त्यांनीं शेवटास लावले असावे असे वाटत नाही. एका काव्यांतले कित्येक श्लोक दुसऱ्या काव्यांत उतरणे हा देखील प्रकार पंतांनीं मोठा अजबच केला आहे. असे त्यांनीं दुसऱ्या कोठेही केले असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येत नाही.

साररामायण सर्व श्लोकबद्ध असून संस्कृत महाकाव्यांची धाटणी त्यांत पुष्कळशी

उचललेली आहे. म्हणजे संस्कृत काव्यांतली सर्गरचना पंतांनीं अवलंबिलेली असून सर्गांतले सर्व श्लोक एकाच वृत्तांत रचून समाप्तीचा श्लोक तेवढा भिन्न वृत्तांत घालावयाचा या प्रकाराचेही अनुकरण केले आहे. तथापि सर्ग अगदीं लहान लहान म्हणजे १५।२० श्लोकांचे केले असून असे सर्ग बालकांडांत २१ व अयोध्या कांडांत ११ इतके आहेत. हे रामायण साधे, प्रेमळ व प्रसाद-युक्त असले व काव्याच्या दृष्टीने चांगल्यापैकी असले तरी अगदीं उत्कृष्टात् गणना करण्याजोगे नाही. रामायणाची कथा सरळ, सुरेख रीतीने यांत सांगितली आहे येवढेच. या काव्याचा मोठा विशेष म्हणजे त्यांतील अद्भुत वृत्तवैचित्र्य होय. पिंगलमुनिप्रणीत छंदःशास्त्रातील व वृत्तरत्नाकारांतील अप्रसिद्ध, कोना-कोप-यांतलीं वृत्ते काढून त्यांत रचना करावयाची असा चंग बांधूनच हे काव्य पंतांनीं लिहिले कीं काय असे वाटल्याखेरीज रहात नाही. बालकाण्डाच्या १९, २० व २१ या सर्गांत अनुक्रमे वैतालीय, मात्रासमक व सममात्रक असे मात्रा-वृत्तांचे तीन भेद ग्रथित केले असून या तिहींतले सर्व पोटभेद एकेका पद्यांत उदाहरणादाखल रचून दाखविले आहेत. १ वैतालीय, औपच्छंदसिक, आपा-तलिका, दक्षिणांतिका, उदीच्यवृत्ति, प्राच्यवृत्ति, प्रवृत्तक, अपरांतिका, चाह-हासिनी; २ अचलधृति, मात्रासमक, विश्लोक, वानवासिका, चित्रा, उपचित्रा, पादाकुलक; ३ शिखा, खजा, अनङ्गक्रीडा, अतिरुचिरा; याप्रमाणे या तीन सर्गांतील वृत्तांची यादी असून ती वृत्तरत्नाकारांतील 'वैतालीय' 'मात्रा-समक' वगैरे प्रकरणांत वर्णिलेल्या वृत्तभेदांस तंतोतंत अनुसरून आहे. वैतालीय, मात्रासमक हीं नांवे बहुश्रुत मराठी वाचकांच्या कानावरूनही कधीं गेलीं नसतील; व वर दाखल केलेले त्यांचे पोटभेद तर छंदःशास्त्राचे मुद्दाम अध्ययन न केलेल्या चांगल्या संस्कृतज्ञासही माहीत असणे संभवनीय दिसत नाही. अशींच अत्यंत अप्रसिद्ध व विचित्र छंदःशास्त्रोक्त वृत्ते या काव्यांत सर्वत्र उपयोजिलीं असून ४६५ पद्यसंख्या असलेल्या या काव्यांत वरील पोटभेदांसकट एकंदर ६७ वृत्ते उपयोगांत आणिलीं आहेत, असे गणना करतां दिसून येते.

वृत्तरचनेच्या बाबतींत प्रस्तुत काव्यास किती कृत्रिमता आलेली आहे, याची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून हा वर विस्तार केला आहे. छंदःशास्त्र-ज्ञानाचे बेसुमार प्रदर्शन करण्याच्या या प्रवृत्तीवरून पंतांनीं हे आपल्या पूर्व वयात श्लोकरचनेच्या काळातच, म्हणजे १६८३-१६८८ या अवकाशांत लिहिले

असावे असे वाटते. पंतांची नेहर्माची काव्यरचना अप्रतिहत वेगवान व धो धो वाहणारी अशी आहे. अशा नैसर्गिक प्रवृत्तिसि जागोजाग बंधन करणारे छोटे छोटे सर्ग व अप्रसिद्ध अशा वृत्तांतली कृत्रिम रचना यांचा पंतांस लवकरच कंटाळा आला असावा. म्हणून त्यांनीं हे काव्य मध्येच अपुरे ठेवले असावे. पुढे लवकरच आर्येकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊन आर्यावृत्तांत मंत्ररामायण रचण्याची त्यांना स्फूर्ति झाली; तेव्हा हे 'वृत्तरत्नमय' रामायण आर्यारचनेच्या एकसारख्या फोंफावत जाणाऱ्या प्रवाहापुढे कृत्रिम पल्वलाप्रमाणे तिरस्कृत होऊन कायमचे कोपऱ्यांत दडून बसले असावे. पंतांनीं इतरांस त्यांची प्रत करून घेऊन देता बुद्धिपुरःसर ते अप्रसिद्धच ठेवले असावे व अष्टोत्तरशत रामायणांत त्याची गणनाही केली नसावी असे वाटते. नाही तर हे पूर्ववयांतील असून व काव्यदृष्ट्या बरे वठले असून त्याच्या प्रती इतरत्र उपलब्ध झाल्याखेरीज राहत्या ना. मंत्ररामायण उत्तम तऱ्हेने रचून पंतांनीं पूर्ण केले; त्याच्या गुणांमुळे त्याचा प्रसारही होऊन सर्वत्र बोलवाला झाला; व त्यानंतर पंतांनीं महाभारताचे प्रचंड कार्य अंगावर घेतले. तेव्हा अपुरे राहिलेले साररामायण विचारें पंतांच्या दप्तरांत तसेच पडून राहिले असे दिसते. पांगारकरांनीं याचा शोध लावला तोपर्यंत हे अज्ञात होते व पराडकरांची पंतकाव्यांची आवृत्ति प्रसिद्ध होईपर्यंत अप्रसिद्धच होते. याच्या पोथीतील पंतांचे अक्षर पूर्वकालीन आहे; शिवाय वर वर्णिलेले वृत्तरचनेचे कृत्रिम प्रकार कवीने केले आहेत यावरून हे पंतांनीं पूर्ववयांतच रचलेले होते याविषयी शंका रहात नाही.

वरील विवेचनावरून पांगारकरांनीं आपल्या पुस्तकांत या रामायणाविषयीं जे उद्गार काढले आहेत (मो. च. पृ. ४७८-७९) ते किती अत्युक्तिपूर्ण आहेत याची साक्ष पटेल. ' हे संपूर्ण सांपडल्यास पंतांच्या १०८ रामायणांत यासच पहिले स्थान द्यावे लागेल, इतकेच काय पण पंतांची केकावलि जशी जगन्मान्य होऊन बसली आहे तसेच हे 'छंदोरामायण' ही जगन्मान्य होऊन बसल्याखेरीज राहणार नाही. पंतांच्या कवित्वाचा उत्कर्ष जसा केकावलींत झाला आहे तसा तो या छंदोरामायणांतही झाला आहे. १०८ रामायणांपैकीं हे शेवटचे रामायण असावे. व यानंतर पंतांनीं केकावलीकडेच आपले चित्त वळविले असावे. ' असे पांगारकरांचे एकंदरीने म्हणणे आहे ! केकावलींत योजिलेले सुप्रसिद्ध पृथ्वीवृत्त याचा या साररामायणांत मागमूसही नाही. व त्यांतील कल्पनाचम-

रुक्ति, निरुत्तर कोटिक्रम, भव्यता, यांचाही या रामायणांत फारसा पत्ता लागत नाहीं हे येथे वाचकांनीं लक्षांत ठेवावे ! असो.

‘ रुक्ति ’ रामायणाविषयीं निश्चित किंवा निदान संभवनीय असे काहींच विधान करितां येत नाहीं.

[३]

१५. यापुढील तिसरा कालखंड १६८८ ते १६९४ पर्यंतचा सहा वर्षांचा होय. या कालांतील रचनेचा मुख्य विशेष म्हणजे आर्यावृत्ताचे पूर्णपणे प्रस्थापित झालेले प्राबल्य हा होय. पंतांनीं आपल्या लाडक्या आर्यावृत्ताला पुनः हाताशीं घेतले व यानंतर पुनः केव्हांही त्यांनीं आर्यांचा यत्किंचितही अन्वेष केला नाहीं. या काळाच्या प्रारंभीच बहुधा पंतांनीं सीतागीत, सावित्रीगीत व रुक्मिणीगीत हीं रचलीं असावीत, असे त्यांच्या रचनाशैलीवरून वाटते. तथापि या कालांतील मुख्य रचना म्हणजे कृष्णविजय अ. ८०-९०, मंत्ररामायण (मराठी), आर्या-मुक्तामाला, आर्याकेकावलि, नाममाहात्म्य (नामार्या), संशयरत्नावलि, नामसुधाचषक, नामरसायन इत्यादि सुंदर परमेश्वरस्तोत्रे व भीष्मभक्तिभाग्य, नारदाभ्युदय, अवतारमाला इत्यादि अतिशय प्रेमळ व मोहक भागवती स्तोत्रे हीं होय. या सर्व रचनेत प्रेमळपणाची, भक्तिरसाची कमाल झालेली दिसून येते व आर्याग्रथनकौशल्यही उत्कर्षास पोचलेले आढळते.

आतां वर उल्लेखिलेलीं सर्व काव्ये अजमासे १६८८-१६९४ याच कालांत झालीं असावीं असे जे वर म्हटले आहे ते केवळ हम करेसो कायदा या न्यायाने म्हटलेले नाहीं. बऱ्याचशा प्रमाणावरून हाच रचनाकाल जास्त संभवनीय दिसतो म्हणून तसे वर प्रतिपादन केले आहे. या कालांतील मुख्य काव्य म्हणजे मंत्र-रामायण होय, व त्याच्याच रचनाकालाविषयीं विशेष वाद होण्याजोगा आहे. कृष्णविजय बहुतेक रचून झाल्यानंतर त्याचे शेवटचे आर्यारचित ८० ते ९० अध्याय रचिले जात असतांना मंत्ररामायण रचून तयार झाले असे उपलब्ध प्रमाणांचा साधकबाधक दृष्टींनीं विचार केला असतां दिसून येते. कृष्णविजयाचे ८० ते ९० अध्याय, मंत्ररामायण आणि वर उल्लेखिलेलीं अनेक लहान लहान प्रकरणे एकाच कालखंडांत रचून तयार झालीं. मग यापैकीं मंत्ररामायण अगोदर रचून मग कृष्णविजय (८०-९०) लिहिलेला असो किंवा पूर्वीपासून रचीत आणलेला कृष्णविजय अगोदर संपवून मगच मंत्ररामायणास आरंभ केलेला असो

किंवा कृष्णविजय (८०-९०) व मंत्ररामायण हीं एकाच वेळीं जोडीने लिहिलीं गेलीं असोत.

१६. मंत्ररामायण हे कृष्णविजयास प्रारंभ करण्याच्याही अगोदर, ' ग्रंथ-कर्तृत्वाचा पहिला भर ' संपल्याबरोबर पंतांनीं लिहिलेले मोठे सुप्रसिद्ध काव्य होय असे पांगारकरांचे मत आहे, व त्यास अनुसरून त्यांनीं आपले मंत्ररामायणावरील प्रकरण ' ग्रंथकर्तृत्वाचा पहिला भर ' या प्रकरणानंतर व कृष्णविजयावरील प्रकरणाच्या अगोदर लिहिले आहे. परंतु हे आपले मत त्यांनीं प्रमाणांसह प्रतिपादन केलेले कोठेही दिसत नाहीं. त्यांच्या ग्रंथांत पसरलेल्या उल्लेखांचा मागोवा घेतला असता दोन प्रमाणांवर त्यांची भिस्त असल्याचे दिसते. पहिले प्रमाण : ' पुराणांतिल लहान मोठ्या कथा मराठींत आणण्याचा प्रयत्न सफळ होतो असे पाहून पंतांनीं मोठी उडी घेण्याचा विचार केला, व त्यांची पहिली उडी त्यांच्या उपास्य देवतेच्या कथानकावर पडली. व त्यांचे मंत्ररामायण जन्मास आले. ' (मो. च. पृ. २३३) असे त्यांनीं कथन केले आहे. म्हणजे पंत हे श्रीरामाचे उपासक असल्याकारणाने त्यांनीं रामाचे चरित्रच प्रथम काव्यरूपाने मराठींत उतरले असा पांगारकरांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण हे प्रमाण अगदींच निर्धूल आहे असे थोडा विचार केला असता दिसून येईल.

पंत हे रामोपासक होते हे सुप्रसिद्धच आहे. परंतु ही रामोपासना त्यांस केव्हापासून लागली ही गोष्ट अगदीं अनिश्चित आहे. त्यांची रामोपासना कुलपरंपरागत खास नव्हती. कारण त्यांचे कुलदैवत रामचंद्र हे नसून सोनारीचा भैरवदेव हे होय असे पांगारकरांच्या चरित्रावरूनच कळून येते. (मो. च. पृ. १). त्यांनीं रामाची उपासना आपले गुरु केशव पाध्ये यांच्या उदाहरणावरून उचलली असावी असा एक पांगारकरांचा तर्क आहे. (मो. च. पृ. १८) परंतु दोनशे वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या एका अप्रसिद्ध गृहस्थाविषयीं कोणतिरी सांगितलेल्या दंतकथेवर विश्वसून हा तर्क केलेला असल्यामुळे तो जितपत खरा तितपत खोटाही ठरण्याचा संभव आहे. पंतांचे गुरु रामोपासक होते ' असे पन्हाळगडावर पांगारकरांनीं ऐकिले ' होते. या ऐकीव माहितिवरून व केशव पाध्यांनीं रामनवमसि एक ग्रंथ लिहून संपविल्याचा त्यांना दाखला मिळाल्यावरून केशव पाध्ये रामोपासक होत व पंतांनीं रामोपासना त्यांच्यापासून घेतली असे तर्काचे मनोरे पांगारकरांनीं उभारले आहेत ! पुढे पृ. १०२ वर पंतांच्या रामोपासनेविषयीं आणखी निराळीच माहिती दिली

आहे ! नगरच्या एका निपुत्रिक रामभक्तास दृष्टान्त झाल्यावरून त्याने आपल्या-
जवळील रामपंचायतनाच्या मूर्ति पंतांस आणून दिल्या; तेव्हा ' भगवान् राम
आपल्या घरीं चालून आले हा आपल्यावर थोर अनुग्रह झाला ' असे त्यांना
चाटून त्यांची रामभक्ति दृढ झाली अशी हकीकत तेथे दिली आहे. हीही दंत-
कथाच आहे. हिच्यांत सत्याचा अंश असण्याचा संभव आहे; परंतु ही गोष्ट
केव्हां घडून आली हे समजण्याचा कांहींच मार्ग नसल्यामुळे कालनिर्णयास ती
सर्वथा निरुपयोगी आहे. तेव्हा पंत केव्हांपासून रामोपासक बनले याचा देखील
नीट छडा लागलेला नसताना त्या रामोपासनेमुळे पंतांनीं मंत्ररामायण पहिल्या-
प्रथम लिहिण्यास घेतले असा निराधार तर्क पांगारकरांनीं केला आहे.

बरे, राम हे पहिल्यापासूनच पंतांचे उपास्य होते व त्यामुळे ' पहिली उडी '
त्यांची उपास्यदेवतेच्याच कथानकावर पडली असावी असे क्षणभर मानून चालूं.
आपल्या कवित्वशक्तीची चांचपणी पाहण्याकरितां पंतांनीं प्रथम थोडींशीं किरकोळ
आख्याने लिहिलीं व नंतर रामायण लिहिण्यास घेतले असा पांगारकरांच्या लिहि-
ण्याचा रोख आहे. पण कवित्वाचा अजमास पाहण्याकरितां व सराव होण्याक-
रितां त्यांनीं प्रथम लिहिलेलीं प्रकरणे कितीशीं असावीत ? अशीं हीं ग्रंथकर्तृत्वाच्या
पहिल्या भरांतलीं काव्ये ११ असल्याचें पांगारकरांनीं दर्शविलें असून त्यांची पद्य-
संख्या ३६९० म्हणजे खुद्द मंत्ररामायणाच्या जवळ जवळ दुप्पट आहे ! म्हणजे
आपल्या उपास्यदेवतेवर काव्य करण्यांस उत्सुक असलेले पंत पहिलीं पांच सहा
वर्षे नुसतीं सराव करण्यांत घालवितात; व केवळ सराव होण्याकरितां ३७००
कविता लिहून ज्या मुख्य उद्देशाकरितां येवढा सराव केला तें रामचरिताचें
गायन. अवघ्या १९०० आर्यांत आटपून टाकतात असे पांगारकरांच्या म्हणण्याचें
तात्पर्य आहे ! सारांश काव्य करण्याचा प्रयत्न सफल होतो कीं नाहीं हे पाहण्या-
करितां पंतांनीं लहान मोठीं ११ काव्ये केलीं व नंतर आपल्या ' उपास्यदेवतेच्या
कथानकावर पहिली उडी ' घातली या दोन्ही पांगारकरांच्या कल्पना निराधार
आहेत. पंतांचे उपास्यदेवत पहिल्यापासून रामचंद्र हेच होते असे निश्चयाने
म्हणतां यंगार नाहीं व रामचरित्रावर काव्य लिहिण्यास ते प्रारंभापासून उत्सुक
होते असे तर मुळाच दिसत नाहीं. शिवाय उपास्यदेवत अमुक एक असलें
म्हणजे त्याच्यावरच काव्य करण्यास कवीने पहिल्याप्रथम सरसावले पाहिजे
असा नियम मुळींच घालून देतां येण्याजोगा नाहीं.

१७. पांगारकरांचा दुसरा आधार म्हणजे नामरसायनांतील उल्लेख होय. 'दशमस्कंधांतील दिव्य कृष्णकथा मी नूतन लिहिल्या आहेत' असे या काव्यांत पंतांनीं रामभक्त जो मासति त्याला निवेदन केले आहे, याच काव्यांत मंत्र-रामायणाचा व इतर काहीं काव्यांचाही उल्लेख आहे. त्या सर्वांमध्ये फक्त कृष्ण-कथांचाच 'नूतन लिहिल्या' म्हणून उल्लेख केला आहे यावरून कृष्णाविजय हे नामरसायनाच्या अगोदर नुसतेच लिहिलेले काव्य असून मंत्ररामायणादि इतर काव्ये त्याच्या पूर्वीच लिहिलेलीं असलीं पाहिजेत असा पांगारकरांचा व इतरांचाही ग्रह झालेला आहे. आतां नामरसायनांतील काव्यांचे उल्लेख काय आहेत ते आपण पाहू. हे उल्लेख महत्त्वाचे असल्यामुळे येथे समग्र दाखल केले आहेत.

यावे, दर्शन द्यावे, बोलावे, डोलवूनि डोलावे ।

वाटे स्व मंत्ररामायण निज नाटक तुम्हींच तोलावे ॥ ९६ ॥

श्रीमद्भागवत श्रीदशमस्कंधांत दिव्य कृष्णकथा ।

त्या नूतन लिहिल्या मीं, वाचूं एका रुचेल कर्णपथा ॥ १०४ ॥

प्रश्हादविजय नाम ग्रंथ पहा नगचि मणिगणीं खचिला ॥ १०५ ॥

जैमिनिकृताश्वमेधस्थित कुशलचरित वर्णिले आहे ।

बा, हे रीति पहावी, मज तों वाटे सुधानदी वाहे ॥ १०६ ॥

वाचोन मंत्ररामायण आधीं मीच, मग तुम्हीं वाचा ।

वाचा वाचाया बहु झड घाली, ग्रंथ सत्य नांवाचा ॥ १०७ ॥

संशयरत्नावलि, सत्सत्कृति, केकावली, चपक, आर्या ।

त्वां एकावे ग्रंथ, प्रेमें प्याव्याचि रामनामार्या ॥ १०८ ॥

आर्यामुक्तामाला दार्वान परंतु जरि न मागाल ।

लागाल प्रभुकंठीं घालूं, फुगवील कीं रमा गाल ॥ १०९ ॥

तुमच्या पदप्रसादे सदगुरुने जे असेल पढवालें ।

ते वा तुम्हांसि दाविन नामरसायन जपोनि कढवालें ॥ ११० ॥

यांतील पहिला मंत्ररामायणाचा उल्लेख पंतांनीं प्रेममरात हनूमन्नाटकाशीं तुलना करण्याकरितां केलेला आहे तो सोडल्यास आर्या १०४ ते ११० पर्यंत त्यांनीं आपल्या पूर्वरचित काव्यांचे एकामागून एक उल्लेख केलेले आहेत असे दिसून येते. हा वेळपर्यंत पंतांनीं रचलेल्या सर्वच काव्यांचे उल्लेख यांत आलेले नाहींत. शिवाय जे उल्लेख केले आहेत ते देखील रचनाकालांच्याच अनुक्रमाने केले आहेत.

असेही ठाम म्हणतां येत नाही. तरी काहींसा तसा प्रकार असावा असें म्हणण्यास जागा आहे. कृष्णविजयाचा येथे पहिल्याने उल्लेख केला आहे. कृष्णविजयाच्या रचनेस पंतांनीं अगदीं प्रारंभींच सुरवात केली होती हें वर दाखविलेंच आहे. व कृष्णविजयाचा पूर्वांघ लिहून झाल्यानंतर प्रह्लादविजय लिहिला हेंही मागेच दर्शविलें आहे. तेव्हां या काव्यांचे नामरसायनांतील उल्लेख आम्ही ठरविलेल्या काळास अनुरूप असेच आहेत एका कुशलवचरिताचाच कायतो अपवाद दिसून येतो. परंतु त्यानंतर उल्लेखिलेलीं मंत्ररामायण, संशयरत्नावलि, साधुसत्कृति इत्यादि काव्ये आम्ही ठरविलेल्या रचनाकालांच्या अनुक्रमानेंच वरील यादींत आलीं आहेत हें सहज लक्षांत येईल. तेव्हां नामरसायनांतील उल्लेख जर कोणास पोषक होत असेल तर तो मंत्ररामायण कृष्णविजयानंतर लिहिलें याच अनुमानास पोषक होत आहे हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

हें सर्व खरें, परंतु ' कृष्णकथा त्या नूनन लिहिल्या मी ' असें पंत स्वतःच म्हणतात त्याची वाट काय ! असा प्रश्न अर्थातच कोणाच्याही मनांत उद्भवेल. या पंतांच्या उद्दाराचीही उपपत्ति समाधानकारक रीतीनें लागत नाही असें नाही. पहिली गोष्ट म्हणजे या उद्दाराचा अर्थ ' कृष्णविजय मी नुकताच लिहून संपविला आहे ' असा जो सर्वांनीं केला आहे तोच यथार्थ आहे असें म्हणवत नाही. पंत येथे आपल्या काव्यांची अघटपघळ स्तुति करित असून लाडीगोडीनें हनुमंतापाशीं आपला वशिला लावण्याचा प्रयत्न करित आहेत. कुशलवचरिताची त्यांनीं ' सुधानदी वाहे ' असें म्हणून प्रशंसा केली आहे, प्रह्लादविजयाचे तर ' रत्नसमूर्धानीं खचलेला पर्वत ' असें अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन केले आहे. अशीच काहीं तरी कृष्णविजयाची उत्कृष्टता किंवा अपूर्वता पंतांना दाखवावयाची आहे. नुसतें ' कृष्णविजय मी नुकताच रचला ' असें म्हणण्यांत काय स्तुति किंवा स्वारस्य आहे ? ' शुकाचार्यांनीं पूर्वींच दशमस्कंधांत दिव्य कृष्णकथा वर्णिल्या होत्या खऱ्या. परंतु त्या काय आतां जुनाट झाल्या आहेत. त्याच मी अगदीं नव्यानें लिहिल्या आहेत; पहा तर खऱ्या ? ' अशा तऱ्हेनें आपल्या ग्रंथांचे अपूर्वत्व मारुतीच्या नजरेस आणून देण्याचा पंतांचा हेतु आहे. '(जुन्या कवींच्या मानानें) मी हा अगदीं कोरा ग्रंथ रचला आहे' असे सांगून हें एक आपलें ' सर्टिफिकेट ' मारुतिरायांपाशीं पंत मोठ्या लाघवीपणानें दाखल करित आहेत. अर्थात् जुन्या कवींनीं ज्या कृष्णकथा लिहिल्या आहेत त्यांच्या अपेक्षेनें नवीन, असा अर्थ

‘नूतन’ शब्दांत अभिप्रेत आहे. ‘ग्रंथ नुकताच रचला आहे’ एवढेच सांगण्याचा पंतांचा अभिप्राय नाही ‘नूतन लिहिल्या’ अस म्हणण्यांत शब्दशः अर्थास प्राधान्य नसून त्यांत अर्थवादाचा, गौरवाचा व लाडीगोडीचाच प्रकार विशेष आहे हे काव्यांचे मर्म जाणणाऱ्यांच्या लक्षांत येऊं नये ही आश्चर्याची गोष्ट होय !

पांगारकरादिकांच्या म्हणण्याप्रमाणे ‘कृष्णविजय मी नुकताच लिहून संपविला आहे’ असा काव्यशून्य अर्थ जरी मान्य केला तरी त्यांत कांहीं हानि आहे असे नाही. कारण खरोखर कृष्णविजय पंतांनीं नुकताच लिहून संपविला होता. कृष्णविजयाचे भिन्न विभाग भिन्न भिन्न कालीं रचले गेले असे मागे प्रतिपादन केलेच आहे आणि त्याचे ८० ते ९० अध्याय नामरसायनाच्याच कालांत लिहिले गेले असावेत असेही वर निर्दिष्ट केलेच आहे. तेव्हां कृष्णविजयाचा शेष भाग पंतांनीं त्यावेळीं नुकताच लिहून संपविला असल्यामुळे ‘कृष्णकथा नूतन लिहिल्या’ हे म्हणणे साध्या अर्थाने देखील युक्तच ठरते. नूतन लिहिल्या याचा अर्थ अथरासून इतिपर्यंत सर्व ग्रंथ मी नुकताच लिहिला असा करण्याची मुळींच जरूरी नाही.

१८. कृष्णविजयाचे भिन्न भिन्न विभाग एकमेकांशीं इतके विसदृश आहेत कीं ते एका सपाट्याने रचले गेले असे मानणे केवळ अशक्य आहे. हे आम्हांस पुनः पुनः सांगावेसे वाटते याचे कारण ते काव्य जसजसे जास्त वाचावे तसतसे त्यांतील विभागांचे परस्परवैलक्षण्य मनावर अधिकाधिक ठसत जाते हे होय. पंतांचीं बाकीचीं सर्व काव्ये एकसंधी, एका धाटणीचीं व एका भाषापद्धतीचीं आहेत असे असतां कृष्णविजयाच्या रचनेत ठळकपणे दिसून येणाऱ्या विजोडपणाकडे व विस्फूर्तीपणाकडे कोणाही काव्यमर्मज्ञाचे अजून कसे लक्ष गेले नाही याचे मोठे आश्चर्य वाटते. असो.

१९. ‘कृष्णविजय बाबा पाध्ये यांच्या सांगण्यावरून पंतांनीं रचिला. व त्यांच्यासारख्या पंडिताने सुद्धां हा फार कठीण झाला असा अभिप्राय दिल्यावरून पंतांनीं मंत्रभागवत लिहिले.’ अशी आख्यायिका पांगारकरांनीं आपल्या पुस्तकांत नमूद केली आहे. (मो. च. पृ. २५५-२५६). ही आख्यायिका खरी असल्याचेही त्यांचे मत झाले असून त्याविषयीं त्यांनीं कांहीं प्रमाणेही दाखल केली आहेत. कृष्णविजय पूर्वार्धाच्या अखेरीस सज्जनप्रार्थनेत श्रीमद्भागवतामृतोदाधि तुम्हीं, अर्थज्ञ ते मेघसे असे सज्जनांस उद्देशून पंत म्हणतात. त्याचप्रमाणे समग्र कृष्णविजयाच्या शेवटीं

कीर्ति श्रीपतिर्चाच सज्जन सदा सप्रेम आकर्षिती
 सर्वस्तुत्य कवींद्र शौरिचरिते अत्यादरे वर्णिती ।
 ' गावे नित्य मुकुंदसद्यश यथावुद्धि त्यजूनि तपा '
 ऐसे सांगति, पाजिती हितसुधा विद्वत्सभा सुप्रपा ॥
 ते आज्ञा स्वशिरीं धरुनि भगवद्भक्तप्रिया सत्कथा
 श्रीरामात्मज साधुशिष्य वदला सोडुनि सर्व व्यथा
 हे मानेल निजप्रसादमुखरच्छात्रोक्त साधुव्रजा
 जैसे शिक्षितकीरभापण रुचे कीं जे वदे स्वप्रजा ॥

कृ. वि. ९०. ४२, ४३.

असे त्यांनीं उद्गार काढले आहेत. " या उद्गारांवरूनही पंतांनीं प्रकृत ग्रंथ-
 कोणा विद्वान् संताच्या प्रेरणेने लिहिला हेच सिद्ध होते. आतां येथे बावांचे नांव
 नाही हे खरे, पण एकंदर प्रकारावरून बावांचीच 'आज्ञा स्वशिरीं धरुनि' पंतांनीं
 प्रकृत ग्रंथ लिहिला असे मला निश्चांत वाटते. " (मो. च. पृ. २५६) असे
 पांगारकरांचे म्हणणे आहे. येवढ्या शा तेवढ्याशा गोष्टींवरून मनास वाटतील तसे
 तक्र करण्याचा मोह कांहीं संशोधकांस पडत असतो. पांगारकरांचीही येथे अशीच
 स्थिति झाली आहे असे म्हणणे भाग पडते.

भगवद्भक्तांना, सज्जनांना व रसिकांना उद्देशून पंतांनीं आपल्या बहुतेक काव्यां-
 च्या शेवटीं अनेक आदराचे उद्गार काढले आहेत ' भगवद्भक्तांच्या आज्ञेनेच मी
 हे लिहित आहे, ' ' माझ्या लिहिण्याने रसिक व भगवद्भक्त प्रसन्न होतील, '
 'साधुंनींच मला कविता करण्यास प्रेरणा केली आहे' अशा तऱ्हेचे सामान्य भगव-
 द्भक्तांस व रसिकांस उद्देशून त्यांनीं ठिकठिकाणीं कृतज्ञतेचे उद्गार काढले आहेत.
 अशापैकीं कांहीं उद्गार नमुन्यादाखल खाली दिले आहेत.

एका सज्जन हो ! भवद्वच खरे, आश्चर्य म्यां पाहिलें

वाल्मीकिप्रभृतिस्ववंदिनिकरीं दीना मला बाहिलें । भादि. ३८. १०४.

येथे ' सज्जन हो, तुमचे सांगणे खरे झाले ' असा सज्जनांच्या सांगण्याचा उल्लेख
 केला आहे. पुढील भक्तभूपणांतिल उद्गार तर अगदीं कृष्णविजयांतील उद्गारां-
 सारखेच आहेत.

नव्हे नवल ते जर्गी, नवल हे मयूराद्विजा

दिली सुकविता पहा सदय साधुंनीं हे निजा ॥ १०५

संतांचें संतांतें, गंगेचें तोय जेवि गंगेतें ।

म्यां अपिलें, वराया सुख, कल्पशतींहि जें न भंगे तें ॥ १०९

केले मला अलंकृत शुद्ध स्वयर्थे करुनि संतांनीं ।

जैसे श्रीमत्पितर स्वविभूषण अपिती स्वसंतांनीं ॥ ११०

स्याचप्रमाणे भीष्मभक्तिभाग्यांत—

भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथामति तें । भी. भ. ७

असा भगवद्भक्तांच्या अनुज्ञेचा उल्लेख केला आहे. संतांनीं सांगितल्यावरूनच भीष्मपरमेश्वराचें यश गात आहे अशा तऱ्हेचे स्पष्ट उल्लेख पंतानीं मंत्रभागवतांत व हरिवंशांतही केले आहेत.

भक्तास्यै राम आज्ञा करि मज पहिली त्या जशी नारदास्यै ।

मं. भा. उपसंहार ५.

श्रीहरिहरभक्त रसिक म्हणति ' यथाबुद्धि पुण्य यश गावें ' ।

यास्तव भक्त मयूरें गावुनि लिहिलें त्यां नमुनि भावें ॥ हरिवंश ५.६५.

रसिक विष्णुभक्तांहीं हें शिशुभाषणपरि परिसावें ।

दोष निवारुनि गुण घेउनियां स्वमुखानें नाचावें ॥ पृथु. ८८.

श्रीहरिहरभक्त म्हणति ' हेंचि बरें कलियुगीं दुजे न शिकें ' ॥

ब्र. खं. १६.२०.

यांपैकीं मंत्रभागवतांतलि उल्लेखही बाब्रा पाध्यांना उद्देशून आहे असे कित्येकांचे मत आहे हें खरें. परंतु इतर ठिकाणचे उल्लेख कोणा विशिष्ट व्यक्तीस उद्देशून मुळीच केलेले नाहींत, त्यांच्याविषयीं तर तशी शंका देखील घेण्यास जागा नाहीं; तेव्हां अशा तऱ्हेचे उल्लेख कोणा विशिष्ट व्यक्तीस उद्देशून पंत करीत असत ही कल्पनाच मुळीं निराधार आहे. हरिकथा गाव्या, भगवद्यशोगान करावें, असें शुकसनकादिकांपासून सर्व भगवद्भक्त एकसारखे म्हणत आले आहेत व या प्राचीन अर्वाचीन सर्व संतांच्या उपदेशामुळेच ' मुकुंदसद्यश गाण्या ' ची पंतांस स्फूर्ति झाली असल्यामुळे त्यांनीं तसे जागोजाग उद्गार काढले यांत कांहींच विशेष नाहीं. प्रत्यक्ष श्रीराम आपल्याजवळ येऊन आपल्या कानांत उपदेशामृत ओतीत आहेत असा जर त्यांस विश्वास वाटत असे तर संत सज्जन आपल्याला प्रत्यक्ष आज्ञा करीत आहेत असा त्यांस भास व्हावा व तसे त्यांनीं वर्णन करावें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. यांत

विशिष्ट व्यक्तीला उद्देशून त्यांनीं हे उद्गार काढले असे वाटण्याजोगें कांहींच नाहीं. शिवाय वरच्या कृष्णविजयामधील उद्गारांत तर ' विद्वत्सभा ' व ' साधु-
ब्रजा ' या शब्दांवरून हा उल्लेख कोणा एकाच व्यक्तीस लागू नसून सर्व विद्व-
न्मंडलाविषयी व साधुवंदाविषयी केला आहे हें अगदीं उघड होतें. त्यांतून बाबा
पाध्ये हे पंतांहून लहान होते व ते पंतांस वडील, पूज्य मानीत असत. तेव्हां
त्यांच्यासंबंधानें पंत स्वतःस ' साधुशिष्य,' ' निजप्रसादमुखरच्छत्र (त्यांच्या
प्रसादानें बोलका झालेला विद्यार्थी) ' म्हणवून घेतील हें सुतराम् अशक्य होय.
तेव्हां येथील उल्लेख कोणा एका व्यक्तीस उद्देशून आहे असे क्षणभर मानलें तरी
तो बाबा पाध्यांस मुळींच लागू होत नाहीं.

स्वतःस अत्यंत पूज्य अशा व्यक्तींचाही पंत काव्यांत एकवचनानेंच सररास
उल्लेख करीत असत. अनेकवचनी उल्लेख त्यांनीं फारच क्वचित् केले आहेत.
विठोबादादा चातुर्मासे, अनंत पाध्ये (बाबांचे वडील), बाबूजी नाईक या पूज्य
व मान्य व्यक्तींविषयींचे पुढील उल्लेख पहा—

श्रीमान् बाबूराय प्रभु ज्याचें शोभलें यशें गात्र । स्वर्गारोहण. २. ३५
केवळ भक्तिरसमय श्रीमदनंताख्य जो उपाध्याय । ३८
बह्शोभाप्रद झाला श्रीविट्ठल भक्तराय कवनानें । ४०

तेव्हां बाबा पाध्यांविषयीं ते बहुवचनानें उल्लेख करतील हें शक्य दिसत नाहीं.
शिवाय या कल्पनेच्या डोलाच्यावर मूले कुठाररूप आक्षेप हा कीं बाबांनीं जर
कृष्णविजय रचण्यास सांगितले होते तर तसा स्पष्ट उल्लेख करण्यास पंतांना
कोणी बंदी केली होती ? जेथें जेथें इतरांच्या सांगण्यावरून काव्य लिहिलें तेथें तेथें
पंत तसा स्पष्ट उल्लेख करण्यास कधीही चुकत नाहींत. ब्रह्मोत्तरखंड, मदाल-
साख्यान व कृष्णामाहात्म्य हीं काव्ये सदाशिव पाध्यांचा सांगण्यावरून व हरि-
वंश पांडुरंगरायांच्या सांगण्यावरून लिहिला हें सर्व पंतांनीं जेथल्या तेथें स्पष्ट-
पणें सांगून टाकलें आहे. आपल्याशीं संबंध असलेल्या जितक्या व्यक्तींचा
नामनिर्देश पंतांनीं केला आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही कवीने केला नसेल.
आपल्या गावचे शिंपी, तेली, तांबोळी, खाटीक यांचा सुद्धा ज्याने अत्यंत खेडा-
द्वेतेने उल्लेख करून त्यांना तारण्याविषयीं परमेश्वराची प्रार्थना केली तो ' परगुण-
परमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यम् ' अशा कोटीतला साधुपुरुष, बाबा पाध्यांसारख्या

जिवलग स्नेहाचा उल्लेख करणे आवश्यक असता, तो करण्यास कचरेल असे असे मनातही आणिताने येत नाही.

शिवाय कृष्णविजय ज्या वेळी रचला गेला त्यावरून पहाताही बाबा पाध्ये यांनी सुचविल्यावरून तो लिहिला असावा असे दिसत नाही. शके १६८० पर्यंत कृष्णविजयाचा पूर्वार्ध बहुधा रचून सुद्धा झाला होता. बाबा पाध्ये यांचे वडील अनंत पाध्ये हे १६८० नंतर, त्यांचे वतन बुडाल्यामुळे (मो. च. पृ. ११०), पंढरीस सहकुटुंब राहाण्यास आले. त्यापूर्वी त्यांची व पंतांची ओळख देखील असावी असे दिसत नाही. व बाबा त्या वेळी बरेच लहान असावे. त्यांनी पंतांस त्या वेळी काव्य करण्यास सांगणे शक्य दिसत नाही.

कृष्णविजयांतील सामान्य सज्जनांस उद्देशून काढलेल्या उद्गारांविषयी वर जी चर्चा केली आहे तीच मंत्रभागवतांतील उद्गारांसही लागू पडते.

भक्तास्यै राम आज्ञा करि मज, पहिली त्या जशी नारदास्यै ।

हा मंत्रभागवताच्या उपसंहारांतील उल्लेखही बाबा पाध्यांस अनुलक्षून आहे असा श्री. पराडकर व पोतदार यांनी गैरसमज करून घेतला आहे. (पराडकरी आवृत्ति मं. भा. उपोद्घात पृ. १२.) खरे पाहिले तर येथेही कोणा विशिष्ट व्यक्तीला उद्देशून पंतांनी लिहिले नसून ' मागे रामाने नारदाच्या मुखाने जशी व्यासास आज्ञा केली तशीच आतां तो मला भगवद्भक्तांच्या मुखांतून आज्ञा करित आहे ' असे त्यांनी नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून म्हटले आहे. असे असूनही कोणा तरी व्यक्तीचा उल्लेख येथे गर्भित आहे असे आग्रहपूर्वक म्हणावयाचेच असेल तरी ती व्यक्ति बाबा पाध्ये नव्हेत हे खास आहे. बाबा पाध्ये भगवद्भक्त म्हणून कधी प्रसिद्ध होते असे दिसत नाही; ते पंडित होते. ' आज्ञा करि ' या शब्दप्रयोगावरून व नारदाची उपमा दिली आहे त्यावरून सदोदित हरिकीर्तन करणारे परम भगवद्भक्त विठोबादादा हेच ' मनापुढे येतात; ' बाबा पाध्ये येत नाहीत.

आतां लोकप्रवादाचा जो आधार वरील विद्वद्यांनी आपल्या कल्पनांच्या डोलाऱ्यास घेतला आहे तोही फारसा बळकट आहे असे दिसत नाही. पंत व पाध्ये हे मित्र होते, व्याही होते येवढी सामग्री मिळाल्यावर मग लोकप्रवादाला आपल्या कल्पनातंतूने जाळे विणण्यास काय उशीर ? बाबा पाध्ये संस्कृताचे अभिमानी होते व संस्कृत काव्ये रचण्यास त्यांनी पंतांस विनंती केली

होती येवढी गोष्ट मात्र त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येते. पंतांस मराठीत काव्ये करण्याविषयी त्यांनीं आग्रह केला असेल असे दिसत नाहीं. तेव्हां कृष्ण-विजय व मंत्रभागवत हीं दोन्ही काव्ये कोणाच्या सांगविहून पंतांनीं लिहिलीं नसून स्वतःच्या प्रेरणेनेच रचलीं ही गोष्ट निर्विवाद होय.

२०. कृष्णविजय मंत्ररामायणानंतर रचला व तो पाध्यांच्या आग्रहावरून रचला या पांगारकरांच्या दोन्ही कल्पनांचे निरसन केले. आतां मंत्ररामायणच कृष्णविजया (अ. १-७९) नंतर रचले असावे असे म्हणण्याला काय प्रमाणे भिळतात ते पाहू.—

(१) महाभारत भादिपर्वाच्या अंती ' वाल्मीकिप्रभृति स्ववंदिनिकरौ दीना मला बाहिले ' असे पंत म्हणतात. येथे वाल्मीकीचाच प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे यावरून महाभारतास आरंभ केला त्यावेळीं रामायण नुकतेच ताजे रचून झाले होते असे दिसते. अर्थात् कृष्णविजय अगोदर लिहिला असून रामायणा-नंतर लगेच पंतांनीं भारत हातीं घेतले हे उघड होते. आतां येथे संस्कृत मंत्र-रामायणच कशावरून पंतांना अभिप्रेत नसेल अशी शंका कोणी घेतल्यास तिचेही निराकरण त्याच श्लोकाच्या पुढील चरणावरून होण्याजोगे आहे.

केले प्राकृत काव्य ईश्वरपदीं धत्तूरसे बाहिले ।

यावरून ज्या काव्यामुळे वाल्मीकिप्रभृति स्तुतिपाठकांच्या सदरांत पंतांना जागा मिळाली ते काव्य प्राकृतच होते, संस्कृत नव्हते असे स्पष्ट दिसते.

(२) दुसरे प्रमाण रचनाशैली व वृत्ते यांचे होय या बाबतीत मंत्ररामायणाचे कृष्णविजय अ० ८०-९० यांशीं साम्य उघड उघड दिसून येते. दोघांचेही वृत्त आर्या असून मधून मधून लांब समास घालून प्रौढ रचना करण्याची प्रवृत्ति दोहोंतही दिसून येते. मंत्ररामायणांत ओजोगुण जरा जास्त दिसून येतो याचे कारण त्यांत वीररसाचे प्राचुर्य आहे हेच होय. तेव्हां या रचनासाम्यावरून कृष्णविजय अ. ८०-९० व मंत्ररामायण हीं काव्ये एकाच कालखंडांत रचलीं गेलीं व अर्थात्च बाकीचा कृष्णविजय अगोदर रचला गेला हे सिद्ध होते.

मंत्ररामायणानंतर कृष्णविजय रचला असे पांगारकर म्हणतात. मंत्ररामायणांत इतकी सुंदर साधलेली आर्यांची भट्टी टाकून देऊन पंत पुनः आर्यागीतिसारखे बोजड वृत्त हातीं घेतील ही कल्पनाच दुःसह वाटते. नानातःचेच्या छंदांचा अनुभव घेऊन पाहून मंत्ररामायणकालीं पंतांची प्रीति सर्वगुणसंपन्न आर्येवर स्थिर

झाली होती व तींत अत्यंत सुंदर व सफाईदार अशी रचना त्यांस साधत चालली होती. ही सफाईची आर्यारचना सोडून पुनः ते कृष्णविजयातील आर्यागीतीकडे व विविध श्लोकांकडे वळले असे म्हणणे म्हणजे चांगले चालायला येत असलेला सुलगा पुनः अडखळत, धडपडत चालू लागला असे म्हणण्यासारखेच आहे.

(३) तिसरे प्रमाण मंत्रांचे. पंतांच्या वृत्तरचनेविषयी ज्याप्रमाणे आजपर्यंत बारकाईने कोणी विचार केला नव्हता त्याप्रमाणेच त्यांच्या मंत्रांवरून काय अनुमाने निघतात इकडेही पंतकाव्यमर्मज्ञांचे अद्याप लक्ष गेलेले दिसत नाही. पंतांनी मंत्रांची रचना प्रथम मंत्ररामायणांत केली, हे मंत्रांविषयी गौरवपूर्ण व अभिमानाचे असे जे त्यांनी त्या ग्रंथांत सर्वत्र उद्गार काढले आहेत त्यावरून अगदी स्पष्ट दिसते. मंत्ररामायणाच्या उपोद्धाताच्या २० आर्यापैकी १३ आर्या मंत्रांची समजूत देण्यांत व त्यांचे महत्त्व वर्णन करण्यांत गेल्या आहेत. शिवाय प्रत्येक क्रांदाच्या अंती

मंत्राः षडत्र विज्ञेया बालकांडेऽमृतप्रदाः ।

विलोकनीयाः सततं दोषज्ञैर्दोषवर्जितैः ॥

दिङ्मन्त्रा संत्यत्र । साधूनां स्ववृक्षाः ।

अशा तऱ्हेचे प्रौढीचे व संतुष्टतेचे उद्गार काढले आहेत. लहान मुलाला एकादी नवी चीज गवसली म्हणजे प्रथम प्रथम त्याला जशी त्याची अपूर्वाई वाटते तशी पंतांची येथे स्थिति झाली आहे. मंत्रांच्या हौसेचा अगदी पहिला भर मंत्ररामायणांत दिसून येतो तो पुढे कमी झाला आहे. तथापि मंत्रांविषयींची त्यांची प्रीति कधीच समूळ नाहीशी झाली नाही. मंत्ररामायणानंतर त्यांनी जी मोठी काव्ये लिहिली त्यांपैकी एका हरिवंशाखेरीज इतर सर्वांत त्यांनी मंत्रांची योजना केली आहे. संस्कृत मंत्ररामायण, महाभारत, मंत्रभागवत हे सर्व ग्रंथ मंत्ररूपी सूत्राने अनुस्यूत झालेले आहेत. शिवाय बालमंत्ररामायण, रम्यमंत्ररामायण, मंत्रमयभागवत इत्यादि अनेक लहान मंत्रमय काव्ये त्यांनी लिहिली आहेत. तेव्हा मंत्ररामायणापासून हरिवंशाच्या रचनाकालापर्यंत तरी निदान मंत्रांविषयींची प्रीति पंतांच्या हृदयांत जागृत होती. कृष्णविजय जर मंत्ररामायणाच्या नंतर लिहिला असता तर त्यांत कोणत्या तरी मंत्राची योजना पंतांनी केली असती असे पंतांच्या मनःप्रवृत्तीवरून निश्चयाने म्हणता येते. तसे ज्याअर्थी झालेले दिसत नाही, त्याअर्थी कृष्णविजय मंत्ररामायणाच्या पूर्वी म्हणजे मंत्र-

रचनेस सुरवात होण्याच्या पूर्वाच्या काळीं लिहिला भसला पाहिजे हें उघड आहे.

(४) मंत्ररामायणांतलि आत्मविश्वासाचे व धिटार्ईचे उद्गारही मंत्ररामायणाचें पश्चात्कालिकत्वच सिद्ध करतात.

१. निजसुखराशि शुकाचा बोल वदे किती मयूर हा शिशु काचा । कृ.वि १.८.

२. नसे तादृक् चेतोहर गुण जरी साधु तरि या

वरू चूडारत्नीकृतविधुहि जैसा धुतरिया ।

कृ. वि. सज्जनप्रार्थना २.

हे कृष्णविजयामर्धाल नन्नपणाचे उद्गार कोणीकडे व

जसे होती देव प्रमुदित शचीनायकवर्नीं

तसे सारजाते बुधजन मयूरेशकवर्नीं । मं. रा. उरसंहार. १२.

हे मंत्ररामायणांतलि धिटार्ईचे व आत्मप्रत्ययाचे उद्गार कोणीकडे !

२१. या १६८८ ते १६९४ च्या कालविभागांत आम्ही आर्याकेकावलि, संशयरत्नावलि, चपक इ० काव्यांचा समावेश केला आहे. या काव्यां-विषयीं, विशेषतः आर्याकेकावली विषयीं, रा रामकृष्णपंत पराडकर यांनीं आपल्या 'भक्तमयूरकेकावलि' नामक नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत कांहीं महत्वाचे विचार प्रदर्शित केले आहेत. त्यांचा येथे थोडक्यांत परामर्श घेण्याचें योजिलें आहे. प्रथम आर्याकेकावलि या काव्याचें अंतःस्वरूप वाचकांपुढे मांडून त्यावरून पराडकरांनीं काय अनुमानें काढलीं आहेत तीं थोडक्यांत देऊं; व त्यानंतर पराडकरांच्या अनुमानांविषयीं थोडासा साधकबाधक विचार करूं.

आर्याकेकावलि हा शरणागत, अनन्यगतिक भक्तानें अत्यंत करुणस्वरामें केलेला श्रीरामचंद्राचा धांवा आहे. प्रथम भवसागरांत बुडत असलेल्यांचा उद्धार करण्याचा रामचंद्राच्या नेहमींचा परिपठ वर्णन केला असून 'धांव, समर्था सदया, भवकांमाजे बुडतसे गाय' अशी त्याची करुणा भाकली आहे. (आर्या १-२३). " रावणानें पीडिलेले देव, त्याचप्रमाणें सुग्रीव, बिभीषण, इत्यादिकांस तूं तारिलेंस (२४-३५) म्हणून तुला मी तापोपशमार्थ शरण आलों आहे; तेव्हां खळांनीं गांजिलेल्या माझे संकट निवारण कर व मला जीव-दान दे (३६-५७); क्षुद्र लोकांस नमनें करून मी श्रमी झालों आहे, तर मला तूं कुरवाळून आपल्या जवळ घे; मी अत्यंत दीन हीन आहे, अपराधी आहे, तर माझा उद्धार कर; 'बहु गोड गुण तुझे ते एकावे आदरे स्वये गावे' या वेगळे माझे कांहीं

मनोरथ नाहीत(५७-११३);—याप्रमाणे कवीने रामाची प्रार्थना केली असून प्रस्तुत काव्याचा हाच भाग करुणरसपूर्ण व हृदयद्रावक आहे. याच भागांत कवीने स्वतःच्या संकटग्रस्त स्थितीस अनुलक्षून ठिकठिकाणी उद्गार काढले असून त्यांतील काहीं महत्त्वाचे उद्गार पुढीलप्रमाणे आहेत.

रक्षोभीतीपासुनि गाधिजमख रक्षिला जसा राया ।
हो सिद्ध तसा संकट मज दीनाचें हि आज साराया ॥ ३४ ॥
अन्याय लेश नसता गांजिति उद्धत हें तुलाचि कळो ।
किंकोनि सांगतो तुज या दुखे न मन आमचें विकळो ॥ ४८ ॥
कळिमाजि क्षुद्र नृप प्रजेसि देती धनार्थ बहुताप ।
पापप्रसक्त लोभी न पाहती घर्म माय कीं बाप ॥ ४९ ॥
खळ जे हे सत्पीडक त्यांची तुज काय राघवा ! भांड ? ।
त्वद्दास तव समक्षचि गांजिति येणें कसी न ये चडि ? ॥ ५१ ॥
श्रीरामचंद्र ! राघव ! रघुवीर ! असेचि आवर्तून तुला ।
संकट वाहनि घडवीं माज्या हातूनि या महाक्रतुला ॥ ५४ ॥
प्रमदांत पावुनीयां श्रम दांत क्षुद्र विचकती कीं जे ।
त्यांची तशाच लोकीं सेवा तुजला न जाणतां कीजे ॥ ६५ ॥
दुर्व्यसनी धर्मरहित निरक्षर क्षुद्र त्यांसि मी नमने ।
कहनि श्रीचि जालों, आलों तुज शरण आज दीनमने ॥ ६६ ॥

याशिवाय 'परंतु मन आटोपेना रामा ' ५; 'अपराध फार केले,' १०; 'गतभय हा शीघ्र करीं ' ३५; 'तुजविण कवणा तापोपशमार्थ रतूं ? ' ३६; 'दास पराने हा अपराधावीण दंडिला राज्या ! ' ४२; 'वा जावदान दे, गा ' ४५; 'या संकटाबरोबर वारीं लोकेप्रणादि अनिवार्य ' ५६; 'आळ निवाहनि माते कुरवाळीं. ७१; 'या परमसंकटीं मज आपद्प्रस्तासे नको विसरूं ' ८६; 'बाधा हरणार एक तूं दक्ष ' ८७; 'मी विकळ जाहलों बहु ' ८८; तनुनिर्वाहापुरता संग धरनिही' अनर्थ मज घडला ' ९५; हे कवीचे स्वस्थितिसूचक उद्गारही लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत. नुसती 'संकट निवारण कर ' अशी विनवणी तर अनेकवार केली आहे-

यानंतर लक्ष्मण, भरत, सीता व माहति यांना रामापाशीं स्वतःविषयीं रद्द-बदली करण्याची कवीने विनंती केली असून (आर्या ११४-१२८) त्यापुढे संतांच्या प्रभावाचें छोटेंसे वर्णन केले आहे (१२८-१३५). अखेरीस पंढर-

पूरच्या पांडुरंगाच्या ध्यानाचें सुंदर, कोटिक्रमयुक्त वर्णन असून काव्यसमाप्ति झाली आहे. (१३६-१७४). हा शेवटला भाग अतिशय प्रसन्न मनानें लिहिलेला दिसत असून तो संकट निवारण झाल्यावर पंढरीस गेल्यावेळीं पांडुरंगा-समक्ष लिहिलेला दिसतो.

वादविषयक काव्याचें स्वरूप याप्रमाणें दिग्दर्शित केले. पंतांनीं अंतःकरणाच्या तळमळीसरशीं स्वतःविषयीं जे उद्गार काढले आहेत ते मुद्दाम विस्तारानें नमूद केले आहेत. आतां पराडकरांनीं यावर तर्क चालवून पंतचरित्रावर काय नवा प्रकाश पाडला आहे तें आपण पाहूं. पराडकरांनीं आपले म्हणणें विस्कळीतपणानें व संशयात्मक भाषेत मांडले आहे. तथापि त्यांच्या म्हणण्यातील तथ्यांश निश्चित स्वरूपांत खालीलप्रमाणें सांगतां येईल.

१. आर्या केकावर्तीतील पंतांच्या स्वविषयक उद्गारांवरून पंतांवर त्या वेळीं कांहीं तरी मोठे प्राणहारक संकट आले होते; शिवाय ते लौकिकाची हानि करणारे असे असून कोणा तरी क्षुद्र परंतु उच्चपदस्थ व्यक्तीकडून आलेले होते.

२. पंतकालीन राजकीय उलाढालींकडे लक्ष दिलें असतां कोल्हापुरच्या राज्यांत पन्हाळगडावरच पंतांवर असला कांहीं तरी कहर गुदरला असणे शक्य आहे.

३. कोल्हापूरचा राजा संभाजी शके १६८२ मध्ये वारला. तेव्हांपासून १६९४ पर्यंत त्याची क्रूर स्त्री जिजाबाई व दासीपुत्र येसजी यांची अत्यंत अंदाधुंदीची, बालिशपणाची व जुळमाची कारकीर्द चालू होती असे इतिहासांत नमूद आहे या अवकाशांतच केव्हां तरी पंतांवर हे संकट गुदरले असावे. विशेषतः पंतांनीं लिहून घेतलेल्या ग्रंथांत १६८३ ते १६८७ पर्यंतचा एकही ग्रंथ नाही यावरून या सालांच्या दरम्यान तो प्रसंग आला असावा. अर्थात् या काला-पर्यंत पंतांचे मुख्य वास्तव्य पन्हाळगडीच असले पाहिजे.

४. बावूजी नाइकाचे व कोल्हापूरदरवारचे सहाय नसावे. व ' ज्याचे वडील बावूजीकडे आहेत तोच हा आपलेकडे नोकरीस असलेला बावूजीचा गुप्त हेर मोरोबा असा खोटा आळ पंतांवर येऊन त्यांना उपसर्ग पोचला असावा.' पन्हाळगडावरच्या स्त्रीराज्यांत पंतांना विषप्रयोगही झाला असावा असे अनंत व सदाशिव पाध्ये यांच्या पत्रांतलि शरीरास्वास्थ्यसूचक कांहीं शब्दांवरून वाटते.

५. सदाशिव पाध्ये यांच्या पंतांना आलेल्या एका पत्रावरून त्यांची तीन वर्षे एकमेकांना वार्ता नसावी असे दिसून येते. या सन्निवर्तना परस्परांची दादमुद्धा

नसल्याचा हा तीन वर्षांचा काळ पंतांच्या संकटाचाच असावा. (याशिवाय सश-
शिव पाध्यांचीं इतर पत्रे, अनंत पाध्ये व विठोबादादा यांच्या पत्रांतील कांहीं उल्लेख
याचाही पंतांच्या संकटाशीं दूरान्वित व संशयित संबंध पराडकरांनीं कल्पनेनें लाविला
आहे. पंतांची व सिद्धेश्वरमहाराजांची भेट, पन्हाळगडावरची पराशरऋषींची गुहा
वगैरे गोष्टांचाही पंतांच्या संकटाशीं संबंध पोचत असावा अशीही एक शंका
प्रदर्शित केली आहे. असा निवळ कल्पनेचा खेळ त्यांनीं बराच मांडला आहे.)

६. या संकटाच्या आर्चीने आर्याकेकावलीच तेवढी निर्माण झाली असें नसून
संशय रत्नावलि, साधुसत्कार, चषक, रामनामार्या, वाङ्मनःप्रार्थना, महद्विज्ञापना,
गुहस्तुतिमुक्तांजलि, विट्ठलस्तुति, पंचवटीरामस्तोत्र वगैरे बरींच प्रकरणे त्याच
संकटामुळे निघालेले कवीचे हुंदके असावेत असे वाटत.

याप्रमाणे पराडकरांच्या विस्कळीत प्रतिपादनाचा कलमवार सारांश आहे.
याच्याविषयी थोडासा साधकनाधक विचार करून हें प्रकरण येथे संपवून टाकूं.

२२. प्रथमतःच हे कवूल केले पाहिजे, कीं सर्व भगवद्भक्तांस सामान्य अशी
जी आर्तता व शरणागति तिच्यामुळेच केवळ आर्याकेकावलीतील सर्व तळमळीचे
उद्गार निघालेले दिसत नहीत. ' पतित मी पापी शरण आलों तुज । राखीं
माझी लाज पांडुरंगा ॥ ' हा तुकारामबोवांचा उद्गार सर्वसामान्य आर्ततेचा
होय. परंतु केकावलीतील वर दाखल केलेले अनेक उद्गार पाहिल्यास ते अशा
साधारण आर्ततेचे नसून कांहीं विशिष्ट अशा संकटाचे द्योतक आहेत, हें स्पष्ट
दिसते. कोणीही हें काव्य वाचल्यास ही गोष्ट त्याच्या सहज लक्षांत येण्याजोगी
आहे. त्याप्रमाणे पांगारकरांच्या ही गोष्ट लक्षांत आलीही होती. तथापि ' बा,
जीवदान दे ! गा ' इ० उद्गारांवरून त्यावेळीं पंतांच्या जीवावरचे एकादे दुखणे
गेलें होते कीं काय येवढाच संशय प्रकट करून ते थांबले आहेत. परंतु पराड-
करांनीं इतर वारंवार येणाऱ्या उद्गारांना योग्य महत्त्व देऊन पंतांवर ' क्षुद्र नृप, '
' सत्पांडक खल ' अशांचा रोष होऊन त्यांजवर कांहीं तरी भयंकर आळ आलेला
होता अशी मुख्य कल्पना केली आहे. व ' जीवदान देगा ' इ. शरीरवाधादर्शक
उद्गारांची संगति लावण्यासाठीं विषप्रयोगाची कल्पना लढवून तिची मुख्य कल्प-
नेला पुस्ती जोडली आहे.

पराडकरांनीं एकादा आधार किंवा पुरावा नवीन शोधून काढून त्याच्या जोरा-
वर आपले म्हणणे सिद्ध केले आहे असें नसून केवळ तर्काच्या जोरावर आर्या-

केकावलीतील संकटाचा करवीर दरबारच्या राजकीय स्थितीशी संबंध जोडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न करण्याच्या भरात कित्येक अगदी असंभाव्य तर्क त्यांनी केले आहेत.

आर्याकेकावलीतील संकट करवीरदरबारची त्यावेळची राजधानी पन्हाळा येथे येसाजीच्या जुलमी कारकीर्दीतच पंतांवर आलेले असणे शक्य आहे, येवढ्या-पुरते पराडकरांचे म्हणणे काहींसे सयुक्तिक दिसते. कारण दुसऱ्या कोणत्याही दिशेने त्यांजवर तशा तऱ्हेचे संकट येण्याची शक्यता दिसत नाही. शिवाय हे संकट पूर्वायात आलेले असल्यामुळे ते पन्हाळगडीं आले असल्याची शक्यता कबूल करणे भाग आहे. हेच संकट उत्तर वयात म्ह० भारतरचनाप्रारंभानंतर आलेले असते तर ते पन्हाळगडीं गुदरले असण्याची मुळीच शक्यता नाही असे म्हणता आले असते. अस्तु; तेव्हां त्यांच्या म्हणण्यांत येवढाच काय तो मान्य करण्याजोगा भाग आहे. ते संकट का आले, कोणाकडून आले व त्याचे स्वरूप काय होते याविषयी त्यांनी केलेल्या कल्पना निराधार आहेत.

मोरोपंत बाबूजीचा हेर असावा अशा संशयाने पंतांवर काहींतरी तोहमत गुदरली असावी ही पराडकरांची कल्पना अगदी पोकळ आहे. अगोदर बाबूजी नाइकाचे व कोल्हापूरदरबारचे वांकडे होते ही गोष्ट त्यांस मुळीच सिद्ध करता आलेली नाही. व पंतांसारख्या बाळपणापासून पन्हाळ्यासच असलेल्या, सच्चरित्र, भगवद्भक्तीत व विद्याभ्यासांत पूर्णरूपे रंगलेल्या, मनुष्यावर असा राजकारणी गुन्ह्याचा आळ येईल ही गोष्ट कोणासच पटण्याजोगी नाही. येसाजीच्या कुण-बिणीकडून त्यांस विषप्रयोग झाला असावा हा तर्क तर अगदीच विलक्षण आहे. पंतांची प्रकृति बिघडली असल्याचे उल्लेख काहीं पत्रांतून आहेत हे खरे आहे. परंतु तीं पत्रे पंत वारामतीस असल्यावेळचीं आहेत व त्यांस विषप्रयोगाचा नुसता वासही येण्याजोगा नाही.

आता पराडकरांच्या मुख्य कल्पनेस देखील विरुद्ध जाणऱ्या काहीं गोष्टींचा उल्लेख करूं.—१. पंतांवर आलेले संकट पन्हाळगडीं ते कारकुनी करीत असता १६८३ ते १६८९ च्या दरम्यान आले असावे अशी त्यांची कल्पना आहे. पंत कारकुनी करीत होते हीही एक बिन बुडाची दंतकथाच आहे व ती पराडकरांनी पांगारकरांपासून स्वीकारली आहे. असो. १६८०, ८२ व ८३ साली वारामतीस पंतांनी ग्रंथ लिहून घेतल्याचा उल्लेख आहे यावरून या वर्षांमध्ये बरेच

दिवस ते वारामतीस राहण्यास येत असत असे दिसते. अशा रीतीने दरसाल कित्येक माहिने परगांवीं जाऊन राहणारा हा कारकून मोठा तालेवारच म्हटला पाहिजे ! पन्हाळगडावर पंतांना वतन नव्हते, राजदरबारीं वशिला नव्हता, कांहीं नव्हते. अशा स्थितींत सामान्य कारकुनाचा असला तालेवारपणा चालणे अशक्य होय. बरे कारकुनी न करता ते नुसते पन्हाळ्यास होते असे म्हटले तर त्यांस तेथे दुसरा आधार कसला होता व त्यांच्या निर्वाहाची व्यवस्था काय होती याचा उलगडा मुळीच होत नाही.

२. निदान १६८० पासून तरी पंतांचा वारामतीशीं संबंध येऊं लागला होता ही गोष्ट सिद्ध आहे. वारामतीशीं जितका संबंध अधिक तितका पन्हाळगडाशीं संबंध कमी होत गेला असला पाहिजे. अशा स्थितींत कांहीं भयंकर संकट पन्हाळगडीं त्यांच्यावर १६८३ नंतर येणे असंभवनीय वाटते.

३. पराडकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे सुमारे १६८५ पर्यंत पंतांचे पन्हाळगडीं चासव्य होते. याप्रमाणे निःपेक्षा अधिक आयुष्य, व जाणतेपणींचीं १२-१५ वर्षे ज्या ठिकाणी घालवलीं व कित्येक काव्येही जेथे रचलीं तेथील त्यांच्या परिचित मंडळींपैकीं एकाद्याचाही उल्लेख त्यांच्या काव्यांत कोठे आढळूं नये हा चमत्कार नव्हे काय ? पन्हाळगडावरील व्यक्तींपैकीं फक्त केशव, गणेश व सदाशिव पाध्ये यांचा उल्लेख सांपडतो. परंतु या तिघांशींही त्यांचा परिचय विद्यार्थिदशेतच झालेला होता. विद्यार्थिदशेत ते पन्हाळगडीं होते व पाध्यांपाशां विद्या शिकले हे सर्वसमतच आहे. पण विद्यार्थिदशेनंतरचीं १२ वर्षे देखील जर त्यांनीं पन्हाळ्यास काढलीं होतीं तर त्या कालातील कांहीं परिचित मंडळींचा, इतर शेंकडों व्यक्तींचा आपल्या काव्यांत उल्लेख करणाऱ्या पंतांच्या काव्यसमूहांत कोठे तरी उल्लेख सांपडावयास पाहिजे होता. त्याचप्रमाणे अर्थाअर्थीं कांहीं संबंध नसलेल्या अनेक व्यक्तींचा उल्लेख करणाऱ्या पंतांनीं येवढे प्राणहारक संकट ज्यांनीं आणले त्या येसाजप्रभृति करवीर दरबारच्या मंडळींचा आपल्या काव्यसमूहांत किंवा पत्रव्यवहारांत कोठेही चुकूनसुद्धां उल्लेख केलेला आढळूं नये ही गोष्ट अगदीं चमत्कारिक दिसते व पराडकरांच्या तर्काची इमारत बरीच उळमळीत करते.

पंतांवर आलेले संकट कोठेही, केव्हाही आलेले असो ते अल्पकालिक होते; त्याच्यामुळे त्यांच्या निरंतर चाललेल्या काव्यरचनेत एकाद दुसऱ्या वर्षापेक्षा जास्त खंड पडला असण्याची शक्यता दिसत नाही. आम्ही निर्दिष्ट केलेले काव्यांचे

रचनाकाल बहुधा अंतःप्रमाणांवरून स्वतंत्र रीतीने ठरविले असल्यामुळे खुद्द आर्याकेकावलीखेरीज इतर महत्त्वाच्या काव्यांच्या रचनाकालावर या सर्व भानगडीचा कांहींच परिणाम होण्यासारखा नाही. खुद्द आर्याकेकावलीच्या रचनाकालासंबंधाने देखील पराडकर नकासे कांहींच म्हणत नाहीत. तथापि पंतांवरचे संकट १६८३ ते १६८७ च्या दरम्यान आले असावे, अर्थात् आर्याकेकावलीची रचनाही याच अवधीच्या दरम्यान झाली असावी, असे त्यांचे म्हणणे दिसते. परंतु जिजाबाई व येसाजी यांची कारकीर्द १६८२ पासून १६९४ पर्यंत चालू होती असे पराडकरांनी दाखविले आहे. व १६९४ नंतरही जिजाबाई मरण पावली तरी येसाजीचा कारभार चालू होताच. तेव्हां पंतांवर संकट करवीर दरबारकडून आले असे मानावयाचेच झाले तर ते १६९८ पर्यंत केव्हाही आले असे मानले तरी चालण्याजोगे आहे. १६८७ पूर्वीच ते आले असले पाहिजे, नंतर येणे शक्य नाही अशी मर्यादा घालण्याजोगा पुरावा कांहींच उपलब्ध नाही. पंतांचे वारामतांचे आश्रयदाते बाबूजी नाईक यांचा उल्लेख १६९४ नंतर आरंभिलेल्या महाभारतातच सांपडतो, अगोदरच्या काव्यांत सांपडत नाही. पंतांना बाबूजी नाईकाने वारामतीस दिलेल्या घराचे दानपत्र देखील १६९९ चे आहे. तेव्हां १६८८ ते १६९४ या अवधीमध्ये पंतांची पन्हाळ्यास येजा होती व या अवधीतच पंतांवर उपर्युक्त संकट आले असे कोणी मानू लागल्यास त्यास प्रतिबंधक असा बिनतोड पुरावा कांहींच नाही. तेव्हां पराडकरांची संकटाची कल्पना मान्य करूनही ते संकट १६८८ ते १६९४ च्या दरम्यान आले असावे, अर्थात् आर्याकेकावलि याच काळांत रचली गेली असावी असे मानल्यास आम्हां जो आर्याकेकावलीचा रचनाकाल ठरविला आहे त्यास मुळीच वाध येत नाही. सात्पर्य, इतर प्रमाणांवरून ठरविलेल्या रचनाकालास पराडकरांचे तर्क मुळीच बंधनकारक होऊ शकत नाहीत. पंतांवर संकट आले होते व ते करवीर दरबारकडून आले होते येवढे त्यांचे दोन मुद्याचे तर्क आहेत. मग ते संकट तुम्ही १६९४ पर्यंतच्या पंतांच्या आयुष्यांत कोठेही बसवा. आर्याकेकावलीतील आर्तता ही केवळ तरुण व एकाद्या संकटाने बाबरून गेलेल्या मनुष्याची आर्तता दिसत नाही. संसारांतले बरेचसे वाईटसाईट अनुभव घेऊन त्रस्त झालेल्या पोक्त मनुष्याचा अंतःकरणाच्या तळापासून निघालेला तो आर्तद्वार आहे व या दृष्टीनेच १६८८ ते १६९४ हा जो त्याच्या रचनेचा काल अर्थात ठरविला आहे तोच सयुक्तिक दिसतो.

पराडकरांचा खरा विरोध, वडिलांना भेटून १० वर्षे होत आलीं म्हणून १६७५ सालीं पंत पन्हाळ्याहून वारामतीस निघून आले व नंतर कायमचे वारामतीतच राहिले, - या पांगारकरांच्या कल्पनेस आहे. १६७५ नंतर कित्येक वर्षे पंतांचे मुख्य वास्तव्य पन्हाळ्यासच होते व तेथेच त्यांच्यावर प्राणघातक संकट गुदरले असे पराडकरांचे प्रतिपादन आहे. अर्थात् दोघांमधील विरोध कालासंबंधी नसून मुख्यतः वास्तव्यस्थलासंबंधी आहे. तेव्हां आम्ही स्वतंत्रपणे ठरविलेल्या काव्यांच्या रचनाकालावर या वादाचा कांहीं परिणाम होण्याचे कारण दिसत नाही. पराडकरांचे म्हणणे खरे ठरल्यास, १६८० पासून १६८५ पर्यंत पंतानीं लिहिलेले ग्रंथ सामान्यतः वारामतीस लिहिले गेले असे सध्या मानले जाते, ते पन्हाळगडावर लिहिले गेले असे मानावे लागेल येवढेच काय ते. पंतांवर आलेले संकट त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाच्या दृष्टीने तितकेसे महत्त्वाचे नसून खासगी आयुष्यक्रमाच्या दृष्टीनेच महत्त्वाचे आहे. त्या संकटामुळे त्यांच्या खासगी आयुष्यांत कांति झाली असेल परंतु त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा जो स्वाभाविक विकास होत होता त्याच्यावर या संकटाचा फार मोठा परिणाम झाला असेल असे मुळीच मानता येत नाही. या संकटामुळे पंतांच्या वृत्तीत एकदम पालट झाला, त्यांची प्रापंचिक वृत्ति बदलून ती एकदम वैराग्ययुक्त व परमार्थप्रवण बनली असा जो पराडकरांच्या लिहिण्याचा रोख आहे तोही बरोबर दिसत नाही. त्यांची वृत्ति अगदी लहानपणापासूनच 'हरिपादयुगस्मरणप्रवण' बनलेली होती हे त्यांच्या ब्रह्मोत्तरखंड, प्रहादविजय, कृष्णविजय इ० प्रारंभीच्या काव्यांतील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसते. एकनाथांप्रमाणेच ते जन्मतःच शुद्ध बुद्धीचे. पुण्यसंस्कारवान् भाविक होते. संकटांचे ठक्केगणपे खाऊन मग अंगी बाणलेले त्यांचे वैराग्य नव्हते. असो, ही गोष्ट उघड असून वाटेक तितक्या प्रमाणांनी सिद्ध करता येण्याजोगी आहे.

प्रहादविजय इ. सन १७५९ सालीं पंतांनी लिहिला; पुढे त्याच वृत्तांतलः कृष्णविजय लिहिण्यास घेऊन तो इ० स. १७६३ सालीं संपविला; कृष्णकथा नुकत्याच लिहिल्या असा उल्लेख असलेले नामरसायनही इ० स० १७६३ (शके १६८५) सालीं लिहिले; - अशी अनुमानपरंपरा असून काव्यसंग्रहकारांनी नामरसायनाचा काळ १६८५ हा ठरविला आहे. ही अनुमानपरंपरा व हा काळ कसा चुकीचा आहे हे आमच्या आतांपर्यंतच्या प्रतिपादनावरून लक्षांत येईलच.

२३. याप्रमाणे १६८८ ते १६९४ पर्यंतच्या पंतांच्या रचनेचा विचार झाला.

या कालांत त्यांची सर्व रचना आर्यावृत्तांत झाली असून कृष्णविजय अ० ८०-९०, मंत्ररामायण, संशयरत्नावलि, साधुसत्कार, आर्याकेकावलि, नामधुधाचषक, नामार्या, आर्यामुक्तामाला, नामरसायन, माहतिस्तुति, प्रश्नोत्तरमाला, सन्मनोरथराजि ही त्यांची या कालांतली मुख्य रचना होय. आणखी नारदाभ्युदय, भीष्मभक्तिभाग्य, अवतारमाला, गीतार्या हीं प्रकरणेही याच सुमारास पंतांनीं लिहिलीं असावीं असे त्यांच्या रचनासरणीवरून वाटते. रुक्मिणीगीत, सीतागीत व सावित्रीगीत हीं तीन अभंगांत रचलेलीं गोड गीते या काळाच्या प्रारंभीच रचलेलीं असावीं. हीं तींही गीते साधारणपणे एकाच काळीं रचलेलीं आहेत व तीं मुलींवाळींकरितां, त्यांनीं म्हणावयाच्या ओव्यांच्या चालीवरच रचलीं आहेत. तथापि तीं ग्रंथकर्तृत्वाच्या पहिल्या भरांत रचलीं असावीं असे पांगारकरांनीं म्हटले आहे व बरोबर दिसत नाहीं. या गीतांची रचना अत्यंत गोड, सुललित व प्रेमळ झाली असून पंतांचे कौशल्य येथे बरेच परिपक्व झालेले दृष्टीस पडते. यांच्यापैकीं रुक्मिणीगीतांतीलच वर्णन वाढवून पंतांनीं कृष्णविजयाचा ८३ वा अध्याय लिहिला आहे. तेव्हा प्रस्तुतच्या कालांतच पण कृष्णविजयाचे अ० ८०-९० लिहिण्याच्या पूर्वी हीं गीते लिहिलीं गेलीं असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं.

२४ नामरसायनांत ज्यांचा उल्लेख नाही अशीं भीष्मभक्तिभाग्य इत्यादि अनेक आर्यावृत्तांतील प्रकरणे सामान्यतः रचनेच्या धाटणीवरून आम्ही या काळांत समाविष्ट केलीं आहेत हे वरील नामावळी पाहिली असता सहज दिसून येईल. तथापि या यादींतिल एक दोन काव्यांचा इतर ठिकाणींही थोडाबहुत सुगावा लागतो व त्यावरून आम्ही ठरविलेल्या या रचनाकालासच बळकटी येते. यांपैकीं पहिले काव्य म्हणजे पंतांच्या निर्यमक गीतार्या होत. या गीतार्यांचा उल्लेख इतर काहीं काव्यांबरोबर पंतांनीं विठोबादादांना पाठविलेल्या एका पत्रांत आला आहे. तो येणे-प्रमाणे:--' आपणांस दशमपूर्वार्ध व गीतार्या पाठविल्या आहेत. भक्तिचंद्रिका पुस्तक श्रीमत्सकलवेदशास्त्रसंपन्न रा. बाबापाध्याय यांस पावते करावे. श्रीद्रोणपर्व जयद्रथवधांत झाले. रात्रियुद्धाचा आरंभ आहे. आपल्या पुण्याशीर्वादे सिद्धीस गेल्यावर आधीं आपणाकडेच पाठवनि. मुक्तामाला तेथे बाबाजवळ असेल, केवळ गीर्वाणभापाच आहे. ' या पत्रावर कालनिर्णायक अशी काहीं मिति नाहीं, तथापि द्रोणपर्व जयद्रथवधांत झाले असल्याचा यांत उल्लेख आहे. श्री. शिवरामपंत परांजपे

यांनीं निर्विवादपणे ठगविलेल्या महाभारताच्या रचनाकालास अनुसरून गणना केली असतां द्रोणपर्वाची रचना शके १७००-०१ च्या सुमारास झाली असावी असें निष्पन्न होते. अर्थात् गतार्या याच्या पूर्वीच रचून झाल्या होत्या हे उघड आहे. पंतानीं भीष्मपर्व लिहितांना भगवद्गीता अजीवात गाळली आहे. त्यांनीं गतिवर अगोदरच आर्या लिहिल्या असल्यामुळे भारतांत पुनः गीतेचा अनुवाद करून पुनरुक्ति केली नाही. असा यावरून तर्क बांधल्यास भीष्मपर्वाच्याही पूर्वी गतार्याचा काळ जाईल. एकंदरीने महाभारताच्या नगारघाईच्या अगोदर म्हणजे १६९४ च्या पूर्वीच गतार्या रचल्या असल्या असें मानणे सर्वांत सयुक्तिक दिसते. पांगारकरांनीं मात्र गतार्याच्या बाबतींत फार विलक्षण प्रकार केला आहे. पंतानीं त्या शेवटीं शेवटीं रचल्या असें ठरवून अगदीं शेवटच्या प्रकरणांत केकावलीबरोबर त्यांची चर्चा केली आहे. (मो. च. पृ. ४९९). भारतरचनाकालीं विठोबादादास लिहिलेल्या पंतच्या स्वदस्तूरच्या पत्रांत गतार्याचा उल्लेख असून व ते पत्र खुद्द पांगारकरांनीं आपल्या मोरोपंतचरित्रांत (पृ. १२९) उद्धृत केलेले असून, त्यांनींच कांहीं एक कारण न दाखवतां गतार्यास वीस बावीस वर्षे पुढे लोटावे हा अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट होय ! ' गीतेच्या भाषांतराचे पहिले सहा अध्याय मात्र पंताने लिहिले; बाकीचे बारा अध्याय त्याचा पुतण्या आपा पराडकर म्हणून ब्रह्मावर्ती रहात होता त्याने केले. ' अशी एक आख्यायिका या गतार्याविषयीं हंसांनीं नमूद केली आहे. (हंसकृत मोरोपंतावरील निबंध. पृ. १०.) ती खरी असावी असें दिसत नाही. विठोबादादास लिहिलेल्या पत्रांत गतार्याचा उल्लेख केला आहे त्यावरून त्या वेळीं तो ग्रंथ संपूर्ण अस्तित्वांत असावा असें दिसते. शिवाय १६९४ च्या अगोदर लिहिलेले काव्य पुढे २० वर्षे ह्यात असतां पंत विनाकारण अपुरे ठेवतील असें मानतां येत नाही.

२१ उपाच्या कालाविषयीं कांहीं सुगावा लागतो असें दुसरे काव्य म्हणजे भीष्मभक्तिभाग्य हे होय. याच्यासंबंधाने पुढील आख्यायिका हंसकृत निबंधांत (पृ. ७) नमूद केली आहे. ' एके समयीं भीष्माष्टमीचे सुमारास मोरोपंत नाशकास गेला होता तेथे श्री. नानासाहेब पेशवे यांची पत्नी व माधवराव बल्लाळ यांची माताश्री गोपिकाबाई हो रहात होती. तिने भीष्मभक्तीवर काव्य लिहिण्यास सांगितल्यावरून पंताने भीष्मभक्तिभाग्य म्हणून एक प्रकरण भागवतांतील प्रथम

स्कंधाचे आठवे (?) अध्यायाचे भाधारे रचून त्याचे शेवटीं भसा लेख लिहिला आहे:—

या प्रासूत स्वयं गौरी कीर्ति मेनेव सन्नुताम् ।
या सद्वतनसंतश्रीः कल्पवल्लीव यार्थिनाम् ॥
यस्याः स्नुषा रत्नगर्भा सपत्नी चामरावती ।
तस्याः श्रीगोपिकादेव्याः किमपीदं कृते कृतम् ॥ '

हे दोन श्लोक भीष्मभक्तिभाग्याच्या आजपर्यंत छापलेल्या सर्व प्रतींत आढळतात. अर्थात् हा प्रत्यक्ष पंतांच्या हातच्याच श्लोकांचा आधार असल्यामुळे वर दिलेली हंसांच्या निबंधांतलि आख्यायिकाही मुख्य मुद्याच्या गोष्टीपुरती खरी असावी असे वाटते. म्हणजे गोपिकाबाईंच्या सूचनेवरून हे काव्य पंतांनी लिहिले असावे ही गोष्ट खरी दिसते. या श्लोकांत नानासाहेब स्वर्गवासी झाले असल्याचे सूचित केले आहे. त्यावरून नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर रावसाहेबांच्या कारकीर्दीत हे काव्य रचिले असावे असे दिसते. गोपिकाबाई शके १६९० साली नाशिकास जाऊन राहिल्या व रावसाहेब कार्तिक शु॥ ११ शके १६९४ रोजी वारले. तेव्हा गोपिकाबाई नाशिकास असतां पंतांनी त्यांच्याकरिता हे काव्य लिहिले ही आख्यायिका लक्षांत घेतली म्हणजे १६९० ते १६९४ पर्यंत केव्हा तरी हे काव्य लिहिले असले पाहिजे असे निष्पन्न होते. आम्ही वर भीष्मभक्तिभाग्य ज्या कालखंडांत घातले आहे त्याच्याशी हा काल तंतोतंत जुळतो हे तेव्हांच दिसून येईल.

परंतु पांगारकरांनी या आख्यायिकेच्या सत्यतेविषयी व वरील संस्कृत श्लोकांच्या प्रामाण्याविषयी हरकत उपस्थित केली आहे. 'प्रस्तुत काव्यांची मूळ पंतलिखित प्रत मळा सापडली आहे त्या प्रतींत हे दोन श्लोक नाहीत. तेव्हा ते प्रमाण मानतां येत नाहीत' असे त्यांचे म्हणणे आहे. 'छापिल प्रतीतील पहिला श्लोक — यस्याः स्नुषा इ०—या श्लोकावरून प्रस्तुत काव्य पंतांनी गोपिकाबाईंच्या सांगण्यावरून शके १६८२—१६९४ च्या दरम्यान केव्हा तरी रचिले होते असे काव्येतिहाससंग्रह व काव्यसंग्रह या उभय मासिकांच्या संपादकांनी लिहिले आहे, पण पंतलिखित प्रतींत हे दोन्ही श्लोक नाहीत.' (मो. च. ३८६). आतां येवढ्याशा मजकुरांत पांगारकरांचे शैथिल्य कसे प्रकट झाले आहे ते पहा. 'यस्याः स्नुषा रत्नगर्भा' हा श्लोक पहिला नसून दुसरा आहे. खुद्द पांगारकरांनी

तो श्लोक आपल्या पुस्तकांत उतरतांना त्याच्यापुढे २ चा आंकडा लिहिला आहे; तरी त्याला ते पहिला श्लोक समजत आहेत ! पुढे, १६८२-१६९४ च्या दरम्यान हे काव्य लिहिले असे काव्यसंग्रहकारांनी म्हटले नसतांना त्यांच्या माथ्यावर ते विधान बळेंच लादले आहे ! काव्यसंग्रहकारांनी वस्तुतः आमच्याप्रमाणेच, म्हणजे, ' हे काव्य इ. स. १७६८-१७७० (शके १६९०-१६९२) या सालांच्या दरम्यान रचिले असावे ' असे मत प्रकट केले आहे. असो. यानंतर मुख्य गोष्ट म्हणजे उपर्युक्त दोन संस्कृत श्लोकांबंधाची. हे श्लोक पांगारकरांस मिळालेल्या पंतलिखित प्रतींत नाहींत हे खरे तथापि पंतांनी आपल्या काव्याची तेवढी एकच प्रत तयार केली होती असे जोंपर्यंत नक्की कोणास सांगता येत नाहीं तोंपर्यंत ते श्लोक प्राक्षिप्त किंवा अप्रमाण म्हणून टाकून देणे धाड्यांचे होणार आहे. वाचकांच्या सोयीकरिता पंत केव्हां केव्हां आपल्या काव्याच्या एकाहून अधिक प्रती तयार करित असत असे म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. विशेषतः भीष्मभक्तिभाग्य काव्य गोपिकाबाईंकडे पाठवून देतांना त्यांत हे दोन श्लोक रचून घातले असतील व इतर इष्टनित्रांकडे तेच काव्य पाठवितांना त्यांतून हे श्लोक गाळले गेले असतील असे होणे अगदीं संभवनीय आहे. पंतांनी हे श्लोक लिहिले नाहींत तर ते येथे आले तरी कसे याची उपपत्ति कांहींच लागत नाहीं. जे श्लोक खरोखर प्राक्षिप्त असतात ते कोणी कसे घुसडून दिले याची उपपत्ति चटकन लावता येते. पतिपुत्रहीन व राजेश्वर्यहीन झालेल्या गोपिकाबाईंसाठीं मागाहून हे श्लोक कोणी तरी करून घातले असतील असे क्षणभरही मानतां येत नाहीं. तेव्हां सर्व बाजूंनीं विचार करतां आजपर्यंत सर्वत्र छापले गेलेले हे श्लोक पंतांचेच असावे व त्यांनीं हे काव्य गोपिकाबाईंकरितां १६९० ते १६९३ च्या दरम्यान लिहिले असावे असे मानणे सयुक्तिक दिसते. अर्थात् गोपिकाबाईं निमित्तमात्र झाली असली तरी मूळ स्फूर्ति पंतांचि होती व तिच्याच हृद्य विलासामुळे हे काव्य इतके अप्रतिम झाले आहे हे उघड आहे.

गोपिकाबाईंचा प्रत्यक्ष केलेला नामनिर्देश पांगारकरांना अप्रमाण वाटत आहे; पण जेथे सर्वसामान्य भगवद्भक्तांस उद्देशून उल्लेख आहे तेथे कोणा तरी विशिष्ट व्यक्तीची सावली पडलेली असावी असा त्यांस भास होत आहे ! " शिवाय सदर काव्य रचालाही कोणी संताने पंतांना सुचविले होते असे ' भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथामति ते, स्वीकारिले स्वहित म्यां ' या पंतोक्तीवरूनच

स्पष्ट दिसते ” (मो. च. पृ. ३८६) असे ते म्हणतात. परंतु सामान्य भगवद्भक्ताना उद्देशून पंतांनी वारंवार काढलेले उद्गार कोणा तरी विशिष्ट व्यक्तीस अनुलक्षून केलेले आहेत असे मानण्यांत पांगारकरप्रभृतींची कशी चूक होत आहे याचे विवेचन मागेच केले असल्यामुळे त्याविषयीं आतां येथे कांहीं लिहिण्याची जरूरी नाही.

[४]

२६. शके १६९४ पर्यंतच्या पंतांच्या काव्यरचनेचा विचार झाला. यानंतरचा १६९४ ते १७०३ हा दहा वर्षांचा काल म्हणजे महाभारत रचनेचा काल होय. यापूर्वीच्या १६८८-१६९४ या सहा सात वर्षांच्या कालांत आर्यावृत्तांत पुष्कळ रचना करून ते वृत्त पंतांनी चांगले घटवून तयार केले होते. प्रतिभेचा उल्लासही कृष्णविजय अ. ८०-९० व मंत्ररामायण यात उत्कृष्ट रीतीने दिसून आला होता. तेव्हां आपली पूर्वतयारी चांगली झाली आहे असे वाटून त्यांनी पुढे महाभारताचे अवाढव्य काम हातीं घेतले. महाभारतरचनेचा काल १६९३ ते १७०३ हा पांगारकरांनी सांगितला आहे तो बहुतांशी योग्य दिसतो (मो. च. प्रस्तावना. ३४). तथापि याही बाबतींत त्यांनी थोडीशी धरसोड केली आहेच. उपरिनिर्दिष्ट स्थळीं १६९३-१७०३ हा रचनाकाल सांगून पुढे एके ठिकाणी ' मोरोपंतांचे भारत इ. स. १७७०-१७८० (शके १६९२-१७०१) पर्यंत झाले असावे असे मी अन्य प्रसंगी दाखविलेच आहे ' असे ते म्हणतात. यांत फारशी विसंगति दिसून येत नाही, परंतु पुढे पृ. १८९ वर ' पंतांनी.....महाभारत ग्रंथ ७१८ वर्षांत रचला ' असेही तेच म्हणतात ! असो. सर्व बाबींचा सांगोपांग विचार करून १६९४ च्या चातुर्मास्यांत महाभारतास आरंभ करून १७०४ च्या चातुर्मास्यांत पंतांनी ते संगविले असावे असे श्री. शिवराम महादेव परांजपे यांनी ठरविले असल्याकारणाने या बाबतींत आतां लिहिण्यासारखे कांहीं राहिले नाही.

त्याचप्रमाणे महाभारतांतील कर्णपर्व हेच तेवढे पंतांनी स्वतंत्र काव्यरूपाने अगोदर लिहिले होते व ते लोकांस आवडल्यामुळे मग प्रारंभापासून भारत लिहिण्यास पंतांनी सुरवात केली असे जे विचित्त मत काव्येतिहाससंग्रहकारांनी प्रचलित केले होते व काव्यसंग्रहकारांनी पुष्कळसे आधार वगैरे दाखवून पुष्ट केले होते त्याचेही समर्पक खंडन परांजपे यांनी कायमचे करून टाकले असल्यामुळे त्या

वादावर आतां कांहीं लिहिण्याची जरूरी राहिली नाही. पराडकरांच्या आवृत्तीतील आर्याभारताला पराजप्यांनीं लिहिलेला उपोद्धात फार सुंदर व मार्मिक असून उपर्युक्त दोन तीन बाबींचा त्यांत कायमचा निकाल लावला असल्याकारणाने तो महत्त्वाचा झाला आहे.

२७. महाभारतरचनाकालांत पंतांनीं इतर कविता फारशी लिहिली असावी असे वाटत नाही. महाभारतकालीन पत्रव्यवहारांमध्ये गीतार्या, अमृतपान या काव्यांचा उल्लेख सांपडतो. यावरून भागवती प्रकरणांपैकीं कांहीं प्रकरणे व इतर कांहीं स्फुट प्रकरणे महाभारत रचिता असतांनाही लिहिलीं गेलीं असतील. अमृतमथन व वामनचरित हीं दोन उत्कृष्ट काव्ये जुळीं भावडे आहेत. तीं एकाच काळीं लिहिलीं गेलीं असलीं पाहिजेत. या दोन्ही काव्यांच्या पोथ्या अगदीं एकसारख्या आहेत व त्यांतील पंतांचे अक्षर देखील अगदीं सारखे आहे यावरूनही त्यांचे एककालीनत्वच सिद्ध होते. अमृतमथनाचा प्रसंग भारतांतही आदिपर्वांत वर्णन केला आहे. तेव्हां भारतांतील हे प्रसंग वर्णन करित असतांना भागवतांतील याच प्रसंगांवरही आपण आख्याने लिहावीं अशी बुद्धि पंतांना झाली असणे अगदींच असंभवनीय नाही. वसेही असले तरी मंत्रभागवत लिहिण्याच्या पूर्वी हीं सर्व भागवती आख्याने लिहून झालीं होती याविषयीं संशय रहात नाही. कारण बहुतेक ठिकाणीं या आख्यानांचेच तेवढे नेमके विषय मंत्रभागवतांत अर्जाबात गाळलेले किंवा अगदीं त्रोटक पणे वर्णिलेले आहेत. भक्तभूषणादि श्लोकबद्ध आख्याने १६८२-१६८८ या काळांत लिहिलीं असावीं असे मागे निर्दिष्ट केलेच आहे. ध्रुवचरितादि साकीबद्ध आख्याने मात्र मंत्रभागवत लिहित असतांना किंवा त्याच्याही नंतर लिहिलीं असावीं असे त्यांच्या रचनाशैलीवरून व मंत्रभागवतांतिल संक्षेपविस्तारावर त्यांचा परिणाम झालेला दिसत नाही यावरून वाटते. महाभारत अगदीं संपत झाल्यावर म्हणजे १७०३-०४ सालीं भागवताकडे लक्ष वळवून पंतांनीं मंत्रभागवताच्या दशमस्कंधास आरंभ केला असण्याचा थोडासा संभव आहे. या

[५]

२८. आतां पंतांच्या महाभारतोत्तरकालीन रचनेविषयीं विचार करावयाचा. शके १७०४ पासून पंतांच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत, म्ह. १७१६ पर्यंतचा हा

काल होय. या कालातील मुख्य रचना म्हणजे मंत्रभागवत, हरिवंश, संकीर्ण रामायणे हे मोठे ग्रंथ व मंत्रमय भागवत, मंत्रमय रामायण, कांहीं संतस्तवनपर प्रकरणे, देवांचीं स्तोत्रे, साकीवद्ध आख्याने, काशियात्रा प्रकरणे, श्लोककेकावलि, वगैरे स्फुट काव्ये, ही होय. संकीर्ण रामायणे हे नांव, पंतांनीं अष्टोत्तरशत रामायणे रचण्याचा संकल्प केल्यानंतर जीं रामायणे रचलीं आणि जीं एकाच पोथींत एका पाठोपाठ एक अशा रीतीने लिहून ठेवलेलीं आहेत त्या सर्व रामायणांना उद्देशून येथे योजिले आहे. पराडकरी प्रतींतलि सात व आठ या खंडांत जीं रामायणे छापलेलीं आहेत त्यांपैकीं १४ व्या मत्तमयूररामायणापासून ८३ व्या मंजुरामायणापर्यंतच्या सर्व रामायणांचा यांत समावेश होतो. हीं संकीर्ण रामायणे अनेकविध वृत्तांत रचलेलीं आहेत हे सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय श्लोककेकावलि, गंगास्तव, वगैरे आर्यंतर वृत्तांत रचलेलीं त्रोटक काव्येही या कालांत क्वचित् आढळून येतात. येवढे अपवाद वगळले असतां या कालातील वाक्कींचे सर्व काव्य आर्याग्रथित आहे.

या उत्तरकालीन काव्यांच्या रचनाक्रमाविषयीं विचार वरून लागतांच मंत्रभागवत, हरिवंश, काशियात्रा प्रकरणे, संकीर्ण रामायणे व केकावलि असा क्रम उघड उघड दिसून येतो. मोरोपंतांच्या चरित्राचा व काव्यरचनेच्या विकासाचा विचार करतां हा क्रम जितका नैसर्गिक असल्याचे दिसून येते तितकाच तो प्रमाणसिद्धही असल्याने त्याच्याविषयीं वाद होण्यास जागाच नाही. पांगारकरांनीं हरिवंशाचा समाचार अगदीं अखेरच्या प्रकरणांत घेतला आहे. तथापि त्यांसही मंत्रभागवतानंतर परंतु रामायणांच्यापूर्वीं हरिवंश रचला गेला हे मान्य आहे. असे 'ठळक गोष्टींची शकावलि' या सदराखालीं त्यांनीं काव्यांचे रचनाकाल दिलेले आहेत त्यांवरून दिसते. (मो. च. प्रस्तावना पृ. ३५).

२९. हरिवंशाच्या रचनाकालविषयीं आजपर्यंत तिघांनीं तीन मते प्रतिपादन केलीं आहेत. पहिले पांगारकरांचे मत पुढीलप्रमाणे आहे. 'शके १७०७-१०, पांडुरंगराव नाईक यांच्या सांगण्यावरून व नाइकांच्या मुलांत विभक्तपणाचे तंटे चालले असतांना पंतांनीं घाईघाईनें हरिवंश लिहिला.' (मो. च. प्रस्तावना ३५). दुसरे मत काव्यसंग्रहकारांचे. 'पंतांनीं चातुर्मासे यांना सांतिपर्व चालू असतांना लिहिलेल्या एका पत्रांत 'श्रीमंतांजवळ हरिवंश होतो ऐसे आहे' असा मजकूर आहे. यांतलि 'हरिवंश होतो' याचा अर्थ प्राकृत हरिवंशाची रचना होत आहे असा

असावा. हा अर्थ खरा असल्यास आर्याभारताच्या शांतिपर्वाच्या वेळीं (शके १७०३) हरिवंशाची रचना चालू होती असे फलित होतें. पंत अनेक काव्यांचें काम एकदम चालवीत असत. आर्याभारत सुरू केल्यावर त्यांनीं प्रथम मंत्रभागवत त्याबरोबरच रचलें व मंत्रभागवतानंतर आर्याभारताबरोबरच हरिवंश रचिला. ' याप्रमाणे त्यांचे थोडक्यांत म्हणणे आहे. तिसरे मत पराडकरी आर्याभारताच्या उपोद्धातांत नमूद झालेले श्री. परांजपे यांचे होय. ' आर्याभारत १७०४ च्या चातुर्मास्यांत समाप्त झालें. चातुर्मास्थे यांच्या मठांत त्यांनीं लिहून घेतलेली जी पोथी आहे ती १७०९ मध्ये लिहून घेतल्याचा उल्लेख आहे तेव्हां १७०४ व १७०९ या दोन सालांच्या दरम्यानच्या सुमारे पुण्या चार वर्षांच्या अवधीमध्ये हरिवंश रचिला गेला असावा असे दिसते. ' असा हा तृतीय पंथ आहे. यापैकीं आर्याभारत रचीत असतांना पंतांनीं हरिवंश रचला हें काव्यसंग्रहकारांचे मत त्याज्य होय. हें त्यांचे मत, पंत आर्याभारत वीस वर्षे (शके १६८६ ते १७०६) रचीत होते हा त्यांचाच सिद्धांत गृहीत धरून त्यावर आधारलेले दिसते. कारण वीस वर्षांच्या अफाट कालामध्ये भारताखेरीज इतर काव्ये त्याच्याबरोबर रचण्यास सवड सांपडणे अगदीं शक्य आहे. परंतु आर्याभारताचा हा वीस वर्षांचा रचनाकाल अगदीं चुकीचा ठरला असल्यामुळे आर्याभारताबरोबरच इतर अनेक मोठ्या काव्यांचीही रचना होत होती या अभिप्रायाची सयुक्तिकता सर्व नाहींशी झाली आहे. शिवाय ' श्रीमंतांजवळ हरिवंश होतो ऐसे आहे ' या उल्लेखाचा जो भलताच अर्थ का. सं. कारांनीं केला आहे तो केवळ हसूं येण्याजोगा आहे. पंत हे पुराणिक होते. तेव्हां श्रीमंतांजवळ सध्यां हरिवंश पुराणाचे वाचन चालले आहे असे पंत सांगत आहेत. ' हरिवंश रचीत आहे ' असा अर्थ व्याख्याचा तर पंत श्रीमंतांच्या पुढ्यांत बसून हरिवंश लिहीत असत असे मानावयाचे कीं काय ? पांडुरंगरायाने अनेकवार प्रेमाने विनंती केल्यावरून हरिवंश रचण्यास घेतला असे पंतांनीं स्वतः सांगितले आहे. आर्याभारत लिहिले जात असतांनाच पांडुरंगरायाने हरिवंश लिहिण्याविषयीं विनंती करणे व पंतांनीं ती मान्य करणे मुळींच संभवनीय दिसत नाहीं. हरिवंश हें महाभारताचे खिल अथवा पुरवणीपर्व होय. मुख्य ग्रंथ संपल्यावरच कोणीही झाले तरी पुरवणीचा भाग लिहिण्याविषयीं आग्रह करील व लेखकही मुख्य ग्रंथ संपल्यावरच पुरवणी लिहिण्यास हात घालील. तेव्हां सर्व बाजूंनीं विचार करतां आर्या-

भारत सुरू असतांच पंतांनीं हरिवंश लिहिला या काव्यसंग्रहकारांच्या कल्पनेत कांहीं अर्थ दिसत नाही.

बाकी राहिलेल्या पांगारकरांच्या व परांजप्यांच्या मतांत प्रत्येकीं थोडथोडे सत्य दिसून येते. हरिवंश १७०९ मध्ये पूर्ण झाला ही एक गोष्ट निश्चित आहे. त्याचप्रमाणे हरिवंशास प्रारंभ महाभारतसमाप्तीनंतर म्हणजे १७०४ च्या चातुर्मास्यानंतर झाला असावा असेही जवळ जवळ निश्चयाने म्हणता येते. महाभारत-सारखा प्रचंड उद्योग हातांत असतांनाच हरिवंशाचे ओझे पंतांनीं अंगावर घेतले असेल हे शक्य दिसत नाही. भारतरचनाकालांत पंतांनीं दुसरी कांहींही रचना केली नाही असे अर्थात्च आमचे म्हणणे नाही. तथापि आर्याभारत रचून झाल्यावर, प्रथम स्वतःचा वेत नसतां, पांडुरंगरायांनीं बरेच वेळां आग्रह केल्या-वरून पंतांनीं हरिवंश रचण्यास घेतला असावा असे प्रारंभीच्याच,

श्रीपांडुरंगराये प्रेभे असकृत् करुनि सांगावे ।

भगवन्निदेश जाणुनि, सुयश यथावुद्धि मग न कां गावे ? ॥ हरिवंश १. २. या आयेवरून दिसते. अर्थात् १७०४ च्या चातुर्मास्यानंतर केव्हा तरी आरंभ करून १७०९ त हरिवंश संपूर्ण केला असावा असे दिसते.

३०. तथापि हरिवंशाच्या रचनाकालाचा विचार त्याच्या एकव्यापुरताच करता येत नाही. रचनाकालाच्या बाबतींत हरिवंश व मंत्रभागवत हीं जुळीं भावंडे आहेत. त्यांत मंत्रभागवत हे अगोदर जन्मलेले व हरिवंश नंतर जन्मलेले दिसते. मंत्रभागवत हे हरिवंशावरोबरच परंतु त्याच्या किंचित् अगोदर रचले जात होते असे म्हणण्यास खात्रीलायक प्रमाण म्हणजे,

श्रीमंत्रभागवत या नामाने ग्रंथ जो त्यांत करी ।

निजचरितांचा संग्रह, कांहीं येथेहि करिल तोचि हरी ॥ हरिवंश १. ९ ही हरिवंशांतीलच आर्या होय. यांतील ' करी ' हा वर्तमानकालवाचक प्रयोग लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. यावरून यावेळीं मंत्रभागवत, विशेषतः त्यांतील कृष्ण-चरितांचा संग्रह असलेला दशमस्कंध, नुकताच लिहिलेला होता, किंवाहुना लिहिला जात होता असे स्पष्ट दिसते.

मंत्रभागवताचा रचनाकाल आजमावण्यास दुसरें एक गमक आहे. पंतांनीं विठोवादादा चातुर्मासे यांचे पुत्र मैराळवावा यांना लिहिलेल्या दोन पत्रांत नवम, एकादश व द्वादश या स्कंधांचा उल्लेख केला आहे व तो पंतरचित मंत्रभागवता-

च्या स्कंधांस अनुलक्षून आहे यांत शंका नाही. पैकीं दुसऱ्या पत्रांत हे स्कंध मैराळबोवांकडे पाठवीत असल्याचा उल्लेख असून त्यावर कार्तिक वा। ७ बुधवार अशी मिति आहे. हा मिति व वाराचा योग शके १७०७ मध्ये येतो. यावरून १७०७ च्या कार्तिकाच्या पूर्वी द्वादशस्कंधापर्यंत सर्व मंत्रभागवत रचन झाले होते हे सिद्ध होते.

तेव्हां वरील विवेचनापासून पुढील गोष्टी निष्पन्न होतात.—(१) १७०४ च्या चातुर्मास्या (सुमारे आश्विन) पासून १७०७ च्या कार्तिकापर्यंतचीं ३ वर्षे म्हणजे मंत्रभागवताच्या रचनेचा काल होय. (२) या कालांतच हरिवंशासही प्रारंभ झालेला असून त्याची थोडीबहुत रचना होत होती. (३) यानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं म्हणजे १७०९ सालांत हरिवंश पूर्ण झाला असावा.

हरिवंश व मंत्रभागवत दोहोभिन्न एकंदर ९००० आर्या आहे. १७०४ ते १७०९ या पांच वर्षांत ९००० आर्या म्हणजे सरासरीने दिवसास ५ आर्या पडतात. शिवरामपंत परांजपे यांनीं आर्याभारताच्या उपोद्धातांत दिवसास ४।५ असेच पंतांच्या रचनेचे प्रमाण बसवले आहे. तेव्हां वर ठरविलेला रचनाकाल त्या दृष्टीने योग्यच ठरतो. परंतु ते १७०४ ते १७०९ हा अवधि एकट्या हरिवंशालाच देतात व मंत्रभागवताला अजाबात विचारांतच घेत नाहींत हे मात्र मुळीच मान्य होण्यासारखे नाहीं.

३१. आतां मंत्रभागवताच्या दशमस्कंधाच्या रचनाकालाविषयीं रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांनीं जो पक्षोपन्यास केला आहे त्याचा विचार करूं.

पंतांच्या कृष्णविजयाला 'बृहद्दशम' असें दुसरे नांव आहे. त्याला बृहत् ह्यगजे मोठा दशम असें नांव पडण्याला त्याच्यापूर्वीं कोणतातरी 'लघु'दशम अस्तित्वांत असला पाहिजे; तो लघुदशम म्हणजे अर्थात्च मंत्रभागवतातील दशम होय; तेव्हां मंत्रभागवतातील दशम हा अगोदर रचला गेला व त्याच्या अपेक्षेनें बृहत् ठरलेला कृष्णविजय नंतर रचला गेला;—असा समज अथवा भ्रम पूर्वीं प्रचलित असे. परंतु पांगारकरांनीं या समजाचा निरास करून संबंध मंत्रभागवत कृष्णविजयानंतरच रचले असें ठाम लिहिले आहे. (मो. च. पृ. २५४). तथापि याच्या नंतर देखील रामकृष्णपंत पराडकरांनीं ' कृष्णविजयाला बृहद्दशम हे नांव पडण्याला त्यापूर्वीं रचलेला हा (मंत्रभागवतातील) दशम त्याहून लघु होता, हे कारण झाले आहे, ' (केसरी १६ मे १९११) असें प्रतिपादन करून पांगार-

करांनीं निर्मूल ठरविलेला भ्रम पुनः उत्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला होता. परंतु यानंतर २६ मे १९१४ च्या केसरींत मंत्रभागवताच्या रचनाकालासंबंधीं जो लेख त्यांनीं लिहिला त्यांत मात्र मंत्रभागवत दशम कृष्णविजयाच्याही अगोदर लिहिला असें आत्यंतिक प्रतिपादन केलेले आढळत नाही. व खरोखर असले प्रतिपादन क्षणभरही टिकण्याजोगें नाही. भाषा, कल्पना, विचार, रचनाशैली इत्यादिकांवरून ग्रंथकाराची परिणति थोडीशी तरी अजमावतां येते या म्हणण्यांत जर कांहीं अर्थ असेल तर मंत्रभागवताचा कोणताही भाग कृष्णविजयाच्या अगोदर लिहिलेला नाही असें अगदीं निर्धास्त म्हणतां येईल.

३२. मंत्रभागवतातील दशम कृष्णविजयाच्याही अगोदर लिहिला हे आत्यंतिक मत जरी रा. पराडकरांनीं सोडून दिलें असलें तरी संबंध मंत्रभागवतास आरंभ करण्याच्यापूर्वी दशम स्कंध तेवढा लिहून पंतांनीं पूर्ण केला होता असें मात्र त्यांनीं प्रतिपादन केले आहे. पंतांनीं पहिल्या प्रथम मंत्रांत गोवलेला आर्यावद्ध दशमस्कंधच एक स्वतंत्र काव्य या नात्यानें रचून तयार केला व आपल्या हातचें संबंध भागवत असावें अशी इष्टमितांनीं सूचना केल्यावरून नंतर त्यांनीं १-९ व ११-१२ स्कंधांचे रूपुस्त पूर्वांच्या दशमास जोडून मंत्रभागवत तयार केले असा पराडकरांच्या म्हणण्याचा एकंदर इत्यर्थ आहे. त्यांच्या प्रतिपादनांतल मुद्दे दोन आहेत:—१. दशमस्कंध इतर सर्व स्कंध रचण्याच्या पूर्वी रचला; २. दशमस्कंध रचला तेव्हां संबंध भागवत मराठीत रचण्याचा पंतांचा बेत नव्हता; अर्थात् दशमस्कंध हाच 'भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला' या नांवानें स्वतंत्र ग्रंथ म्हणून कांहीं दिवस अस्तित्वांत होता.

रा. पराडकर व त्यांची बाजू सजवून मांडणारे रा. दत्तो वामन पोतदार यांची प्रमाणें थाडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहेत. [पहा, पराडकरी प्रत मं. भा. उपोद्धात पृ. ६-१२]. (१) दशमस्कंधाच्या पोथीचें भिन्नत्व. दशमाच्या कागदाचा आकार इतर स्कंधांच्या पोथीहून भिन्न आहे. शिवाय दशमाची पोथी जास्त जुनी आहे. (२) दशमाच्या पोथीचें अक्षर, लिहिण्याची पद्धत, समासाची रुंदी वगैरे सर्व बाकीच्या पोथीपेक्षां भिन्न आहे. (३) स्वतंत्र ग्रंथाला जोडावा त्याप्रमाणें दशमस्कंधाला उपोद्धात व उपसंहार जोडला आहे. (४) दशमस्कंधांतच फक्त १०८ ही मंत्रसंख्या साधण्यावर कटाक्ष ठेवला आहे. इतर स्कंधांतील मंत्रांना संख्येचें विशिष्ट बंधन नाही. (५) 'भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला' हे स्वतंत्र

नांव दशमस्कंधाला दिले आहे. यावरून दशमस्कंध स्वतंत्र ग्रंथ म्हणूनच लिहिला होता असे प्रतीत होते. (६) चातुर्मास्ये बोवांच्या येथे जीं पंतांचीं पत्रे आहेत त्यांपैकीं दोन पत्रांत नवम, एकादश व द्वादश येवढ्याच स्कंधांचा क्रमाने उल्लेख आहे. दशमाचा नाही. (७) पंतांनीं मंत्रभागवताच्या तीन माळा कल्पिल्या आहेत. अशा अडनिड्या तीन माळा कल्पण्याचे वस्तुतः कांहीं कारण दिसत नाही. तीन माळा कल्पिल्या आहेत यावरून दशमस्कंध प्रथम रचून त्याची एक माळ केली होती व मागून सर्वंध भागवत रचण्याची कल्पना आल्यावर १ ते ९ व ११ ते १२ अशा स्कंधांच्या दोन माळा आणखी बनविल्या असे दिसते.

३३. पराडकर व पोतदार यांनीं हीं जीं प्रमाणे दिलीं आहेत तीं वस्तुस्थितीचे वर्णन या दृष्टीने बहुधा यथार्थ आहेत. बहुधा असे म्हणण्याचे कारण त्यांनीं दिलेले पहिले प्रमाण त्यांनीं नीट विचार करून दाखल केलेले दिसत नाही. दशमाची पोथी आकार, कागदाचा दर्जा इत्यादि बाबतींत भिन्न असून ती जास्त जुनी आहे हे त्यांचे म्हणणे खरे नसून दशमाची पोथी इतर स्कंधांच्या पोथीपेक्षा जास्त मळलेली व वापरलेली आहे इतकीच काय ती या संबंधातील खरी गोष्ट आहे. जुनेपणा व फार वापरल्यामुळे आलेली मलिनता यांतील भेद या शोधकद्वयाच्या लक्षांत आलेला दिसत नाही. दशमस्कंध फार फार तर दहा वर्षे अगोदर लिहिला होता असे जरी मानले तरी ज्या पोथ्या आज १४० वर्षे उत्तम शाबूत आहेत त्यांपैकीं कांहीं केवळ ८-१० वर्षांनीं जास्त जुन्या म्हणून अगदीं जीर्ण दिसू लागल्या ही गोष्ट अशक्य आहे. तात्पर्य, दशमाची पोथी फार वापरल्यामुळे जीर्ण व मलिन झालेली दिसत आहे, अधिक जुनेपणामुळे नव्हे. आणि दशमस्कंधाचीच पोथी जास्त कां वापरली जावी याचे कारणही अगदीं उघड आहे. तें कारण म्हणजे दशमाची अतोनात लोकप्रियता हेच होय. जास्त लोकप्रिय विभाग जास्त मलिन व जीर्ण होण्याचा प्रकार पंतकाव्यांच्या इतर पोथ्यांच्या बाबतींतही दिसून येतो. कृष्णविजयाचा ७९ ते ८८ अध्यायांचा भाग (सुदामकथा, सुभद्राहरण, रुक्मिणीविवह वगैरे) इतर भागापेक्षा जास्त लोकप्रिय आहे; यामुळे कृष्णविजयामधलीं तेवढींच पत्रे अति मलिन झालेलीं दिसून येतात व त्यांपैकीं कांहीं तर गहाळही झालीं आहेत. असो. त्याव-

प्रमाणे पोथीचा आकार भिन्न असल्याचे विधान जे पोतदारांनी केले आहे तेही यथार्थ दिसत नाही. पोथीच्या कडा अत्यंत जीर्ण झाल्या असल्या-कारणाने लांबी थोडी कमी असल्याचे दिसते येवढेच. अक्षरासंबंधी व समास मंत्रांक वगैरे संबधी पोतदारांनी जे लिहिले आहे ते मात्र अगदी खरे आहे. किंबहुना या मुद्याला जितके महत्त्व द्यावयास पाहिजे होते तितके त्यांनी दिलेले नाही असेच उलट म्हणावेसे वाटते. दशमाचे अक्षर व पोथीचा एकंदर देखावा उघड उघड महाभारतकालीन आहे. परंतु बाकीच्या मंत्रभागवताचे अक्षर अगदी उत्तरकालीन म्हणजे रामायणकालीन आहे असे म्हणावे लागते.

पंतलिखित पोथ्यांचा व पंतांच्या हस्ताक्षरांचा हा प्रश्न इतका घोटाळ्याचा व मति गुंग करून सोडणारा आहे कीं केवळ त्याचाच अभ्यास वर्ष सहा महिने करून त्यावर एक स्वतंत्र निबंध लिहिता येण्याजोगा आहे. तथापि सध्या उपस्थित झालेल्या प्रश्नाचे थोडक्यांत उद्घाटन करून त्याच्यापासून काय निष्पन्न होते हे सांगितल्यास गैर होणार नाही. पंतलिखित पोथ्यांचा कागद दोन प्रकारचा आहे. एक देशी व दुसरा परदेशी पोर्तुगीज. मंत्रभागवताची सर्व पोथी (दशमासह) परदेशी कागदावरच लिहिलेली आहे. साधारणपणे पाहता आर्याभारत, मंत्रभागवत व संकीर्ण रामायणे इतके ग्रंथ पंतांनी एकाच आकाराच्या पोथ्यांवर स्वतःच लिहिले आहेत. या सर्वांचा कागद पोर्तुगीज असून पोथ्यांची लांबी १२ इंच व रुंदी ४ इंचापेक्षा थोडी जास्त अशी आहे. यांचा कागद सर्व अगदी एकसारखाच आहे असे नाही. ठिकठिकाणी कमी जास्त जाडीचा व भिन्न गर्भचिन्हांचा असा आहे. तथापि कागदाची लांबी-रुंदी सर्व पोथ्यांची सारखी असल्यामुळे या पोथ्या साधारणपणे एकाच तऱ्हेच्या आहेत, येवढे धरून चालण्यास हरकत नाही. परंतु या पोथ्यांच्या अक्षराकडे पाहिले तर लिहिण्याच्या पद्धतीचे दोन निरनिराळे गट उघड दिसून येतात. आर्याभारत व मंत्रभागवताचा दशमस्कंध यांचे अक्षराच्या बाबतीत साम्य फारच आहे. दोघांची लिहिण्याची धाटणी अगदी एकच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु अक्षराच्या बाबतीत दशमस्कंध जितका आर्याभारताकडे ओढ घेत आहे तितकेच बाकीचे सर्व मंत्रभागवत संकीर्ण रामायणांच्या पोथीकडे झुकत आहे संकीर्ण रामायणांच्या पोथीचे अक्षर बारीक, अव्यवस्थित, गिजमिड व अस्थिर हाताने काढलेले असत ती पोथी पंतांनी अगदी अत्रेरीस लिहिलेली दिसते.

मंत्रभागवताचे अक्षर त्याच्या काहीसे अगोदरचे परंतु एकंदरीने त्याच गोटांत जमा होण्याजोगे आहे. केवळ अक्षराच्याच दृष्टीने पाहिले तर हरिवंशाच्या पोथीचे अक्षर हे आर्याभारत व संकीर्ण रामायणे यांच्या बरोबर मध्यावस्थेतील अक्षर दिसते, अर्थात् ते मंत्रभागवताच्या पूर्वीचे असावे असा पाहाणाऱ्याचा ठाम ग्रह होतो. हरिवंशाची पोथी अगदी घाईने लिहिलेली आहे. तरी त्यांत भारती अक्षराची सफाई, ठसठशीतपणा, व बुटके वळण हे सुटलेले नाही. किंबहुना १७१०-११ सालांत लिहिलेली काशीयात्रा प्रकरणे देखील भारती वळणांत सुरेख लिहिलेली आहेत. परंतु मंत्रभागवतांत हे वळण सुटलेले दृष्टोत्पत्तीस येते व लखणीचा अस्थिरपणा अक्षरांत उमटलेला दिसून येतो. अक्षर पंतांचेच खास परंतु चट्टापकाळचे, हात कांपू लागल्या वेळचे, असावे असा ग्रह होऊं लागतो.

या वर वर्णिलेल्या पोथ्यांच्या व अक्षरांच्या स्थितीवरून पराडकरांनी काढलेले तेच काही अगदी अबाधित अनुमान नव्हे हे सहज लक्षांत येईल. व सध्यां दिसत असलेल्या पोथ्यांचा लेखनकाल हाच काव्याचा रचनाकाल असे निर्धास्तपणे मानण्याची सोय नाही हेही स्पष्ट दिसून येईल. मंत्रभागवत हे सर्व आर्याभारत ज्ञाल्यानंतर लगेचच (पूर्वी ठरविल्याप्रमाणे) पंतांनी रचले. परंतु त्याच्या दशमस्कंधाची तेवढी त्याला मागणी विशेष असल्याकारणाने त्या वेळच्या भारतकालीन अक्षरांत पक्की प्रत करून ठेवली असावी; वार्काच्या मंत्रभागवताची (स्कं १-९ व ११-१२) पक्की प्रत करण्याचे तसेच राहून गेले असावे व काशीयात्रेहून आल्यावर ती पक्की प्रत पंतांनी तयार केली असावी;-अशी एक अनुमानपरंपरा वर वर्णिलेल्या पोथ्यांच्या स्थितीवरून सुचते. हिला अर्थात् इतर आधार काहीं नाही. तथापि तिच्यांत असंभवनीय असेही काहीं नाही म्हणून ती येथे नमूद करून ठेविली आहे. पंतांच्या काव्याची कच्ची प्रत म्हणजे जवळजवळ पक्क्या पोथीप्रमाणेच शुद्ध व व्यवस्थित असे असे कृष्णविजयाच्या वऱ्याच भागाची उभ्या कागदावर लिहिलेली कच्ची प्रत अजून अस्तित्वांत आहे तिजवरून दिसून येते. तेव्हा मंत्रभागवताची अशी कच्ची प्रतच काही दिवस अस्तित्वांत असणे व तीच भैराळबाबा वगैरेकडे पाठविली गेली असणे अशक्य नाही.

पराडकरांनी स्वमतसिद्धीकरिता पोथीचा व अक्षराचा जो हवाला दिला आहे त्याविषयी खरा सखोल विचार केला असता विचाराची मजळ कोठपर्यंत जाते हे वर दर्शविले. आतां बाकीची जी त्यांची प्रमाणे आहेत त्यांविषयी विचार करूं.

दशमस्कंधांतच १०८ मंत्रसंख्या साधली आहे हे प्रमाण या दृष्टीने अगदीच निर्बल आहे. पंतांना १०८ ही संख्या अत्यंत प्रिय होती. शक्य असेल तेथे ही संख्या साधावी असा त्यांचा मनोदय असणे साहजिक आहे. मंत्रभागवताच्या संक्षेपाचे जे प्रमाण त्यांनी योजिले होते त्या मानाने पाहता दशमस्कंधांतच येवढी मोठी मंत्रसंख्या साधता येईल असे त्यांना वाटले म्हणून त्यांत ती त्यांनी साधली. त्यावरून तो अगोदरच रचला किंवा मागाहून रचला असे कांहींही अनुमान निघत नाही. ' भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला ' असे स्वतंत्र निराळे नांव पंतांनी दशमस्कंधाला दिले होते या म्हणण्यांतही कांहीं जीव नाही. असे बोजड, बेडौल व लांबलचक नांव पंत आपल्या काव्याला कधी देत नाहीत. त्यांच्या काव्याचीं नांवे सर्व सुटसुटीत व बहुधा काव्यांतल मुख्य विषयाचे दिग्दर्शन करणारीं असतात. फक्त रामायणांचीं नांवे मात्र कांहीं तरी बाह्य लक्षणांवरून (मंत्र वृत्त वगैरेवरून) योजिलेलीं आढळतात. व त्यांतच एकादे बोजड नांव दिसून येते. इतरत्र तसे आढळत नाही. तेव्हां ' भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला ' हे त्यांनी दशमस्कंधात्मक स्वतंत्र ग्रंथाला दिलेले नांव होते असे मुळीच मानता येत नाही. कर्णपर्वाच्या शेवटीं ' नरनारायणविजयग्रंथ ' हे शब्द पाहून कर्णपर्वाला निराळा स्वतंत्र ग्रंथ मानण्यांत काव्यसंग्रहकार जसे चकले तसाच कांहींसा प्रकार येथे होत आहे. का. सं. कारांनी जसा नरनारायणविजय याचा अर्थ लक्षांत घेतला नाही त्याचप्रमाणे पराडकरांनीही वरील लांबलचक पदाचा अर्थ काय आहे याची छाननी केलेली दिसत नाही. ' भागवतांतील मंत्ररूप मोत्यांपैकीं उत्कृष्ट मोत्यांची माला ' असाच या पदाचा अर्थ करावा लागतो. म्हणजे दशमस्कंध हा भागवतांतील मंत्रांपैकीं उत्कृष्ट मंत्रांची माला आहे असे पंत येथे म्हणत आहेत. तेव्हां भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला या संज्ञेवरून दशमस्कंध हा स्वतंत्र ग्रंथ आहे असे मुळीच सिद्ध न होता उलट मंत्रभागवतांतील मंत्रांच्या माळांपैकीं ती उत्कृष्ट माळ आहे असेच खुद्द पंतांच्या शब्दांनी सिद्ध होत आहे. या संज्ञेवरूनच दशम हा मंत्रभागवताचा भाग म्हणूनच रचलेला होता असे स्पष्ट दिसते.

भागवताच्या पंतांनी तीन माळा केल्या आहेत या गोष्टीलाही नसते महत्त्व पराडकर देत आहेत. खुद्द मूळ भागवताकडे नजर दिली म्हणजे दशमस्कंध तेवढा चटकन निराळा असा लक्षांत येतो. विस्तार, रचनाशैली, रसोत्कर्ष व श्रीकृष्णचरितानुवर्णन या सर्व गोष्टींमुळे तो भागवतांतील अत्यंत महत्त्वाचा

असा स्वतंत्रच भाग बनून राहिला आहे. अर्थात् त्याच्यामुळे वार्काच्या भागवताचेही १-९ व ११-१२ असे दोन विभाग पडल्यासारखे झाले आहेत. हे मूळ भागवताचे स्वाभाविक रीतीनेच पडलेले तीन विभाग पाहून एकाद्या कवीला त्याचा अनुवाद करतांना आपल्याही ग्रंथाचे असे तीन विभाग कल्पावे असे वाटले तर त्यांत आश्चर्य करण्याजोगे काहीं नाही व त्याच्यावरून दुसरी अनुमान काढलीच पाहिजेत असे नाही. त्याचप्रमाणे दशमाला उपक्रमोपसंहार जोडलेले दिसून येतात या गोष्टीचे महत्त्वही सकृद्दर्शनीं वाटते तितके विचारातीं दिसून येत नाही. उपसंहारात्मक श्लोक तर कोणत्याही महाकाव्याचे मोठे विभाग संपले असता त्यांच्या अंतीं असे अनेक रचून घालण्याची पंतांना संवयच आहे. आदि-पर्वाच्या अंतीं ' रामाचे रचिले चरित्र ' इत्यादि सुंदर उपसंहाराचा श्लोक पंतांनीं घातला आहे. त्याचप्रमाणे विराट, भीष्म, कर्ण इत्यादि पर्वांच्या शेवटीं कमी अधिक उपसंहारात्मक उद्गार त्यांनीं काढले आहेत हे सुप्रसिद्धच आहे. उपोद्धात मात्र असे ठिकठिकाणीं घातलेले दिसून येत नाहीत हे खरे, तथापि दशमाचा बारा आर्यांचा उपोद्धात ज्या तऱ्हेने पोथीवर लिहिलेला आहे त्यावरून तो दशमाच्या अगोदरच रचला आहे कीं नाही याविषयी संशय वाटतो. या उपोद्धातावरून फार तर दशमस्कंध इतर स्कंधांच्या अगोदर रचावयास घेतला होता येवढे निष्पन्न होईल, तो स्वतंत्र ग्रंथ म्हणूनच रचला असे सिद्ध होत नाही.

पराडकरांनीं दिलेलीं प्रमाणे याप्रमाणे वस्तुस्थितीचे दिग्दर्शन करण्याच्या दृष्टीने खरी असली तरी त्यांचे प्रमेय सिद्ध करण्याला तीं असमर्थ आहेत. फार तर दशमस्कंध अगोदर रचावयास घेतला असावा येवढे त्यावरून दिसून येते; परंतु तो स्वतंत्र ग्रंथ या नात्याने संबंध भागवत लिहिण्याचा बेत नसतां रचला असे मानणे दूरापास्त होते. उलट स्वतंत्र ग्रंथ म्हणून दशम रचला नसावा असेच मानण्याला काहीं कारणे दिसून येतात:— (१) सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे दशमस्कंधावर एक ग्रंथ अगोदरच रचला असतांना दुसरा ग्रंथ स्वतंत्रपणे रचण्याला पंतांना काय कारणे झालीं होती याचा छुलासा कोठेही मिळत नाही. पंतांनीं दशमस्कंधावरचा आपला ग्रंथ कृष्णविजय हा पुष्कळ वर्षांपूर्वीच लिहून संपविला होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मग त्याच दशमस्कंधावर आपण पुनः धाणखी एक काव्य रचावे अशी बुद्धि पंतांस कशाने झाली? एकशे आठ रामायणांची एक गोष्ट सोडून दिल्यास दुसऱ्या कोणत्याही समग्र मूळ ग्रंथावर

दोनदोनदां टीका लिहिण्याची बुद्धि पंतांस झाल्याचें कोठेही दिसून येत नाही. प्रथम स्वतंत्र काव्य म्हणून दशमस्कंध लिहिला असे न मानतां सत्रंध भागवत रचण्याचाच पंतांचा पहिल्यापासून वेत होता असे मानले म्हणजे मग ही अडचण रहात नाही. कारण मग स्वतंत्र रीतीने दशमस्कंध लिहिण्याचा प्रश्नच उरत नाही. सत्रंध भागवत लिहितांना ओघानें तो येईल आणि तसा तो ओघानें लिहिला गेल्यास तेथे त्याची पुनरुक्ति कां केली असा प्रश्न उपस्थित होऊं शकत नाही. परंतु प्रथम सत्रंध मंत्रभागवत लिहिण्याचा वेत नसतांना 'भागवतमंत्रमुक्ता-मणिमाला' म्हणजे दशमस्कंध हाच तेवढा पंतांनीं प्रथम लिहिला असे जेव्हां म्हणण्यांत येते तेव्हां मात्र कृष्णविजय अगोदर रचलेला असतांना हा नवीन दशमावर ग्रंथ लिहिण्याची बुद्धि पंतांना कां झाली असा प्रश्न उद्भवतो व त्याचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाही. पंतांच्या कृष्णविजयांत मंत्र साधलेले नाहींत व तो सत्रंध आर्यामयही नाही. मंत्रभागवतांतील दशमस्कंधांत या दोन्ही गोष्टी आहेत हे खरे. तथापि केवळ मंत्रांकरितां व आर्यावृत्ताकरितां पंत एक निराळा दशमस्कंध पुनः लिहिण्यास घेतील हे संभवनीय दिसत नाही. मंत्राकरितां पंत 'मंत्रयमय भागवता' सारखी एकादी शुद्धक कसरत करून दाखविताल पण केवळ त्याच्याकरितां मंत्रभागवतांतील दशमस्कंधासारखा मोठा ग्रंथ लिहिण्यास ते कधीही घेणार नाहींत. व असल्या शुद्धक हेतूने हातीं घेतलेला ग्रंथ इतका सरस व उत्कृष्ट उतरणेही शक्य नाही.

(२) श्री मंत्रभागवत या नांवानें ग्रंथ जो तयांत करी

निजचरितांचा संग्रह, कांहीं येथेहि कारिल तोचि हरी ॥ हरिवंश १-९.

या आर्थेंत 'मंत्रभागवत' नांवाच्या ग्रंथांतच श्रीकृष्णचरितांचा संग्रह आहे असे म्हटले आहे. यावरून हरिवंशप्रारंभकालीं श्रीकृष्णचरितांचा संग्रह असलेला दशमस्कंध नुकताच रचला होता व हा 'निजचरितांचा संग्रह' मंत्रभागवतांतीलच भाग होता हे अगदीं उघड दिसते. 'करी' या क्रियापदावरून वर्तमानकालाचा, फार तर 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' या न्यायानें समीपस्थ भूतकालाचा बोध होतो. अर्थात् दशमस्कंध त्यावेळीं अगदीं नुकताच रचलेला असला पाहिजे. (३) तिसरे प्रमाण भाषा व रचनाशैली यांचे. मंत्रभागवताची शैली सर्वत्र सारखी दिसून येते. दशमांत श्रीकृष्णकथांमुळे आलेला मधुरिमा व प्रेमळपणा सोडून दिल्यास मंत्रभागवतांत पंतांची आर्या सर्वत्र सुगम, घंटलेली, प्रसादपूर्ण

व ललित अशीच दिसून येते. तेव्हा यावरून मंत्रभागवताच्या निरनिराळ्या विभागांच्या रचनाकालामध्ये फारसे अंतर असावे असे दिसत नाही. हे प्रमाण सर्वस्वी अंतःकरणग्राह्यच खरे, तथापि मार्भिक वाचकांस तेव्हाच पटण्याजोगे असल्यामुळे त्याचा उल्लेख केला आहे.

एवंच काय, कीं दशमस्कंध हा स्वतंत्र रीतीने सर्वथ भागवत लिहिण्याचा वेत नसतांना अगोदर लिहिला गेला, हे पराडकरांचे म्हणणे मान्य होण्याजोगे नाही. बाकीच्या स्कंधांपेक्षा दशमस्कंध कदाचित् अगोदर लिहिला गेला असेल हे संभवनीय आहे. तो देखील अगोदर म्हणजे कांहीं थोडा काळ अगोदर, इतकेच. तो अगोदर रचून झाल्यामुळे त्याची स्वतंत्र माळा कल्पावी ही सहज सुचणारी कल्पनाही त्यांच्या मनांत दृढ होऊन त्यांनी ती अमलांत आणली असेल. परंतु प्रथम रचला गेला असला तरी तो हेतुपुरस्सर, मंत्रभागवताचा एक भाग म्हणूनच रचला गेला व तो १७०४ किंवा फार तर १७०३ च्या सुमारासच रचला गेला याविषयी संदेह वाटत नाही.

३४. यास्तवच रा. रामचंद्र महादेव आठवले यांनी ' मांधांता स महीपतिः ' या दशमस्कंधाच्या अंती लिहिलेल्या श्लोकावरून जी कल्पना बसविली आहे ती असंभवनीय वाटते. हा श्लोक भोजप्रबंधातील असून मुंज राजा आपला पुतण्या जो भोज, त्यास मारेकऱ्याकडून मारविणार होता त्या प्रसंगी भोजाने आपल्या चुलत्यास रचून पाठविला होता. ' हा श्लोक नारायणराव पेशव्याच्या वधप्रसंगाने पंतांना आठवला असावा व तो त्यांनी दशमाच्या पोथ्यावर लिहून ठेवला असावा; अर्थात् दशमाचा रचनाकाल नारायणरावांच्या वधापूर्वीचा असावा; ' अशी आठवल्यांची तर्कपरंपरा आहे. परंतु नारायणरावांचा वधकाळ १६९५ हा आहे. त्याच्या अगोदर म्हणजे भारतरचनेच्या देखील अगोदर मंत्रभागवत दशमाला ओढणे हे अगदीं अशक्य होणार आहे. मंत्रभागवत दशमातील वात्सल्यरसाचा परमोत्कर्ष हा कवीची परिणतावस्था व उतारवय स्पष्टपणे सुचवित आहे. शिवाय कृष्णविजय नुकताच पूर्ण झालेला असतांना लगेच पंत पुनः दशमावर ग्रंथ लिहिण्यास घेतील हे कसेसेच वाटते. ' मांधाता ' इ. श्लोक नारायणरावांच्या वधावरून त्याचवेळीं सुचला ही केवळ कल्पनाच आहे. तिला आधार कांहीं एक नाही. अशा तऱ्हेचे सुभाषितरूप अनेक श्लोक पंतांनी आपल्या पोथ्यांवर कोठे कोठे लिहून ठेवले आहेत.

शिवाय मंत्रभागवताचा दशमस्कंध इतका अगोदर लिहिला नसला पाहिजे व आम्हीं म्हटले आहे त्याप्रमाणे १७०३ नंतरच तो रचला असावा असे म्हणण्यास आणखी बलवत्तर प्रमाण उपलब्ध आहे. विठोबादादांस पंतांनीं पाठविलेल्या एका पत्रांत पुढील मजकूर आहे. “आपणांस दशम पूर्वार्ध व गीतार्या पाठविल्या आहेत. श्रीद्रोणपर्व जयद्रथवधान्त झाले. रात्रियुद्धाचा आरंभ आहे.” इ. (मो.च. पृ १२९) या पत्रांत दशमपूर्वार्ध पाठविल्याचा उल्लेख आहे परंतु त्याला ‘थोर’ दशम किंवा ‘लघु’ दशम असे काहीं म्हटलेले नाही. यावरून त्यावेळीं कोणता तरी एकच दशम अस्तित्वांत होता हे उघड दिसते व तो एक म्हणजे कृष्णविजयच असला पाहिजे. कृष्णविजय पूर्वार्धाची पोथीही निराळी, उत्तरार्धाहून भिन्न अशी आहे. मंत्र-भागवतांतील दशम पूर्वार्धाची निराळी पोथी नसून सर्व दशम सरसकटच लिहिला आहे. यावरूनही येथे कृष्णविजयच अभिप्रेत आहे हे सिद्ध होते. आतां हे पत्र द्रोणपर्व निम्ने लिहून झाल्यावरच आहे. याचा काल शके १७०१ किंवा १७०२ असावा. यावरून १७०१-०२ पर्यंत मंत्रभागवत दशम अस्तित्वांत नव्हता असे निःसंशय म्हणता येते.

३१. याप्रमाणे महाभारतानंतरच्या पांच सहा वर्षांत मंत्रभागवत व हरिवंश यांची रचना झाली असे आपण पाहिले. यापुढे १७१०-११ हीं वर्षे पंतांची काशीयात्रेत गेलीं. पंत कार्तिक शु॥ १ शके १७१० रोजी यात्रेस निघाले. त्याच्या पूर्वीचे दोन तीन महिने तयारींत सहज गेले असतील. पुढे काशीयात्रा करून सुमारे १ वर्ष ८ महिन्यांनीं म्हणजे १७१२ च्या वैशाख ज्येष्ठांत ते परत आले. हा एक वर्ष आठ महिन्यांचा काल म्हणजे त्यांच्या काशीयात्रा प्रकरणांच्या रचनेचा काल होय. या प्रकरणांची पद्यसंख्या सुमारे १००० इतकी असून हीं सर्व अत्यंत प्रेमळ व मधुर आहेत. संसारी पुरुष या नात्याचा पंतांचा स्वकीया-विषयांचा अनुपम प्रेमळ भाव यांत प्रकट झाला आहे. पंतांच्या संवधाचीं, शेजार-पजारचीं, गांवकऱ्यांचीं वगैरे अनेक नांवे त्यांत आली असल्याने चरित्राच्या दृष्टीनेही तीं मोठीं मनोरंजक झालीं आहेत.

३६. शक १७१२ नंतरची पंतांची कृति म्हणजे बहुधा संकीर्ण रामायण हीच होय. संकीर्ण रामायणाची पोथी अगदी अव्यवस्थित, गिचमिड, अस्थिर हाताने कशी तरी लिहिलेली आहे हे वर सांगितलेच आहे. तिच्यातील काहीं भाग परिलिखित असावा असेही वाटते. या सर्व लक्षणांवरून संकीर्ण रामा-

यणांची पोथी हें पंतांचें अगदीं वृद्धापकाळचें लिखाण असावें असें उघड दिसते. व हीं सर्व रामायणे पंतांनीं उतारवयांतच रचलेलीं होत याविषयीं पांगारकरा-सकट सर्व पंतकाव्यमर्मज्ञांचें ऐकमत्य आहे.

परंतु वाद आहे तो निराळ्याच गोष्टाविषयीं आहे. ' अष्टोत्तरशत ' या संज्ञेने प्रसिद्ध असलेलीं पंतांचीं रामायणे वरोबर १०८ भरत नाहींत ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. पराडकरांच्या ७, ८ व ९ या खंडांत एकंदर ९० रामायणे प्रसिद्ध झालीं आहेत. याशिवाय भारत, भागवत, हरिवंश व अवतारमाला यांत असलेलीं पंतांच्या सांगीप्रमाणें धरलीं म्हणजे एकंदर उपलब्ध रामायणांची संख्या (९०+४) ९४ होते.* अर्थात् निदान १४ रामायणे कमी पडतात. या विलक्षण परिस्थितीमुळे पुढीलप्रमाणें विवेचनाई प्रश्न उपस्थित होतात.— १. पंतांनीं स्वतः संकल्प केल्याप्रमाणें १०८ रामायणे शेवटपर्यंत त्यांच्या हातून रचून झालीं होतीं कीं नाहीं ? २. रचून झालीं असल्यास त्यांपैकीं खरोखर उपलब्ध किती आहेत व त्यांचीं खरीं नांवे कोणतीं ? ३. बाकीचीं अनुपलब्ध जीं रामायणे राहतात त्यांच्या नावांचा तरी पत्ता लागतो कीं नाहीं ? व प्रत्यक्ष १०८ रामायणे नाहींत परंतु १०८ रामायणांचीं नांवे तरी निःसंदेह उपलब्ध होतात किंवा नाहीं ?

पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर आजपर्यंत सर्वांनीं अस्तिपक्षांच दिलें आहे. हीं रामायणे १०८ असल्याबद्दलचा पंतकालापासून चालत आलेला समज, ' अष्टोत्तरशत केलीं जेणे रामायणे पृथग्रस तीं ' अशी समकालीन राम बडव्याची स्पष्ट साक्ष व एकदां संकल्प केल्यावर तो पुरा करण्यासाठीं अवश्य असलेला पंतांचा उरक व धडाडी यांचा विचार करतां त्यांच्या हातून अष्टोत्तरशत रामायणे लिहून झालीं असावीत असेच वाटते. दुसऱ्या प्रश्नासंबंधानें देखील फारसा वाद होण्याचें कारण आतां राहिलेले नाहीं. पंतकाव्यांच्या मूळ प्रतीवरहुकूम छापलेल्या आवृत्तींत ९४ (किंवा खरीं ९२) रामायणे त्यांच्या खऱ्या नांवासकट छापलेलीं असल्याने एकंदर ८८ रामायणेच उपलब्ध आहेत, (मो. च. पृ. ४४४) वगैरे पांगारकरादिकांचीं विधानें वादच समजावयास पाहिजेत. तिसऱ्या प्रश्नासंबंधीं मात्र मतभेदास जागा असून त्याविषयींच काय तो खरा वाद माजलेला आहे.

* यांपैकीं साररामायण व त्रुटित रामायण हीं अष्टोत्तरशत रामायणांत गणणें पंतांना समत नसण्याचाही संभव आहे. (पहा मागे पृ. २११.)

पांगारकरांनीं आपल्या मोरोपंत चरितांत १०८ रामायणांची जुळणी करून त्यांची नांविनीवार यादी दिली आहे. परंतु रा. पराडकर व श्री. न. चि. केळकर यांनीं पांगारकरांच्या यादीतील कित्येक नांवांवर आक्षेप घेतले असून १०४ किंवा १०५ च नांवांचा पत्ता लागतो, बाकीचीं नांवे अजून अज्ञातच आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. पांगारकरांची याद सदोष आहे यावद्दल वाद नाही. तथापि त्यांनीं दिलेल्या पद्धतीनें नसला तरी इतर कोणत्याही रीतीनें १०८ नांवांचा पत्ता लागतच नाही हे म्हणणेंही थोडेसें चित्यच आहे.

संकीर्ण रामायणांच्या सुमारासच श्लोककेकावलि, कांहीं संतस्तवनपर प्रकरणे व देवतांचीं स्तोत्रे, अहल्योद्धार, ध्रुवाख्यान, अंबरीषाख्यान इत्यादि साकीबद्ध आख्यानें वगैरे रचना पंतांनीं केली असावी. त्यांचे शेवटचे काव्य केकावलि हे मानण्यांत येते हे रास्तच आहे. परंतु याचा अर्थ, केकावलि रचल्यानंतर कवितेची एक ओळही त्यांनीं लिहिली नाही व लगेच ते मृत्युवश झाले असा नव्हे; व असें म्हणण्यास कांहीं आधारही नाही. याशिवाय दुर्वासभिक्षा, गतिार्या हीं प्रकरणे शेवटचीं म्हणून पांगारकरांनीं वर्णिलीं आहेत. परंतु तीं तशीं दिसत नाहींत. प्रांतप्रार्थना हे लहानसें स्तोत्र अगदीं अखेरचे असें पांगारकर मानतात. परंतु तसें मानण्यासही कांहीं प्रमाण दिसत नाहीं. प्रांतप्रार्थनेची पंतलिखित पोथी उपलब्ध आहे, त्यावरून ते अगदीं अंतकाळचे स्तोत्र असावे या म्हणण्यास बाधच येतो. पंतांचे अगदीं शेवटचे काव्य कोणचे याविषयी आपणास जरी कितीही कुतूहल वाटले तरी उपलब्ध साधनांच्या सध्यांच्या स्थितींत तो प्रश्न अनिर्णीतच राहणार ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे.

पंतकाव्यांच्या कालनिर्णयाचे विवरण येथे संपले. या आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनाचा सारांश काढून पंतांच्या काव्यरचनेचा आराखडा थोडक्यांत मांडाव-याचा झाल्यास तो पुढीलप्रमाणे मांडतां येईल.

[१] शके १६७४-१६८३; तारुण्यावस्थेतला नवशिकेपणाचा काल, (Juvenile period).—कुशलवचरित, ब्रह्मोत्तरखंड, कृष्ण-विजय अ. १-४९, प्रह्लादविजय, मदालसाख्यान, हरिश्चंद्राख्यान, सप्तशती, विनायकमाहात्म्य व कदाचित् साररामायण हीं काव्ये या कालांतलीं होत.

[२] यापुढे १६८३ ते १६९४ या दहा अकरा वर्षांचा अवधि म्हणजे पंतांच्या प्रौढावस्थेचा काल होय. यांतही दोन पोटविभाग पडतात. (१)

१६८३ ते १६८८. या कालाचें विशिष्ट लक्षण श्लोकवद्ध रचना हें होय.—
कृष्णविजय अ० ५० ते ७९, सुदामचरित, भक्तभूषण, भस्मासुराख्यान (गिरि-
त्रमोक्ष), भृगुचरित्र, कृष्णामाहात्म्य, व बरींचशीं नद्यांचीं व देवांचीं स्तोत्रें, वगैरे
रचना या कालांतली होय. (२) १६८८ ते १६९४. या कालांत आर्या-
वृत्ताचें प्रावलय कायमचें प्रस्थापित झालें. कृष्णविजय अ० ८०-९०, मंत्र-
रामायण, आर्यामुक्तामाला, संशयरत्नावलि, साधुसत्कार, आर्याकेकावलि, चषक,
नामार्या, नामरसायन, मारुतिस्तुति, सन्मनोरथराजि, प्रश्नोत्तरमाला हीं काव्यें या
कालांतलीं असावींत. या शिवाय भीष्मभक्तिभाग्य, नारदाभ्युदय अवतारमाला,
गीतार्या, वगैरे प्रकरणेंहीं बहुधा याच काळांतलीं होत. सांतागीत, सावित्रीगीत, व
रुक्मिणीगीत हीं या कालाच्या अगदीं प्रारंभीचीं असावींत. हा काल म्हणजे
पंतांच्या कवित्वशक्तीच्या बहराचा काळ होय.

[३] १६९४ ते १७०४-५. हा अकरा वर्षांचा काल पंतांच्या परिनिष्ठि-
ततेचा व परिपक्वतेचा होय. समग्र महाभारत ही यांतली मुख्य रचना होय.
शिवाय, अमृतमथन, वामनचरित हीं काव्यें या काळांत रचलीं गेलीं असण्याचा
संभव वाटतो. मंत्रभागवत दशमस्कंध याच काळाच्या शेवटीं रचला गेला असावा.

[४] १७०५ ते १७१६ हा उतारवायाचा काल होय.—मंत्रभागवत,
हरिवंश, काश्यात्रा प्रकरणे, कांहीं संतस्तवनप्रकरणे व देवांचीं स्तोत्रें, साकी-
वद्ध आख्याने, संकीर्ण रामायणे व श्लोककेकावलि ही या अवधींतली रचना होय.

याप्रमाणें पंतांच्या काव्यरचनेचा रचनाक्रमास धरून काढलेला आढावा
वाचकांस सादर वेला आहे. यांतलीं कांहीं ठिकाणें वादग्रस्त असलीं तरी निर्वि-
वाद रीतीने कायम होण्याजोगा असा भागही बराच आहे. कांहीं गोष्टी अशाही
आहेत कीं, निर्णायक साधनाचे अभावीं त्यांत मतभेद हे थोडे बहुत रहावयाचेच.
एकंदरीने वरील वर्णनावरून पंतांच्या चाळीस वर्षांच्या वाङ्मयात्मक कामगिरीचा
चित्रपट स्थूल मानानें जरी वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभा राहिला तरी लेखकास
कृतार्थता वाटेल.

विभाग ६.

पंतांची भाषाशुद्धि व पंतभाषेचें व्याकरण.

[१]

पंतांची भाषाशुद्धि.

१. भाषाशुद्धीविषयीं पंतांची प्रख्याति आहे. त्यांच्या कवितेची भाषा अत्यंत व्याकरणशुद्ध असते असे सर्वत्र म्हटले जाते. परंतु ही व्याकरणशुद्धि म्हणजे काय याचे मात्र स्पष्टीकरण कोठे केलेले आढळत नाही. ही पंतकवितेत आढळणारी व्याकरणशुद्धता म्हणजे संस्कृत वाङ्मयांत दिसून येणाऱ्या नियम-बद्धतेसारखी नव्हे हे प्रथम लक्षांत ठेवले पाहिजे. संस्कृत भाषा पाणिन्यादि मुनींच्या नियमांनीं जी एकदां जखडून टाकली आहे तिच्यांत रेंसभरही फरक करण्याविषयीं कोणाची मात्रा चालण्याजोगी नाही. सर्व रूपे, सर्व प्रयोग त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणे तंतोतंत झाले पाहिजेत. त्यांत येवढीशी कोठे म्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, संधि, यांसंबंधींची चूक झाली कीं ' अपाणिनीय ' प्रयोग केला म्हणून सर्व जग त्याच्यावर उठलेच ! कालिदासाने

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।

असा एक प्रयोग केला कीं, अशुद्ध म्हणून लगेच त्याच्यावर शिक्षा बसलाच ! तेव्हां अशा तऱ्हेची कानामात्रेणें देखील फरक न करूं देणारी व्याकरणबद्धता पंतांच्या ग्रंथांत आढळून येत नाही हे ध्यानांत वाळगणे जरूर आहे. आम्ही गद्यांत जीं रूपे वापरतो व शुद्ध मानतो तशीं च व तेवढीं च रूपे काव्यांत योजिलीं जातात असें नाही. उदाहरणार्थ—' कवीच्या रीतिला नियम घालून उपयोग नाही ' असे वाक्य आपण गद्यांत लिहितो; परंतु कवि छंदासाठीं, यमकासाठीं, किंवा हुना स्वतःच्या मर्जीखातरही याच्यांत नानातऱ्हेचे बदल करूं शकतील. ' कवीच्या ' या शब्दाचे रूप ' कवीचिया ' असें तर काव्यांत करतीलच; परंतु ' कविच्या ', ' कविचिया ' अशीं गद्यांत अगदीं अशुद्ध ठरणारीं रूपेही पद्यांत कवि योजूं शकतात. त्याचप्रमाणे ' रीतिला ' असे अशुद्ध रूपही कवितेत शुद्ध ठरते. ' घालून ' या शब्दाचीं रूपे तर अनंत परींनीं करण्यांत येतात:—

‘ घालुनि, ’ ‘ घालुन, ’ ‘ घालूनी, ’ ‘ घालुनियां, ’ ‘ घालूनीयां, ’ इ० इ०. त्याचप्रमाणे कवि, गुरु, परंतु, या ऱ्हस्वान्त शब्दांचीं रूपे कवी, गुरु, परंतू अशीं दीर्घान्त, व पाणी, नदी यांचीं पाणि, नदि अशीं ऱ्हस्वान्त रूपेही कवि जरूरी असल्यास क्वचित् ठिकाणीं करितात. कवींना देण्यांत आलेल्या या सवलतीचा स्थूलमानाने निष्कर्ष काढला तर पुढील नियम वसविता येतील असे वाटते --

१. (ऱ्हस्व अथवा दीर्घ) इकारान्त व उकारान्त प्रातिपदिकांचे अंत्य स्वर काव्यांत वाटेल तसे, ऱ्हस्व अथवा दीर्घ लिहावे. जसे—गुरु, कवी, परंतू; पाणि नदि, भाजि, इ०

२. प्रत्ययगत किंवा सामान्यरूपगत इकार व उकार हे असेच विकल्पाने ऱ्हस्व अगर दीर्घ लिहावे. जसे—रामाहुन, घरिं, कविचा, त्याहिं, इ०

३. क्रियापदे व धातुसाधिते यांतील मूळ धातु कायम ठेवून प्रत्ययांशांतील इकार उकार विकल्पाने ऱ्हस्व वा दीर्घ लिहावे. जसे—करीतो, मारिल, मारिलि, करुन इ०. परंतु नीजला, भीजला, चूकला अशीं रूपे करणे मात्र या नियमाप्रमाणे बरोबर नव्हे. तीं अशुद्धच मानलीं पाहिजेत.

४. भूतकालीन क्रियापदांच्या प्रत्ययापूर्वीच्या ‘अ’चा क्वचित् एकार करण्यांत येतो. जसे—निजला, निजेला; कोमला, कोमेला.

५. नामें, विशेषणें, क्रियापदे व धातुसाधिते यांच्या प्रत्ययांशांतलि आच्या ठिकाणीं अय, यच्या ठिकाणीं अय किंवा इय, आणि ईच्या ठिकाणीं इय असे आदेश कांहीं ठिकाणीं करण्यांत येतात. जसे—राजाच्या, राजयाच्या; त्याच्या; तयाच्या अगर तयाचिया; कवीच्या, कवीचिया; मारिला, मारियला; करुनी, करुनिया इ०. (प्रत्ययांश=शब्दांचे मूळरूप वगळले असता बाकी राहणारा अंश.)

वर सांगितलेले सर्व विकार मूळशब्दांच्या अंतरंगास कधींही होत नसून अंत्य स्वरास व प्रत्ययांशासच होतात हे लक्षांत घेण्याजोगे आहे.

वरील नियमांत दाखल केलेल्या सवलती भाषाशास्त्रज्ञांनीं उघडपणाने कवींना दिल्या आहेत व सर्व कवीही त्यांचा सररास उपयोग करीत आहेत. त्यांत कांहीं अशुद्धता आहे असे कोणी मानीत नाहीं. अर्थातच पंतांनींही या सवलतींचा फायदा आपल्या काव्यांत यथास्थित घेतला आहे. अशीं उदाहरणे शेकडों, हजारों देता येतील; परंतु गद्यांत अशुद्ध वाटणारीं रूपे पद्यांत कशीं योग्य

वाटतात हे दर्शविण्याकरितांच दोन चारच उदाहरणे येथे दिलीं आहेत—‘ हे दोघे भाउ दया करितिल ’ कृ. वि. ३९. २१. ‘ मनिं आणिल रतिपा ’ कृ. वि. २९. २१. ‘ जेवि शुद्ध रवी ’ मं. भा. १०, ८४६. ‘ वाहे व्रजपथ-धूळी...स्वामिचीं पदे अमळे ’ मं. भा. १०. ४८३. ‘ ऐसे ऐकोनि तीचे ’ कृ. वि. ५८. ११. ‘ आणितो विष्णुला ’ कृ. वि. ५८. ११. ‘ तूझा ’ कृ. वि. ८०. ७५. ‘ भाजि वज्रपशुपांचीहि सेविली ’ कृ. वि. ८१. १९. ‘ सुरगुरू सखा पणसाचा ’ कृ. वि. ४८. ४१. ‘ प्रीतिचि तो वेडि सोडवि ’ कृ. वि. ४२. ९. ‘ सुस्वामिने ’ रामप्रार्थना ४. इ० इ०.

३. इतर कवींनीं घेतलेल्या सवलतीचा अशा रीतीने पंतही जर फायदा घेतात तर मग त्यांचा व्याकरणशुद्धीबद्दलचा कटाक्ष तो कोठे उरला ? याचे उत्तर हेच कीं पंत येवढ्याच सर्वसंमत सवलती घेऊन थांबतात तर इतर वामनपंडितादि कवि कोणताच मर्यादा न मानितां केवळ मनास येतील तसे प्रयोग करतात. वर ज्या सवलती म्हणून सांगितल्या आहेत त्यांपैकीं कांहींचा फायदा पंत अगदींच क्वचित् घेतात. उदाहरणार्थ; ‘ पाणी, भाजी, रामाची ’ अशा दीर्घ ईकारांत शब्दांना =ह्रस्वांत केलेले पंतकवितेत फारच क्वचित् दिसून येते; ‘ नदी, वाणी ’ सारख्या अगदीं संस्कृत शब्दांना तर नाहींच. तथापि फार फार पुढे गेले तर पंत याही सवलतीचा फायदा घेतील इतके क्वचूळ करितां येईल. परंतु इतर कवींना या सर्व सवलती म्हणजे कांहींच नव्हेत ! त्यांच्या स्वैर विहारास येथपासून नुकता प्रारंभ होतो. गुरु हा शब्द घेतला तर वर दिलेल्या नियमाप्रमाणे त्याचे ‘ गुरुला ’ असे रूप होऊं शकेल; परंतु ‘ गुरुला ’ असे करणे केवळ अशुद्ध होय. परंतु वामनपंडितादि कवि तसे बेलाशक करतात. उदाहरणार्थ —

असा मी त्या माते पुनित करिशी तूं जननिये । वामन.

सदा सर्वदा देव सन्नीध्र आहे । रामदास.

प्रपंचीक नाहीं जयाते उपाधी । रामदास.

प्रियाची कथा प्रीय दामोदरासी । वामन, विराटपर्व ७. ५

उभा आड जेवी शशीमुख राहो । वामन, विराटपर्व ७. ९.

याशिवाय प्रतीमा, संचित, शीकवीले, सूचवीले वगैरे कित्येक अपप्रयोग वामनांच्या काव्यांत आढळतात.

कोणताही तत्सम संस्कृत शब्द वापरतांना तो संस्कृतांतल्या त्याच्या शुद्ध

स्वरूपांतच नेहमीं वापरला पाहिजे. पंतांचा याविषयीं नेहमीं कटाक्ष असलेला आढळतो व ते अगदीं योग्य आहे यात शंका नाही. परंतु वामनपंडित व इतर कवि याविषयीं अगदीं बेफिकीर असलेले दिसून येतात. उदाहरणार्थ—

कैकेयीच्या ये गृहा सानुरागे । वामन.

बस तुं मौन्यपणे अथवा उगा । वामन.

घाली नेणुनि शास्त्रविद्ध पुरुषा उच्छिष्ट देतां बळें । आनंदतनय.

यांतील अधोरेखित पदे व्याकरणदृष्ट्या चुकीचीं आहेत. विशेषतः समासांत तर या कवींचा निष्काळजीपणा फारच प्रत्ययास येतो. समासांतलीं अंतर्गत पदे ऱ्हस्वदीर्घांच्या दृष्टीनें विनचूक असून सर्व समास संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीनें शुद्ध असाच बनविला पाहिजे. परंतु या कवींनीं ऱ्हस्वदीर्घांची व अनुस्वार विसर्गाची विलकुल तमा बाळगिलेली नसून निरंकुशपणे वाटेल तसे समास बनविले आहेत. ' धनुविद्या ', ' विधीअंड ', ' हरिगुणअनुवादी ', ' रवीचंद्र ', ' तमारी ' (तमः + अरि), ' माद्रिनंदन, ' ' योगीवरा, ' ' चमुउदधिमधोनि, ' ' रिपूकुळहुताशन, ' ' शशीमुख, ' हीं वामनपंडितांचे विराटपर्व थोडेसे वरवर चाळून त्यांत आढळलेलीं उदाहरणे दिलीं आहेत. यावरून त्यांच्या काव्यांत असल्या अपप्रयोगांची किती गदीं उडाली असेल याची कांहींशी कल्पना वाचकांस येईल. वामनपंडितांचे अनुयायी साम्राज्य वामन, अनंत, आनंदतनय वगैरे कवि यांचाही खाक्या अशाच तऱ्हेचा दिसून येतो. रामदासांच्या विषयीं तर बोलावयासच नको.

४. मोरोपंतांची कविता या सर्व प्रकारच्या अशुद्धतादोषांपासून अलिप्त आहे. ' शास्त्रपूर्ता वदेद्राचम् ' या वचनास अनुसरून त्यांनीं आपली वाचा सर्वतोपरी शुद्ध ठेविली आहे याबद्दल त्यांस धन्यवाद देणे उचित आहे. कवींच्या सवलतीचे जे चार पांच नियम सांगितले आहेत त्यांच्या बाहेर जाऊन मर्जांस येतील तशीं रूपे त्यांनीं कधीं केलीं नाहींत. इतकेच नव्हे तर त्या नियमांचाही आश्रय शक्य तितक्या थोड्या ठिकाणीं त्यांनीं केला आहे. संस्कृतांतून शब्द घेतांना व समास बनवतांना व्याकरणनियमांवरून रेंसभरही आपले लक्ष त्यांनीं दूर केले नसून जणूं काय आपण संस्कृतांतच काव्य रचतो आहोंत अशा जाणिवेनें प्रत्येक शब्द त्यांनीं जोखून वापरला आहे. या त्यांच्या भाषाशुद्धी-विषयींच्या दक्षतेबद्दल आपण महाराष्ट्रीयानीं त्यांचे सदैव ऋणी असले पाहिजे.

कारण सध्यां निर्माण होणाऱ्या उच्च दर्जाच्या वाङ्मयांत भाषेची जी प्रशंसनीय शुद्धता आढळून येते तिचा उगम मोरोपंतांपासूनच झाला आहे. पंतांनंतरचे कवि रामजोशी यांच्या कवनांतही भाषाशुद्धि चांगली आढळते. त्यानंतर अर्वाचीन वाङ्मयाचा पाया घालणारे अव्वल इंग्रजीतले ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग व परशुरामपंत गोडबोले हे पंतांच्या ग्रंथांचे मोठेच चहाते व अभ्यासक असून त्यांच्या ठायीं दिसून येणारी भाषाशुद्धीची चाड पंतकाव्यांच्या अवलोकनानेच उत्पन्न झालेली होती. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचाही पंतकवितेवर चांगला व्यासंग होता व विष्णुशास्त्री हे तर पंतांचे मोठेच अभिमानी होते. भाषाशुद्धीच्या बाबतींत या दोघांवरही पंतकवितेचा परिणाम झालेला आहे.

५. पंतकाव्यांतही फारच क्वचित्, कोठे तरी एकादा अपप्रयोग आढळून येतो, नाही असे नाही. असे अपाणिनीय शब्दप्रयोग इतके विरळ आढळतात कीं ते जमेस धरण्याच्या मुळांच लायकीचे नाहीत. तथापि ते आढळतात ही गोष्ट मात्र नमूद करून ठेवणे अवश्य आहे.

(१) देहप्राण मनमर्तास्वजनस्त्रीसुतधनादिही प्रिय गमती । कृ. वि. २७. २६.
 (२) बहुरात्री अपगेला । कृ. वि. २८. १. (३) 'न सुतसुखरुचिद धिग
 मीं' कृष्ण म्हणे । कृ. वि. ४०. २. (४) मी दासी तुझी शीक्षिता । कृ. वि.
 ६५. ३६. (५) मरती घडींत शतशः । मं. भा. ९. १५५. (६) तव वक्त्र-
 निशीन कोमला । कुशलवचरित ८-१६. (७) चुकले । नि. पं ४ एवढांच
 उदाहरणे आमच्या आढळांत आलीं. आणखीही दहापंधरा ठिकाणे अशीं आढ-
 ळतील असे मानले तरी पंतांच्या काव्यविस्ताराच्या मानने तीं कांहींच नव्हेत
 हे उघड आहे.

पंतांच्या भाषेतील आणखी कांहीं आक्षेपाहर्ष वाटणाऱ्या गोष्टी म्हणजे संकर-
 समास, नामधातु, संस्कृताच्या धर्तीवरचे वाक्यप्रयोग, यांची चर्चा येथे करित
 नाही. कारण हे अपप्रयोग नसून त्यांनीं जाणून बुजून भाषेमध्ये प्रचलित करण्या-
 साठीं आणलेले नवीन प्रकार आहेत. पुढे यथास्थल त्यांचा विचार होईलच.

६. भाषाशुद्धीचे पहिले व मुख्य अंग जी शब्दशुद्धि तिच्याविषयीं आतांपर्यंत
 विचार झाला. दुसरे अंग वाक्यशुद्धि हे होय. प्रत्येक वाक्य व्याकरणाच्या दृष्टीने
 बरोबर असले व त्याचा सुसंगत अर्थ होत असला म्हणजे ते वाक्य शुद्ध होय.

याच्या उलट स्थिति ज्या वाक्यांत असेल तें वाक्य अशुद्ध होय. ज्या लेखकाच्या भाषेत अशीं अशुद्ध वाक्ये आढळतात त्याची भाषा वाक्यरचनेच्या बाबतींत अशुद्ध गणली पाहिजे. ही वाक्यशुद्धि आमच्या जुन्या कवींच्या काव्यांत चांगली आढळते. शब्दांच्या शुद्धीच्या बाबतींत अत्यंत निष्काळजी असणारे वामनपंडित व त्यांच्या सांप्रदायातील कवि यांच्या कवितेत वाक्यरचनेच्या बाबतींत तितकें शैथिल्य आढळत नाही, ही लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. वाक्यरचनेच्या बाबतींत ज्यांना दोष दिला पाहिजे असे कवि म्हणजे ओवीबद्ध रचना करणारे तिसऱ्या चौथ्या प्रतीचे कवि होत. शुभानंद वगैरे महाभारताच्या कांहीं पर्वावर रचना करणारे कवि, त्याचप्रमाणे गुरुचरित्रकार सरस्वती गंगाधर यांच्या कवितेत ही रचनेची अशुद्धता बरीच दिसून येते. पंतांची कविता याही बाबतींत अर्थात् निष्कलंक आहे हें सांगावयास नको. फार क्वचित् ठिकाणीं एखाद्या वाक्याची रचना मराठी व्याकरणनियमांस थोडीशी सोडून केलेली आढळते. पुढें वाक्यप्रयोगांचा विचार करतांना अशा स्थलांचा उल्लेख केला आहे.

[२]

पंतभाषेचें व्याकरणः स्वरूपदिग्दर्शन.

७. आतां पंतभाषेच्या व्याकरणाचें थोडेंसे दिग्दर्शन करावयाचें. येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, हें व्याकरणविषयक विवेचन पंतकाव्याच्या भाषेसच फक्त लागू पडणारें आहे. कोणत्याही काळीं सामान्य जनसमाजाच्या भाषेपेक्षां वाङ्मयाची भाषा जराशी निराळी व कृत्रिम असते, व वाङ्मयांतही गद्यापेक्षां पद्याची भाषा अधिक कृत्रिम असते. तेव्हां पुढील विवेचन पंतकाव्याच्या भाषेस व तिजमध्ये त्यावेळच्या सामान्य भाषेचें जितपत प्रतिबिंब पडलें असेल तेवढ्यासच लागू पडणारें आहे असें समजावें. पंतांचा काळ म्हणजे सुमारे दीडशें वर्षापूर्वीचा, मराठी भाषेच्या उत्कर्षाचा काळ होय. या काळच्या मराठी भाषेचें सामप्रधानें विवेचन करावयाचें झाल्यास त्यास भरपूर सामग्री उपलब्ध आहे, व तसा ग्रंथ अवश्य व्हावयासही पाहिजे. येथें फक्त पंतकाव्याच्या भाषेचें ऐतिहासिक दृष्टीनें शास्त्रीय विवरण करावयाचें आहे.

८. कोणत्याही भाषेच्या व्याकरणाचे मुख्य दोन विभाग पडतातः—१ शब्द-सिद्धि, २ वाक्यसिद्धि. शब्दसिद्धि म्हणजे नाम, विशेषण, आख्यात, अव्यय

इत्यादि जातींच्या शब्दांचीं निरनिराळीं रूपे कशीं तयार करावयाचीं यासंबंधींचा विचार होय. वाक्यसिद्धि म्हणजे या तयार झालेल्या शब्दांचा वाक्यांत प्रयोग कसा करावयाचा याविषयींचा विचार होय. (अर्थात्, विभक्तींचे अर्थ, कारक व क्रियापदांचे प्रयोग या सर्वांचा या दुसऱ्या विभागांत समावेश होतो.) शब्दांच्या मुख्य जाती दोन-१ प्रातिपदिक व २ आख्यात. तेव्हा प्रथम या दोन्ही जातींच्या शब्दांच्या रूपसिद्धीविषयी विचार करून मग वाक्यासिद्धीसंबंधाने उद्भूत होणाऱ्या काहीं प्रश्नांचा विचार करून हे विवेचन संपवून टाकू.

(१) प्रातिपदिक.

९. नाम. नाम, विशेषण, अव्यय या सर्वांचा 'प्रातिपदिक' या संज्ञेमध्ये अंतर्भाव होतो. पैकीं नामांचा* प्रथम विचार करूं. नामांच्या रूपांविषयीं विचार करावयाचा म्हणजे अर्थात् विभक्तींचेच विवेचन करावयाचे. तर ते आतां शक्य तितकें थोडक्यांत येथे करण्याचा यत्न करूं. मराठी भाषेत विभक्ति किती व कोणत्या मानाव्या याविषयीं भाषाशास्त्रज्ञांमध्ये वराच मतभेद आहे. विशेषतः प्रथमा व द्वितीया आणि द्वितीया व चतुर्थी यांच्या परस्पर संबधामध्ये तर फारच चोंटाळा व मतभेदही आहे. येथे वादग्रस्त प्रश्नांच्या भानगडींत न पडतां साधारणपणे सर्वास समजेल व सर्व मतांच्या लोकांस मान्य होईल असे विवेचन करावयाचे असल्यामुळे जेवढ्या विभक्तींचीं भिन्न रूपे मराठींत होत असलेली स्पष्ट दिसतात तेवढ्यांचाच पुढे निर्देश केला आहे. व सर्व व्याकरणकारांनीं नमूद केलेले प्रत्ययही प्रत्येक विभक्तीच्या पुढे दिले आहेत.

विभक्ति.

प्रत्यय.

प्रथमा
तृतीया	...	ने, ऐ, शीं (एकवचन);	नीं, हीं, ई, शीं (अ. व.).			
चतुर्थी (अगर द्वितीया)		स, ला, ते (ए. व.);	स, ला, ना, ते (अ. व.).			
पंचमी	ऊन, हून (ए. व.);	ऊन, हून, (अ. व.).		
षष्ठी	च [चा, ची, चे];	च [चा, ची, चे].	
सप्तमी	त, ई, आं, (ए. व.);	त, ई, आं (अ. व.).		

शब्दांच्या रूपास कवितेमध्ये होणारी विकृति (उदा०, रामाहूनि रामासी येथील इकार) सोडून दिल्यास नामांचीं विभक्तिरूपे पंतभाषेत सध्यांच्याप्रमाणेच होत

* नामांमध्येच सर्वनामांचाही अर्थात् अंतर्भाव केला आहे.

असत असें दिसून येतें. ज्ञानेश्वरकालीं अकारांत प्रातिपदिकांच्या प्रथमेच्या एक-वचनाच्या अंतीं दिसून येणारा उकार (व ओकार) पंतकालीं अर्जावात नाहींसा झालेला दिसून येतो. हा उकार ज्ञानेश्वरकालीं सर्वत्र प्रचारांत होता. एकनाथ-कालापर्यंत त्याचा प्रचार चांगला होता. पुढे मुक्तेश्वरांच्या काळीं तो बराच कमी होऊन रामदासवामनांच्या वेळेस बहुधा नाहींसाच झाला होता. ओकार मात्र क्वचित् दृष्टीस पडत असे. अर्थात् पंतांच्या भाषेत हा उकार व ओकार आढळत नाहीं. द्वितीयेचे किंवा चतुर्थीचे प्रत्यय दादोप्रोक्त स, ला, तें व स, का, ना, तें हेच होते. त्याचप्रमाणे दादोबांनीं सांगितलेले, तृतीयेचे प्रत्यय ने, एं, शीं; नीं, हीं, ईं, शीं; पंचमीचे ऊन, हून; षष्ठीचा प्रत्यय च (चा, ची चें) व सप्तमीचे त, ईं, आं हे सर्व प्रत्यय पंतांच्या काव्यांत सररास आढळून येतात. किंवाहुना दादोप्रभृति व्याकरणकारांनीं सांगितलेले हे प्रत्यय चालू भाषेवरून सांगण्याचे ऐवजीं पंत व तत्कालीन कवींच्या भाषेवरूनच सांगितलेले दिसतात. चतुर्थीचा तें हा प्रत्यय त्याचप्रमाणे तृतीयेचे एं, हीं हे प्रत्यय, सप्तमीचे ईं, आं हे प्रत्यय चालू भाषेत प्रचलित नसून पंतभाषेत मात्र सररास उपयोजिलेले दिसून येतात. उदाहरणार्थ ' रामास-रामाला बोलाव ' असें आपण म्हणूं पण 'रामातें बोलाव' असें म्हणणार अगर लिहिणार नाहीं. सध्यांच्या कवितेच्या भाषेमधून सुद्धां ' तें ' हा प्रत्यय जात चालला आहे. परंतु पंतकालीं गद्यांत सुद्धां तो सररास चापरला जात असे. त्याचप्रमाणे तृतीयेचे एं व हीं हे अनुक्रमें एकवचन व अनेकवचन यांचे प्रत्यय व सप्तमीचे ईं व आं हे प्रत्यय सध्यां प्रचारांत नाहींत. ' रामें-रामाहीं काम केले ' असें सध्यां आपण म्हणत नाहीं. ' घरीं गेला ' ' गावीं गेला ' अशा कांहीं ठिकाणीं आपण ईं हा प्रत्यय योजितो तथापि तो सररास सर्व शब्दांस लाविला जात नाहीं. उदा० ' तो दुकानीं गेला, ' ' रस्तीं गर्दी आहे ' असें आपण म्हणत नाहीं. पंतांच्या काव्यांत हे सर्व प्रत्यय अनिर्वधपणें चापरलेले दिसून येतात.

गळां पडति ज्यांचिया तवगुणैकदेशभ्रमं ।

तिहीं तुजचि दावितां भजति वा तुला संभ्रमं ॥

यांत तृतीयेचे एं व हीं, आणि सप्तमीचा आं, या प्रत्ययांचीं उदाहरणें आहेत. दादोबांनीं तृतीयेच्या अनेकवचनाचा ईं हा एक प्रत्यय सांगितला आहे. तो पंतकाव्यांतही फारच क्वचित् उपयोजिलेला आढळतो. त्याच एक उदाहरण—

जनीं न ज्ञात श्रीशुकगुरुचिया काय कवनीं । कृ. वि.७८.८.

जनीं—जनीं. कवनीं ही ईकारांत सप्तमी आहे.

तेव्हां चतुर्थी-ते; तृतीया-एं, हीं, शीं; सप्तमी-ई, आं; हे सध्यां प्रचारांतून बहुतांशीं जात चाललेले प्रत्यय पंतकालीं, विशेषतः पंतकाव्यांत, सररास वापरलेले दिसून येतात; व तृतीया अनेकवचनाचा ई हा प्रत्यय अगशीं विरळ आढळतो—असा एकंदरीने निष्कर्ष विभक्तिप्रत्ययांविषयीं सांगतां येईल.

वरील प्रत्ययांपैकीं ' स ' यास शेवटीं इकार (=ह्रस्व अथवा दीर्घ) जोडण्याची पंतांची व सर्वच कवींची पद्धत आहे. ' ऊन, हून ' हे प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दांसही हा इकार जोडण्यांत येतो. उदा०—' गळती नेत्रांतूनि प्रेमाश्रुजळें फुलें शिराहूनि । ' मं. भा. १०, १६९. या ' ऊन, हून ' प्रत्ययांची व्याप्ति मराठींत फारच मोठी आहे. ते नामांस, विशेषणांस, व धातुसाधितांसही लागतात. ते नामास लाविले म्हणजे त्यांचा पंचमसिारखा अर्थ होतो म्हणून दादोवांनीं त्यांना पंचमीचे प्रत्यय मानिले आहे. असो. त्यांची विशेष चर्चा येथे करितां येत नाहीं.

वर सांगितलेला इकार ' स ' प्रत्यायास क्वचित् तत्कालीन गद्यांतही लाविलेला दिसून येतो. 'स्वामीचे सेवेसी' हे त्या प्रचारांचे, सध्यांपर्यंत टिकून राहिलेले, पत्रांच्या मायन्यांतले एक प्रसिद्ध उदाहरण होय.

खालीं पंतांच्या व विठोवा त'हरावादकरांच्या पत्रांतले दोन उतारे दिले आहेत, त्यावरून वर सांगितलेले सध्यांच्या गद्यांत प्रचारांत नसलेले प्रत्यय त्यावेळीं कसे प्रचारांत होते हे दिसून येईल—' भवानीमनुष्याहातीं पुस्तक पाठविले (ते) पावोन समाधान झाले...ती (आज्ञा) मस्तकीं धरून यावयाच्या उद्योगांतें करितों...श्रीमंत जो गृहीं असतात पर्जन्यकाळीं तों आपलाही समाज श्रीक्षेत्रीं...यांस सोडून यावे तरी यांच्या चित्तानुकूलतेकरून अशास तुमच्या कृपेनें घडेल ते पहावे. '—पंतांचे पत्र. (मो. च पृ १३०). ' स्वामीच्या शेवेशीं...स्वामींच्या आशीर्वादे सर्व मंडळी सुखरूप असे. यानंतर श्रीगुरुंहीं निरंतर कृपा करून पत्रद्वारे सेवकांस संतोषवीत असावे... म्यां ते पायांसी विनंती केली होती कीं...इ० इ० '—ताहरावादकरांचे पत्र. (मो. च. पृ. १६१).

१०. सध्यांच्या प्रचाराहून निराळीं अशीं स्त्रीलिंगी नामांचीं प्रथमेच्या

अनेकवचनाचीं रूपे कधीं कधीं पंतकाव्यांत दृष्टोत्पत्तीस येतात. 'स्त्री' या शब्दाचें अनेक वचन 'स्त्रिया' असें न करितां 'स्त्री' असेंच पंतांनीं कित्येक ठिकाणीं केले आहे. उदा०--'स्त्री म्हणती अक्रुरा तुझे तळपट हो ।' कृ. वि. ३९. १९. 'स्त्रीही हांसति ।' कृ. वि. ७५. २०. त्याचप्रमाणें शिष याचें 'शिषा' असें अनेकवचन न करितां 'शिष्या' असेंही केलेले आढळते. —'त्या शिष्या न तो सावडी ।' कृ. वि. ७४. २६. 'स्त्री, सासू' वगैरे नामांचीं इतर विभक्तींचीं रूपेही सामान्यरूप न करितां 'स्त्रींत' 'सासूने' अशीं केलेलीं पंतकाव्यांत कोठे कोठे दिसून येतात. उ०—'सकळा स्त्रींत बरी' कृ. वि. ३०. ४८. सप्तमीचा ई हा प्रत्यय स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांना कधीं लागत नाही. परंतु तो 'रसा' (पृथ्वी) या शब्दास पंतांनीं एकदां लावला आहे. —'सेवाया योग्य सुरस तो रसिं कानीं' कृ. वि. १२. २. हे 'रसिं' असें रूप वृत्ताकरितां व यमकाकरितां पंतांनीं सुद्धां केले आहे हे उघड आहे. याचप्रमाणें वृत्तयमकांच्या जरूरीकरितां आणखीही कोठे कोठे नियमबाह्य रूपे पंतांनीं केलेलीं दिसून येतात. उदा०—'वैरिला (वैऱ्याला) कृ. वि. ७८. ९ त्याहीं, ज्याहीं यांच्याबद्दल 'तिहीं' 'जिहीं,' तसेंच वासरा यांच्याबद्दल 'वासरवा' (मं. भा. ४. ११७) अशीं रूपे कोठे कोठे आढळतात. अशा रूपांत बहुधा सामान्यरूप प्रचलित पद्धतीहून कांहीं भिन्न तऱ्हेनें केलेले आढळते. वरील उदाहरणांत 'वैऱ्या' 'त्या' असें सामान्यरूप व्हायचें त्या ऐवजीं 'वैरि' 'ति' असें केले आहे. सामान्य भाषेच्या दृष्टीनें अशीं रूपे चूकच होत. कवितेंत देखील अशीं रूपे सहसा योजून येत. पंतांनींही असे प्रकार अगदीं विरळ, नडल्या ठिकाणींच केले आहेत.

११. त्याला, त्याचा यांबद्दल त्याला, त्याचा; राजानें, भरंवशानें यांबद्दल राजानें, भरवसियानें (मं. भा. ९. १६८); प्याला, भ्याला यांबद्दल पियाला, भियाला—अशीं रूपे करण्याचें कवींना सर्वांच्या संमतीनेंच अनुज्ञापत्र मिळालेले आहे. अर्थात् पंतांनीं अशीं रूपे मर्जीनुरूप सर्वत्र केलीं आहेत हे सांगावयास नको. याशिवाय रूपे सध्यांच्या प्रचारांतलीं तींच, परंतु लिहिण्याची अगर उच्चारची पद्धत थोडीशी निराळी असेंही पुष्कळ शब्दांच्या बाबतींत दृष्टीस पडते. स्त्रीलिंगी 'ती, ही'च्या ऐवजीं 'ते, हे' अशीं रूपे करण्याचा प्रघात फार जुना आहे. अजूनही त्याचा अवशेष 'कळावे हे विनंती' ह्या, पत्रांच्या समाप्तिदर्शक माय-

न्यात दिसून येतो. पंतांच्या काव्यांतही हा प्रकार मधून मधून दिसून येतोच. उदा०—' उक्ति मनि धरी गा हे । ' मं. भा. १०. ८९. ' हेहि युक्ति बरी । ' मं. भा. १०. ९५. ' मूर्ति गळा ते जाची, जे खनि अनलादिकाखिला तेजाची ' कृ. वि. ११. २५. याचप्रमाणे ज्या, च्या या वर्णांच्या जागी शब्दांच्या रूपांत जा, चा असे लिहिण्याची प्रवृत्ति पंतांच्या काव्यांत, सर्वत्र नाही, परंतु काहीं ठिकाणीं दिसून येते. उदा०—' भव्य विषय जांत ' मं. भा. ३. १०२. ' सुधर्मचा ठायीं ' । कृ. वि. ७५. १७. परंतु कित्येक स्थळीं याच्या उलट, ' जा, चा ' यांच्या ऐवजीं ज्या, च्या लिहिण्याची पद्धतही पंतांनीं अवलंबिलेली दिसते.—' घोक्रवितां च्यार मास ' मं भा. ५. ४२. ' तो चित्रकेतु गा राज्या ! ' मं. भा. ६. १८४. हीं रूपे म्हणजे लेखनाच्या निराळ्या पद्धतीमुळे थोडींशीं भिन्न वाटणारीं अशीं होत. अशी लेखनाच्या पद्धतीची भिन्नता आणखीही कित्येक वावतीत दिसून येते. श बदल स, (सिकविले, मासी, सेत इ०), ल बदल ल (वळ, खळ, मळ इ०), असे कित्येक वर्ग बदलून लिहिण्याची पंतांची चाल आहे. असो. पंतांच्या लेखनपद्धतीविषयीं येथे विशेष विस्तार करण्याचा उद्देश नाही.

१२. चतुर्थीचे प्रत्यय न लावतां नुसते नामाचे सामान्यरूप योजून चतुर्थी विभक्तीचे काम भागविण्याची आणखी एक सवलत कवींस देण्यांत आलेली आहे. इतर सर्व कवींप्रमाणे पंतांनींही या सवलतीचा आपल्या काव्यांत उपयोग करून घेतला आहेच उदाहरणार्थ —' वासरुवाहि न पाजी ' मं. भा. ४. ११७. ' भगवंत शंखचूडा मारुनि तन्मूर्धरत्न रामाते । अर्पी ' मं. भा. १०. ४२१. ' विद्वत्संन्यासिवेषा नट धरि ' कृ. वि. ७८ १८. ' प्रभु दयमान सहाय स्वजना ' कृ. वि. ४९. २३. अशीं उदाहरणे पंतकाव्यांतून शकडों काढून देतां येतील हें उघड आहे. सामान्यरूपांच्या या प्रचारासंबंधाने एक महत्त्वाची गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. पूर्वीच्या एकनाथ, मुक्तेश्वर वगैरेच्या ग्रंथांत प्रातिपदिकांचे सामान्यरूप (व पुष्कळ वेळां मूळरूपसुद्धां) कोणच्या वाटिल त्या विभक्तीच्या अर्थी वाक्यांत योजलेले आढळते. पुढे संस्कृतशब्दप्राचुर्याची चर्चा करितांना मुक्तेश्वराच्या कवितेचे जे अवतरण घेतले आहे (पहा, विभाग ७ परिच्छेद ८) त्यांत ' उदधी डोलतां मंदरगिरी । ' असे वाक्यखंड आहे. तेथे ' उदधी ' हें पद सप्तम्यंत असून त्याचा अर्थ ' उदधींत ' असा आहे. त्याचप्रमाणे मागे पृ. ३७ वर एकनाथी भागवतांतला

उतारा घेतला आहे त्यांत 'निज आवडी वाडेंकोडें । वानिता भक्तीचे पवाडे ।' याच्यामध्ये 'आवडी' हे पद तृतीयान्त असून त्याचा अर्थ 'आवडीने' असा आहे. 'मदे मछरे साडिला स्वार्थवुधी ।' (मनाचे श्लोक ५१) येथील 'स्वार्थवुधी' याचा अर्थ 'स्वार्थवुडीने' असा आहे. अशा रीतीने जुन्या कवितेत प्रातिपदिकाचें मूळरूप अगर सामान्यरूप, कोणत्याही विभक्तीचें कार्य करूं शकतें. पंतांच्या काळीं हा महत्वाचा प्रचार नार्होसाच झाला होता. प्रातिपदिकाचें मूळरूप तर पंतकाळीं असें योजिलें जातच नव्हतें, व सामान्यरूपाचाही फक्त चतुर्थीच्या अर्थीच उपयोग केला जात होता.

१३. सामान्यरूप करण्याची पंतांची रीत सध्यांच्या भाषेप्रमाणेच आहे, 'आ,' 'या' व 'ए' अशा तीन प्रकारांनीं होणारीं, 'रामास,' 'घोब्यास,' व 'मातेस' या शब्दांत अनुक्रमे दिसून येणारीं, जीं तीन सामान्यरूपे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनीं सांगितलीं आहेत तींच पंतकाव्यांत दिसून येतात. जयाला, तयाला, राजयानें, गडियांस, वासहवास, भरवसियानें अशीं जीं सामान्यरूपे कोठें कोठें आढळतात तीं सवलतीदाखल, वृत्तादिकांच्या जरूरीसाठीं केलेलीं होत हें वर सांगितलेच आहे. सामान्यरूपांच्या बाबतींत मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरकालापासून आजपर्यंत पुष्कळच महत्त्वाचे फेरफार होत आलेले आहेत. त्यांचें शोधपूर्वक विवेचन करून त्यांवर स्वतंत्रच निबंध लिहिण्याजोगा आहे. येथे पूर्वीच्या ग्रंथातील सामान्यरूपांचे काहीं मासले देतो—ज्ञानेश्वरी; (१) कां जे लळेयाचे लळे सरती । ९.३. (२) तुमचेया दिठिवेयाचिये वोलें । ९.४. (३) जेयां जिया अक्षौहिर्णा । १.१२२. हीं रूपे सध्यांच्या भाषेत लळ्याचे, तुमच्या, दिठिवेच्या, ज्यां(ना), ज्या,—अशीं होतील. एकनाथ; —तेथ गुणेशीं उपमा उपडे । भेदेशीं वाद बुडे ॥ हे सर्व प्रकार पंतकाळीं अस्तंगत झाले होते.

१४. विशेषणें. आतांपर्यंत नामांविषयीं निरनिराळ्या वाजूंनीं विचार केला विशेषणांविषयीं पंतभाषेत विशेष कांहीं लिहिण्याजोगें आढळत नाहीं. एकच विशिष्ट प्रचार पंतांच्या भाषेत आढळतो त्याचा उल्लेख करून पुढें जाऊं. आपल्या चालू मराठींत विशेषणांविषयीं सामान्य नियम असा आहे कीं, विशेष्याच्या लिंगवचनविभक्तीप्रमाणे विशेषणाचें रूप बदलत नाहीं; तर तें अविकृत असेच राहतें. फक्त आकारान्त विशेषणें तेवढीं विशेष्याच्या लिंगवचनांस अनुसरून बदलतात व विशेष्याची प्रथमेतर विभक्ति असल्यास त्यांचें सामान्यरूप होतें. जसें—चांगल्या घोब्यास, काळीं वांगीं इ०. पंतांच्या भाषेतही सर्वत्र बहुतेक याच

नियमास अनुसरून रूपे केलेलीं दिसतात; परंतु कित्येक ठिकाणीं मात्र, विशेष-
 ष्याच्या लिंगवचनविभक्तीचे सर्व विकार विशेषणांस होण्याचा जो संस्कृत भाषेचा
 प्रचार त्याचा पंतांनीं अवलंब केलेला आढळतो. म्हणजे विशेषणाला तसेच
 अविकृत न ठेवतां विशेष्याप्रमाणे त्याचीं विभक्तीचीं रूपे करून तीं पंत योजितात.
 उदाहरणार्थ--

१. नृप अंत्ररीष होता तो बहुमत फार हरिस अरिदास । मं. भा. ९.५८.
२. त्याची सुता सुकन्या तेजे वल्मीकविलगते पाहे । मं. भा. ९.२७.
३. वचनें करुणें न गणी । मं. भा. ४.१३७.
४. ते नंदयशोदोद्धव रात्रीला नेणतीच सरलीला । मं. भा. १०.५८९.
५. देहिहित नित्यकर्मचि; कर्म काम्याभिचारिकें दुष्टें ।
 सेवूं नयेत, जैसीं कीं भस्मे पुष्टिनाशकें पुष्टे ॥ मं. भा. ११.३०६.
६. विलासवतीनें सवतीनें । कृ. वि. ३०. २५.

खालील उदाहरणांत विशेषणांचे सामान्यरूपच केले आहे परंतु ते भाषेच्या
 नियमाप्रमाणे करूं नये अशा ठिकाणीं केले आहे.—

१. भेटे हरि, परि टाचें पुण्य खळा कंसकिंकरा परिटाचें । कृ.वि.४१.१५.
२. भी जडाहि परिटा कीं । मं. भा. ९.१६२.

खळ, कंसकिंकर व जड हीं आकारान्त विशेषणे नसल्यामुळे त्यांना विकृति
 करण्याची जरूरी नव्हती. खालील उदाहरणांत दोन्ही नामेच असून समानाधि-
 करण आहेत. अशा ठिकाणीं संस्कृतांत अर्थात् दोघांचीं विभक्तिरूपे करितात.
 मराठींत तसे करण्याची पद्धत नाही; परंतु पंतांनीं तसे केले आहे.—

१. वारिद सुज्ञानाचा श्रीगाधिज चातकीं नृपीं वळळा । मं.भा.९.१०६.
२. माथे कामशर जया त्या राम म्हणे साधुमोक्षसत्पाथिका*कृ.वि.८६.१३.
१५. संस्कृतांतून जीं विशेषणे मराठींत घेतलीं जातात तीं स्त्रीलिंगी नामांना
 लाविलीं असतां त्यांचीं संस्कृत व्याकरणांतले स्त्रीप्रत्यय लावून स्त्रीलिंगी रूपे
 करण्याची मुझीच पद्धत नाही. ' अलंकारयुक्त भाषा सुशोभित दिसते ' असें
 आपण म्हणतो. ' अलंकारयुक्ता भाषा सुशोभिता दिसते ' असें म्हणत नाहीं.
 परंतु संस्कृत विशेषणांचीं स्त्रीलिंगी रूपे पंत नेहमीं संस्कृताच्या धर्तीवरच
 करतात. जसे--

*पराडकरी प्रतींत हा शब्द चुकीचा छापून त्याचा अर्थही चुकीचा दिला आहे.

१. अळंकारें युक्ता रघुपतिकथा शोभत असे

अळंकारें हीना जरि म्हणति कोणी न विलसे । मं. रा. उपसंहार.

२. प्रभुच्या प्रादुर्भाचीं झाल्या विमला दिशा, प्रजा मुदिता । वा. च. २७.

३. माळा पुष्पमयी...ती शीता परि...तापदा । कृ. वि. ६२. ३१.

हा सर्व प्रकार, संस्कृताचें अनुकरण करून संस्कृतांतलि भाषाप्रचार शक्य तितके मराठींत आणण्याच्या प्रवृत्तीचा परिणाम होय. संस्कृत भाषेच्या अशा अनेक तऱ्हा मराठींत आणण्याचा पंतांनीं प्रयत्न केला आहे. त्याचें हें केवळ पहिलें दिग्दर्शन होय. यापुढें आणखी असे कित्येक प्रकार आपल्या दृष्टीस पडतीलच.

१६. विभक्तींचा अर्थ. 'स' हा जो चतुर्थीचा प्रत्यय आहे त्याचा उपयोग जुन्या वाङ्मयांत फार व्यापकपणाने केलेला आढळतो व त्याचे अर्थही जरूरीप्रमाणे निरनिराळे होत असलेले दिसतात. नेहमींच्या द्वितीया चतुर्थीच्या अर्थांशिवाय 'साठीं' या अव्ययाच्या अर्थासारखा त्याचा अर्थ पुष्कळां हेत असतो. पंतकाव्यांतही हा 'स' अशा निरनिराळ्या अर्थीं योजिलेला आढळतो. —'त्यास आलों असों गा !' कृ. वि. ६६. १४. येथें, 'त्यास - त्या कामा-साठीं' असा अर्थ आहे. 'ब्रह्मांडांचीं शतें ज्यासि लघु असे सुख शौरी दे' कृ. वि. ६३. ३५. येथें, ज्यासि—ज्याच्यापेक्षां, ज्याच्या तुलनेनें. मार्गे पृ २६४ वर पंतांच्या पत्रांतला उतारा दिला आहे त्यांत—'अशास तुमच्या कृपेने घडेल तें पहावें' असे वाक्य आहे. त्यांत 'अशास—अशा स्थितीमध्ये ? असा अर्थ आहे.

१७. अव्ययें. कित्येक अव्ययांचे अर्थही पंतकाव्यामध्ये सध्यांच्या पेक्षां भिन्न असलेले दिसून येतात. वरी (ज्ञानेश्वरकालीन वेऱ्हां) -पुरतें, पर्यंत; जसे—'पांजी जनासि अमृत धणिवरी' कृ. २५. ४०. परि, परिस या अव्ययाचा अर्थ पंतकाव्यांत नेहमीं 'पेक्षां' असा होतो, 'सारखा, सहश' असा कधीं होत नाही. उदाहरणार्थ—'कीं, बहुतांपरि सकळा स्त्रींत वरी, जाणत्ये त्या-परिस कळा.' कृ. वि. ३०. ४८. 'केला विस्तीर्ण रसातळापरिस गळा' मं. भा. ६. १२० 'मोटें भाग्य तुझे त्या प्रह्लादाच्या परीसही धर्मा !' मं. भा. ७. १५६. स्तव—याचा अर्थ 'साठीं' 'कारणें' असा सर्वत्र होतो. परंतु पंतकाव्यांत त्याचा 'मुळें' असाही क्वचित् केलेला दिसतो.—'त्या सर्वांचा पति जस्तव शक्ति तूं मला दे ही.' मं. भा. ७. १९. जिच्यामुळें मी सर्वांचा पति

होईन अशी शक्ति तूं मला दे, असा येथे अर्थ आहे. कीं हे नेहमींचे कारण-बोधक अव्यय आहे. परंतु केव्हा केव्हा ते ' आणि ' या अर्थी योजिलेले आढळते.--' जाणे मीं दास योगमायेते कीं भगवान् भव ' मं. भा. २. ९६. ' अंगे स्वसख्याचीं कीं निववाया आपुलीं परिष्वंगे ' मं. भा. १. ५१. या दोन्ही ठिकाणीं कीं याचा 'आणि' असा अर्थ आहे.

(२) आख्यात व धातुसाधित.

१८. आख्याते (क्रियापदे). प्रातिपदिकांविषयीं विचार झाला. आतां क्रियापदे व धातुसाधिते यांविषयीं विचार करूं. पैकीं क्रियापदांविषयीं विचार करूं जातां पंतभाषेत व चालू भाषेत काहीं फारसा फेर आढळून येत नाही. भाषाशुद्धिप्रकरणांत कवींच्या सवलतींचे जे नियम दिले आहेत त्यांप्रमाणे होणारे फेरफार सोडले असतां क्रियापदांचीं सर्व रूपे चालू भाषेतल्या प्रमाणेच होतात असे दिसून येते. तेव्हां सर्व काळांच्या निरनिराळ्या रूपांविषयीं चर्चा करीत न बसतां ज्या काहीं लक्षांत ठेवण्याजोग्या गोष्टी पंतभाषेत आढळतात त्यांचा उल्लेख करून पुढे जाऊं.

चालू भाषेतील रूपांहून फारशीं निराळीं नसलेलीं परंतु लिहिण्याच्या भिन्न पद्धतीमुळे निराळीं दिसणारीं अशीं रूपे पंतकाव्यांत वरींच आढळतात. त्यांचा प्रथम उल्लेख करूं. सध्यांच्या भाषेत ऊकारान्त लिहिळीं जाणारीं कित्येक रूपे पंत ओकारान्त लिहितात आणि याच्या उलट सध्यां ओकारान्त असणारीं ऊकारान्त लिहितात. आज्ञार्थाचीं प्रथमपुरुषी रूपे आपण सांगूं, जाऊं, करूं, अशीं करतो तर पंत तीं सांगों, जावों, करों अशीं करतात. जसे—' सुज्ञांची मर्यादा किति सांगों ' मं. भा. ९. १६२ ' नको हालों ' मं. भा. १०. २२४ ' शर्मीं लोक पडों द्या ' कृ. वि. ८९. ९६. परंतु आज्ञार्थाचीं तृतीयपुरुषी रूपे मात्र ' तो करो ' ' ते करोत ' अशीं ओकारान्त न करतां ' तो करू ' ' ते करूत ' अशीं करतात. उ०—' तो मित भावू ससा ' कृ. वि. ७७. २२. ' टाकू कर्णमुखें पिवू जन सुखें शुद्धामृता मद्यशा । ' कृ. वि. ७२. ४. त्याच-प्रमाणे तर्पू, होऊ, करू, लावू इ०. वृत्ताकरितां हा ऊकार कधीं कधीं -ह्रस्वही केला जातो. उ०—' करूत कृपा बहु सुकवी ' कृ. वि. १. ४. अगदीं क्वचित्, सध्यांच्या प्रमाणे ओकारान्त अशींही रूपे सांपडतात. उ०—' तो मेघ वर्षों पळ ' कृ. वि. ६७. १९. ऊवाराबद्दल ओकार करण्याची प्रवृत्ति ' ऊन '

प्रत्ययान्त धातुसाधितांमध्येही दिसून येते. उ०— म्हणोन, वोळोन, मुंकोन इ०. कित्येक शब्दांमध्ये उ बदल वु व इ बदल वि लिहिण्याचीही प्रवृत्ति दिसून येते. उ०— भावू, होवू, पिवून, खावून, विंगळाला (इंगळाला) इ० या सर्व जुन्या काळांत प्रचलित असलेल्या लेखनपद्धतीच्या तऱ्हा आहेत.

वर्तमानकाळीं स्त्रीलिंगी एकवचनाचीं रूपे आपण सध्या 'मी खाते' 'ती खाते, दिसते' अशीं करतो व पंतही बहुधा तशींच करतात. पण क्वचित्, 'तीच अधरामृत पीती', 'वक्षःस्थळींच वसती', 'आपण आकंठ रस सेविती', (मं. भा. १०. ११५९, ६०); 'जी स्थिति दिसती' (मं. भा. ११. ३८); 'पावती' (भी. भा. ५५)—अशीं देशस्थी वळणाचीं रूपे पंत योजितात. कोठे कोठे 'अधराचा परमरस पित्ये' (कृ. वि. ३०. ३६) 'जाणत्ये वळा' (कृ. वि. ३०. ४८) 'चिंता वित्ये, चिंतामणीस आठवित्ये' (कृ. वि. ४९. १७), अशीं कोंकणस्थी रूपेही त्यांच्या काव्यांत दिसून येतात. हीं दुसऱ्या तऱ्हेचीं रूपे कृष्णविजयामध्ये दिसून येतात व पहिल्या प्रकारचीं देशस्थी रूपे मंत्रभागवतांत विशेष आढळून येतात हे लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. यावरून पूर्ववयांत पंतांच्या भाषेवर कोंकणी उच्चारांचा पगडा होता व उत्तरवयांत, वारामतीस अशींच वर्षे काढल्यानंतर त्यांचे उच्चार देशस्थी बनले असे अनुमान निघण्याजोगें आहे. परंतु त्या दृष्टीने त्यांच्या काव्यांचे बारकाईने निरीक्षण केल्याशिवाय त्या अनुमानाच्या खरेपणाविषयी खात्री देता येण्याजोगी नाही.

१९. केवळ उच्चारांत फरक नसून भिन्न प्रत्ययांनी व भिन्न प्रक्रियेने साधलीं गेलेलीं अशीं रूपे पंतकाव्यांत फारच थोडीं दृष्टीस पडतात. त्यांपैकी 'हो' या धातूचीं रूपे विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगीं होत. 'होवीस' 'होयास' 'होया' हीं रूपे विशेषतः त्यांतील शेवटचे रूप, पुष्कळच ठिकाणीं आढळते. होवीस= व्हावीस, ह्वीस (पाहिजेस); उ०— 'तूं मनींच होवीस' मं. भा. ५, ४२. 'आम्हांसि तूंचि होवीस' मं. भा. १. ३. 'होया' याचा अर्थ होण्यास, व्हावयास, असा केला जातो. उ०— 'साधूसि गावया होया' भीष्म ३. ४४. 'मोद माइयाहि हृदया होया' कृ. वि. २३. २४. 'स्वास्थ्य शीघ्र होया' कृ. वि. २५. २६. याशिवाय 'ले' धातूचे 'लेया' असेही एक रूप आढळते. 'हरिपदधुळिचे लव लेया' कृ. वि. ३०. १८. लेणे म्हणजे घेणे, अर्थात् लेया म्हणजे घेण्यासाठीं, असा अर्थ होय.

आज्ञार्थी द्वितीय पुष्पाचे एकवचन करण्यास मराठीत प्रत्यय लावावा लागत नाही. धातूचे मूळरूप तेच द्वि. पु. चे एकवचन होते. जसे—कर, जा, ये इ०. परंतु पंतभाषेत काचित् ' ए ' प्रत्यय लागून हे रूप तयार होते. उ०—'अमृता इ तं यापुढे जडा ! लाजे ' मं. भा. ७. १.

' न ' चा व धातूचा संधि करून नकारात्मक रूपे करण्याची प्रवृत्ति मराठी कवितेत सर्वत्र आढळते. अर्थात् पंतकाव्यांतही ती दिसून येतेच. हा न बहुतेक स्वरांनी प्रारंभ होणाऱ्या धातूसच लागतो. उदा०—मं. भा.—नुचली. ६. ११६, नुरावया, ७. १४०. नैकति, ९. २५०. नुतरित्ये, १०. १४०. नुघडितां, १०. ४५१. कांहीं थोड्या व्यंजनादि धातूसही हा ' न ' लागतो, तेव्हा धातूच्या पूर्वी ' ए ' अगर ' ओ ' असा आगम होतो व धातूचीं रूपे अनियमित होतात.—नेदून, मं. भा. २. ९; नोहे, मं. भा. २. ५.

२०. आता भाषेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या अशा व्याकरण-विषयक गोष्टीचा उल्लेख करावयाचा आहे. आपल्या चालू मराठी भाषेत क्रियापदांची रूपसिद्धि अगदीं अगुरी व अडचणीची आहे. वर्तमानकाळीं धातूंचीं कर्मणि रूपे होऊं शकत नाहींत व भूतकाळीं धातूंचीं कर्तरि रूपे करतां येत नाहींत. वर्तमानकाळीं कर्मणि रचना करावयाची झाल्यास सहाय क्रियापदे घेऊन कसा तरी वेडावांकडा प्रयोग करावा लागतो. ' तो काम करतो ' याचें कर्मणि ' त्याच्याकडून काम केले जाते ' असें करावे लागते. आणि या वाक्याचाही अर्थ कर्मणीसारखा असला तरी व्याकरणदृष्ट्या प्रयोग कर्तरीच रहातो. हा मराठी भाषेचा लंगडेपणा पूर्वीच्या काळीं नव्हता. जुन्या मराठी भाषेत, निदान कवितेच्या भाषेपुरती तरी, ' ज ' प्रत्यय लावून धातूंचीं कर्मणिरूपे करण्याची प्रक्रिया सररास चालू होती व या कर्मणि रूपांबरोबरच ' ज ' प्रत्यय लावून धातूंचीं विध्यर्थी रूपेही होत होतीं. सकर्मक धातूंच्या कर्मणिबरोबर अकर्मक धातूंचीं ' भावे ' रूपेही अर्थात् होत होतींच. ' राम काम करतो ' या कर्तरि वाक्याचे ' रामाने काम करिजेते ' असे सरळ कर्मणि रूपांतर होत असे. व ' रामे काम कीजे ' म्हणजे ' रामाने काम करावे ' अशा प्रकारचीं विध्यर्थी रूपेही होत होतीं. हा प्रकार सरसकट भाषेत कितपत चालू होता हे सांगतां येत नाहीं; परंतु तो कवितेत अगदीं अनिर्वच्य रीतीने चालू होता यांत मात्र संशय नाहीं. पंतांच्या कवितेतही या कर्मणि व विध्यर्थी रूपांचा प्रचार चांगला दृष्टीस पडतो; तो त्यांच्या

चेळेस बंद पडत चालला होता असें मुळींच दिसत नाहीं. मग त्यांच्यानंतर थोड-
क्याच अवकाशांत तो बंद पडण्यास काय कारण झाले हें समजत नाहीं. इंग्रजी
झाल्यानंतर जी ग्रंथरचनेस व काव्यरचनेस सुरवात झाली त्यांत हा प्रचार दिसून
येत नाहीं. असो. पंतकाव्यांतील या प्रकाराचीं काहीं उदाहरणें देऊं म्हणजे हीं 'ज'
प्रत्ययघटित रूपे कशीं केलीं जात असत व त्यांचा वाक्यांत कसा प्रयोग होत
असे हें नटिलक्षांत येईल. कर्मणिः—'पूर्णाचि अमा त्याहीं करिजेत्ये अंधभृगति-
अमात्याहीं' कृ. वि. ४. २०. अंध राजाच्या अमात्यांकडून जिकडे तिकडे
अमावास्येसारखा घोर अंधार, अंदाधुंदी करण्यांत येते, असा भावार्थ. 'करिजेल
काय तशिला पुत्रे ?' कृ. वि. ९.९. 'भजिजेतें कंज बांधि तरि कां गा तां'
कृ. वि. ४७.३५. कंज (कमल) बांधि तरी तां (तुझ्याकडून) कां भजिजेतें
(भजलें जातें) ? 'गणिजेल यमोग्ररोष कां पतितें ?' मं. भा. ६. ४. 'जो
सुखभोग दुर्लभ सुरां तो सेविजेतो जने' कृ. वि. ६९. २. या उदाहरणांवरून
अगदीं संस्कृताप्रमाणे हीं रूपे कशीं नियमित व व्यवस्थित होतात हें दिसून येतें.
संस्कृतांतल्या 'य' प्रमाणे व त्या 'य' पासूनच निघालेला 'ज' मूळ धातूला
लागून त्याचे कर्मणि रूप तयार होतें व इतर धातूंप्रमाणेच या कर्मणि धातूचीं सर्व
कालीं, सर्व पुरुषीं रूपे होतात. कर्त्याची तृतीया विभक्ति होते व कर्माची प्रथमा
होते. हीं कर्मणि प्रयोगाचीं विशिष्ट अंगे वरील सर्व उदाहरणांत एकजात दिसून
येत आहेत. पुढील उदाहरण भावे प्रयोगाचें आहे.—'गळिजेलें कुलपानीं' कृ.
वि. ३.१९. येथील गळणें हें क्रियापद अकर्मक आहे 'कुलपें गळालीं' याचें
'गळिजेलें कुलपानीं' हें सुरेख भावे रूपांतर आहे. विध्यर्थः—'घनपवनांसि-
हि न भिजे' कृ. वि. २५. २६. न भिजे=न भ्यावें 'या सिंधुमग्न पुत्र
म्हणिजे,' कृ. वि. ४५. ४८. म्हणिजे=म्हणावें. 'आठविजे काय दुजे या
घोषीं ?' कृ. वि. ४७.७. आठविजे=आठवावें. 'त्यजिजे आंगणें...हतधना
गणिकांनीं' कृ. वि. ४७.८. हतधना=हतधन पुरुषास. त्यजिजे=त्यजावें. 'यांसि
पूजिजे सुज्ञानीं,' कृ. वि. ४७.१०७. 'निजलंघन जगि नीचें असमर्थे साहिजे'
कृ. वि. ५४.२० 'जे पीयूषें न दिजे, दिजे सहज त्या पत्रालयातोयजे' कृ.
वि. ६४.४. 'अशन किजे' मं भा. ९ ६०. या उदाहरणांवरून या जुन्या
विध्यर्थाचें स्वरूप चांगले लक्षांत येईल. धातूला 'जे' प्रत्यय लावला कीं विध्य-
र्थाचें रूप तयार होतें. त्या रूपास पुढे काळ, पुरुष व वचन यांचे दर्शक प्रत्यय

लागत नाहीत. पुढचे आख्यात प्रत्यय लागले की ते रूप विध्यथाच न राहतां कर्मणि होते. या विध्यर्थात कर्त्याची तृतीया होते व कर्माची प्रथमा अगर चतुर्थी होते. सारांश, करावें, खावें, द्यावें, मरावें या चालू भाषेतील नपुंसकलिगी विध्यर्थां रूपांप्रमाणेच सर्व बाबतींत या जुन्या विध्यर्थांची स्थिति होती. शिवाय हा 'वा, वी, वें' प्रत्ययान्त विध्यर्थही त्यावेळेस चालू होताच हे सांगण्याची जरूरी नाही.

२१. साध्या धातूंच्या रूपसिद्धीविषयी विचार करून त्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी वर निवेदन केल्या; आतां साधित धातूंचा विचार करूं. साधित धातूंचे किंसे मुख्य जो प्रयोजक धातूंचा प्रकार त्याविषयी विशेष सांगण्याजोगें असें काहीं नाही. थोड्याशा धातूंची प्रयोजक रूपे सध्यां आपण करितों त्यापेक्षां पंतांनीं निराळीं केलेलीं दृष्टीस पडतात. धावणे याचें प्रयोजक सध्यां दवडणें असें होतें; पंतभाषेत ते धांवडणें असें होत असे. 'कसे जो धांवडिला, 'कृ. वि. ३९.१. शिवाय दवडिलें असे रूप होत असेच. पद्दामं. भा. ९. १०७. न्हा धातूचें प्रयोजक 'न्हाण' असें होत असे. 'तिस कन्यासहस्र ते न्हाणी,' मं. भा. ३. १०७. 'यादवांच्या रक्ते क्षोणीला न्हाणीतों' रु. गी. १०४. सध्यां न्हा याचें प्रयोजक करावयाचें असल्यास 'न्हायला घालणें' असें करतात. न्हाणितों इ० रूपे प्रचारांत आहेत असे वाटत नाही. जिकणें या ऐवजीं जिणणें हे क्रियापद कोठें कोठें दृष्टीस पडतें. — 'तैसेचि जिणुनियां हरितें' मं. भा. ४. १४५. खणणें याचें प्रयोजक खाणविणें असें होतें. — 'वसु खाणविलें,' मं. भा. १. ४९. 'सरणें' (संपणें) याचें प्रयोजक 'सारणें' (संपविणें) असें होत असे. सध्यां सारणें याचा अर्थ सरकविणें असा होतो.

२२. नामधातु. परंतु चालू भाषेच्या तुलनेच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाचा साधित धातूंचा प्रकार म्हणजे नामधातूंचा होय. नामधातु म्हणजे नामावरून तयार केलेले धातु. या नामधातूंचा प्रचार जुन्या काव्यवाङ्मयांत फारच दृष्टीस पडतो. ज्ञानेश्वरांच्या पुढील ओव्या पदा.—तैसा तुम्हीं भी अंगिकारिलां । सज्जनीं आपुला म्हणितलां । तरी उणावो साहाजे उपसाहला । प्रार्थु काइ । १. ६५. ये-दवीं संकल्याचिये सांजवेळे । नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे । म्हणोनि अखंडीतचि परि जांबळे । भूत भिन्न ऐसें देखे ॥ ९. ७२. सांगें पडिसा-दार्ची प्रत्युत्तरं । कां आरिसा जे आविष्करे । ९. ७८. या उदाहरणांवरून या भाषेच्या महाराष्ट्र ग्रंथांत कसे नानाप्रकारांनीं धातु बनविलेले आहेत हे काहींसे लक्षांत

येईल. या धातूंस आम्हीं ' नामधातु ' असे नांव दिलें आहे. परंतु भशा तऱ्हेचे सर्व धातु मराठींत प्रचारांत असलेल्या नामांवरूनच बनविण्यांत येतात असे नाहीं. संस्कृतांत प्रचारांत असलेलीं क्रियापदे जशींच्या तशीं ' मराठींत उतरूनही असे कित्येक धातु बनविण्यांत येतात. वर जीं ज्ञानेश्वरींतील चार क्रियापदे उदाहरणादाखल दिलीं आहेत त्यापैकी ' अंगिकारिला ' व ' तिमिरेजती ' हीं अंगिकार व तिमिर या नामांवरून बनविण्यांत आलीं आहेत असे म्हणता येईल. परंतु ' उपसाहला ' व ' आविष्करे ' हीं कोणत्याही नामांवरून बनविण्यांत आलीं नसून ' उपसहते ' व ' आविष्करोति ' या संस्कृत क्रियापदांची ती मराठी प्रतिकृति आहे. तथापि या नामांवरून बनविलेल्या व संस्कृतांतून घेतलेल्या क्रियापदांमध्ये परस्पर सर्वस्वीं सादृश्य असल्यामुळे येथे त्याचा एकाच कोटींत समावेश केला आहे. तसेच पाहूं गेलें तर जे नामापासून निघाले असे मानण्यांत येत असे धातूही संस्कृतांतूनच आणले असण्याचा संभव वाटूं लागतो. ' अंगिकारणे ' हा धातु ' अंगीकार ' या शब्दावरून बनविला असे मानण्याऐवजीं ' अंगिकरोति ' या संस्कृत क्रियापदावरून मराठींत उतरला असे कां मःनूं नये ? ' चोजला ' ' चमत्कारला ' यांसारख्या कांहीं धातूंस हा युक्तिव द लागू पडणार नाहीं व ते नामांवरूनच तयार केले असे मानावे लागेल हें खरें. तथापि एकंदरीनें या दोन्ही प्रकारांतिल भेदाचा पडदा झिरझिरीतच आहे यांत संशय नाहीं. असो.

पंतांनीं असल्या साधित धातूंचा आपल्या काव्यांत इतर कवींप्रमाणेंच मनःपुराद उपयोग केला आहे. नामापासूनच बनविलेल्या धातूंचीं कांहीं उदाहरणे—
 ' विश्वात्मा अटकळला ' कृ. वि. ८. ३७. अटकळला—अटकळ करिता झाला.
 ' न देह धुतला उटिला ' कृ. वि. २९. १२. उटिला—उटणे लाविलेला उटणे या नामापासून हें चमत्कारिक धातुसाधित बनविलें आहे. ' तथा दुर्वुद्धि ते कौरव अनादरिति ' कृ. वि. ६८. २५. ' जया मानवे श्रीनिवास ' कृ. वि. ७१. १. मानवे—मान देई. ' मान ' या नामापासून हें क्रियापद केले आहे. ' पसंत पडते ' या अर्थी ' मानवे ' असे क्रियापद आहे तें हें नव्हे. ' देव-ब्राह्मणसाधुवृंशहि मखामध्ये चमत्कारलें ' कृ. वि. ७५. १४. ' व्हायास तान नवासिला वहग ' मं. भा. ९. ९४. ' करुनि कवचितें अंगें ' मं. भा. १०. ६६६. कवचित—कवचे घातलेलीं. ' तदस्य संजातमिति वारकादिभ्य

इतच् 'याने इतच् प्रत्यय होऊन निष्पन्न होणाऱ्या 'तारकित,' इ० शब्दा-
 प्रमाणेच हा प्रकार आहे असेही मानता येईल. 'झाला सिद्ध स्वकाय होमाया'
 मं. भा. १०. १११९. 'वाळींया, हा दोषचि' मं. भा. ३. १०. वाळीं-वाळींत टाक-
 'जो सकंप कातरतो' मं. भा. ११. ४१९. 'भीं कर्मत नसे' मं. भा. ११.
 ४३४. जीं क्रियापदे नामापासून बनविलेलीं किंवा संस्कृतांतून घेतलेलीं अशीही
 मानता येतील अशांचीं काहीं उदाहरणे.- 'तपोनि' तप करून. मं. भा. ७. ८.
 'भक्त नमस्कारिले विमळशोभ' मं. भा. उपोद्घात ३. 'शंके' मं. भा. ७. ६३.
 'दाहिले' मं. भा. १०. २९२. जीं उघड उघड संस्कृत क्रियापदांपासून मराठींत
 वापरण्यासाठी घेतलेलीं दिसतात अशा क्रियापदांचीं उदाहरणे- 'समधिष्ठुनि' कृ-
 वि. २२. ५. मं. भा. ८. ११२. 'उपरमला' मं. भा. ५. ५. 'व्यापारुनि' मं.
 भा. ६. ११५. 'परिहरिती' मं. भा. ८. ४४. 'अनुमोदिती' मं. भा. ११. ५३९
 'विचारुनि' मं. भा. १. ११६; २. १३. विचारुनि हे संस्कृतानति क्रियापद
 संतकाव्यांत पुष्कळ वेळां येते. त्याचा अर्थ 'प्रश्न करणे' असा नसून 'विचार
 करणे' असा असतो. हे 'विचारयति' ह्या संस्कृत क्रियापदावरून मराठींत
 घेतलेले आहे हे उघड आहे.

हे नामधातु किंवा संस्कृतानति धातु सध्यांच्या गद्य भाषेत प्रचारांत नाहींत.
 से प्रचारांत आणण्याचा हरिभाऊ आपटे प्रभृति कित्येक लेखकांनी प्रयत्न केला
 आहे; परंतु तो प्रयत्न फारसा सफल झाला आहे किंवा होईल असे दिसत नाहीं.
 जुन्या काळीं तरी काव्यवाङ्मयांतच असे धातु बनवून वापरण्याचा प्रघात होता.
 गद्यामध्ये किंवा सामान्य बोलीमध्ये ते वापरीत असत असे दिसत नाहीं. आणि
 तसा गद्यामध्ये व साधारण व्यवहारामध्ये त्यांचा मुद्दाम उपयोग करूं लागल्यास
 ते बोजड व अपरिचित वाटतील यांत संशय नाहीं. मराठी भाषेची प्रवृत्ति
 क्रियापदे किंवा आख्यातरूपे वाढविण्याकडे नसून प्रातिपदिकांचा साठा वृद्धिगत
 करण्याकडे विशेष आहे; व या प्रवृत्तीस अनुसरून मराठीने आजपर्यंत जो शब्द-
 संभार परभाषांतून घेतला आहे तो प्रातिपदिकांच्या स्वरूपांतच घेतला आहे. तेव्हा
 उद्धारला. उत्तरला, प्रथला, चमत्कारला, चिकित्सला, भविष्यला असल्या चित्र-
 विचित्र क्रियापदांची भरती करूं पाहणाऱ्यांचा प्रयत्न मराठी भाषेच्या अभि-
 वृद्धीस कारण होत आहे असेच केवळ म्हणवत नाहीं.

२३. संस्कृतांतील क्रियापदे मराठींत आणण्याचा वर सांगितलेला प्रयत्न

म्हणजे मराठी भाषेला संस्कृतमिश्रित करून सोडण्याच्या पंतांच्या धोरणातलाच एक भाग होय. तसलाच आणखी एक प्रयत्न म्हणजे संस्कृताच्या धर्तीवर मराठींत वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें वनविण्याचा होय. मराठींत ' तो करता झाला,' 'स्थानें त्याला बसतें केलें' अशा तऱ्हेच्या वाक्यांत संयुक्त क्रियापदांच्या अंगभूत म्हणून वर्तमानकालवाचक धातुसाधितांचा प्रयोग होतो. स्वतंत्र रीतीने त्यांचा प्रयोग फारच क्वचित् होतो. उदा०—करता सवरता पुरुष, रांगते मूल, उडता पक्षी, धांवती गाडी, इ०. परंतु पंत अशा धातुसाधितांचा प्रयोग संस्कृत पद्धतीप्रमाणें सर्रास पाहिजे त्या विभक्तीने युक्त असा करतात. उदा०—' संगे हर्ष देऊनि सर्वोत्कृष्टत्वाप्रति नेतीच्या ' मं. भा. ९. १९२. ' सर्वोत्कृष्टत्वं नयत्याः ' या संस्कृत प्रयोगाचे हें तंतोतंत भाषांतर आहे. त्याचप्रमाणे, ' प्रेमे समर्पिले मग जग पाळितया त्या दयानिधिते ' मं. भा. पृ. १.५०. ' तूं साधु परिसताः राया ' मं. भा. २. १०. हेही प्रयोग होत.

(३) प्रयोग व वाक्यरचना.

२४. आख्यातें व धातुसाधितें यांच्याविषयींचा विचार पुरे करून व्याकरणाचें तिसरें अंग जी वाक्यरचना तिजविषयीं आतां विचार करूं. वाक्यरचनेविषयीं व क्रियापदांच्या प्रयोगाविषयीं विचार करूं लागलें म्हणजे पंतांच्या संस्कृतीकरणाच्या धोरणाचा आणखी एकदां प्रत्यय येतो. कित्येक वेळां पंतांचे प्रयोग मराठीच्या दृष्टीने अगदीं कृत्रिम होतात. उदा०—' सद्य होति द्वे इठ कवणे.' ' केन सद्य भवन्ति ' या संस्कृत वाक्याचें ' कवणे सद्य होति ' हें तंतोतंत भाषांतर आहे. खरें मराठी म्हणजे ' कवणास सद्य होति ' असें पाहिजे. ' याची शोभा पाडवांच्या वधूंनीं निरखित असतां, तों आला धार्तराष्ट्र ' कृ. वि. ७५. १८. ही वाक्यरचना सर्वस्वी संस्कृताच्या धर्तीवर गेली असें म्हणतां येत नसलें तरी मराठीच्या दृष्टीने ती अगदीं चमत्कारिक व अशुद्ध आहे. अगोदर 'निरखित असतां' याचा कर्ता जो ' वधू ' त्याची तृतीया विभक्ति येथे नको आहे; प्रथमाच पाहिजे. 'तों' हा शब्द तर येथे अगदींच अनर्थक आहे. ' असतां ' या धातुसाधितापुढे 'तों' या ' उभयान्वयी अव्ययाची कांहीं जरूरी नव्हती. ' निरखिली ' असें पूर्ण क्रियापद असतें तर ' तों ' याची योजना योग्य झाली असती. ' युधिष्ठिरे चिंता करितां अर्जुन आला ' मं. भा. १. ७५. हा प्रयोगही चूक आहे. ' युधिष्ठिर चिंता करीत

असता' असे पाहिजे. कोठे कोठे कर्माची सप्रत्यय चतुर्था वालण्याची भाषेची रूढि अवता पंतांनी प्रथमेचीच योजना केलेली आढळते. 'क्षोणी शोभवि' मं. भा. ८. ४. 'गणोदक दग्ध पितर तारिल' मं. भा. ९. १२३. या दोन्ही स्थळीं अनुक्रमे 'क्षोणीका शोभवि', 'पितरां तारिल' असे प्रयोग करणे हे भाषेच्या रूढीला अधिक धरून आहे. उलट 'तयांप्रति फळा कर्मानुभवा दिजे' येथे चतुर्था नको असून प्रथमाच पाहिजे असतांना चतुर्थीचा प्रयोग केला आहे. कृ. वि. ६१. २०. 'प्रभुसि महि सांडवावी' मं. भा. ३. ४६. येथे प्रभुषि ही चतुर्था बरोबर नाही 'प्रभूरुद्धन' असा अवप्रयान्त प्रयोग पाहिजे.

२५ हे व्याकरणाच्या दृष्टीने केवळ अशुद्ध प्रयोग झाले असले प्रयोग पंतकाव्यांत अगदीच विरळ आढळतात. ते केवळ नमूद करून ठेवण्यापलीकडे त्यांच्यांत फारसे तात्पर्य नाही. परंतु सध्यां मराठीत भूतकाळीं जेथे कर्मणि प्रयोग करण्याचा प्रचार नाही अशा ठिकाणीं कर्मणि प्रयोगच करण्याचा जो पंतांनी पद्धतशीर प्रयत्न केला आहे तो लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. सध्यां सकर्मक धातूचा भूतकाळ कर्तव्य असता कर्म जर प्रथमपुरुषी (मी) अगर द्वितीयपुरुषी (तू) सर्वनाम असेल किंवा तृतीय पुरुषी असून मनुष्यवाचक असेल तर त्या कर्माची चतुर्थी विभक्ति होते व क्रियापद नेहमीं नमुंसकळिगी एकरचनी रहाते. अर्थात् त्या वाक्याचा भावे प्रयोग होतो, कर्मणि होत नाही. उदाहरणार्थ—'रामाने रावणास मारिले,' 'या दासाने तुला नेले' असे प्रयोग होतात. भावे प्रयोग नको असून कर्मणिच पाहिजे असेल तर 'या दासाकडून तू नेला गेलास' असे सहाय क्रियापद घालून वाक्य करावे लागते. परंतु अशी रचना केली म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या त्या वाक्याचे स्वरूप बदलून निराळीच स्थिति उत्पन्न होते. 'तू' हा कर्ता व 'गेलास' हे क्रियापद होऊन हा अकर्मक कर्तारि प्रयोग होतो. कर्म जर सामान्य-प्राणिवाचक व पदार्थवाचक असेल तर मात्र ही भानगड न राहता कर्मणि प्रयोग होतो. जसे—'रामाने घोडा नेला, गाय नेली, वासहं आणिले,' इ०. ही झाली व्याकरणाची सद्यःस्थिति. यांत पंतांनी सुधारणा केली आहे; ती अशी की अमुक ठिकाणीं भावे, अमुक ठिकाणीं कर्मणि हा पंक्तिप्रपंच काढून टाकून सरसकट सर्वास कर्मणि प्रयोगाचा कायदा लावून दिला आहे. 'दासाने तुला नेले' असा प्रयोग न करितां सरळ 'नेलासि जेधवा या दासाने तू' कृ. वि. ८५. ९०

असा प्रयोग पंत करतात. हा प्रयोग म्हणजे 'दासेन त्वं नीतः,' याचें शुद्ध रूपांतर होय. अर्थात् संस्कृतीकरणाच्या धोरणाच्या व्रजवणीचें हें आणखी एक कलम होय. जेथे प्रसंग पडेल तेथे बहुधा पंतांनीं असेच प्रयोग केले असल्याने याचीं उदाहरणे पुढे देता येतील. काहीं थोडीं येथे दाखल करूं.—

“ जिणे वनीं पळविलास ’ कृ. वि. ३०. १८. ‘ मीं गोपाहीं पथीं भग्न केला ’ मं. भा. १. ८०. येथे ‘ केलों ’ पाहिजे. ‘ तुज म्यां मीं दिवलों,’ मं. भा. २. ४३. ‘ म्यां तूं भोहितहृद्य केलासि ’ मं. भा. ८. १०२. ‘ पार्थ म्हणे, तूं मुनिनीं चित्तीं धरिलास ’ उद्योग. १. ‘ वरिलासी मत्सखीनें ’ आदि. १०. ‘ हारविलास तूं धर्म ’ सभा. ४. शेवटलीं तीन उदाहरणे निबंधमालेनून घेतलीं आहेत.

२६. संकरसमास. या प्रथाचा परामर्श घेतला म्हणजे आमचे व्याकरण-विषयक विवेचन संपले. एक अवयव संस्कृत तर दुसरा अवयव देशी अशा तऱ्हेचे थेटगुजरी समास पूर्वीच्या काव्यांतून वरेंच दिसून येतात. भाषाशुद्धीच्या कामांत निष्काळजी असलेले जे वामनशंडितादिक कवि त्यांच्या काव्यांत अशा समासांचा विशेष भरणा दिसून येतो. पंतांच्या काव्यांतही असे समास कोठे कोठे आढळतात.—हरिसी ‘ काम-सगास ’ कृ. वि. ३९-१९. कुंकुम ‘ मा-थानींचे ’ कृ. वि. ३८. १६. ‘ कुठार-गडी ’ (‘ परशूवा सोवती ’ म्हणजे पर-शुराम) मं. भा. ११. ३३० ‘ शुचिप्रतिभा-झरा,’ कृ. वि. सज्जन प्रार्थना ३. ‘ कण्ट-मांदुस-रीति,’ कृ. वि. ३९. १७. ‘ उद्धत-पसारा ’ मं. भा. २१. १३९-मुनि-वहाडा, ’ इ० इ०.

अशा तऱ्हेचे समास कितपत भाषापोषक होतात हा प्रश्न आहे. पंतकाव्यांत असे समास केलेले आढळतात ते बहुधा यमक प्रास वगैरेच्या अपरिहार्य नडी-करितांच केलेले आढळतात. अर्थात् असे समास स्मरणीय म्हणून त्यांनीं योजिलेले नसून अगदीं नाइलाजानेच क्वचित् स्थलीं त्यांस त्यांनीं अवकाश दिला आहे. आणि एकंदरीत हीच पंतांची वृत्ति या वावरीत सध्यांच्या लेखकांनींही ठेवणें प्रशस्त होय असे आम्हांस वाटतें. म्हणजे, असे समास भाषेच्या शुद्धीला व भारदस्तपणाला अपायकारक होत ही गोष्ट सतत मनांत ठेवून त्यांना टाळण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करावा, परंतु जेथे त्यांवाचून विचारप्रदर्शनाचें काम अडतच असेल तेथे मात्र अपरिहार्य म्हणून त्यांचा स्वीकार केल्याखेरीज राहूं नये. असा मध्यम मार्ग स्वीकारल्याने भाषेच्या सौष्टवाचा भंग न होतः

विचारप्रदर्शनाचें काम अस्खलितपणें करता येईल; व अत्यंत उपयोगी असेच शब्द भाषेत येऊन भाषेची अभिवृद्धीही होईल. रूढ्यां वर्तमानपत्रांचा प्रसार झाल्यामुळे लेखनांतला निष्काळजापणा फार वाढला आहे. पार्लमेंटसभा, कायदे-कौन्सिल, शेतकीकमिशन, सुधारणाकमिटी असले सहज टाळता येण्याजोगे विचित्र शब्द वर्ज्य करण्याची बुद्धि भारदस्त लेखकांसही होऊं नये ही शोचनीय गोष्ट होय.

२७. व्याकरणाच्या दृष्टीने पंतकाव्यांच्या भाषेचें अगदीं थोडक्या अवकाशांत जेवढे करतां आले तेवढे निरीक्षण येथवर केले. आतांपर्यंत मराठी व्याकरणातील ज्या ज्या प्रश्नांचें विवेचन केले ते सर्व प्रश्न अतिशय किचकट व अडचणीचे आहेत. सूक्ष्म विचारांत शिरल्यास प्रत्येक विषयाला शेकडो फाटे फुटलेले दिसून लागतात व व्याकरणनियमांच्या अस्थिरतेमुळे प्रयोगांत स्वैरपणा किंवाहुना बंडाळीही कोठे कोठे दृष्टोत्पत्तीस येते. खरोखर म्हटले तर, आख्यातप्रत्यय, विभक्तिप्रत्यय, शब्दयोगी अव्ययें, नामधातु, क्रियापदांचे प्रयोग, वगैरे महत्त्वाच्या विषयांपैकीं एकेक निराळा घेऊन आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयांतून त्याचा अभ्यास करून त्या विषयाचें सांगोपांग विवेचन स्वतंत्र प्रबधाच्या रूपाने केले पाहिजे. असे विवेचन करणारे अधिकारी भाषाशास्त्रज्ञ निर्माण व्हावे याखेरीज असले तात्पुरते विवेचन करणाऱ्यांचा दुसरा काय हेतु असणार ?

विभाग ७.

पंतकवितेंतील दोषांचें विवेचन;

पंतांच्या वर्णनशैलीचे आणखी कांहीं विशेष.

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनासि ।

रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः संनिपातीव ॥ आर्यासप्तशती ४१.

वंशी कीट तसा, नच रसविकसितसन्मनी शिरे दोष ।

परि मधुररसहि नेदी दोषपारा, ज्वरयुता जसा, तोष ॥

१. पंतकाव्याच्या भाषासरणीचें व रचनाशैलीचें आतां आपणास निरीक्षण करावयाचें आहे. या निरीक्षणाचा क्रम पुढीलप्रमाणें राहिलः—प्रथम दोषनिरीक्षण, पुढें गुणपरीक्षण व कांहीं महत्त्वाच्या विशेषांचें अवलोकन. दोषांचाच परामर्श अगोदर घेण्याचें कारण, त्यांच्याविषयीं पंतकाव्यदूषकांनीं विशेषच गवगवा करून ठेवला आहे हें होय. या दूषकांनीं कांहीं कारण नसतां जीभ उचलून टाळ्याला लावून स्वाभिमानशून्यतेचे प्रलाप काढल्यामुळे सत्यदर्शनाचे कार्मी अनास्था होऊन खरोखर फार मोठें नुकसान झाले आहे. कारण, क्रियेस प्रतिक्रिया या न्यायानें, दूषक एका टोकाला गेले तर पंतकाव्याचे अभिमानी अगदीं दुसऱ्या टोकाला गेले. त्यांना सर्वत्र एकजात गुणच दिसूं लागले. दोषांचे विवेचन स्पष्टपणें व निर्भीडपणें करण्यास त्यांची लेखणी वाहीना ! एका दृष्टीनें त्यांचे करणें बरोबरही होतें. कारण पंत हे कवीच नव्हेत येथपासून जी दूषकांच्या प्रलापांस सुरवात झाली होती तिचें यथास्थित निरसन करून वाङ्मयाच्या राज्यातले पंतांच्या हक्काचें उच्च स्थान त्यांना निरामय रीतीनें प्राप्त करून द्यावयाचें होतें. परंतु 'अळीमिळी गुपचिळी' चा हा प्रकार, पंतांना वाङ्मयातील त्यांचें योग्य स्थान प्राप्त झाल्यावर यापुढेही चालू ठेवणें इष्ट आहे असें मात्र मुळींच म्हणतां येत नाहीं. सध्यां चाललेल्या केवळ स्तुतिपठणाच्या कार्यक्रमांमुळे फायद्यापेक्षा तोटाच जास्त होत आहे. हंसांनीं आपला निबंध लिहिला, पांगारकरांनीं येवढें ६०० पृष्ठांचे चरित्र लिहिलें, काव्यसंग्रहाच्या आवृत्तीला व पराडकरांच्या

आवृत्तीला मोठमोठ्या विद्वानांनीं उपोद्धात लिहिले तरी पंतकाव्यांतील उगीवा-
विपयीं जो तो आपला मूग गिळून स्वस्थ वसला आहे ! असल्या तारतम्यरहित
स्तुतीमुळे आणि दोषांघडलच्या मूकभावामुळेच पंतांचे फार नुकसान झाले आहे.
येवढ्या मोठमोठ्या विद्वानांचे केवळ स्तुतीने भरलेले लेख विश्वस्तभावाने वाचून
एकाद्याने पंतकाव्याच्या अवलोकनास सुरवात केली व सुरवात केल्यानंतर त्याला
त्या काव्यांत कित्येक दोष आढळून आले म्हणजे एकरुम सर्वच पारडे उलटून
जाते. या विवेचकांनीं दोष प्रकट न करितां मागे ठेवले व गुणांचे अतिशयोक्ति-
पूर्ण वर्णन केले आहे असे त्यास वाटावयास लागून त्यांच्यावरचा त्याचा
विश्वास उडून जातो व एकरुम मन फिरले म्हणजे लंबकाप्रमाणे उलट टोकाला
जाऊन पंतांचे काव्यही त्यास दोषपूर्ण असेच वाटावयास लागते. तेव्हां प्रथम-
पासूनच समतोल दृष्टि ठेवून गुणांप्रमाणेच दोषांचेही स्पष्टपणे विवरण करणे हेच
रास्त व परिणामाच्या दृष्टीने अधिक फायद्याचे होय. आमच्या कवींचा गुणसमु-
च्चय मोठा आहे अशी जर आमची खात्री आहे तर यथार्थदर्शनास आम्ही कां
भ्यावे ? त्यांचे गुण केव्हाही दोषांपेक्षा प्रभावी ठरतीलच; मग दोषांची वाजू लप-
वून खोटा आभास उत्पन्न करण्यांत फायदा कोणता ?

असो. मम्मटादिक साहित्यशास्त्रकारांनीं काव्याचे जे दोष म्हणून सांगितले
आहेत त्यांच्या अनुरोधाने आम्हाला येथे दोषविवेचन करावयाचे नाही. अनेक
कारणांस्तव तसे करणे इष्ट होणार नाही सामान्य सहस्य वाचकाला काव्य या
दृष्टीने पंतांचे ग्रंथ वाचीत असतांना कोणकोणचे दोष आढळून येतात व ते
काव्याच्या रसास्वाद्याला कसा अडथळा करतात हेच पुढील विवेचनांत मुख्यत्वे-
करून दाखवावयाचे आहे.

२. पंतकाव्यांमध्ये दोष नाहीत असे नाही; ते आहेतच. परंतु त्यांच्यासंबंधाने
ही एक गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे कीं, ते दोष पंतांच्या असमर्थतेमुळे
उत्पन्न झालेले नाहीत. इतर कवींच्या काव्यांत दोष राहतात याचे कारण प्रयत्न
करूनही सर्वस्वीं निर्दोष असे काव्य त्यांना रचता येत नाही हे होय. परंतु जे
अगदीं ढोवळ असे दोष पंतांच्या काव्यांत आढळतात ते पंतांना टाळतां आले
नाहीत म्हणून त्यांच्या काव्यांत राहिले आहेत असे मुळींच नाही. त्या दोषांची
छायाही ज्यांत सांपडणार नाही असे निष्कलंक काव्य त्यांनीं पुष्कळच केले आहे.
अर्थात् त्या दोषांपासून अलिप्त असे काव्य त्यांना करतांच येत नव्हते असे कोणी

म्हणू शकणार नाहीं. मग हे दोष उत्पन्न झाले आहेत कशांने ? दोष टाळण्याची शक्ति असतांना मुद्दाम हाऊन कोण त्यांचा लेप लावून घेईल ? वाटेतले खांचखळगे टाळणे शक्य असतां स्वतः होऊन कोण त्यांत उडी घेईल ? परंतु पंत हे मुद्दाम आंधळे बनूनच असे खड्ड्यांत पडले आहेत असे म्हणणें भाग पडतें. कांहीं गोष्टींचा त्यांना इतका अपरिमित नाद लागला होता कीं, त्यामुळे ते अगदीं आंधळे बनले आहेत. या, पंतांना नाद लावणाऱ्या गोष्टी म्हणजे यमकादि शब्दचमत्कार व भाषेचें संस्कृतीकरण या दोन होत. त्यांच्या काव्यांत दिसून येणारे सर्व दोष यमकाचा हव्यास व संस्कृतीकरणाची हौस या दोहोंमुळेच सर्वस्वीं उत्पन्न झाले आहेत असे पुढील विवेचनांत आपल्याला दिसून येईल. एकादा छांदिष्ट पुरुष आपल्या छंदाच्या पायीं आपणावर अनेक संकटें भोढवून घेतो तशी पंतांची स्थिति झाली आहे. इतर मराठी कवींना पंतांच्या या दोन नादांनीं पछाडलें नसल्यामुळे पंतकवितेत दिसून येणाऱ्या दोषांपासून त्यांची कविता बहुतांशीं अलिप्त आहे असे दिसून येतें. असो. आतां दोषांच्या परिगणनास आरंभ करूं.

[१]

(१) क्लिष्टता व दुर्बोधता

३. पंतकाव्याच्या क्लिष्टतेविषयीं निंदकांनीं आजपर्यंत फारच गवगवा केला आहे. पंतकवितेवर वाक्प्रहार करण्याचें हे एक मोठें सुलभ व कधीं न लुलें पडणारे हत्यार होय, असें पंतदूषकांना आजपर्यंत वाटत आले आहे. पंतदूषकांच्या या गवगव्यामध्ये जरी कांहीं अर्थ नसला तरी क्लिष्टतेचा आरोप अजीवात झुगारून देण्याइतकी पंतकविता सर्वत्र सुलभ नाहीं हे कोणासही कबूल केलें पाहिजे. पंतांची कविता साधारणतः क्लिष्ट नसून सुगम व प्रसादपूर्ण असते. प्रसन्नता हेंच तिचें सहज स्वरूप होय; क्लिष्टता हें नव्हे. कांहीं विशिष्ट प्रसंगीं मात्र पंतांची कविता क्लिष्ट होते व ते विशिष्ट प्रसंग म्हणजे पंत जेव्हां दीर्घयमकांच्या किंवा चित्रकाव्यरचनेच्या नादीं लागतात तेव्हांचे होत. ही क्लिष्टता पंतकाव्यामध्ये बहुधा पुढील तीन कारणांनीं उत्पन्न होते.—१. मराठी वाचकांस अत्यंत अपरिचित अशा संस्कृत शब्दांची योजना; २. दीर्घसमास; ३. दूरान्वय, घोटाळ्याची वाक्यरचना इ०. कित्येक कवींचा प्रतिपाद्य अर्थ व कल्पनाच

दुर्बोध, गुंतागुंतीच्या असल्यामुळे त्यांच्या काव्यास क्लिष्टता येते. अशा अर्थगत क्लिष्टतेचे उदाहरण संस्कृतांतील भारवि कवीच्या काव्याचे होय. ही अर्थगत क्लिष्टता पंतांच्या काव्यांत आढळत नाही. त्यांच्या काव्यांतील कल्पना कधीही गूढ, दुर्बोध किंवा आभासमय नसतात. असो. उपर्युक्त क्लिष्टतेच्या तीर्तही प्रकारांचे क्रमाने सोदाहरण विवेचन करूं.

४. (१) अवघड व अपरिचित संस्कृत शब्द. अशा शब्दांची योजना बहुधा सर्वत्र यमकांमुळेच करण्याची पंतांवर पाळी आली आहे. जेथे जेथे हव्यासाने लांब यमके साधण्याचा पंतांनी प्रयत्न केला आहे तेथे तेथे अवघड शब्दांची अधिक प्रमाणांत योजना करणे पंतांना भाग पडले आहे. कृष्णविजय पूर्वार्धांत आर्येच्या चाऱ्ही चरणांत लांब लांब यमके साधण्याचे बंधन त्यांनी लावून घेतले आहे. अर्थात् तेथे अपरिचित संस्कृत शब्दांचे प्रमाण सर्वांत जास्त झाले आहे.

ते पूतनिका स्वधिति । राष्ट्रांत फिरे, छळें मुळांला वधिति । कृ. वि. ६. २
येथील स्वधिति (कुडार) हा शब्द केवळ यमकाकरिता घातला आहे. त्याचा अर्थ सामान्य मराठी वाचकांपैकी कितीजणांना चटकन समजेल याचा संशय वाटतो.

करि बहु परिदेवन, ' हा । ' । म्हणत रडे, स्तन्यतृप्त परि देव न हा ।

वर्णे अभ्र, मुरडता । प्रकृतिकडे, भासलीहि अभ्रमु रडता ॥ कृ. वि. ६-१२.

हेही पूतनेचेच वर्णन आहे. स्पष्टीकरणार्थ काहीं टीपा न देता ही आर्या लावण्यास दिली तर चांगल्या बहुश्रुत वाचकांतही कितीजणांना ही बिनचूक लावता येईल ? ' परिदेवन ' (रडणे) हा मराठी वाचकांस अपरिचित वाटणारा शब्द पहिल्याच चरणांत यमक साधण्याकरिता घातला आहे. परंतु ' अभ्रमु ' याच्या मानाने तो अगदीच सोपा ठरेल. अभ्रमु शब्दाचा अर्थ फारच थोड्यांस एकदम सांगता येईल. पंतांना स्वतःला सुद्धा त्या शब्दावर टीप द्यावी असे वाटले. अगोदर असले शब्द वापरून मग काठिन्यास्तव त्यांच्यावर टीप देत बसणे हा विकृत श्राद्ध घेऊन सव्यापसव्य करण्याचा प्रकार थोड्यांसच पसंत पडेल !
' [कृष्णाने शरीरांतील रस शोषून घेतल्यामुळे] वर्णे (कांतीने) अभ्र (अभ्रासारखी पांढरीफटक अशी) [ती पूतना] प्रकृतिकडे (आपल्या मूळ राक्षसी वृत्तीकडे) मुरडतां (वळली असतां) [शुभ्र वर्णाने व प्रचंडतेने अभ्रमु (ऐरावतपत्नीच अशी) रडतां भासली ' असा संबंध आर्येचा अर्थ पराड.

करी आवृत्तीच्या संपादकांना टीपेंत द्यावा लागला आहे ! 'अभ्र' याचा 'अभ्रा-
 सारखी पाढरी फटफटीत' असा लाक्षणिक अर्थ करावा लागतो, त्याचप्रमाणे
 'मुडतां प्रकृतिकडे' याचाही अर्थ लक्षणेने जुळवून घ्यावा लागतो. असे क्लिष्ट-
 तेस कारणीभूत होणारे अनेक दोष या भाषेत झाले आहेत. 'स्वधिति' किंवा
 'अभ्रमु' या शब्दांप्रमाणेच, वाल (केस) १. ३२; क्षणन (हनन, वध)
 १. ३९; शय (हात) २. २५, ८. २०, ९. १६, २२. १४, इ०; कानाश
 (यम) २. २५; लकुच (कडलेंद्र) ८. ३८; प्रह (नम्र) १२. २७; व्रध्न
 (सूर्य) १६. ५; शरारु (घातुक-पंतांची टीप) १८. १५, ४४. १६; वन
 (पाणी) २२. २; लपन (मुख) २२. १६, ४१. १८; अंध (अन्न) २३ ७;
 अशनाया (भूक) २३. १२; सिक्थ (ओदन) २३. २९; वपाने
 (मस्तीने) २३. ४३; अहार्य (पर्वत) २४. ७; करका (गारा) २५. ११;
 रसित (मेघगर्जना) २५. १३; शात (सुख) २८. ६; शरद (जलद, शर-
 पाणी) २९. १; अलिक (कपाळ) २९. २; संव्यान (उत्तरीय) ३२. १४;
 श्रील (शोभादायक) ३३. १८; गृष्टि (एकदा व्यालेली गाय) ३४. २१;
 हरिता (दिशा) ३४. २१; अमत्र (पात्र) ३४. २५; अवकेशी (निष्फल
 वृक्ष) ३६. २१; कशा (चावूक) ३७. २; चंचरीक (भ्रमर) ३८. ३३;
 भुवन (पाणी) ३९. ६२; पाटारि (चंदन) ४१. २, ४२. २, ४८. १;
 महामात्र, आधोरण (महात) ४३. ३, ४; वलक्ष (शुभ्र) ४९. ५; लंबा
 (कडू भोपळ्याची वेल-पंत) ४७. ५५; रोलंब (भ्रमर) ४७. ५५; रंकु
 (मृग) ४७ ८१; पाथ (पाणी) ४७. १२४; असे अनेक अवघड शब्द
 कृष्णविजय पूर्वाद्यांत आढळून येतात. कृष्णविजय पूर्वाकाखेरीज इतरत्रही असले
 शब्द ठिकठिकाणी आढळतात. उदाहरणार्थ - कृ. वि. उत्तरार्थ—क्ष्वेड
 (विष) ८३. १९; दाश (कोळी) ५५. ७; सौनिक (हिंसक, कसाई)
 ५७. ९; महौतू (मांठे मांजर) ६१. १२; ग्लह (फासा) ६१ १२; हर्यक्ष
 (सिंह) ६३. ९; कांश (वानर) ६७. १८; मनु (मंत्र) ६८. १५; फेरु
 (कोल्हा) ७४. २०; लेलिह (सर्प) ७४. २२; सुपर्व (देव. 'सुपर्वाणः
 सुमनसः') ७९. १; उदन्या (तहान) ८३. १७४; वल्मा (लगाम) ८६. २५;
 शंपा (बीज) ५०. १२; दमुना (अग्नि) ८५. ९; भिदुर (वज्र)
 मं. भा. १०. ६४८. एकंदरीने पाहतां शब्दचमत्कारांचा नाद ज्यांत विशेष

दिसून येतो अशा महाभारत, कृष्णविजय इ० काव्यांत अशा कठीणः संस्कृत शब्दांचा प्रयोग विशेष आढळतो. असे बहुतेक शब्द यमक-प्रास जुळविण्याकरितांच पंतांना आणावे लागले आहेत हे तीं तीं स्थळे पाहिल्यास दिसून येईल. ज्यांनीं अमरकोश म्हटला आहे व संस्कृत काव्यनाटकांचे चांगले परिशीलन केले आहे अशा व्युत्पन्न वाचकांस यांतील बरेचसे शब्द अपरिचित वाटणार नाहीत हे खरे. तथापि सामान्य मराठी वाचकांकडून इतक्या व्युत्पत्तिज्ञानाची अपेक्षा करणे अप्रयोजकपणाचे होईल. अशा शब्दांनीं भाषेस काठिन्य येते. शिवाय त्यांनीं भाषेची स्वभावसुंदरता व तिचा मराठीपणा नष्ट होऊन तिला ब्रोजडपणा येतो व त्यामुळे काव्यसौंदर्याची हानि होते ही गोष्ट निराळीच.

५. (२) दीर्घ समास—पंतांच्या काव्यांत दीर्घ समास वारंवार येतात व ते भाषेच्या दुर्बोधतेस कारणीभूत होतात या दोन्ही गोष्टींची सिद्धता करण्याची मुळीच जरूर नाही. अशा दीर्घ समासांतील अर्थही मोठा सुंदर असतो असे नाही. कल्पनाचमत्कृतीच्या व रसपरिपोषाच्या दृष्टीने असे समास बहुधा निरर्थक; किंबहुना अनर्थकच असतात. दीर्घ समासरचना ही बहुधा पंतांच्या संस्कृतीकरण्याच्या हव्यासाचे फल होय. क्वचित् यमकानुप्रासांसाठींही अशी ब्रोजड समासाची रचना पंत करतात.

गति-जित-बाल-करेणु-।-श्रीश-पदांभोज-भक्त-पालक-रेणु ।

हे धन्य; विधि भवानी-।-गति लक्ष्मी वाहती शिरोवुभवानीं ॥

कृ. वि. ३०. ३३.

यांतील पहिले अर्ध हा सर्व एक समास आहे. त्याचा अर्थ थोडक्यांत ' कृष्णाच्चे चरणरज ' असा आहे. समासांतील बाकीच्या पदांचा आशय कथानकाच्या दृष्टीने व्यर्थ व अपुष्ट आहे.

गोपजनवधू लीला-।-नर-तनु-हरि-रथ-समुत्थ-नव-धुलीला ।

गीति; मन रमे; घाली । त्या चातकतति सुखांत ते भेघाली ॥

कृ. वि. ३९. ५८.

हा समास कांहींसा यमकाकरिता व कांहींसा प्रासाकरितां घातलेला दिसत आहे. यांतील ' लीलानरतनु ' हे पद अपुष्ट आहे, त्याचे येथे कांहींच प्रयोजन नाही.

परंतु समासद्वैर्ध हे पुष्कळ वेळां अदोपरूप किंवा गुणरूप देखील होत असते. अत्र, त्रिकट समासामुळे काव्यांत भोजोगुण निष्पन्न होतो. ' भोजः समास-

सभूयस्त्वम् ' अशीच ओजोगुणार्ची दण्डाने व्याख्या केली आहे. अशा समास-घटित विकट रचनेमुळे निष्पन्न होणारा ओजोगुण हा वीर, रौद्र, भयानक यद्द रसांना फार पोषक होतो. तेव्हां वीर, रौद्र, भयानक या रसांचा उत्कर्ष कर्तव्य असता दीर्घ समासरचना उपकारकच होते.

गदा ही दे, मायाशतनिपुणशत्रुप्रमथन-
क्रियासिध्युत्साहा उपजवि, करी युक्तिकथन ।

उठे काम कोधेकरुनि कलितोदामगद या
रिपूते माराया, कलह करि, केंची मग दया ॥ कृ.वि. ५५. १८, १९.

हे वीररसाचे चांगले उदाहरण असून येथे समास रसोत्कर्षास कारणीभूत झाला आहे. परंतु यादीपेक्षा सुंदर उदाहरण पुढील आयेचें आहे.

भट-मुकुट-रत्न-कैटभरिपु-पटुशर-पटल-पट रणीं फांके ।
कां केवळ कटकचि ? साखि, घटजठरीं दीपस रवी झांके ॥

कृ वि. ८३. १४४.

कृष्णाच्या युद्धपाटवाचे हे वर्णन आहे. ' वीरशिरोमणि कृष्णाचा कुशल बाण-समुदाय हेच कोणी वस्त्र,' असा समासाचा अर्थ आहे. बाणसमुदायरूपी वस्त्र सर्व सन्यावर पसरले व त्यास आच्छादिते झाले, हे रूपक तर सुंदर आहेच; परंतु घड्यात ठेवलेल्या दिव्याप्रमाणे सूर्यही झांकून गेला ही उपमा तर बहारीचीच आहे. येथे दीर्घ समासामुळे व ' ट ' च्या कठोर अनुप्रासामुळे वीररसाचा उत्कर्ष होऊन तो फारच खुलला आहे.

६. (३) दूरान्वय. घोटाळ्याची वावयरचना, संदिग्धता इ०. हे वाक्यदोषही पंतांच्या काव्यात पुष्कळ अंशी समकानुप्रासांच्या हव्यासामुळेच आले आहेत. एकाद्या कर्वाचे भाषेवर कितीही जरी प्रभुत्व असले तरी पदोपदी जर तो वर्णनियमांनीं आपल्यास बांधून घेऊं लागला तर इकडचीं पदे तिकडे वळणे, आवश्यक पदांचा अध्याहार करणे, अनावश्यक पदे घुसडून देणे वगैरे अनेक लटपटी त्यास कराव्या लागतात व त्यांमुळे विचारांच्या अर्थाचे शोचनीय हाल होतात. ज्यांमध्ये शब्दचमत्कारांवर विशेष भर द्यावा आहे अशा महाभारत, १०१: विजयवृषार्वि या काव्यामध्ये क्लिष्ट व किचकट आहे अशा महाभारत, १०१: स्वपैकीं नमुन्यासाठीं चार पांच आर्या खाली आर्या पुष्कळच आढळतात विचारां आहेत त्यांचे अर्थ

दिसून येतो अशा महाभारत, कृष्णविजय इ० काव्यांत अशा कठीण संस्कृत शब्दांचा प्रयोग विशेष आढळतो. असे बहुतेक शब्द यमक-प्रास जुळविण्याकरितांच पंतांना आणावे लागले आहेत हे तीं तीं स्थळे पाहिल्यास दिसून येईल. ज्यांनीं अमरकोश म्हटला आहे व संस्कृत काव्यनाटकांचे चांगले परिशीलन केले आहे अशा व्युत्पन्न वाचकांस यांतील बरेचसे शब्द अपरिचित वाटणार नाहीत हे खरे. तथापि सामान्य मराठी वाचकांकडून इतक्या व्युत्पत्तिज्ञानाची अपेक्षा करणे अप्रयोजकपणाचे होईल. अशा शब्दांनीं भाषेस काठिन्य येते. शिवाय त्यांनीं भाषेची स्वभावसुंदरता व तिचा मराठीपणा नष्ट होऊन तिला बोजडपणा येतो व त्यामुळे काव्यसौंदर्याची हानि होते ही गोष्ट निराळीच.

५. (२) दीर्घ समास—पंतांच्या काव्यांत दीर्घ समास वारंवार येतात व ते भाषेच्या दुर्बोधतेस कारणीभूत होतात या दोन्ही गोष्टींची सिद्धता करण्याची मुळाच जरूर नाही. अशा दीर्घ समासांतिल अर्थही मोठा सुंदर असतो असे नाही. कल्पनाचमत्कृतीच्या व रसपरिपोषाच्या दृष्टीने असे समास बहुधा निरर्थक; किंबहुना अनर्थकच असतात. दीर्घ समासरचना ही बहुधा पंतांच्या संस्कृतीकरण्या हव्यासाचे फल होय. क्वचित् यमकानुप्रासासाठींही अशी बोजड समासाची रचना पंत करतात.

गति-जित-बाल-करेणु-।-श्रीश-पदाभोज-भक्त-पालक-रेणु ।

हे धन्य; विधि भवानी-।-गति लक्ष्मी वाहती शिरोबुभवानी ॥

कृ. वि. ३०. ३३.

यांतील पहिले अर्ध हा सर्व एक समास आहे. त्याचा अर्थ थोडक्यांत 'कृष्णाके-चरणरज' असा आहे. समासांतिल बाकीच्या पदांचा आशय कथानकाच्या दृष्टीने व्यर्थ व अपुष्ट आहे.

गोपजनवधू लीला-।-नर-तनु-हरि-रथ-समुत्थ-नव-धूलिला ।

प्राति; मन रमे; घाली । त्या चातकतति सुखांत ते भेघाली ॥

कृ. वि. ३९. ५८.

हा समास कांहींसा यमकाकरिता व कांहींसा प्रासाकरिता घातलेला दिसत आहे. यांतील 'लीलानरतनु' हे पद अपुष्ट आहे, त्याचे येथे कांहींच प्रयोजन नाही.

परंतु समासद्वैर्त्य हे पुष्कळ वेळां अदोपरूप किंवा गुणरूप देखील होत असते. कांय, विकट समासामुळे काव्यांत भोजोगुण निष्पन्न होतो. 'भोजः समास-

सभूयस्त्वम्' अशीच ओजोगुणार्ची दण्डाने व्याख्या केली आहे. अशा समास-घटित विकट रचनेमुळे निष्पन्न होणारा ओजोगुण हा वीर, रौद्र, भयानक या रसांना फार पोषक होतो. तेव्हा वीर, रौद्र, भयानक या रसांचा उत्कर्ष कर्तव्य असता दीर्घ समासरचना उपकारकच होते.

गदा ही दे, मायाशतनिपुणशत्रुप्रमथन—

क्रियासिद्ध्युत्साहा उपजवि, करी युक्तिकथन ।

उठे काम क्रोधेकरुनि कलितोद्दामगद या

रिपूते माराया, कलह करि, कैची मग दया ॥ कृ.वि. ५५. १८, १९.

हे वीररसाचे चांगले उदाहरण असून येथे समास रसोत्कर्षास कारणीभूत झाला आहे. परंतु यादीपेक्षा सुंदर उदाहरण पुढील आयेचे आहे.

भट—मुकुट—रत्न—कैटभरिपु—पटुशर—पटल—पट रणीं फाके ।

कां केवळ कटकचि ? साखि, घटजठरीं दीपस रवी झांके ॥

कृ वि. ८३. १४४.

कृष्णाच्या युद्धपाटवाचे हे वर्णन आहे. ' वीरशिरोमणि कृष्णाचा कुशल बाण-समुदाय हेच कोणी वस्त्र,' असा समासाचा अर्थ आहे. बाणसमुदायरूपी वस्त्र सर्व सन्यावर पसरले व त्यास आच्छादिते झाले, हे रूपक तर सुंदर आहेच; परंतु घड्यात ठेवलेल्या दिव्याप्रमाणे सूर्यही झांकून गेला ही उपमा तर बहारीचीच आहे. येथे दीर्घ समासामुळे व ' ट ' च्या कठोर अनुप्रासामुळे वीररसाचा उत्कर्ष होऊन तो फारच खुलला आहे.

६. (३) दूरान्वय. घोटाळ्याची वाक्यरचना, संदिग्धता इ०. हे वाक्यदोषही पंतांच्या काव्यात पुष्कळ अंशी समकानुप्रासांच्या दृव्यासामुळेच आले आहेत. एकाद्या कर्वाचे भाषेवर कितीही जरी प्रभुत्व असले तरी पदोपदेश जर तो वर्णनियमांनीं आपल्यास बांधून घेऊं लागला तर इकडचीं पदे तिकडे व्हरणे, आवश्यक पदांचा अध्याहार करणे, अनवश्यक पदे घुसडून देणे वगैरे अनेक लटपटी त्यास कराव्या लागतात व त्यांमुळे विचाऱ्या अर्थाचे शोचनीय हाल होतात. ज्यांमध्ये शब्दचमत्कारांवर विशेष भर आहे अशा महाभारत, कृष्ण-विजयपूर्वार्ध या काव्यांमध्ये क्लिष्ट व क्विकट आर्या पुष्कळच आढळतात. त्यांपैकीं नमुन्यासाठीं चार पांच आर्या खाली दिल्या आहेत. त्यांचा अर्थ

पूर्ण समाधानकारक रीतीने लावतां आल्यास पाहिजे आहे. वाचकांनी त्यासाठी प्रयत्न करावा.

होय, सकृप योज जनीं । या तव नाभ्यमृतसद्हृदययोजजनि ।

मीं जरि, तरि यवसाचे । या वनिच्या भाग्य हें सदवयव साचें ॥

कृ. वि. १४. ५.

ही ब्रह्मदेवाने केलेल्या कृष्णाच्या स्तुतींतली आर्या आहे.

हे पीयूषघन; तगे । ताप न; होती विनष्टविपदघ नत गे ।

स्त्रविधि कसा गरल वसे । तीचें पद गमति अमृतसागर लवसे ॥

कृ. वि. ३०. ३५.

कृष्णाने एकाच गोपीवर विशेष प्रेम दाखविले व तिच्यासह तो गुप्त झाला तेव्हा इतर गोपींना वैषम्य वाटून त्यांनी काढलेल्या उद्गरांतील ही आर्या आहे.
हे=श्रिकृष्णपदरजःकण.

रासीं हरिच्या तूर्ये । स्त्रीरत्ने ज्योत कोटिभरि चातूर्ये ।

हा महिमा जीवाचा । तदुक्तिरससिंधुमग्न माजी वाचा ॥ कृ. वि. ४७. ४.

हा=उद्धवहि-पंत. उद्धवाची गोपींनीं एकांतांत भेट घेतली त्या समयींची ही आर्या आहे. हिचा सुसंगत असा कांहींच अर्थ लागत नाही.

पाहे प्रणता तोका, नव्यासम हाक विप्र सादास ।

विप्राच्या दे, न करी न व्यास महाकवि प्रसादास ॥

स्वर्गारोहण २. ४१.

महाभारताच्या अंती आपल्या आक्षेपांचे व व्यासादिकांचे स्मरण करून पंतांनीं ज्या आर्या लिहिल्या आहेत त्यातील ही एक आहे. हिचा अर्थ काव्यसंग्रहकार एक देतात, पांगारकर त्याहून भिन्न देतात तर पराडकर तिसराच देतात ! कोणी म्हणतात, ही व्यासांस उद्देशून आहे तर कोणी म्हणतात, विठोवादादांस उद्देशून आहे ! इतरांनींही आपापल्या अकलेप्रमाणे यात आणखी शकला लढवाव्या. हा सर्व ब्रह्मचोटाळा अकरा अक्षरी यमक जुळविण्यासाठीं पंतांनीं माजविलेला आहे.

हरि जन अरिजे न परिजन करि जननि । प्राज्ञजनसभे । काय ? ।

हा दास यास हास त्रास नसो; शिशुसि निदिना माय ॥ स्वर्गारोहण २. ४८.

हीही महाभारताच्या उपसंहारांतलीच आर्या असून हिच्या अर्थाविषयीही असेच मतभेद आहेत. पूर्वार्धाचा पदच्छेद कसा करावयाचा याच्या विष-

च्याही एकमत नाही. येथे प्रासांच्या नादीं लागून पंतांनीं प्रसादाचे गूळखोबरे केले आहे !

(२) कृत्रिमता, बोजडपणा व वेडलपणा.

७. हा दोष पंतांच्या काव्यांत कित्येक ठिकाणीं दिसून येतो. हा मुख्यत्वेकरून पुढील दोन तीन गोष्टींमुळे पंतांच्या भाषेत उत्पन्न झाला आहे.—१. संस्कृत शब्दांची प्रचुरता किंवाहुना अतिरेक; २. मराठींत सररास उपयोगांत आणण्यास नालायक अशा अपरिचित संस्कृत शब्दांचा अगदीं घसर्यंतल्या देशी शब्दांप्रमाणे उपयोग ३. दीर्घ समास.

८. (१) संस्कृतशब्दप्रचुर्य.—पंतांची भाषा संस्कृतशब्दप्रचुर असते हे सुप्रसिद्ध आहे. आणि मराठी भाषा जास्त संस्कृतप्रचुर होऊं लागली म्हणजे तिचा मराठीपणा नष्ट होऊं लागून एक प्रकारचा कृत्रिम बोजडपणा तिच्या अंगांत येत असतो. संस्कृत शब्दांची अतिशय योजना झाल्यामुळे भाषा संस्कृतमयच झाली आहे असा रा. पावगी याचा ' विलायतचा प्रवास ' (विशेषतः पूर्वार्ध) हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. अलीकडचे कवि रा. विद्यावर वामन भिडे यांची कविता संस्कृतशब्दप्रचुर असते असे म्हणतात. पंतांचीही कविता पुष्कळ ठिकाणीं असावी त्यापेक्षां जास्त संस्कृतशब्दप्रचुर असते ही गोष्ट नाकवूल करण्यांत अर्थ नाही. पंत स्वतः उत्कृष्ट विद्वान् पुराणिक होते आणि उत्तम विद्वान् पुराणिकचे जसे कवित्व असावे तशीच त्यांची कविता उतरली आहे. आणि संस्कृतांतल्या सर्व गोष्टी मराठींत आणून भरण्याचा मोठा नाद त्यांस असल्यामुळे जेथे तेथे संस्कृत शब्द योजण्याची त्यांना भारीच हौस वाटत असे.

पंतांची भाषा इतर कवींच्या भाषेपेक्षां, पौराणिक कथानकांवर लिहिणाऱ्या कवींच्या भाषेपेक्षांही, जास्त संस्कृतप्रचुर असते ही गोष्ट प्रत्यक्ष पुराव्याने सिद्ध करून देता येण्याजोगी आहे. खालीं मुक्तेश्वर व मोरोपंत या दोघांच्या काव्यांतील सारख्याच कथानकांवरचे दोन लहानसे उतारे दिले आहेत. यांतील शब्दसंख्या मोजून त्यांमध्ये शुद्ध संस्कृत म्हणजे तत्सम शब्दांचे प्रमाण किती आहे हे काढले असता पंतांची भाषा मुक्तेश्वरांच्या भाषेहून जास्त संस्कृतप्रचुर आहे हे तात्काळ दिसून येते. शिवाय मुक्तेश्वर व पंत या दोघांच्या रचनाशैलीमध्ये कसा व केवढा फरक आहे हेही ठळकपणे नजरेत भरण्यास ही समंक्ष अवतरणे चांगली उपयोगी पडतील. वर्षविषयावरील मुक्तेश्वराची स्लेप कथा वाशासारखी आहे व पंतांची द्रुतगति

आर्या कशी घोडदौडीसारखी भासते तेही अवश्य निरीक्षण करण्याजोगे आहे. उताऱें समुद्रमंथनाच्या कथेतील आहेत. देवदानव मंदरपर्वत घुसळू लागले व भगवंताने कूर्मावतार घेतला त्या प्रसंगीचे वर्णन आहे.

सागरीं निक्षेपितां अचळ । भेदूनि चालिला पाताळ । ते वेळे थांदोनि लक्ष्मी-
कीळ । कमठ झाला तळवटीं ॥ ८१ ॥ उदधि डोलतां मंदरगिरी । पुढती कंबु-
चक्रधारी । हस्त ठेवूनि पर्वतशिखरीं । लोट आगे सांवरिला ॥ ८३ ॥ वेष्टिला
असतां विषयव्याळें । दिवतीं भोवता जडजीव अचळें । त्यातें कृपेने वैबुंठपाळें ।
हस्त माथां ठेविजे ॥ ८४ ॥...पोट रगडतां व्याळवदनीं । अग्निज्वाळा लागली
गगनीं । गरळ वामितां सिंधूचे पाणी । कढों लागले खळखळां ॥ ९२ ॥ स्फुलिंग
लागतां अळुमाळ । यंत्रमुखीं उठती ज्वाळ । तेवि ओडितां सांडी व्याळ । विषा-
नळ भडभडां ॥ ९३ ॥ तप्तकांचनरसाचा लोट । तेवी फूत्कारी काळकूट । वर्षतां
दैत्यांचे संघाट । जळों लागले त्यावेळीं ॥ ९४ ॥ मुक्तेश्वर; आदिपर्व अ० ४.

वरील उताऱ्यांत एकंदर ९८ शब्द असून त्यांपैकी ५१ तत्सम (शुद्ध संस्कृत);
आहेत व ४७ तद्भव, देशी वगैरे वाक्यांचे आहेत. म्हणजे यांत शेंकडा ५२ शुद्ध
संस्कृत व शेंकडा ४८ तद्भव, देशी वगैरे, असे शब्दांचे प्रमाण निघते. आतां
पंतांच्या “अमृतमथन” नामक खंडकाव्यांतिल त्याच प्रसंगीचे वर्णन:—

गरमगिरिस पृष्ठीं धरि, होय क्षीरधांति कासवसा ।

उपदेशी कीं माझी स्वस्थ सुजन हो ! धरूनि कास वसा ॥ ४० ॥

गगनगदुग्धाब्धिमथनकुतुकप्रेक्षक सुरांत राहूनी, ।

कवळी अजित नगाच्या डळमळतां मस्तकासि वडूनीं ॥ ४३ ॥

वासुकिच्या बहुनासामुखनयनांतूनि बहु गळे गरळ ।

तद्धूमानलहतरुचि असुर गमति दावहत जसे सरळ ॥ ४५ ॥

वासुकिच्या श्वासविषज्वलनं तो देवगणहि होरपळे ।

एका प्रभुला पाहुनि विषवाहि, जसाचि विधुसि, चोर पळे ॥ ४६ ॥

या उताऱ्यांत एकंदर शब्द ६७ असून त्यांपैकी ४५ तत्सम संस्कृत व
२२ तद्भव, देशी वगैरे आहेत. म्हणजे तत्सम संस्कृत शब्द देशी शब्दांच्या दुप-
टीने असून त्यांचे शेंकडा प्रमाण ६७ इतके निघते. मुक्तेश्वरांत हेच संस्कृत
शब्दांचे प्रमाण शेंकडा ५२ आहे हे आपण पाहिलेच. अशा रीतीने पंतांची
संस्कृतप्रचुरता प्रत्यक्ष आंखणींनी सिद्ध होऊं शकते. वरील आर्या सुद्धांम जास्त

संस्कृतशब्दमय म्हणून निवडलेल्या नसून त्या पंतांच्या नेहमीच्या धाटणीच्याच आहेत हे येथे सांगून ठेविले पाहिजे. अगदीं समान कथाभागाचा प्रसंग काढून त्यांतील सारख्या अर्थांचीच दोन्ही कवींची वर्णने दिली आहेत. विसदश अशा वर्णनाचा भाग सर्व गाळून टाकला आहे. त्यामुळे या दोषां कवींच्या वर्णन-शैलीची भिन्नता उताऱ्यावरून पूर्णपणे लक्षांत येणार नाही. मुळांतील सर्व प्रसंग वाचून पाहिल्यासच त्याचे ज्ञान होईल. तथापि अगदीं सारख्या अर्थांचे वर्णन देखील दोषां कवींनीं त्यातल्यात्यांत किती निराळ्या रीतीने केले आहे हे वरील उताऱ्यांत दिसून येईल व आणि दोषांही कवींच्या स्वतंत्र रचनाकौशल्याविषयी कौतुकही अवश्य वाटेल.

नुसते वरील उतारेच पाहिले तरी मुक्तेश्वराच्या भाषेत जो ठसठशीतपणा व जो मराठपण आढळते ते पंतांच्या वागीत दिसून येत नाही. उलट त्यांची भाषा कांहींशी कृत्रिम व बोजड वाटते. यावरून संस्कृत शब्दांची अतिरिक्त योजना केल्याने काय हानि होते ते स्पष्ट नजरेस येईल. तरी मुक्तेश्वर हा विद्वान् ब्राह्मणांच्या कुळांत निपजलेला संस्कृतज्ञ कवि होता. अर्थात् त्याच्या कवितेत संस्कृताचे वळण बरेच दृष्टीस पडते. आमच्या साध्या, खेडवळ मराठी भाषेचे लडिवाळपणाचा व मनमोकळेपणाचा खेळ डोळे भरून कोणास पहावयाचा असेल तर त्याला तुकाराम-नामदेवांच्या अभंगांकडे वळले पाहिजे.

आणक म्यां कोणा यावे काकुळती । कोण कामा येती अंतकाळी ॥

तूं वो माझी सखी होसी पांडुरंगे । लवकरी ये गे वाट पाहे ॥

काया वाचा मने हेचि आस करीं । पाउले गोजिरीं चितीतसे ॥

तुका म्हणे माझी पुरवी हे आस । घालीं ब्रह्मरस भोजन हे ॥

या अभंगांतले ३२।३३ शब्द तद्भव व देशी असून केवळ ८।९ शब्द संस्कृत आहेत. म्हणजे संस्कृत शब्दांचे प्रमाण केवळ शेकडा २० झाले. आणि संस्कृत शब्द आहेत ते तरी कोणते ? तर काया, वाचा, भोजन, अंत, हे अगदीं खेडवळांच्या भाषेत देखील मिसळून जाऊन भाषेशी समरस झालेले असेच आहेत असल्या साध्या शब्दांनीं भाषेला तरी कांहीं कमपणा आला आहे काय ? उलट ती अधिकच गोड, सुंदर व गोंडस बनली आहे.

९. संस्कृतशब्दप्राचुर्याचा हा जो आम्ही दोष म्हणून उल्लेख केला आहे तो केवळ त्याच्या अतिरेकास अनुलक्षून होय, हे मुद्दाम येथे सांगितले पाहिजे.

आणि असा अतिरेक पंतकाव्यांत सर्वत्र दिसून येत नसून कित्येक ठिकाणीच मात्र आढळतो हेही अवश्य ध्यानांत ठेवले पाहिजे. देशी भाषांमध्ये संस्कृत शब्द घेऊं नयेत असे कोणीच म्हणत नाही व म्हणणेही शक्य नाही. आपल्याला जसे पाहिजेत तसे व जितके पाहिजेत तितके शब्द संस्कृतांतून घेणे हेच रास्त होय. कारण आपल्या दृष्टीने ते अक्षय्य भांडारच आहे. विशेषतः शास्त्रीय व विवेचन-प्रधान ग्रंथांत अवश्य ते पारिभाषिक शब्द संस्कृतांतूनच घेतले पाहिजेत. परंतु काव्याच्या संबंधाने दृष्टि थोडीशी निराळी ठेवली पाहिजे. भाषेच्या रमणीयतेस व सौंदर्यास बाधक होईल असा कोणताही अतिरेक काव्यामध्ये दूषणीयच ठरेल. संस्कृत शब्दाविषयी, मराठींत रुळलेले न रुळलेले, परिचित अपरिचित, साजणारे न साजणारे, असे कांहीं एक तारतम्य न बाळगतां सर्व संस्कृत शब्दांचा अमर्याद उपयोग करणे हे केव्हांही इष्ट होणार नाही. ही भाषा मराठी आहे, संस्कृत नव्हे हे केवळ क्रियापदावरून व एकाददुसऱ्या विभक्तिप्रत्ययावरून ओळखण्याची पाळी यावी ही स्थिति कोणीही चांगली म्हणेल असे वाटत नाही. म्हणूनच

सचेतःकैरवाते विकच करि जगत्ताप संपूर्ण टाळी
अज्ञानध्वांत सारे हरि, रसिकचकोरांसि अत्यंत पाळी ।

नाना वस्तु प्रकाशी, कविहृदयपथोराशिसंतोषहेतु

काव्येदु स्वप्रभेने खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु ॥ मं. रा. उपसंहार ८.

या, किंवा वदान्यजनसद्गुरो ! प्रशमितामितासन्मदा ! ।

गदारिदरनंदकांबुजधरा ! नमस्ते सदा ॥ केका. १.

अशा गीर्वाणशब्दखचित उद्गारांपेक्षां

श्रीरामा तू स्वामी अससी माझ्या शिरावरी जागा ।

आम्हांसि तुझ्या पायांवांचुनि निर्भय नसे दुजा जागा ॥ आर्यांकेका. १-

हे पंतांचेच, अंतःकरणाच्या उमाळयासरशीं निघालेले, साधे, अकृत्रिम उद्गार जास्त हृद्य होत असे कोणास वाटल्यास ते गैर म्हणतां येणार नाहीं.

१०. (२) अरूढ शब्दांचा अगदीं रुळलेल्या शब्दांप्रमाणे प्रयोग.

मराठीमध्ये संस्कृतांतील जे शब्द रुढ झालेले नाहीत व कांहीं केले तरी रुढ होण्याचा संभव नाही असे शब्द सामान्य मराठी शब्दांप्रमाणे सर्व विभक्तींचे प्रत्यय लावून वापरण्याची पंतांची प्रवृत्ति दिसून येते. ही पुष्कळ अंशी संस्कृती-करणाच्या हव्यासामुळे व कांहीं अंशी यमकांच्या जरूरीमुळे उत्पन्न झालेली

होय. ' ओकस् ' (घर) हा एक अशा तऱ्हेचा शब्द होय. गृह व गेह हे याच अर्थाचे संस्कृत शब्द आहेत. ते मराठीत रूढ झाले असल्यामुळे सर्वजण त्यांचा वाटेल तितका प्रयोग करतात. परंतु ' ओक ' या शब्दाचा तसा करित नाहीत. उदा०--' खचित नग सकळ देहीं, गेहीं तद्दीप्ति मायिना कांहीं ' मं. भा. १०. १६७. येथे ' गेहों ' याच्याऐवजीं ' ओकीं ', असे घालून ' ओकीं तद्दीप्ति-मायिना कांहीं ' असे लिहिल्यास किती वाईट दिसेल याची सहज कल्पना होईल. संस्कृतांत देखील हा शब्द अगदीं अरूढ असून त्याचा सुटा प्रयोग फार करून करित नाहीत. बहुतेक दिवौकस् सारख्या समासामध्ये हा योजलेला आढळतो. पण पंत मराठीत देखील याचा त्रिनदिकृत वाटेल तेथे प्रयोग करतात. अर्थातच तो अतिशय वैरस्यावह होतो. उदा०--' जा हदओकामधुनीं,' कृ. वि. १६. ५२. ' न पाहती ओकासी ' कृ. वि. १६. २०, ' केला नाहीच उद्धवा ! ओक ' मं. भा. ११. २५९ ' ऐसें गावूनि सेविले ओक ' मं. भा. २१. ५३४ इ० इ०. त्याचप्रमाणे दुसरा शब्द ' इन, (स्वामी, श्रेष्ठ) हा होय. स्वामी, श्रेष्ठ या अर्थी संस्कृतांत देखील हा शब्द फारसा वापरलेला दिसत नाही. पण पंतांनीं याचा प्रयोग फार, कंटाळवाणा होईल इतका, केला आहे. ' वीना,' ! कृ. वि. १६. ७, १७. ५, ' बुडवी शोकनदीन ' कृ. वि. १६. २५; ' खळदमना सकळेना ! ' कृ. वि. १६. ४५; ' जाणोनि हरादीना ' कृ. वि. १६. २८; ' हे एकाच अध्यायांतील प्रयोग. याशिवाय, कृ. वि.--' मोदनदीना,' ३९. ४७; ' त्रिजगदिन ' ४१. ६; ' सेना सेना शरार्ता धरि भय ' ७६. १०; ' घोटकरीन,' १८. १३; ' करीना ' ४३. ३; ' सुकवीन ', मं. भा. १०. ८७२;-अशीं या एकाच शब्दाचीं शेंकडों उदाहरणें काढून दाखवितां येतील. ' रामावांचुनि दावा (अरण्याला) गेला ' कृ. वि. १६-१९; येथे ' दाव ' शब्दाचा किरता अनुचित प्रयोग केला आहे ! असेच याद (जलजन्तु), मन्तु (अपराध), आग (अपराध), दर (शंख), अरि (चक्र), वाडव (ब्राह्मण), अग (वृक्ष) वगैरे अनेक शब्द अशा रीतीनें योजिले आहेत. संस्कृतांतील कित्येक अरूढ क्रियापदेही अशा रीतीनें मराठीत आणण्याची पंतांची प्रवृत्ति क्वचित् दिसून येते. ' ते यदु जाले द्रवते (पळते),' कृ. वि. २. ८; ' प्राणी जो जो धाला (घ्याला),' ' धरणीला अव ' कृ. वि. ३. ९. ' त्या परमोदारासी नटता (नाचता),' कृ. वि. ३३. १४. द्रु पळणे, धे (धा)--पिणे, अव-रक्षणे, जट्-नाचणे हे सर्व अस्सल संस्कृत धातु आहेत.

अरूढ शब्द अगदीं रुळलेल्या शब्दांप्रमाणे सररास वापरण्याच्या या प्रकारा-
मुळेही पंतांची भाषा बरीच कृत्रिम व बेडौल झाली आहे. संस्कृत शब्दांचा अति-
रेक करण्याच्या प्रवृत्तीचाच हा एक भाग होय.

(३) दीर्घ समास. — यांविषयी पूर्वी विवेचन केलेच आहे; तेव्हा येथे
पुनरुक्ति नको. लांबळचक समासांमुळे भाषेस कशी कृत्रिमता आली आहे हे तेथे
दिलेल्या उदाहरणावरून दिसून येतच आहे.

(३) संस्कृतीकरणच्या सोसामुळे आलेले आणखी कांहीं प्रकार.

११. (१) संस्कृत विभक्तिरूपे. — पुढेच ठिकाणी संवोधनाचीं रूपे
संस्कृत व्याकरणाप्रमाणे साधलेलीं पंत योजितात. उ० — 'साधो !' कृ. वि.
३०. १३; 'जंबूशो !' ३०. १२; त्याचप्रमाणे देवि, शुभांगि, महि, इ०. दुर्वा-
सस् या संस्कृत शब्दांचे मराठींत सामान्यतः दुर्वास असे रूप वापरले जाते. पंत
दुर्वासाः या संस्कृत रूपास अनुसरून दुर्वासा असे रूप योजितात. तथापि संस्कृ-
तांतीक द्वितीया चतुर्थी इत्यादि विभक्तींचीं रूपेही मराठींत आगण्यापर्यंत पंतांची
मजल फारशी जात नसल्यामुळे हा प्रकार फारसा दोषास्पद मानितां येत नाही.

(२) संस्कृत लिंगे. — संस्कृतांतिल शब्द मराठींत घेताना पुढेचळ्यांच्या
लिंगामध्ये फरक होतो. परंतु या फरकास न जुमानतां पंत पुढेचळ्यां मूळ संस्कृ-
तांतलीं लिंगे उद्योगांत आणतात हे सुप्रसिद्ध आहे. कृ. वि. — 'कृष्णाचीं
प्रिय मित्रे,' १७. १०; 'चित्ते मित्रे जालीं तटस्थ,' १९. १०; 'कंप्राचे
आग,' ३८. ५; 'प्रेमा त्यांचा,' ३९. २६; 'विध्वन जाला,' ३९. ३४;
'पितृभगिनीचे अग्र,' ४९. १७; 'नवीं नानावस्तु विलोकिलीं न तसीं मानवीं,'
७५. १४; मं. भा. — 'नृरत्नाचे जन्म,' १. १४; 'शयथ वाहिले शतदा,'
९. ४१; 'ते प्रभुशर उन्मत्त तसे वडले' १०. ११३९; इ० इ०. परंतु कित्येक
वेळां संस्कृत लिंगाचा त्याग करून मराठींत रूढ झालेले लिंगही पंतांनीं योजिलेले
दृष्टीस पडते. उदा० — 'आमुची दारा,' मं. भा. ९. १७३. तेव्हां या बाबतींत
कोणत्याही एका तत्वास पंतांनीं सर्वथा जनुपरले नसून मनसोक्त वागण्याचा क्रम
ठेविला आहे असे दिसते. तथापि एकंदरीने संस्कृत लिंगाकडे त्यांचा कल अधिक
दृष्टीस पडतो.

पंचत कविते तिल दोपां वै विवेचन; संस्कृती तरगाचे प्रकार. २९६-

(३) संस्कृत वाक्ये अथवा वाक्यखंड यांचा प्रयोग.—मराठीत काव्य रचिता असतांना मध्येच संस्कृतांत उद्गार काढण्याची पंतांना लहर येते. संस्कृत शब्दांचे त्यांचे मन सदैव कसे ओड घेत होते हे यावरून चांगले दिसून येते. असे संस्कृत वाक्यखंड पंतांच्या काव्यांतून शब्दांचे काढून दाखावेतां येतील. त्यापैकी ' वृथात्क्षमो गमारोऽसीति वर युधिष्ठिरं प्रभुं कोन ? ' सभा. असे काही प्रसिद्धच आहेत. त्याचप्रमाणे—

ऐसे म्हणतां स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठीं म्हणे, ' अयि ते ।

कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दायते ' ॥ आदिपर्व १९.

ही अर्थां अधिक संस्कृतांतच रचलेली आर्याही निबंधमालाकारांनीं उघडकीस आणलेल्या ' अनुष्ठितुं ' या अगणितीय प्रयोगामुळे विशेष प्रख्यातीस आली आहे. कित्येक ठिकाणीं मूळ ग्रंथांतले संस्कृत अवतरण पंत आपल्या काव्यांत गोवतात.

गडगडुनि जो मुनि म्हणति ' कं धास्यति ' तोंचि इंद्र ' मां धाता ' ।

मं. भा. ९. ८१.

येथील ' कं धास्यति ' ' मां धाता ' हीं प्रथोत्तरे मूळ भागवतांतील आहेत. तसेच—
' उर्वशि जाये घारे ! तिष्ठ ' म्हणे; ती इमी विलाप करी ॥ मं. भा. ११. ५१९.
येथे पुरूरवाच्या तोंडीं घातलेले, ' जाये घारे ! तिष्ठ ' हे उद्गार मूळ भागवतांतील आहेत.

' वत्सान्मुंचन्कविदस-।-मय ' इत्यादिकहि कथिति वोभाट ।

त्या निर्दोषगुणाचे ज्याचा जो दशशतास्य तो भाट ॥ मं. भा. १०. १५९.

या आर्यांतिल ' वत्सान्मुंचन्कविदसमये ' हे गोपबालकांचे उद्गारही मुळांतलेच आहेत. परंतु ते आर्यांत बसवितांना पंतांनीं अगदीं अक्षम्य असा यतिभंग किंवा हुना चरगभंग केला आहे. शिवाय ' इत्यादिक ' हा शब्द मराठी वाक्याचा अंश असल्यामुळे, त्याच्यामुळे ' असमये ' यांतील एकाराचा संस्कृत संधिनियमाप्रमाणे अकार केला आहे हीही चूकच झाली आहे.

एकंदरीने मराठी कवितेत मधून मधून संस्कृत वाक्ये घालण्याची ही पंतांची लक्ष्य फारशी चांगली आहे असे म्हणवत नाही. निवळ मराठी वाचक तर या प्रकाराला विचकून जातातच. परंतु काव्यसौंदर्याच्या दृष्टीनेही एका भाषेत दुसऱ्या भाषेचे असे मिश्रीकरण करणे शोभावह होत नाही. काचित् प्रसंगी मात्र

यंतांचे संस्कृत उद्गार अत्यंत उचित, जोरदार व रसोत्कर्षकारक असे असल्यास काव्यांत शोभून दिसतात. उदाहरणार्थ—

‘ अयि ! काशि, कासि, प्रियतम !’ असे गद्गद वदे

रडे लाजे ताप प्रबळ पतिविश्लेषदव दे ।

प्रभूतस्वेदाश्रुस्नपिततनु ती सेज भिजली

उठे भ्रातस्वाते गडबडुनी आलीत निजली ॥ कृ. वि. ६२. १५.

येथील बाणासुराची मुलगी उषा इच्या तोडीं घातेलेले संस्कृत उद्गार सुलून दिसतात.

पंतभाषेतलil संस्कृतीकरणाचे आणखी प्रकार, म्हणजे १. विशेष्यांप्रमाणे विशेषणांस विकृति करणे; २. नामधातु; ३. कर्मणिप्रयोग; इत्यादिकांची चर्चा मार्गे व्याकरणाविषयीं विवेचन करतांना केलीच आहे. ते काव्याच्या रसहानीस कारणीभूत होत नसल्यामुळे कोणीही विवेचक त्यांची दोषांमध्ये गणना करणार नाही. अर्थात् येथे त्यांची पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाही.

(४) श्रुतिकटुता.

१२. अनुप्रास, यमक वगैरे शब्दचमत्कार वाङ्मधुर्यास अनुकूल आहेत ही समजूत चुर्काची आहे. विशेषतः त्यांचा अतिरेक तर पदलालित्यास प्रतिकूलच होतो. त्यांतून अनुप्रास हा रसानुकूल वर्णांनी युक्त असून त्यात वर्णसाम्याचा कंटाळवाणा अतिरेक झालेला नसेल तर तो भाषामाधुर्यास पुष्कळ वेळा पोषक होतो. परंतु यमक व चित्रकाव्याचे अनेकविध प्रकार हे भाषामाधुर्यास अपकारकच होत. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांपैकी कित्येकांनी तर यमकाविषयीं स्पष्टच अरुचि दर्शविलेली आहे. दण्डीने यमकाविषयींची आपली नापसंती पुढीलप्रमाणे व्यक्त केली आहे.—

आवृत्ति वर्णसंघातगोचरां यमकं विदुः ।

तत्तु नैकान्तमधुरमतः पश्चाद्विधास्यते ॥ काव्यादर्श. १. ६१.

‘ यमक हे नियमाने मधुर असतेच असे काहीं नाही, ’ असा या प्राचीन आल्कारिकाने यमकाविषयीं जरा सौम्य परंतु प्रतिकूल अभिप्राय दिला आहे. मम्मचार्याचे मत तर याहीपेक्षा स्पष्ट आहे. ‘ तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतम्—इति नास्य भेदलक्षणं कृतम् ’ ‘ हे (यमक) काव्यांतल्या गांठीसारखे आहे म्हणून याच्या

भेदप्रभेदांच्या व्याख्या येथे आम्ही करित नाहीं,' (का. प्र. उल्लास ९)--असे त्यांनीं म्हटले आहे. हा अलंकार वाईट, तो चांगला, अशीं मते देत न बसतां अलंकारादिकांचे स्वरूपलक्षण करणे येवढेच ज्यांचे काम ते साहित्यशास्त्रकार सुद्धां, कधीं नव्हे ते आपल्या मर्यादेबाहेर जाऊन यमकाविषयीं नापसंती व्यक्त करतात यावरून यमक हे रसास्वादास किती विघातक होत असले पाहिजे हे लक्षांत येईल. संस्कृतांत यमकाचे बंड मुळींच नाहीं. कालिदासभवभूत्यादि महाकवींनीं त्याचा विशेष आदर केलेला दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. इतर कांहीं कवींनीं कृत्रिम शब्दचमत्कार केले आहेत. परंतु त्यांना काव्याच्या एकाद्या सर्गातच बहिष्कृतांप्रमाणे डांबून ठेवले आहे; त्यांना सर्वत्र काव्यांत मोकळेपणाने वावरूंदिले नाहीं. यमकांचे बंड कायते आमच्या मराठींतच आणि तेही संस्कृत श्लोकवृत्तांचा प्रचार महाराष्ट्र वाङ्मयांत झाल्यानंतर माजलेले आहे. मराठींतलशा वाङ्माधुर्याची जणू ओतीव मूर्तीच अशा जो ज्ञानेश्वरी तिच्यांत शब्दचमत्कारांचा थाट यत्किंचिन्ही दिसून येत नाहीं हे सांगावयास नको.

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुके । परी अमृतातेही पैजा जिके ।

ऐसीं अक्षरे रसिके । मेळवीन ॥ १४

जिये कोंवळिकेचेनि पाडे । दिसती नार्दीचे रंग थोडे । (पाडे-तुलनेने)

वेधे परिमळाचे बीक मोडे । जयाचेनि ॥ १५ (बीक-महत्व, तेज)

ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा । (कळंभा-कलह)

बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां ॥ १६. ज्ञानेश्वरी अ० ६.

आपल्या वाणीच्या मंजुळ नादाने गुंगून जाऊन ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःच आपल्या भाषेच्या अलौकिक मोहकपणाविषयीं जे हे उद्गार काढले आहेत तेच त्यांच्या भाषेच्या मोहकपणाची व सौंदर्याची उत्कृष्ट साक्ष देत आहेत. आणि त्यांत यमकादिकांचा थाटमाट तर काठेच दिसत नाहीं !

वर्ण्यविषय सुंदर व काव्यमय असला आणि त्या विषयाशीं कवींच्या हृदयाची तन्मयता झालेली असली म्हणजे भाषेत माधुर्य, रसाळपणा व अवश्य तेवढे पदलालित्य आपोआपच उतरते. यमकादि शब्दचमत्कारांमुळे हे माधुर्य येत तर नाहींच पण नाहींसें माल होऊन भाषा निस्तेज, श्रुतिकटु व कर्कश बनते. हीं दोन तत्वे लक्षांत घेतलीं म्हणजे पंतकाव्य हे श्रुतिकटुत्वदोषास कां पात्र झाले आहे हे सहज लक्षांत येईल. पंतभाषेतील श्रुतिकटुत्वासंबंधीं, वरील विवेचनावरून पुढील

सिद्धान्त सहज बांधता येतल.--१. जेथे जेथे यमकादि शब्दचमत्कृतीविषयींचा पंतांचा हव्यास वाढलेला दिसून येतो. तेथे तेथे पंतांची भाषा नीरस व कट्टु झालेली दिसून येते; उदाहरणार्थ: कृष्णविजय पूर्वार्ध, कुशलवचरित, महाभारतातील कित्येक भार्या इ०. २. ज्या ज्या काव्यांत वर्ण्य विषय सुंदर असून पंतांची त्याच्याशी तन्मयता झाली आहे तेथे यमकांचा हव्यास कमी होऊन पंतांची भाषा कोमल, रसाळ व मधुर अशी उतरली आहे. उदा०--महाभारतातलं बरेच भाग, मंत्ररामायण युद्धकांड, मंत्रभागवत स्कंध १०, ११, श्लोक व आर्या केकावलि, भीष्मभक्तिभाग्य, कृष्णविजय अ० ८०-९०, इ० इ०. ३. जेथे यमकादीकांचा हव्यास फारसा नाही, परंतु वर्ण्यविषयांतली तन्मयताही विशेष प्रतीतीस येत नाही तेथे भाषा फार सुंदर नाही व अगदी नीरसही नाही अशी सामान्य वठली आहे. उदा०--हरिवंश, मं. भा. १-९, इ०. असो. श्रुतिकट्टुत्वाने युक्त अशी पंतांच्या सर्व काव्यांतलीं पद्ये येथे एकत्र करणे अर्थात्च शक्य नाही. यास्तव त्याचे कांहीं थोडेसे मासले देऊन याविषयींचे विवेचन आटपते घेणे इष्ट होईल.

(१) ' विधु ! तुझि हे तुच्छ, विरे । न जड, निषाल्पद्रवैकहेतुच्छवि रे ! ।

जितुनि तिसहि पळवि रवी; । हरिमुखविधु भजित कठिनहृदुपळ विरवी ॥
कृ. वि. ७. ३९.

(२) श्रुतिविश्रमदा ल्याली । पद्मपरागागराग समदाल्याली । कृ. वि. १५.१४.

(३) देवकि कुक्षिककुब्जा, । मित्रा नलिनी नमी सकौतुक कुब्जा ।

देहीं वक्रा सरळी । मनि, तीसां रुचलि गोपशकास रळी ॥ कृ. वि. ४२.१.

(४) शाल्वासीं गांठि घाली हरि तंत्र, अहितभेरिता शक्ति आळी

व्यालीची काय आळी विभुविशिखतती तीस पीतां न घाली ।

श्रीमत्कृष्णाशुगालिक्षतरिपुहधिरें ती रणशोणि न्हाली ।

सौभाची शौर्यशालिप्रभुशरानिकरें चालनी व्यक्त झाली ॥ कृ. वि. ७७. ७.

हा शेवटला श्लोक शाल्व व कृष्ण यांच्या युद्धाच्या वर्णनांतला आहे. येथे वीररस मुळींच पुष्ट झाला असून भाषा कट्टु व कर्कश झाली आहे व श्लोक लांबलचक असल्यामुळे अधिकच कंटाळवाणा वाटत आहे. संबंध पद्यांखेरीज भाषेस कट्टुत्व आणणारे, जंबूद्री, कृ. वि. ३०. १२; धृतवारिहृदयकीं, ३९. ८; भवदधृदोकच्छेदे, ४५. ७७; हृदओकामधुनी, १६. ५२; मूर्च्छेद्रपाशुच्छयीं, ६५. २४; असे शब्दप्रयोगही किती तरी काढून दाखविता येतल. परंतु केवळ दिग्दर्शन करण्यापरीकडे त्याचा जास्त विस्तार करण्याची जरूरी नाही.

१३. पंतांच्या काव्यांमध्ये कटु व श्रुतिदुःखद अनुप्रास पुष्कळच दिसून येतात.

१. खळबळ खळबळ करि सखि ! सकळ विकळ धरिति न पळ बळ मळधी ।
म्हणति सुर, ' पळति जळचर, विभुशरशुचि कढवि रिपुकटकजळधी ॥

कृ. वि. ८३. १४५.

२. सति अति नति रतिपतिमति भजनां नैवेद्य मूर्तिचा खावा ।

कृ. वि. ८३. १६७.

३. होय जतुर्भुज मजवरि करि हरि अरिकरिहरी सदनुकंपा ।

कृ. वि. ८३. १६७.

४. पतिप्रतिनिधिप्रति प्रभुवरस्त्रिया पाहती ।

कृ. वि. ५५. २७.

५. गल्लीं चुंबिति, भेटति, नाचविति सुशब्द पढविति ब्रह्मा ।

गोपी सिकविति नति यतिपतिमतिरतिदा यदात्मज ब्रह्मा ॥ मं.भा. १०. १५८

या सर्व अनुप्रासांमध्ये वर्णांच्या आवृत्तीचा अतिरेक झाल्यामुळे ते दुःसह झाले आहेत. यमकाविषयीं तर विचारावयासच नको ! त्यांच्यामुळे भाषेस कटुता नेहमींच येते. वर कृष्णविजय पूर्वार्धातलीं उदाहरणे दिलीं आहेत त्यांत बहुतांशीं यमकच कटुतेस कारण झाले आहे. आणखी महाभारतांतलि थोडींशीं उदाहरणे—

१. नुरवि करुनि परकवचा अंगप तितउ पळसमय मनि भाने ।

भामाने शर गणिले अंगपतित उपळसम यमनिभाने ॥ *द्रोणपर्व १२. १०४.
येथे १५ अक्षरीं यमक आहे. भाषेच्या कुरूपतेची सीमा झाली आहे. बारा अक्षरीं यमक —

२. समुपेक्षिले ठकविले पृतनामहिमानका पित्या सहसा ।

म्यां मारावे खळ ते कृतनामहि मानकापित्यासह सा ॥ * द्रोणपर्व २६. ६.
खालील उदाहरण वरच्यापेक्षां पुष्कळ बरे आहे. यमक १२ अक्षरांचे असूनही भाषेचा स्वाभाविकपणा पुष्कळ अंशाने कायम आहे.

३. मातेची सरि येना उपमातेला, अगाधबळ बा ! हा ।

काय तुपार्ची साजे उपमा तेला अगा धबळवाहा ॥ द्रोणपर्व. २४. २८.

(५) यमकामुळे व मंत्ररचनेमुळे उत्पन्न झालेले
व इतर कांहीं दोष.

१४. यमके जुळविण्यासाठीं पंतांना नाना तऱ्हेच्या लटपटी लढवाव्या लाग.

* हीं उदाहरणे पांगारकरांच्या पुस्तकांतून घेतलीं आहेत. मो.च. पृ. ५४० ४१.

तात. पुढे दिलेला हा एक प्रकार होय.—‘ काळ ’ पदोत्तर ‘ कूट ’ । क्रूर तसा उसळला बळावर कूट ॥ कृ. वि. ४४. ११. येथे पुढच्या कूट शब्दाशी जमण्याकरिता काळकूट शब्दाचा भंग करून त्यातील ‘ कूट ’ हा अवयव चरणाच्या शेवटी आणला आहे. तसेच—‘ दीर्घपूर्व प्रसाद ’ (ज्याचे पूर्वाक्षर दीर्घ आहे असा प्रसाद, म्हणजे ‘ प्रासाद ’) कृ. वि. ५५. १३; ‘ परापूर्वभूर्ता ’ कृ. वि. ५६. २८; ‘ गोपूर्वविदा ’ कृ. वि. ५७. ५०; ‘ जरापूर्वसंध ’ कृ. वि. ७१. ३, ‘ दंपतीच अपकार; ’ इ० इ०.

पण यमकापेक्षा मंत्रांची अक्षरे जुळविण्याकरिता पंतांना असल्या कोट्या फारच अधिक प्रमाणांत करणे भाग पडले आहे. अशा कोट्यांची उदाहरणे अर्थात् मंत्ररामायण, मंत्रभागवत अशा मंत्रखचित काव्यांतच आढळतात. पैकीं नमुन्याखल काहीं दिली आहेत.—‘ सु ’ दुजा ‘ व ’ वर्ण आधीं, मग ‘ देव ’ ज्याच्या नाहीं । (वासुदेव) मं. भा. २. ७४; ‘ वासु ’ असा जो ‘ देव, ’ मं. भा. २. १०६; ‘ य ’ विरामांसि म्हणे प्रभु, (जय, विजय), मं. भा. ३. ७७; ‘ गर्त ’ पुढे प्रथम ‘ अजी, ’ (अजीगर्त), मं. भा. ९. १०३; ‘ यम ’ उलटा जो, (मय), मं. भा. १०. ४७३; ‘ य ’ प्रथम बंधु जीचा देह, असी, । (य अक्षरांतलि प्रथम भाग ट ज्याचा बंधु असा, म्हणजे वांकलेला जिचा देह, अशी) मं. भा. १०. ५१७. ‘ यगण ’ जसा एक मुखी मात्र सरळ (।SS हे यगणाचे चिन्ह त्याप्रमाणे मुखी मात्र सरळ), मं. भा. १०. ६३८. ‘ ण ’ पुढे मागे ‘ रा ’ ज्या, (रावण), मं. रा. ६.

शब्दांच्या अक्षरविन्यासाचा भंग करून त्यावर कोट्या करण्याची ही पद्धत कोणच्याही दृष्टीने समर्थनीय ठरणे शक्य नाही. पंतांच्या शिवाय इतर कोणाही मराठी कवीने असा प्रकार केला असल्याचे दृष्टोत्पत्तिसि येत नाही खुद्द हंस व पांगारकर यांनाही पंतांच्या या प्रवृत्तीचे समर्थन करणे अशक्य वाटून त्यांनी तिला दोषांमध्ये गणले आहे. अर्थात् तिचे दोषरूपत्व केवळ निर्विवाद आहे.

१५. यमकाकरिता व वृत्तास जुळण्याकरिता शब्दांची स्वाभाविक रूपेही पंतांनी पुष्कळ ठिकाणी बदलून टाकिली आहेत; व मनास लागतील तशीं अपभ्रष्ट रूपे योजिली आहेत. ‘ दुर्गे ’ (दुर गे), भीष्म १. ४४; ‘ दोघ ’ (दोघे); ‘ होनि ’ (होउनि) ‘ उंचलिता ’ (ऊंचलिता), हे शब्द पांगारकरांनी दिले आहेत. यांशिवाय पुढील अपभ्रष्ट रूपे नजरेस आलीं.—कृ. वि.—‘ लजति ’ (लाजति) ५. ४;

म्हैला (महिला) ८. १०, २९. १६; सगडी (शेगडी) १२. १०; लव्हा
 (लव्हाळ्या) ११. २७; पवे (पावे) १३. ४७; लवी (लावी) १६. ४, ५२;
 नया (नद्या) १७. १७; मना (माना) २५. ४४; सजि (सजवि) २१. ३;
 रीती (रिती) २३. ८; दिसा (दिवसा) ३१. १५; तां (त्वां) ३२. ८
 ३७. ३०; अंसीं (अवशीं-सायंकाळीं) ३४. १८; बाहे (बाहु) ३६. ७;
 डाय्या (डाव) ३६. २०, ३७. १०; दोष (दोषे) ३८. ३०; कसाप (कसाव)
 ३८. ४८; लाहे (लाही) ३९. १५; सनीं (स्वप्नीं) ४१. १३; तजी
 (त्यजी) ४९. ३८; तां (त्वां) ४७. ३५, बहुदिन (दिन) ४७. ३९; तीं
 (तीन) ५४. ३०; घतो (मारो, हा शब्द चमत्कारिकच आहे) ५४. ३२; मं. भा.-
 चाविस (चावडीस-विहिरीस) ४. १४१; वार्धक (वार्धक्य) ६. ७; नवाजा (नावाजा-
 वाखाणा) ६. ७९; लिमूनि (लिमूनि) ७ ८८; कंची (कैची) ९. १०. हे असले प्रकार
 उघडपणें यमकाकरिता व वृत्ताकरितां मुद्दाम केले असल्यामुळे भाषेच्या
 अशुद्धतेमध्ये गगतां येणार नाहीत. ते काव्यदोषांमध्येच गणले पाहिजेत. पंतां-
 प्रमाणें इतर श्लोकद्वयरचना करणाऱ्या कवींच्या काव्यांतही असले प्रकार आढळून
 येतात हेही लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

१६. आणखी डोळ्यांत तेल घालूनच बसावयाचें म्हटलें तर,

१. सखि ! सुकृष्णकृत शुष्को-।-पचरण निवविल कसे दरिद्रातें ।

कृ. वि. ८३. २९.

२. तेथें शोभाति कुटिला-।-लककुंडलमुकुटमाणि रुचिस्तोम ।

मं. भा. १०. ११२८.

३. तेथें पार्षद नंद सु-।-नंद, सुदर्शन वरायुधे मूर्ते । मं. भा. १०. ११२७.

यासारखे यतिभंग, अथवा चरणभंग, कृ. वि. ३१. १९ प्रमाणें अगदींच क्वचित्
 आढळणारे वृत्तभंग, वाचकांस मधून मधून आढळतात. परंतु या अगदीं क्षुल्लक
 दोषांमुळे रसास्वादास फारसा व्यत्यय येत नसल्यामुळे त्यांच्याकडे कोणीही सह-
 दय वाचक करडी नजर करून पाहणार नाहीं हे उघड आहे.

[२]

१७. आतांपर्यंत केवळ भाषादोषाविषयीं विचार केला. आतां 'औचित्यहानि'
 व 'ग्राह्यता' हे दोन वर्णविषयगत दोष पंतांच्या काव्यांत विशेष दिसून येतात.

त्यांचा विचार करून हे दोषांचे प्रकरण संपदून टाकू. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी अपुष्टता, कष्टता, व्याहतता इ० अर्थदोष पुढ्वळच सांगितले आहेत. परंतु एकतर ते सर्व दोष पंतवाव्यांत पुढ्वळ प्रमाणात दिसून येत नाहीत; दुसरे, ते सर्व अतिशय सूक्ष्म अवलोकनानेच लक्षांत येण्यासारखे असे असून सामान्य रसिक वाचकाच्या टळवपणे नजरेस येण्यासारखे नाहीत; व तिसरे म्हणजे, ते सर्व औचित्यहानि या व्यापक दोषांत अंतर्भूत होण्याजोगे आहेत. यास्तव त्यांचे पृथक् विवेचन येथे करण्याचा उद्देश नाही.

(६) औचित्यहानि.

१८. ' औचित्यहानि ' हा दोष अत्यंत व्यापक आहे. याच्या पोटांत इतर सर्व दोष येतात असे म्हटले तरी चालेल. कारण कोणताही दोष झाला तरी तो तेवढ्यापुरती काव्यातील औचित्याची हानि करतोच. क्लिष्टतेमुळे, कृत्रिमतेमुळे व इतर भाषागत दोषांनी तरी काय, भाषेच्या औचित्याचीच हानि होते. अर्थ दोषांनी तरी अर्थाच्या औचित्याचीच हानि होते दुसरे काही होत नाही. यमसार्थीच काव्यमर्मज्ञांनी म्हटले आहे—' अनौचित्यादते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्,' ' औचित्यहानिखेरीज रसभंग होण्यास दुसरे काहीच कारण असत नाही.' अनौचित्य दोष याप्रमाणे अत्यंत व्यापक असल्यामुळेच त्याचे लक्षण करणे फार कठीण आहे. काव्यातील रस हा जसा सर्वस्वी सहृदयहृदयसंदेह असतो त्याप्रमाणे त्या रसाचा भंग करणारे अनौचित्य हेही सहृदयसंदेहच होय. त्याची रेखीव व्याख्या कधी करता यावयाची नाही. भातांत लागणाऱ्या रूढ्याप्रमाणे काव्याचा रसास्वाद घेतांना जी गोष्ट ढाचते ती गोष्ट औचित्यहानि करणारी होय असे सामान्यतः म्हणता येईल. अमुक एका ठिकाणी औचित्यहानि झाली आहे की नाही हे ठरविण्यास काव्यशास्त्रज्ञ सहृदयांचेच मत प्रमाण होय. एकच गोष्ट एका ठिकाणी उचित ठरेल तर दुसऱ्या ठिकाणी अनुचित व काव्यसौंदर्यास विघातकही ठरेल. त्याला देखील काही करणे सांगता येतील हे खरे; पण तीं कारणेही बहुधा सहृदयसंदेहच असतात. अर्थात् सहृदयांच्या अंतःकरणवृत्तीवरच शेवटी सर्व येऊन ठेपते. एकच गोष्ट एका ठिकाणी अत्यंत समर्पक तर दुसऱ्या ठिकाणी अगदी अनुचित व वैरस्यकारक कशी ठरते हे पुढील उदाहरणांवरून लक्षांत येईल.—पाळक तूं विश्वाचा बाळकसा तोंड पसरितो वा ! भी । आर्य-
केका ७२. येथे परमेश्वराची प्रार्थना करीत असतां तोंड पसरणाऱ्या वालवाची

कवीने स्वतःला घेतलेली उपमा फारच प्रेमळ व सहृदयतेची आहे. परंतु—
कन्येसि तसे रोदन आले तें पसरवीच आ ज्ञात्या ॥ मं. भा. ११. ५८३. येथे
उद्धवकृष्णांच्या वियोगप्रसंगाला रडणाऱ्या कन्येचा दिलेला दृष्टान्त किती अप्र-
योजक व विरस करणारा आहे हे आपण मागे पाहिलेच आहे. अक्षो.

१९. पंतकाव्यामध्ये औचित्याची हानि झालेली जी आढळते ती पुष्कळ
वेळां ग्राम्यतेमुळे झालेली आढळते. ग्राम्यतेचा विचार पुढील सदरांत केलाच
आहे. येथे फक्त ज्यांच्यामध्ये ग्राम्यतेचा व अश्लीलतेचा कांहीं अंश नाही अशा
वर्णनगत औचित्यहानीच्या प्रकारांचा विचार करावयाचा आहे. अशीं ग्राम्यता-
विरहित अनौचित्याची उदाहरणेही पंतकाव्यांत कांहीं सांपडतात. कोठे कोठे
शब्दप्रयोग अनुचित असतो, कोठे कोठे वर्णविषयाला दिलेले दृष्टान्त विरस
करणारे असतात, कोठे कथानकाचे वर्णनच औचित्यहानि करणारे असते. मागे
चवथ्या विभागांत भागवती काव्यांचे अंतर्निरीक्षण करतांना औचित्यहानीचीं
अनेक उदाहरणे प्रसंगोपात्त आली आहेतच. पुढील विभागांत अलंकारांचे विवे-
चन करतांनाही अशीं दोषयुक्त स्थळे कांहीं दाखल केलीं आहेतच. येथे आणखी
थोडीशीं उदाहरणे देणे बस होईल.

जो झडपि समग्राशी, कृष्णा अहिला खगेश्वरसम ग्रासी । कृ.वि.११.२४.
येथे बकनामक असुराला गरुडाची उपमा देऊन कृष्णाला सर्पाची दिली आहे ती
अत्यंत दुष्ट आहे. गरुड जसा सर्पाचा तात्काळ नाश करतो त्याप्रमाणे बकाने
कृष्णाचा नाश केल्याचा ध्वनि येथे उत्पन्न होतो तो अत्यंत अनुचित होय. त्या
असुराने बक पक्ष्याचे जरी रूप घेतले होते तरी त्यामुळे त्याला खगेश्वराची उपमा
शोभेल असे नाही.

‘ ऐश्वर्यच्युत हो ’ हा दे त्या शिष्यास शाप शुक मुनी ।

पावेचे पालकाज्ञेप्रति दंडोचित दशा पशु क्रमुनी ॥ वामनचरित १०९.

हेही एक अशाच दुष्ट उपमेचे उदाहरण आहे. बळीने शुक्राचार्याची आज्ञा
मानिली नाही व वामनास दान दिले; तेव्हा शुक्राचार्यांनीं त्याला शाप दिला. या
गोष्टीस ‘ पालकाची आज्ञा मोडणाऱ्या गुराला मार बसतोच,’ असा अनुचित
दृष्टांत पंतांनीं दिला आहे ! शुक्राचार्यांना गुराख्याची व बळीला गुराची उपमा
कितपत शोभते याचा वाचकांनींच विचार करावा. सात अक्षरीं यमक जुळ-
विण्यासाठीं केवळ पंतांनीं हा प्रकार केला आहे.

हंसांनी आपल्या पंतांवरील निबंधांत अनौचित्याचीं वांहीं चांगलीं उदाहरणे पंतकाव्यांतून काढून दाखविलीं आहेत. त्यांपैकीं तीन चार उदाहरणे येथे उतरून घेणे इष्ट वाटते.

चितेनें नीज नसे स्वप्न नव्हे, हा नखाक्ष मायावी । (नखाक्ष—विंशतिनेत्र रावण.)

कपिरूपे आलासे पीडाया, 'यास कांक्षमा यावी?' ॥ मं. रा. सुंदरकांड ५६.

अशोकवनांत मारुती आला त्यास पाहून धर्तिस, प्रथम, हा रावणच कपिरूपाने लळण्याकरितां आला आहे कीं काय असे वाटले;—असे या आर्यंत वर्णन आहे. 'क्षमा' हा शब्द येथे अगदीं अनुचित व अप्रयोजक आहे. "मायावी राक्षसाने क्षमा करावी असा तिचा हेतु नसून, केवळ दया करावी इतकाच हेतु होता. पण क्षमेच्या ठिकाणीं दया शब्द घातला असतां यमकचमत्कृति नाहींशी होते येवढ्या-करितांच पंताने अर्थहानि होऊं दिली असे वाटते"—हंस.

मुनि त्यासि म्हणे होती सावित्री नाम अश्वपतितनया ।

तच्चरित श्रवण वरीं ऐकाया योग्य साधु पतित न या ॥ ॥ वनपर्व १३. २.

येथे द्वितीयार्धांतलि वर्णन अनुचित आहे, व तेही यमकांधतेमुळेच केले आहे. याविषयीं हंस म्हणतात—“यांत सावित्रीचे चरित्र ऐकावयास साधूच योग्य, पतित योग्य नाहींत असे म्हटले आहे. ते पंतासही संमत असेल असे आम्हांस वाटत नाहीं. कारण साधूंचे चरित्र पतितांनीं ऐकूं नये असा नियम असेल तर पतितांचा उद्धार होण्याचा मार्गच बंद करून टाकला असे होऊन, पुण्यफळरूप इमारतीस पायापासून खणल्यासारखे होईल.” शिवाय पंतांनीं पुढल्याच आर्यंत अगदीं याविरुद्ध वर्णन केले आहे.

होय प्राप्त विधिस्त्री सावित्रीच्या वरोचि ती राया ।

यत्कीर्ति जना म्हणती, 'कर देत्ये रे अघावित्रीरा या' ॥ वनपर्व १३. ३.

यांत कीर्ति पातकसमुद्रांत बुडणाऱ्यांस हात देते असे वर्णन आहे. परंतु तेही यमकाकरितांच केले असल्यासारखे दिसते. यावरून लागोपाठच्या दोन आर्यांत परस्परविरुद्ध वर्णन करावयास लवून पंतांच्या यमकांधतेनें औचित्याचा कसा खेळखंडोबा केला आहे ते लक्षांत येईल.

अस्थिरता जे श्रीची ती तूझ्या शत्रुजीवनीं राहो ।

संतत कल्याण असो विपक्षलोकप्रतापरविराहो । ॥ मं. रा. युद्ध. ७५५.

ही दशरथानें रामास दिलेल्या भाशीर्वादातील आर्या आहे. येथे रामशत्रूच्या प्रतापास नित्यतेजस्वी सूर्याची उपमा देऊन विजयशाली व सूर्यवंशज रामाला राहूची उपमा देण्यांत पंतांच्या हातून मोठाच औचित्यभंग झाला आहे. या आर्थेचा पांगारकरांनींही उल्लेख केला आहे. (मो. च. २४९).

आणखीही औचित्यहानीचीं कित्येक उदाहरणें हंसांनीं आपल्या निबंधांत व पांगारकरांनीं आपल्या चरित्रांत दिलीं आहेत. प्रस्तुत पुस्तकांतही पंतांच्या भागवतीकाव्यांत दिसून येणाऱ्या औचित्यहानीच्या प्रकारांचा प्रसंगानुसार कोठें ना कोठें तरी परामर्श घेण्यांत आला आहेच; (पहा. पृ. ७०, ना भ्यु. २१; ६०) तेव्हां येथे आणखी विस्तार करण्यांत तात्पर्य नाहीं. बहुधा प्रत्येक स्थळीं औचित्यहानि करण्याचा प्रसंग यमकांच्या हव्यासामुळेच पंतांवर ओढवलेला आहे हेही वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईलच.

(७) ग्राम्यता व अश्लीलता.

२०. पंतकाव्यामध्ये पुष्कळ वेळा औचित्यहानि ग्राम्यतेमुळेच झालेली आढळते तेव्हां ग्राम्यतेचा येथे थोडा विचार करूं. ग्राम म्हणजे खेडें व ग्राम्य म्हणजे खेड्यांतलें खेडवळ. अर्थात् सभ्य, शिष्ट व विदग्ध अशा लोकांना पसंत न पडण्याजोगें व खेडवळ समाजांत मान्य होण्याजोगें असे जें असेल तें ग्राम्य होय. सामान्य वागणुकीला ही व्याख्या ज्याप्रमाणे लागू पडेल त्याप्रमाणे भाषेला व वाङ्मयालाही लागू पडेल. सभ्यजनसमाजांत जी जी वागणूक, किंवा ज्या अवयवांचे व हावभावांचे प्रदर्शन ग्राम्य समजलें जातें त्याच वागणुकीचा, अवयवांचा व हावभावांचा उच्चार करणारी भाषा ही ग्राम्य समजली जाते. वाङ्मयांतील ग्राम्यतेचें क्षेत्र तर याहूनही व्यापक बनविण्यांत आलें आहे. भाषेचें सारसर्वस्व वाङ्मय व वाङ्मयाचें सारसर्वस्व काव्य होय; अर्थात् यांमध्ये ग्राम्यतेची व्याख्या उत्तरोत्तर अधिकाधिक कडक बनत जाऊन शुद्धतेविषयींचा व सुसंस्कृततेविषयींचा कटाक्ष अधिकधिक वाढत गेला असल्यास त्यांत नवल नाहीं. पहिल्या प्रतीचे दरबारी व राजावलासी असे जे आमचे संस्कृत कवि त्यांनीं तर अशिष्टपणाचा दुरून सुद्धां आपल्या कवितेस वास येऊं नये यासाठीं अतिशय काळजी घेतलेली दिसून येते. त्यांच्या इतकी जरी नाहीं तरी साधारणपणें आपल्या कवितेचें स्वरूप शिष्टपणाचें राहिल येवढी तरी काळजी आमच्या मराठी कवींनीं घ्यावी अशी अपेक्षा कोणीही करणें साहजिक आहे.

हंसांनी आपल्या पंतांवरील निबंधांत अनौचित्याचीं वांहीं चांगलीं उदाहरणे पंतकाव्यांतून काढून दाखविलीं आहेत. त्यांपैकीं तीन चार उदाहरणे येथे उतरून घेणे इष्ट वाटते.

चितेनें नीज नसे स्वप्न नव्हे, हा नखाक्ष मायावी । (नखाक्ष—विंशतिनेत्र रावण.)

कपिरूपे आलासे पीडाया, 'यास कांक्षमा यावी?' ॥ मं. रा. सुंदरकांड ५६.

अशोकवनांत मारुती आला त्यास पाहून क्षीतेस, प्रथम, हा रावणच कपिरूपानें छळण्याकरितां आला आहे कीं काय असे वाटले;—असे या आर्येंत वर्णन आहे. 'क्षमा' हा शब्द येथे अगदीं अनुचित व अप्रयोजक आहे. "मायावी राक्षसानें क्षमा करावी असा तिचा हेतु नसून, केवळ दया करावी इतकाच हेतु होता. पण क्षमेच्या ठिकाणीं दया शब्द घातला असतां यमकचमत्कृति नाहींशी होते येवढ्या-करितांच पंताने अर्थहानि होऊं दिली असे वाटते"—हंस.

मुनि त्यासि म्हणे होती सावित्री नाम अश्वपतितनया ।

तच्चरित श्रवण वरीं ऐकाया योग्य साधु पतित न या ॥ ॥ वनपर्व १३. २.

येथे द्वितीयार्धातील वर्णन अनुचित आहे, व तेंही यमकांधतेमुळेच केले आहे. याविषयीं हंस म्हणतात—'यांत सावित्रीचे चरित्र ऐकावयास साधूच योग्य, पतित योग्य नाहींत असे म्हटले आहे. तें पंतासही संमत असेल असे आम्हांस वाटत नाहीं. कारण साधूंचे चरित्र पतितांनीं ऐकूं नये असा नियम असेल तर पतितांचा उद्धार होण्याचा मार्गच बंद करून टाकला असे होऊन, पुण्यफळरूप इमारतीस पायापासून खणल्यासारखे होईल.' शिवाय पंतांनीं पुढल्याच आर्येंत अगदीं याविरुद्ध वर्णन केले आहे.

होय प्राप्त विधिस्त्री सावित्रीच्या वरोचि ती राया ।

यत्कीर्ति जना म्हणती, 'कर देत्ये रे अघाठिवतीरा या' ॥ वनपर्व १३. ३.

यांत कीर्ति पातकसमुद्रांत बुडणाऱ्यांस हात देते असे वर्णन आहे. परंतु तेंही यमकाकरितांच केले असल्यासारखे दिसते. यावरून लागोपाठच्या दोन आर्यांत परस्परविरुद्ध वर्णन करावयास लवून पंतांच्या यमकांधतेनें औचित्याचा कसा खेळखंडोवा केला आहे तें लक्षांत येईल.

अस्थिरता जे श्रीची ती तूझ्या शत्रुजीवनीं राहो ।

संतत कल्याण असो विपक्षलोकप्रतापरविराहो । ॥ मं. रा. युद्ध. ७५५.

ही दशरथानें रामास दिलेल्या आशीर्वादांतील आर्या आहे. येथें रामशत्रूच्या प्रतापास नित्यतेजस्वी सूर्याची उपमा देऊन विजयशाली व सूर्यवंशज रामाला राहूची उपमा देण्यांत पंतांच्या हातून मोठाच औचित्यभंग झाला आहे. या आर्येचा पांगारकरांनींही उल्लेख केला आहे. (मो. च. २४९).

आणखीही औचित्यहानीचीं कित्येक उदाहरणे हंसांनीं आपल्या निबंधांत व पांगारकरांनीं आपल्या चरित्रांत दिलीं आहेत. प्रस्तुत पुस्तकांतही पंतांच्या भागवतीकाव्यांत दिसून येणाऱ्या औचित्यहानीच्या प्रकारांचा प्रसंगानुसार कोठें ना कोठें तरी परामर्श घेण्यांत आला आहेच; (पहा. पृ. ७०, ना भ्यु. २१; ६०) तेव्हां येथें आणखी विस्तार करण्यांत तात्पर्य नाही. बहुधा प्रत्येक स्थळीं औचित्यहानि करण्याचा प्रसंग यमकांच्या हव्यासामुळेच पंतांवर ओढवलेला आहे हेही वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईलच.

(७) ग्राम्यता व अश्लीलता.

२०. पंतकाव्यामध्ये पुष्कळ वेळां औचित्यहानि ग्राम्यतेमुळेच झालेली आढळते तेव्हां ग्राम्यतेचा येथें थोडा विचार करूं. ग्राम म्हणजे खेडें व ग्राम्य म्हणजे खेड्यांतलें खेडवळ. अर्थात् सभ्य, शिष्ट व विदग्ध अशा लोकांना पसंत न पडण्याजोगें व खेडवळ समाजांत मान्य होण्याजोगें असे जें असेल तें ग्राम्य होय. सामान्य वागणुकीला ही व्याख्या ज्याप्रमाणें लागू पडेल त्याप्रमाणें भाषेला व वाङ्मयालाही लागू पडेल. सभ्यजनसमाजांत जी जी वागणूक, किंवा ज्या अवयवांचे व हावभावांचे प्रदर्शन ग्राम्य समजले जाते त्याच वागणुकीचा, अवयवांचा व हावभावांचा उच्चार करणारी भाषा ही ग्राम्य समजली जाते. वाङ्मयांतील ग्राम्यतेचें क्षेत्र तर याहूनही व्यापक बनविण्यांत आलें आहे. भाषेचें सारसर्वस्व वाङ्मय व वाङ्मयाचें सारसर्वस्व काव्य होय; अर्थात् यांमध्ये ग्राम्यतेची व्याख्या उत्तरोत्तर अधिकाधिक कडक बनत जाऊन शुद्धतेविषयींचा व सुसंस्कृततेविषयींचा कटाक्ष अधिकधिक वाढत गेला असल्यास त्यांत नवल नाही. पहिल्या प्रतीचे दरबारी व राजावलासी असे जे आमचे संस्कृत कवि त्यांनीं तर अशिष्टपणाचा दुखून सुद्धां आपल्या कवितेस वास येऊं नये यासाठीं अतिशय काळजी घेतलेली दिसून येते. त्यांच्या इतकी जरी नाही तरी साधारणपणें आपल्या कवितेचें स्वरूप शिष्टपणाचें राहाल येवढी तरी काळजी आमच्या मराठी कवींनीं घ्यावी अशी अपेक्षा कोणीही करणें साहाजिक आहे

२१. या ग्राम्यतादोषाचा औचित्याच्या प्रश्नाशीं फारच निकट संबंध आहे. वाङ्मयांत अथवा काव्यांत कोणत्याही अशिष्ट समजला गेलेल्या उद्गारापासून औचित्याची हानि होत आहे कीं नाहीं हेच मुख्यतः बघावयाचे असते. औचित्याची हानि होत असल्यास तो दोष, अन्यथा अदोष होय. व्यक्ति, स्थळ, काळ, प्रसंग या सर्वांचा विचार करितां जर कांहीं आपाततः ग्राम्य वाटणारे उद्गार काव्यांत उचित व सौंदर्यपोषक ठरले तर ते दोषरूप न मानितां गुणरूपच मानिले पाहिजेत. आपण उदाहरण घेऊन पाहूं. श्री. वा. म. जोशी यांच्या ' नांव बदलीन ' नामक एका गोष्टींत पुढील वर्णन आहे;—“ यमुनेनें लागलीच डोळे पुसले व गालावरचे अश्रु पुसून आणि नाकांतला शेंवूड आंत ओढून ती जोराजोराने पावले टाकीत... घरांत गेली ” । पंधरा सोळा वर्षांच्या इंग्रजी शाळेत जाणाऱ्या मुलीचे, स्वभावोक्ति करण्याच्या भरांत, हे जे लेखकांनीं वर्णन केले आहे ते सर्वस्वीं अनुचित व घृणाकारक आहे असेच कोणाही म्हणेल. परंतु पंतांनीं पुढील आर्द्यंत वर्णिलेला एकनाथस्वामींचा महिमा पहा—

अंत्यजतोक कडे घे, उष्णीं ज्या फार लाळ शेंवुड, तें ।

अद्भुत सुकृत न गातां साधुंची रीति, आळसें बुडते ॥ साधुरीति ३९.

मागच्या उताऱ्यातीलच घृणाकारक शब्द व वर्णन येथे योजिले आहे. परंतु अंत्यजाच्या मुलाचे अगदीं गलिच्छ व अनुकंपनीय असे वर्णन करणे हे एकनाथस्वामींचा महिमा उज्ज्वल करण्यास उपकारकच होणारे असल्यामुळे ते येथे दोषरूप न ठरतां गुणरूपच ठरते. असो; तेव्हां सर्व ठिकाणीं गुणदोषविवेक करतांना औचित्याची कसोटी हीच मुख्य मानून तिला सर्वत्र अनुसरले पाहिजे. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनींही ' शमकथास्वश्लीलत्वं गुणः ' ' वैराग्याचे प्रतिपादन करणे असल्यास अश्लीलत्व हा गुणच ठरतो ' असे कित्येक अपवाद सांगितले आहेत ते औचित्याच्या तत्वावर लक्ष ठेवूनच सांगितले आहेत.

२२. ही औचित्याची कसोटी लक्षांत ठेवली म्हणजे निबंधमालाकारांनीं ' अश्लीलता ' हा जो पंतकवितेतील मोठा दोष म्हणून निरूपण केला आहे त्यांतील ग्राह्यांश निवडणेही फार सुलभ होईल. या दोषाचे विवरण मालाकारांनीं पुढीलप्रमाणे केले आहे.—' अश्लीलता म्हणजे प्रौढ काव्यांत न खपण्यासारख्या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यावहारिक दाखले हे होत. सत्कवींची शब्द-

पद्धति व अर्थपद्धति लक्षपूर्वक पाहिली असता ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे. दोहोंमध्ये ग्राम्यतेचा लेशहि त्यांस खपत नसतो; नुसती वाक्यरचनाही कवितेंत व्यावहारिक भाषेहून निराळी असावी लागते. आणि त्यांतून शब्द व दृष्टान्त हे तर प्राकृत व्यवहारांतले व ग्राम्य भाषेतले मुळीच उपयोगी नाहीत.' मालाकारांचें हे विवेचन विशेष शास्त्रशुद्ध व सहस्यांस ग्राह्य होण्यासारखें आहे असे म्हणवत नाहीं. काव्यामध्ये अगदीं प्राकृत व्यवहारांतले दृष्टान्त येतां कामा नयेत, आल्यास ते दोषावह होतात हे म्हणणे कोणाही काव्यमर्मज्ञास पटणें शक्य नाहीं. अशा अगदीं क्षुल्लक व व्यावहारिक दृष्टांतांचीं कित्येक उदाहरणे विख्यात महाकवींच्या उत्तमोत्तम मानलेल्या काव्यांतून काहून दाखवितां येतील. पंतांची तर असे दृष्टान्त योजण्याकडे विशेषच प्रवृत्ति आहे. पंतकाव्यांत दिसून येणाऱ्या अशा व्यावहारिक व क्षुल्लक दृष्टान्तांविषयीं पुढील विभागांत विस्तृत विवरण केले असून, ते पाहिल्यास असे दृष्टान्त समर्पक रीतीनें योजण्याचें पंतांचें चातुर्य किती अनुपम होतें याची सहज खात्री पटेल. काव्याच्या इतर अंगांस जी औचित्याची कसोटी लावावयाची तीच कसोटी असल्या दृष्टांतांसही अर्थात् लावावयाचीच. एकाद्या उदात्त, गंभीर किंवा करुण-रसपूर्ण प्रसंगाच्या वर्णनांत क्षुल्लक व हास्यकारक दृष्टांताची योजना केल्यास ती केव्हांही दोषास्पदच ठरेल. परंतु तसा विशेष गंभीर प्रसंग नसता सामान्य वर्णनांत एकादी क्षुल्लक परंतु चटकदार व समर्पक अशी कोणीं उपमा घातली तर ती सौंदर्यपोषकच ठरेल यांत संशय नाहीं. तेव्हां या विचारसरणीस अनुसरून मालाकारांनीं दिलेल्या उदाहरणांपैकीं

तू जेंवि देवकीला भेटसि तैसेचि भेट आतेला ।

आम्हांहुनि तूचि अधिक, घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ॥ उद्योगपर्व ५.

आम्हां व्यसनातीची धर्मस्थिति हेचि वाज पावें गा । (व्यसन-संकट)

त्वां मोडावें न इला स्वस्वास्थ्यसुखार्थं वा जपावें गा ॥ सभापर्व ५.

हीं दोन उदाहरणे औचित्यास्तव काव्यसौंदर्यास पोषक अशींचि गणलीं पाहिजेत. त्यांच्यामुळे काव्याचा कोणत्याही बाजूनें विरस होत नसून चमत्कृति मात्र उत्पन्न होते. आणि याच कसोटीस अनुसरून

त्यांच्या प्रभुमूर्तिरतदगुपमेसि सितारता गमो मासी । मं. भा. १०

होय सुदुःसह शका जैसें बाळासि रायतें नाहीं । आदिपर्व १०.

हीं दोन उदाहरणें दोषयुक्त होत असेही ठरते. पहिला माशीचा दृष्टान्त घृणा-कारक म्हणून दूषणीय होय व दुसरा, इंद्राची दुःसह स्थिति उत्कट-रीतीने प्रकट करण्यास असमर्थ म्हणून त्याज्य होय.

जो न्याय शुद्ध, व्यावहारिक दृष्टांतांस लागू तोच ग्राम्यतेसही लागू आहे. तो कसा, हे लौकिकांत किळसवाणा गणला गेलेल्या एका शब्दाच उदाहरण घेऊन वरती स्पष्ट करून दाखविलेच आहे. सामान्यतः ग्राम्य शब्द किंवा अश्लील वर्णने हीं रसहानिकर होत, कवीने त्यांच्यापासून सर्वथा अलिप्त रहावे, हा सिद्धान्त कोणासही वचूच आहे. परंतु या सामान्य सिद्धान्तास अपवाद असून त्या अपवादात्मक प्रसंगां ग्राम्यता ही गुणावहच होते हेही त्यावरोबर लक्षांत ठेवले पाहिजे. असो. ग्राम्यतेचे मुख्य दोन विभाग पडतात — १. शब्दगत ग्राम्यता व २ अर्थगत ग्राम्यता. अर्थगत ग्राम्यतेचे दोन भाग पडतात;—१ दृष्टान्तगत ग्राम्यता; २. सामान्यवर्णनगत ग्राम्यता. या विभागांचीं क्रमाने कांहीं उदाहरणें सादर करूं.

२३ शब्दगत ग्राम्यता:—‘थान’ हा ग्राम्य शब्द पंतांचा विशेष आवडता आहे. भागवती काव्यांत तरी याचा प्रयोग वारंवार येतो. ‘थान’ हा शब्द ‘स्तन’ या शिष्टसंमत शब्दापासूनच निघाला असला तरी त्याला एक प्रकारची ग्राम्यता आली आहे हे मर्मज्ञांस सांगावयास नको. ‘दीनजना थानाते लाविल कीं’ कृ. वि. ४९.१; ‘कुंकुम माथानांचे’ कृ. वि. ३८.१६; ‘थाने श्रीचीं जेणे त्यजावीं’ कृ. वि. ७७.८; ‘श्री (लक्ष्मी) चीं थाने’ हा शब्दप्रयोग किती सुरस आहे याचा वाचकांनीच विचार करावा दुसरा शब्द ‘विणे’ होय. ‘तो तया (पुत्राला) देशिक (गुरु) वी’ कृ. वि. ४५. ६९, ‘मी प्रहर आठ वित्ये चिंता’ कृ. वि. ४९.१७. हे दुसऱ्या वाक्यांतील शब्द कुंतीच्या तोंडीं घातले आहेत. अगोदर स्त्रीच्या, त्यांतून कुंतीसारख्या गतधवा राजस्त्रीच्या तोंडीं ‘मी वित्ये’ असे शब्द घालणे म्हणजे औचित्यहानीची परमावधि होय. पण वाटेल ते करून यमक जुळविण्याशिवाय पंतांच्याने कसे राहवेल ? पुढील चरणाच्या अंती ‘आठवित्ये’ असे क्रियापद येत आहे त्याच्याशीं हजारों दोष पत्करूनही यमक जुळविलेच पाहिजे ! त्याचप्रमाणे—‘दावि वनश्री नटोनि वरदा गमजे’ कृ. वि. २१.१. ‘वारुनि स्त्रीकामांची महागायी’ कृ. वि. २२. २३ ‘निजकरेंचि भरि आवास’ कृ. वि. ४२. ५; या उदाहरणांत अनुक्रमे गमजा, महागायी, आवास

(म्ना) या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग आला आहे तो दुष्ट होय. हेही शब्द व असेच इतरत्र आढळणारे ग्राम्य शब्द यमकाकरितांच आले आहेत हे लक्षात ठेविले पाहिजे.

परंतु औचित्याच्या तत्वास अनुसरून जेथे ग्राम्य शब्द दोषावह होत नाहीत अशी स्थळेही आढळतात. थान आणि वा हेच शब्द पुढील उदाहरणांत अगदीं उचित व समर्पक आहेत.

सुटां थान मुखांचें शिशुसा ध्रुव गडबडोनि जो पाहे । मं. भा. ४. ८५.

लावीन मस्तक तुज्या, पदीं तुज्जा भक्ति आत्मविद्या वा । आर्याकेका. ६०.

२४ कित्येक ठिकाणीं वर्णनच ग्राम्य किंवा अश्लील असतें.—

चेष्टा स्वल्प विभूहि देखत करी सर्वाकडे गांड ही । कृ. वि. ६७. ५.

वत्स क्षुद्रिकळ रडे झोबे जरि माय कंचुकी सोडी ।

गोडी आपुलि पानीं नुमजे दानां तिची म्हणे थोडी ॥ कृ. वि. ८३-३८.

वत्साकरितांच कां होईना पण ' माय कंचुकी सोडी ' हे वर्णन शिष्टसंमत मर्यादेस सोडून दिसते.

हीच अश्लीलता वैराग्यविषयांत गुणावह ठरते. तुकाराम, एकनाथ, रामदास इत्यादिकांच्या काव्यांत वारंवार जी अश्लीलता व निर्भीड स्पष्टोक्ति दिसून येते ती अशाच प्रकारची होय. तिला दोषास्पद ठरविण्याचे धाडस कोणी करूं नये. स्वभावोक्तीसाठीं केलेले ग्राम्य वर्णन हेही क्वचित् प्रशस्त ठरते.

शब्दे भय दे; हगत, स्वल्प खणित भूसि दावि वळ देहगत ।

ककुदाश्रितजीमूत स्तब्धाक्ष, पदोपदीं विसर्जी मूत ॥ कृ. वि. ३६. ४.

बैलाचे रूप घेतलल्या 'अरिष्ट' नामक असुराच्या खवळलेल्या स्थितीचे हे वर्णन आहे. माजलेल्या बैलाचे हुबेहुब चित्र डोळ्यांपुढे उभे करित असल्यामुळे हे वर्णन मोठे सुंदर वठले आहे.

२५. आतां दृष्टान्तगत ग्राम्यतेचीं काहीं उदाहरणे सादर करून हे विवेचन संपवूं.—' जे चाळकतिलघाणी, तीची जळतांहि कोण घेतिल घाणी ? ' कृ. वि. ६. २९. बालकांना तिळांची व पूतनेला घाणीची उपमा दिली आहे. ' प्रीतीचि तो वेडि कसी सोडवि हरि, जी करासि झोबे डिकसी ' कृ. वि. ४२. ९. येथे ' डिकासारखी हाताला चिकटून बसली ' असे कुब्जेचे वर्णन केले आहे ते अगदीं वैरस्यावह आहे. पुढील आर्यातील दृष्टांतही असेच ग्राम्यतेमुळे व

अश्लीलतेमुळे अनुचित व रसहानिकर झाले आहेत. (हंसांचा निबंध.)

हा पल भोजन गूथीं जसा कृमि, अर्घीं तसा रमे यातें ।

मी पळमात्रें वधितो, जैसा मृगकांत सारमेयातें ॥ मं. रा. सुंदरकांड. ७३१

झाले सुयोधनाला भीष्म द्रोण प्रसन्न सुरतरुसे ।

व्यर्थ असुभगा पातेशीं सुभगेचें आठवूनि सुरत रुसे ॥ भीष्मपर्व. २. २४.

पहिल्या आर्येतील रावणासारख्या पराक्रमी शत्रूला दिलेली विष्ठाकृर्माची उपमा किती अश्लील, दुष्ट व अनुचित आहे हे वर्णन करून सांगण्याची जरूरी नाही. दुसऱ्या आर्येत भीष्म, द्रोण दुर्योधनाच्या बाजूला मिळाले व आपल्या बाजूला मिळाले नाहीत या आपल्या दुर्भाग्याचद्वल युधिष्ठिराने स्वतःला जी उपमा घेतली आहे तीही असभ्य व अश्लील आहे. हा अत्याचार यमकरूपी सैतानाने पंतांकडून करविला आहे हे 'सुरतरुसे' या अधरांवरून स्पष्ट दिसते.

पंतांच्या एकंदर काव्यविस्ताराच्या मानाने ग्राम्यता व अश्लीलता फारच थोड्या ठिकाणी आढळून येते. मुक्तेश्वर व वामनपंडितानंतरचे श्लोकवद्ध रचना करणारे काही कवि यांच्या मानाने पंतांचे काव्य पुष्कळ सोज्वळ व भारदस्त आहे असे म्हटले पाहिजे. आता, ग्राम्यतेचीं जीं थोडीशीं उदाहरणे त्यांच्या काव्यात आढळतात तीं देखील आढळलीं नसतां तर बरे झाले असतें असे कोणासही वाटेल हे खरे. तथापि यमकांचे झट त्यांच्या मार्गे सदोदित लागले होते. शिवाय सभ्यता व शिष्टपणा याविषयींच्या त्या काळच्या कल्पनाही सध्यांच्या इतक्या नाजूक व दुसऱ्या नसाव्या असे वाटल्याखेरीज रहात नाहीं.

[३]

२६. आतापर्यंत पंतकाव्यातील दोषांचे दर्शन बऱ्याच कसोशीने व शक्य तितक्या निर्भीडपणाने केले. तसेच पाहू गेल्यास याच्यापेक्षाही अधिक कित्तिबरे एकाद्या काकदृष्टि मनुष्यास पंतकाव्यांतून काढून दाखवितां येतील, नाहीं असे नाहीं. परंतु, सहृदय व रसिक विवेचकांच्या दृष्टीने, झाले आहे येवढे दोषदर्शन बहुधा परिपूर्ण आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. प्रत्येक दोषाचीं उदाहरणे पंतांच्या निरनिराळ्या काव्यांतून काढून वाटेल तितकीं दाखवितां येतील. परंतु दोषांचीं सदरे फारशीं जास्त करतां येतीलसे वाटत नाही. तरी सुद्धा, येथे केलेले दोषांचे विवेचनच फक्त जो वाचील त्याला पंतकाव्य हे नाना दोषांचे भांडारच आहे असे वाटेल व

पंतांच्या काव्यांत चांगुलपणाचा फारच थोडा अंश आहे असा त्याचा ग्रह होईल. पंतांच्या भाषासरणीत किती तरी व केवढे मोठे ढोबळ दोष आहेत व अर्थास तर औचित्यहानिरूप सर्वव्यापी दोषाने ग्रासलेच आहे! तेव्हा पंतकवितेत वाखाणण्याजोगा अंश राहिला तरी कोठे ? अशी कित्येकांस पृच्छा करावीशी वाटेल यांत काहीं शंका नाही.

२७. परंतु यास एक उत्तर आहे व ते मार्गील विवेचनांत कित्येक वेळां सूचितही केले आहे. ते हेच कीं आतांपर्यंत वर्णिलेले दोष पंतांच्या सर्व कवितेस सरसकट लागू नसून तिच्या काहीं अंशांत मात्र ते दिसून येतात. आम्ही अगदीं प्रारंभीच सांगितले आहे कीं, हीं व्यंगे पंतांच्या असमर्थतेमुळे त्यांच्या काव्यांत राहून गेलीं आहेत असें नसून यमकरचनेच्या व संस्कृतीकरणाच्या हव्यासामुळे तीं त्यांच्या कवितेत आलीं आहेत. मुलाचे क्षुल्लक लाड पुरविल्याने बापाला मोठे सुख होत असते परंतु लाडामुळे मुलाच्या अंगा वाईट खोडी व दुर्गुण येत आहेत याचे त्याला जसे भान असत नाही त्याचप्रमाणे पंतांची स्थिति झाली आहे. पंतांनीं आपल्या कविताकन्येचे, यमकाचे व संस्कृतमय बनण्याचे लाड पुरविले खरे; परंतु यमकादि शब्दालंकार तिला काचू लागले व संस्कृताचे जडान्न तर फारच वाधून तिला अर्जाण झाले. तथापि हा यमकांचा व संस्कृतीकरणाचा हव्यास पंतकाव्याच्या थोड्याशाच अंशाला भोवला आहे हे पुनः पुनः लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. अर्थात् तो जेवढ्याला भोवला आहे तेवढा भाग काव्यदृष्ट्या कमी दर्जाचा वठला आहे हे कवूळ केले तरी त्यामुळे बाकीच्या सर्व काव्यविस्ताराचे जे सौंदर्य सर्वास प्रतीत होण्याजोगे आहे त्यास काहींच कमीपणा येत नाही. पुष्कळशा काव्यांपैकीं काहीं थोडीं कमी दर्जाचीं ठरलीं किंवा एकाच काव्यांतल काहीं भाग टाकाऊ ठरला म्हणजे त्याकरितां सगळेच काव्य केराच्या टोपलींत फेकून देणे कधींही इष्ट होणार नाही. एकादा सडलेला भाग सर्व फळ नासून टाकतो तशी काव्याची गोष्ट नव्हे. काहीं अंश जरी कुचकामाचा असला तरी त्याच्यामुळे बाकीच्या सर्व काव्याचा रसास्वाद घेण्यास व्यत्यय येऊं शकत नाही.

‘ स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् । ’

‘ सुंदर शरीर देखील कोडाच्या एका ठिपक्यामुळे भाग्यहीन ठरते, ’ हा दृष्टान्त काव्याच्या बाबतींत मुळींच समर्पक नसून

‘ एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांशः । ’

‘ चंद्रावरील डागाप्रमाणे एकादा दोष गुणसमूहामध्ये लुप्त होऊन जातो ’ हाच न्याय काव्यास उत्कृष्टपणे लागू पडतो. भवभूतीचे ‘ महावीरचरित ’ हे अगदी कमी प्रतीचे नाटक आहे; परंतु त्याच्या संसर्गामुळे ‘ उत्तररामचरिता ’स कोणी कमी लेखले आहे असे कधी घडलेले नाही. भवभूतीचेच ‘ मालतीमाधव ’ म्हणून आणखी एक नाटक आहे त्यांत १, २, ३, इ० अंक फारच सुंदर आहेत व ५, ७, ९, हे अंक कृत्रिम, लांबलचक व कंटाळवाणे आहेत. परंतु वाईट अंकांच्या संगतीने चांगल्या अंकांस कोणी लघुत्व आणत नाही इतकेच नव्हे तर त्या नाटकासही सर्वजण एकंदरीने उत्तमांतच लेखतात. फार काय, एकाद्या काव्यांत कांहीं चांगले व कांहीं वाईट असेही श्लोक असतात. पण वाईटांमुळे चांगल्यांच्या आस्वादास कांहीं व्यत्यय येत नाही; येवढेच नव्हे तर केवळ त्यांच्याचमुळे सर्वथा काव्यही चांगले ठरते.

तेव्हां हाच न्याय पंतकवितेस लागू केला पाहिजे. कांहीं काव्ये व काव्यांश जरी दोषयुक्त ठरले किंवा दहाविस आर्यांमध्ये एकाददुपरी आर्या जरी वाईट लागली तरी त्यामुळे इतर काव्यांना व इतर आर्यांना तुच्छ लेखतां कामा नये. पंतकाव्याचा कांहीं अंशच तेवढा दोषयुक्त आहे व बाकीचा पुष्कळ भाग चांगला आहे हे मागे दोषविवेचनांत दिलेल्या उदाहरणांवरूनच लक्षांत येण्याजोगे आहे. निरनिराळ्या दोषांचीं आम्ही दिलेलीं उदाहरणे जर पाहिलीं तर त्यांत भागवती काव्यांपैकीं कृष्णविजय पूर्वार्धातील उदाहरणेच अतिशय आहेत हे सहज दिसून येईल. यावरून कृष्णविजय पूर्वार्धांत दोषांचे प्रमाण जास्त आहे, व कृष्णविजय उत्तरार्ध आणि मंत्रभागवत यांत ते फारच थोडे आहे हे सहज लक्षांत येण्याजोगे आहे, अर्थात् दोषांच्या उदाहरणांवरून कृष्णविजय पूर्वार्ध हे क्लिष्ट व कमी दर्जाचे काव्य आहे असे जर अनुमान काढावयाचे तर कृष्णविजय उत्तरार्ध व मंत्रभागवत हीं सोडवळ व उच्च दर्जाचीं काव्ये आहेत असेही अनुमान निघाले पाहिजे. निरनिराळ्या दोषांनीं व्याप्त असलेली अशी पंतकविता अमदीं डगळ मापाने जरी मोजली तरी दहा पंधरा हजारपेक्षां जास्त भरेल असे खास वाटत नाही. म्हणजे पंतांच्या साठ हजार कवितेपैकीं चाळीस पंचेचाळीस हजार कविता चांगली उच्च दर्जाची व साधारणपणे निर्दोष अशी सहज शिल्लक राहिल हे निर्विवाद होय.

२८. यावरूनच प्रसन्नता व माधुर्य हेच पंतकवितेचे नेहमीचे स्वरूप होय, क्लिष्टता व कृत्रिमता हे नव्हे असे जे मागे म्हटले आहे ते कसे खरे आहे हे दिसून येईल. पंतांचे अंतःकरण तन्मय होऊन त्यांच्या वाणीचा ओघ सहज रीतीने वःहू लागला म्हणजे तो प्रेमळ, उदात्त, गंभीर व प्रसन्न असाच असतो. अशा वेळां त्यांच्या वाणीत कृत्रिमतेचा लेशही उरत नाही; प्रसाद व माधुर्य हे गुण हात जोडून पुढे उभे असतात. त्यांची वाणी ज्ञानेश्वरांच्या प्रमाणे अलौकिक नादवती नसली तरी पुष्कळ वेळां त्यांच्या खालोखाल वसण्याजोगी रसाळ होते यांत शंका नाही. तेव्हा प्रसाद, माधुर्य (व ओज) हे जे संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी मानलेले भाषाशैलीचे गुण, त्यांचीं पंतकाव्यांतून नमुन्यादाखल कांहीं उदाहरणे देऊन मग पुढे जाऊं.

खरोखर पाहिले तर माधुर्यादि गुण हे भाषाशैलीचे गुण नव्हेत. ' आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य तथा रसस्येव माधुर्यादयो गुणा, न वर्णानम् ।' (का. प्र. ९). ' शौर्य, धैर्य हे गुण जसे मनुष्याच्या शरीराचे नसून त्याच्या आत्म्याचे होत त्याप्रमाणे माधुर्य, प्रसाद, ओज हे काव्यात्मा जो रस त्याचे गुण होत, वर्णांचे नव्हेत,'-असा काव्यशास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त आहे व तो तत्तः खरा आहे यांत शंका नाही. तथापि शौर्यादिक गुण ज्याप्रमाणे शारीरिक क्रियांच्या द्वारानेच अभिव्यक्त होतात त्याप्रमाणे काव्यांतिल माधुर्यादि गुण नेहमी भाषा-सरणीमध्येच व्यक्त होत असल्यामुळे ते भाषेचे गुण होत असे मानण्याचा प्रघात पडला आहे. व या प्रघातास अनुसरूनच त्या गुणांचा उल्लेख या प्रकरणांत केला आहे.

२९. माधुर्य व पदलालित्य—यमक, अनुप्रास, मंत्ररचना इ० शब्द-चमत्कारांच्या मागे लागल्यामुळे पंतांच्या भाषेमधील माधुर्य पुष्कळ ठिकाणी कमी झाले आहे. (मागे, 'कृत्रिमता,' 'बोजडपणा' व 'श्रुतिकटुता' या दोषा-वरील विवेचन पहा.) तेव्हा ज्ञानराज, एकनाथ, तुकाराम ही अकृत्रिम उद्गार काढणारी संतमंडळी भाषामाधुर्याच्या बाबतींत पंतांपेक्षा वरचढ ठरतील हे उघड आहे. मुक्तेश्वरांच्या वाणीत माधुर्यापेक्षा भव्यपणा, खळखळाट व गडगडाट विशेष. वामनांच्या श्लोकरचनेत पुष्कळ वेळां माधुर्य व पदलालित्य अप्रतिम आढळते परंतु त्यांच्या काव्यांत नीरस रचनाही तितकीच विपुल सांपडते. त्यांतून शब्द-चमत्कारांचीं बंधने वागवूनही पंतांच्या भाषाशैलीने कित्येक ठिकाणी जे अप्र-

तिम माधुर्य प्रकट केले आहे ते पाहता वामनमयूरांच्या जोडीमध्ये मयूरासच पदलालित्याच्या बाबतीत वरची जागा द्यावी लागते. खालील, श्रुतदेव ब्राह्मगाने केलेल्या कृष्णाच्या पूजेचे व प्रार्थनेचे वर्णन प्रेमरसार्द्र, त्याचप्रमाणे भाषेच्या दृष्टीनेही निरमम मधुर नाही असे कोण म्हणेल ?

बहु कोमल तुच्छसीची अर्पी कंठांत मंजरीमाळा ।

बाळा तद्भाके तदा वरि जाणो त्या जगत्रयीपाळा ॥ ५५

चरणीं कमळ समर्पी, ते जाणो आपुलेचे हृत्कमळ ।

शमळघ्न प्रभुचे मग गद्गदगल साधु गाय यश अमळ ॥ ५६

तो सकुटुंब प्रभुचे पाय चुरी तथवां म्हणे, ' देवा ! ।

जे श्रवणादिपर जन प्रकटसि त्यांच्या मनींच तूं ठेवा ॥ ६१

ते मज कांहींच नसे घडले प्रत्यक्ष दर्शन स्वामी ! ।

येतिल काय दयाळा ! नवनिधि सालसदरिद्रजनधामी ? ॥ ६२

आले असेल काय प्रेमभरे या मुखा तुझे नाम ? ।

कीं एखाद्या जन्मीं क्षण सादर पाहिले तुझे धाम ?' ॥ ६३ कृ. वि. ८७.

त्याचप्रमाणे बलरामाने स्वस्त्रियांसह यमुनेत केलेल्या क्रीडेचे वर्णन करणारा पुढील श्लोकही मोठा रमणीय आहे.—

कालिंदीसलिलीं शिरे स्वरमणी घेवूनि जैसा करी

क्रीडा तो मदमंथरप्रियतमांसंगे महात्मा करी ।

जाणो माधव हंस, त्या कुमुदिनी, साजे न हें, तारका

त्या, राकापति राम हेहि उपमा अल्पा जगत्तारका ॥ कृ. वि. ६५.३९.

३० प्रसाद.—श्रवण केल्याबरोबर चित्तास व्यापून टाकून तात्काळ रसाची निष्पत्ति करणारा जो काव्यगुण तो प्रसाद होय. भाषेची सुलभता; नेयार्थता, अपुष्टता, क्लिष्टता इ० अर्थदोषांचा अभाव; रसाभिव्यक्तीस अत्यंत अनुकूल अशा शब्दांची योजना; या सामप्रतिच्या योगाने काव्यांत प्रसाद निष्पन्न होतो. वर माधुर्यगुणाविषयी जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे तोच प्रसादासही लागू पडतो. प्रस्तुत गुणाच्या बाबतीतही पंतांची पायरी उपर्युक्त तिघांचौघा संत-कवींच्या खाली लागत असली तरी अत्यंत सुगम, सोज्ज्वल व प्रसन्न अशी हजारों गणती कविता त्यांनीही निर्माण केली आहे याविषयी कोणीही

पंतकवितेचा अभ्यासक साक्ष देईल. पुढील गंगेची प्रार्थना कोणत्याही भाषेतलि. उत्तमोत्तम प्रसादपूर्ण काव्याला द्वार जाणार नाही.

तुवां मत्पत्राला जननि ! दिधला मान, कळले

तुझे कारुण्याद्रें ! मन मजकडे स्पष्ट दळले ।

सुखें येणें झालें सकळहि पथीं विघ्न टळले

प्रसू प्रक्षाळील त्वरित न कशी बाळ मळले ? ॥ गंगास्तव १६.

त्यांच्या भागवती काव्यांतलि व बाकीच्या काव्यसमूहांतील उत्कृष्ट व प्रसाद-पूर्ण स्थळांचा मागच्या प्रकरणांतून अनेकवार उल्लेख केलाच आहे व जेथे तेथे शक्य तेवढे उतारेही दाखल केले आहेत, तेव्हा येथे आणखी पुनरुक्ति नको.

३१. ओज. या गुणाविषयीं मागे चर्चा केलीच आहे. (पहा.पृ.२८६-८७).

३२. संवाद व भाषणे.—हा एक पंतकाव्यांचा अवश्य लक्षांत ठेवण्याजोगा विशेष होय. पंतकाव्यांतील पात्रांचीं संभाषणे नेहमींच अत्यंत उचित, जोरदार व समर्पक असतात. संभाषणांच्या बाबतींतले पंतांचे चातुर्य केवळ अप्रतिम आहे. प्रत्येक पात्राच्या स्वभावास उचित असे उद्गार त्याच्या तोंडीं घातलेले असून जणू काय त्या व्यक्ति आपल्या समोर प्रत्यक्ष भाषण करीत आहेत. असा त्यांचे काव्य वाचतांना प्रत्येक ठिकाणीं वाचकाला भास होतो. उत्कृष्ट कादंबरीकाराच्या कादंबरींतील पात्रांचीं भाषणे वाचीत असतांना सहृदय वाचकांचे चित्त जितकें तल्लीन होऊन जाते तितकेंच पंतांच्या काव्यांतील संभाषणे वाचतांनाही वाचकांचे मन गहून जाते. प्रौढ भाषेची व कठीण शब्दांची काय क्वचित् अडचण भासेल तेवढीच, बाकी पंतांचीं भाषणे वाचून त्या पौराणिक वीरांनीं आज पुनः पृथ्वीवर उतरून आपले हर्षामर्षांचे व हटातटाचे वादविवाद पुनः आमच्या डोळ्यांसमोर सुरू केले आहेत कीं काय असा भास होतो. विशेषतः वीररसाचीं संभाषणे गुंफतांना तर पंतांच्या वाणीला फारच स्फुरण चढते. परंतु इतर हरएक प्रकारच्या मनोभावना व मानवी व्यवहारांतील हरत-हेचे प्रसंग व्यक्त करणारीं संभाषणे खुलविण्याचे त्यांचे कौशल्यही तसेंच निरुपम असलेले दृष्टीस पडते. कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धामध्ये असे नानात-हेच्या संभाषणांचे सुंदर नमुने वाचकांस सांपडणारे आहेत. अ० ५५ मध्ये रुक्मिणी व नारद यांचीं वत्सल व अद्भुत या रसांनीं भरलेलीं भाषणे आहेत. अ० ६० मध्ये ' विनोदरससागरीं मनिसे रमणाच्या ' कृष्ण-

रुक्मिणींची परिहासपर भाषणे आहेत. अ० ६१ मध्ये रुक्मिणीचा नातू जो अनिरुद्ध त्याच्या रुक्मीच्या नातीशी होणाऱ्या विवाहाकरिता सर्व यादव भोजकट शहरी गेले असता तेथे रुक्मीने बळरामाशी द्यूत आरंभले त्या द्यूताच्या प्रसंगात एकमेकांची झालेली हर्षामर्षांची संभाषणे वर्णिली आहेत. अ० ६३ मध्ये शिवभक्त जो बाणासुर त्यास क्षमा करण्यासाठी श्रीशंकरांनी कृष्णाची याचना केली तो प्रसंग आहे. त्यासमर्थींची या दोघा देवश्रेठांची परस्परांस मान देऊन केलेली दरबारी भाषणे फारच सुंदर आहेत. त्याचप्रमाणे अ० ६५ मधील नृगराजाचा वृत्तांत, अ० ६८ मधील कौरवांची व बळरामदादांची भाषणे हीं सर्व पंतांच्या संवादप्रथनचातुरीची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. मोठ्या लांबलचक संभाषणांचा आशय अत्यंत चटकदारपणाने व समर्पक रीतीने पंत कसा अगदी थोडक्यांत आणतात याचे एक उदाहरण (देवयानी व शर्मिष्ठा यांच्या संवादाचे) पृ. १३५ वर दिलेच आहे.

परंतु पंतकाव्यातील संभाषणांची खरी बहार ज्यास चाखावयाची असेल त्यांनी पंतांच्या महाभारतांतच बुडी मारली पाहिजे. पंतांच्या कौशल्याचा खरा उत्कर्ष तेथेच पहावयास मिळण्याजोगा आहे. श्रीकृष्ण, अर्जुन, भीम, धर्म, त्याचप्रमाणे दुर्योधन, भीष्म, द्रोण, कर्ण वगैरे कौरवपक्षीय वीर, यांच्या शतशः प्रसंगोचित, स्वभावोचित व मार्मिक अशा संभाषणांनी त्यांचे महाभारत रूचून भरले आहे. हे संभाषणे योजण्याचे चातुर्य सर्वस्वी पंतांचे स्वतःचेच आहे. मुळांतून या वावतीत त्यांस फारच थोडी मदत मिळाली आहे. मूळ महाभारतांत काय किंवा रामायण-भागवतांत तरी काय, व्यक्तींची संभाषणे नेहमीं लांबलचक, कंटाळवाणी, उपदेशांनी, नीतिवचनांनी अगर तत्वज्ञानाने भरलेली अशीं असतात. याच्या उलट पंतांची भाषणे नेहमीं लहान, चटकदार, सुदेसूद, व्यक्तिस्वभावानुरूप अशीं असतात. तीं सर्वस्वी त्यांच्या प्रतिभेचीच द्योतक आहेत याविषयी शंका नको.

३३. कथाकथन.—सुंदर रीतीने गोष्टी सांगण्याचे कौशल्य हे कित्येकांच्या अंगी उपजतच वास करित असते. साधी गोष्ट सांगवयाची झाली तरी ती खुलवून व मनोरंजक करून ऐकणाऱ्याचे मन वेधेल अशा तऱ्हेने सांगण्याचे कौशल्य काहीं थोड्या जणांच्याच अंगामध्ये वसत असते हे नेहमींच्या संभाषणांत देखील आपण पाहतोच. पंत हे असेच उपजत बुद्धीचे कथाकार होते. याविषयी

पंतकवितेचे इतर कांहीं विशेष; यमकादि शब्दचमत्कार. ३१७

विवेचन मागे ३ व्या प्रकरणात पृ. ४३ वर केलेच आहे. भारत-रामायण-भागवतांसारखे प्रचंड ग्रंथ आधारास घेऊन त्यांतील मुख्य कथानके व वेचक गोष्टी तेवढ्या सुसंगत व मनोरंजक रीतीने सांगण्यामध्ये त्यांचे हे कथाकथनाचे अभिजात चातुर्य उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त झाले आहे.

नैसर्गिक प्रतिभा व अभिजात कौशल्य हे तर होतेच परंतु पौराणिक कथानकांमध्ये पंतांची झालेली तन्मयता हेही एक त्यांच्या संभाषणांमध्ये व कथानकांमध्ये रंग भरण्यास विशेष कारण झाले आहे. पंतांचे काव्य वाचतांना, ते भारती युद्धाच्या वेळचे जग आपल्या समोर अवतरले आहे किंवा आपण तरी त्या वेळच्या जगात प्रत्यक्ष जाऊन पडलो आहो असा जो वाचकास भास होतो तो कवीच्या वर्णविषयशी झालेल्या तादात्म्यामुळेच होय. असो. याविषयीचा विशेष उल्लेख पुढील भागात केला आहेच.

३४. यमकादि शब्दचमत्कार. - ज्या शब्दचमत्कारांवर पंतांचा इतका जीव असे व जे साधण्यासाठी त्यांनी अनेक ठिकाणी इतका अट्टाहास केलेला दिसून येतो त्यांच्याविषयी प्रस्तुत पुस्तकात जेथे प्रसंग आला तेथे विरुद्धच अभिप्राय व्यक्त केलेला आहे, आणि जो विवेचक काव्यसौंदर्याच्या दृष्टीने पंतांच्या ग्रंथांचे अवलोकन करील तो सदैव विरुद्धच अभिप्राय व्यक्त करील यांत संशय नाही. परंतु काव्याची दृष्टि सोडून या त्यांच्या गडगंच भरलेल्या शब्दालंकारांकडे बघितले म्हणजे केवळ अचंबा वाटावयास लागतो. केवढी यमके, केवढाले प्रास व किती अवघड जागी केलेली मंत्ररचना ! तथापि या सर्वांची बंधने बाळगून हा ब्राह्मण आपला सरासर ग्रंथरचना करित चालला आहे ! मोटमोठीं अवजड ओझीं सपाट्यासरशीं वाहून नेणाऱ्या वाफेच्या इंजिनाच्या शक्तीचे जसे आम्हांला आकलन करता येत नाही त्याप्रमाणे यमकादि शब्दालंकार, मंत्ररचना, नानापरीचीं विचित्र वृत्ते यांचीं ओझीं बाळगून झरझर ग्रंथरचना करणाऱ्या पंतांच्या भाषापाटवाचे यथार्थ आकलन होणे आम्हांस शक्य नाही.

शब्दालंकारांमध्ये प्रमुख म्हणजे यमक व अनुप्रास हे होत. त्यांतील पादांतींचे यमक हेच पंतांचे विशेष आवडते होते व त्यानेच त्यांच्या काव्यांत विशेष प्रताप गाजविला आहे हे पंतकाव्यवाचकांस सांगावयास नको. यमकांच्या नादाचा परमावधीचा काल म्हणजे महाभारतरचनाकाल होय. पंतांचे अगदीं

प्रथमचें काव्य कुशलवचरित यांतील यमकें कशीं गचाळ आहेत याचा उल्लेख पूर्वीच केला आहे. (पृ. १९८) परंतु यानंतर लवकरच यमकांचा नाद त्यांस लागला असावा असे कृष्णविजयपूर्वार्ध, मदालसाचरित्र इ० काव्यांतील त्यांनीं साधलेल्या दीर्घ यमकांवरून दिसून येते. हा यमकांचा नाद महाभारतकालीं पराकोटीस गेला व यानंतर त्यास ओहोटी लागली. महाभारतानंतर रचलेल्या मंत्रभागवत हरिवंश, काशीयात्रा प्रकरणे इत्यादि काव्यांत पंतांचा यमकांचा व इतरही शब्दचमत्कारांविषयींचा नाद उत्तरोत्तर कमी होत गेलेलाच दृष्टीस पडतो.

यमकानुप्रासांचें सविस्तर व सोदाहरण विवेचन पांगारकरांनीं आपल्या पुस्तकांत चांगल्या रीतीनें केले आहे. (मो. च. पृ. ५२७-१४९). तेव्हां त्यावर येथे पुनः लिहून पुनरुक्तिदोषास पात्र होण्याचें कारण नाहीं.

३५. पुनरुक्ति व अर्थसादृश्य. विपुल रचना करणाऱ्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत कांहीं गोष्टींची पुनरुक्ति झालेली भाटळून येणे यांत विशेष कांहीं नाहीं, व ती पुनरुक्ति लागोपाठ किंवा वारंवार झालेली नसेल तर दोषास्पदही होऊं शकत नाहीं. पंतांच्या काव्यांत कांहीं उपमा व कल्पना वारंवार येऊन कंटाळवाण्या होतात; त्यांचा उल्लेख पुढील विभागांत दोषरूपत्वाने केलाच आहे. येथे त्यांच्या अदोषरूप अशा पुनरुक्तीचे कांहीं मासले दाखविण्याचा विचार आहे. पंतांचीं कांहीं कांहीं यमकें आवडतीं असून तीं त्यांच्या काव्यांत पुनः पुनः येतात. हरि (ईश्वर), हरी (सिंह किंवा हरण करी); आली (सखी) व आली (येती झाली किंवा भ्रमर) अशा तऱ्हेच्या कांहीं शब्दांची यमकें तर नेहमीं आढळतातच; पण 'न नव राजीवा' आणि 'न नवरा जीवा;' 'पादराजीव' आणि 'आदरा जीव;' 'उदास कळकळते' व 'मला सकळ कळते;' 'अगारा या' व 'अगा राया;' 'जी प्रतिज्ञा ते' व 'जीप्रति ज्ञाते' वगैरे लांब यमकेंही पुनः पुनः येऊन वाचकांचें मन आकर्षण करतात. केव्हां केव्हां एकाच यमकाची थोडक्याशा अवकाशांत पुनरुक्ति होते. तेथे मात्र ती पुनरुक्ति चटकन दिसून येऊन यमकाचा रस नाहीसा होतो. उदाहरण; कृ. वि. अ. ३० मध्ये ' ये कांता ' व ' एकांता ' हे यमक ३० व्या पद्यांत येऊन लगेच पुनः ३२ व्या पद्यांतही आलेले आहे. तेथे रसनिष्पात्ति होत नाहीं. कोठे कोठे अशी पुनरुक्ति जवळपास न होता अगदीं दूरच्या काव्यांत कोठे तरी झालेली असते. अशा ठिकाणीं रसहानि होत नाहीं. उदाहरण—

कंठीं हार विलासी अहा, प्रमादें करुनि हारविलासी । कृ. वि. ३०. ५४.
हार विलासिजनेसा येणे कैसा प्रभाव हारविला ? । भीष्मपर्व ९. ९२.

विचारांची, अर्थांची व कल्पनांची पुनरुक्तीही पंतकाव्यांत आढळून येते.
वामनचरित्रामध्ये व अमृतमथनामध्ये एक आर्यार्ध सारखें आलेलें आढळते.

धवल सुकीर्तिदुशाला टाकवुनि अकीर्तिकांबळीला जे । अमृतमथन. १-२९.
शुद्धा कीर्तिदुशाला पावे, न कुकीर्ति कांबळीला जो, । वामनचरित्र १९२.

मंत्रभागवताच्या व कृष्णविजयाच्या त्याच कथाभागामध्ये कांहीं कल्पना
सारख्या आलेल्या आढळतात. पुष्कळ ठिकाणीं त्या मुळांतून घेतलेल्या असतात.
सद्धवागमनप्रसंगींची गोपींची पुढील कल्पना मुळावर आधारलेली आहे.

त्या कंसा अधमास व्रजयुवतींचा करुनियां वध मास ।

श्राद्धीं पिंड कराया, नेणार असेल तृप्तिदायक राया । कृ. वि. ४६-४४.

वाडयापुढें सकाळीं रथ पाहुनि म्हणति गोपिका गेला ।

घेऊनि जीव, कंसश्राद्धा नेणार मांसही मेला ! ॥ मं. भा. १०. ५९०.

मंत्रभागवतामध्ये जास्तच बहारीची खुबी केलेली आहे ती मार्मिक वाच-
कांच्या लक्षांत येईलच. कोठे कोठे मुळातील कल्पना नसूनही दोन्ही ग्रंथांत
त्याच कथाभागांत वर्णनाचे सादृश्य आढळते.

१. पहिलीं अप्रिय भार स्वागें चितेंत विटविलें मन फार ।

स्फुरतां करि सत्कार प्रेमें, तीं भूषणें फुलें दळुवार ॥ कृ. वि. ५३. २५.

वाटे चिंता करितां जी बाहुलता तिला महाभार ।

स्फुरतां, प्रिया गमे ती, फार कुसुमहार जेवि दळुवार ॥ मं. भा. १०. ७१४.

२. हा व्यासा, हा ! किमर्थ श्रम करुनि तुम्हीं कांडिला व्यर्थ कोंडा ।

वाणि ! त्वद्दोष नाहीं, सुरसरिदुदरीं अंतरीं शुष्क धोंडा ॥ कृ. वि. ७८. १८.

पाषाण आंत शुष्कचि, वाहो वरि देवसिंधुचा ओघ ॥ मं. भा. १०. ९७९.

हीं केवळ सारख्याच कथाभागामध्ये वर्णनसाम्यामुळे आलेलीं पुनरुक्तींचीं उदा-
हरणें दाखविलीं. आणखीही अशीं साम्यें मंत्रभागवत व कृष्णविजय यांमध्ये
आढळतात. आतां कथासाम्य नसतांना निरनिराळ्या पंतांच्या काव्यांमध्ये दिसून
येणाऱ्या साम्यांचीं कांहीं उदाहरणें देतो.

१. येणें केले मूर्ते नादें त्वां, चित्त म्यां दिलें एणें ॥ वामनचरित्र ४६.

मूर्तिमती ती मंजुळगीतिच जाणों मृगव्रजीं आली । अमृतमथन ४. १७.

२. कीजे ? धर्म म्हणे ' भ्रमे मन मदाचिंतावळें चाकसें ' । कृ. वि. ७२. १४.

धरील, मन आधिने बहु परिभ्रमे चाकसें । केकावलि ४५.

३. सर्वस्व तुम्हीं माझे मी तुमचें, हे नकोचि बोलाया । कृ. वि. ८१. ३१.

सर्वस्व मी सज्जनाचें माझे सर्वस्व सज्जन । भक्तभूषण ६४.

विभाग ८.

काव्यतत्त्वविचार व पंतकविता.

यद्सेवनीयमसताममृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्वः ॥

(गोवर्धन) भार्यासप्तशती ४५.

१. नवनीतकार परशुरामपंत गोडबोले, निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री, काव्य-संप्रहकार वामनराव ओक, पंतचरित्रकार पांगारकर यांसारख्या अनेक विद्वानांनीं, रसिकांनीं व नव्या, जुन्या, भाविक, अभाविक, वाङ्मयभक्तांनीं पंतकवितेचे गौरव केले व तिला सर्वतोपरी उचलून धरले यामुळे मोरोपंतांविरुद्ध उघड आक्षेप काढण्यास अलीकडे कोणी धजत नाही हे खरे. तथापि अलीकडील सुशिक्षित समाज म्हणून आणि ज्याला ह्यागतो त्या समाजाच्या मनातला कितु काहीं पूर्णपणे नाहीसा झालेला नाही. पंतकवितेविषयींची अर्वाचीन सुशिक्षितांच्या मनातली अढी समूळ नाहीशी झालेली नाही याचा प्रत्यय आम्हांस अनेकांच्या बाबतीत आला. पंतकवितेविषयींच नव्हे तर आमच्या एकंदर जुन्या कवींच्या कविते-विषयी आमच्या आधुनिक समाजाचे मन पूर्णपणे साफ नाही. अव्वल इंग्रजी-तल्या सुशिक्षितांस ज्याप्रमाणे आमचे जुने वाङ्मय वेडगळ, पोरकट व टाकाऊ घाटून त्याची त्यांना लाज वाटत असे तसा प्रकार आतां उरलेला नाही. तथापि अजूनही ' आमची जुनी कविता केवळ परपुष्ट व भाषांतररूप आहे; आमचे जुने वाङ्मय सर्व एकांगी आहे; ते केवळ पुनरुक्तिमय असून वेदांताच्या काथ्याकूटाने भरलेले, निर्जीव व ऐहिक व्यवहारास सर्वथा निरुपयोगी असे आहे; '---अशा तऱ्हेचे समज पुष्कळांच्या मनामध्ये दृढ होऊन बसलेले आहेत.* पंतांच्या कवितेविषयीं तर विचारावयासच नको. ' पंतांची कविता म्हणजे महा विकृत, तिचा सरळ अर्थ कधीं लागावयाचा नाही; पंत निवळ भाषांतरे आहेत, त्यांच्या कवितेत स्वतंत्र स्फूर्ति विरुक्कल नाही; आणि पंत हे कवि तरी कसे ? शिक्या

* असल्या सर्व समजुतींचे अविच्छरण वा. व. पटवर्धन यांच्या ' काव्य व काव्योदय ' नामक निबंधामध्ये चांगल्या रीतीने झाले आहे.

झालेल्या पौराणिक गोष्टी पुनः पुनः यमकानुप्रासांच्या अवडंबराने सजवून सांगणारे ' हडादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता । ' अशापैकीं लेखक होत. उपमारूपकादि अर्थालंकारही त्यांनीं पुष्कळ चांगले साधले असतील; परंतु असले अलंकार साधले म्हणजे कांहीं उत्तम काव्य केले असे होत नाही. '— असे आक्षेप अनेकांच्या मनांत आजपर्यंत द्या धरून बसलेले आहेत.

या व असल्याच इतर आक्षेपांचे आजपर्यंत अनेकवार खंडन झाले आहे. तेव्हा त्या खंडनमंडनाच्या भानगडींत पुनः नव्याने पडण्याचा आमचा मुर्कीच हेतु नाही. परंतु हे व अशा तऱ्हेचे आक्षेप निर्मूल होण्याला निखालस रामबाण असा एक उपाय आम्हांस सुचवावासा वाटतो. तो उपाय म्हणजे या जुन्या कवितेचे प्रत्यक्ष अध्ययनच करण्यास सुरवात करणे हा होय. या शंकित मंडळींनीं जुन्या कवींच्या कवितामृतजलधीमध्ये एकदम बुडी मारून त्यांत अवगाहन करण्यास सुरवात करावी. जुन्या वाङ्मयाचे अध्ययन करा व मग त्यांत कांहीं व्यंगे आढळून आल्यास तीं खुशाल आधारांसह प्रकट करा. आमच्या जुन्या कवींच्या बाबतींत आजपर्यंत ही मोठीच गंमत होत आली आहे कीं, त्यांच्या कवितेवर आक्षेप काढणारे बहुतेक त्या कवितेशीं अनभ्यस्त असावायाचे व जे जे त्या कवितेचे अध्ययन करतात ते सर्व तिच्या अंतरंगांत रंगून जाऊन तिचे भक्त बनावयाचे ! इतर कोणत्याही विषयांतले दोष दाखावावयाचे झाल्यास त्याची सांगोपांग माहिती करून घेतल्यानंतरच कोणाही व्यक्तीस दोषदर्शनाचा अधिकार प्राप्त होतो. परंतु आमच्या जुन्या कवींना नांवे ठेवणाऱ्यांस ' आपण जुन्या कवींचे कितीसे अध्ययन करून आपली हीं मते बनविलीं आहेत ? ' असे विचारू गेल्यास पुष्कळसा अंधारच दृष्टीस पडतो. तेव्हां थुळक गोष्टीवरून कांहीं तरी गैरसमज मनांत घेऊन न बसतां सर्वांनीं जुन्या कवींचे अवलोकन, वाचन व अध्ययन सतत करित असावे. प्रपन्नवृत्तीने व भक्तिभावानेच आमच्या जुन्या संतकवींजवळ जा असे आम्ही म्हणत नाहीं. भक्तिभाव नसेल, किंबहुना सामान्य आदरभावही उत्पन्न होत नसेल तर खुशाल विरोधी भावनेने त्यांना हाणून पाडण्यासाठीं त्यांची गांठ घ्या. शत्रूस मित्र बनविण्याचे व निंदकांस स्तुतिपाठक बनविण्याचे सामर्थ्य त्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांमध्ये खास वसत आहे.

२. याप्रमाणे स्वतः अध्ययन करून दुर्ग्रहांचा निरास करून घेणे हाच मार्ग जरी उत्कृष्ट व निर्विवाद असला तरी विवेचन करण्याजोगे मुद्देही या काव्यविषय

यांत अगदीच नसतात असे नाही. तेव्हा आजपर्यंत अनेकांनीं अनेकवार केलेल्या खंडनमंडनाचे चर्चितचर्चण करित न बसता जरा निराळ्या दृष्टीने या विषयाचे विवेचन करण्याचा आमचा मानस आहे. काव्याचे स्वरूप काय, काव्याच्या भिन्न भिन्न अंगांचे स्वरूप काय, त्यांचा परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचा असतो, काव्यसंभारांत त्यांचे महत्त्व कोणते, वगैरे गोष्टींचे दिग्दर्शन करून त्याच्या अनुरोधाने आमच्या जुन्या कवितेचे व विशेषतः पंतकवितेचे स्थान निश्चित करावयाचे आहे. काव्याच्या सहृदयाह्लादक स्वरूपाचा विचार करून त्याच्या अपेक्षेने पंतकवितेचे व एकंदर जुन्या कवितेचे स्वरूपही वाचकांपुढे ठेवले म्हणजे त्या कवितेच्या योग्यतेचा वाचकांस आपआपल्या पुरता स्वतः निवाडा करता येईल. म्हणजे मताग्रहाचा प्रकार नको व भांडणांचे मूळही नको. असो. हे सर्व विवेचन करण्यांत आपल्या संस्कृत काव्यशास्त्रज्ञांचे त्याचप्रमाणे पाश्चात्य काव्यमर्मज्ञांचेही यथेच्छ साहाय्य घेतले आहे. तथापि त्यांच्या कडून घेतलेला भाग निराळा असा काढून दाखविता येण्यासारखा नसल्याकारणाने व येथे केलेले विवेचन हे लेखकाच्या अवलोकनाचे स्वतंत्र फल असल्यामुळे साहाय्यभूत झालेल्या ग्रंथकारांचा नामनिर्देश केला नाही.

३. आपल्या गीर्वाणवाङ्मयांत शास्त्रीयदृष्ट्या काव्यविवेचनास प्रारंभ फारच प्राचीनकाळीं झाला. इतक्या प्राचीन काळीं, कीं इतर अनेक शास्त्रांप्रमाणे काव्यविवेचनाचाही मूळ उगम सध्या सांपडेनासा झाला आहे. यास्काचार्यांच्या निरुक्तग्रंथांत, म्हणजे पाणिनीय व्याकरणाच्याही पूर्वी, उपमेसारख्या अलंकारांच्या व्याख्या केलेल्या आढळतात; व पाणिनिकालीं तर अलंकारशास्त्राचा बराच उत्कर्ष झाला होता असे अष्टाध्यायीतील उल्लेखांवरून म्हणता येते. परंतु प्राचीन वाङ्मयांत घडून येणारा नेहमीचा प्रकार, म्हणजे उत्तरोत्तर निर्माण होणाऱ्या ग्रंथांमुळे पूर्वपूर्व ग्रंथांचा प्रचार नाहीसा होऊन ते ग्रंथ नष्ट होणे, हा काव्यविवेचनाच्या शास्त्रास फारच भोवलेला दिसतो. त्यामुळे प्राचीन काळचे सर्व ग्रंथ नामशेष झालेले, किंबहुना ' नामापि न ज्ञायते ' अशा स्थितीप्रत पोचलेले, आढळून येतात व उत्तरकालीन अस्तित्वांत असलेल्या ग्रंथांवरूनच शास्त्राची पूर्वीची परंपरा आजमावावी लागते. अशा रीतीने प्रयत्न केला असता येवढी गोष्ट निर्विवादपणे दिसून येते कीं पूर्वावस्थेमध्ये या शास्त्रांत अलंकारांचे फार प्राधान्य होते. अलंकारांमुळेच हे काव्यविवेचनाचे शास्त्र प्रथम उदयास आले व

त्यांचे नांव देखील ' अलंकारशास्त्र ' हेच रूढ होऊन आजपर्यंत याच नांवाचा प्रचार विशेष चालत आलेला आहे. कवींनी आपल्या कल्पनाविलासांनी निर्माण केलेले नानातःहेचे सुंदर अलंकार हेच काव्यविवेचकांच्या प्रथम नजरेस आले व त्यांचेच त्यांनी विवरण करून साहित्यशास्त्राचा पाया घातला. शृंगार, वीर इत्यादिक आठ अथवा नऊ रस हे त्या वेळच्या आलंकारिकांना माहित नव्हते असे नाही. उपमादिक अलंकारांप्रमाणे शृंगारादिक रसांची कल्पनाही फार प्राचीन काळी उगम पावली आहे. परंतु रसाचा अंतर्भाव नाट्यशास्त्राच्या विषयांत त्या वेळीं केला जात असे. नाटक ही रंगवस्तु म्हणजे प्रयोग करून प्रेक्षकांचे रंजन करण्याची गोष्ट असल्यामुळे सामान्य काव्यग्रंथापेक्षा त्यांत शृंगारादिक रसांस फारच महत्त्वाचे स्थान आहे. अर्थात् नाट्यप्रयोगाचा सर्व दृष्टींनी विचार करणारे जे ' नाट्यशास्त्र ' त्यांत रसाचा अंतर्भाव करून त्यांचे विवेचन करण्यांत आले. भाव, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारिभाव या सर्वांचे विवरण करण्यांत येऊन, या सर्वांचा अभिनय कशा रीतीने करावा व प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत रसोत्पत्ति कशी करावी याकडे मुख्य लक्ष दिले गेले. नाट्यशास्त्रावरिल भरतमुनींचा आद्य ग्रंथ साहित्यास त्यांत या सर्व गोष्टींचे विवेचन केलेले दिसून येते.* परंतु काव्य-नाटकांचा केवळ वाङ्मयग्रंथ या नात्याने विचार करणारे जे खरेखुरे वाङ्मयविवेचक त्यांच्या ग्रंथांत अलंकारांचेच प्रामुख्याने विवरण केलेले आढळते. उपलब्ध ग्रंथकारांत प्राचीन, असा अलंकारशास्त्राचा आद्याचार्य जो भामह त्याच्या ग्रंथांत अलंकारांचेच प्रामुख्याने विवरण आहे. त्याच्याच इतका प्राचीन काव्यशास्त्रमर्मज्ञ जो दंडी त्याने आपल्या ' काव्यादर्श ' नामक ग्रंथांत काव्याचे गुण व अलंकार यांचेच सोदाहरण विवेचन केलेले आहे. या पूर्वकालीन आलंकारिकांना, सहृदयहृद्याह्लादक अशा काव्यांतील रसरूमी तत्वाची जाणीव नव्हती असे नाही. रसाचे अस्तित्व त्यांस ज्ञात होते व मान्यही होते; परंतु उपमादिक अलंकारांप्रमाणे रसाला ते अलंकारांपैकीच गणीत असत. शृंगारादि रस अथवा भाव ज्या काव्यांत आविर्भूत झालेला असेल तेथे रसवत् अथवा प्रेयस् असे अलंकार होतात असे त्यांनी मानिले होते. सारांश, विशेष शास्त्रीय विचार न करिता काव्यांत जे जे कांहीं रमणीय असे आढळेल त्याची त्याची अलंकारांत गणना करून अलंकारांच्या संख्येत भर टाकावयाची असेच या प्राचीन आलं-

* भरतनाट्यशास्त्र भ० ६, ७.

यांत अगदीच नसतात असे नाही. तेव्हा आजपर्यंत अनेकांनीं अनेकवार केलेल्या खंडनमंडनाचे चर्चितचर्चण करित न बसतां जरा निराळ्या दृष्टीने या विषयाचे विवेचन करण्याचा आमचा मानस आहे. काव्याचे स्वरूप काय, काव्याच्या भिन्न भिन्न अंगांचे स्वरूप काय, त्यांचा परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचा असतो, काव्य-सभारांत त्यांचे महत्व कोणते, वगैरे गोष्टींचे दिग्दर्शन करून त्याच्या अनुरोधाने आमच्या जुन्या कवितेचे व विशेषतः पंतकवितेचे स्थान निश्चित करावयाचे आहे. काव्याच्या सहृदयाह्लादक स्वरूपाचा विचार करून त्याच्या अपेक्षेने पंतकवितेचे व एकंदर जुन्या कवितेचे स्वरूपही वाचकांपुढे ठेवले म्हणजे त्या कवितेच्या योग्यतेचा वाचकांस आपआपल्या पुरता स्वतः निवाडा करतां येईल. म्हणजे मताग्रहाचा प्रकार नको व भांडणांचे मूळही नको. असो. हे सर्व विवेचन करण्यांत आपल्या संस्कृत काव्यशास्त्रज्ञांचे त्याचप्रमाणे पाश्चात्य काव्यमर्मज्ञांचेही यथेच्छ साहाय्य घेतले आहे. तथापि त्यांच्या कडून घेतलेला भाग निराळा असा काढून दाखविता येण्यासारखा नसल्याकारणाने व यथे केलेले विवेचन हे लेखकाच्या अवलोकनाचे स्वतंत्र फल असल्यामुळे साहाय्यभूत झालेल्या ग्रंथकारांचा नामनिर्देश केला नाही.

३. आपल्या गीर्वाणवाङ्मयांत शास्त्रीयदृष्ट्या काव्यविवेचनास प्रारंभ फारच प्राचीनकाळीं झाला. इतक्या प्राचीन काळीं, कीं इतर अनेक शास्त्रांप्रमाणे काव्यविवेचनाचाही मूळ उगम सध्यां सांपडेनासा झाला आहे. यास्काचार्यांच्या निरुक्तग्रंथांत, म्हणजे पाणिनीय व्याकरणाच्याही पूर्वी, उपमेसारख्या अलंकारांच्या व्याख्या केलेल्या आढळतात; व पाणिनिकालीं तर अलंकारशास्त्राचा बराच उत्कर्ष झाला होता असे अष्टाध्यायीतील उल्लेखांवरून म्हणतां येते. परंतु प्राचीन वाङ्मयांत घडून येणारा नेहमींचा प्रकार, म्हणजे उत्तरोत्तर निर्माण होणाऱ्या ग्रंथांमुळे पूर्वपूर्व ग्रंथांचा प्रचार नाहीसा होऊन ते ग्रंथ नष्ट होणे, हा काव्यविवेचनाच्या शास्त्रास फारच भोवलेला दिसतो. त्यामुळे प्राचीन काळचे सर्व ग्रंथ नामशेष झालेले, किंवाहुना ' नामापि न ज्ञायते ' अशा स्थितीप्रत पोचलेले, आढळून येतात व उत्तरकालीन अस्तित्वांत असलेल्या ग्रंथांवरूनच शास्त्राची पूर्वीची परंपरा आजमावावी लागते. अशा रीतीने प्रयत्न केला असता येवढी गोष्ट निर्विवादपणे दिसून येते कीं पूर्वावस्थेमध्ये या शास्त्रांत अलंकारांचे फार प्राधान्य होते. अलंकारांमुळेच हे काव्यविवेचनाचे शास्त्र प्रथम उदयास आले व

त्यांचे नांव देखील ' अलंकारशास्त्र ' हेच रूढ होऊन आजपर्यंत याच नांवाचा प्रचार विशेष चालत आलेला आहे. कवींनी आपल्या कल्पनाविलासांनी निर्माण केलेले नानातःहेचे सुंदर अलंकार हेच काव्यविवेकाच्या प्रथम नजरेस आले व त्यांचेच त्यांनी विवरण करून साहित्यशास्त्राचा पाया घातला. शृंगार, वीर इत्यादिक आठ अथवा नऊ रस हे त्या वेळच्या आलंकारिकांना माहित नव्हते असे नाही. उपमादिक अलंकारांप्रमाणे शृंगारादिक रसांची कल्पनाही फार प्राचीन काळी उगम पावली आहे. परंतु रसाचा अंतर्भाव नाट्यशास्त्राच्या विषयांत त्या वेळीं केला जात असे. नाटक ही रंगवस्तु म्हणजे प्रयोग करून प्रेक्षकांचे रंजन करण्याची गोष्ट असल्यामुळे सामान्य काव्यग्रंथापेक्षा त्यांत शृंगारादिक रसांस फारच महत्त्वाचे स्थान आहे. अर्थात् नाट्यप्रयोगाचा सर्व दृष्टींनी विचार करणारे जे ' नाट्यशास्त्र ' त्यांत रसाचा अंतर्भाव करून त्यांचे विवेचन करण्यांत आले. भाव, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारिभाव या सर्वांचे विवरण करण्यांत येऊन, या सर्वांचा अभिनय कशा रीतीने करावा व प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत रसोत्पत्ति कशी करावी याकडे मुख्य लक्ष दिले गेले. नाट्यशास्त्रावरील भरतमुनींचा आद्य ग्रंथ पाहिल्यास त्यांत या सर्व गोष्टींचे विवेचन केलेले दिसून येते.* परंतु काव्य-नाटकांचा केवळ वाङ्मयग्रंथ या नात्याने विचार करणारे जे खरेखुरे वाङ्मयविवेचक त्यांच्या ग्रंथांत अलंकारांचेच प्रामुख्याने विवरण केलेले आढळते. उपलब्ध ग्रंथकारांत प्राचीन, असा अलंकारशास्त्राचा आद्याचार्य जो भामह त्याच्या ग्रंथांत अलंकारांचेच प्रामुख्याने विवरण आहे. त्याच्याच इतका प्राचीन काव्यशास्त्रमर्मज्ञ जो दंडी त्याने आपल्या ' काव्यादर्श ' नामक ग्रंथांत काव्याचे गुण व अलंकार यांचेच सोदाहरण विवेचन केलेले आहे. या पूर्वकालीन आलंकारिकांना, सहृदयहृदयाह्लादक अशा काव्यातील रसरूमी तत्वाची जाणीव नव्हती असे नाही. रसाचे अस्तित्व त्यांस ज्ञात होते व मान्यही होते; परंतु उपमादिक अलंकारांप्रमाणे रसाला ते अलंकारांपैकीच गणित असत. शृंगारादि रस अथवा भाव ज्या काव्यांत आविर्भूत झालेला असेल तेथे रसवत् अथवा प्रेयस् असे अलंकार होतात असे त्यांनी मानिले होते. सारांश, विशेष शास्त्रीय विचार न करिता काव्यांत जे जे कांहीं रमणीय असे आढळेल त्याची त्याची अलंकारांत गणना करून अलंकारांच्या संख्येत भर टाकावयाची असेच या प्राचीन आलं-

* भरतनाट्यशास्त्र ४० ६, ७.

कारिकांचे सामान्यतः धोरण हांते. परंतु सहृदय व मर्मज्ञ काव्यविवेचकांच्या विचारांची जसजशी परिणति होऊं लागली तसतसे काव्यविवेचनाचा सर्वत्र प्रांत व्यापून बसणाऱ्या या अलंकारांचे डोईजड झालेले प्रस्थ त्यांस मान्य होईनासे झाले. उपमादि अर्थालंकारांच्या व अनुप्रासादि शब्दालंकारांच्या व्याख्या, त्यांचे प्रकार व त्यांची उदाहरणे हाच काय तो मुख्य साहित्यशास्त्राचा सांगाडा बनून राहिला होता तो या नवीन सहृदय विवेचकांनीं ढांसळून टाकला. काव्याच्या स्वरूपाविषयीं मर्मग्राही दृष्टीनें विचार सुरू झाला. काव्याचे सहृदयाह्लादक असें मुख्य अंग कोणते, बाकीचीं गौण अंगे कोणतीं, त्या सर्वांचे परस्पर महत्त्व काय, वगैरे गोष्टांची चर्चा सुरू झाली व निरनिराळ्या रसिकांचे निरनिराळे सिद्धांत बाहेर पडूं लागले. कित्येकांनीं वक्रोक्ति हे काव्यसौंदर्याचे मूलतत्त्व म्हणून प्रतिपादन केले तर कित्येकांनीं ' रीतिरात्मा काव्यस्य ' असें म्हणून ' रीति ' (घाटणी, रचनाशैली) हिलाच सर्वस्वीं प्राधान्य दिले. या सर्व विचारमंथनांत काश्मीरस्थ ' सहृदयां ' नीं* केलेले काव्याच्या मूलतत्त्वांचे विवेचन विशेष मान्यतेस पावले, व मम्मटांसारख्या वाग्देवतावताराने त्याला उचलून धरून आपल्या ग्रंथांत कायमचे स्थान दिल्यापासून या काश्मीरक ' सहृदयां ' चींच तत्वे साहित्यशास्त्रांत बहुमान्य झालीं आहेत. हीं तत्वे अगदीं थोडक्यांत पुढीलप्रमाणे सांगतां येतील.

४. नेहमींच्या व्यवहारांतील भाषाप्रयोगामध्ये शब्दांचा जो सरळ अर्थ आपण करतो त्याला वाच्य अर्थ म्हणतात. परंतु ज्याप्रमाणे स्त्रियांच्या भिन्न भिन्न अवयवांच्या ठेवणीखेरीज त्यांचे लावण्य म्हणून कांहीं निराळेच असते त्याप्रमाणे महाकवींच्या वाणीमध्ये वाच्य अर्थाहून भिन्न असा ' प्रतीयमान ' किंवा ' व्यंग्य'

*ध्वनीचे तत्त्व प्रतिपादणारे हे काश्मीरक विवेचक स्वतःस ' सहृदय ' म्हणवीत असत असे त्यांच्या ध्वन्यालोक नामक प्रसिद्ध ग्रंथावरून दिसते. या ' सहृदयां ' च्या पैकींच एकाने, अगर अनेक मंडळींनीं एकत्र विचार करून, ध्वनीचे प्राधान्य प्रस्थापित करण्याकरितां ध्वनिकारिका लिहिल्या. व यांच्यापैकींच आनंदवर्धन नामक सुप्रसिद्ध ग्रंथकाराने त्या कारिकांवर वृत्ति लिहून तो समग्र ग्रंथ ' ध्वन्यालोक ' या नांवाने प्रसिद्ध केला. काव्यविवेचनाच्या शास्त्रांत या ग्रंथाने मोठीच क्रांति घडवून आणली. मम्मटांनीं आपल्या काव्यप्रकाशांत याच ग्रंथातील तत्त्वे बहुतेक ग्रहण केलीं आहेत.

अर्थ दिसून येत असतो.* हा व्यंग्यार्थ हेंच काव्यांतील सहृदयहृदयसंवेद्य क अनिर्वचनीय असे सौंदर्यशालि तत्त्व होय. ज्या काव्यांत हा व्यंग्यार्थ प्रधान असेल ते काव्य उत्तम होय; अशा काव्यास ' ध्वनि ' असेही म्हणतात. ज्या काव्यांत व्यंग्यार्थाच्या अपेक्षेने वाच्यार्थच विशेष आह्लादकारी असेल किंवा दोषेही सारखेच आह्लादक असतील ते मध्यम काव्य होय. ज्या काव्यांत व्यंग्यास कांहीं महत्त्व नसून वाच्यार्थच चमत्कृतिपूर्ण असेल किंवा जेथे केवळ शब्दरचना वैचित्र्ययुक्त असेल ते अधमकाव्य होय. त्यास चित्रकाव्य असेही म्हणतात.

वर सांगितलेल्या व्यंग्यप्रधान काव्यरचनेचे, म्हणजे ' ध्वनी 'चे, निरनिराळ्या तत्त्वानुसार अनेक भेद केलेले आहेत. ध्वनिकाव्यांतील वाच्यार्थाच्या अवस्थेस अनुलक्षण विवक्षितान्यपरवाच्य व अविवक्षितवाच्य असे प्रथम दोन विभाग करून नंतर त्याचे अनेक प्रभेद केले आहेत. काव्यांतील व्यंग्यार्थ कोणच्या प्रकारचा आहे इकडे लक्ष देऊन व्यंग्यार्थाच्या प्रकारास अनुलक्षण भेद केले म्हणजे वस्तुरूपध्वनि, अलंकाररूपध्वनि व रसरूपध्वनि असेही भेद मानितां येतात. या सर्व ध्वनीच्या प्रकारांमध्ये रसध्वनि हाच निःसंशय महत्त्वाचा होय. शास्त्राच्या पूर्णते- करितां ग्रंथकारांनी इतर प्रकारांचेहि वर्णन केलेले असले तरी रसध्वनीचेच अत्यंत प्रामुख्याने व विस्ताराने वर्णन त्यांना करावे लागले आहे. रसिक वाचकांच्या दृष्टीने तर इतर प्रभेदांस कांहींच महत्त्व नसून रसध्वनि हाच काव्याचे सारसर्वस्व होय. काव्यवाचकांच्या अनुभवाला येणारे जे शृंगार, वीर, करुण इत्यादि नऊ रस ते काव्यामध्ये व्यंग्यार्थाच्या रूपानेच प्रतीत होतात. शब्दांचा वाच्यार्थ कधीही रस असू शकत नाही. मेघदूताच्या उत्तर भागांत यक्षाने आपल्या प्रियेच्या विरहावस्थेचे वर्णन केले आहे. व तिला निवेदन करण्याचा निरोप मेघास सांगितला आहे. त्या अप्रतिम वर्णनापासून विप्रलंभशृंगाराची व करुणाची निष्पत्ति होते व तो वाचकांस अगदी चटका लावून सोडतो. परंतु हे सामर्थ्य त्या काव्याच्या शब्दार्थात नाही. स्त्रीच्या विरहगलित अवयवांचे वर्णन, तिच्या विरहावस्थेतील व्यापारांचे वर्णन वगैरे निरनिराळ्या वाच्यार्थाची सामग्री एकत्र होऊन त्याच्यामुळे वाचकांच्या मनांतील सुप्त भावना उचंबळून येऊन जो एक अनिर्वचनीय व केवळ अनुभवजन्य असा आनंद रसिकांस होतो तो अप्रत्यक्षपणे म्हणजे व्यंजनेनेच होतो.

* प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ध्वन्यालोककारिका ४.

त्से रस म्हणजे अमक्याच शब्दांचा अर्थ होय असे कधीही सांगता येत नाही.

सहृदय वाचकांचे चित्त तल्लीन करून दिव्य आनंदाचा अनुभव देणारा, ' पुर इव परिस्फुरन्, हृद्यमिव प्रवेशन्, सर्वाङ्गणमिव आलिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरो-
दधत्, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी ' असा जो रस तो काव्याचा आत्मा होय. (काव्यप्रकाश, उल्लास ४.) मनुष्याच्या आत्म्याचे ज्याप्रमाणे शौर्य, धैर्य, इत्यादि गुण आहेत त्याप्रमाणे माधुर्य, ओज व प्रसाद हे काव्याचा आत्मा जो रस त्याला शोभविणारे गुण मानिले आहेत.* शब्दार्थात्मक जे बाह्यस्वरूप ते काव्याचे शरीर होय. आणि अनुप्रासादि शब्दालंकार व उपमा-
दिक अर्थालंकार हे हार. केयूर इ० भूषणांप्रमाणे शब्दार्थात्मक जे बाह्यशरीर त्याचीं भूषणे होत.† शरीराच्या द्वाराने हे अलंकार आत्मा जो रस त्याचेही उपकारक होतात. याप्रमाणे काव्यावर मनुष्याचे रूपक करून त्याच्या निरनिराळ्या अंगांचा परस्परसंबंध व योग्यता ही या ध्वनिसंप्रदायी आलंकारिकांनी निश्चित केली आहेत.

५. अलंकारांची क्षुद्रता व काव्यसृष्टीच्या संभारांत त्यांची कांहीं योग्यता नाही असे दाखविण्याची प्रवृत्ति जास्तीत जास्त कोठपर्यंत जाऊ शकते हे दाखविण्या-
करितांच ध्वनिसंप्रदायिकांच्या तत्वांचे वर विवरण केले आहे. अलंकारांच्या रूपाने प्रकट होणारा कवींचा कल्पनाविलास म्हणजे केवळ बाह्यभूषणांप्रमाणे होय; तो असला तरी वाहवा, नसला तरी त्याच्यामुळे काव्याच्या उत्कर्षात कांहीं कमीपणा येत नाही असेच यांचे सरासरी मत आहे. साहित्याला शास्त्रीय व सुसंघटित असे स्वरूप जांनी दिले त्या आनंदवर्धन, मम्मट इत्यादि काव्यमर्म-
ज्ञांच्या ग्रंथांमध्येच अलंकारांची योग्यता अशा रीतीने कमी ठरविण्याच्या प्रवृत्तीचा कळस झाला आहे. भामह, उद्भट, दंडी वगैरे प्राचीन काव्यविवेचकांच्या ग्रंथांत अलंकारांसच सर्वस्वी प्राधान्य होते हे आपण पाहिलेच आहे. परंतु मूल-
तत्वांचा शास्त्रीय दृष्टीने विचार न करितां वरवर दिसणारे भाराभर गुण व अलं-

* आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा, न वर्णानाम् । काव्यप्रकाश, उल्लास ८.

† उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥ काव्यप्रकाश; उल्लास ८.

अङ्गद्वारेण=वाचक-(शब्द)-वाच्य-(अर्थ)-लक्षणाज्ञातिशयमुखेन । ७

कार तेवढे सांगणे ह्यागजे खरे काव्यविवेचन नव्हे असे मार्भिक सहृदयांना हक्क द्यावे. यानंतर बरेचसे विचारमंथन होऊन ध्वनीचे तत्व बाहेर पडले व पुष्कळशा टीका प्रतिटीका होऊन ते कायम झाले. या ध्वनितत्वाच्या आधारावर काश्मीरातील आलंकारिकांनी साहित्यशास्त्राचा सर्व सांगाडा उभा केला. जुन्या मतांत कांति कलं पहाणाऱ्या सुधारणावाद्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे या ध्वनिसंप्रदायातील विवेचकांनी अर्थातच लंबक दुसऱ्या टोकास नेला. गुण व अलंकार यांना कमी महत्त्वाचे लेखून अगदी कोपऱ्यांत ढकलून दिले व काव्याची सर्व सृष्टि एका ध्वनीच्या आसामेंवतीं त्यांनी फिरावयास लाविली.

६. वस्तुतः पाहिले तर, वर ज्यांचा सारांश दिला आहे ते मम्मटादिक काश्मीरस्थ सहृदयांचे सिद्धान्त अगदीच अयुक्तिक आहेत असे म्हणवत नाही. उत्कृष्ट काव्यापासून जो आह्लाद होऊन चित्तवृत्ति तल्लीन होते तो केवळ शब्दांच्या वाच्यार्थापासून खास होत नाही. वाच्यार्थापासून निघालेला परंतु त्याच्यापेक्षा महत्त्वाचा व रमणीय असा 'ध्वनि' आपल्या चित्तावर उमटतो त्याचाच तो परिणाम होय. आपण पंक्तांच्याच कवितेतले एक उदाहरण घेऊन पाहू.--

जगत्त्रयमनोहरा ! बलगुणैकरत्नाकरा !

म्हणे ' कनकरंकु या मज, महा प्रयत्ना करा ' । (कनकरंकु - सुवर्गमृग प्रियाहि अशि जाहली तुज कुकार्य आज्ञापिती

सुधा त्यजुनि कामुक प्रकट अंगनाज्ञा पिती ॥ केका ८३.

साभिप्राय पदांनी युक्त असे हे सुंदर ध्वनिकाव्य आहे. ' प्रियेने कुकार्य करण्याची आज्ञा केली असताही ती रामाने पार पाडली, तेव्हा कामुक लोक अमृतालाही टाकून स्त्रियांची आज्ञा पाळण्यांत कृतार्थता मानतात, ' असा येथे चाच्यार्थ आहे; परंतु कामुक लोकांच्या वर्तनाचे सोदाहरण वर्णन करण्याचा येथे कवीचा मुळीच उद्देश नाही. ' हे देवा, कामुकत्वाचा दोष पत्करून प्रियेने सांगितलेले अनुचित कार्यही करण्यास तुम्ही तयार झाला ! तर मला उद्धरण्याचे अत्यंत उचित कार्य करण्यास कां तयार होत नाही ? ' अशी भक्ताची आतोंके येथे प्रमुखत्वाने ध्वनित झाली आहे. व श्लोकाचे रमणीयत्व या ध्वन्यर्थातच आहे. असो. काव्यास चाहता आणणारा हा जो व्यंग्यार्थ, तो मुख्यत्वेकरून रसाच्या स्वरूपाचा असतो; व या अनुकूलसंवेदनात्मक रसा-

च्याच योगाने सहस्याचे चित्त आनंदनिर्भर होत असल्याने, रसास काव्याचा आत्मा म्हणण्यापर्यंत या विवेचकांची पाळी आली आहे तीही युक्तच आहे. मात्र रस या शब्दाचा जो संकुचित अर्थ जुन्या ग्रंथांत केला जातो तो योग्य नाही. केवळ शृंगार, वीर, करुण इत्यादि नऊ विभागांच्या साच्यांत बसला म्हणजेच तो रस नाहीतर नाही, असे न मानतां, ज्या भावना उत्कट स्थितिसि पोचल्या असतां मनुष्याचे चित्त वेधून त्यास तल्लीन करून सोडत. त्या सर्वांचा रस या संज्ञेत समावेश केला पाहिजे. अशा रीतीने रस या शब्दाचा अर्थ विस्तृत केला म्हणजे रस काव्याचा आत्मा होय, निदानपक्षी तो काव्याचा एक प्रमुख घटक आहे ही गोष्ट पटण्यास हरकत नाही.

७. याप्रमाणे ह्या ध्वनिसांप्रदायिकांच्या विचारसरणीत पुष्कळसे तथ्य असले तरी काव्याच्या स्वरूपाविषयी व्यापक रीतीने विचार केला म्हणजे हिच्यांत बराचसा एकांगीपणा आहे असे वाटल्याखेरीज रहात नाही. सौंदर्यनिदर्शन करून रसिकाच्या चित्ताला अत्युच्च, उदात्त व सात्विक अशा आनंदाची प्राप्ति करून देणे हे काव्याचे कार्य होय. हे कार्य रसनिष्पत्तीच्या योगाने कवि पुष्कळ वेळा घडवून आणतात यांत शंकाच नाही. परंतु कवींच्या करामतीकडे पाहूंगेल्यास 'रसिकचित्त तर्पित' करण्याचे कार्य ते सदा सर्वदा भावनांच्या उत्कर्षानेच घडवून आणतात असे म्हणता येत नाही. भावनेच्या बरोबरच दुसरे एक साधन कवींना उपलब्ध असलेले आढळते व या दुसऱ्या साधनाचा सर्व देशांतल कवींनी मनमुराद उपयोग करून घेतल्याचेही दिसून येते.

हे दुसरे साधन म्हणजे कवींचा कल्पनाविलास होय. कोणत्याही विषयाचे सरळ रीतीने वर्णन न करितां रम्य कल्पनांनी त्याला नटवून वाचकांपुढे ठेवले म्हणजे त्याच्यापासून विशिष्ट आनंदाची प्रतीति होते. मनुष्य हा कल्पनाशाली प्राणी आहे. साध्या अर्थाचे सेवन करतांना कल्पनेचे लोणचे त्याला अवश्य लागते. वर्तमान स्थिति कितीही उत्कृष्ट असली तरी नानातऱ्हेचीं काल्पनिक मनोराज्ये करून त्यांचे सुख अनुभविण्यांत दंग होत नाही असा मनुष्य काण आहे ? प्रत्यक्षाने किंवा वस्तुस्थिताने मनुष्याचे कधीच समाधान होत नाही. कल्पनेचा डोलारा उभा करून त्याचे अवलोकन करण्यांतच त्यास अप्रतिम आनंद होतो. काल्पनिक सौंदर्याची सृष्टि निर्माण करण्याची ही प्रवृत्ति

वाङ्मयाच्या प्रांतामध्येही दिसून येतेच. सहज बोलतांना आपण कल्पनेने सज-
वलेली भाषा वापरतो. अगदी साध्या व्यवहाराच्या बोलीमध्ये हा प्रकार कसा
चालतो याचे अवलोकन केल्यास मोठी मौज वाटते. ' आंधळ्यांची माळ
चालली आहे, ' ' तो वामनमूर्ति आहे. '- येथे पहिल्या वाक्यांत आंधळ्यांच्या
रांगेवर माळेची कल्पना केली आहे व दुसऱ्यांत एका मनुष्याचा वामन
नांवाच्या सुप्रसिद्ध ठेंगू व्यक्तीशी सारखेपणा स्थापित केला आहे. येथे पहिल्या
वाक्यांत निदर्शना व दुसऱ्यांत उपमा असे अलंकार झाले आहेत. मोठमोठे
अलंकार करून आपण कवींच्या पदवीस बसत आहो असे हीं वाक्ये शेकडों
वेळां तोंडातून काढणाऱ्या माणसांच्या लक्षांत तरी येत असेल काय ? त्याच-
प्रमाणे ' माझ्या अंगाची लाही झाली, ' ' तो फुटाण्यासारखा उडाला, ' ' त्याने
अधिकाऱ्यापुढे पदर पसरला, ' ' त्याला बायको मोठी फटाकडी मिळाली, '
' कौन्सिलांतील कामकाज म्हणजे भातकुलीचा खेळ आहे, ' ' म्युनिसिपालिट्या
म्हणजे खराट्याचे स्वराज्य आहे '--अशीं शेकडों अलंकारिक वाक्ये सांगतां
येतील. असलीं वाक्ये मोठीं मोहक व चटकदार असतात. त्यांत थोडक्यामध्ये
पुष्कळ खुत्रीदार अर्थ भरलेला असतो. यामुळे तीं अतिशय परिणामकारक होतात.
शेवटल्याच वाक्यांतल्या 'खराट्याचे स्वराज्य' या शब्दप्रयोगाकडे लक्ष दिल्यास,
विरोधाभास, कुचेष्टा, विनोद, उपहास वगैरे गोष्टींचे त्यांत किती बेमालूम मिश्रण
झालेले आढळते ! हा शब्दप्रयोग ज्याने प्रथम उपयोगांत आणला तो गृहस्थ
मोठा चतुर व प्रतिभावान् असला पाहिजे यांत शंका नाही. आपल्या भाषेतल्या
शेकडों म्हणी असल्या अलंकारिक भाषासरणीचे सुंदर मासलेच आहेत. उदाहर-
णार्थ—' थेंबे थेंबे तळे साचे, ' ' रडतराव घोड्यावर बसविणे, ' ' दुरून डोंगर
साजरे, ' इ० इ०. मार्जी विनसुधारलेल्या सुप्रीम कौंसिलांत रौलट विलाचा
वादविवाद चालू असतांना नामदार दादासाहेब खापर्डे यांनीं आपल्या भाषणांत
' रौलट विलें हीं दोन फारच सुंदर गुलावाचीं फुले आहेत; मात्र त्यांचा सुवास
इंग्रज सरकारला मिळावयाचा असून कांटे तेवढे नेटिव प्रजेला बोंचणार आहेत. '
असा काव्यमय युक्तिवाद केला तेव्हां त्या गंभीर व त्वेषाच्या प्रसंगींहीं सर्वांस
मोठीच मौज वाटली व सगळीकडे हंशा पिकला. तेव्हां सुंदर व समर्पक कल्पना-
विलासाचे ठायीं मन प्रफुल्लित करण्याचे असे अद्भुत सामर्थ्य आहे. वर्ण्यविष-
याला अशा तऱ्हेने कल्पनेची जोड देऊन त्यांत जास्त माधुरी आणण्याची प्रवृत्ति

वाङ्मयाच्या सर्वच प्रांतांत थोडी बहुत दिसून येते परंतु वाङ्मयाच्या इतर विभागां-
पेक्षां काव्यामध्ये कल्पनेचे प्राचुर्य फारच अधिक प्रमाणांत दृष्टीस पडते. रमणी-
यार्थनिष्पत्ति हे काव्याचे साध्यच असल्यामुळे कल्पनांचा विलास काव्यांत इतका
दिसून येतो हे सहजच आहे. या कल्पनाशालितेवर कवींनी आपला छाप इतका
दृढ बसविला आहे कीं कोठेशी कल्पनामय व अलंकारिक असे वर्णन आढळले
कीं त्याला 'काव्यमय' असे म्हणण्याचा प्रघातच पडून गेला आहे. कवींची
कल्पनाशालिता ही सर्व भाषांच्या वाङ्मयांत इतकी प्रसिद्ध आहे कीं, त्रिचाऱ्या
कवींना केवळ वेद्यांच्या कोटींत ढकलून देण्याची सर्वत्र रीतच होऊन बसली आहे.

हा कवींचा कल्पनाविलास काव्यामध्ये ज्या निरनिराळ्या प्रकारांनी प्रकट होतो
त्यांस संस्कृत साहित्यशास्त्रांत 'अलंकार' हे नांव फार प्राचीन काळापासून दिले
गेले आहे. असदृश वस्तूंमध्ये साम्य दाखविणे, भिन्न वस्तूंमध्ये अभेद वर्णन करणे,
अविरोधी गोष्टींमध्ये विरोध भासविणे, कार्यांचे कल्पित कारण दर्शित करणे किंवा
कारणापासून असंभाव्य असे कार्य झालेले दाखविणे, कार्यकारणांचा विपर्यास करणे,
हे सर्व कवींच्या कल्पनेचेच खेळ होत. आणि हेच सर्व प्रकार आमच्या साहित्य-
शास्त्रकारांनी अलंकार म्हणून गणिले आहेत. अर्थात् अलंकार म्हणजे दुसरेतिसरे
काही नसून कल्पनाचमत्कृतीचेच निरनिराळे प्रकार होत हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.
रमणीय अर्थाची निष्पत्ति करणे हे काव्याचे प्रधान उद्दिष्ट होय. अशा, वाचकांस
तन्मय करणाऱ्या रम्य अर्थाची निष्पत्ति कवि दोन मार्गांनी करीत असतात.
पहिला मार्ग रसनिष्पत्तीचा, म्हणजे भावनांचा उत्कर्ष करून वाचकांना आनंद-
संग्रहामध्ये लीन करून सोडण्याचा होय. दुसरा मार्ग म्हणजे कल्पनाविलासाच्या
योगाने अर्थांमध्ये चमत्कृति उत्पन्न करून वाचकांना रमाविण्याचा होय. अर्थात्
भावना (Feeling, sentiment) व कल्पना (Imagination)
या दोघांचा उत्कर्ष करून तद्द्वारा केलेली रमणीय अर्थाची निष्पत्ति म्हणजे काव्य
असे सामान्यतः समजण्यास हरकत नाही.

८. आमचे ध्वनिवादी जे मम्मटप्रमुख साहित्यशास्त्रज्ञ त्यांनी हे अलंकारांचे
महत्त्व मान्य केलेले नाही हे मागे जो त्यांच्या मतांचा सारांश दिला आहे त्यावरून
लक्षांत येईलच; परंतु आमचे सर्वच काव्यविवेचक काही ध्वनिसंप्रदायाचे अनुयायी
बनलेले नव्हते. ध्वनिसंप्रदायाचा प्रचार होण्याचा पूर्वी झालेल्या भामह, उद्भट,
दण्डी इत्यादि ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांत अलंकारांनाच सर्वस्वी प्राधान्य दिलेले

आहे. शिवाय अलंकार म्हणजे चंद्रकळेवर बसविलेल्या आरसपानी टिकल्यांप्रमाणे किंवा खडीच्या फुलांप्रमाणे परस्पर संबंध नसलेल्या अशा कळाकुसरीच्या वस्तु नव्हेत, तर त्यांच्यामध्ये कांहीं तरी सामान्य तत्व वसत आहे व ते सामान्य तत्व काव्याचे अगदीं प्रमुख असे अंग आहे या गोष्टीचा अस्पष्ट जाणीव भामह, दण्डी इत्यादिक प्राचीन आलंकारिकांना होत चालली होती. सर्व अलंकारांचे मूळ कवींचा कल्पनाविलास होय असे स्पष्ट कोणी म्हटलेले नाही. त्याला चमत्कृति, वक्रोक्ति, अतिशयोक्ति अशीं निरनिराळीं नांवे निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं दिलीं आहेत. दण्डी ह्मणतो—

अलंकारान्तराणामध्येकमाहुः पुरायणम् ॥

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाहयाम् ॥ काव्यादर्श, २.२२०.

‘वागीश्वरांनीं गौरविलेली ही अतिशयोक्ति इतर सर्व अलंकारांचेही श्रेष्ठ आश्रयस्थान म्हणून मानिली आहे.’ भामहाने या सर्व अलंकारांच्या मूलतत्त्वास वक्रोक्ति असे म्हटले आहे.—

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ भामह, २.८५.

‘सर्व अलंकारांत दिसून येणारी ही सर्व वक्रोक्तीच होय. हिच्या योगाने अर्थास शोभा येते. कवीने हिच्याविषयीं यत्न करावा. हिच्याशिवाय असुं शकले असा कोणता अलंकार आहे ?’ कालांतराने इतर सर्व नांवे मागे पडून वक्रोक्ति हेच नांव विशेष रूढ झाले. नाना तऱ्हेच्या अलंकारांना प्रसविणारी कल्पनाचमत्कृति म्हणजेच ही भामहादिक आलंकारिकांची वक्रोक्ति असे स्थूलमानाने समजण्यास हरकत नाही. तेव्हां रसास प्रधान मानणाऱ्या विवेचकांप्रमाणे अलंकारास म्हणजे कल्पनाविलासामु प्रधान मानणारा विवेचकांचा संप्रदायही आपल्याकडे निर्माण झाला होता हे दरील वृत्तांतावरून ध्यानांत येईल. अलंकारांस प्रधान मानणाऱ्या पक्षाची जसजशी परिणति होत गेली तसतसे वक्रोक्तीचे महत्वही वाढत गेले व शेवटीं या वक्रोक्तीसच काव्याचा आत्मा मानण्यापर्यंत मजल गेली. म्हणजे ध्वनिवादी जसे एका टोकास गेले तसे हे वक्रोक्तिवादी अगदीं दुसऱ्या टोकाला गेले. परंतु संहृद्यग्राह्य असे खरे तत्व दोघांच्या मधोमध असून, रस व अलंकार, व्यंग्योक्ति व वक्रोक्ति, किंवा भावना व कल्पना यांना काव्याच्या प्रांतांत एकमेकांच्या बरोबरीने महत्त्व आहे हे वर स्पष्ट केलेच आहे.

९. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांच्या कल्पनांस अनुसरून येथपर्यंत विवेचन केले. पाश्चात्य रसिकांकडे व काव्यविवेचकांकडे पाहिले असता तेथेही काहींसा असाच प्रकार दिसून येतो. म्हणजे काहीं विवेचक काव्याचे स्वरूप वर्णन करतांना, भावना किंवा हृदयविकार यांनाच सर्वस्वी महत्त्व देतात तर इतर काहीं वाक्य-चिकित्सक कल्पनाचमत्कृतीसच विशेष प्राधान्य देतात. परंतु पाश्चात्य विवेचकांमध्ये मतभिन्नतेचा हा जो प्रकार येतो तो पक्षाभिनिवेशाने किंवा संप्रदायानुसरणामुळे आलेला नसून प्रत्येकाच्या प्रकृतिभिन्नतेमुळेच आलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, वर्डस्वर्थ कवीने काव्याची व्याख्या 'Spontaneous overflow of powerful feelings'. 'प्रबल भावनांचा सहजोद्रेक' अशी केली आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणी त्याच कवीने 'Poetry is the breath and finer spirit of all knowledge,' 'जिवंतपणाने स्फुरणारे सर्व ज्ञानाचे सारभूत तत्त्व म्हणजे काव्य' असेही काव्याचे स्वरूप वर्णिले आहे ही दोन्ही वर्णने वर्डस्वर्थच्या स्वतःच्या प्रकृतीस अनुरूप अशीच आहेत. प्रस्तुत कवीच्या ठायी कल्पनाशालिता फारशी नव्हती, अर्थात् त्याच्या व्याख्येत कल्पनेचा चुकूनही संबंध आलेला नाही याची संगति तेव्हांच लागते. त्याचे अंतःकरण भावनाप्रधान होते; तो तत्वज्ञानी असून तत्वविचारप्रियही होता. या त्याच्या दोन्ही व्यक्तिगत विशेषांचे प्रतिबिंब त्याच्या दोन्ही व्याख्यात पडलेले उघडच दिसते आहे. याच्या उलट अत्यंत तरल कल्पनेच्या शैली नामक कवीने केलेली व्याख्या पहा—'Poetry in a general sense may be defined as the expression of the imagination.' 'साधारणतः काव्य म्हणजे कल्पनेचा आविष्कार अशी काव्याची व्याख्या करितां येईल.' यांत कल्पनेशिवाय इतर अंगांचा उल्लेख देखील केलेला नाही. याप्रमाणे बहुतेक पाश्चात्य कवींनी व रसिकांनी आपआपल्या स्वाभाविक प्रवृत्तीस अनुसरून काव्याचे वर्णन निरनिराळ्या प्रकारे केले आहे. तथापि या सर्व वर्णनांचा व व्याख्यांचा निष्कर्ष काढला तर तो 'कल्पना व भावना यांच्या द्वारा केलेली रमणीयार्थनिष्पत्ति' असाच निघेल यांत संशय नाही.

जगतांतलि वस्तुजातांचे सौंदर्य व त्याची अपूर्वता चित्तवेधक रीतीने प्रकट करण्याचे कवींचे सामर्थ्य केवळ अद्भुत व अनुभवगम्य असते हे तर खरेच. तथापि केवळ वरवर पाहू गेले तरी आपल्या कल्पनाविलासाचे साहाय्य कवि कित्ती

चेतात ते सहज दिसून आल्याखेरीज रहात नाही. या दृष्टीने Leigh Hunt नामक आंग्ल टीकाकाराचा पुढील उतारा मोठा समर्पक आहे. शास्त्रज्ञाहून किंवा सामान्य मनुष्याहून कवीचा व्यापार कसा निराळा असतो व कल्पनेच्या साहाय्याने कोणत्याही वस्तूचे सौंदर्य, अपूर्वत्व मनुष्याच्या अंतःकरणवृत्तीशी. तेव्हांच समरस होईल अशा रीतीने कवि कसे वर्णन करतात हे या उताऱ्यांत फारच सुरेख रीतीने सांगितले आहे.—

‘ Poetry begins where matter of fact or of Science ceases to be merely such.....Inquiring of a gardener, for instance, what flower it is we see yonder, he answers ‘ a lily. ’ This is a matter of fact. The botanist pronounces it to be of the order of Hexandria monogynia. This is matter of science. It is the ‘ lady ’ of the garden says Spenser ; and here we begin to have a poetical sense of its fairness and grace. It is ‘ the plant and flower of light, ’ says BenJonson and poetry than shows the beauty of the flower in all its mystery and splendour. ’*

‘ बागेतल्या एकाद्या पुष्पाविषयीं माळ्याला विचारले तर तो ‘ मालती ’ अगर ‘ शेवंती ’ असे त्याचे कांहीं तरी नांव सांगेल. वनस्पतिशास्त्रज्ञास विचारले तर तो Hexandria monogynia वगैरे वर्गांतले ते आहे म्हणून सांगेल. परंतु ती ‘ उद्यानसुंदरी ’ आहे असे स्पेन्सर कवि वर्णन करील. ‘ ती प्रकाशाची पुष्पलता आहे, ’ असे त्याचे बेन् जान्सन कवि वर्णन करील. तेव्हां, या कवींच्या उक्तींमध्ये तथा पुष्पाचे खरे सौंदर्य, त्यातील अपूर्वता व शोभा यांसह आणल्याला प्रतीत होते. ’—असा वरील उताऱ्याचा भावार्थ आहे.

वरील विवेचनावरून रस किंवा भावना (feeling) यांभरोबर अलंकार-द्वारा स्फुरणारा कवीचा कल्पनाविलास याचेही काव्यांत केवढे महत्वाचे स्थान आहे ते लक्षांत याईल. ‘ कांहीं सुंदर अलंकार मोरोपंतांनीं केले असले म्हणून काय झाले ? तेवढ्यावरून कांहीं तो कवि होता असे ठरत नाही, ’ असा आक्षेप अलीकडे ऐकू येऊ लागला आहे. तेव्हा काव्यांत अलंकाराचे महत्त्व केवढे आहे

* वरील उतारा Hudson नामक ग्रंथकाराच्या Introduction to the Study of Literature या पुस्तकांतून घेतला आहे.

हे दाखविण्याकरिता येथे येवढा विस्तार करावा लागला. आतां पंतांचे अलंकारांच्या द्वारा प्रकट होणारे कल्पनावैभव केवढे आहे हे पाहू. म्हणजे कवित्वाच्या या महत्वाच्या अंगाच्या दर्शने पंतकवितेची योग्यता काय आहे हे नजरेस येईल.

कवीच्या प्रतिभेच्या सारख्याच महत्वाच्या दोन शाखा ज्या कल्पना व भावना त्यांच्या पैकी पहिली कल्पना ही पंतांच्या काव्यांत सर्वत्र विलसतांना दिसून येते. पंतांचे कल्पनावैभव खरोखरी फारच मोठे होते. वरवर पाहिले असता कोणासही असे वाटते की, पुराणांतल्या गोष्टींची चव्हाटे वळीत बसणारे हे साधे पुराणिकः यांच्या काव्यांत बहारीच्या कल्पना, सहृदयालादक अलंकार, चमत्कृतिजनक अर्थवैचित्र्य वगैरे गोष्टी कोठून सांपडणार? परंतु पंतांचे काव्य काळजीपूर्वक कोणी वाचू लागल्यास या बाबतींत त्याची हटकून फसगत होईल. महाराष्ट्र वाङ्मयांत कल्पनावैभवाच्या बाबतींत पंतांची पायरी ज्ञानराजांच्या खालोखालच लागेल. संस्कृत वाङ्मयांत देखील व्यासवाल्मीकि सोडून दिल्यास इतर कवींमध्ये कालिदास व बाण हेच कायते या बाबतींत निर्विवादपणे पंतांच्या पेक्षा वरचढ ठरतील वामन दाजी ओक, राजारामशास्त्री भागवत, हंस, पांगारकर वगैरे अनेक रसिकानीं पंतकवितेची अलंकाराच्या बाबतींतली ही समृद्धता कंठरवाने निवेदन केली आहे. हंसांनीं आपल्या निबंधांत एके ठिकाणीं म्हटले आहे: — 'कवितेचा आत्मा जो रस तो ज्या मायेच्या आश्रयाने राहतो ती चमत्कारिक कल्पनाही मोरोपंताच्या काव्यांत सर्वत्र भरलेली आहे. कोणत्याही विषयाचे वर्णन करतांना प्रत्येक गोष्टीचे स्वरूप दृष्टांतादि अलंकारांनीं उत्कर्ष करून दाखविण्याचा प्रत्येक पद्यांत मोरोपंताने यत्न केलेला आढळतो. त्याच्या बहुतकरून सर्व आर्यांचीं उत्तरार्धे अलंकारमय किंवा चमत्कारिक कल्पनामय असतात. कितीएक ठिकाणीं त्याच्या कल्पना इतक्या उज्वल व उदात्त आढळतात कीं, त्या कामांत तो नामांकित संस्कृत कवींची स्पर्धा करता आहे कीं काय असा भास होतो.' आणखी एका ठिकाणीं पंतकवितेच्या कल्पनासौष्टवासच मुख्यतः अनुलक्षून हे रसिक म्हणतात:— 'लहान लहान प्रकरणां-भासून तो मोठमोठाल्या पर्वापर्यंत पहा, अनेक मनोरंजक कल्पनांनीं व निर्दोष शब्दार्थानीं त्याचे पद्य मोठे हृद्य झालेले आहे. त्याने केलेलीं कित्येक वर्णने इतकीं मनोहर, निर्दोष व रसभरित झालीं आहेत कीं, तीं वाचीत असतांना स्वकर संपल्याचा खेद झाल्यावांचून रहात नाहीं. व एकादा वाचलेलीं वर्णने पुनः पुनः वाचण्यांत आलीं तरी त्यांस कंटाळा न येतां उलट त्याविषयी

मेमा अधिकाधिक वाढत जातो. एखाद्या सुंदर आणि चतुर कामिनीच्या लीला-
विलोकनांत रसिक तरुण जसा तल्लीन व गर्क होऊन देहभान विसरून जातो,
तथे मोरोपंताच्या कवितावलोकनापासून सहृदय जनांस झाल्यावाचून
रहात नाही. '

११. पंतांच्या कल्पनाशालितेची इतकी स्तुति केल्यावर, पंतकवितेतील उदा-
हरणे देऊन त्या स्तुतीची यथार्थता सिद्ध करणे हे भोधानेच येते, व तसे
करणेही वस्तुतः भवघड नाही. तेव्हा पंतांच्या आकादक कल्पनाविलासाची
थोडीशी उदाहरणे येथे दाखल करूं. मार्गे चवथ्या विभागांत भागवती काव्याचे
विस्तृत विवेचन करतांना जागोजाग अनेक सुंदर पद्ये उद्धृत केली आहेतच. तेव्हा
पंतांच्या मनोहर कल्पनाविलासाचीं स्यळें पहावयाचीं असल्यास तीं चवथ्या
विभागांतच वैपुल्याने वाचकांच्या दृष्टीस पडतील. शक्य तोंवर मार्गे उद्धृत
केलेल्या पद्यांची पुनरुक्ति न करितां, कल्पनेच्या अगर अलंकाराच्या दृष्टीने रम्य
अशा थोड्याशा स्थलांशीं येथे वाचकांचा परिचय करून देण्याचा आमचा
हेतु आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनीं सांगितलेल्या प्रत्येक अलंकाराची उदा-
हरणे शोधून काढून दाखल करण्याचा खटाटोप येथे केलेला नाही व तसा कर-
ण्याची कांही आवश्यकताही नाही.

अलंकारांच्या समुदायामध्ये सादृश्यमूलक अलंकारांचा वर्ग सर्वांत मोठा व
महत्त्वाचा होय. वस्तुजाताचे परस्परांमधील केवळ कविकल्पनेस रम्य असलेले
साम्य निदर्शित करून मनोहर अर्थाची निष्पत्ति करणे हा कवींचा अत्यंत हृद्य
असा व्यापार होय. यामुळे साम्यनिदर्शक अलंकारांचे विवेचन म्हणजे प्राचीन
काव्यापासून आमच्या अलंकारशास्त्राचा केवळ गाभाच होऊन बसले आहे.
उपमा, रूपक, दीपक, अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेक, अपहृति, समासोक्ति,
अप्रस्तुतप्रशंसा, निदर्शना, दृष्टान्त, इत्यादि मनोहर अलंकार हे साम्यदर्शनाचे
किंवा साम्यसूचनाचेच निरनिराळे प्रकार होत. इतर अनेक महाकवींप्रमाणे पंतां-
चाही या साम्यदर्शनांत केवळ हातखंडा आहे.

१२. कोठे अफाट तर कोठे सुंदर व मोहक अशा, वाचकास सानंदचकित करून
सोडणाऱ्या उरमा पंतकाव्यांत अनेक अढळतात; कृष्णशत्रु शाल्व याने द्वारका
नगरांत धुमाकूळ मांडल्याचे ऐकून त्या मायावी प्रभूने क्षणभर चिंतामग्न झाल्याचे
दाखविले तेव्हाचे वर्णन—

चिंता दाखवि तातवत्सल निर्जा चिंतातमाचा रवी

मध्याहीं मिरवी अलीकताटिनी जैसी धरा मारवी ॥ कृ. वि. ६६.१७.

मारवाडांतील रखरखीत भूमि भर दोन प्रहरीं नदी वहात असल्याचा (मृग-जलाचा) खोटाच देखावा धारण करते त्याप्रमाणे कृष्णाने खोटीच काळजी करीत असल्याचा बाहाणा केला ! अगदीं अनपेक्षित परंतु समर्पक, सुंदर व अर्थोत्कर्षकारक अशी ही कल्पना आहे. शिवाय पाहिल्या चरणांत 'चिंतातमाचा रवी' 'चिंता दाखवी' असे म्हटल्याने विरोध अलंकार झाला आहे.

आधार त्रिजगन्नोरथरुठा स्वामी ! अपा देठवे । कृ. वि. ७०.१४.

या कल्पनेच्या अद्भुततेला तर तोडच नाही ! श्रीकृष्णाने नारदास उद्देशून हे म्हटले आहे. सर्व त्रैलोक्याचे मनोरथ पुरविण्यास तुम्ही समर्थ आहात ; इतकेच नव्हे तर केवळ तुमच्यामुळेच ते मनोरथ सिद्धीस जातात. फ ४ हे सर्वस्वी देठावरच आधारलेले असते, त्यास पोषक रसही देठांतूनच मिळतो हे लक्षांत घेतले असतां या उपमेचे निरुपम सौंदर्य लक्षांत येणार आहे.

पर्वी अर्णव तेषा भगवान् ब्रह्मद्र पुष्कळ क्षोभे ।

संध्यारागसुरंजित शरदभ्राह्मणे फार तो शोभे ॥ कृ. वि. ८६. ३३.

सुभद्राहरणसंगीं अर्जुनाचे काट पाहून खवळलेल्या बळरामदादांचे हे वर्णन आहे. याच्यासंबंधी पांगारकर म्हणतात.—'मूळत अर्णवक्षोभाची उपमा आहे खरी, पण उत्तरार्धातील बहारीची उपमा पंतांना केवळ स्वप्रतिभेने सुचली आहे. बळराम गौरवर्ण होते म्हणून त्यांना शरदभ्राची दिलेली उपमा फारच योग्य आहे—संध्याकाळच्या तांबूस छटांनीं रंजित झालेल्या शरदतूनल्या मेघाप्रमाणे बळराम शोभले ! पंतांची निष्पत्तीति या अत्यंत मनोहर अशा उपमेवरून स्पष्ट होते.' मो. च. पृ. २६६. बळरामदादांचे वर्णन पंतांनीं कृष्णविजयांत ठिकठिकाणीं फारच सुंदर केले आहे. त्यांची शीघ्रहोपिता, अंतःकरणाचा कोवळेपणा, मद्यासक्तता इत्यादि गुणांचे योग्य मिश्रण करून त्यांचे स्वभाववर्णन पंतांनीं फारच मनोहर केले आहे. बळराम क्रुद्ध होऊन यमुनेचे

वस्त्राचे करिती करे, करि हळें तैसेचि आकर्षण । कृ वि ६५ ३३.

वाळत घातलेले वस्त्र हाताने ओढल्याबरोबर जसे आपल्यापार्शी गोळा होते तशी, पतितक्याच अल्पायासाने नागराने आकर्षिलेली यमुना रामाच्या पायाशी गोळा झाली ! त्या पादनत यमुनेसह रामाचे वर्णन—

रामाच्या पदगुंडरीकयुगळीं सेवी रसा षट्पदी
किंवा भक्तसमर्पिता सुतुळसीमाळाचि, कीं तो रदी ।
लोळे तत्पदशंखळाचि, अथवा ते देवहंसच्छदि-

च्छाया किंवाहुना दिसे प्रभुपदीं रम्याचि कृष्णानदी ॥ कृ. वि. ६५.३७.

यां श्लोकास अनुलक्षून काव्यसंग्रहकारांनीं हर्षनिर्भर मनानें पुढील उद्गार काढले आहेत. — ' या श्लोकास मूळांत कांहीं एक आधार नाही. पंतांची प्रतिभा जेव्हां भरांत असते तेव्हा ती अशाच समयोचित, अलंकारमय आणि हृदयंगम कल्पनांनीं भरलेल्या श्लोकांस प्रसवते. पंताला भाषांतरकार म्हणून नादान ठाविण्याची खटपट करणारे पंडितमन्य आक्षेपक हा श्लोक श्रीमद्भागवतांतिल कोणत्या पद्यांचे भाषांतर आहे हे दाखविण्याची कृपा करतील तर किती चांगले होणार आहे ? पंतांच्या सरस्वतीचा हा प्रवाह सुरस आणि प्रसन्न नाही असे कोण म्हणेल ? कालिंदी बळरामास शरण आली—एवढ्याच गोष्टीला अनुलक्षून...जे कल्पनातरंग पंतांच्या सरस्वतप्रवाहांत उठले आहेत, ते चित्ताकर्षक नाहीत असे कोण म्हणेल ? या पद्यांत उत्प्रेक्षामूलक विकल्प अलंकार झाला आहे. ' कृ. वि. उत्तरार्ध का. सं. प्रत पृ. ११६.

ऐसे ऐकूनि नारदादि म्हणती ' प्राज्ञा भला हो भला !

बापा, हा नयराजहंस तुझेया सन्मानसीं शोभला ।

साधो उद्धव ! तूं यथार्थचि, जगीं विद्वत्सभा मंडिता

झाली या तत्र शुद्धवृत्तगुगवाङ्मुक्ताफळीं, पंडिता ! ॥ ' कृ. वि. ७१. ७.

या श्लोकांत, उद्धवानें जो उत्कृष्ट नीति सांगितली त्याच्यावर राजहंसाचें रूपक करून मानसीं या श्लिष्ट पदानें त्याला पुष्ट केले आहे. शेवटच्या ओळींत उद्धवाच्या वाणीवर मुक्ताफळांचें असेव श्लेषानुप्राणित रूपक केले आहे.

१३. सर्व साम्यदर्शक अलंकारांमध्ये रूपक हे पंतांच्या विशेष आवडीचे दिसते. वर्ण्यविषयाच्या सर्व अंगांशीं उगमानाचें साम्य जुळवून संगरूपक करण्याकडे त्यांचे विशेष लक्ष होतें असे दिसते. याची पुष्कळती उदाहरणे मोठमोठे श्लोक व्यापणारीं लांबलचक असल्यामुळे येथे देण्यास अवकाश नाही. एकदोनच मासले देण्यासारखे आहेत.

(१) जाणों बाण वनस्पती, भुजहि त्या शाखाचि यजत्रा हरी,

छेरी चक्रकुठारपाणे समिधा त्या युद्धपत्नीं करी ॥ २३

पाळी बाणवनस्पतिप्रति सदा जो, शंभुमाळी म्हणे

त्या युद्धक्रतुदीक्षिता हरिस, 'हे धर्मज्ञचूडामणे ।

भांगे वाढविला दयामृतरसे सिपोनिया तोकसा

शाखा सर्वहि तोडितां सकरुणा वाचेल तो हो कसा ? ॥२४कृ.वि.६३.

येथे बाणासुरावर झाडाचे रूपक आहे. शंकर बाणाच्या बाजूने लडत असून बाणाशी युद्ध करणाऱ्या कृष्णापाशी त्याची रद्दबदली करित आहेत असा विषयसंदर्भ आहे.

(२) ' घेऊनि निरोप वने आज्ञारूपेहि शीघ्रगति हो पवने ।

रथगगनीं वेध न ते व्रजाटवी विरहद्व गिळो घे घनते ' ॥

(वने-जले)

कृ. वि. ४६. १३.

कृष्णाने उद्धवास निरोप देऊन व्रजाकडे पाठविले त्या समयाचे हे भाषण आहे.

(३) वेणु मधुरतर वाजे वनि; मोहे युवति पी तदमृतरवा जे ।

हृदयसरीं मदनकरी भृतिनलिनोद्धतिस उशिर उन्मद न करी ॥

कृ. वि. २१. १०.

ही आर्यागीति फारच मनोहर आहे. हीत वेणुवादनाने झालेल्या गोपीच्या मदन-विवश स्थितीचे वर्णन केले आहे. उत्तरार्धात मदनावर उन्मत्त हृत्तीचे रूपक करून लपमेयाच्या इतर अंगांवरही ते सुंदर रीतीने बसविले असल्याने हे सांग परंपरित रूपक झाले आहे.

(४) स्वनाम कमळें मुनि भ्रमर ज्यांत, नाशी, तळें

तुझे यशचि, ताप, जे हरि रसे मना शीतळें ॥ कृ. वि. ६४. २१.

मुनि हेच भ्रमर ज्यांस चिकटले आहेत असे परमेशाचे नाम हीच कमळें, तुझे यश हेच तळें, ते आपल्या शीतल रसाने मनाचे हरण करते व ताप नष्ट करते.- असा या सांगरूपकाचा अर्थ आहे.

(५) अक्षय अमृतकलश विभु, सकरुण मुनि वैद्य, कविमना वाटे ।

भवरोगियांसि वाटुनि जोडिति पुष्कळ यशोधना वाटे ॥

कृ. वि. ८७. ८.

ईश्वर हा अमृताचा कलश व परमभक्त जे शुकनारदादि मुनि ते हा अमृतकलश लोकांमध्ये (संसाररोगाने पीडलेल्यांमध्ये) वाटून यशोरूपी धनाचा मोवदला प्रेगारे जणू वैद्य अशी येथे सुंदर कल्पना केली आहे.

य भक्तिरसाने ओथंबलेल्या ८७ व्या अध्यायातीलच आणखी एक उतारा.

श्रेष्ठं. मिथिला नगरीतील बहुलाश्व राजा व श्रुतदेव ब्राह्मण या दोघां परममूर्त्तानां
बोलाविलें असतां श्रीकृष्ण तेथें गेले त्यासमयींचें मिथिलेचें वर्णनः—

(६) बहु दिवशीं पति येतां करि बहु मिथिला पतिव्रता साज ।

आज द्वारवती तज्ज्येष्ठसपत्नी मनीं धरी लाज ॥ १५ ॥

घाडी पुढें स्वजनसुत शृंगाशनि ती पतिव्रता मिथिला ।

[स्वतः] जावूं पाहे परि गति लज्जाभूषाभरोत्सवें मिथिला ॥ १६ ॥

मिथिलापुरवासिजनें निजनेत्रसरोरुहें उदश्रुजळें ।

प्रक्षाळिलीं प्रथम, मग भगवच्चरणीं समर्पिलीं उजळें ॥ १७ ॥

बहुलाश्व श्रुतदेव प्रेमें धावोनि वंदिती पाय ।

काय उपायन दुसरें ? अर्पिति चरणीं स्ववाङ्मनःकाय ॥ १८ ॥

सद्भावपूर्णतेनें, वर्णमाधुर्यानें, कल्पनासौष्ठवामुळे व अलंकाराच्या सौंदर्यामुळे
या आर्या नितांत मनोहर वठल्या आहेत. मिथिला नगरीवर पतिव्रता स्त्रीचे
रूपक केले आहे; अर्थात् त्यामुळे द्वारकेवर ज्येष्ठ सपत्नीचें, मिथिलेच्या नागरिकां-
वर पुत्राचें व नागरिकांच्या नेतांवर पूजाकमलांचें आरोपण केले असल्यामुळे
हे समस्तवस्तुविषय सांग रूपक झाले आहे.

(७) उडवी ती भयवात्या जिकडे त्या शंभुपुंडरीकास ।

तिकडे वृकभंग फिरे; सद्भक्त सारा, बरी धरी कास । ॥कृ.वि.८८.३५.

शंकराने वर दिल्यावर खुद्द शंकरावरच त्याचा प्रयोग करून पाहण्यासाठीं
शृकासुर पाठीस लागला त्या वेळचें हे वर्णन आहे. भयरूप वावटळीनें उडणारें
शंकर हे कमळ व शृकासुर हा भ्रमर अशी कल्पना केली आहे.

१४. साधर्म्यमूलक अलंकारांमध्ये उत्प्रेक्षेची चारुता काहीं अलौकिक असते.
मेघांत जशी वीज चमकावी किंवा सुप्रास जेवणांत खमंग फोडणीचा वास यावा त्या-
प्रमाणें काव्यामध्ये कवीच्या मनोहर कल्पनेची लंकेर सहज प्रकाशून गेली असतां तीं
फार शोभादायक होते. रूपकादि अलंकार असले म्हणजे आरोप्यमाण, आरोप-
विषय, साधारण धर्म वगैरेची जुळवाजुळव होऊन ते ठरीव पद्धतीनें प्रकट व्हावे
लागतात. त्यामुळे काव्यौघाला संथपणा येऊन तेथें जरा मुक्काम झाल्यासारखे
वाटतो. परंतु उत्प्रेक्षा म्हणजे सहज जातां जातां फेकलेला कल्पनेचा कटाक्ष होय.
पंतांचें कल्पनाचापत्य अशा बाबतींतही पूर्णपणें प्रभावी असल्याचें दृष्टोत्पत्तिसि
येते. भागवती काव्यांतील चमत्कृतिजनक उत्प्रेक्षांचीं उदाहरणें मागे चवथ्या

विभागांत पुष्कळच येऊन गेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, भी. भा. १८० (मार्गें पृ. ७७), अमृतमथन ३. १७ (पृ. ११७), सं. भा. १०. ५१४ (पृ. १५३), शृथुकोपाख्यान १४ (पृ. १६८) हीं अत्यंत वहारीच्या कल्पनांनीं युक्त असलेलीं पद्ये पहावीं. श्रीकृष्णानें कालिय सर्पाचा समाचार घेण्याकरितां यमुनेत उडी घातली तेव्हां पाणी जोरानें उसळून त्याचा शब्द झाला, त्यावर पंत कल्पना लढवितात.--

(१) ' गोगोप पिपासू न व्यसु केले म्यां; न दोष मजपासून ' ।

प्रभुभुजदंडाहत तें जळ ऐसे विनवि काय शब्दे विततें ? ॥

कृ. वि. १६. ११.

कृष्णाचा निरोप घेऊन उद्धव गोपींमध्ये आला त्या वेळेस सूर्यास्ताचा समय झाला होता. सूर्याच्या अस्तास जाण्यावर पंत उत्प्रेक्षा करतात.--

(२) रवि बहुधा मावळला, लाजे कीं साधु नंदधामा वळला ।

भापण तापद, वारिप्रदसा तो सर्व-लोक-ताप दवारि ॥

कृ. वि. ४६. १५.

श्रीकृष्ण व बाणासुर यांचे युद्ध चालू असतां बाण पराभूत होऊं लागला. तेव्हां बाणाची आई कोटरा पुत्राला वांचविण्याकरितां धांवत येऊन दोघांच्या मध्ये उभी राहिली. वाटेंत तिचे वस्त्र गळून पडलें तरी तशीच नम्र स्थितींत ती कृष्णापुढें येऊन उभी राहिली.

(३) आली सोडूनि अर्ध स्नपनाविधि, गळे धांवतां वस्त्र वाटे

कीं वाराया प्रभूही विधि करि उघडें तें सतीशस्त्र वाटे ॥

ही कल्पना फारच चमत्कृतिजनक आहे. वस्त्र गळून पडण्यावर जणू काय म्यानांतूनच ती तरवार बाहेर काढली अशी कल्पना केली आहे. दैवानेंच तें शस्त्र काढलें असें म्हणण्यांत त्याची अप्रतिहतता व्यक्त होत आहे.

महामारतांत भीष्मार्जुनांचे युद्ध चाललें असतां पंत त्याचा सपाटा वर्णन करितात.

(४) भीष्मश्वेताश्यांचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो ।

कीं ब्रह्मगोल वाटे विशिखाहीं दाटला तडाखा तो ॥ भीष्म ५. ४६.

ही कल्पना फारच भव्य व विस्मयकारक आहे. बाणांच्या मारानें ब्रह्मगोलाला तडाखा जाण्याची, तो फुटण्याची पाळी आली असा याचा अर्थ करावा किंवा बाणांच्या

असंख्य समूहांनीं आंतून कोदून गेल्यामुळे ब्रह्मगोळाला तडा जाऊन तो उबलतो की काय असे वाटू लागले, असाही जास्त चांगला अर्थ करता येईल. 'दाटला' या शब्दावरून हाच अर्थ प्रतीत होतो. कवठ, दाळिंब, सीताफळ या फळांच्या आंतून गीर दाटला म्हणजे त्यांना तडा जातो हे आपण पाहतोच. रामरावणांच्या युद्धांत इंद्रजिताची शक्ति लागून लक्ष्मण मूर्च्छित पडला, त्यामुळे रामासही शोकाने मूर्च्छा आली. त्यावर पंत उत्प्रेक्षा करतात.—

(५) बंधुहृदालयवासी रामहि रुक्तीस काय सांपडला ।

लक्ष्मणहृदयच्छेदे नातरि मोहाननांत कां पडला ? ॥

मं. रा. युद्ध. ६५१०.

लक्ष्मणाच्या हृदयांतच जणू रामाची वसति होती या सुंदर कल्पनेचा आश्रय करून पंतांनीं येथे तिचा शोकरसाचा उत्कर्ष करण्याकडे उपयोग करून घेतला आहे. परंतु याच कल्पनेचा आमच्या विलासी संस्कृत कवींनीं शृंगाराकडे उपयोग करून घेतला आहे, अशा श्लोकाची येथे आठवण होते.

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस । हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोध्यति ॥

' हे खुळे ! अगदीं मऊपणाने काय आपले वागणे टेवले आहेस ? नवऱ्यासमोर जरा धिटार्हेने वागत जा, रागाचा अविर्भाव आणत जा ! ' असा उपदेश करणाऱ्या सखीला ती मुग्धा स्त्री घाबरलेल्या मुद्रेने म्हणते, ' सगळं खरं. पण वाई, तुला काय सांगायचे असेल तें दळू सांग; नाहीतर हृदयांत असलेल्या माझ्या ह प्राणेश्वराला तें ऐकू जाईल । '

मंत्ररामायणाच्या युद्धकांडामधील निजलेल्या कुंभकर्णाचे वर्णन.—

(६) विंध्य तसा निजला तो; वदनदरीमाजि निविड आधार ।

फार भयंकर भासे पाताळाचेचि काय तें दार ॥ मं. रा. युद्ध. ४३३.

पंतांच्या भव्य कल्पनाविलासाचे हे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. पूर्वार्धात उपमा व उत्तरार्धात उत्प्रेक्षा आहे. कुंभकर्णाच्या वासलेल्या जबड्यावर पाताळाच्या द्वाराचे विलेली कल्पना फार भव्य, अफाट व चमत्कृतिजनक आहे.

वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे जीव न स्थविर तात ।

दिसले शरांत ते नग कल्पाबुधिर्जावनस्थ विरतात ॥ भीष्म. ३. २८.

१५. येथील कल्पनाही अशीच भव्य आहे. प्रलयकालच्या समुद्राच्या पाण्यात

स्रंगणाच्या वृक्षाप्रमाणे (अगर डोंगरांप्रमाणे) श्रीकृष्ण व अर्जुन हे भीष्मांच्या
झाणांच्या लोंढ्यांत विरून गेल्यासारखे दिसले ! भीष्म आटोपेना तेव्हा कृष्ण
रथांतून उतरून भीष्मावर चालून गेला.--

जो मातृस्नेहाचा चित्तीं स्नेहें निजे विसर घाली ।

तो भीष्मावरि कोपे स्वमधुहराउपरि जेवि सरघाली ॥ भीष्म.३. ३७.
मातृस्नेहाचाही विसर पाडणारे कृष्णाचे वात्सल्य वर्णन केल्यामुळे येथे व्यतिरेक
झाला आहे. अशा वात्सल्ययुक्त कृष्णाचा कोप वर्णन केल्यामुळे विरोध अलंकार
झाला आहे व शेवटीं मधमाशांच्या थव्याची मोठी समर्पक उपमा योजिली आहे.

यम जेवि काळपाशे मार्कंडेयासि, नाग भोगाने ।

बांधी, बांधावे ज्या प्रभुवर्या प्रेमभक्तियोगाने ॥ मं. भा. १०. २७५.

कालिय सर्पाने कृष्णाच्या शरीरास विळखा घातला त्या प्रसंगाचे हे वर्णन आहे.
मार्कंडेयाची उपमा देण्यांत पंतांनीं फारच चातुर्य दाखविले आहे. मार्कंडेय विरं-
जीव होते, अर्थात् कालपाशाने त्यांस बांधणे जसे केवळ व्यर्थ, तसे कालिय-
सर्पाचे विळखा घालणेही व्यर्थ होणार असे ध्वनित केले आहे. शिवाय 'भोगाने'
याच्यांत 'विषयोपभोगाने' अशा अर्थाच्या श्लेषाची थोडी छटा असून
'प्रेमभक्तियोगाने' याच्या अर्थाशीं विरोध सूचित होत असल्याने या आर्येस
फारच मनेहरता आली आहे.

शेवटीं एकच जरा मजेदार अशी उपमा दाखल करून पुरे करूं.

त्या मयसभेत रचना पाहुनि राजा सुयोधन भ्रमला ।

प्रौढकविकृतींत जसा वाळ म्हणे जो 'कळे अदभ्र मला' ॥ सभा. ३. ६.
मला सर्व कांहीं समजते अशी घमेड वाळगून प्रौढ कवींच्या काव्यांत लुडबूड
करणाऱ्या वाळ (अज्ञान) लोकांना पंतांनीं जातां जातां सहज टोमणा मारला
आहे. खऱ्या भारदस्त कवींच्या कृतींचा आस्वाद घ्यावयास वाचकांनीं आपले
मन सुसंस्कृतच केले पाहिजे, उगाच अजाणपणाने गडबड करण्यांत कांहीं अर्थ
नाहीं असेही येथे ध्वन्यर्थाने सांगितले आहे.

१६. साम्यदर्शक अलंकारांचे कांहीं मासले देण्यांतच येवढा विस्तार झाला.
साम्यबोधक अलंकार हेच कवींच्या कल्पनावैभवाचे खरे निदर्शक होत व पंतांची
कल्पना अशा अलंकारांच्या रूपाने किती नाना तऱ्हेचे आश्चर्यकारक खेळ करून
दाखविते याचे वर किंचित्से दिग्दर्शन केलेच आहे या साम्यबोधक अलंकारांमध्ये

रूपक हे त्यांतल्या त्यांत पंतांच्या विशेष आवडीचे दिसते. विशेषतः पूर्ववर्त्यांत तर कशीं वशीं ओढूनताणूनही रूपके करून तीं सर्वांगींनीं जुळवीत वसण्याचीं त्यांना बरीच हौस वाटत असे असे कृष्णविजयांत पदोपदीं दिसून येणाऱ्या रूपकांच्या उदाहरणांवरून म्हणता येते. याशिवाय अप्रस्तुत अर्थांचे प्रत्यक्ष कथन करून त्यावरून प्रस्तुत अर्थांचा बोध करण्याची (ह्य० अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार साधण्याची) लकवही त्यांस चांगली साधली होती. सामान्यविशेषभावदर्शक अर्थान्तरन्यास हा साधा अलंकार पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतो, यांत विशेष नवल न हीं. विरोधमूलक विरोध व असंगति हे अलंकार पंतांचे आवडते होत. पर्यायोक्त (चेतनोक्त) हा अलंकारही पंतांच्या फार प्रीतीतला होय. (या-विषयी पुढे थोडेसे विवेचन केले आहे.)

सम्यग्बोधक अलंकारांचीं जशीं कांहीं उदाहरणे दिलीं तशीं बाकीच्या उपर्युक्त अलंकारांचीही थोडीं बहुत उदाहरणे देणे वस्तुतः अवश्य होय. छुद्द पंतकाव्यगहनातच ज्याने प्रवेश केला आहे. त्याच्या नजरेस हे पंतांच्या कल्पनाविलासाचे निरनिराळे प्रकार येऊन त्यास अप्रतिम आनंद होतो यांत शंका नाही. परंतु आम्हांपुढे

ते जरि पदार्थ इतरे वर्णावे ग्रंथ बहु न कां वाढे ? ।

अशी अडवण येऊन उभी राहाते ! तेव्हा अलंकारांसंबंधींच्याच पंतकाव्यांत दिसून येणाऱ्या कांहीं विशेषांची चर्चा करून व त्यानंतर पंतांच्या अलंकारयोजनेतील दोषांचे विवेचन करून हे अलंकारांचे प्रकरण संपवून टाकूं.

१७. (१) भौतिक सृष्टींतल्या व्यापारांना आध्यात्मिक अथवा तात्विक दृष्टान्त देऊन पुष्कळ वेळां कवि चमत्कृति उत्पन्न करतात. एरवीं सामान्यतः कवींची पद्धत म्हणजे मानवी व्यापारांना अगर वस्तूंना भौतिक सृष्टींतलीं उपमाने देण्याची असते. उदाहरणार्थ, ' स्त्रीचे मुख कमलासारखे आहे ' अगर ' साधूचे हृदय लोण्याप्रमाणे मृदु असते ' असे म्हणण्याची कवींची पद्धत आहे; ' कमल ललना-मुखाप्रमाणे आहे ' किंवा ' नवनीत साधुहृदयमृदु असते ' असे कोणी फार करून नाही व जी गोष्ट कोणी करीत नाही ती एकाद्याने केली म्हणजे तिला विशेष महत्व येते या सामान्य नियमाप्रमाणे असे उलटापालट केलेले दृष्टान्त (अर्थात् ते उचित व समर्पक असतील तर) नेहमींच्या दृष्टान्तापेक्षा अधिक चमत्कृतिजनक होतात. काव्य वचन असतांना असलीं उदाहरणे ठळक रीतीने नजरेत

भरतात व त्यांपासून विशिष्ट आनंद हे तो. मूळ भागवतांतच असल्या प्रकारची मनोवेधक उदाहरणे एके ठिकाणी आहेत. दशमस्कंधाच्या विसाव्या अध्यायात प्रावृट्कालाचे व शरत्कालाचे अन्यंत सुंदर वर्णन आहे ते सर्व वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उपमांनीच भरलेले आहे. निसर्गव्यापाराना किंवा सृष्टिशोभेला मानवी व्यापारांचे खुबीदार दृष्टान्त दिलेले आहेत. व ते सर्व वैराग्यभक्तिपर असल्याने वर्णनास उदात्तता व पवित्रता आली आहे. खालील श्लोकांदरून वाचकांस या प्रकाराची कल्पना येईल.—

(प्रावृट्) गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ।

अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥ १५ ॥

(शरत्) शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३३ ॥

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।

यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ ३५ ॥

भा. १०. २०.

पंतांनी आपल्या काव्यांत केवळ निसर्गाचे वर्णन असे कोठेच केलेले नाही. काव्यातील कथानकाचे वर्णन करतांना मात्र त्यांनी अशा तात्विक व आध्यात्मिक दृष्टांतांची कोठे कोठे योजना केलेली दिसून येते. भागवती काव्यातील अशी काही उदाहरणे खाली दिली आहेत.

(१) येतांल स्वसुतार्थं धांवुनि तन्ही वृष्णि स्वये सर्वही

वार्ता ऐकुनिया, करी धरुनियां शस्त्रे मनीं गर्वही ।

प्राणायामनिरुद्ध इंद्रियगण क्षीणत्व पावे तसे

त्या होईल, न साधिली अविनते स्रोतःकृपा वेतसे ॥ कृ.वि ६८.१०.

प्रद्युम्नपुत्र सांवास पकडून ठेवणारे दुर्योधनादि कौरव यांची ही उद्दाम उक्ति आहे. सांवास पकडल्यामुळे श्वासाचा निरोध केल्याने इंद्रियांची विकल स्थिति होते तशी वृष्णींची होईल अशी उपमा आहे. शिवाय चौथ्या चरणांत आणखी एक उपमा असून दुसऱ्या चरणांत तुल्ययोगिता अलंकार आहे.

(२) तो कामे अवलोविला निजबळीं जैसा मृगीं लांडगा

किंवा भाग्यमदें करी बडबड ज्ञानिव्रजीं दांडगा । कृ. वि. ७७. २.

शाल्व सेनापतीला स्वसैन्यांत शिरलेला प्रद्युम्नाने पाहिले त्या समयीचे हे वर्णन आहे. सुदामाच्या प्रासादाने वर्णन.—(मणिललना-रत्नखचित पुतळ्या)

(३) मणिललनाकरपद्मीं मणिदीप तसे विराजती गेहीं ।

जनवृद्धिवृत्तिमध्ये शुचिचित्प्रतिबिम्बके जसीं देहीं ॥ कृ. वि. ८१. ९३

(४) दुग्धाब्धिफेनपांडुरशय्यामंडित करींद्रदंतांचे ।

पर्यकशत विराजति, जैसे मृदु शुद्ध भाव संतांचे ॥ कृ. वि. ८१. ९७.

पहिल्या आर्यंत रत्नदीपांचे व दुसऱ्या आर्यंत हस्तिदंती पलंगांचे वर्णन आहे.

(५) गर्भ, दुराग्रह अकुलज जनतेचे, तेवि वाढती दितिचे । मं. भा. ३. ८१.

(६) नेवूं पाहे अनलस तीस, आविद्योसि जेवि सुकवि लया ॥

मं. भा. ४. ११५.

(७) मोह तसा वृत्राचा कुक्षि, दृढ ज्ञान तेवि वज्र, नृपा ! ।

ज्ञाला युक्त शतक्रतु जीव, गुरु दधीचिमूर्ति, विष्णु कृपा ॥

मं. भा. ६. १२३.

इंद्रवृत्रांच्या युद्धावर ब्रह्मज्ञानप्राप्तीचे हे रूपक केले आहे. इंद्र हाच कोणी जीव, दधीचि हा गुरु, ज्ञान होण्यास कृपा पाहिजे तेव्हा विष्णु हीच कोणी कृपा, वज्र हे ज्ञान व वृत्रकुक्षि हे अज्ञान, - याप्रमाणे रूपकाची मांडणी आहे.

(८) वरुणाच्या उद्यानीं होतें शुभ साधुहृदयसे सुसर ॥ मं. भा. ८. ५.

पंतांचे सर्व ग्रंथ धुंडाळले तर अशी उदाहरणे पुष्कळच सांपडतील हे उघड आहे.

१८. (२) पण याहीपेक्षां चमत्कृतिजनक अशी लकब पंतांच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं दिसून येते. ती म्हणजे गंभीर अगर महत्त्वाच्या गोष्टीस क्षुल्लक दृष्टांत देण्याची होय. एकाद्या गंभीर विषयाचे वर्णन चालू असता त्याला मुळीच न शोभणाऱ्या अशा हलक्या गोष्टीचा दाखला दिला म्हणजे चमत्कृति उत्पन्न होऊन वाचकास मोठी मौज वाटते. असंबद्धता (Incongruity) हे विनोदाचे मूळ होय. ज्या गोष्टींच्या महत्त्वामध्ये जमीनअस्मानाचे अंतर अशा गोष्टी एकत्र आणल्याने केवळ त्यांच्या विसदृशतेमुळेच मनुष्याच्या मनाला आनंद होतो व एकप्रकारची करमणूक होते. परवां कानपुरास इतर सर्व परिषदांबरोबरच अखिलभारतीय नापितपरिषद् भरणार असल्याचे प्रसिद्ध झाले होते ते वाचून ज्यास गालांतल्यागालांत देखील हसू आले नसेल असा वाचक क्वचितच असेल. नापित समाजाने एकत्र जमून आपल्या हिताहिताच्या गोष्टींची चर्चा करणे यात काहीं हास्यास्पद आहे असे म्हणणे नाही. विनोदाची

उत्पत्ति कशी होते हे दर्शविण्यासाठी हे एक साधे उदाहरण घेतले आहे. परिषदा अगर सभा करावयाच्या त्या गंभीर, महत्त्वाच्या व बड्या वड्या विद्वानांनाच पेलतील अशा विषयांच्या ऊहापोहासाठी करावयाच्या ही सर्वांच्या मनांत दृढ-बद्ध झालेली गोष्ट व न्हाव्याचे काम म्हणजे रोजच्या व्यवहारांतले, ज्याच्यासाठी क्षणभरही विचार करण्याची जुरी नाही असे क्षुद्रक काम, अशी सर्व लोकांच्या मनांत खिललेली भावना; यामुळे ' न्हाव्याचे काम ' व ' परिषद ' या दोन अत्यंत विसदृश गोष्टी एकत्र आणल्यावर त्यापासून विनोदार्ची निष्पत्ति झाली. कोल्हटकरांच्या ' चोरांचे संमेलन ' या लेखापासून विनोद उत्पन्न होतो तोही अशाच तऱ्हेचा होय. अशा तऱ्हेने क्षुद्रक व पोरकट गोष्टी गंभीर विषयांच्या शेजारी आणून विनोद निष्पन्न करण्याची लवक पंतांस फार चांगली साधली आहे. या क्षुद्रक गोष्टी ते नेहमी दृष्टांतादाखल आणतात त्यामुळे तर अधिकच चमत्कृति उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ—

म्यां कीर्तना टपावे मारिरे जेवि सर्वदा दुग्धा ।

कांहीं ठिकाणी चमत्कृति उत्पन्न होते ती दृष्टांताच्या अत्यंत क्षुद्रकतेमुळेच होते असे नाही. कोठे कोठे वर्णविषय व दृष्टांताचा विषय यांच्या अत्यंत विषय-भिन्नतेमुळे चमत्कार अनुभवास येतो. वर्णविषय वैराग्याचा, परमेश्वरभक्तीचा असा असून दृष्टान्त चोरी, चहाडी, शिदळकी असल्या दुर्गुणांचा असला म्हणजे ही आत्यंतिक विषयभिन्नताच चमत्कार उत्पन्न करते. उदाहरणार्थ—

हरिकीर्तनीं शिरावे, धनिकृष्टीं जेवि जपुनि चोराने ।

न उठावे बहुकार्ये, बहुभारे जेवि कुचर डोराने ॥

उलटा आंत, स्पष्ट व्यवहार दहांत दाखवी सुलटा ।

मन्मति हो तैसी परपुष्पासक्ता सदा जशी कुलटा ॥

कोठे कोठे दृष्टान्ताने उद्भूत केलेले मनोविकार अगर मनापुढे उभे केलेले चित्त मोठे रमणीय असल्यामुळेच वाचकांच्या मनाला आह्लाद होतो. उदाहरणार्थ—

(१) मतिची पडो हरिगुणीं, पतिकंठीं मिठि जशी सुदारांची ।

(२) सत्संगींच शिरावे, बाळ जनन्यंचकीं जसे शिरते ।

(३) वरि संकोच असावा, आंत बहुत कृष्णकीर्तनीं काम ।

गुरुजनसमक्ष पतिचे घेतां भार्याग्रहे जसे नाम ॥

म्हिल्या उदाहरणांत दृष्टांतामुळे शृंगाराचा किंचितसा उद्भव होत असल्यामुळे

तें आल्हादास कारण होतें; दुसऱ्या व तिसऱ्या उदाहरणांत, संसारांत सर्वांच्या अनुभवास येणारीं दोन रमणीय प्रसंगांचीं चित्रे उचित शब्दांनीं वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभीं केल्यामुळे त्यापासून चित्तास आल्हाद होतो.

वरील सर्व उदाहरणे 'सन्मनोरथराजि' नांवाच्या पंतांच्या अत्यंत हृद्य काव्यांनून घेतलीं जाहेत. प्रस्तुत काव्यांत पंतांनीं आपल्या सर्व क्षुल्लक, व्यावहारिक व संसारांत येणाऱ्या रम्य अनुभवांच्या दृष्टांतांचें भांडारच उघडलें आहे. पंतांच्या या अप्रतिम कौशल्याचा, निरुपम सहृदयतेचा व अलौकिक मार्मिकतेचा उयांस पूर्ण अनुभव घ्यावयाचा असेल त्यानें सन्मनोरथराजि व त्याबरोबरच संशयरत्नमाला, नामरसायन वगैरे एक दोन काव्ये हीं समग्रच वाचलीं पाहिजेत. तथापि भसले मार्मिक दृष्टांत देण्याची त्यांची प्रवृत्ति इतरत्रही कोठे कोठे आढळते. असलीं उदाहरणे जेवढीं लक्षांत आलीं त्यांपैकीं कांहींचा खालीं संग्रह केला आहे.*

मोदक लाडू द्यावा बाळा मज दे स्वतत्त्वबोधा त्या । मं. भा. ३. २४

मोहरि इतुकेहि जसे रज दुःसह होय लोचना पृथुला ।

श्रितदुःख तसे ज्यांच्या हृदया सोसेल गुरु कसे पृथुला ॥ मं. भा. ४. ११२.

वाक्या या दस्तांच्या होय, जसा क्षुधित पायसा, मान्य । मं. भा. ६. ९८.

झाला अति दुःखप्रद लोकत्रयलोचनांत तो केश । मं. भा. ७. २२.

*धर मिळाल्यामुळे उन्मत्त झालेल्या हिरण्यकशिपूचें हें वर्णन आहे.

भय देउनि त्रिवर्गप्रतिपादक शास्त्र पढविती विप्र ।

प्रह्लाद सिके, सारी नियमी कटु वाढिले जसे क्षिप्र ॥ मं. भा. ७. ४७.

देवासि जलशयतटनिष्ठ बकाकार असुर, सुग्रास ।

क्षुधित ब्राह्मणसा गिलि; भीति न शिशु सुरहि बळ हि उग्रास ॥

मं. भा. १०. १९६.

चंचुपुटे धरुनि चिरी जेवि लव्हाळ्यास देवराणा या । मं. भा. १०. १९९.

मोट विपीलिकपुंजीं प्रलयघनघटा तसी ब्रजो ओते । मं. भा. १०. ३५४.

*यांशिवाय अशा क्षुल्लक दृष्टांतांचीं उदाहरणे चवथ्या विभागातील विवेचनातही प्रसंगोपात्त कित्येक येऊन गेलीं आहेत. पहा-मं. भा -४.४७ (पृ. ९४); ४.८५ (पृ. ९६); ८.१०६ (पृ. ११९); ९.३१ (पृ. १२७); ११.१७८, २१०, २११ (पृ. १८०).

ठावें पुण्य उदंड, अल्प अघ हें, तार्टीं जसा पावड । कृ. वि. ६४. १९.

कीरापरि पढवोलें, बाळा जसि माय पाजिती क्षीरा ।

धीरा । गुरुपदनौकाश्रित तो पावे भवाब्जिप्रतीरा ॥ कृ. वि. ८०. ५३.

दिधले बहुहे अभक्तों, तन्दि ते माझ्या न होय परितोषा ।

दोषाभिज्ञा न रुचे अत्यनुकूलाहि जारिणी योषा ॥ कृ. वि. ८१. ४.

तेव्हां तत्वाहि कथिले परि नेणे धारणास मी सुगंध ।

बाळा न दिलेवि, दिले त्याच्या अंजुळिपुटांत जे दुग्ध ॥ कृ. वि. ८१. ५.

आयापटल दूर होऊन तत्तज्ञान व्हावें म्हणून श्रोतृव्याची प्रार्थना करणाऱ्या वसु-
देवाचे हे उद्गार आहेत. आर्या मोठी मनोहर अगून दृष्टांत समर्पक व वसुदेवा-
सारख्या वृद्ध पुत्रवत्सल गृहस्थास शोभणारा आहे.

तीही, जैसी दासी स्वामिपथातील केरसा, पूर ।

दूर क्षिप्र करी बा ! लाजे या त्वद्यशासि कापूर ॥ कृ. वि. ८५. १०.

दासीने केर काढून मार्ग साफ करावा त्याप्रमाणे यमुनेने पूर नार्होसा केळा ही
कल्पनाही मोठी मनोहर आहे.

तेव्हां धांवुनि बैसे पार्थ सुभद्रार्थीं, जसा पाटी ।

सुचिरक्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतांदि वाडिल्या तार्टीं ॥ कृ. वि. ८६. २२.

ही सुभद्राहरणप्रसंगींची विनोदपूर्ण आर्या सुप्रसिद्धच आहे.

अन्नप्रदसदनाते दूरुनि धावोनि येति दुष्काळीं ।

तैसे चतुर्विधहि जन मज्जति अमृतहर्षे जगत्पाळीं ॥ कृ. वि. ८७. १०.

बहु लाडका भक्तकशिशु पाठी लागोनि ओवळा शिवतो ।

स्पर्शभरे काय पळे ब्रह्मांडगृहात सोवळा शिव तो ? ॥ कृ. वि. ८८. ३४.

अशा प्रकारचे कांहीं विनोदपर, कांहीं जगाच्या व्यवहारांतले, कांहीं कौटुंबिक
संभारांतले, असे अनेक दृष्टांत योजून पंजांनी आगल्या काव्यास शोभा आणली
आहे. परंतु कांहीं ठिकाणी मात्र असे दृष्टांत योजताना मोठाच औचित्यभंग होऊन
विरस झाल्याचे दृष्टांतवत्तीव येते. जेथे कोणत्याही गंभीर रसाचा अगर भावनेचा
विशेष उत्कर्ष कव्याचा नसून सामान्य वर्णन असेल तेथे असले मनोरंजक व
क्षुल्लक दृष्टांत शोभा देतात. परंतु जेथे गंभीर व उदात्त भावनेचा परिपोष कराव-
यास पाहिजे अशा ठिकाणी क्षुल्लक अगर पोरकट दृष्टांत अत्यंत वैरस्यावह होतात.

दैवधूप्रतिमाशा वेष्टिति त्याला, जशा मधूप्रति माशा । कृ. वि. ४७. २०
ही गोपींना दिलेली माशांची वैरःस्यावह उपमा, त्या वप्रमाणे

मोहें रढतचि गेला तो उद्धव बाळ जेवि शाळेल। मं. भा. ११. ५८५.

कन्येसि तसे रोदन अलें तें पसरवीच आ ज्ञात्या । मं. भा. ११. ५८३.

या उदात्त प्रसंगाचा अगदीं विरस करणाऱ्या उपमा, यांचा मागे चवथ्या विभागांत उल्लेख करून त्या विषयीं विवेचन केले आहेच. (पहा. पृ. १८३. शिवाय विभाग ७ मधील ' औचित्यहानी 'चे विवेचन पहा.)

१९. (३) पंतांच्या काव्यातला आणखी एक ठळक रीतीने नजरेस भरणारा अंकार ह्यागजे पर्यायोक्त अलंकाराने वर्णन सजविण्याची तऱ्हा होय. कोणताही अर्थ सरळ रीतीने वर्णन न करितां काहीं तरी कोटि करून पर्यायाने तो अर्थ व्यक्त केला म्हणजे पर्यायोक्त अलंकार होतो. पंतांनीं आपल्या काव्यात असंख्य ठिकाणीं असला कोटिवाजपणा करून क्षणिक चमत्कृति उत्पन्न केली आहे. दोन चार सुंदर उदाहरणे या ठिकाणीं देणे बस होईल.

‘ त्वां सूर्यवंश सुप्रशं सति ! धन्य केला । वैदेह धन्य तुज पावुनि कन्यकेला’ ।

प्रेमें असा मज दिला बहुमान, लज्जा । सांगे मदीय नयनासि ‘पदींच मज्जा’ ।
रावणवध केल्यानंतर सीता अग्निदिव्य करून शुद्ध झाली व तिचा रामचंद्राने स्वीकार केला. त्यावेळेस दशरथमामाजींनीं स्वर्गांतून खालीं येऊन सीतेचे गौरव करून तिला जो आशीर्वाद दिला त्याचे सीतेनेच केलेले हे मनोहर वर्णन आहे. ‘ लाजेने सीतेची दृष्टि खालीं झाली ’ या अर्थावर शेवटच्या चरणांत सुंदर पर्यायोक्त रचले आहे.

नेत्रभुजोरुस्मरणे चितेची सोडिली मने बाज ।

माज प्राणांनींही, गेल्या धैर्येहि यावया लाज ॥ कृ. वि. ८३. ४१.

नेत्र व बाहु यांच्या शुभसूचक स्फुरणामुळे, मन चितेच्या बाजेवर रुग्ण होऊन पडले होते ते उठले, प्राणांनीं बाहेर जाण्यासाठीं कंबर बांधली होती ती सोडली व धैर्य लाज सोडून परत यावयास लागले असा आर्येचा अर्थ आहे. ‘ मनाची चिंता नाहीशी झाली, मरण टळले व धैर्य गेलेले पुनः आले ’ येवढा साधा अर्थ व्यक्त करण्यासाठीं किती चातुर्याच्या कोट्या केल्या आहेत !

नयनयुग दानपतिचे द्याया करुणामृतार्णवांत बुडी ।

आधीं टाकी, मग भवदवहतवपु त्या रथावरुनि उडी ॥ मं. भा. १७. ४८५.

दानपति म्हणजे अक्रूर. ' प्रथम अक्रूराचे नेत्र उडी टाकते झाले व नंतर त्याच्या शरीराने रथाखाली उडी टाकली ' असे येथे वर्णन आहे. दयामय ईश्वराच्या मूर्तीकडे अक्रूराची दृष्टि गेली या साध्या गोष्टीचे अक्रूराचे नेत्र कृष्णामुर्तारणांत बुडी मारण्याकरिता उडी टाकिते झाले असे वर्णन करून पंतांनी फारच सुंदर पर्यायोक्त साधले आहे. शिवाय ' उडी टाकी ' एकाच क्रियेमुळे मूल्ययोगिताही झाली आहे.

कोप मुनीस म्हणे, ' या गुरुकार्यार्थीच शुद्ध तप सारा ' । मं. भा. ११.१२९.
 " गुरुकार्यार्थी, म्हणजे कृष्णाने इच्छिलेल्या कार्याकरिता, आपले तप खर्च करा ' असे कोप मुनीस म्हणाला. क्रोधामुळे शाप देऊन मुनींनी कृष्णाचे कार्य साधिले असा भावार्थ. खालील भायेंचे उदाहरणही असेच सुंदर उदाहरण आहे.

वाट मम ध्यानाची, दृक्दृळु अनळस, मनास जो लावी !

विषयविराक्ति तयाच्या त्या स्वांताला सुखेंचि बोलावी ॥ मं. भा. ११. ३१५.

२०.(४)पंतांच्या अलंकारांविषयी दुसरी लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे यमक. रचनेशी त्यांचे दिसून येणारे साहचर्य ही होय. आयेंच्या पूर्वार्धात कथानकाचे वर्णन केल्यावर उत्तरार्धात एकादा समर्पक दृष्टान्त, एकादी उपमा अगर दुसरा काही चमत्कृतिजनक अलंकार गोवलेला आढळावयाचा ही गोष्ट पंतवाचकांच्या परिचयाची आहेच. ही उत्तरार्धात प्रकट होणारी कल्पनाचमत्कृति पुष्कळ वेळां यमकाच्याकरिता आलेली स्पष्ट दिसते. म्हणजे यमक साधण्यासाठीं वर्ण्यविषयाला जुळेल अशी कल्पना शोधून काढून ती आयर्धात वसविण्यांत येते. पंतांच्या या प्रवृत्तीचीही कुचेष्टा केलेली कोठे आढळण्यांत येते. परंतु यमक रचण्याचा मूळ हेतु मनात धरून त्याच्यासाठीं एकादी कल्पना ग्रथित केली तर त्यांत दोषास्पद असे दस्तुतः काहींच नाही. पंतांच्या कल्पनांचे भांडार फार मोठे असल्यामुळे ते म्हणतिल त्या यमकाला जुळणाऱ्या अत्यंत समर्पक व वर्ण्यविषयाला शोभविणाऱ्या वाटेल तितक्या कल्पना त्यांच्यापुढे येऊन उभ्या राहात असत. उलटपक्षी त्यांचा यमकांचा खजिना असाच अपरंपार असल्यामुळे व भाषाप्रभुत्वही दांडगे असल्यामुळे एकादी उत्कृष्ट कल्पना त्यांना प्रथम सुचली तर ती यमकबंधांत सुंदर रीतीतें ग्रथित करणेही त्यांना मुळींच अवघड जात नसे. तात्पर्य, यमकांच्या साहचर्याचा पंतांच्या कल्पनाविलासावर काही अपायकारक परिणाम झालेला नसून त्यांच्या प्रतिभेच्या स्वच्छंदपणास त्यामुळे मुळींच अटका

झालेला दिसत नाही. ध्रुवचरित्रांतली खालील सांकी पहा.—

कथितां वृत्त सविस्तर त्याच्या होय भर विलापाला ।

पुत्रविरहविषतरुचा विधिने विपुल भरविला पाला ॥ ध्रु. च. ३७.

येथे उत्तरार्धातील ' भरविला पाला ' हे शब्द ' भर विलापाला ' यांच्याशी जुळण्याकरितां उघड आलेले दिसतात. अर्थात् पाल्याचा दृष्टान्त यमकाकरितांच आणलेला आहे हे उघड आहे. असें असूनही त्याच्या ताजेपणांत व सौंदर्यांत कांहीं कमीपणा आलेला दिसत नाही.

दे प्रभुसि, कवींच्या सुख व्हाया बहु मानसां, बळी काय ।

सांगा देवावांचुनि पावे बहुमान सांबळी काय ? ॥ वा. च. १९१ ॥

येथे नऊ अक्षरांचे यमक साधले आहे. सांबळीचा दृष्टांत अर्थात् यमकाकरितांच आला आहे. परंतु तो फार समर्पक व सुंदर असून रसोत्कर्षास कारण झाला आहे.

तथापि कित्येक ठिकाणीं यमकाकरितां आणिलेल्या कल्पना नरिस, कटु व अप्रयोजक असतात हे नमूद करणे अवश्य आहे. अशीं स्वच्छे एकंदरीने थोडीं आढळतात खरीं तथापि तीं आहेत यांत कांहीं शंका नाही. पंतांच्या महाभारतांत व महाभारतकालीन रचनेत यमकांचा हव्यास विशेष दिसून येतो. अर्थात् अशीं दुष्ट उदाहरणे महाभारतकालीन रचनेतच जास्त आढळतात. मंत्रभागवतकालीन अगर त्या नंतरच्या रचनेत अशीं उदाहरणे बहुधा सांपडत नाहीत. अमृतमथन व वामनचरित हीं काव्ये महाभारतकालीन होत, असें आम्हीं मागे प्रतिपादन केलेच आहे. त्यांत अशीं कित्येक उदाहरणे सांपडतात. मासल्याकरितां एकच आर्या खालीं दिली आहे.

हरि हो ! अरि हो ! यासि क्षिति देतो, म्हणुं नकोचि ' हाय ' मुने ।

मत्कीर्तने धवळतां विश्व, म्हणो अर्क मात्र ' हा यमुने ! ' ॥ वा. च. १०५. या आर्येचे उत्तरार्ध केवळ यमकाकरितां दूरान्वित व विरस करणारी कल्पना खेचून आणून लिहिले आहे. कांहीं झाले तरी मी वामनास त्रिपाद भूमि देणारच असें म्हणत असलेल्या बळीची ही उक्ति आहे. अगोदर द्वितीयार्धातील गर्विष्ठ उद्गार बळीच्या तोंडीं कसेसेच वाटतात. केवळ आपली कीर्ति विश्वांत व्हावी या हेतूनेच बळी कांहीं त्रिपाद भूमि दान देत नव्हता. पण ते एक असो. बळीची कीर्ति सूर्यापेक्षाही अधिक देदीप्यमान अशी विश्वावर प्रकाशल्यामुळे सूर्य हताश होईल येवढेही वर्णन सुसंगतच आहे असे क्षणभर मानू. पण त्याने यमुनेचेच नांव घेऊन

‘ हा, यमुने ’ असे उद्गार काढण्याला केवळ पंतांच्या यमकाच्या जरूरीखेरीज दुसरे कांहीं कारण दिसत नाही ! उलट बळीच्या शुभ्र यशाने सर्व जगाबरोबर यमुना काळ्याची गोरी झाली तर तिला तो प्रसंग आनंददायकच होईल !

असो. यमकांच्या हव्यासामुळे पंतांच्या भाषासरणीत व एकंदरीने काव्य-रचनेत जीं व्यंगे उत्पन्न झालेलीं आहेत त्यांचा विचार पूर्वी केलाच आहे. येथे फक्त यमकांचा त्यांच्या कल्पनाविलासाशीं कसा व कितपत संबंध आलेला दृष्टीस पडतो येवढ्याचाच विचार कर्तव्य असल्याने तेवढ्यापुरता उल्लेख केला आहे.

२१. पंतांच्या कल्पनाविलासाचे व त्यांच्या काव्यांतील अलंकारांचे बहुतांशीं स्वल्पदर्शन मात्र आतांपर्यंत केले. आतां या अलंकारांच्या सजावटीत दिसून येणारे, ज्यांच्यामुळे काव्याची आल्हादकता कांहीं अंशीं कमी होते, असे दोष दाखवून हे अलंकारांचे विवेचन आटपते घेऊं.

(१) नेहमीं येणाऱ्या कंटाळवाण्या उपमा. पंतांच्या काव्यांत कांहीं ठराविक दृष्टान्त व उपमा इतक्या वारंवार येत असतात कीं त्यांचा पुढे अगदीं वीट येऊन जातो. सिंह व हत्ती; सूर्य व कमळे; मेघ व मोर; मेघ व चातक; चंद्र व चकोर; माता व स्तनास लाविलेले बालक; गाय व वत्स वगैरे जोड्यांचे दृष्टान्त इतके पुनः पुनः येतात कीं, कांहीं सांगतां सोय नाही. पराक्रमी पुरुषाचे व लडाईचे वर्णन असले कीं, तेथे सिंह व हत्ती यांची उपमा ठेवलेलीच म्हणून समजावे. जखमी झालेल्या लडाऊ पुरुषाचे वर्णन आले कीं, फुललेल्या पळसाच्या झाडाची उपमा आलीच. कोणाच्याही भक्तीचे अगर उत्कंठित मनःस्थितीचे वर्णन आले कीं, मेघ व मयूर किंवा मेघ व चातक या ठरावि जोड्यांचा दृष्टान्त यावयाचाच. पंतांनीं आपल्या ‘ मयूर ’ या नांवाचा उपयोग करून व परमेश्वरास मेघाची उपमा देऊन पुष्कळ ठिकाणीं

रामवन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळनि वर्षतसे ।

तो तो भक्त मयूर स्वार्थी केका करुनि हर्षतसे ॥ विराट. ७. ३७.

दशमृतवना अहो हरि ! वळा मयूराकडे । केका.

अशा सन्हेचे अत्यंत प्रेमळ व हृदयंगम उद्गार काढले आहेत हे खरे. परंतु चांगल्या कल्पनेची देखील पुनरुक्ति फार वेळां झाली म्हणजे काव्य या नात्याने तिच्यातील स्वारस्य नाहीसे होते. शिवाय सर्व ठिकाणीं एकाच कल्पनेचा पुनरुच्चार करतांना कवीच्या शब्दांतही तीच मनःपूर्वकता राहू शकत नाही. तेव्हां पंतांनीं आपणा

स्वतःसंबंधाने व इतरांच्या संबंधाने मयूराची उममः योजून आपल्या काव्यांत म्हजारी ठिकाणी जे वर्गन केले आहे ते निष्कळ, इतकेच नव्हे तर दोषावह आहे असेच सामान्यतः विधान करणे भाग आहे. स्वतःच्या संबंधाने प्रेमरूपणा व मनःपूर्वकता ज्यांत विशेष आढळण्याचा संभव त्या मयूराच्या दृष्टान्ताची जर ही कथा तर सिंह व हत्ती, माता व बालक वगैरे जोड्यांचे दृष्टान्त एकसारखे येऊ लागले म्हणजे किती कंटाळवाणे होत असतील हे सांगायचासच नको. पंतकाव्य ज्यांना बरेच वाचण्याचे प्रसंग आला आहे त्यांच्या लक्षांत हा कंटाळवाणा प्रकार आल्याखेरीज रहात नाही. प्रत्येक उममेची शोभास उदाहरणे येथे देणे अर्थात्च स्थलाभावामुळे शक्य नाही. एकाच तऱ्हेची थोडोशी उदाहरणे दिग्दर्शनाय देतो. सिंह व हत्ती किंवा कोल्हे.—

- (१) सिंह क्रोधे न गजे जत्रळिहे करितो यथापे ध्वान फेरु । कृ. वि. ७४.२०
- (२) दानार्द्रद्विपयूथनायकशिरोमुक्ताफळीं आवडी [सिंहाची] । कृ. वि. ७४.२६.
- (३) कीं हस्तीवरि सिंह, कीं खवळळा दुष्टांतकृद् काळ हा । कृ. वि. ७६.८.
- (४) शरनखी हारि तो परवारगीं । कृ. वि. ७६.९.
- (५) स्वामी ज्याचा न ठाके मृगरिपुसमरीं यूय वांचेल काय ? । कृ. वि. ७६.१०
- (६) मारायास जसा मृगेद्र गहनीं दानांधरंतावलां । कृ. वि. ७७.३.
- (७) ते शत्रु द्विप सांभसात्यकिगदशुभ्रं वाननीं । कृ. वि. ७७. ४.
- (८) कोल्याने हरि रोधिला विधिवळें भ्याला शिखी गांधिला । कृ. वि. ७७.१६
- (९) वृष्णिगव्याघ्रवृत्तेच्छु चेदिसतिवा तो मित्र भावू सपा । कृ. वि. ७७. २२.
- (१०) नगाग्रगमृगाधिरे जसि विलोकितां वारगा । कृ. वि. ७८.४.

कृष्णाविजयाच्या पांचव्या अध्यायांच्या अवकाशांत एकाच उममेची कितीदां पुनरावृत्ति झालेली आहे हे वर दिलेल्या उदाहरणांवरून लक्षांत येईल. अशीच किंवाहुना याहीपेक्षा जास्त वेळां, मेघ व मयूर, कल्पवृक्ष व यावक, फुडलेला पळस, वगैरे उममांची पुनरावृत्ति होत असण्यामुळे हा प्रकार किती कंटाळवाणा होत असेच याचे सहज अनुमान होईल.

२२. (२) परमेश्वराच्या विभूतिमत्त्वाचा उल्लेख हाही असाच पुनरावृत्तिमुळे कंटाळवाणा होतो. विभूतिमत्त्वाचा उल्लेख म्हणजे काय हे खालील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

यच्चरगरेगु दुलेभ योगिवरांतें प्रमोदराशे, शुची ।

क्षितिसि कराया कारोते कोडा प्रभु रीते धरनेयां शिशुची ॥ मं. भा. १०. १५४

रामकृष्ण लहानपणीं क्रीडा करूं लागले येवढें सांगण्यासाठीं कवीनें येथें केवढें अवडंबर केले आहे पहा. ज्यांचा चरणरज योगिवरांनाही दुर्लभ असे प्रभु लहान बालक होऊन पृथ्वीला पवित्र करण्यासाठीं क्रीडा करूं लागले असें वर्णन करून कवीनें रामकृष्णांच्या ईश्वरी सामर्थ्याचा येथें उल्लेख केला आहे. अशा वर्णनामध्ये बहुधा विरोधालंकाराची छटा असते. वरच्या आयेंतही विरोध आहेच. परंतु याहीपेक्षां स्पष्ट उदाहरण—

यतिदुष्प्रेक्ष्यब्रह्मा पाहति वसुदेवदेवकी सुचिर । मं. भा. १०. ५५.

यतींनाही पहावयास मिळण्यास कठीण अशा ब्रह्माला वसुदेवदेवकी यांनीं डोळे मरून पाहिले ! आणखी एक दोन उदाहरणे—

वत्सांचीं अवलंबुनि ते जगदवलंब चालती पुच्छें । मं. भा. १०. १५५.

सर्व जगाचे आधारभूत असे ते रामकृष्ण वासरांच्या शेपट्या धरून त्यांच्या अधाराने चालू लागले.

वाङ्मनसागोचर जें ब्रह्म त्या ती म्हणे धरीन अहा ! । मं. भा. १०. १७५.

बगर अनंत अनंतब्रह्मांडांचें त्यासि बांधाया ।

लागे, दाम न पुरतां दुसरें तिसरें तरीहि सांधाया ॥ मं. भा. १०. १७७.

या उदाहरणांतील विरोधाभास स्पष्टच आहे. अशा रीतीनें परमेश्वराच्या विभूतिमत्त्वाचा व अलौकिक सामर्थ्याचा उल्लेख करून त्याचा त्याच्या प्राकृत लीलांशीं विरोध दर्शविण्यानें प्रसंगविशेषी थोडोशी चमत्कृति उत्पन्न होते. कित्येक वेळां अशा उल्लेखांसुळे वर्णनास उदात्तता येऊन रसाचाही परिपोष होतो. उदाहरणार्थ—

ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दररक्तचक्षुच्या पातें ।

तो तूं आंगें माहं पाहसि मज दावुनि प्रतापातें ! ॥ भीष्मपर्व ९. १०२.

आंपऱ्याला मारावायस श्रीकृष्ण स्वतः धांवून येत आहे हें पाहून धन्यताभरानें ग्राहिलेले आलेल्या भीष्मांचे हे उद्गार प्रेमळ नाहींत असें कोण म्हणेल ? तसेंच:

शंभुशिरीं ज्याचें चरणोदक, वेद जयाचे वंदी ।

तो तीर्थरूप तीर्थाचाही मुनिपादोदक वंदी ॥ पृथु. २८.

मुनि=सुदामदेव. या सुंदर साकीलाही, सुदामदेवाचें पादोदक वंदन करण्याच्या कृत्याशीं परमेश्वराच्या विभूतिमत्त्वाचा विरोध दर्शविल्यामुळेच चाहता आलेली आहे हें उघड दिसत आहे.

परंतु प्रसंगविशेषांच शोभणाऱ्या या वर्गनाद्वयत्वाचा पंतांनी फार अतिरेक केला असल्यामुळे त्याचा यथे दोषरूपाने उल्लेख करण्याचा प्रसंग आला आहे. वर सांगितलेल्या कंटाळवाण्या उग्रमांप्रमाणेच या विभूतिमत्त्वाचा उल्लेख पंतांनी अगदी तारतम्यशून्य बुद्धीने वीट येईल इतका केला आहे. कृष्णविजयाच्या एका लक्षणशाध्यायांतील (अ० ९) अशा तऱ्हेचे सर्व उल्लेख खाली दिले आहेत. यावहून पंतांच्या सर्व काव्यगहनांत हा प्रकार कसा माजलेला आहे ते लक्षांत येईल.

- (१) तौ येवृनि रवीला । धरि, सुत्रौं सर्व अर्थ ज्या निरवीला ।
- (२) तृत उदार कथांनी । ज्याच्या जन, तो सतृण्य दारक थानी ॥ ६
- (३) घे उत्संगावरि ती । हरविधि यवरागधूलिसंगा वरिती ।
- (४) पी स्नेहसन्यासी । नमिति ज्या जोडुनी स्वहस्त न्यासी ॥ ७
- (५) स्व मुता खोडिकराला । पाहे, सद्ब्रंद ज्यासि जोडि कराला ॥ १३
- (६) धरिन म्हणे सहस्र धी । ज्या न, बळें करुनि तऱ्हि दुःसह,साधी ॥ १५
- (७) प्रेमें मति विनटावी । ज्याच्या चरणीं, त्यासि माय दटावी ।
- (८) ज्यासि यमादिक भीती । मातेमासूनि तो धरि प्रभु भीती ॥ १८
- (९) जीव म्हणति 'वा धावें' । त्यासि म्हणे ते 'उल्लूखलिं वांधावें ॥ २०
- (१०) मुनि नमिति सदा मानें । उल्लूखीं वांधी जगत्प्रतिस दामानें ॥ २१
- (२१) चरिता दावुनि दामीं । गुंते कीं, भक्तवरीन मात्र सदा मीं ॥ ३५
- (१२) दामें त्या वांधावें । यमशाशेही न यतता वांधावें ॥ २६ ॥

अष्टावीस पद्यांच्या एका अध्यायांतलीं अगदीं ठळक उदाहरणे काडलीं तीं इतकीं भरलीं ! यावहून सर्व पंतकाव्य वाचणारांस असले उद्गार वारंवार येऊन किती त्रास उत्पन्न करित असतील याची कल्पना होईल.

२३. (३) याशिवाय पंतकाव्यांतील अलंकारांमध्ये औचित्यहानि, रसभंग, ग्राम्यता इत्यादि दोषही कुठे कुठे आडळून येतात. या सर्व दोषांमध्ये औचित्यहानि हाच दोष प्रमुख असून इतर सर्व दोष याच व्यापक दोषाचीं निरनिराळीं स्वर्णे होत असे म्हणण्यास हरकत नाही. औचित्यहानीचे विवेचन मागे सातव्या विभागांत केलेच आहे. (पहा; पृ. ३०२-३१०.)

एकंदरीने पंतकाव्यांतील इतर दोषांप्रमाणेच त्यांतील अलंकारांचे दोषही तारतम्याचा व सफाईचा अभाव जो त्यांच्या काव्यांत सर्वत्र दिसून येतो त्यामुळेच, उत्पन्न झाले आहेत असे नजरेस येते. आणि हा तारतम्याचा व सफाईचा जो

थोडावहुत अभाव त्यांच्या काव्यांत दिसून येतो तो सुश्लिष्ट काव्य निर्माण करण्याकडे त्यांनीं सर्वस्वीं लक्ष पुरविलें नाहीं, यामुळेच होय; स्वभावतःच त्यांच्या अंगीं तारतम्य कमी हेतें म्हणून नव्हे. त्यांच्या अंगीं तारतम्य पुष्कळ होतें व रसिकमान्य काव्य रचण्याचा त्यांचा केवळ एकच हेतु असता तर त्यांनीं काव्याच्या सकारणविषयां जास्त काळजी घेऊन सव्यां जे दोष त्यांत आणाला प्रतीत होतात ते मुळींच उरूं दिले नसते. परंतु त्यांचा हेतु कालिदासादिकांप्रमाणें सर्वस्वीं सुंदर काव्यनिर्मितीचाच नसल्यामुळे त्यांनीं या रसिकांस डावणाऱ्या गोष्टींकडे आस्थापूर्वक लक्ष पुरविलें नाहीं.

[२]

२४. काव्याचें एक महत्त्वाचें अंग जें कल्पनाविलास त्याचा आतांपर्यंत विचार केला. आतां दुसरें तितकेंच किंवाहुना त्याहीपेक्षां अधिक महत्त्वाचें अंग जें रसाविर्भाव त्याचें विवेचन करावयाचें आहे. कवींचा कल्पनाविलास काव्यामध्ये अलंकारांच्या द्वारा प्रकट होत असतो; अर्थात् अलंकारांचें विवेचन केलें म्हणजे कवींच्या कल्पनाशक्तीचा परामर्श घेतल्यासारखेंच होतें. यासाठींच आतांपर्यंत वर जें विवेचन केलें आहे तें अलंकारांसच अनुलभून केलें आहे. त्यावरूनच वाचकांस कवींच्या कल्पनाशक्तीचें स्वरूप चांगल्या रीतीने ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

२५. काव्याचें स्वतंत्र व महत्त्वाचें अंग या नात्याने कल्पनाविलास व तद्द्योतक अलंकार यांचें महत्त्व आहेच. परंतु त्यांचा दुसरा आनुषंगिक उपयोगही काव्यामध्ये होत असतो. अलंकारांचा रसपरिपोषासाठींही आनुषंगिक रीतीने कुशल कवि उपयोग करून घेतात. एकाद्या कारखान्यांत मुख्य मालाची निपज होत असतांना अनायासे कांहीं उपपदार्थही (by-products) निघून असतात त्याप्रमाणें अलंकारांचा हा आनुषंगिक रीतीने करून घेतलेला उपयोग होय. अलंकारांच्या द्वारानें कवींची मनोहर कल्पना तर प्रकट होतेच परंतु सहृदयतेने व मार्मिकपणानें जर अलंकाराची योजना झाली तर त्यांच्यापासून रसनिष्पत्तीचें मोठेंच कार्य घडवून आणतां येतें. एकाद्या साध्याच परंतु वाचकांच्या मनास चटका लावून सोडणाऱ्या उपमेने (अगर उत्प्रेक्षेने) रसाचा अतिशय उत्कर्ष झाल्याचीं उदाहरणें कालिदासादि कवींच्या काव्यांतून शेकडों काढून दाखवितां येतील. शास्त्रीय विवेचन करतांना रसाला काव्याचा आत्मा म्हणा व अलंकारांना बाह्यभूषणांच्या जागीं कल्पून अगदीं गौण ठरवा; प्रत्यक्ष पाहूं गेलें म्हणजे खुद्द रसनिष्पत्तीचें

काम देखील पुष्कळ ठिकाणीं अलंकारांच्याच द्वारा होत असलेले आढळते. आमच्या संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांना देखील अलंकारांचा रसनिष्पत्तीसाठी होणारा उपयोग अमान्य आहे असे नाही. 'अलंकार हे वाच्यार्थात्मक जे काव्याचे शरीर त्याला शोभिवंत करतात व त्याच्या द्वारेने मुख्य रसाचाही उत्कर्ष करतात' *—असा खुद्द काव्यप्रकाशकारांचाच अभिप्राय आहे. ध्वनीविषयींच्या अभिमानाच्या भरांत या काश्मीरक आलंकारिकांनीं कल्पनाचमत्कृतीला गौण लेखून अलंकारांची योग्यता अगदीं कमी ठरविली, तथापि त्यांनाही अलंकार पुष्कळ वेळां रसोत्कर्षाला उपकारक होतात ही गोष्ट अमान्य करतां आली नाही. सत्कर्त्रींनीं अलंकार टाकून दिले असते तर त्यांच्या काव्यांतील अर्धा अधिक रस नाहीसा झाला असता असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होण्याचा मुळींच संभव नाही. परिचितत्वामुळे वाचकांच्या अंतःकरणाला तात्काळ स्पर्श करील व भावना उचंबळून सोडील अशी कल्पना योजून उत्कृष्ट कवि आपले रसनिष्पत्तीचे काम फारच कौशल्याने साधून घेतात. आपण एक उदाहरण घेऊन पाहू—

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमार्थी निर्ध्रुमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्वा न भवती ॥मालतीमाधव, अंक २०

हे पद्य काव्यप्रकाशकारांनींच अलंकार हे रसोत्कर्षास कसे कारणभूत होतात हे रसनिष्पत्तीसाठी उदाहृत केले आहे. तथापि आपण आणखी एक स्वतंत्र उदाहरण घेऊं—(कुमारसंभव ४. ४६.)—

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥

मदनाच्या वियोगाने रतीची झालेली कृणास्पद स्थिति येथे वर्णिली आहे. दिवसां, सूर्याच्या रक्ष प्रकाशांत, निस्तेज दिसणाऱ्या चंद्रकलेचा दृष्टान्त दिल्यामुळे रतीची निस्तेजता, विरहकृशता, पांडुरता या वाचकांच्या मनांत कशा उत्कटत्वाने जाऊन विवतात व त्यामुळे कृणुरसाच्या उठावास केवढे साहाय्य होते हे रसिकांच्या सहज लक्षांत येणारे आहे. पण येवढे दूरचेही उदाहरण न घेतां आपण आपल्या तुकोवारायांचा एक गोंड अभंग घेऊन पाहू.—

* उपकुर्वन्ति तं (रसं) सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचिन् । काव्यप्रकाश, उल्लास ८.

कन्या सासुन्यासी जाये । मार्गे परतोनी पाहे ॥

तैसे जाले माझ्या जीवा । केव्हां भेटसी केशवा ॥

चुकलिया माये । वाळ हुरुहुरु पाहे ॥

जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ॥

आपल्या आर्त अवस्थेचे वर्णन करण्याकरितां, तुकोवांनीं येथे जे दोन साधेच परंतु वाचकांच्या मनाला तात्काळ द्रव आणणारे दृशान्त घेतले आहेत त्यांच्या मुळे रसनिष्पत्ति होत नाही असें कोण म्हणेल ! आईवापांसून ताटातूट झालेली पूर्वाच्या काळवी ती सात आठ वर्षांची नवरी प्रथम सासरीं जाऊं लागली म्हणजे तिची होत असलेली करुणासद् व कातर अवस्था कोणाही सहृदय संसारिक-जनाच्या मनाला चटका लावून सोडते. आणि या अगदीं घरगुती गोष्टीचा तुकोवांनीं अत्यंत मार्मिकगाने दृशान्तादाखल उपयोग करून वाचकांच्या मनाला पाझर आणिल अशी रसनिष्पत्ति येथे करून दाखविली आहे. मातेचा दृशान्तही असाच रसोपक आहे.

२६. अलंकारांचा रसनिष्पत्तिसाठीं उपयोग करून घेण्याचे हे कौशल्य इतर महाकवींप्रमाणे पंतांच्या अंगांहीं उत्कृष्ट वसत होतें. रसनिष्पत्तिस कारणाभूत होऊन तद्द्वारा सहृदयांस आल्हाद देणारे असे शेंकडें अलंकार त्यांच्या काव्यांतून काढून दाखवितां येतात. परंतु अशा सर्व स्थळांच्या संग्रहाचे वाड कांहीं आपल्याला तयार करावयाचे नसल्यामुळे पंतांची पद्धत लक्षांत येण्यासाठीं थोडींशीं उदाहरणे येणे बस होईल. खालील उतारा पंतांच्या सावित्रीगीतांतील आहे.-

पतीच्या सुखार्थ वळे आगी हास्य । मयूरांचे लास्य विलोकनी ॥ १३० ॥

विनोदवचने पतीते डोलवी । दाटनी बोलवी पुण्यकथा ॥ १३१ ॥

एकें नेत्रे प्रिया एकें नेत्रे काळा । पाहे राजबाळा हृष्टा भाता ॥ १३२ ॥

सखवानासह सावित्री वनांत जात असतां तिची स्थिति कशी झाली होती त्याचे वर्णन करणारे हे सुंदर शब्दचित्र आहे. हे तीन्ही अंभंग हृदयभेदक आहेतच पण त्यांतही शेवटच्या अंभंगांतील मार्मिक वर्णनाने करुणरसाची हद्द दाखविली आहे. येथे सावित्रीच्या मनाच्या दोन परस्परविहद्ध अवस्था एकत्र दाखविल्या असल्यामुळे असंगति अलंकार झाला आहे. परंतु या चमत्कृतिजनक अलंकारिक वर्णनाने सावित्रीच्या त्यावेळच्या भयचकित स्थितीचे जे चित्र वाचकांच्या मनासमोर उभे राहतें त्याच्यापुढे नामांकित चित्रकारांचे कुंचले केवळ रद्द होत असें

चाटल्याखेराज रहात नाही ! अगदीं निकट येऊन ठेपलेल्या अनर्थांमुळे झालेली भयविह्वल स्थिति व त्यांतल्या त्यांत आपण पतीच्या समागमे आहोत यामुळे वाटणारे सुख या दोहोंचे वर्गन याच्यापेक्षा चांगले कोणासही करता येणे शक्य नाही.

रसाच्या अंगभूत असलेल्या अलंकारांची उदाहरणे पंतांच्या केकावलींत पुष्कळच सांपडतात. केकावलि हे एक सर्वच अत्यंत उत्कृष्ट ध्वनिकाव्य आहे. त्यांत भक्ति व वत्सल हे रस परिपुष्ट झालेले असून नानातन्हेच्या कल्पनांनी, कोटिक्रमांनी, लावणीगाच्या व सलगीच्या मनोहर उद्गारांनी ते काव्य अलंकृत झालेले आहे. अशा सर्व उद्गारांमधून कवीची आर्तता व भक्तिभाव ध्वनित होत असून हे काव्य सर्व भक्तिप्रेमरसमय होऊन वसले आहे.

धना परिजना गृहीं तुमविया उगे कायसे
न लाभ मणिहेमभूयतिस जोडिल्या आयसे ।

परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती

गुणा न म्हणतां उगा, अधिक आदरे सोवेंती ॥ केका. २३.

येथे परमेश्वराची रत्नभांडारवान् पृथ्वीपतीशीं तुलना केल्यामुळे प्रथमार्थात प्रतिवस्तूमा हा अलंकार झाला आहे. उत्तरार्थात श्रीमंत लोकांची सर्व वस्तुसंग्रहीं ठेवण्याची रीत वर्गिली असून परमेश्वरानेही तसेच करावे असे सुचविले असल्यामुळे अप्रस्तुतप्रशंसा झाली आहे. किंवा 'प्रभु' शब्द अर्थो मानण्यास समासोक्तीही होईल. या अलंकारांमुळे श्लोकास अत्यंत मनोरमता तर आली आहेच. परंतु 'मी अगदीं दीन, गुणहीन, निहमद्रवी असा पामर आहे; तथापि कसे तरी करून आपण माझा अंगीकार करा' असा जो अर्थ यांतून ध्वनित होत आहे व त्यावरून कवीच्या ज्या शरणागतीचा प्रत्यय येत आहे ती येथे मुख्य आहे. तिच्यामुळेच प्रस्तुत श्लोक वाचकांचे मन वेधून घेतो यांत शंका नाही.

न जें प्रिय सदोष तें, प्रिय सदोषही चांगले
स्वतोक पितरां रुचे जरिहे कर्दमां रांगले ।

तुलाचि धरि पोटिशीं कशि तदा वशोदा वरें ?

जरी मळविशी रजोमालिनकाय तूं अंवरें ॥ केका. ८७

हाही श्लोक वात्सल्याने व भक्तिभावाने केवळ ओथंपलेला आहे. येथे प्रथम 'नावडती वस्तु कितीही चांगली असली तरी सदोष भासते व आवडती वस्तु सदोष असली तरी चांगली वाटते' हा सामान्य सिद्धान्त पाहिल्या चरणांत कथन केला

असून ' आपलें धुळीनें भरलेलें मूलही आडवापास गोजिरवागे वाटने ' या विशेष विधानानें त्याचें समर्थन केलें आहे. अशा रीतीनें हा अर्थान्तरन्यास अलंकार झाला आहे. पुनः दुसऱ्या चरणांतलें विधानाचें समर्थन करणारें परमेश्वराच्या बालपणीचें विशिष्ट उदाहरण शेवटच्या दोन चरणांत दिल्याकारणानें तेंच दुसरे अर्थान्तरन्यास झाला आहे. व या सुंदर कोटिकमाचें पर्यवसान शेवटीं ' हे देवा अशा रीतीनें ' आवड गोड ' हा न्याय सर्वत्र लागू असून, आपलें मूल कितीही घागीनें भरलेलें व मलिन असलें तरी तें मातापितरांना आवडतें असें जर तुज-विषयांच्या यशोदामाईच्या आवडीवत्तन दिसून येतें, तर मग हा मी तुझे लेंकळ अगदीं अपंग व अनाथ असें असून, माझा कां तूं अंगीकार करीत नाहीस ? ' अशा ध्वन्यर्थात होत असल्यामुळे श्लोकास अनुपम चित्तवेवकता आली आहे.

२७. सहृदय अलंकारांच्या योजनेमुळे रसपरिपोष झाल्या वीं उदाहरणें येथे आगखी देत वसण्याचें कारण नाहीं. प्रत्येक वाचकास तीं सहजासहजीं वाटेल तितकीं आढळून येणारी आहेत. या बाबतींत मुख्य लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही कीं, कल्पना व भावना हीं दोन काव्याचीं भिन्न अंगें असलीं म्हणून तीं एकमेकांस विरोधी आहेत असें मात्र नाहीं. भावनांचा उल्लास व कल्पनांचा विलास हीं दोन्ही उत्कृष्ट काव्यांत एकत्र झालेलीं आढळतात, व काव्याचीं हीं दोन्ही अंगें पुष्कळ अंशां एकमेकांस पूरक असलेलीं आढळून येतात. जगांतलें बहुतेक पहिल्या दर्जाचे कवि या दोन्ही अंगांनीं परिपूर्ण व दोन्ही बाबतींत सारखेच सामर्थ्यवान् असलेले आढळतात. कल्पना व भावना हीं दोन्ही अंगें ज्याचे ठायीं अत्यंत उत्कर्षाप्रसंगेलेलीं दृष्टीस पडतात, अशा कवींमध्ये प्रथमच निर्देश करण्यास योग्य असा आमचा कविकुलगुरु कालिदास होय. अत्यंत हृद्य अशा कल्पनाविलासावरोवरच मानवी हृदयांतली नाजूक भावनांच्या तारा छेडून त्यांतून मधुरकोमल सूर काढणारें रसाभिव्यक्तिचातुर्यही त्याच्या काव्यांत दिसून येतें. महाराष्ट्र कवि ज्ञानेश्वर हेही कल्पना व भावना या दोन्ही तारांवरतीं अप्रतिम करामत करून दाखविणारे अभिजात कारागीर होत. मनोहर कल्पना आणि उदात्त भावना यांचें असें कांहीं अपूर्व मलिन ज्ञानेश्वरांत झाले आहे कीं त्याचें वर्णन करण्यास सर्वसामान्य उपमा श्रान्त पुरे पडण्याजोगे नाहींत. ज्ञानेश्वरांनींच म्हटल्याप्रमाणें

जैसा पंचमालाप सुगंध । कीं परिमळ आणि सुखाद ।

अशा रीतीनें लौकिक सृष्टींत एकत्र आढळत नसलेल्या गुणांचा एकत्र समवाय

कल्पून मगच त्याची उपमा ज्ञानेश्वरांच्या वाणीस द्यावी लागेल. अशा कालिदास अगर् ज्ञानेश्वर यांच्यासारख्या सव्यसाची वाग्दीरांच्या जोडीस न वसावेतां येण्या-जोगे एकांगी प्रतिभेचेही कवी प्रत्येक वाङ्मयांत दिसून येतात. परंतु त्यामुळे कल्पना व भावना यांचे विरोधित्व दिसून न येतां त्या एकमेकांपासून भिन्न आहेत येवढेच सिद्ध होतें. गीर्वाणसाहित्यांत भवभूति हा कवि केवळ भावनाप्रधान असा आढळतो तर वाणासारखे कल्पनातरल परंतु भावनेच्या बाबतींत दरिद्री असेही कवि दिसून येतात. आंग्लवाङ्मयांतही वायरनसारख्या कल्पना व भावना या दोन्ही अंगांनीं समृद्ध असलेल्या कवींप्रमाणें शेली इत्यादि कल्पनाप्रधान कवि व वर्डस्वर्थ, कोलरिज इत्यादि भावनाप्रधान कवि आढळतातच. महाराष्ट्रवाङ्मयांत पाहूं गेलें तर काव्याच्या दोन्ही अंगांत सारखेच निपुण असे कवि ज्ञानेश्वरांखेरीज तुकोबा-राय, मुक्तेश्वर व मोरोपंत हेच आढळतील असे वाटते. एकनाथांच्या काव्यांत कल्पनाचापल्यापेक्षां भावनेचें प्राधान्यच विशेष दृष्टीस पडते. वामनपंडित तर कल्पनेच्या बाबतींत दरिद्रीच आहेत; व अनंत, आनंदतनय साम्राज्यवामन वगैरे श्लोकरचनेच्या बाबतींत वामनपंडितांचे अनुयायी कविमंडळही साधारणतः तसेच आहे असे म्हटल्यास चालेल. नामदेवादिक प्रासादिक अभंगकारही भावनाप्रधान कवींच्या वर्गांत प्रामुख्याने मोडगारे होत.

२८. महाराष्ट्रकवींच्या वरील वर्गीकरणांत मोरोपंतांचे नांव दोन्ही अंगांनीं परिपूर्ण असणाऱ्या कवींच्या वर्गांत दाखल केले आहे तें थोड्याशा अवलोकनाअंतीं कोणासही पटण्यासारखें आहे. कल्पनेच्या बाबतींतिलें पंतकवितेचें अभिजात वैभव केवढें अगार आहे याचें सूचक दिग्दर्शन आतांपर्यंत केलेच आहे. त्यावरून पंत हे, पोथी खाकोटीस मारून लग्न करणाऱ्या व देवळांतल्या आजीबाईपुढें तोंडाचा पट्टा सोडणाऱ्या सामान्य पुराणिकांपैकींच एक जड व मतिमंद पुराणिक नसून, अभिजात कवि होते व निसर्गदत्त कल्पनाशालिता फार मोठ्या प्रमाणांत त्यांच्या ठायीं वसत होती हें दिसून येईल. कल्पनेप्रमाणेंच भावनेचा उठाव करून रसपरिपोष करणांतही ते तितकेच कुशल होते. आतांपर्यंतच्या विवेचनांत कल्पनेच्या बरो-बरीचें महत्त्वाचें अंग म्हणून रसाचा अनेकवार उल्लेख आला असला तरी पंतकवि-तेतील व जुन्या महाराष्ट्रकवितेतील रसाविर्भावाचें स्वतंत्र विवेचन केलेलेच नाही. तें याच्या पुढें करून या बाबतीतील वस्तुस्थितीचें ज्ञान वाचकांस करून देण्याचा उद्देश आहे.

२९. ध्वनिप्राधान्यवादी शास्त्रकार काव्यामध्ये रसालाच आत्मा मानून अलंकारां-
दिकांस गौण ठरवतात हे आपण मागे पाहिलेच आहे. याच संप्रदायाचे अनुयायी
व रसाला, त्यांतल्या त्यांत शृंगाराला, काव्याचे सर्वस्व मानगारे आचार्य गोवर्धन
हे आपल्या आर्यासप्तशतीत म्हणतात—

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ् मुदे सरसा ।

अरसा सालंकृतिरपि न रोचते शालभंजीव ॥

‘ अलंकाररहित परंतु सरस अशीच वाणी आनंदास कारण होते, तीच नीरस
असून अलंकारांनी खचलेली जरी असली तरी ती सजवलेल्या वाहुलीप्रमाणे आंखा-
ददायक होत नाही. ’ अलंकारांचे व्यर्थत्व प्रतिपादन करण्यासाठीच लिहिलेल्या या
आर्यत आपल्या वाहावलेल्या कल्पनेचे साहाय्य घेऊन कवीने स्वतःच समर्पक अशा
दोन अलंकारांची योजना केली आहे ही मोठी पाहण्यासारखी मौज आहे. परंतु
ही विसंगति, व ही विसंगति ज्यामुळे उत्पन्न झाली ते एकांतिक मताचे प्रतिपादन
जर सोडून दिले तर या गोवर्धनाचार्यांच्या म्हणण्यांत बराच तथ्यांश आढळतो
असे म्हणण्यास हरकत नाही. काव्यामध्ये कल्पनाविलास व अलंकार यांना जरी
कितीही महत्त्व असले तरी रसाचा पूर्णपणे अभाव असल्यास ते काव्य टाकाऊच
ठरेल यांत संशय नाही. मानवी अंतःकरणाच्या भावनांशी तादात्म्य पावून सुंदर
शब्दांत, इतर सर्व जनांना त्यांच्याशी समरस होतां येईल अशा रीतीने त्यांचे
वर्णन करणे हे काव्याचे एकमेव नसले तरी एक मुख्य कार्य आहे यांत संशय
नाहीं. अर्थात् ज्यांत रसालास मुळांच आढळत नाही, ते काव्य अगदी निकृष्ट
प्रतीचे होय असा कोणीही रसिक अभिप्राय देईल. तेव्हां पंतकवितेची व जुन्या
महाराष्ट्र कवितेची योग्यता ठरवावयाची असल्यास या जुन्या कवींनी आपल्या
काव्यांत कांहीं रसनिष्पत्ति केली आहे की नाही, केली असल्यास तिचे स्वरूप
एकंदरीने कशा प्रकारचे आहे या मुद्यांचा विचार करणे अवश्य आहे.

३०. आमच्या बहुतेक सर्व जुन्या मराठी कवींची रचना भक्तिरसपरिपूरित असते
हे सुप्रसिद्ध आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम इत्यादिक प्रासादिक संतमंडळांच्या
काव्यांत तर ईश्वरविषयक रतिजन्य भक्तिरस व निर्वेदजन्य शांतरस यांखेरीज
दुसरा रस प्रायः आढळतच नाही. वामन, मोरोपंत, श्रीधर वगैरे जे भाविक परंतु
प्रत्यक्ष संतमंडळांत सामील न होणारे कवि आहेत त्यांच्या काव्यामध्ये शृंगारादिक
रसांचा प्रसंग विशेषीं प्रादुर्भाव झालेला आढळतो. परंतु त्या सर्व रसालासाभोवती

भक्तीचे नेहमीं प्रतीत होणारे वृष्टन असते. त्यांनीं वर्णन केलेल्या सर्व कथा ईश्वर-विषयक असल्यामुळे व ईश्वराविषयी पूर्ण भक्ति त्यांच्या हृदयांत नेहमीं वागत असल्यामुळे त्यांच्या सर्व ग्रंथांवर परमेश्वरभक्तीची छाया एकसारखी पडलेली असते; व प्रसंग असो वा नसो भक्तिपरच उद्गार त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडतात. भागवत दशमांत एके ठिकाणीं दशोदामाता तांक घुसळीत दसली असतां तान्हा कृष्ण तिच्याजवळ स्तनपानाच्या उद्देशाने येऊन तिचे घुसळणे थांबवितो असे वात्सल्यपूर्ण वर्णन आहे. मूळ भागवतांत—

तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नतीं जननीं हरिः ।

गृहीत्वा दधिमथानं न्यबेधत्प्रीतिमावहन् ॥

येवढेच बालकाच्या चरित्रास शोभणारे उद्गार आहेत. परंतु पंतांना या गोष्टीचे वर्णन करितांना देखील भक्तीचा उमाळा आला आहे.

वसवीं बळेंचि तीस स्तन्यार्थी देव तो धरुनि रवी ।

असे सरळ मूळाचे रूपांतर करून पुढे—

शिशुपण तिच्या न केवळ उद्गारा आमुच्याहि तें मिरवी ॥ मं. भा. १०.१७००
असे भक्तिरसाचा उद्भाव करणारे स्वतःचे उद्गार त्या वर्णनास जोडून दिले आहेत. आतां वात्सल्य व भक्ति या दोन रसांचा परस्पर विरोध नसल्यामुळे हे उद्गार येथे उत्कृष्ट शोभतात हे सांगावयास नकोच. परंतु पंतांसारख्या भगवद्भक्तांचे भक्तिप्रेममय उद्गार कोठेहि आले तरी ते काव्यास मार्दव व शोभाच आणितात; त्यांचा विरस करित नाहीत, ही सर्व रसिकांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे.

३१. अगोदर मूळ भागवत हा ग्रंथच भक्तीने ओतप्रोत भरलेला आहे. त्यामध्ये व त्याच्याबरोबरच पंतकृत मंत्रभागवत व कृष्णद्विजय यांमध्ये शृंगारादि नव-रसांचा आविर्भाव दृष्टीस पडत नाही असे नाही. परंतु शृंगारादि रसांचा कितीही विलास भागवतांत दिसून येत असला तरी तो नेहमीं भक्तीच्या पायावर उभारलेला असतो किंवा सरतेशेवटीं भक्तीमध्ये परिणत होतो, हे उदाहरणे घेऊन दाखवितां येईल. पहिले उदाहरण कालियमर्दनाचे (मूळ भागवत अ. १६ मंत्रभागवत १०.२७० ते २९१). कालियमर्दनाच्या कथेमध्ये भागवतकारांनीं अद्भुतरसाची वाचकांना उत्कृष्ट मेजवानी केली आहे. परंतु ते अद्भुतरसपूर्ण वर्णन संपल्यानंतर लगेच कालियपत्न्यांनीं केलेली कृष्णाची भक्तिभावपूर्ण स्तुति सुरू होऊन एकंदर कथानकाचे भक्तिरसामध्ये पर्यवसान होतें. दुसरे उदाहरण रासकडिमर्वाळ शृंगाराचे

(भा. स्कं. १० अ० २९-३३. मं. भा. १०. ३७६ ते ४०७): रासक्रीडेमध्ये श्रीकृष्णहृषी परमेश्वराचा व गोपींचा अप्रशस्त शृंगार भागवतकारांनीं वर्णन केला आहे असे कित्येक प्राकृतांचे म्हणणे आहे. परंतु असल्या वाचाळ लोकांस उत्कृष्ट उत्तर म्हणजे त्यांना दृष्टि जरा शुद्ध करून रासक्रीडेचा भाग वरील दोन्ही ग्रंथांतून वाचावयास सांगणे हेच होय; रासक्रीडेचे वर्णन वाचतांना शृंगारापेक्षां गोपींच्या मधुर भक्तिभावाचीच जास्त उत्कृष्टतेनें प्रतीति होते इतकी परमेश्वरभक्तीची दाट छाया त्या कथानकावर सर्वत्र पडली आहे. रुक्मिणीविवाहकथेचे उदाहरण तर याहूनही समर्पक आहे. (मूळ भागवत व कृ. वि. अ. ५२, ५३. शिवाय कृ. वि. अ. ८३ पद्या.) त्या विवाहकथेचे वर्णन वाचून रुक्मिणीला, स्वयंतीविषयीं अस्फुट शृंगाराचा उद्गम जिच्यामध्ये झाला आहे अशी विवाहोत्सुक प्रेममय वधू समजावी कां परमात्म्याच्या कैवल्यप्रद दर्शनाविषयीं सोत्कंठ असलेली व तन्मय वृत्ति होऊन स्वत्व विसरलेली भक्तश्रेष्ठा समजावी याचाच विचार पडतो !

अभयप्रदपदपद्मीं म्यां तेव्हां घातली मिठी घट्ट ।

धट्ट क्षंगभरिं झाल्ये केली स्वाभाविक त्रपा गट्ट ॥ कृ. वि. ८३. ९७

हे रुक्मिणीचे उद्गार, किंवा

चामर ढाळित पार्श्वीं विनये प्रेमें सदा उभी राहें ।

पाहें श्रीपद, नेणें वसत्ये मीं काय कीं उभी आहे ॥ कृ. वि. ८३. १६८-

तुमच्या आशीर्वादे जन्मोजन्मीं घडो अशी सेवा ।

हे वाङ्मनःशरीरें करितों विज्ञापना सदा देवा ॥ कृ. वि. ८३. २११.

हे इतर कृष्णस्त्रियांचे उद्गार केवळ शारीरिक विषयोपभोगामध्ये पर्यवसान पावणारे पतिपत्नीविषयक प्रेम व शृंगार यापेक्षां निष्काम भक्तिभावाचीच अधिक प्रतीति उत्पन्न करित नाहीत काय ? वीररसाचीही तीच गोष्ट. दशमाच्या छान्दाव्या अध्यायामध्ये स्पष्टमन्तक मण्याकरितां श्रीकृष्णाचे व जांबवानाचे झालेले युद्ध वीररसाचा प्रादुर्भाव करणारे आहे. परंतु ते युद्ध संपते न संपते तांचे जांबवानाळा कृष्णाची ओळख पटून तो भक्तीनें नत्र होऊन कृष्णाची स्तुति करूं लागतो. अशा रीतीनें वीररसाचीही शेवटीं भक्तिरसांत परिणति होते. पंतांनीं तर कृष्णजांबवानांच्या युद्धाचे चांगलेच वर्णन केलेलेही नाही. जांबवंतकृत स्तुति मात्र पृथ्वीवृत्तांत सहा श्लोकांमध्ये सुंदर वर्णिली आहे. (कृ. वि. अ. ५६. श्लोक २९-३४.)

३२. अशा तऱ्हेनें पंतकाव्यांता जेथे तेथे भक्तिरसाचा उत्कर्ष दिसून येतो असे

चर प्रतिपादन केलें खरें. पण सगळेंच मुसळ केरांस ! भक्तीला मुळी आमच्या साहित्यशास्त्रकारांनीं रसच मानलेले नाहीं; मग भक्तिरसाचा उत्कर्ष झाला असे म्हणण्याची गोष्ट तर दूरच. आमचे संस्कृत साहित्यशास्त्रकार शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स, रौद्र व शान्त असे नऊ रस मानतात हे प्रसिद्धच आहे. हे रस कसे उत्पन्न होतात याचे स्पष्टीकरण येणेप्रमाणे आहे. रति (प्रेमा-ख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः), उत्साह, शोक, विस्मय, हास, भय, जुगुप्सा, क्रोध, निर्वेद या ज्या मनुष्यामध्ये कायमच्या स्थित असणाऱ्या नऊ अंतःकरणवृत्ति लक्ष अनुकूल परिस्थितीच्या योगाने उद्दीपित होऊन बाहेर व्यक्त झाल्या म्हणजे त्यांस रस म्हणातात.* मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये वासनारूपाने स्थिर असणाऱ्या या रति, उत्साह इत्यादि ज्या नऊ भावना आहेत त्यांस प्रत्येकीं स्थायिभाव अशी संज्ञा आहे. वाचकांच्या मनांत बीजरूपाने नेहमीं स्थिर असणारे स्थायिभाव काव्यांतील आलंकार-उद्दीपन-विभाव, अनुभाव, व्यभिचारिभाव यांनीं परिपुष्ट होऊन व्यक्त झाले म्हणजे रसत्वाप्रस प्राप्त होतात. अनुकूल कारणांच्या योगाने कोणताही स्थायिभाव परिपुष्ट होऊन उबवळून आला म्हणजे अंतःकरणास जो अनिर्वचनीय असा अनुकूलसंवेदनात्मक अनुभव घडतो तो रस होय.† अर्थात् स्थायिभाव हेच रसरूपाने परिणत होत असल्यामुळे, स्थायिभावाशिवाय कोणताही रस असू शकत नाही व जितके स्थायिभाव तितकेच रस असू शकतील हे उचड आहे.

३३. आतां रति आदिकरून जे स्थायिभाव मानले आहेत त्यांत भगवद्भक्ति किंवा ईश्वरविषयक प्रेम असा स्थायिभाव जुन्या आलंकारिकांनीं मानलेला नाही; व जगन्नाथरायांपर्यंत जे अलीकडील अलंकारमर्मज्ञ होऊन गेले त्यांनीं जुन्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून भगवद्भक्तीला साहित्यशास्त्रांत शिरण्याचा जो मज्जाव द्यावा तो कायमच केला आहे. हे सर्व विवेचक रति, म्हणजे स्त्रीपुरुषविषयक प्रेम, यालाच स्थायिभावामध्ये गगतात. इतर गुरुदेवतादिविषयक प्रेम्हाला स्थायिभाव न मानतां रसत्वाप्रस कधीं पोचू न शकणारा असा कर्मा महत्त्वाचा भाव मानतात.‡

* व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावां रसः स्पृतः ॥—काव्यप्रकाश, उल्लास ४.

† विभाव, अनुभाव इत्यादि कारणे हों काव्यांत प्रत्यक्ष शब्दांनींच वर्गन केलेली असतात. त्यांमसून जो रसानुभव घडतो तो मात्र अप्रत्यक्षरूपेण म्हणजे व्यंजनेने घडतो. अशा रीतीने रसप्रधान काव्यांत व्यंग्य प्रधान असल्यामुळे त्यास ध्वनिकाव्य म्हणतात इ० इ० विवेचन मार्गे आले व आहे.

‡ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तयाञ्जितः । भावः प्रोक्तः—का. प्र. ४०.

जगन्नाथरायांनीं तर त्याला 'व्यभिचारी,' म्हणजे मुख्य रसांच्या अंगभूत असणारा व श्रृंगकाल टिकणारा भाव म्हटले आहे.—स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्याश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः । गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी ॥ रसगंगाधरः पृ. ३१-३२.

अर्थात् देवताविषयक रति, म्हणजे भक्ति, हिला स्थायिभावत्वच प्राप्त होत नसल्यामुळे ती रसांच्या पदवीपर्यंत मुळांच पोचू शकत नाहीं हे ओघानेच आले. आतां भगवद्भक्तांना जिगा अनुभव घडतो अशी ईश्वररूपा आलम्बन (आधार) असलेली व रोमांच, अश्रुपात वगैरे अनुभावानीं प्रतीत होणारी भक्ति रसाप्रत कां पोधू नये व भगवंताविषयांचा जो अनुराग त्याला स्थायिभाव तरी कां मानू नये अशी शंका येथे उत्पन्न होण्याजोगी आहे. व रसगंगाधरकारांनीं ही शंका उत्पन्न करून तिचा विचारही केला आहे. हे विवेचन संस्कृत शास्त्रकारांच्या विवेचन-पद्धतीचे एक लहानसे परंतु सुरेख उदाहरण असून इतर दर्शनांही मोठे उद्बोधक असल्यामुळे येथे उतरून वेतले आहे.—

“ अथ कथमेत एव रसाः । भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्त्वृषादिसः परिवेषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तेरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपहवत्वाद् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः । न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भावमर्हति । अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वाद् ।

उच्यते—भक्तेर्देवादिविषयरतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्तिताः ॥ इति हि प्राचां सिद्धान्ताद् । नच, तर्हि कामिनीवेषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु, रतित्वाविशेषाद्, अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वं, कामिन्यादिरतीनांच भावत्वम्, विनिगमकाभावात्;— इति वाच्यम् । भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्थापकत्वेन स्वातंत्र्यायेनात् । अन्यथा पुत्रादिविषयाया अपि रतेः स्थायिभावत्वं कुतो न स्यात्, न स्याद्वा कुतः शुद्धभावत्वं जुगुप्साशोकादीनाम्, इत्यखिलदर्शनव्याकुलो स्यात्; रसानां नवत्वगणना च मुनिवचननियन्त्रिता भज्येत; इति यथाशास्त्रमेव ज्यायः ।”

रसगंगाधर. पृ. ४५, ४६.

याचा भावार्थ थोडक्यांत पुढीलप्रमाणे सांगतां येईल.—

* शंका—(वर सांगितलेले नऊ) हेच तेवढे रस असे कसे मानून चालेल ?

स्वरुण भागवतादिपुराणांच्या श्रवणसमयीं भगवद्भक्तांच्या अनुभवास येणाऱ्या भक्तिरसाचें अस्तित्व नाकवूल करतां येणार नाहीं. भगवदनुरागरूपी भक्ति हा थांतील स्थायिभाव (मानतां येईल). अनुराग हा स्वभावतः वैराग्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे या रसाचा शांतरसामध्येही अन्तर्भाव करणें शक्य नाहीं.

‘ उत्तर—भक्ति, म्हणजे देवादिविषयक रति, हिचा केवळ भावांमध्ये अंतर्भाव केला असल्यामुळे ती रस होऊं शकत नाहीं. ‘ देवादि विषयक रति (केवल) भावरूप आहे ’ असाच प्राचीनांचा सिद्धांत आहे.

‘ शंका—तर मग दोहोंमध्ये रति ही सारखीच असल्यामुळे कामिनीविषयक रतीला देखील देवविषयक रतीप्रमाणें ‘ भाव ’ च म्हणा, किंवा भगवद्भक्तीला स्थायिभाव मानून कामिन्यादि रतींना केवळ ‘ भाव ’ माना; कारण निर्णायक कारण तुमच्याजवळ कांहींच नाहीं.

‘ उत्तर—असें म्हणणें बरोबर नाहीं. भरतादि मुनींचेच वचन रसभावा-दिकांच्या बाबतींत प्रमाण असल्यामुळे स्वतंत्र विचारास येथें अवकाश नाहीं. नाहीं तर, पुत्रादिविषयक रतीला स्थायिभावत्व कां असूं नये किंवा जुगुप्साशोकादींना तरी केवळ ‘ भाव ’ कां मानूं नये (असे सर्वत्र फाटे फुटून) सर्व शास्त्रामध्ये गोधळ माजेल; (व) मुनिवचनानें नियंत्रित केलेली रसांची नऊ ही संख्या बाधित होईल तेव्हां शास्त्रास अनुसरून असलेलें मत (स्वीकारणें) अधिक चांगलें होय.’

उपर्युक्त विवेचन अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद आहे. पूज्य मानलेल्या प्राचीन शास्त्रकारांचीं वचनें म्हणजे ब्रह्मलिखित समजून त्यांच्या बाहेर होतां होईतों जावयाचें नाहीं ही जी अलीकडील संस्कृत ग्रंथकारांची प्रवृत्ति ती वरील उक्त्यांत उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिंबित झालेली दृष्टीस पडते. स्वतंत्र रीतीनें विचार करणारे धीट गडी या काळांत आमच्यामध्ये निपजत नसत असें नाहीं. परंतु अशा अनियंत्रित भराच्या मारणाऱ्या लोकांच्या अमर्याद विचारांना जड दुडाच्या प्रतिष्ठित ग्रंथकारांचा चांगलाच पायबंद असे. शक्य तोंपर्यंत परंपरागत विचारसरणीच्या बाहेर जावयाचें नाहीं व जेथें फेरबदल करणें अगदींच अवश्य असेल तेथें पूर्वपरंपरेस अनुसरून अवश्य तेवढाच बदल करावयाचा अशी आमच्या ग्रंथकारांची प्रवृत्ति दिसून येते, व हीच प्रवृत्ति जगन्नाथांच्या वरच्या उक्त्यांत प्रकट झाली आहे. त्यांचा शंकावार हा मूलोच्छेदी (Radical) व तर्कानुसारी विचारसरणीचा मनुष्य आहे. भरतादि मुनींची वचनें वगैरे तो कांहीं जाणत नाहीं.

त्याच्या तर्काच्या मुसंडीच्या तडाक्यांत जे येईल त्याचा तो धुव्वा उडवणार-
याच्या उलट, प्राचीन कालापासून शास्त्राची जो घडी बसली आहे तिचा
उच्छेद केल्याने सर्वत्र अनवस्था माजेल यास्तव प्राचीन मुनिवचनांना धरून चाल-
णेच इष्ट आहे असे पंडितराज प्रतिपादीत आहेत. पंडितरायांच्या बाजूला तर्काचे
पाठकळ नाही. स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमाला रस मानावयाचे व भगवद्भक्तीला ती योग्यता
द्यावयाची नाही असा पंक्तिप्रबंध कां म्हणून ? स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमलीलांच्या
वर्णनानेच हृदय तन्मय होऊन अलौकिक आनंद होतो व भगवंताच्या प्रेमळ
लीलांच्या गानाने तो होत नाही असे कोण म्हणू शकेल ? व म्हटले तरी ते
कोण ऐकून घेईल ? परंतु जगन्नाथपंडितांना या युक्तिवादाचे काय होय ? त्यांनी
स्वतः गंगालहरीसारख्या भक्तिरसपूर्ण काव्ये लिहिलीं असलीं तरी साहित्याचा
शास्त्रीय वाद निघाला असतां भरतादि मुनींच्या पावलावर पाऊल ठेवून त्यांना
भक्तीला रसाच्या प्रांतांत येण्यास प्रतिबंध केलाच पाहिजे !

परंतु हे भरतादि मुनि तरी असे कसे चकले ? ज्यांनीं शास्त्र निर्माण केले व
अनंतकालपर्यंत अबाधित टिकावे यासाठीं शाश्वत तत्त्वावर आधारलेले नियम
ज्यांनीं घालून दिले त्यांच्या हातून ही ढोबळ नजरवूक कशी झाली ?—असा
विचार कोणाच्याही मनांत येणे साहजिक आहे. तेव्हां रसविचारांत प्रथमपासून
भक्तीला स्थान कां दिले गेले नाही याचा जरा खोल विचार करून काय निष्पन्न
होते तें पाहूं.

३४. मागे सांगितले व आहे कीं, रसाच्या कल्पनेचा उगम प्रथम नाट्यशास्त्रांत
झाला. नाट्यशास्त्राचा प्रणेता जो भरतमुनि त्यानें व रसांचा विचार करून प्रथम नियम
घालून दिले असे नंतरचे ग्रंथकार मानतात. उल्लेख ग्रंथांमध्ये रसाचे अगदीं
प्रथम विवेचन केलेले आढळते तें ' भरतनाट्यशास्त्र ' नामक भरताच्या नांवावर
सोडगाच्या नाट्यशास्त्रावरील ग्रंथामध्ये व. आणि या व नाट्यशास्त्रावरील इतर
ग्रंथांमध्येच रस, त्याचीं अंगे व उपांगे यांचे विशेष विस्ताराने विवेचन केलेले
आढळते. तेव्हां रसाचा विचार हा प्रथम नाट्यशास्त्रामध्ये उगम पावला व तेथून
पुष्कळ अवकाशांनंतर त्याचे कलम अलंकारशास्त्राच्या प्रांतांत केले गेले. रस-
कल्पनेचा उगम नाटकांच्या संबंधाने झाला ही गोष्ट लक्षांत ठेवली म्हणजे पुष्कळच
गोष्टींवर प्रकाश पडतो. मूळचे रस आठव होते. विक्रमोर्वशीय नाटकामध्ये (अंक २)
कालिदासाने आठव रसांचा उल्लेख केला आहे. अमरकोशामध्ये आठव रसांचे

परिगणन केले आहे. भरतनाट्यशास्त्रामध्येही शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स व रौद्र या आठच रसांचे विवेचन आहे. तेव्हां प्राचीन काळां रस आठच मानलेले होते हे निर्विवाद आहे. हीं आठही नांवे पाहिलीं म्हणजे हे सर्व रस नाटकांमध्ये अभिनय, देखावे वगैरेच्या साधनांने उद्दीपित करण्याजोगेच आहेत हे सहज लक्षांत येईल. शृंगार, वीर व करुण या रसांची खुलावट अत्यंत काव्यपूर्ण अशा वाचिक संभाषणापेक्षांही आंगिक अभिनयाने किती तरी पट जास्त होऊं शकते हे कोणासही सहज पटण्यासारखे आहे. वाक्कीच्या अद्भुतादि रसांचीही तीच गोष्ट आहे. आपल्या समाजांत नाटकांचा व नाटकी लोकांचा पूर्वापासून जो दर्जा मानलेला आहे त्यास अनुसरून केवळ सांसारिक जगांत अनुभवास येणारे असेच रस नाट्यशास्त्रकारांनीं कल्पिले होते हे उघड दिसते. नाटकांचे वातावरणच आदिनासून अंतापर्यंत वैराग्य, भक्ति वगैरे परमार्थप्रवण वृत्तींस प्रतिकूल असते. नाटकांचे स्वरूप अगदीं हीन झाले तर ते अचकट विचकट तमाशाच्या पायरोपर्यंतही जाऊन ठेवेल परंतु ते अगदीं उच्च झाले तरी सात्विक मनोरंजन करणारे व सामाजिक नीतीचा मनोवैधक रीतीने बोध करणारे येथपर्यंतच त्याची मर्यादा जाऊं शकेल. ऐहिक व्यवहाराच्याही पलीकडे जाऊन केवळ परमार्थमय व शांतरसपूर्ण असे नाटकांचे स्वरूप वनू शकत नाहीं असाच आजपर्यंतचा अनुभव आहे. अर्थात् नाट्याच्या जगांत उगम पावलेल्या रसांच्या कल्पनेत वैराग्यभक्त्यादि भावनांस वाव नव्हता ही गोष्ट अगदीं साहजिक व समुचित कशी होती हे लक्षांत येईल. पुढे रसभावादिकांचे विवेचन साहित्यशास्त्राने आपलेसे करून घेतल्याबरोबर व्यापक विचारास सुरवात होऊन रसांच्या संख्येत भर पडत चालली यावरूनही रसकल्पनेच्या संकुचिततेस नाट्यशास्त्रच कारण होते हे दिसून येते.

३५. रसविचाराला साहित्यशास्त्राने मांडीवर धेतल्यावर त्याची वाढ व जोपासना सुरु झाली. नाटकांचे स्वरूप मनोविकारांस चेतविणारे, उत्तेजक असल्यामुळेच त्याच्या विषयाला जी एक स्वाभाविक मर्यादा पडली होती तशी मर्यादा काव्याच्या साम्राज्यांत कधीं पडणेच शक्य नव्हते. अमुकच भावनांचा उत्कर्ष करावा व अमुक भावनांचा करूं नये असा काव्याच्या प्रांतांत कोण कोणाला निर्बंध करणार ? अर्थात् सांसारिक जगांतल्या शृंगार, वीर इत्यादि भावनांबरोबरच पारमार्थिक जगांतल्या सर्वभूतात्मभाव, क्षांति, तितिक्षा, वैराग्य, भक्ति इत्यादि भावनांनीं विलसणाऱे

काव्यही विवेचकांच्या नजरेस येऊं लागले; व रसाच्या अष्टविभागात्मक व्यवस्थेत अशा काव्याची कांहीं सोय लागत नाही असें दिसून येतांच रसतत्वाचा शास्त्रीय व व्यापक दर्शन विचार सुरू झाला. ' निवेदस्थायिभावोऽस्ति शांतोऽपि नदमो रसः ' असें म्हणून काव्यशास्त्रज्ञांनीं शांत या नवव्या रसाची प्रतिष्ठापना केली. भक्ति, दया, वत्सल, प्रेयान् वगैरे रस मानणारेही आणखी कांहीं आलंकारिक निघाले. परंतु हे रस कांहीं शेवटपर्यंत सर्वमान्य होऊं शकले नाहींत. रसांच्या उगमस्थानाचा जो छाप एकंदर रसविचारावर पडला तो कधीही पुसून जाऊं शकला नाहीं. हास्य, अद्भुत, बीभत्स हे एकंदर काव्यविस्ताराच्या मानाने अगदीं क्षुद्रक असलेले रस केवळ मुनिवचनाच्या आधारावर साहित्यशास्त्रांत कायमचे स्थान वळकावून बसले. तर भक्ति, वैराग्य, वत्सल, या महत्त्वाच्या रसांना जगन्नाथपंडितांसारखे स्वतंत्र विचाराचे व स्वतः उत्कृष्ट भक्तिपर काव्ये लिहिणारे रसिकही त्याच मुनिवचनाच्या मुरवतीस्तव मज्जाव करूं लागले.

३६. काव्यशास्त्राच्या इतिहासाच्या दर्शन हा विचार झाला. परंतु मानवी अंतःकरणाच्या प्रवृत्ति लक्षांत घेऊन अंतर्मुख दर्शन विचार केल्यास या विषयाची दुसरीही एक उपपत्ति सुचवितां येते. शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स व रौद्र या आठ रसांच्या मुळाशीं असलेल्या भावना घेतल्या तर त्या सर्वजनसामान्य व स्वभावसिद्ध आहेत असें दिसून येईल. परस्पर सहवासापासून स्त्रीपुरुषांच्या मनामध्ये शृंगाराचा उद्भव होणें, आवडतें परंतु अवघड कार्यं करणें असल्यास वीरवृत्तीचें स्फुरण होणें, भयानक वस्तूचें दर्शन झाल्याबरोबर भीति उत्पन्न होणें हे मनुष्यमात्राचे ठायीं अगदीं साहजिक रीतीनें दिसून येणारे विकार आहेत. हे सर्व विकार निसर्गानेच मनुष्याच्या मनांत बीजरूपानें उत्पन्न केलेले असतात, व प्रत्येकाचे ठायीं या विकारांविषयीं एक प्रकारचें अशिक्षितपटुत्व वसत असतें. परंतु भक्ति व वैराग्य या भावना अशा नाहींत. या भावना मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न होण्यास कांहीं एक संस्कार, पूर्वपरंपरा व परिस्थिति यांची आवश्यकता असते. या भावना कितीही उदात्त व कल्याणकारी असल्या तरी, त्या सहज किंवा निसर्गसिद्ध नव्हेत हे कोणासही पटेल. भक्तिप्रवण मनानें जन्मांत एकदांही ईश्वरादुःखं नत्र न झालेले असे लक्षावधि लोक जगांत सांपडतील.* परंतु आजन्म

* नुसतें प्रेम म्हणजे भक्ति नव्हे. त्याचप्रमाणें भक्ति म्हणजे देवाबद्दल वाटणारी भीति नव्हे किंवा सामान्य आदरही नव्हे, हे येथें लक्षांत ठेवले पाहिजे. अगदीं

एकदांही ज्याला भीति वाटली नाही अगर स्त्रीप्रेमाने एकदांही ज्याचे मन विकृत झाले नाही असा मनुष्य जगतीतलावर अत्यंत दुष्प्राप्य होय. तेव्हां यावरून मनुष्य-मात्रास सामान्य व नैसर्गिक असे जे मनोविकार तेच रसाच्या कल्पनेत प्रथम गोवले गेले व विशिष्ट परिस्थिति किंवा संस्कार यांवर अवलंबून असलेल्या ज्या भक्ति, वैराग्य इत्यादि पारमार्थिक भावना त्या वाजूस सारल्या गेल्या अशीही उपपत्ति या वावर्तीत सुचण्याजोगी आहे. भरणादि मुनींनी बुद्ध्याहून नैसर्गिक व अनैसर्गिक असे पृथक्करण करून भक्त्यादि रसांस वाजूस सारले असे म्हणण्याचा अर्थातच भाव नाही; कारण अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद कोणांही केलेला दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. परंतु रसाची कल्पना शास्त्रीय रीत्या निश्चित करणांना साहाय्येकरणेच निसर्गसिद्ध व सर्वजनसामान्य अशा विकारांकडेच त्यांचे मन वळले असावे असे मानणे शक्य आहे. ही उपपत्ति खरोखर कारणीभूत झालेली असो अथवा नसो, रसिकांच्या व मानसशास्त्रवेत्त्यांच्या परीक्षार्थ ती येथे निवेदन केली आहे. तज्ज्ञांच्या कडून तिचे परिशीलन होऊन तिजविषयी चर्चा झाल्यास फायदाच होणार आहे.

३७. संस्कृत साहित्यशास्त्रकार भक्तीला रस कां मानित नाहीत याविषयी हा विचार झाला. महाराष्ट्र साहित्याच्या दृष्टीने पाहतां असा विचार करण्याची कांहीं जरूरी नाही. सामान्यतः मराठीमध्ये आपण भक्तीचा रस म्हणून उल्लेख करतो. मराठी साहित्यशास्त्र आपण जरी संस्कृतांतून सर्व घेतले तरी संस्कृताच्या उसनवारीस अपवाद करून त्या शास्त्रांत भक्तिरसाचा समावेश आपणास करावा लागेल या-विषयी शंका नको. संस्कृताप्रमाणे नाट्यशास्त्राच्या परंपरेचे बंधन आपणास मुळांच असण्याचे कारण नाही, व भक्तीची भावना निसर्गसिद्ध आहे कीं नाही वगैरे वादांत तात्विक दृष्ट्या जरी कांहीं तथ्य असले तरी महाराष्ट्रसाहित्याच्या प्रांतांत त्यास काडीइतकीही मातब्बरी नाही. कारण संतकवींच्या अपूर्व प्रभावामुळे महाराष्ट्र-वाङ्मयांत भक्ति हाच सर्वांत नैसर्गिक व पटाभिषिक्त रस होऊन राहिला आहे. आमच्या जुन्या कवींनी भक्तिप्रेमाचा इतका मुक्काळ करून सोडला आहे कीं,

रानटी किंवा संस्कारहीन मागसाच्या मनांस भक्तीची भावना नसते. संस्कारवान् समाजांतही नास्तिक किंवा अज्ञेयवादी असे अनेक लोक असतात. याशिवाय आजन्म कर्कश व्यवहाराच्या उलाढालींत पूर्णरूपे वुडून गेल्यामुळे ईश्वरविषयक विचार क्षणभरही ज्यांच्या मनास शिवला नाही अशा लोकांचीही संख्या या जगांत कमी भरेल असे नाही.

इतर रसच त्याच्यापुढे दीन व निस्तेज होऊन गेल्यासारखे भासतात. मराठी कवितेमध्ये भगवद्भक्तीचे स्थान इतके मोठे व महत्त्वाचे आहे कीं भक्तीला रस न मानले तर मराठीतील उत्तमोत्तम कविता बहुतेक सर्व नीरसत्वाच्या कोटीत ढकलावी लागेल. एकादे वेळेस शृंगार, हास्य, इत्यादिकांना वाजूस सारले तर चालेल; परंतु भक्तीला ढकलून देऊन मराठी साहित्यकारांचे तरी निदान चालेल असे वाटत नाही.

द्यावे हेंचि विभो ! अभीष्टवरदा ! देवा तुझीं पावले
चितीं नित्य असोत, सर्व म्हणजे या याचका पावले ।

प्रेमें गायिन युष्मदद्भुत यशें, नाचेन युष्मज्जनीं,

पावो निर्वृति याद यादवपते ! पाथोधिच्या मज्जनीं ॥ कृ. वि. ६९.१५.

कृष्णाच्या अपार लीलांचे अवलोकन केल्यावर भक्तिप्रवण चित्ताने नारदानें काढलेले हे उद्गार, किंवा

तो उत्तरोय वस्त्र प्रेमभरें उडयनी करी नृत्य ।

भृत्य प्रभुचा झाला अमित भवांत भ्रमोनि कृतकृत्य ॥ ४३

नाचे श्रुतदेव पुन्हां पूजेचा राहिला विधी अर्धा ।

गंगाधर करि तांडव, त्यासीं यासांच लागली स्पर्धा ॥ ४८ कृ. वि. ८७-

हे श्रुतदेव ब्राह्मणाच्या पूजाविधीचे भक्ताने पाझरणारे वर्णन, किंवा

मन हेंचि फार इच्छीं कीं आतां सेवणें तुझे पाय ।

तुजवांचुनि इतरांच्या भजनीं मजलागिं होय फळ काय ॥ आर्याकेकावलि ६३-

श्रीकृष्णा ! दीनबंधो ! स्वजनसुरसरो ! पावना ! देवदेवा !

जन्मीं जन्मीं खलीलाग्रथनकथन हे दे मयूरासि सेवा ॥ कृ. वि. ९०. ४६-

या भक्तीच्या उमाळ्यासरशीं पंतांच्या निर्व्याज अंतःकरणांतून निघालेल्या प्रार्थना, यांच्यामध्ये व अशाच सर्व महाराष्ट्र कवींच्या शेंकडों, हजारों सद्भावपूर्ण उद्गारांमध्ये जर रसोद्गम झालेला नाही असे मानावयाचे, तर जगाच्या कोणत्याही उत्तमोत्तम कवींच्या उक्तीमध्ये रसाचे अस्तित्व दाखवून देणे फार कठीण जाईल असे आम्हांस वाटते.

३८. असो. भक्तिरसाची ज्यांत छटा नाही असे निर्मिश्र शृंगारादि रस देखील पंतकाव्यांत कोठेच सांपडणार नाहीत असे नाही. कृष्णविजयाच्या ५५ व्या अध्यायांतील मायावती व प्रदुम्र यांची हककित हे एकामागून एक येणाऱ्या निर-

मिराळ्या रसच्छटांचें एक सुंदर उदाहरण आहे. जन्मल्यादरोबर शंवरानें हरण करून समुद्रांत टाकलेल्या व कोळ्याच्या हातीं लागून पुनः शंवासुराकडेच आणला गेलेल्या बालप्रद्युम्नाची हकीकत प्रथम अद्भुतरस उत्पन्न करिते. नंतर प्रद्युम्न वारुण्यांत आल्यावर मायावतीची त्यास ओळख पटून दोघांच्या प्रणयास सुरवात होते न होते तोंच मायावतीच्या तोंडून प्रद्युम्नास त्याची बालवयींची हकीकत कळल्यामुळे तो तात्काल क्रोधाविष्ट होतो व शंवरानें त्याचें युद्ध जुंपते. येथे वाचकांस वीररसाचा अनुभव घडतो. नंतर शंवास मारून गगनमार्गे मायावती व प्रद्युम्न द्वारकेस येतात. तेथे 'हा यदुपतिशम नरमणी' कोण हें कळल्यानंतर रुविमण्यादि मातांस वात्सल्याचें भरते येते व पुढे अध्यायसमाप्तीपर्यंत वात्सल्याचेंच पोषण होत असते. उपाअनिरुद्धसंगमाचा ६२वा अध्यायही असाच शृंगाराच्या दृष्टीने रमणीय वटला आहे. परंतु साठ्याव्या अध्यायांत पंतांनीं याहीपेक्षां बहार केली आहे. कृष्णाच्या कृतककोपयुक्त भाषणानें शोकदिव्हाल होऊन मृच्छिंत झालेल्या रुविमणीचें वर्णन व त्यानंतर सावध होऊन कृष्णाच्या अनुनयानें प्रसन्नचित्त झालेल्या रुविमणीचें वर्णन, हीं दोन्ही वर्णनें फार मनोरम वटलीं आहेत. ईर्ष्याजनित विप्रलंभानंतर प्रियकराच्या अनुनयानें उत्पन्न झालेल्या प्रणयाचें वर्णन फारच खुलतें आहे. मूळ भागवतांत या अध्यायांत लांबलचक व कंटाळवाणीं भाषणे आहेत. परंतु पंतांनीं परमात्मा व जगन्माता यांच्या प्रणयाचा हा प्रसंग थोडक्यांत परंतु बहारीनें व नाजूकपणानें वर्णन केला आहे.

पंतकाव्यांतल्या वीररसात्मक स्थलांचा येथे निदेश करण्याचें किंवा त्यांतील उतारे येथे देण्याचें कारणच नाही. पंतांचें महाभारत किंवा मंत्ररामायणाचें युद्धकांड वाचणाऱ्यांच्या तो सहज कोठेही लक्षांत भरण्याजोगा आहे. युद्धोत्साहाचें व रणधुमालाचें वर्णन करितांना पंत इतके आवेशांत येतात कीं, जणू काय ते स्वतः नुकतेच शमरावणांचें अगर भीष्मार्जुनांचें युद्ध स्वतः पाहून आले आहेत ! पंत हे पूर्वजन्मीं स्वतः कोणी तरी अद्वितीय पराक्रमशाली वीर असावेत व त्या जन्मीं त्यांची पराक्रमाची लालसा अपूर्ण राहिलेली असून ती ते या जन्मीं वीरोत्साहाच्या सळसळणाऱ्या वर्णनानें तृप्त करून घेत असावे ! एरवीं जन्मभर पुराणिकाचा धंदा करणाऱ्यां या सात्विक ब्राह्मणांच्या काव्यांत असा अप्रतिम वीररस कधीं उतरता ना !

शृंगार व वीर यांखेरीज इतर कांहीं रसांचीं सहज आढळलेलीं थोडींशीं उदाहरणे येथे दाखल करूं. प्रसर्गां शृंगार व वीर यांपेक्षांही प्रभावी होणारा व रसि-

काचें हृदय विरघळून टाकणारा करुण रस पंतांच्या काव्यांत काचित् प्रसंगीच परंतु चांगल्या. रीतीने पुष्ट झालेला आढळतो. पुढील चार आर्यांचे अवतरण हें या रसाचें लहानसेच परंतु हृदयस्पर्शी उदाहरण आहे. युद्धभूमीवर मूर्च्छित झालेले रामलक्ष्मण सीतेला दाखविण्यांत आले तेव्हां त्यांना मेलेंले समजून सीता विलाप करते.—

हा देवर ! तुजला मीं पंचवटीमाजि गांजिलें, बापा !
 न वदार्थें तें वदल्यें, म्हणउनि हसलासि काय निष्पापा ? ॥ ३५५
 त्रिभुवनभयहि न हरिलें, स्वरत्नहरदस्यु मारिला नाहीं ।
 मज टाकुनियां गेलां स्वर्गाला कार्य न करुनी कांहां ॥ ३५६
 त्यजिलें जरि मज, तरि हें राहो, तुज विषयहचि नसे, शांता ! ।
 त्यजिली काशि धर्मजा ! वृद्धा विधवैकनंदना माता ? ॥ ३५८
 यापरि बाण्यजलाविलेनेत्री धात्रीमुता विलाप करो ।
 त्रिजटा तेव्हां तीतें समजावी, लोचने पुसूनि करां ॥ ३५९ मं.रा.युद्ध-

कुंभकर्ण निजला होता. त्यास जागा करुणासाठीं राक्षसांनीं जे दीर्घ प्रयत्न केले त्यांचें पुढील वर्णन मोठें मजेदार व हास्यरसाचें सुंदर उदाहरण आहे.

एक सहस्र महारव दुंदुभि संताडिले कितेकांहीं ।
 मुद्गरमुसलें करिती ताडन परि लागती न ते कांहीं ॥ ४३६
 शतसंख्याक जळाचे कुंभहि आणूनि रिचविले कानीं ।
 केशोन्मूलन जालें, केले निजकंठ शुष्क हाकांनीं ॥ ४३७
 चाउनियां काय वळें धांवति आंगावरूनियां, हसती ।
 मृतवन्यगजास जसे वायसगण वेष्टिती तसे दिसती ॥ ४३८
 दशशत गज देहांवर चालविले, ताडिला शिलाशिखरें ।
 निद्रापराजयास्तव केले त्यांहीं प्रसिद्ध युद्ध खरें ! ॥ ४३९ मं. रा. युद्ध-

अद्भुतरसाचा मासला कृष्णविजयाच्या ५५ व्या अध्यायांत दिसून येतो. त्याचा मार्ग उल्लेख केलाच आहे. वत्सलरस तर काय पंतांच्या काव्यांत शेंकडों ठिकाणीं अत्यंत रमणीय तऱ्हेचा आढळून येतो. श्लोककेकावलि हें काव्य सर्वच सुगंधसुंदर वत्सलरसाचें उदाहरण आहे. पंत हे स्वतः वात्सल्याची मूर्तीच असे प्रेमळ पिते होते असे त्यांच्या काव्यांवरून दिसून येते. मातापितरें व बालक यांच्यामधळें दिव्य प्रेमाचें वर्णन त्यांनीं फारच स्नेहाद्रेतेनें केलें आहे.

[३]

३९. आतांपर्यंत निरनिराळ्या दृष्टींनीं विवेचन करून पंतकाव्याचें स्वरूप वाचकांच्या डोळ्यांपुढें ठेवलें. काव्याचीं दोन प्रमुख अंगें जीं कल्पनाविलास व भावनांचा उद्देश तीं दोन्ही पंतांच्या काव्यांत कितमत दृष्टीस पडतात हे मुख्यतः आतांपर्यंत दर्शविलें. या दोन्ही बाबतींत पंतांची कविता किती संपन्न आहे व या संपन्नतेमुळे तिला किती मनोहारित्व प्राप्त झाले आहे हे या विवेचनावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. तथापि हे सर्व विवेचन बाह्य लक्षणांवरून अंतर्गत वस्तूचा अंदाज बांधावा तसें झालें. उच्च दर्जाच्या काव्याचीं सर्व लक्षणे पंतकृतींत आढळून येतात असें वर दाखविलें. अर्थातच यावरून पंतकृतीला उच्च काव्यांत गणलें पाहिजे असा सिद्धान्त वाचकांच्या गळीं बांधल्याप्रमाणें झालें. परंतु ज्या एका गोष्टीमुळे, भारतरामायणांचीं कथानके जशींच्या तशीं उतरण्याचें भारवाहकासारखे वाटगारें काम करून सुद्धां, पंतांच्या ग्रंथांत उत्कृष्ट कवित्व प्रकट होऊं शकले त्या गोष्टीची आतां परिष्कृता करावयाची आहे. दूरकांच्या व आक्षेपकांच्या लक्षांत जीं गोष्टी कधींच आली नाहीं व समर्थकांच्या विवेचनांतही जीं गोष्टी आजपर्यंत स्पष्टपणें मांडली गेली नाहीं अशा काव्यजीवनांवारपूत गोष्टींचा किंवा तत्त्वाचा आम्हांस येथें उल्लेख करावयाचा आहे.

४०. महाभारताचे भाषांतर पु.के.श्वरानें केले आहे, पंतांनीं केले आहे व अलीफ्टे चिपळूगकर मंडळीनेही केले आहे. आतां इतर दृष्टींनीं विपळूगकरांच्या भाषांतराची जी उपयुक्तता आहे ती वाजूस ठेविली तर तें भाषांतर म्हणजे मोठा उत्कृष्ट वाङ्मयग्रंथ आहे किंवा तें फार मनोरम काव्य आहे असें म्हणणारा हरीचा लाल आजपर्यंत कोणी नित्राला आहे असें दिसत नाहीं. पण हे भाषांतर अलोकडचे आहे म्हणून लोकांच्या पुराणप्रियतेस अनुसरून त्यास मान मिळत नाहीं अशी यावर कोणी कल्पना काढील. यासाठीं त्या जुन्या काळांतली पंचोपाख्यानाची बखर (पंचतंत्राचें भाषांतर) आहे तोच घेऊं. तिला शिरों धरून वामनमयूरांच्या जोडीस वसावेगारें कितो वाङ्मयविवेकरू आजपर्यंत नित्राले आहेत ? भाषांतरे कांहीं मराठींत आजवर थोडीं थोडकीं झालीं नाहींत. विशेषतः या इंग्रजी अमदानांत तर भाषांतरांचा एकसारखा तडाळा सुरूच आहे. यांमैकीं कित्येक भाषांतरे परापूर्वत उत्तमोत्तम मानलेल्या ग्रंथांवींही होतात. शेकसरीयरचा नाटकांपैकीं आजवर कांहीं नाहीं तरी १५।२० नाटकांचीं भाषांतरे झालीं असतील. यांतील कांहीं नाटके चांगल्यापैकीं उतरलीं असून कांहींमध्ये स्वतंत्र कल्प-

नाशक्तीही थोडी बहुत प्रकट झालेली दिसून येते. मध्ये ग्रंथमाला मासिक पुस्तकांत व दामोळकरांच्या ग्रंथमालेत तर भाषांतरांची गदांच उडाली होती. निवृत्त भाषांतर करण्याचा प्रयत्न झाला. फ्रीमनचा इतिहास मराठीत आला. बर्कचा अधुनिक असंतोष मराठीत अवतरला. मिड्लेन्सरादिकांना त्यांच्या मक्तांनी मराठी पेहेराव दिला. कार्ल इलसारख्या क्रांतिकारक, ओजस्वी लेखकाच्या ग्रंथांचेही भाषांतर करण्याचे अलीकडे प्रयत्न झाले आहेत. मग या सर्व भाषांतरवहा-
दरांना मयूरमुक्तेश्वरांच्या पंक्तीस आणून बसविण्यास काय हरकत ? परंतु मयूर-
मुक्तेश्वरांना एकाहून एक जाडे भक्त लाभतात व विचार्या भाषांतरांना प्रसिद्धी-
नंतर कांहीं थोडक्या वर्षांनी वास्तुपुस्त करणाराही कोणी भेटत नाही असा प्रकार
कां व्हावा ?

असा प्रकार होण्याचे कारण केवळ मयूरमुक्तेश्वरांचे नशीब जोरावर आहे व इतर भाषांतरकारांचे अदृष्ट खडतर आहे, हे नव्हे. तर मयूरमुक्तेश्वरांची कृति हे स्वरे जिवंत वाङ्मय आहे व बाकीचीं निवळ भाषांतरं आहेत हे होय. वर्णविप्याशीं तादात्म्य होऊन स्वयंस्फूर्तीने अंतःकरणापासून निवालेले उद्गार हे वाङ्मय होय. दुसऱ्याचे विचार, दुसऱ्याच्या भावना व दुसऱ्याचा अर्थ वेळून तो आपल्या भाषेत उतरणे हे भाषांतर होय. असले निर्जाव भाषांतर आमच्या मयूरमुक्ते-
श्वरांनी केलेले नाही.

४२. सर्व उच्च दर्जाच्या अभिजात कलेचा तन्मयता (Sincerety) हा केवळ प्राण होय असे पाश्चात्य विवेचकांचे देखील म्हणणे आहे. मनुष्याने आपल्या श्रेष्ठ मानसिक शक्तींच्या योगाने स्वतःच्या सौंदर्यपिपासु मनाचे समाधान करण्याकरिता ज्या कला निर्माण केल्या आहेत त्यांमध्ये वाङ्मय हा सर्वांत श्रेष्ठ अशी कला होय. या वाङ्मयी कलेच्या निर्मितीस तन्मयतेची अर्थातच आवश्यकता असते. तन्मयता किंवा मनःपूर्वकता हा वाङ्मयाचा प्राण होय. विचारांनी अगर भावनांनी अंतःकरण भरून जाऊन अंतःप्रेरणेसरशीं ते विचार अगर त्या भावना बाहेर पाडल्या म्हणजे ते वाङ्मय होतं.

ही वाङ्मयाची उपपत्ति काव्यास तर विशेषच समर्पकतेने लागू पडते. अंतःकरणांत उत्कट रीतीने बिंबलेली व अंतःकरणाचा बांध फोडून बाहेर येऊं पाहणारी भावना ज्या वाङ्मयस्वरूपांत प्रकट होते तेच काव्य होय. कोंच पक्ष्यांच्या जोडप्यांपैकी एकास मारलेले पाहून वाल्मीकि मुनीस झालेला शोकच श्लोकाच्या

रूपानें बाहेर पडला अशी जी आदिकवींच्या विषयां कथा आहे तिच्यातील मर्म हेंच आहे. कोणताही विषय अंतःकरणांत भिनला, त्याच्याशीं मनाचें पूर्णपणें तादात्म्य झालें म्हणजे तो विषय शब्दांच्या रूपानें बाहेर प्रकट करण्याची स्फूर्ति होते. अशा स्फुरण पावणाऱ्या अंतःकरणाचे जे उद्गार तेंच वाङ्मय होय व तेंच काव्य होय. स्वतः वर्णन करणाऱ्याच्या मनाला ज्यांनीं तन्मय करून सोडलेलें असतें तेच विचार वाचणाऱ्यालाही तन्मय करून सोडतात. ज्या शब्दांमध्ये आपल्या मनाचें सामर्थ्य लेखकानें ओतलेलें असतें तेच शब्द वाचकाच्या मनाला भारूं शकतात, त्याच्या मनावर ताचा चालवूं शकतात.

४२. तेव्हां तुकारामएकनाथांना टाळकुटे किंवा मयूरमुक्तेश्वरांना भाषांतरे म्हणून त्यांची कुचेष्टा न करितां या सारग्राही दृष्टीनें त्यांच्या कृतींकडे बघितलें पाहिजे. तुकारामादि संतमंडळीं एकसारखी जन्मभर टाळ कुटीत बसली असतील. पण त्या टाळकुटीमध्ये त्यांनीं आपलें अंतःकरण, आपलें सर्वस्व ओतलें होतें ही गोष्ट विसरून चालणार नाहीं. वर्णविषयाशीं त्यांचें इतकें तादात्म्य, इतकी तन्मयता झाली होती कीं, त्यासरशीं अत्यंत करुण व भाक्तिरसद्रि असें कवन त्यांच्या कंठांतून बाहेर पडलेलें आहे. त्यांनीं हृदयांशीं धरलेल्या अखंडप्रेममय परमेश्वराच्या ठायीं

आणीक कोणाचा न करीं मी संग । जेणें होय भंग माझ्या चित्ता ॥

विट्टलावांधूनी आणीक जे वाणी । नायके मीं कानीं आपुलिया ॥

समाधानासाठीं बोलिलों हे मात । परीं माझे चित्त नाहीं कोठें ॥

जिवाहूनी मज तेची अत्तडती । आवडे ज्यां चित्तीं पांडुरंग ॥

इतकी तदाकार वृत्ति त्यांची झाली होती. आणि या तन्मयतेचें सामर्थ्य येवढें मोठें आहे कीं, आज शेकडों वर्षांनंतर त्यांचें उद्गार आमच्या चित्तवृत्ति हालवून टाकीत आहेत. हे त्यांचे जिवाभावाचे बोल आहेत म्हणूनच ते आमच्या जिवाशीं जाऊन भिडतात, व या कृत्रिम धडपंडीच्या कालांतही अंतःकरणास समाधान व शांति प्राप्त करून देतात.

४३. जें विवेचन तुकाराम एकनाथादि संतमंडळींच्या उद्गारांस लागू पडतें तेंच भाषांतरे मानले गेलेल्या मयूरमुक्तेश्वरांच्या उक्तींसही लागू पडणारें आहे. त्यांच्या काव्यांचा विशेष परिचय करून न घेतां वरवर विचार करणारांस, त्यांनीं केवळ भारतरामायणादिकांचा तरजुमा केला आहे असें वाटण्याचा संभव आहे; परंतु खरोखर स्थिति तशी नाही. भारतरामायणांतल्या कथा व अनेक पुराणां-

तल्या भगवद्भक्तांच्या कथा यांत त्यांचे मन पूर्णपणे रंगून समरस होऊन गेले होते. भारतरामायणांत ग्रथित केलेला इतिहास व त्यांतील अनेक अद्भुत कथा ह्या आज हजारों वर्षे आमच्या सर्व कवींच्या स्फूर्तीचा मूलाधार होऊन बसल्या आहेत. इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवुद्धयः ।

इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।

असे प्रौढीचे उद्गार महाभारतकारांनी स्वतःविषयी काढले आहेत, ते सर्वस्वी यथार्थच आहेत. शतशः धीरोदात्त पुण्यांच्या चरित्रांच्या व राष्ट्रीय विचारांच्या खाणीच असलेल्या या ग्रंथामध्ये आमचे कवि सर्वस्वी बुडून गेले होते. त्यांचे अंतःकरण केवळ सदाकार झाले होते. त्या भारतीय कथानकांतील, किंवा श्रीकृष्णाच्या चरित्रांतील व्यक्ति त्यांच्या डोळ्यांसमोर नाचत होत्या. तन्मय होऊन स्वतःच्या अंतःकरणवृत्तीने श्रीकृष्णाचे चरित्र जर ते प्रत्यक्ष अनुभवीत होते तर प्रसंगविशेषी गोपगोपींचे व यशोदामातेचे प्रेम त्यांच्या अंगां संचरत असल्यास त्यांत काय नवल ? भीष्मजुनांचा तुमुल युद्धप्रसंग पंतांच्या डोळ्यांसमोर घडून येत होता व त्याचे संजयापेक्षाही उत्साही वार्ताहर ते बनले होते. भीष्मनिर्घाणाचा पवित्र प्रसंग मनश्चक्षूंनी अनुभवून त्यांचे मन आनंदोर्मांनी भरून गेले होते. इतके की, तो आनंद त्यांच्या मनांत मावेना ! त्या आनंदाला काव्याच्या रूपात वाट फोडणे सरतेशेवटी त्यांना भाग पडले.

४४. अशा रीतीने मयूरमुक्तेश्वरादि कवि वर्ण्यविषयांत पूर्णपणे गडून जाऊन एकतान बनले होते म्हणूनच त्यांच्या वर्णनांत एक प्रकारचा ताजेपणा, आवेश व मनःपूर्वकता आली आहे. जुन्या कथांत वर्णिलेली कथानकेच जरी त्यांनी पुनः वर्णिली असली तरी ती अशा रीतीने आत्मसात् करून घेऊन व स्वतःच्या अंतःकरणवृत्तींचा छाप त्यांच्यावर मारून वर्णिली असल्याने त्यांस भाडोत्री तरजुम्याचे स्वरूप मुळीच आलेले नाही.

काव्य कराया जित्या जिवांचे जातिवंत करणेच हवे ।

असे एका आधुनिक कवीने म्हटले आहे त्याप्रमाणे आमच्या जुन्या महाराष्ट्र कवींचे काव्य ही जातिवंत करणीच आहे. त्यांचे स्वतंत्र भक्तिपर उद्गार पहा किंवा भारतरामायणांतील कथांचे अनुवाद पहा. त्यांच्या अंतःकरणांत ज्या भावना उचंबळत होत्या किंवा त्यांच्या हृत्पटलावर जी चित्रे उमटत होती त्यांचेच त्यांनी भाषेच्या दर्पणास प्रतिबिंब वळविले आहे. वर्ण्यविषयाशी झालेले सादात्म्य

त्यांच्या वाणीत पूर्णपणे उतरलेले दिसते. म्हणूनच जुन्या कवींचे अभिमानी. ' त्यांच्या वाणीशी प्रत्यक्ष परिचय करून घ्या म्हणजे परपुष्टतेविषयीचे तुमचे आक्षेप आपोआप निघून जातील ' असे आह्वान आक्षेपकांना मोठ्या विश्वासाने सहज देऊ शकतात. हे तादात्म्य व ही मनःपूर्वकताच खऱ्या वाङ्मयाची खूण होय. सध्यांच्या चिकित्सेच्या काळात जुन्या कवींच्या त्या तन्मयतेची आपणास कदाचिन् कल्पनाही येणार नाही. सध्यांच्या सुशिक्षित समाजाची जुन्या कथांशी व परंपरागत विचारांशी तादात्म्य पावण्याची शक्ति नाहीशी होत चालली आहे व बाहेरून आलेल्या नवीन विचारांशी एकरस होण्याची प्रवृत्ति वाढत चालली आहे. परंतु आमच्या जुन्या कवींची अशी अर्धवट स्थिति होण्याचे कारणच नव्हते. ते अगदी निर्धास्त, विश्वस्तचित्त व स्थिरमति होते. त्यांची भाविक अंतः- करणे परमेश्वराच्या लीलांनी व प्राक्कालीन वीरांच्या विक्रमकथांनी गुंगून गेली होती व त्याच कथा जिवंत वाणीने व तदाकार झालेल्या वृत्तीने ते त्या वेळच्या श्रद्धायुक्त समाजास निवेदन करित होते. त्यांनी वर्णिलेली कथानके जुनीच आहेत. म्हणून त्यांच्या वर्णनाला कांहीं जुनेपणा किंवा शिळेपणा आलेला नाही. तसे पाहिले तर दुसऱ्याची कथानके उसनी न घेतां आपली स्वतंत्र कथानके निर्माण करणारे कवि कितीसे झाले आहेत ? आजपर्यंतच्या सर्व मोठमोठ्या कवींनी जुनी, इतरांनी वाणि- लेली कथानके घेऊन त्यांवरच आपली करामत खर्चिली असल्याचे दिसून येते. कालिदासाच्या काव्यनाटकांपैकीं एकाही काव्याचे (मेघदूत खेरीज करून) अगर नाटकाचे कथानक स्वतंत्र कल्पिलेले नाही. जी स्थिति कालिदासाची तीच शेक्सपीयर बोवांची. यांनी आपल्या नाटकांची कथानके सर्व उसनी घेतली आहेत. कांहीं कथानके होलिनशेडच्या बखरींतून, कांहीं प्लुटार्कच्या चरित्रांमधून व कांहीं फ्रेंच, इटालियन, इ० भाषांतल निरनिराळ्या गोष्टींच्या पुस्तकावरून घेतलेली आहेत. नुसती कथानके घेऊनच हे राजश्री राहिलेले आहेत असे नव्हे तर प्लुटार्कच्या चरित्रांमधून कांहीं प्रसंग व कांहीं भाषणे देखील बहुतेक शब्दशः यांनी आपल्या नाटकामध्ये उतरली आहेत. मिल्टनने तर बायबलच्या जुन्या व नव्या करारांतील कथानकच आपल्या Paradise Lost व Paradise Re- gained या काव्यामध्ये अनुक्रमे वर्णिले आहे, हे सुप्रसिद्धच आहे. परंतु या सर्व कवींना कोणी भाषांतरे म्हणत नाही कारण वर्णविषयाच्या अंतरंगांत शिरून त्यांच्याशी तादात्म्य पावून त्यांचे रसिकग्राह्य असे सुंदर स्वरूप त्यांनी वाचकांपुढे

ठेवलें आहे. मग हीच गोष्ट आमच्या मुक्तेश्वरवामनमयूरादि कवींनी केली असता ती परपुष्ट व कुचक्रामाची कशी ठरते हें समजणें कठीण आहे. स्वतंत्र कल्पित कथानकें रचणें हें कवित्वाचें अंग होय ही कल्पनाच मुळांत चुकीची आहे. कल्पित कथानकें रचणें ही अगदीं निराळी कला आहे. ती कादंबरीकाराच्या ठिकाणीं अवश्य आहे परंतु कवींच्या ठायीं आवश्यकच आहे असें नाहीं.

४१. आमच्या महाराष्ट्र कवींनीं भारतरामायणांच्याच कथा आधारास घेतल्या ही गोष्ट खंती वाळगण्या जोगी झाली नसून असंत योग्य अशीच झाली आहे. उलट आपल्या काव्यासाठीं स्वतंत्र कथानकें रचणें त्यांना भाग पडलें असतें तर त्यांची काव्यरचना इतकी उठावदार व इतकी सुंदर झाली नसती असेंच आम्ही म्हणतो. 'विठ्ठलावांचूनी आणीक जे वाणी । नायकें मी कानीं आपुलीया ॥' असें म्हणून तिन्ही त्रिकाळ हरिनामाचा गजर करगारे तुकोवा तर राहोतव परंतु काव्यनिर्मितीचा उद्देश पुष्कळ अंशीं पुढें ठेवून चालगारे जे मयूरमुक्तेश्वरादि त्यांना विधवांच्या दुःखावर एकादें करुणरस पूर्ण काव्य लिहावयास सांगितलें असतें तर काय थाट उडाला असता याची कल्पना करणें अवघड नाहीं. भारत-भागवतांतील त्याच त्या कथा वर्णन करीत वसण्याच्या ऐवजीं त्या वेळच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाकडे लक्ष पुरवून महाराष्ट्रीय वीरांच्या अद्भुत पराक्रमांवर या कवींनीं काव्ये लिहिलीं नाहींत याबद्दल हळहळ वाटणाऱ्या रसिकांची गैरसमजूत देखील अशा तऱ्हेचीच होय. इतरांच्या प्रेरणेवरून कवि कधीं काव्ये रचीत नसतो; त्याच्या हृदयांत जें स्फुरतें तेंच काव्यरूपानें बाहेर प्रकट होतें. एकाद्यानें खेचें सुलक्षणी गाईचे दान दिलें असतां त्यानें घोडा कां दिला नाहीं असें म्हणून उलट त्याच्यावरच ठपका ठेवण्यासारखेंच हें राष्ट्रतिहासप्रेमी लोकांचें रुसणें होय. शिवाजी महाराजांसारख्या राष्ट्रोद्धारक वीरपुरुषांच्या कथा त्यावेळच्या कवींच्या हृदयास उत्कटतेनें भासमान झाल्या नाहींत, त्यांत त्यांचें हृदय तन्मय होऊन गेलें नाहीं; अर्थात्च त्या कथा त्यांच्याकडून काव्यरूपानें प्रथित होऊं शकल्या नाहींत. आतां या कथा उत्कट रीतीनें त्यांच्या मनावर न विवण्यास तरी काय कारणे होतीं हें पाहिलें असतां त्यांचीं प्रामुख्यानें परमार्थ-प्रवण वनलेलीं अंतःकरणे हें एक कारण तर उघड दिसून येतेंच. त्यांचीं अंतःकरणे परमेश्वरमूर्तीसच मुख्यतः तन्मय होऊन गेलीं असल्या कारणानें व्यावहारिक जगांतल्या घडामोडी कितीही उदात्त वा रमणीय असल्या तरी त्या त्यांच्या मना-

धर विशेष उत्कृष्ट परिणाम करीत नसत. परंतु या एका कारणाशिवाय दुसरे कारण म्हणजे महत्त्वाचे व अवश्य लक्षांत घेण्याजोगे आहे. मोरोपंतादि कवींच्या वेळेस मराठे वीरांचे पराक्रम अगदीं नवे ताजे होते. त्यांनिकीं कांहीं त्यांच्या काळाच्या पूर्वी नुकतेच घडून आले होते व कांहीं तर प्रत्यक्ष त्यांच्या डोळ्यासमोरच घडून येत होते. आणि वर्तमानकालीन, किंवा समीपवर्तिभूतकालीन वृत्तांत मनुष्याच्या मनास उत्कृष्टत्वाने भासत नाहीत, त्यांचे सौंदर्यसर्वस्व त्यांच्या डोळ्यांत भरत नाही, असा सामान्य नियम आहे. कोणत्याही वस्तूचे जवळून निरीक्षण केल्यास तिच्यांतोळ दोषच विशेष लक्षांत येतात; तिच्या सौंदर्याचा अनुभव घ्यावयाचा असल्यास दुरूनच तिचे निरीक्षण करावे लागते. नाटक हे दिव्यांच्या झगझगाटांत दूर बसूनच अवलोकवे; अगदीं जवळ जाऊन नटांचे निरीक्षण केल्यास तोच रस उत्पन्न होईल अशी अपेक्षा कोणी धरूं नये. चित्रकारांचीं चित्रेही विशिष्ट अंतरावरूनच पहावीत, त्यापेक्षां जवळ जाऊन पाहूं नयेत असा नियम असतो. तेव्हां या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां ज्या घडामोडी पंतांच्या कालीं अगदीं निकटवर्ती होत्या किंवा ज्या घडामोडींमध्ये ते स्वतः वावरत होते त्यांची अद्भुतरम्यता त्यांस उत्कृष्टत्वाने भासमान झाली नाही यांत त्यांचा कांहींच दोष नाही हे दिसून येईल. अत्यंत प्राचीन किंवा काल्पनिक कथा याच मनुष्याच्या अद्भुतरम्य भावनांचे पोषण करूं शकतात. निकटवर्ती वृत्तांतमध्ये ती अद्भुतरम्यता येऊं शकत नाही. आजपर्यंतच्या सर्व महाकवींचीं उत्कृष्ट काव्ये अत्यंत प्राचीन इतिहासावर व काल्पनिक कथानकांवरच रचलेली आहेत. तेव्हां पानपतचा वृत्तांत तर राहोच परंतु शिवाजीच्या चरित्रावरही महाकाव्य हेण्याचा समय पंतकालीं आलेला नव्हता. पंत हे एक भाविक अंतःकरणाचे भोळसट पुराणिक होते (वस्तुतः ते तसे नव्हतेच) असे मानलें तरी त्यांना निरनिराळ्या विषयांवर काव्ये लिहिण्यास सांगणाऱ्या अनेक सद्गृहस्थांनिकीं एकाद्याने तरी, सध्यां आपणास स्फूर्तिदायक व अद्भुत वाटणाऱ्या मराठ्यांच्या इतिहासावर काव्य लिहिण्यास त्यांना कां सांगूं नये ? बाबा पाध्ये भर्तृहरिच्या कथानकांचे भाषांतर करण्यास सांगतात, पांडुरंगराय हरिवंश लिहिण्यास सांगतो, तर सदाशिव पाध्ये ' कृष्णामाहात्म्य ' च मराठींत उत्तरणाची आज्ञा करतो ! तात्पर्य, त्यावेळीं घडत असलेला मराठ्यांचा इतिहास तत्कालीन समाजाच्या मनांत अद्भुतरम्य कथांच्या रूपाने बिंबलेला नव्हता असेच दिसून येते. शिवाय पारतंत्र्यामध्ये गढलेल्या सध्यांच्या लोकांना विरोधामुळे पूर्वीचा

स्वराज्याचा काल अत्यंत उज्ज्वल व आदरणीय वाटतो तसा त्या कालांतच वावरणाच्या पंतादिकांना वाटण्याचे कारण नव्हते. तात्पर्य पंतांचे मन ज्या प्रार्थना कथांमध्ये व विचारांमध्ये रमले त्या कथांचा व त्या विचारांचाच त्यांनीं मनापासून एकाग्र वृत्तीने उच्चार केला. आणि हीच गोष्ट एकंदरीने योग्य झाली. असे ते न करते तर त्यांच्या कृति नीरस व फिक्या उतरून महाराष्ट्राच्या जिवंत वाङ्मयांत आज जे त्यांना उच्च स्थान आहे ते कधीही प्राप्त झाले नसते. ते कांहीं धंदेवाईक ग्रंथकार नव्हते; परमेश्वरभक्तीचा किंवा वाङ्मयसेवेचा त्यांनीं व्यावहारिक दर्शने घेता चालविला नव्हता. जे विचार, ज्या भावना व जीं राष्ट्रीय कथानके त्यांच्या मनांत दाटून वाहेर वाट शोधू लागलीं त्यांना त्यांनीं भाषेच्या द्वारा वाहेर पडण्यास वाट दिली येवढेच. हाच त्यांचा निरपेक्ष व्यवसाय होता व त्यांतच त्यांना समाधान वाटत होते. स्वतः पंत आपल्या मनाची ही तृप्त वृत्ति पुढील सुंदर शब्दांनीं प्रकट करतात.—

सजलजलदश्यामा ! रामा ! मनीं सुख वाटते,
चरितचि तुझे भावे गावे असें मज वाटते ।
जनकतनयाकांता ! शांताकृते ! रघुनायका !
पुरिव सदया ! कामा या माधवा ! वरदायका ! ॥

४६. या दर्शने विचार केला म्हणजे आधुनिक सुशिक्षितांमध्ये जुन्या कवितेविषयी अनादर किंवा निदान उपेक्षाबुद्धि जी आढळते तिचे कारणही डोळ्यांना स्पष्ट दिसू लागते. इंग्रजी झाल्यापासून आमच्या समाजाचे अंतर्ब्राह्म स्वरूप एकदम विलक्षण रीतीने पालटून गेले आहे. समाजाचे आचार, विचार व भावना यांच्यामध्ये आमूलाग्र क्रांति होऊन गेली आहे हे विशेष फोड करून कोणाला सांगण्याची जरूरी नाही. ज्ञानदेवांच्या पूर्वीच्या यादवराजांपासून इंग्रजी होईपर्यंतची ६०० वर्षांची महाराष्ट्राची परंपरा एकीकडे व इंग्रजी झाल्यापासूनची गेल्या शंभर वर्षांतोळ विचारपरंपरा एकीकडे अशी स्थिति झाली आहे. पूर्वीचे ते भाविक वातावरण व श्रद्धाळू विचारसरणी अलीकडच्या निदान सुशिक्षित समाजांतून तरी अजीवात नाहीशी झाली आहे असे म्हणण्यास प्रत्ययाय नाही. जुना अनुभव, जुने विचार, जुन्या भावना या सर्व गेल्या व त्यांच्या जागी नवीन विचार, नवीन कल्पना, नवीन आकांक्षा येऊन उभ्या राहिल्या. जुने ज्ञानाचे कांहीं मार्ग व कांहीं दिशा लुप्त झाल्या; परंतु त्याबरोबरच हजार दिशांनीं फुटणाऱ्या ज्ञानाच्या अनंत

आखांच्या वृक्षाखाली आपण उभे आहोत, असे दृश्य आमच्या प्रत्ययास आले. अर्थात् जुने विचार, जुन्या भावना व जुन्या आकांक्षा टाकून देऊन आम्ही सर्वस्वी नवीन बनलों. अशा स्थितीत जुन्या विचारांशी संवादी असणारे व जुन्या आकांक्षांची परिपूर्ति करणारे वाङ्मय आम्हांस कसे रचावे ? मुलास लहानपणापासून ' स्तनपाजितां निजवितां हालवितां बालकासि खेळवितां ! ' जें शिक्षण मिळावयाचें, तें ज्या वातावरणांत त्याने वाढावयाचें तेंच जर सर्वस्वी पूर्वीच्याहून भिन्न झाले तर पूर्वीच्या ज्या ज्या गोष्टी त्याच्या नजरेस येतील त्यांच्याविषयी तिरस्कार, निदान पक्षी दूरी भाव तरी त्याच्या मनांत कां उत्पन्न होऊं नये ? संध्याकाळीं दिवे लागतांच हात पाय धुवून व देवास नमस्कार करून आज्ञाआर्जांच्या पुढ्यांत येऊन ' मूकं करोति वाचालं ' किंवा

गोविंदा गोपाळा कृष्णा विष्णू मुकुंद घननीळा ।

धृतकौस्तुभवनमाळा पीतांबरधारिदेवकीवाळा ॥

अशा आर्या मुग्धमधुर बोलण्या बोलणीं मुलें म्हणत असत त्या काळीं साहजिकच सर्व समाज जुन्या कवींच्या काव्यांत रंगून जात असे. परंतु आतां मुलें पांच सहा वर्षांचीं होतांच पोक काढून व दिव्याशीं पुस्तक धरून

' एका कोळियानें एकदां आपुलें । जाळें बांधियेलें उंच जागीं । '

अशा अप्रतिम कविता वाचण्याचा जेथें त्यांच्यावर प्रसंग येतो तेथें एकंदर शिक्षण जुन्या वाङ्मयाविषयी खरी आत्मीयता उत्पन्न करण्यास कितपत कारणीभूत होत असेल याचें सहज अनुमान होण्याजोगें आहे. तेव्हां जुन्या कवितेला नाकें मुरडण्याची प्रवृत्ति इंग्रजी झाल्यापासून सुशिक्षितांत कां उत्पन्न व्हावी याचें बीज हें आहे. आमच्या भावना व आमची मनःस्थिति इतकी पालटून गेली कीं जुन्या काव्यांतील रस व त्यांतील माधुर्य यांचा आस्वाद घेण्याचें आमचें सामर्थ्य नष्ट झालें. आम्हांला ते कवि वेडगळ, बावळट, टाळकुटे व भाषान्तरे वाटूं लागले ! त्यांच्या कवितेनें आनंद पावण्याचें सामर्थ्य आम्ही गमाविलें तेव्हां या असमर्थतेवर पांघरूण घालण्यासाठीं व स्वकीयांविषयींची आमची विमुखता लपविण्यासाठीं निरनिराळ्या शक्ती काढून आम्ही त्या कवींनाच नांवें ठेवूं लागलों. ' हे कवीच नव्हेत, भाषांतरे आहेत, हे निवळ टाळकुटे आहेत, हे मूर्तिपूजक आहेत यास्तव यांचे काव्य उच्च दर्जाचें ठरण्याच्या लायकीचें नाहीं, हे मानसिक गुलामगिरींत खितपत पडलेले होते, यांचें सर्व काव्य परपुष्ट आहे, यांची प्रतिभा केवळ भारवाही होती,

याच्या कवितेत संस्कृत शब्द फार आहेत तर त्याची कविता गांढळ आहे, असे अनेक आक्षेप काढून आम्ही आपली नालायकी लपवू लागलो. अशा स्थितीत आमच्यापैकीच काहीं स्वतंत्र बुद्धीचे पुढे आमचे कान उपटणारे आम्हाला भेटले तेव्हा हा प्रकार काहीसा कमी झाला. परंतु त्यामुळे आमच्या उपेक्षाबुद्धीत फारसा फरक पडला असे मात्र नाही. ही उपेक्षाबुद्धि पुष्कळ अंशाने कायमच आहे व सुशिक्षितांचा वर्ग झगट्याने वाढत असल्यामुळे उपेक्षाबुद्धीचे क्षेत्र दिवसानुदिवस अधिकच मोठे होत आहे. पंतवंशज रा. रामकृष्णपंत पराडकर यांना सर्व महाराष्ट्रभर मोठा अद्यहास केला तेव्हा त्यांच्या समग्र पंतकाव्यप्रकाशनाच्या योजनेस जेमतेम तीन हजार ग्राहक मिळाले. पण आम्हां महाराष्ट्रीयानांची पंतकाव्याविषयीची आस्था काय विचारावी ! पंतकाव्यांचा पहिलाच हत्ता प्रसिद्ध झाला तो

*अशा तऱ्हेचे सर्व शेलके आक्षेप महाराष्ट्र कवितेवर घेतलेले कोठे एकत्र पहावयाचे असल्यास वासुदेव वळवंत पटवर्धन यांचा १९०९ साली प्रथम प्रसिद्ध झालेला 'काव्य आणि काव्योदय' हा निबंध वाचावा. आपली संस्कृति, आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, प्राचीन कालापासून आपल्या समाजाच्या हृदयांत दडमूल होऊन बसलेल्या भावना, यांविषयी फारसा खोल विचार न करिता, पाश्चात्य कवींच्यासारखी आमच्या कवींची मनोवृत्ति नव्हती व त्यांचा काव्यांत प्रकट झालेल्या काहीं भावना आमच्या इकडील कवितेत प्रकट झाल्या नाहीत, म्हणून आमच्या कवितेस परपुष्ट, नालायक व टाकाऊ ठरवावयाचे हा अजब न्याय आमच्या असहाय प्राचीन कवींच्या बाबतीत म्हणूनच सहन केला जातो. वडं-रुत्रयेचे निसर्गाशी झालेले तादात्म्य व वायरनेचे क्रांतिकारक वातावरण आमच्या कवींमध्ये दिसून येत नाही म्हणून त्यांना पांगळे, परपुष्ट, एकांगी व भारवाही असे जर म्हणावयाचे तर आमच्या वाङ्मयातील अलौकिक भक्ति, परमार्थपरता, सर्वाभूती प्रेमभाव त्यांच्या कवितेत आढळत नाही यासाठी तिला विकलांग कां मानू नये ? अत्यंत भिन्न संस्कृतीच्या दोन देशांच्या वाङ्मयांची परस्पर तुलना करून एकांतले विचार दुसऱ्यांत दिसून येत नाहीत यासाठी त्यास हीन ठरवणे ही पद्धतीच अगोदर चुकीची होय. त्यांतून, अशी तुलना करून एखाद्याने आपल्या देशापेक्षा दुसऱ्या देशास हीन ठरवले तर ते दुसऱ्यास जावे ठेवण्याच्या मनुष्यस्वभावास अनुसरून एक वेळ क्षम्य गणले जाईल. परंतु अशी अप्रस्तुत तुलना करून तिच्यामुळे जो स्वतःलाच हीन ठरवतो त्याच्याविषयी काय म्हणावे ?

या तीन हजारपैकी अवघ्या २२०० लोकांनी नेला ! दुसरा याहीपेक्षां कमी लोकांनी घेतला व तिसरा तर अवघ्या ७०० ग्राहकांनी घेतला ! सर्व महाराष्ट्रकर्वांच्या उद्धाराकरितां निर्णयसागर छापखान्याने ' काव्यसंग्रह ' काढला. वामनराव ओकांनी मोठा भगोरय प्रयत्न करून त्यांच्या ग्राहकांची संख्या ६०० पर्यंत कशी वशी आणून पोचविली. परंतु ओक वारल्यावर त्यांची काय स्थिति झाली व किती हलाखीच्या स्थितीत ते उग्रयुक्त मासिक पुस्तक बंद करण्याची पाळी आली हे पाहिले म्हणजे मन उद्विग्न होते. यासंबंधीं स्वर्गवासी तुकाराम जावजी शेटर्जींनी पुस्तक बंद करतांना जे हृदयशक उद्गार काढले आहेत ते वाचले म्हणजे आमची उपेक्षाबुद्धि आमच्या हातून केवडे घोर अपराध करवीत आहे याची जाणीव झाल्यावांधून राहात नाहीं. " कै. ओक ह्या काव्यसंग्रहाचे संपादक असतां ह्यास ६०० वर्गगीदार होते ते त्यांच्या पश्चात् तुटत तुटत, सध्यां २३५ वर आले आहेत; त्यांतले १९० बाहेरचे आहेत; व ४५ मुंबईतले आहेत. आणि ह्या वर्षाचे सहा महिने भरत आले आहेत तरी, ह्या ४५ पैकीं अवघ्या २ वर्गगीदारांनीं आपली वर्गगी पाठविली आहे ! हाच प्रकार बाहेरगांवच्या वर्गगीदारांचा आहे !... आम्ही आश्रयवृद्धीची वाट पाहून पाहून दमलों आहों, आणि पैशांच्या अतिशयित घशीनें अगदीं टेकीस आलों आहों... काव्यसंग्रह पुढें चालविणें म्हणजे कसरींच्या खाद्यास भर घालणें आणि विनाकारण खर्चाखालीं येणें आहे. ते आम्हांस आतां पुरवत नाहीं. झाले तेंच अतिशयित जीवाभारी झाले आहे... अशा स्थितीमध्ये आम्ही काव्यसंग्रह बंद करण्याचा खरोखर अत्यंत दुःखप्रद निश्चय मोठ्या संकटानें केला आहे, ह्याविषयीं आम्हांस सर्व महाराष्ट्रीय रासिकजनांची सहानुभूति मिळेल, अशी आशा आहे. " चार पैसे टाकून पुस्तकें नुसतीं विकत घेण्याबद्दली ही सुशिक्षितांची आस्था ! मग तीं वाचून त्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन करून त्यांतील रसाचा आस्वाद घेणारे सुशिक्षित वर्गांत किती निवत असतील याची सहज कोणालाही कल्पना होणार आहे. ज्ञानेश्वरी, तुकोबाचे अभंग, एकनाथी भागवत वगैरे प्रासादिक ग्रंथांच्या पुष्कळ आवृत्ति निघून ते बरेच खपत असलेले दृष्टोत्पत्तीस येतात हे खरे, पण यांचे आश्रयदाते सर्व अज्ञ मानलेल्या समाजांतलि लोक असतात. सुशिक्षितत्वाचा टेंभा मिरविणाऱ्या आमच्या विद्यालयीन वांधवांचे प्रमाण पाहिल्यास ते यांतही अतिशय थोडेच दिसून येणार आहे. परंतु या आमच्या उपेक्षाबुद्धीबद्दल विशेष प्रमाणें देत

बसण्याचेंही कारण नाही. आत्मनिरोक्षणांनै ती गोष्ट प्रत्येकासच आढळून येणार आहे. विद्यालयीन अभ्यासक्रमांत झालेल्या वाचनाखेरीज प्रत्येक विद्यार्थ्यांनै सर्व जुन्या कवींची मिळून ५००० तरी कविता चांगली वाचलेली असली पाहिजे तरच त्यास सुशिक्षित म्हणावें. स्वभाषेच्या अभ्यासाविषयी ज्यास येवढी सुद्धां आस्था कृतींत दाखवितां येत नाही तो स्वत्व विसरून आपल्या मायभाषेशीं कृतघ्न बनला असेंच म्हटलें पाहिजे. स्वभाषेची अनास्था करून केलेली त्याची परधार्जिणी विद्या कशी फलप्रद होणार ?

४७. वरें, ज्यांची कास धरा असे इतक्या एकेरीवर येऊन सांगावें लागतें त्या कांहीं पारळ्या किंवा वांस गाई आहेत काय ? तसें असतें तर जुन्या कवींची तरफदारी करणारा मनुष्य दुरभिमानी व मूर्ख ठरला असता. परंतु, त्यांचें काव्य अमृतोपम-मधुर आहे; उज्वलता, सौंदर्य, अर्थगांभीर्य, उदात्तता इत्यादि गुणांत तें कोणा-सही हार जाणारें नाही; या गोष्टी आतां अचल आधारावर प्रस्थापित झाल्या आहेत. परंतु जगांत असे पुष्कळ वेळां घडतें कीं ज्या गोष्टी सर्वोत्कृष्ट, सर्वव्याप्त म्हणून समजल्या जातात त्यांना दुर्लभच नमस्कार करून वाजूला होण्याची प्रवृत्ति सर्वत्र दिसून येते. त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेणारे फार क्वचित् व त्यांच्या अंतरंगांत शिरणारे त्याहूनही विरळा.

४८. काव्य या नात्याने त्यांच्या उद्गारांचें सौन्दर्य अप्रतिम आहेच. परंतु आणखी एका दृष्टीनेही त्यांची महती अलौकिक आहे. भागीरथीचें जल जसें मधुर असूनही शुभ्र आहे व शुभ्र असून पावनत्वाचा गुण त्यांत आहे त्याप्रमाणेंच आमच्या कवींची वाणी मधुर असूनही निर्मळ व पावन आहे. त्यांचें चारित्र्य निर्मळ व पवित्र, त्यांचीं मनै निष्कपट व प्रांजळ आणि त्यांचे उद्गार अत्यंत प्रेमळ व रसाळ आहेत. वाचकाला अधम वासनांपासून सोडवितल व त्यास उदात्त वातावरणांत संचार करावयास घेऊन जातील असे हे स्वर्गीय दूत आहेत. ज्यांची सुधारणेची बुद्धि दुसरीकडून उसनी घेतलेली नाही असे हे अत्यंत प्रभावशाली समाजसुधारक आहेत. परकीयांच्या अनुकरणाची काळी छाया जिच्यावर मुळींच पडलेली नसल्यामुळे खुरटून जाण्याचें जिला कधींच भय नाही अशी मनुष्याच्या उदात्त वृत्तींना सदैव स्फुरण देणारी शाश्वत तत्वांवर उभारलेली त्यांची सुधारणा आहे. आमच्या पंतांचेच उदाहरण घेतले तरी त्यांचें अंतःकरण किती उदार होतें व सर्वभूतात्मभाव त्यांच्या अंगीं कसा वाणला होता हें त्यांच्या काव्यांतील उद्गारां-

वरून रेखल्याप्रमाणे नजरेस येते. खरोखर पाहिले असतां आपल्या जातीचा, वर्णाचा व विद्रुतेचा अभिमान अंगांत मुसमुसत असावा अशी त्यांची परिस्थिति होती. व तसा अभिमान त्यांचे ठायीं वागत असता तर ते कोणीही क्षम्यच मानिले असते. परंतु खरा प्रकार पाहिला तर त्याच्या अगदीं उलट दिसून येतो. भारतभागवतांच्या व आमच्या संतमंडळांच्या शिकवणीत ते मुरलेले असल्यामुळे सर्वास आलिंगन देण्यास सज्ज अशी अत्यंत प्रेमळ व निरभिमान वृत्ति त्यांची झाली होती. ईशप्रसाद होण्याच्या दृष्टीने केवळ ब्राह्मण्य हे कसे व्यर्थ आहे हे त्यांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहे. हरिपदाविमुख ब्राह्मणपक्षां महार वरा असे ते स्वच्छ सांगतात—

मिरविल जरि या द्वादश सुगुणमणींचा सदा परम हार
हरिपदाविमुख ब्राह्मण त्याहुनि जो भक्त तो वर महार ॥
द्विजहि प्रभुपदरेणु न वाहे जोडूनि सुगुण जो गर्व ॥

शुचि न करि आपणासहि उद्धरिल स्वकुल काय तो सर्व ॥प्रहादस्तुति ७,९-

ब्राह्मणजन्मामध्येच ईश्वराविषयीं प्रेम उत्पन्न होते इतर सर्व जन हीन आहेत, असे म्हणजे केवळ अन्याय आहे असे पंत आणखी ठिकाणीं सांगतात.

‘ हे ब्राह्मणजननींच । प्रेम शुचित्वे घडे, इतरजन नीच, ’ ।

म्हणतां अन्यायाची । जोडि असे; योग्यताचि अन्या याची ॥ १०९ ॥

हेतु महत्वा चरण—।—प्रसाद हरिचा; तयास जात्याचरण ।

ज्ञानहि न हेतु; भजन । प्रभुचे केवळ, तदिच्छु सर्व शुभजन ॥ १११ ॥ कृ. वि. ४७-

‘ महत्त्व प्राप्त होण्यास श्रीहरीचा प्रसादच कारण आहे त्याला जातिधर्माचे आचरण अगर ज्ञान हे मुळींच कारण नाही ’ असे वरच्यापैकीं दुसऱ्या आश्रित सांगितले आहे. वस्तुतः हीं मते म्हणजे कांहीं असामान्य आहेत असे नाही. परंपरागत जातिनिबंध समाजव्यवस्थेसाठीं पाळावयाचे, उच्चनीचतेचा त्याच्याशीं कांहीं संबंध नाही अशीच भावना आमच्या समाजांतिल समजस लोकांची पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. भागवतकारांची शिकवण तर याहीपक्षां उदारतेची आहे व पंत हे तिचेच चले असल्यामुळे त्यांनीं असे उद्गार काढावे यांत विशेष कांहींच नाही. परंतु या साध्या गोष्टी देखील सध्यां मुद्दाम नजरेस आणून दाव्या लागत आहेत. भागवतधर्मात रंगलेल्या पंतांच्या ठायीं भूतदयाही रोमरोमीं भरलेली असेल हेही सांगावयास नको. एकच उदाहरण देणे बस होईल.

वसतो आत्मा, यास्तव सर्वा भूतीं दया करा नमुनी, ।

करिति उपाया इतरा मुखवाया या दयाकरा न मुनी ॥

ते योगयाग रुचति न, भूतदया हे जसी रुचे हरिला, ।

प्रभु तुष्ट झणे होतां, अर्थ कवण जड जना ! मनीं धरिला ? ॥ ७.८१,८२.

अशा विभूतींचे अंतःकरण कोमल, प्रांजळ व आरशासारखे निर्मळ होते हे काय सांगावयास पाहिजे ? त्यांचे अंतःकरण बालकाप्रमाणे निष्कपट असूनही पोरकट नव्हते, स्त्रीप्रमाणे भावनावश असून चंचळ नव्हते, व यतीप्रमाणे उदात्त असूनही रुक्ष नव्हते. ज्या भावनेने त्यांचे हृदय व्याप्त झाले होते ती त्यांनीं अगदीं मनापासून हृदयाच्या उमाळ्यासरशीं बोलून दाखविली. त्या एका भावनेने त्यांचे हृदय कसे विरचळून टाकले होते हे पुढच्यासारख्या शेंकडों उगदारांवरून दिसून येते.

वा उद्धरीं मला, मी पापी, लटकेंचि कोण निंदुनि वे ।

मिथ्या दुःख मिरवितां, नेत्रांतुनि काय अश्रुविंदु निवे ? ॥

४९. हे आमचे वाङ्मय निष्क्रियतेला व आळशीपणाला पोषक होणारे आहे, ही समजूतही व्यर्थ आहे. आमच्या संतकवींनीं, अर्थान् पंतांनींही, आपल्या काव्यांत शांति, समाधान, विरक्ति यांचा प्रसाद आम्हां महाराष्ट्रीय जनांवर उबळला आहे. त्याला ते कदाच आहे म्हणून भिरकावून देणे युक्त होणार नाही. आमच्या कवींनीं उपदेशिलेली शांति म्हणजे सुस्तपणा नव्हे, समाधान म्हणजे दुबळेपणा नव्हे किंवा विरक्ति म्हणजे भोगांचा केवळ वाह्यतः त्याग नव्हे. खरे समाधान व खरी विरक्ति, उद्योगपरतेला, पराक्रमाला विरुद्ध असते ही समजूतच चुकीची आहे. उलट अथम वासनांपासून मनाची मुक्तता झाली अंतर्गामींची खळमळ शांत झाली व विरक्त होऊन बुद्धि निःसंग बनली म्हणजेच कर्तृत्वशक्तीला स्फुरण येते. आजपर्यंत जे जे प्रचंड उद्योग करणारे लोकहितकर्ते होऊन गेले त्यांच्या उद्योगाची प्रभा त्यांच्या विरक्ततेने, समाधानी वृत्तीने व निरपेक्षतेने वाढविलीच होती, कर्मा केली नव्हती असे दिसून येते. आमच्या वाङ्मयाचे कार्य

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धयोनिर्विकारः

अशा तऱ्हेचे सात्विक कर्ते निपजविण्याचे आहे. ते कार्य त्याने एकदां केले आपण त्याची कास धरुं तर पुनःही करील यांत संशय नाही.

समाप्त.

परिशिष्ट १. कृष्णविजयाच्या कच्च्या प्रतींतील दुबार रचलेलीं पद्ये व इतर पाठभेद. (मार्गें पृ. १५७, १५८ पहा.)

१. पुढील आर्यांगीति कृष्णविजयाच्या कच्च्या प्रतींत चौपन्नावा अध्याय संपल्यानंतर त्याच्या पुढेंच त्यांतील आर्यांचा क्रमांक पुढें चालू करून पंतांनीं लिहिलेल्या आहेत. या आर्यांगीतींतील मजकूर कृष्णविजयाच्या ५५ व्या अध्यायां-
तील आहे. प्रसिद्ध असलेल्या श्लोकवद्ध ५५ व्या अध्यायाच्या पहिल्या ७ श्लोकां-
तील मजकूर या ८ आर्यांत आला आहे. ते श्लोक सर्व लांब लांब वृत्तांतिल
आहेत. ते या आर्यांशीं ताडून पाहिले असतां त्यांतील वर्णन कसे अधिक भरदार,
विस्तृत व प्रौढ झाले आहे हे दिसून येईल.

रुद्रनयन शिखिजग्ध-। स्वाकृति पूर्वांच जो रतीश्वर दग्ध ।

तो ये श्रीच्या पोटा, । सौंदर्याचा न आकरीं ज्या तोटा ॥ ४९ ॥

वैदर्भांचा काम । स्वसुत प्रद्युम्न हें ज्याचें नाम ।

त्रिभुवनचित्तहर गुणा-।-मृतनिधि लक्ष्मीपतीहुनी तो न उणा ॥ ५० ॥

वृद्धींतचि त्या कामा । जाणुनि रिपु, कामरूप शंवर नामा ।

असुर सुमंदमति हरी, । स्वार्थास्तव मायलेकरां विघड करी ॥ ५१ ॥

उरला जळतां रुद्र-।-क्रोधज्वलनांत जो त्या हा क्षुद्र ।

शंवर देवसपत्न । स्वबळें मारावयासि करितो यत्न ॥ ५२ ॥

त्याजिला बाळ समुद्रां । कैर्चा मुमति त्रपा त्या क्षुद्रां ? ।

पडतांचि त्या पीनें । गिळिलें रत्नाकरोदरस्थित मीनें ॥ ५३ ॥

जेणें केला बाळ । ग्रास त्यासकट अन्य मीनहि जाळ ।

पसरुनि धाविर धरिती । आश्चर्य स(म)स्त मत्स्य पाहुनि करीती ॥ ५४ ॥

भेटविला दाशाहीं । तो त्या असुरास तत्प्रसादाशाहीं ।

केला सुदारधीन । प्रेक्षुनियां शंबरेंहि अद्भुत मीन ॥ ५५ ॥

रांधाया जो मासा । चिरिती शस्त्रें महानसीं तो मासा ।

त्याच्या उदरीं बाल । प्रकटे मेघोदरीं जसा ब्रह्मपाल ॥ ५६ ॥

२. कर्त्री प्रत—स्वये मूर्खे स्त्रैण प्रभुस म्हणती, दृष्टि निवळा ।

नसे ज्यांची त्यांला धवलहि दिसे चंद्र पिवळा ॥

पक्की प्रत—स्वये मूर्खे स्त्रैण प्रभुस म्हणती, दृष्टि निवळे ।

न ज्यांची त्यां रोग्यां दिसति दरदुग्धेद् पिवळे ॥ कृ. वि. ६१. २. ॥

३. कवी प्रत—‘ मोहाते न धरीं,’ म्हणे प्रभु तथा, ‘ पुत्रा गृहस्थाश्रम ’ ।
 पकी प्रत—हांसोनि प्रभु त्या मुनिप्रति म्हणे, ‘ पुत्रा गृहस्थाश्रम ’ ॥

कृ. वि. ६९. ३२.

परिशिष्ट २. पंतांची कांहीं अप्रसिद्ध भागवती कविता.

मागे पृ. २५ वर पंतांच्या स्फुट भागवती प्रकरणांची जी यादी दिली आहे त्यांपैकी ४ कलिगौरव, ८ प्रल्हादविरचित भगवत्स्तुति व १५ सुदामकथेवरील स्फुट साक्या हीं तीन अजून अप्रसिद्ध आहेत. यांतील प्रल्हादकृत भगवत्स्तुति वरीच विस्तृत असल्यामुळे ती येथे देण्याचा वेत स्थलाभावास्तव रहित करणे प्राप्त झाले आहे. बाकीचीं दोन खालीं दिलीं आहेत.

१. ‘ कलिगौरव. ’ या प्रकरणाला हे नांव पांगारकरांनी दिले आहे व त्यांनी आपल्या पुस्तकांत यांतील तीन श्लोक उद्धृतही केले आहेत. (मो. च. पृ. ३९४). वस्तुतः हे प्रकरण म्हणजे भागवतांतील

प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।

स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ भा. ३. २५. २०.

या श्लोकावर टीका करण्याचा प्रथम उद्देश धरून लिहावयास सुरवात केल्या-
 नंतर जे विचार मनांत स्फुरत गेले ते ग्रथित करून बनलेली रचना होय. मूळ
 श्लोकाचा अर्थ पंतकृतींतील पहिल्याच श्लोकामध्ये संपूर्ण आलेला असून पुढे
 पंतांनी स्वयंस्फूर्त अशीच रचना केल्याचे दिसून येते. मुळांत कलीचा उल्लेखही
 आलेला नसून पंतांनी आपल्या कृतींत कलियुगाचेच महात्म्य मुख्यत्वेकरून
 धरण केले आहे. तेव्हां पांगारकरांनी दिलेले नांव या दृष्टीने युक्तच आहे असेही
 म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रसंगमिति० ॥ टी० ।—

ज्ञाते जे ते म्हणति विशयीं स्यादिकीं जो प्रसंग

तो तो साक्षाच्छमनकरिचा पाश कठीं अभंग ।

तो साधुंच्या चरणकमळीं योजितां शुद्ध भावे

केवल्याचे प्रकट उघडे दार होय स्वभावे ॥ १ ॥

म्हणतसे जन काकरभाजन । प्रकट हा कलि पातक भाजन ।

परि गुणज्ञ रसज्ञ सभाजन । करिति या कलिचेचि सभाजन ॥ १ ॥

कळीमाजि या पाहती याचि सारा । घडे विष्णुच्या कीर्तने स्वार्थ सारा ।
भवाब्धी तराया न लागे प्रयास । स्वयं शांति दे दर्शन क्षिप्र यास ॥ २ ॥

तेचि या कलियुगांत कृतार्थ । स्तुत्य ते नर सभाग्य यथार्थ ।
रामनाम सतत स्मरणारे । येथ सादर जना करणारे ॥ ३ ॥

स्वयं स्मरति सर्वदा हरिसि, आणिखालाहि जे
स्मरा म्हणति, साधने कलि तथा सुखा लाहिजे ।

मुकुंदजनकीर्तनीं रुचि जनास हे लाविती

सभाग्य किति ते म्हणो सुख तदीच हेलविती ॥ ४ ॥

कळी या दोषांचा निधि, परि गुणज्ञीं निवडिला

असे येथे मोटा गुण, विगुण जेणें दवडीला ।

सुखें तारी सर्वा त्वरित हरिचें कीर्तन खरें

तुटेना वज्रें तो सहज तुटतो बंध नखरें ॥ ५ ॥

कृतीं विष्णुध्यानं करुनि दुसऱ्यामाजि यजनें

तिज्या ठायीं साधे उचितपरिचर्याख्य भजनें ।

अनायासें लाभे स्वपद हरिसंकीर्तनरता

कळीमध्ये ज्ञाते सकळ म्हणती धन्य नरता ॥ ६ ॥

२. सुदाम कथेवरील स्फुट साक्या—(पृ. २७ पहा.)

(१) श्रीकृष्णाने केलेल्या सत्काराचें सुदामाने केलेलें वर्णन—

धांवत आला सामोरा तो बहु दूर श्रीजानी हो ।

धरिलें मजला हृदयीं स्त्रीकुचकुंमसुभग भुजांनीं हो ॥ १ ॥

ज्ञालों धन्य भुवनीं जाये हो । लोकीं सुख न समाये हो ॥ १ ॥

स्वकरें माझे चरण क्षालुनि त्या अवनेजनपाथा हो ॥

गंगाजनकपदांगुष्ठाने ओढविला निजमाथा हो ॥ २ ॥

कथिलें गुरुकुलवृत्त कथा बहु वदला स्वसुखें गोडा हो ॥

तुळितां त्याशीं अमृत रसातें तेथ मधुरिमा थोडा हो ॥ ३ ॥

मी लजेनें न दिले मग ते आपण शोधुनि पोहे हो ॥

भक्षुनि जाला फार सुखी तो प्रभु, परि उद्धत नोहे हो ॥ ४ ॥

नीजविलें मज निज पर्यकीं केली स्वकरें सेवा हो ॥

पावित्त येउनि आज्ञा देतां रोदन आलें देवा हो ॥ ५ ॥

करुणाघन हरि भक्तमयूरीं फारचि सादर आहे हो ॥

दासांच्या योगक्षेमातें आंगें आपण वाहे हो ॥ ६ ॥

—:०:—

{ २) श्रीकृष्णाचें सुदामास अनुलक्षून भाषण—

बंधो, लाभ जाला मोटा हो । मिथ्या वादी खोटा हो ॥ १ ॥

सहसा तूजें दर्शन होतां प्रियसुहदा भूदेवा हो ॥

गमलें चुकला तो सांपडला आनंदाचा ठेवा हो ॥ १ ॥

भक्ताहुनि मज दुसरे कांहीं नाहीं प्रिय या लोकीं हो ॥

माजा प्रेमा दासीं तैसा मातेचा हि न तोकीं हो ॥ २ ॥

तुझिया अंगस्पर्शें जालीं शीतल माजीं गात्रे हो ॥

तुज पाहुनि नेत्रें ही सखया परम सुखाचों पात्रे हो ॥ ३ ॥

हे पोहे मज विश्वात्म्याला देती तृप्ति अपारा हो ॥

माजा टायीं सखया तूजी ऐसिच भक्तिकृपा राहो ॥ ४ ॥

भक्तें अल्पहि देतां मजला प्रेमे फारचि होतें हो ॥

फार अभक्तापित अल्पगमे वाटे दृश्य न होतें हो ॥ ५ ॥

—:०:—

परिशिष्ट ३. पंतांच्या विद्वत्तेबद्दलचीं भिन्नभिन्न मते.

पंतांच्या विद्वत्तेविषयीं आजपर्यंत निरनिराळ्या विवेचकांनीं जीं भिन्न भिन्न मते प्रकट केलीं आहेत तीं पाहाणें मोठें मौजेचें आहे. आधाराशिवाय केलेली निंदा काय किंवा स्तुति काय, दोन्हीही सारख्याच योग्यतेच्या होत. परंतु जुन्या ऋषींची विवेकशून्य निंदा करण्याचा जसा एक संप्रदाय बनून गेला आहे त्याप्रमाणें त्यांची प्रत्येक वावर्तीत भरमसाट स्तुति करण्याचाही एक संप्रदायच बनून पहात आहे. खाली उद्धृत केलेल्या कित्येक विद्वानांच्या उद्गारांवरून ही गोष्ट लक्षांत येईल. पंतांच्या विद्वत्तेच्या वावर्तीत खरा प्रकार काय आहे याचें मागें मूळ ग्रंथांत (पृ० ५७-६१) विवेचन केलेच आहे.

१. निबंधमालाकारांचीं या वावर्तीत काय मते होतीं तीं तीं सुप्रसिद्धच आहेत. व त्यांचा उल्लेखही मागें पृ. ५७, ६० वर केला आहे.

२. हंसांनीं आपल्या निबंधांत पंतकवितेची अतोनात प्रशंसा केली आहे. पंतांना ' कविराजमुकुटमणि ' अशी त्यांनीं पदवी दिली आहे; व ' मुक्तेश्वरादि

कवि त्यापुढें अगदीं तुच्छ दिसूं लागतात. काव्यग्रंथ दर्शनें पंडितही पंतार्ची त्रौबरी करणार नाहीं. मग इतर मराठी कवि तर सूर्यापुढें मशालीसारखें निस्तेज आहेत हें सांगावयासच नको. ' असा पंतकवितेविषयीं आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. पंतांच्या विद्वत्तेचेही त्यांनीं पुष्कळच गौरव केले आहे. तथापि ' मोरोपंत शास्त्री (पंडित) होता किंवा केवळ पुराणिकच होता याविषयीं निर्णय करण्यास आपणाजवळ बलवत्तर साधन नाहीं,' असें त्यांनाही कबूल करावें लागले असून ' न्यायमीमांसादि शास्त्रे घोकून शास्त्रीय परिभाषेनें शब्द-नृत्य करणाऱ्यांसच पंडित म्हणणें ही चुकी होय. ज्यास तत्त्वपरीक्षण उत्तम प्रकारचे असेल तोच पंडित होय. असें तत्त्वपरीक्षण पंतांचें ठायीं उत्कृष्ट होतें. तेव्हां त्यांस पंडित म्हणण्यास कांहींच हरकत नाहीं '—अशा कोटिक्रमानें पंतांना पंडित ठरवणें त्यांना भाग पडलें आहे.

३. परंतु श्री. पांगारकरांच्या लिहिण्यांत इतकी देखील विवेकबुद्धि दिसून येत नाहीं. पंतांच्या विद्वत्तेविषयीं निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांनीं काढलेले उद्गारच येथे उद्धृत केले म्हणजे त्यांनीं केलेली अतिशयोक्ति व धरसोड यांचा वाचकांस प्रत्यय येईल.

(१) ' पंतांनीं बहुतेक सारा महाराष्ट्रकाव्यांणव उल्लंघिला होता ! पंतांच्या पश्चांत पंतांच्या योग्यतेचा मराठी भाषेचा पंडित कोणीही झाला नाही असें मला वाटतें !' मो. च. पृ. ४१. (२) ' शास्त्राध्ययनाच्या नादीं न लागतां आपल्या स्वभावांतला प्रेमळपणा... हे गुण लक्षांत आणून काव्यग्रथनाच्या कामीं त्यांचा आजन्म व्यय करावयाचा जो या प्रसंगीं त्यांनीं निश्चय केला तो फार शहाणपणाचा होता !' मो. च. पृ. २३०. परंतु याच्या उलट पुढील उद्गार पहा. (३) ' पंतांनीं संस्कृत भाषेतच ग्रंथ रचण्याचें मनांत आणलें असतें तर त्यांना ही गोष्ट किमपि दुष्कर नव्हती..... पंत जगन्नाथपंडित अप्पया दीक्षित यांच्याच तोंडाचे होते. ते कांहीं सामान्य पंडित नव्हतें. किंबहुना संस्कृत भाषा पंतांइतकी त्यांनाही वाकवितां आली नाही!' मो. च. पृ. २९५

४. पंतांच्या शास्त्रज्ञतेविषयीं श्री. शिवराम महादेव परांजपे यांनींही अशींच ठासून अतिशयोक्तिपूर्ण विधानें केलीं आहेत.—' मोरोपंत तर संस्कृत भाषे-अर्थांत फारच जाडे पंडित होते. काव्य, नाटक, अलंकारशास्त्र, वेदान्त, ज्योतिष,

धर्मशास्त्र, वैद्यशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रांमध्ये त्यांची चांगली गति झालेली असल्याचे त्यांनी त्या त्या शास्त्रावरील स्वहस्ताने लिहून घेतलेल्या अनेक ग्रंथांवरून स्पष्ट होत आहे....पंतांच्या अंगी पांडित्य आणि शास्त्रज्ञत्व वसत नव्हते, असे म्हणण्याचे धाडस कोणीही करणार नाही. ' पराडकरी आवृत्ति, आर्याभारत, उपोद्धात पृ. ६७-६९.

१. परंतु या पोकळ स्तुतीतील खरा प्रकार पराडकरी आवृत्तीच्या संस्कृत काव्याच्या खंडास उपोद्धात लिहिणारे श्री. परशुराम लक्ष्मण वैद्य यांनी चांगलाच चवाट्यावर आणला आहे. त्यांचा दहा पानांचा संस्कृतांत लिहिलेला उपोद्धात पोकळ स्तुति व निराधार निंदा या दोन्हीपासून अलिप्त असून निर्भोडपणाने लिहिलेला एकंदरीने वाचनीय आहे. पंतांच्या विद्रुतेस व संस्कृतप्रावीण्यास अनुलक्षण त्यांनी काढलेले उद्गार पुढे दिले आहेत:—

‘ गर्वाण्येव तु बहव एव प्रयोगा आर्षाश्चापाणिनीयाश्च कविनानुकृताः । किन्तु मंत्ररामायणे प्रयुक्तान्यपाणिनीयानि प्रायः सर्वाण्यपि रूपाण्यार्षाद्रामायणा नथैवोद्धृतानीति नात्र विषये कविरयं दोषभागभवितुमर्हति ।.....किन्तु स्फुटं काव्येष्वेवशांमपशब्दानां प्रयोगः कवेरस्य दोषभागितां समाविष्करोतीति मनुमहे । न हि तादृशानि रूपाणि केनाप्याभियुक्तेन कविना प्रयुक्तपूर्वाणि ।...किन्तु ‘वत्स्यन्तु, गृहीतुकामः, गृहीतुम्,’ इत्यादयः प्रयोगा नैव तत्राप्युपलभ्यन्त इति निवेद्यामः ।

‘ यद्यपि शब्दशास्त्रन्यायनयाद्युच्यने नैव सन्ति प्रमाणानि तथापि साहित्यवेदान्तशास्त्रेष्वस्य परिचयः सर्वत्र स्फुट एव सूक्ष्मदशां सुधियाम् । गर्वाण्यां यद्यपि कवित्वमस्य संशय्यते तथापि महाराष्ट्रां कविप्रथमपद्धतिमयमेवावातारयदिति नात्र केषामपि धिशयस्यावसरः ।..... अन्तस्तश्चेदमवश्यं प्रतिभासते विज्ञाप्यं वाचकमहाभागानां यद्यपि नायं मयूरो गर्वाण्यां महाकविपदवीमर्हति तथापि नेतावतायं जनो विदुषां मानाहां न भवतीति ।’

भावार्थ—‘ संस्कृत काव्यांमध्ये पुष्कळच आर्ष व अपाणिनीय प्रयोग या कवीने केले आहेत. मंत्ररामायणांतील अशा तऱ्हेचीं बहुतेक सर्व रूपे वाल्मीकि-रामायणांतून घेतलीं असल्या कारणाने त्या वाचतींत कवीला दोषभाक् मानतां येत नाही. ... परंतु स्फुट काव्यांमधील असल्या अपप्रयोगासंबंधाने मात्र हा कवि दोषी ठरतो असे आम्हांस वाटते. कारण तथा तऱ्हेचीं रूपे कोणत्याही अभियुक्त

कवीने पूर्वी योजिलेलीं नाहीत. ... तथापि ' वत्स्यन्तु, गृहीतुकामः, गृहीतुम्' इ-
प्रयोग तेथेही (वाल्मीकिरामायणांतही) आढळत नाहीत, हे सांगणे अवश्य आहे.

' जरी व्याकरण, न्याय इ० शास्त्रांच्या अध्ययनाविषयीं प्रमाणे नाहीत तथापि
साहित्य व वेदान्त या शास्त्रांशीं असलेला (पंतांचा) परिचय सर्वत्र स्पष्ट दिसतो.
संस्कृतांतील याच्या कवित्वाविषयीं संशय घेण्यास जरी जागा असली तथापि मरा-
ठीत ह्याने उत्कृष्ट कवित्व केले ह्याविषयीं कोणासही संशय घेण्यास जागा नाही....
सुतेशेवटीं वाचकांना आम्हांस निवेदन करावेसे वाटते ते येवढेच कीं, हा मयूर
संस्कृतांत महाकवीच्या पदवीवर बसण्यास जरी योग्य नसला तथापि त्यामुळे
तो विद्वानांच्या आदरास पात्र होत नाही असे मात्र नाही. मराठी भाषेतील याचे,
कविधुरीणत्व सर्वासच मान्य होण्याजोगे आहे. '

या वचनांचा आहेर आम्ही परांजपे पांगारकर प्रभृतींस करतो.

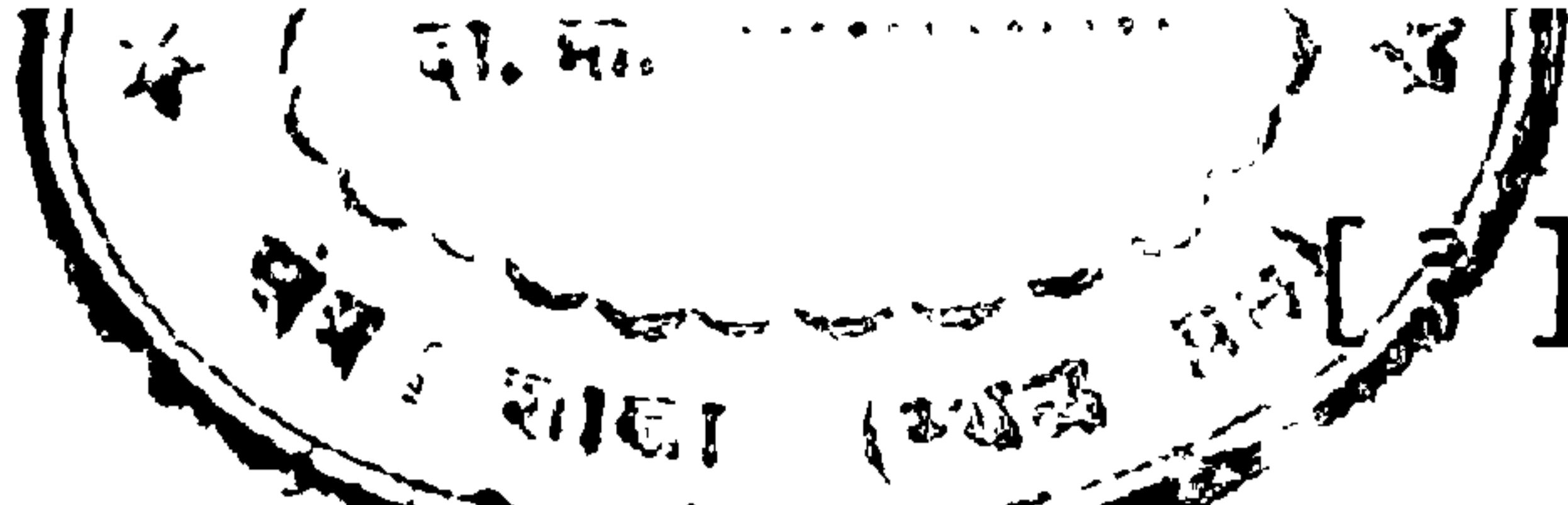
पंतांच्या वैद्यकशास्त्राच्या ज्ञानाविषयींही अशीच एक किंवदन्ती पांगारकर-
प्रभृतींनीं पसरून ठेविली आहे. पंतांच्या उपलब्ध ग्रंथांतून अगदीं क्वचित् वैद्यक-
विषयक उल्लेख आढळतात. परंतु ते अगदींच सामान्य व सर्व प्रसिद्ध गोष्टींचे
असतात. जुन्या काळच्या प्रत्येक घरंदाज गृहस्थास सामान्य व्याधींचे व उपचा-
रांचे अनुभवांसिद्ध असे बरेच ज्ञान असे. याहून वैद्यविद्येशीं पंतांचा अधिक दाट
परिचय होता असे मानण्यास कांहींच आधार नाही.

P. M.
1957 M.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ	ओळ	शुद्ध	अशुद्ध.
१	१९	साग व	सांगावे	४४	२		सरळ
३	७	हेईना	होईना	,,	२३	सप्तदीपा	सप्तदीपा
,,	२३	अख्यानांत	आख्यानांत	४५	१८	आलले	आलले
६	२	वाहींच्या कांहींच	कांहींच्या- वांहींच	,,	२६	पंचाध्य यां	पंचाध्यायी
,,	२	वंश वळीचा	वंशावळीचा	४६	१२	(स्कंध ९.	(स्कंध ९).
,,	५	अपट्टे	आपट्टे	७०	१२	आह	आहे
,,	७	मता तांचा	मनामतांचा	,,	१८	दया दात्री	अनुग्रह दात्री
,,	२०	अहे	आहे	७१	५	झळा	झाली
,,	,,	दखविण्यांत	दाखविण्यांत	,,	७	आणिले	आणिले.
		अले	आले	,,	,,	पुत्रशोकने	पुत्रशोकाने
८	२०	पुकरा केल	पुकारा केला	७२	२०	सध्या	सध्यां
९	८	झला	झाला	,,	२५	म्हणऊनि	म्हणउनि
१०	१९	फिरविला	फिरविली	७७	९	लावण रें	लावणारें
११	११	स धारणपणें	साधारणपणें	८०	१	म नानें	मानानें
१२	१२	न थांचे	नाथांचे	८२	२३	भक्तियोग	भक्तियोग
,,	२५	लिहिले	लिहिले	८४	१३	सपल्लुदि	सपल्लुदि
१३	२७	सव	सर्व	,,	१४	स्तपसे	स्तपसे
१४	६	घ लण्याची	घालण्याची	,,	२५	अर्णवतो	अर्णव तो.
,,	१८	अवतारा मध्ये	अवतारांमध्ये	,,	२६	वर्णव तो	वर्णवतो
१७	२३	भाषेच	भाषेचें	८६	८	अहे	आहे
२३	१०	मंत्रभागवतची	मंत्रभाग- वतची	८७	१७	उद्धव	उद्धव
,,	२३	श्लोकांचा	श्लोकांचा	९३	१	वनःस्थलीं	वनस्थलीं
२६	२४	यादीं	यादींत	,,	१९	अहे	आहे.
३१	१	फसल	फसले	,,	२४	सा ति	प्रसूति
३२	१९	तपसून...	तपासून...	९४	६	शिरच्छेद	शिरच्छेद
		फेब्रुवारी	फेब्रुवारी	९५	२७	टोंचन	टोंचन
३४	११	होय	होय.	,,	२९	जाय	ध्रुव जाय
४२	२	त	तें	१०५	६	सद्भावपूण	सद्भावपूर्ण
,,	५	होतो	होतें	१०९	२७	मुत्तमंम्	मुत्तमम्
,,	२८	जाहे	आहे	११०	१२	ब्रम्ह	ब्रह्म
४३	२३	ग्रयांतील	ग्रयांतलि	११४	२८	मन्वतरांचें	मन्वतरांचें
				११५	२७	मौलकरीसे	मौलकरीसे
				१२१	१७	उत्तराधात	उत्तरार्धात

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२२	१४	मुळ स	मुळास	१६०	१६	चालल	चाललें
१२५	२४	जन्म दिनीं	जन्मदिनीं	१६१	२४	नसें ताटीं,	नसे, ताटीं
१२७	७	इतरत्र;	इतरत्र.	१६२	२३	सेन्द्र निवुध०	सेन्द्रा-
	८	एकोणिसाव्या;	एकोणिसाव्या				निवुधा०
१२८	३	वागर्थ विंव वागर्थीविंव			२४	नापशोभनः	नोपशोभनः
१३०	२९	तीया	तीर्थी		२९	केलल्या	केलेल्या
		सधुनी	साधुनी	१६३	८	स्व मांवरि	स्वामीवरि
१३४	८	त रा	तारा	१६३	१५	आह	आहे.
	११	म गे	मार्गे	१६४	१७	दलेच	दिलेच
१३५	१८	तो	ती	१६५	२०	पहूं	पाहूं
१३७	२	विस्तर	विस्तार	१६६	४	सख्येच्या	संख्येच्या
१३९	१५	केलला	केलेला		५	वत्तांतील	वृत्तांतील
	२१	काव्यकल्पनाचें	काव्य-	१६७	२४	आहे	आहे.
			कल्पनाचें	१६८	१८	म्ल यता	म्लायता
	२५	दबलच्या	बदलच्या	१६९	११	परिशिष्ट १	परिशिष्ट २
	२८	कला	केला		१८	प्रस्तुत मुदम	प्रस्तुत सुदाम
१४१	१४	(१२, २५)	(१२, १५)	१७०	१८	उद्गर	उद्गार
	२४	हतभू०	हतभू०	१७४	८	वसुदेवनें	वसुदेवानें
१४२	११	करुनी	कहनि		२४	हाती	होती
१४७	१०	शुद्र	शुद्ध		२८	आीं	अर्षीं
१५०	२९	वंदावनां	वंदावनां			के मळ	कोमळ
१५३	६	स्वगोपुलम्	स्वगोकुलम्			मंजरीमाला	मंजरीमाळा
१५७	२	शिरते	शिरतें.	१८३	२२	द्वारकानाशाच	द्वारकानाशाचें
	८	आहातच	आहेतच	१८४	२	आतुला	अतुला
	१०	खडर्गवर	खड्यावर	१९०	१६	नाहीं	नाहीं.
	१२	लिहिलला	लिहिला	१९१	१४	उपलब्ध	उपलब्ध
	१७	सहा	आठ			शोधक	शोधक
	१८	लिहिण	लिहिणें	१९२	२४	आहे	आहे.
	२१	छपील	छपील		२९	येते	येते.
		लालाट	ललाट	१९४	१४	प्रतिभेचें	प्रतिभेचें
	२६				२१	म्हणून	म्हणवून
१५८	५	६			२३	लागला	लागली
	८	प्रतींताल	प्रतींतील	१९७	१०	दूरापास्तव	दूरापास्तव

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१९७	११	and	for	२८०	१४	प्रबंधाच्या	प्रबंधाच्या
१९९	२३	स धु	साधु	२८१	६	°सन्मनी	°सन्मनी
२००	२५	पन्हाळगडीचें	पन्हाळगडीच	२८५	७	दोषपारा	दोषपर
२०२	२६	ह	हा	२८९	३	मुडतां	मुडतां
२०३	२०	आहे	आहे	२९०	२१	पूर्वावाखेरीज	पूर्वावाखेरीज
२०४	१८	दिसते	दिसते.	२९४	१	सभूयस्त्वम्	भूयस्त्वम्
२०५	१९	साधुश्रोत्रे०	साधुश्रोत्र०	२९४	१२	दीपस	दीपसा
२०६	२०	वत्तरचनेच्या	वृत्तरचनेच्या	२९५	१६	सन्यावर	सन्यावर
२०७	११	रचन	रचना	२९६	१३	याचा	यांचा
२०८	१२	हा	हीं	२९८	२३	°ज्वलन	°ज्वलन
२०९	१५	उपयुक्त	उपर्युक्त	२९९	१६	लिगे	लिगे
२१०	१६	वानवासिका	नवासिका	३००	२७	जनुसरले	अनुसरले
२११	१७	खजा	खज्जा	३०१	१७	घारे	घारे
२१२	२०	म्हटलेले	म्हटलेले	३०२	२७, २८	मम्मचार्यांचे	मम्मटार्यांचे
२१३	२६	यणार	येणार	३०३	५	शब्दाच	शब्दाचे
२१४	२७	मुळाच	मुळांच	३०४	१२	वर्णानम्	वर्णानाम्
२१५	१, २	असे असे	असे	३०५	१४	प्रसद	प्रसद
२१६	२२	परिप ट	परिपाठ	३०६	९	तधवां	तेधवां
२१७	२	मनाने	मनाने	३०७	८	मख्य	मुख्य
२१८	१५	न हीं	नाहीं	३०८	२२	उद्भूट	उद्भूट
२१९	२५	पत्रव्यवहरांत	पत्रव्यवहारांत	३०९	२८	हारादिवलंकारा	हारादिवलंकारा
२२०	४	रचन झाले	रचून झाले	३१०			
२२१	१२	ज्ञ लेल्या	ज्ञालेल्या	३११			
२२२	२९	असन	असून	३१२	२७	काण	कोण
२२३	८, ९	लखणीचा	लेखणीचा	३१३	८	Spontaneou sover	Spontaneous over
२२४	१४	मांधांत	मांधाता	३१४	१५	than	then
२२५	६	वज्र	व्रज	३१५	४	कवीच्या	१०. कवीच्या
२२६	१५	प्रत्यायास	प्रत्ययास	३१६	८	वेध	मेध
२२७	३	प्रादुर्भाचीं	प्रादुर्भावीं	३१७	१५		तिच्या
२२८	२९	जस्तिव	जीस्तव	३१८	२६	नाही	म्हणत नाही
२२९	१	पिथ्याच	विद्ययांचे	३१९	४	अले	आले
२३०	२८	स तान	संतान	३२०	२९	प्रोक्त	प्रोक्तः
२३१	७	विमळ	विमळ	३२१	४	अधुनिक	आधुनिक
२३२	५	हेऊं	होऊं				